

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૩૧૪૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પાલિકા યોગદર્શન

વિષય ૫૬૩૪.૩:૪:૯

॥ ॐ ॥

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥

॥ भीषद्बोधिनीनामनी संस्कृतटीका तथा ब्रह्मनिष्ठ
महाराज भीमधुरामशर्मा-प्रणीत
श्रीरहस्यदीपिकाटीकासहित

श्रीपातंजलयोगदर्शन ॥

योगविधानुं ज्ञान संपादन करवा ह्मनाशये ना दिताये
प्रकट करनार

गोविंदलाल साभाणी.

पारंपर. द.दियावाड.

“तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥”

“अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥”

“भवतापेन तत्तानां योगो हि परमौषधम् ॥”

ये धी आश्रुति.

प्रति ११००

सर्व अधिकार सेषकत्रीने अधीन.

शके १८४८ संवत् १८८२ श्रीस्ताम्ब १८२५

पडत भूदय ३. २-१०-०

મુખપૃષ્ઠપરના શ્લોકોનો ભાવાર્થ:—

“તપસ્વીઓથી યોગી શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનીઓથી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ માનેલો છે, ને કર્મ કરનારાઓથી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે તેથી હું અર્જુન ! તમે યોગી થાઓ.”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

“યોગવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો આજ પરમ ધર્મ છે.”

શ્રીયાસવદ્યમુનિ.

“સંસારરૂપ તાપવડે તપિલાને યોગજ પરમ ઔપધરૂપ છે.”

અમદાવાદ—પીરમશા રોડ ઉપર ધી નિર્મળ પ્રીન્ટીંગ
પ્રેસમાં લલ્લુભાઈ ઈશ્વરભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

॥ ॐ ॥

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિમાં કેટલોક અમત્યનો સુધારો તથા વધારો કરી આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કાગળના અને છપામણી આદિના ભાવો વધવાથી આ આવૃત્તિના પુસ્તકના મૂલ્યમાં ઉપયોગપૂરતો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. સં. ૧૯૮૨

॥ ॐ ॥

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ખીજી આવૃત્તિના કરતાં આ આવૃત્તિમાં કાગળ ઉંચા વાપરવામાં આવ્યા છે, તથા પુંદાં સારાં બંધાવવામાં આવ્યાં છે, છતાં મૂલ્યમાં વધારો નહિ કરતાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.

॥ ॐ ॥

દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પ્રાણિમાત્રને પ્રાયશઃ દુઃખ પ્રતિકૂલ પ્રતીત થાય છે તેથી તેઓ તેની નિવૃત્તિને ઇચ્છે છે, અને સુખ અનુકૂલ પ્રતીત થાય છે તેથી તેઓ તેની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે. તેમાં પ્રાકૃતજનો સામાન્યરૂપથી દુઃખની નિવૃત્તિને અને વિષયજન્ય સુખની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે, અને વિવેકિજનો દુઃખની આત્યંતિકનિવૃત્તિને અને નિરુપાવિક પરમસુખની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે. તે વિવેકીઓ તારકાલિક દુઃખનિવૃત્તિને તથા દુઃખમિશ્રિત વિષયસુખની પ્રાપ્તિને પરમપુરુષાર્થ-માનતા નથી. એવી રીતે દુઃખની આત્યંતિકનિવૃત્તિ અને દુઃખરહિત નિરતિશયસુખની નિત્યપ્રાપ્તિ પરમપુરુષાર્થ હોવાથી પુરુષને ઇચ્છવાયોગ્ય છે, અન્ય ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, કેમકે એમ અંગીકાર કરવાથીજ “ અને કદાપિ દુઃખ ન થાઓ, કિંતુ હું નિરંતર સુખી રહું” આ અનુભવ ઉપપન્ન થઈ શકે છે, અન્યથા થઈ શકતો

નથી. જોકે કોઇ દુઃખાભાવને સુખને માટે માનીને સુખની પ્રાપ્તિને પુરુષાર્થ, અને કોઇ સુખને દુઃખાભાવને માટે માનીને દુઃખની નિવૃત્તિને પુરુષાર્થ, અને કોઈ જનને પુરુષાર્થ માને છે તોપણ “તદત્યન્ત-
 વિમોક્ષોડપર્વઃ ॥” (તે દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિ તે સુક્રિત છે,) એ મહર્ષિ ગૌતમના સૂત્રથી તથા “અથ ત્રિવિધદુઃખાત્યન્ત-
 નિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ ॥” (ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ પરમ પુરુષાર્થ છે,) એ શ્રીકપિલ્લભુનિના સૂત્રથી અને લોકોની દુઃખ-
 ભણ્ણીની અત્યંત અરુચિથી દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિને પરમપુરુષાર્થરૂપ ગણવામાં વિરોધ નથી. એ પ્રમાણે દુઃખની નિવૃત્તિ પુરુષને અભીષ્ટ હોવાથી સંપાદન કરવાયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. યદ્યપિ ભૂતકાલનું દુઃખ તો ભોગદારાજ નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યું છે, અને વર્તમાનકાલનું ભોગારૂઢ દુઃખ પણ દ્વિતીય ક્ષણમાં નષ્ટ થવાથી નિવૃત્તપ્રાયજ છે તેથી એ જનની નિવૃત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય એવી નથી, તથાપિ ભાવિદુઃખની નિવૃત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય એવી છે માટેજ પતંજલિ-
 ભગવાને “દેયં દુઃખમનાગતમ્ ॥” (ભાવિદુઃખ ત્યજવાયોગ્ય છે,) એ સૂત્રથી ભવિષ્યત્ દુઃખને ત્યજવાયોગ્ય કહ્યું છે. આ ભાવિદુઃખની નિવૃત્તિ આગામિજન્મની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમકે આગામિદેહના સંબંધથી થનારા દુઃખનેજ ભાવિદુઃખ કહેવામાં આવે છે. તે આગામિ-
 જન્મની નિવૃત્તિ ધર્માધર્મની નિવૃત્તિને અધીન છે, કારણકે સાભિમાન ધર્માધર્મના અજ્ઞાનથીજ આગામી શુભાશુભજન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ધર્માધર્મની નિવૃત્તિ રાગદ્વેષની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમકે અનુકૂલમાં રાગ ને પ્રતિકૂલમાં દ્વેષ હોવાથીજ અન્મના અનુસહકારા અને નિસહકારા અથવા શુભાશુભકર્મના અનુજ્ઞાનદારા ધર્માધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, સ્વાભાવિક કૃત્તિ થતી નથી. એ રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ

અવિદ્યાદિપદ્ધતે કહેવાતા મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમકે મિથ્યાજ્ઞાનજ રાગદ્વેષનું મૂલકારણ છે. એમ હોવાથીજ શ્રીપતંજલિ ભગવાને “અવિદ્યા ક્ષેત્રમુત્તરેષાં પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્” (પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન ને ઉદાર અસ્મિતાદિ ક્ષેત્રોનું મૂલકારણ અવિદ્યા છે,) એ સૂત્રવડે અવિદ્યાને રાગદ્વેષનું મૂલકારણ કહેલી છે. આવી રીતે સમગ્ર અનર્થના મૂલભૂત અવિદ્યાનામના મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિજ સર્વરીતે પ્રથમ પ્રયોજનવાળી હોવાથી કરવાયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. તેથી મહર્ષિ ગૌતમે પણ “દુઃસ્વજન્મપ્રવૃત્તિદોષ-મિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે તદન્તરાપાયાદપવર્ગઃ” (દુઃખ, જન્મ, પુણ્યપાપરૂપ પ્રવૃત્તિ, રાગદ્વેષરૂપ દોષ ને મિથ્યાજ્ઞાનમાં ઉત્તરઉત્તરની નિવૃત્તિમાં તેના કાર્યરૂપ પૂર્વપૂર્વની નિવૃત્તિથી પુરુષને મુક્તિ થાય છે,) એ સૂત્રથી મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક ઉત્તરઉત્તરના રાગાદિની નિવૃત્તિદ્વારા દુઃખની આત્યંતિકનિવૃત્તિરૂપ અપવર્ગની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. યદ્યપિ અનિત્યમાં નિત્યપણુના, અપવિત્રમાં પવિત્રપણુના, દુઃખમાં સુખપણુના અને અનાત્મામાં આત્મપણુના જ્ઞાનના ભેદથી આ મિથ્યાજ્ઞાન અનેક પ્રકારનું છે, તથાપિ આત્માને યથાવત્ નહિ જાણીને જે ચિત્ત આદિ જડમાં આત્મપણુનું જ્ઞાન છે તેજ મિથ્યાજ્ઞાન પ્રથમ નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય છે, કેમકે આ મિથ્યાજ્ઞાનના હોવાથીજ સમગ્ર મિથ્યાજ્ઞાન ઉપરિચિત થાય છે, અને આ મિથ્યાજ્ઞાનના નાશથીજ સર્વ મિથ્યાજ્ઞાન તથા દુઃખ નાશ પામી જાય છે, તેથીજ શ્રીબૃહદારણ્યકોપનિષદમાં “આત્માનં ચોદ્ધિજ્ઞાનીયાદયમસ્મીતિ પુરુષઃ । કિમિચ્છન્નક્રુર્ય કામાય શરીરમનુસંજ્ઞરેત્ ॥” (પુરુષ જો આ આત્મા હું છું એમ અપરોક્ષરીતે જાણે તો જ્ઞાને ઇચ્છતા છતાં કેના ભોમભાટે શરીરની પછવાડે સંતાપ પામે ?) એ શ્રુતિમાં અતિરેક-

દ્વારા આત્માના અગ્નિનેજ સમગ્ર અનર્થનું કારણ કહેલ છે. આત્માના અગ્નિરૂપ આ મિથ્યાગ્નિને ઉગ્ર કરનાર આત્મગ્નિરૂપ તત્ત્વગ્નિજ છે, કારણકે તત્ત્વગ્નિજ મિથ્યાગ્નિનું વિરોધી છે. આ આત્મગ્નિનામનું તત્ત્વગ્નિજ ઋક્તંભરાપ્રસાપદનું વાચ્ય છે. એથી આત્મગ્નિજ પુરુષને પ્રથમ સંપાદનીય સિદ્ધ થયું. આ આત્મગ્નિ જે સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સાધનો યદ્યપિ બિન્ન બિન્ન શાસ્ત્રમાં બિન્ન બિન્ન પ્રતિપાદન કરેલાં છે, તથાપિ શ્રુતિસંમત હોવાથી શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનજ મુખ્યસાધન ગણવાં જોઈએ, અને તેમ હોવાથીજ “આત્મા ષ્ઠા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ॥” (અરે ઐત્રેયિ ! આત્માજ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય, શ્રવણ કરવાયોગ્ય, મનન કરવાયોગ્ય ને નિદિધ્યાસન કરવાયોગ્ય છે,) આ શ્રુતિમાં એ ત્રણનેજ આત્મગ્નિનાં સાધન કહેલાં છે, અન્યને સાધનરૂપે કહેલાં નથી. તેમાં વેદવાક્યોનો અદ્વિતીય બ્રહ્મના સંબંધમાં સમન્વય કરવા માટે ઉપનિષદોના તાત્પર્યવિષયક અગ્નિસંશયાદિ પ્રતિબંધકનાં નિવર્તક વેદાંતવાક્યોનો ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા આદિ પૂર્ણિગદ્વારા નિર્ણયજનક વિચાર તે શ્રવણ છે. અન્ય મતોની સાથે વિરોધપ્રયુક્ત પ્રમેયની અસંભાવનારૂપ પ્રતિબંધકના નિરાકરણમાટે જે શ્રુતિસ્મૃતિસહકૃત તર્કનું અનુસરણ કરી નિરંતર વેદાંતવાક્યોના અર્થનું ચિંતન તે મનન છે. મનનદ્વારા નિશ્ચય કરેલા પદાર્થના સંબંધની વિપરીતભાવનાની નિષ્પત્તિ માટે ચિંતને એકાગ્ર કરી દેવાનું નામ નિદિધ્યાસન છે. આ ત્રણમાંથી આત્મગ્નિરૂપ તત્ત્વગ્નિનું અંતરંગસાધન નિદિધ્યાસન છે, અને તેની અપેક્ષાએ અન્ય બહિરંગસાધન છે, માટેજ “તતસ્તુ નં પદ્યતિ નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥” (પછી તે ધ્યાન કરનારો તે પ્રાણાદિ કલારહિત પરબ્રહ્મને અનુભવે છે,) આ શ્રુતિમાં ધ્યાન-

શ્રીલનેજ આત્મજ્ઞાનની યોગ્યતાવાળો કહ્યો છે. નિદિધ્યાસન અને ધ્યાન આ બંને શબ્દ પર્યાય છે માટેજ પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ શ્રુતિ-માંના “નિદિધ્યાસિતવ્યઃ” એ પદનો “નિશ્ચયેન ધ્યાતવ્યઃ” (નિશ્ચયવડે ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે,) એ અર્થ કર્યો છે. આ ધ્યાનજ કાલક્રમથી પરિપાકદશાને પ્રાપ્ત થઇને સમાધિ, સંપ્રજ્ઞાતયોગ અને અસંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે.

વિષયભોગવાસના શ્રવણના અંગમૂલત યમનિયમાદિથીજ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. શાસ્ત્રમાં રહેલો સંશય શ્રવણથી દૂર થઇ જાય છે, પુરુષ-ના સ્વરૂપમાં રહેલી અસંભાવના મનનથી નાશ પામી જાય છે, અને વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિમાટે નિદિધ્યાસનનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે.* વિપરીતભાવના વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઇ

* ચિત્તમાં રહેલી મલિનવાસના જન્મમરણના કારણરૂપ છે તેથી નિદિધ્યાસનનું અનુષ્ઠાન કરવા ઇચ્છનારે વિપરીતભાવનાની યોષક તે વાસનાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, અને શુદ્ધવાસના મોક્ષના હેતુરૂપ છે તે-માટે તે સંપાદન કરવી જોઇએ. શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં પણ એમજ કહ્યું છે:—

“વાસના દ્વિવિધા પ્રોક્તા શુદ્ધાતિમલિના તથા ।

શુદ્ધા જન્મક્ષયે હેતુર્મલિના જન્મકારણમ્ ॥ ૧ ॥

શુભાશુભાભ્યાં માર્ગાભ્યાં વહન્તી વાસનાસરિત્ ।

પૌરુષેણ પ્રયત્નેન યોજનીયા શુભે પથિ ॥ ૨ ॥”

ભાવાર્થ:—વાસના બે પ્રકારની કહી છે, શુદ્ધ તથા અતિમલિન. શુદ્ધ જન્મના ક્ષયમાં હેતુ છે, અને મલિન જન્મનું કારણ છે. ૧ શુભ અને અશુભ માર્ગવડે વહેનારી વાસનારૂપ નદી છે, તેને પુરુષપ્રયત્નવડે શુભ-માર્ગમાં જોડવી જોઇએ. ૨

શુભવાસનાની વૃદ્ધિ અને મલિનવાસનાની નિવૃત્તિ અભ્યાસથી થાય છે. કોઇ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં અભ્યાસજ કારણરૂપ છે. શ્રીયોગરાસાયન-માં અભ્યાસનું માહાત્મ્ય ત્રીજે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

શક્તો નથી તેથીજ “ અથ તદ્દર્શનાભ્યુપાયો યોગઃ ॥ ” (તે
બ્રહ્મના દર્શનનો ઉપાય યોગ છે,) “ શ્રદ્ધાભક્તિધ્યાનયોગાદ્દેહિ ॥ ”
(શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને ધ્યાનયોગથી આત્માને જાણુ,) “ અધ્યાત્મ-
યોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥ ” (અધ્યાત્મ-
યોગની પ્રાપ્તિવડે પરમાત્માને જાણીને ધીર પુરુષ હર્ષશોકને ત્યજે છે,)
“ તતસ્તુ તં પश्यति निष्कलं ध्यायमानः ॥ ” (પછી ધ્યાન
કરનારો તે કલારહિતને જુએ છે,) તથા “ કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માન-
મૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિच्छन् ॥ ” (કોઈ ધીર પુરુષ અમૃત-
પણીની ધ્વજાવાળો થયો છતો ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને
પ્રત્યગાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં નિદિધ્યાસન-
સંસારવાળા યોગને આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ કહેલ છે. અનુભગવાને
“ સૂક્ષ્મતાં ચાન્વલેક્ષેત યોગેન પરમાત્મનઃ ॥ ” (યોગવડે પરમાત્મા-
ની સૂક્ષ્મતાનો સાક્ષાત્કાર કરે,) એ વચનથી યોગને પરમાત્મામાં
રહેલી સૂક્ષ્મતાના સાક્ષાત્કારનું કારણ કહેલ છે; શ્રીયાગવલ્કલે
“ હજ્યાચારદમાર્હિસાદાનસ્વાધ્યાયકર્મણામ્ । અયં તુ પરમો
ધર્મો યયોગેનાત્મદર્શનમ્ ॥ ” (યગ, આચાર, દમ, અર્હિસા, દાન અને

“ सर्वेषां तु पदार्थानामभ्यासः कारणं परम् ।

अनभ्यासेन मर्त्यस्य प्राप्तो योगोऽपि नश्यति ॥ १ ॥

अभ्यासेन स्थिरं चित्तमभ्यासेनानिलक्ष्युतिः ।

अभ्यासेन परानन्दो ह्यभ्यासेनाત્मदर्शनम् ॥ २ ॥ ”

ભાવાર્થ:—સર્વે પદાર્થોનું પરમ કારણ અભ્યાસ છે. અભ્યાસવિના
માણસનો પ્રાપ્ત યોગ પણ નાશ પામે છે. ૧ અભ્યાસવડે ચિત્ત સ્થિર થાય
છે, અભ્યાસવડે પ્રાણનો નિરોધ થાય છે, અભ્યાસવડે પરમાનંદ સ્ફુરે
છે, અને અભ્યાસવડે આત્મદર્શન થાય છે. ૨

સ્વાધ્યાય એ કર્મોમાંથી યોગવડે આત્માનો જે સાક્ષાત્કાર કરવો તેજ પરમ ધર્મ છે,) એ વચનથી યોગદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારને પરમ ધર્મ કહ્યો છે; બ્રહ્મસૂત્રકાર વ્યાસમુનિએ “ અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુ-
માનાભ્યામ્ ॥ ” (આરાધનરૂપ ધ્યાનકાલમાં યોગિજનો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિથી જણાય છે,) એ સૂત્રવડે યોગને સંતુલ્યબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રતિપાદન કર્યો છે; ન્યાયદર્શનકાર મહર્ષિ ગૌતમે પણ “ સમાધિવિશેષાભ્યાસાત્ ॥ ” (સમાધિ-
વિશેષના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે,) આ સૂત્રથી યોગા-
ભ્યાસનેજ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયરૂપે કથન કરેલ છે; અને શ્રીખૃદદારણ્યક-
ઉપનિષદના ચતુર્થાધ્યાયના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણના વ્યાખ્યાનમાં ભાષ્યકાર
શ્રીશંકરાચાર્યજીએ “ યદૈકત્વમેતાન્યુપગતાનિ તદા સમ્યગ્દર્શનં
બ્રહ્મૈકત્વવિષયં પ્રસીદતિ નાન્યથા શ્રવણમાત્રેણ ॥ ” (જ્યારે
આ શ્રવણાદિ ત્રણ એકપણાને પામે છે ત્યારે બ્રહ્મના એકત્વનું સમ્યગ્-
દર્શન શુદ્ધ થાય છે, શ્રવણમાત્રે તેમ થતું નથી,) આ વાક્યથી
ફેવલ શ્રવણથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારના અભાવના કથનપૂર્વક નિદિધ્યાસન-
સહિતના શ્રવણને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનું જનક કહેલું છે.

શ્રીઆદિત્યપુરાણમાં “ યોગાત્સજ્ઞાયતે જ્ઞાનં યોગો મય્યેક-
ચિત્તતા ॥ ” (યોગથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને મારે વિષે એક-
ચિત્તપણું તે યોગ છે,) એ વચનથી, શ્રીસ્કંદપુરાણમાં “ આત્મજ્ઞાનેન
મુક્તિઃ સ્યાત્સજ્ઞ યોગાદૃતે ન હિ ॥ ” (આત્મજ્ઞાનવડે મુક્તિ
થાય છે, ને તે જ્ઞાન યોગવિના પ્રાપ્ત થતું નથી,) આ વચનવડે, શ્રી-
કૂર્મપુરાણમાં “ યોગાન્નિર્દહતિ ક્ષિપ્રમદોષં પાપપંજરમ્ । પ્રસન્ન
આયતે જ્ઞાનં જ્ઞાનાન્નિર્વાણમૃચ્છતિ ॥ ” (યોગરૂપ અગ્નિ શીઘ્રજ
સમગ્ર પાપપંજરને બાળી નાંખે છે તેથી પ્રતિબંધરહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત

થાય છે, અને જ્ઞાનથી નિર્વાણ પામે છે,) એ શ્લોકથી, શ્રીદક્ષ-
સ્મૃતિમાં “ સ્વસંવેદ્યં હિ તદ્મહા કુમારી સ્ત્રીસુખં યથા । અયોગી
નૈવ જાનાતિ જાત્યન્ધો હિ યથા ઘટમ્ ॥ ” (જેમ કુમારી પતિ-
સંગમજન્ય સ્ત્રીસુખને જાણી શકતી નથી, અને જનમાંથી પુરુષ જેમ
ઘડાને જાણી શકતો નથી તેમ યોગાભ્યાસથી રહિત પુરુષ આત્માને
જાણી શકતો નથી) એ વચનથી, અને શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં “ દુઃસહા
રામ સંસારવિષયેગવિષ્ણુચિકા । યોગગારુહમન્ત્રેણ પાવને-
નોપશામ્યતિ ॥ ” (હે રામ ! જનમરણરૂપ સંસારસંગાવાળો જે
વિષના વેગના જેવો વિષ્ણુચિકા-કોલેરા-રોગ છે તે યોગરૂપ ગારુડમંત્રવડે
સુખપૂર્વક નિવૃત્ત થઇ જાય છે,) એ વાક્યથી યોગને આત્મજ્ઞાનને
જનક કહ્યો છે.

માત્ર શ્રવણને આત્મસાક્ષાત્કારનું કરણ નહિ માનતાં શ્રવણમનન-
પછી થનારા નિદિધ્યાસનરૂપ યોગયુક્ત ચિત્તનેજ આત્મસાક્ષાત્કારનું
કરણ માનવું ઉચિત છે. “ દૃશ્યતે ત્વક્ચયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા
સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ ” (સૂક્ષ્મદર્શીઓએ સૂક્ષ્મ અને એકાગ્ર બુદ્ધિવડે
આત્માનુભવાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પણ એકાગ્રચિત્તને આત્મ-
સાક્ષાત્કારનું કરણ-અસાધારણ કારણ-કહ્યું છે; શ્રીગીતાભાષ્યમાં ૧
પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યે પણ “ શાસ્ત્રાચાર્યોપદેશશમદમાદિસંસ્કૃતં
મન આત્મદર્શને કારણમ્ ॥ ” (શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશથી તથા
શમદમાદિથી સંસ્કૃત થયેલું મન આત્મસાક્ષાત્કારમાં કરણ છે,) એ વચનથી
યોગયુક્ત મનને આત્મજ્ઞાનનું કરણ કહેલ છે; શ્રીમૃદદાર્ણ્યકઉપનિષદમાં

પણ “ સમાહિતો ભૂત્વાઽઽત્મન્યેવાત્માનં પश्यति ॥ ” (સમાહિત થઈને શુદ્ધચિત્તમાંજ આત્માને જુએ છે,) એ શ્રુતિથી સમાહિત-ચિત્તવાળા યોગીનેજ આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી કહ્યો છે; તથા શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં પણ ભગવાન સનતકુમારે શ્રીનારદપ્રતિ “ સત્ત્વ-શુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ સ્મૃતિલંભે સર્વગ્રન્થીનાં વિગ્રમોક્ષઃ ॥ ” (ચૈતઃકરણની શુદ્ધિ થયે અખંડસ્મૃતિની પ્રાપ્તિ ને તેવી સ્મૃતિની પ્રાપ્તિ થયે અવિવેકાદિ સર્વગ્રંથિઓની સારી રીતે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે,) એ વચનથી સમાધિજન્ય ઋતંભરાનામની અખંડસ્મૃતિનેજ મોક્ષનું કારણ કહેલી છે.

યદપિ જેમને વિપરીતભાવનાનો ઉદય થતો નથી તેમને શ્રવણ-મનનથીજ પ્રતિઅંધરહિત જ્ઞાનનો લાભ થવાથી યોગ નિયમથી આત્મ-જ્ઞાનનું કારણ નથી તેથીજ “ દ્વૌ ક્રમૌ ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાઘવ । યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગવેક્ષણમ્ ॥ ” (હે રાઘવ ! ચિત્તના નાશના બે ક્રમ છે, યોગ તથા જ્ઞાન; ચિત્ત-વૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, અને યથાર્થ દર્શન તે જ્ઞાન છે,) એ વચનથી શ્રીવસિષ્ઠમુનિએ વિકલ્પ કહ્યો છે, અને શ્રીપંચદશીના ધ્યાનદીપમાં “ બહુવ્યાકુલચિત્તાનાં વિચારાત્તત્ત્વધીનં હિ । યોગો મુખ્યસ્તત-સ્તેષાં ધીર્ધર્પસ્તેન નશ્યતિ ॥ ” (બહુ વ્યાકુલ ચિત્તવાળાને વિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી તેથી તેમને યોગ મુખ્ય છે, તેવડે તેમની બુદ્ધિના વિક્લેપ દૂર થઈ જાય છે,) ઇત્યાદિ વાક્યથી વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળાપ્રતિજ યોગાનુષ્ઠાન કહ્યું છે, સમગ્ર જિજ્ઞાસુપ્રતિ કહ્યું નથી, તથાપિ જે પુરુષો-ને પૂર્વજન્મમાં અભ્યાસ કરેલાં યોગથી આ જન્મમાં પૂર્વે અભ્યાસ કરેલા યોગમલનો લાભ થયો છે તે યોગશ્રેણીના સંબંધમાં યોગાભ્યાસ-

વિના જ્ઞાનની પ્રશિન્ન પ્રતિપાદન કરનારાં વચ્ચેનાં તાત્પર્ય હોવાથી પૂર્વોક્ત પ્રતિપાદનમાં દોષ આવતો નથી.

જે પુરુષોને પૂર્વજન્મમાં અભ્યાસ કરેલાં સાધનોથી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થઇ જાય તેમને પણ પ્રારબ્ધકર્મપ્રયુક્ત દષ્ટદુઃખની નિવૃત્તિને માટે યોગ અવસ્ય આશ્રય કરવાયોગ્ય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાન આગામી તથા સંચિત કર્મોનો અસ્પર્શ તથા નાશ કરવામાં સમર્થ છે, પ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિમાં સમર્થ નથી, તેથી બ્રહ્મસૂત્રકાર વ્યાસભગવાને પણ “ તદાધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરન્તરેષ્વિનાશૌ તદુવ્યપદેશાત્ ॥ ” (બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આગામિકર્મનો અસ્પર્શ અને સંચિતકર્મનો વિનાશ થાય છે, શ્રુતિમાં તેના કથનથી,) એ સૂત્રથી પ્રારબ્ધકર્મથી બિન્ન કર્મોની આત્મજ્ઞાનથી નિવૃત્તિ કહી છે. એવી રીતે પ્રારબ્ધકર્મથી ઉપજતા દષ્ટદુઃખની નિવૃત્તિમાટે તથા મનોનાશવાસનાક્ષયદ્વારા જીવન્મુક્તિને સંપાદન કરવામાટે સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ મુમુક્ષુને ઉપાદેય છે આ સિદ્ધ થયું.^૧

જોકે શ્વેતાશ્વતર, કઠ ને મૈત્રાયણીય આદિ ઉપનિષદોમાં યોગ પ્રતિપાદિત છે તેપણુ તે એકત્ર સાંગોપાંગ નિષ્પદ્ધ નથી માટે પરમકૃપાલુ પતંજલિમુનિએ મુમુક્ષુઓના ઉદ્ધારમાટે તે યોગ સૂત્રોદ્ધાર સાંગોપાંગ ચાર પાદોમાં વિભક્ત કરી દીધો છે. આ ગ્રંથનું નામ યોગનુશ્ઠાસન, યોગશાસ્ત્ર, યોગસૂત્રો, યોગદર્શન વા પાતંજલયોગદર્શન છે. આ યોગસૂત્રોને, તે અતિસંક્ષિપ્ત અને ગૂઢાર્થ હોવાથી પ્રૌઢજ્ઞાનરહિત જનોને એનાથી ઉપકાર નહિ જોઈને, વ્યાસભગવાને ભાષ્યદ્વારા ભૂષિત અને પરિવર્ધિત કરીને સ્પષ્ટ કર્યા છે; અને એ ભાષ્યને પણ ગહનવિષયોથી યુક્ત જાણીને સર્વતંત્રસ્વતંત્ર વાચસ્પતિમિત્રે તત્ત્વવૈશારદીનામની

૧ પ્રસ્તાવનાનો અહીંસુધીનો ધણોખરો ભાગ સાધુ શ્રીઆત્મરામજીના લેખને આધારે લખવામાં આવ્યો છે.

વ્યાખ્યાથી અલંકૃત કરેલ છે. આ દર્શનપર ખીન્ન બાબ્યતથા ટીકાદિર પણ છે. વર્તમાનમાં જે યોગગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે તેમાં આ ગ્રંથ સર્વોત્તમ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થતી નથી.

યોગશાસ્ત્રને સાંખ્યપ્રવચન પણ કહેવામાં આવે છે, કેમકે આ યોગશાસ્ત્ર સાંખ્યશાસ્ત્રનું પ્રકૃષ્ટથીજ વચન એટલે પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ આ યોગશાસ્ત્રમાં પ્રાયશઃ સર્વ પ્રક્રિયા સાંખ્યનીજ છે, કેવલ ઈશ્વરનો સ્વીકાર અને યોગનું પ્રતિપાદન આમાં પ્રકૃષ્ટ એટલે

૧ ભાવદેવકૃત પાતંજલીય અભિનવભાષ્ય તથા રામાનુજકૃત યોગસૂત્રભાષ્ય એ બે ખીન્ન ભાષ્યો છે.

૨ વ્યાસભગવાન્તા યોગભાષ્યપર વિજ્ઞાનભિક્ષુનું વાર્તિક છે, તે નાગેશની વ્યાખ્યા છે. એ વિના આ દર્શનપર ભોજદેવકૃત રાજમાર્તંડ, નારાયણભિક્ષુકૃત યોગસૂત્રગૃહાર્થદ્વૈતાનિકા, ઉદયશંકરકૃત યોગવૃત્તિસંગ્રહ, આનંદના શિષ્યકૃત યોગસુધાકર, ઉમાપતિત્રિપાડિકૃત પાતંજલવૃત્તિ, ક્ષેમાનંદદીક્ષિતકૃત નવયોગકલ્પોલ, ભાવાગણેશકૃત યોગાનુશાસનવૃત્તિ, જ્ઞાનાનંદકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ, રામાનંદતીર્થકૃત યોગમણિપ્રભા, અનંતશર્મેકૃત યોગચંદ્રિકા, રાધવાનંદયતિકૃત પાતંજલરહસ્ય, શ્રીધરાનંદયતિકૃત પાતંજલરહસ્ય, સદાશિવકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ, શંકરકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ, વૃંદાવનશુક્લકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ ને પદ્મજોષિની એ ટીકાઓ છે, તથા પંડિત ખાલરામકૃત ટિપ્પણ છે.

૩ પાતંજલયોગદર્શનથી ભિન્ન યોગગ્રંથો વર્તમાનકાલમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છે:-ચાણ્દવલ્કયસંહિતા, અમનસ્કખંડ, સિદ્ધસિદ્ધાંતપદ્ધતિ, ગોરક્ષશતક, ખેચરીપટલ, ઘેરંડસંહિતા, ખવનવિજય, હૃદયોગપ્રદીપિકા, શિવસંહિતા, યોગસારસંગ્રહ, યોગતારાવલિ, યોગખીજ, રાજયોગ, વટ્-ચક્રનિરૂપણ, કપિલગીતા ને યોગવિચાર. એ વિના ઉપનિષદોમાં, સ્મૃતિઓમાં, પુરાણોમાં, ઉપપુરાણોમાં, યોગવાસિષ્ઠમાં, મહાભારતમાં તથા પંચદશી અને જીવનમુક્તિવિવેક આદિ ગ્રંથોમાં પણ યોગનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે.

અધિક છે આથી આનું નામ સૈશ્વરસાંખ્ય પણ કહેવાય છે.

સૂત્રોસહિત ટિપ્પણવાળું તથા ટિપ્પણવિનાનું વ્યાસભાષ્ય તંથા વ્યાસભાષ્યપરની વાચસ્પતિમિત્રની ટીકા, સૂત્રોસહિત યોગવાર્તિક, ભોજવૃત્તિ, યોગમણિપ્રભા, યોગસુધાકર, નાગેશની વ્યાખ્યા ને યોગ-ચંદ્રિકા એ ગ્રંથો દેવનાગરીલિપિમાં મુદ્રાંકિત થયા છે, બાકીનાં ભાષ્યો તથા ટીકાઓ દેવનાગરીલિપિમાં અદ્યાપિપર્યંત મુદ્રાંકિત જાણેલાં જાણવામાં નથી.

આ ગ્રંથના ચાર પાદો છે, પ્રથમપાદમાં ઉત્તમાધિકારીમાટે બંને પ્રકારના સમાધિનું નિરૂપણ છે માટે તે પાદનું નામ સમાધિપાદ રાખેલું છે. તે પાદમાં ૫૧ સૂત્રો છે. બીજો પાદ મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ અધિકારીમાટે છે. તેમાં તેવા અધિકારીઓને સંપાદન કરવાયોગ્ય જે ક્રિયાયોગ તથા અષ્ટાંગયોગરૂપ સાધનો છે તેમનું નિરૂપણ છે તેથી તેનું નામ સાધનપાદ પાડવામાં આવેલું છે. તે પાદમાં ૫૫ સૂત્રો છે. ત્રીજા પાદમાં મંદાધિકારીને યોગમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવવા વિભૂતિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી તેનું નામ વિભૂતિપાદ રાખ્યું છે. તેમાં પણ ૫૫ સૂત્રો છે. ચોથા પાદમાં યોગના મુખ્ય ફલ કૈવલ્યનું નિરૂપણ છે તેથી તે પાદનું નામ કૈવલ્યપાદ રાખવામાં આવ્યું છે. તે પાદમાં ૩૪ સૂત્રો છે. એમ ચાર પાદોમાં ૧૯૫ સૂત્રો છે. તે સૂત્રોમાં કયા કયા વિષયોનું નિરૂપણ છે તે અનુક્રમણિકામાં જોવાથી જાણીશે.

આ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિમાં સંક્ષિપ્ત ટીકા હતી, તે ટીકાને આને આ આવૃત્તિમાં વિસ્તૃત ટીકા આપવામાં આવી છે, તથા કોષ વિદ્વાને રચેલી પદ્મભાષિનીનામની એક સરલ સંસ્કૃતટીકા જે બહુધા ભાષ્યાનુકૂલ છે તે પણ સંશોધન કરીને આપવામાં આવી છે તેથી આ આવૃત્તિ યોગવિદ્વાનું રહસ્ય જાણવા ઇચ્છનારને પ્રથમાવૃત્તિકરતાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે. **इति शिवम्.**

ॐ

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

યોગવિદ્યાના જે ગ્રંથો અઝકાલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે સર્વ ગ્રંથોમાં પાતંજલયોગદર્શન ગ્રંથ પ્રાચીન તથા વિશેષ સચુક્તિક અને સપ્રમાણ ગણાય છે. એમાં સમાવેલો વિષય અતિગહન, પરંતુ માનવજાતિને અત્યંત ઉપયોગી છે. દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ, જેને વાસ્તે પ્રાણિમાત્ર નિરંતર ઉદ્યમી રહે છે તે, કેવા ઉપાયોવડે સિદ્ધ થાય છે તે આ ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવતાં, વચ્ચે વચ્ચે જે ઐશ્વર્યો સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ કાર્યકારણભાવ બતાવી સરહસ્ય વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. આર્યજન્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જે કેવલ્ય મેળવવાનો છે તે સિદ્ધ કરવાને આ ગ્રંથ વાસ્તવિક માર્ગદર્શક છે એમ જિજ્ઞાસુઓને અજ્ઞાસ કરવાથી નિઃસંદેહરીતે જણાઇ આવશે.

આ ગ્રંથનાં ચાર પ્રકરણ અથવા પાદ છે. પહેલા પ્રકરણને સમાધિપાદ કહે છે. તેમાં સમાધિના પ્રકાર, તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો તથા ચિત્તની અવસ્થાઓ વગેરેનું વર્ણન છે. બીજા પાદનું નામ સાધન-પાદ છે. તેમાં અવિદ્યારૂપ અશુદ્ધિનો નાશ કરી ચિત્તને સમાહિત-સ્થિતિમાં લાવનાર અષ્ટાંગયોગ વગેરેનું વર્ણન છે. ત્રીજા પ્રકરણનું નામ વિભૂતિપાદ છે. તેમાં વિવિધપ્રકારના સંયમદ્વારા જે ઐશ્વર્યનો લાભ યોગીને થાય છે તેનું વર્ણન છે. ચોથી છેલ્લા અથવા ચોથા પ્રકરણને કેવલ્યપાદ કહે છે. એમાં કેવલ્ય-નિર્વાણનું સ્વરૂપ વગેરે સમજાવવામાં આવેલ છે.

અનંત પુણ્યકર્મોના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલો આ મનુષ્યદેહ માત્ર વિષયસેવનમાંજ વ્યર્થ ગાળી નાંખવો એ અનુચિત છે. વીર્યવાન અને બુદ્ધિમાન અધિકારિજનોએ પોતાની પ્રમાણે પ્રકાશિત કરવામાટે અવશ્ય પોતાની પ્રકૃતિસ્થિતિને અનુકૂલ આવે એવી રીતે યોગવિદ્યાનું અનુષ્ઠાન કરવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ. જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયત્ન કરનારા છે તેમનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ કરવાને કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયથી રહિત પુરુષવિશેષનું પ્રગાસન સર્વત્ર તત્પર છે. દિવ્યચક્ષુ ખોલો, અને પરમસત્યને વિદ્યોદ્ધી શાંતિ પામે.

સંવત્ ૧૯૪૭ જ્યેષ્ઠ ૩ ગુરુવાર.

શ્રીપતંજલિમુનિનું ચરિત્ર.

“યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાચાં મલં શરીરસ્ય ચ વૈશ્યકેન ।
યોડપાકરોત્તં પ્રવરં મુનીનાં પતંજલિં પ્રાજ્ઞલિરાનતોઽસ્મિ ॥”

ભાવાર્થ:—જેમણે ચિત્તના મલ યોગસૂત્રરૂપ યોગશાસ્ત્રથી, વાણીના મલ પાણિનિમુનિનાં સૂત્રોપરના મહાભાષ્યરૂપ પદશાસ્ત્રથી અને શરીરના મલ ચરકનામના વૈદ્યકઅંશવડે દૂર કર્યા તે મુનિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ ભગવાન પતંજલિને હું એ હાથ જોડીને નમેશો છું.

હિમાલયપર્વતની ઉત્તરમાં આવેલા ઇલાહતત્ત્વમાં વર્તમાન બ્રહ્માના દ્વિતીયપરાર્ધના સ્વેતવારહકરૂપના ધૈર્યસ્વતમન્વંતરના અઠ્ઠાવીશમા દ્વાપરયુગના અંતમાં ભગવાન પતંજલિ જન્મ્યા હતા એમ પુરાણાદિ-પરથી જાણાય છે. એમના પિતાનું નામ અંગી અને માતાનું નામ ગોણિકા કિંવા સતી હતું. એ ગોણિકા મુપુત્રની પ્રાપ્તિમાટે તપ કરતાં હતાં. તેમણે એક વેલા શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કરવા અંજલિમાં પવિત્ર જલ મહણ કરી શ્રીસૂર્યની પોતાને પ્રાપ્ત પુત્ર આપવામાટે શુદ્ધ ભાવથી પ્રાર્થના કરી તે અંજલિ ઉચો કરી જેવાં તે અર્ધ્ય અર્પણ કરવા જાય છે કે તેમાંથી એક નાનો બાલક નીચે પડ્યો. તે બાલકને ગોણિકાએ પોતાનો પુત્ર માન્યો, અને પોતાના અંજલિમાંથી તે

પરો માટે ચોક્ષિકાએ તેનું નામ પતંજલિ (અંજલિમાંથી પડેલો)
 પાડ્યું. પછી તે પોતાની માતાને “ આપ જ્યારે મારું સ્મરણ કરશો
 ત્યારે હું શીઘ્ર આપની પાસે આવીશ ” એમ કહી તપ કરવા ગયા.
 તેમની ઉમ્મ તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન મહેશ્વરે તેમને મહા-
 ભાષ્યાદિ રચનાનું સામર્થ્ય આપ્યું. પછી મહાભાષ્ય, યોગસૂત્રો અને
 ચરકનામનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર રચી તેમને શિષ્યપ્રશિષ્યદ્વારા ભરતખંડમાં
 પ્રચાર કર્યો. પછી ગોનર્દનામના^૧ દેશમાં જ્યાં ત્યાં ચિરકાલ નિવાસ
 કરીને રહ્યા. એમનાં સ્ત્રીનું નામ હોલુપા હતું. ભગવાન પતંજલિ
 ગોનર્દદેશમાં દીર્ઘકાલપર્યંત રહ્યા તેથી તેમનું ગોનર્દીય એવું પણ નામ
 પડ્યું છે. મહાભાષ્યમાં પણ તેમણે જ્યાં જ્યાં પોતાને અભિપ્રાય
 આપ્યો છે ત્યાં ત્યાં “ ગોનર્દીયસ્ત્વાહ ॥ ” એમ પોતાનું ઓળ-
 ખાણુ આપ્યું છે. મહાભાષ્યમાં “ વાત્તિકં, પૈત્તિકં, સેડ્મિકમ્ ॥ ”
 “ દક્ષિત્રપુષ્પં પ્રત્યક્ષો જ્વરઃ ॥ ” (દહીં ને કાકડી પ્રત્યક્ષ જ્વર છે,) ને
 “ નજ્જલોદકં પાદરોગઃ ॥ ” (ખરનું જલ પગનો રોગ છે,)
 એવા એવા લેખથી મહાભાષ્યકાર અને ચરકનામનો વૈદ્યકથેય કર-
 નાર પતંજલિમુનિ એક છે એમ જણાય છે, અને યોગસૂત્રકાર
 તેથી ભિન્ન હોય એમ પ્રતીત થાય છે, કેમકે યોગશાસ્ત્રનો પરિચય
 મહાભાષ્યમાં કામ રથસે મળતો નથી, એમ શંકા થાય તો
 તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જાણવું:-પ્રસંગવિના યોગનો પરિચય દેવો
 અનુચિત ગણાય તેથી તેમણે તેના પરિચય આપ્યો નથી; જે પરિ-
 ચયનોજ આગ્રહ હોય તો જેમ મહાભાષ્યમાં વૈદ્યકનો પરિચય દેવા-
 થી મહાભાષ્યકારથી વૈદ્યકના રચનાર અભિન્ન છે એમ સ્વીકાર્યું તેમ

^૧ અથોધ્યાપ્રદેશમાં ગોંડાનામનું જે નગર છે તેની આસપાસના
 દેશને પૂર્વ ગોનર્દ કહેતા હતા એમ કેટલાક શોધકોનું ધારણું છે.

યોગશાસ્ત્રમાં ચતુર્થપાદના પ્રથમસૂત્રમાં યૌષધજન્યસિદ્ધિના નિરૂપણથી એમએક લખનારને પણ મહાભાષ્યકારથી અભિન અંગીકાર કરવામાં વિરોધ રહેતો નથી. વળી એમ માનવામાં આરંભમાં દશવિંશી નમસ્કારની પ્રચલિત ઉક્તિ પણ સહાય થાય છે.

બગવાન પતંજલિના પ્રાદુર્ભાવના અંગ્રંથમાં નીચેની દંડકથા પણ પ્રચલિત છે:—

એક વાર ગોનદેવશ્રીમાં પાણિનિનામના મુનિ સંધ્યોપાસનના સમયમાં શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કરતા હતા તેવામાં તેમના અંજલિમાંથી એક નાનું સર્પનું બચ્ચું નીચે પડ્યું, ને બાલકરૂપ થઇ ગયું, તેથી બધા અને આશ્ચર્યને લીધે પાણિનિમુનિથી તે બાલકપ્રતિ “કો મવાન્” —તું કોણ છે?—એમ બોલવાની જગ્યાએ “કોર્મવાન્” એમ બોલાઇ જવાયું. તે બાલકે મુનિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સર્પોઽહમ્” —હું સર્પ છું—એમ કહેવાને રથાને “સર્પોઽહમ્” એમ કહ્યું. મુનિએ તેને પૂછ્યું કે “રેફઃ કુચ્ચ ગતઃ” —સર્પશબ્દમાંનો રેફ ક્યાં ગયો?—તેના ઉત્તરમાં તે બાલકે કહ્યું કે “સ્થયા હ્રતઃ” —તે તો તમે લઇ લીધો, કેમકે તમે કો મવાન્ને રથાને કોર્મવાન્ બોલ્યા છો. મુનિ તે બાલકના તે ઉત્તરથી પ્રસન્ન થયા. તે બાલક અંજલિમાંથી પડ્યો માટે તેનું નામ પતંજલિ કહેવાયું, ને તેમજેજ પાણિનિમુનિના બાકરણપર મહાભાષ્ય રચ્યું. ચરકનામનો વૈદ્યકાંડ અને યોગસૂત્રો પણ તેમજેજ રચ્યાં છે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદઃ પુદ્ગલર્થનો પ્રાદુર્ભાવ થવા પછી પ્રચલિત થયો છે, ને તે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું ચોમકસેનમાં અંગત કરેલું છે તેવા અનુમાન થાય છે કે પતંજલિમુનિ દ્વાપરયુગના અંતમાં નહિ, પણ પુદ્ગલના નિર્વાણપછી થવા હશે એમ સંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે બજાયું:—પુદ્ગલના પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વે પણ જનમંદકથામાં

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ પ્રચલિત હશે, અને કાલે કરીને તે વિચારો યુદ્ધધર્મમાં પ્રવેશ પામ્યા હશે. તે પ્રથમના ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદની યુક્તિઓનું નિરાકરણ ભગવાન પતંજલિએ પોતાના યોગશંથમાં થોડાં સૂત્રોવડે કરેલું હશે; કિંવા આ દર્શનમાં વર્તમાનકાલે જે ૧૯૫ સૂત્રો પ્રતીત થાય છે તે બધાં સૂત્રો ભગવાન પતંજલિપ્રણીત નહિ હોય, પણ તેમાંનાં ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદના ખંડનવિનાનાં અન્ય સૂત્રો તેમણે રચ્યાં હશે, અને તેનો પોતાના શિષ્યપ્રશિષ્યદ્વારા પ્રચાર કર્યો હશે, પશ્ચાત્ યુદ્ધધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી કોઇ વિદ્વાને તે મતનું નિરાકરણ કરનારાં સૂત્રો તેમાં ઉમેર્યાં હશે. એ બેમાંની કોઇ પણ એક વાત સ્વીકારવાથી પૂર્વોક્ત શંકાનું નિરાકરણ થઇ જાય છે.

પતંજલિમુનિના સંબંધમાં ઉપર જે સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું તેથી વધારે વિગત વર્તમાનમાં મળી શકતી નથી.

॥ ॐ ॥

॥ श्रीपातंजल्योग-दर्शन ॥

विषयदर्शक अनुक्रमणिका.

१ सभाषियाद.

विषयनुं नाम.

सूत्रांक. पृष्ठांक.

योगशास्त्रना आरंभनी प्रतिष्ठा तथा तेभां उपयोगी विचार. १ ३

योगनुं लक्ष्य, चित्त अने वृत्तिभ्योनां स्वरूप, तथा

योगना स्वरूपनो विचार. ... २ ११

आशंकापूर्वक सभाषिदालभां पुरुषना स्वरूपनुं

कथन, तथा तदुपयोगी शंकासमाधान... ३ २०

व्युत्थानकालभां पुरुषना स्वरूपनुं प्रतिपादन, तथा

पुरुषना अपरिणामीपञ्चानुं कथन. ... ४ २२

अवांतरप्रकारसहित पांच प्रकारनी वृत्तिभ्योनुं निरूपण. ५-६, ३१-३५

प्रत्यक्ष, अनुमान तथा आगमनामनां त्रय

• प्रमाणोनुं सविस्तर निरूपण. ... ७ ३६

विपर्ययज्ञाननुं लक्ष्य, तथा तेना जासठ प्रकारना

अवांतरभेद. ... ८ ३०

विकल्पनुं लक्ष्य... ... ९ ६६

निद्रावृत्तिनुं लक्ष्य. ... १० ६८

स्मृतिवृत्तिनुं लक्ष्य. ... ११ ७४

વિષયનું નામ.	સ્તંભક.	પૃષ્ઠક.
ટીપ્પણિરોધના ઉપાયના નિરૂપણપૂર્વક અભ્યાસ—		
વૈરાગ્યની ભિન્ન ભિન્ન સંજ્ઞાઓ. ...	૧૨	૭૮
અભ્યાસનું લક્ષણ, તથા અભ્યાસની દૃઢાવસ્થાનું નિરૂપણ. ૧૩-૧૪	૮૨-૮૪	
વશીકારસંઘવાળા વૈરાગ્યના લક્ષણના કથનપૂર્વક		
વૈરાગ્યના ભેદોનું નિરૂપણ. ...	૧૫	૮૭
પરવૈરાગ્યનું લક્ષણ. ...	૧૬	૯૩
વિતર્કદિવિશિષ્ટ સંપ્રગાતયોગનું નિરૂપણ. ...	૧૭	૯૬
અસંપ્રગાતયોગનું લક્ષણ. ...	૧૮	૧૦૦
વિદેહની તથા પ્રકૃતિલયની અવસ્થાનું નિરૂપણ. ...	૧૯	૧૦૪
અસંપ્રગાતયોગની પ્રાપ્તિ કરનારા શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોનું નિરૂપણ. ૨૦	૧૦૮	
અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યના મૃદુ મધ્ય ને તીવ્ર એ		
ત્રણ પ્રકાર, તથા નવ પ્રકારના યોગીઓ. ૨૧-૨૨	૧૧૨-૧૧૩	
ધ્વિરપ્રણિધાન સમાધિના લક્ષ્યમંત્ર દેહ ઉપાય છે		
તેના નિરૂપણપૂર્વક ધ્વિરના સ્વરૂપનું લક્ષણ		
તથા તેસંબંધી ઉપયોગી વિચાર. ...	૨૩-૨૪	૧૧૫-૧૧૬
યુક્તિથી ધ્વિરસિદ્ધિના કથનદ્વારા ધ્વિરના પરમ—		
શુરુષ્ણનું નિરૂપણ. ...	૨૫-૨૬	૧૨૭-૧૩૨
ધ્વિરપ્રણિધાનનું નિરૂપણ. ...	૨૭-૨૮	૧૩૩-૧૩૮
ધ્વિરપ્રણિધાનનું સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર રૂલ, તથા યોગ—		
વિધોના અભાવરૂપ અવાંતર રૂલ, એ બંનેનું નિરૂપણ. ૨૯	૧૪૧	
નવ પ્રકારનાં યોગવિધોના નિરૂપણપૂર્વક વિક્ષેપની		
સાથે ઉપજનારાં વિધોનું નિરૂપણ. ...	૩૦-૩૧	૧૪૫-૧૪૮
ધ્વિરપ્રણિધાનના ઉપસંહારપૂર્વક બૌદ્ધમતનું		
સવિસ્તર નિરાકરણ. ...	૩૨	૧૫૧

વિષયનું નામ.	સત્રાંક.	પૃથાંક.
ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાયરૂપ મૈત્રી આદિક ભાવનાનું અપૂર્વ નિરૂપણ.	૩૩	૧૫૪
ચિત્તસ્થિરતાના અનેક ઉપાયોનું નિરૂપણ. ...	૩૪-૩૯	૧૫૮-૧૭૪
વશીકારનામની યોગીના ચિત્તની અવસ્થાનું નિરૂપણ.	૪૦	૧૭૭
જ્ઞાનસમાપત્તિ આદિના બેદથી ત્રણ પ્રકારના સંપ્રગાતયોગનું વર્ણન.	૪૧	૧૭૮
સવિતર્કસંપ્રગાતયોગનું નિરૂપણ.	૪૨	૧૮૦
નિર્વિતર્કસંપ્રગાતયોગના નિરૂપણપૂર્વક અવયવીના સ્થાપનદ્વારા બૌદ્ધસંમત પરમાણુપુંજનું નિરાકરણ.	૪૩	૧૮૩
સચિચાર તથા નિર્વિચાર સંપ્રગાતયોગનું નિરૂપણ.	૪૪	૧૮૬
સૂક્ષ્મવિષયોનું નિરૂપણ.	૪૫	૧૯૨
સખીજસમાધિઓનો ઉપસંહાર.	૪૬	૧૯૫
નિર્વિચારજન્ય અધ્યાત્મપ્રસાદનું નિરૂપણ. ...	૪૭	૧૯૭
ઋતંભરાપ્રગાના નિરૂપણપૂર્વક ઋતંભરાપ્રગાના અલૌકિક સામર્થ્યવિશેષનું કથન...	૪૮-૪૯	૧૯૯-૨૦૦
ઋતંભરાપ્રગાના સંસ્કારોથી અન્ય સંસ્કારોના અભાવનું કથન.	૫૦	૨૦૪
નિર્બીજસમાધિના કથનપૂર્વક પ્રથમપાદની સમાધિ.	૫૧	૨૦૮

૨ સાધનપાદ.

દ્વિતીયપાદના આરંભની આવશ્યકતાના કથનપૂર્વક ક્રિયાયોગનું નિરૂપણ.	૧	૨૧૫
ક્રિયાયોગના દ્વલનું કથન.	૨	૨૨૧
પાંચ ક્રમેશની સંચાનો જિદેશ.	૩	૨૨૩

વિષયનું નામ.	સૂત્રાંક.	પૃષ્ઠાંક.
રાગાદિ ક્લેશોના અવિદ્યામૂલકપણાના નિરૂપણપૂર્વક		
પ્રસુત આદિ બેદોથી ક્લેશોનું વિશેષ નિરૂપણ.	૪	૨૨૫
ચાર પ્રકારની અવિદ્યાનું સવિસ્તર વર્ણન. ...	૫	૨૩૧
અસ્મિતા, રાગ ને દ્વેષનામના ક્લેશોનું નિરૂપણ.	૬-૮	૨૩૮-૨૪૪
અભિનિવેશનામના ક્લેશોના નિરૂપણપૂર્વક પૂર્વ-		
જન્મના સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન....	૯	૨૪૫
ક્લેશોના નાશના ઉપાયનું કથન. ...	૧૦-૧૧	૨૪૮-૨૫૦
ધર્માધર્મના ક્લેશમૂલકપણાના કથનપૂર્વક દષ્ટાદષ્ટ-		
ફલક ધર્માધર્મનું વર્ણન. ...	૧૨	૨૫૧
રાગાદિમૂલક ધર્માધર્મના ફલના નિરૂપણપૂર્વક એક-		
ભવિકવાદનો સવિસ્તર વિચાર. ...	૧૩	૨૫૬
કર્મના વિષાકથી સુખનું અને દુઃખનું પ્રતિપાદન....	૧૪	૨૬૭
વિવેકીની દષ્ટિમાં પરિણામદુઃખતાદિથી મિશ્રિત		
હોવાથી વિષયસુખની દુઃખરૂપતાનું		
નિરૂપણ, ચાર વ્યૂહોનું કથન. તથા		
બ્રૌહ્મસંપત સુક્તિનું નિરાકરણ....	૧૫	૨૬૯
હેયનું તથા હેયના હેતુનું નિરૂપણ. ...	૧૬-૧૭	૨૮૧-૨૮૩
દસ્યનું સવિસ્તર નિરૂપણ. ...	૧૮	૨૮૯
ગુણોનાં પર્વોનું કથન. ...	૧૯	૨૯૮
ઔપાધિક સાત્ત્વના નિરૂપણપૂર્વક પુરુષની		
ચિન્માત્રરૂપતાનું પ્રતિપાદન. ...	૨૦	૩૦૮
પુરુષને માટે સમગ્ર દસ્યના સ્વરૂપનું નિરૂપણ. ...	૨૧	૩૧૫
વિવેકીના પ્રતિ કૃતાર્થ થયેલા પ્રધાનનું પણ અન્ય		
પુરુષોના પ્રતિ અકૃતાર્થપણ હોવાનું નિરૂપણ.	૨૨	૩૧૬

વિષયનું નામ.	સર્ગાંક.	પૃષ્ઠાંક.
પુરુષના ભોગાપવર્ગને સંપાદન કરનારા સંયોગનું નિરૂપણ, તથા અવિદ્યાના સ્વરૂપનો સંવિસ્તર વિચાર.	૨૩	૩૧૯
ભોગભોક્ષિના સંપાદક સંયોગના કારણભૂત વિષય-ગાનની વાસનાઓનું કથન.	૨૪	૩૨૫
કૈવલ્યનું લક્ષણ.	૨૫	૩૨૮
હાનનામના કૈવલ્યના કારણરૂપ વિવેકજ્ઞાનનું કથન.	૨૬	૩૨૯
વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીને સાત પ્રકારની પ્રમાના લાભનું કથન.	૨૭	૩૩૧
વિવેકખ્યાતિના લાભના ઉપાયનું કથન તથા નવ પ્રકારનાં કારણોનું નિરૂપણ.	૨૮	૩૩૬
યોગનાં આઠ અંગોનાં નામોનું કથન, પાંચ પ્રકારના યમોનાં નામો તથા લક્ષણો, અને મહા-વ્રતનું નિરૂપણ.	૨૯-૩૧	૩૪૨-૩૫૩
પાંચ પ્રકારના નિયમોનાં નામ તથા લક્ષણ.	૩૨	૩૬૦
યમાદિના વિરોધી હિંસાદિ વિકલ્પોના ઉપરિશ્ચિત થવાપર તે વિકલ્પોના અભાવમાટે કરવાની પ્રતિપક્ષભાવનાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૩૩-૩૪	૩૬૭-૩૬૮
અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, શૈશ્ય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વરપ્રણિધાન આ યમનિયમોની સિદ્ધિનું સૂચન કરનાર યોગિ-નિષ્ઠ સામર્થ્યવિશેષના કથનદ્વારા યમ-નિયમોનાં ફલોનું પ્રતિપાદન.	૩૫-૪૫	૩૭૩-૩૮૬
આસનનું લક્ષણ, આસનોના ભેદ, આસનનાં સાધનોનું કથન, તથા આસનસિદ્ધિનું ફલ. ૪૬-૪૮ ૩૮૯-૩૯૭		
પ્રાણાયામનું લક્ષણ, તથા ચાર પ્રકારના પ્રાણાયામોનું સંવિસ્તર નિરૂપણ.	૪૯-૫૧	૩૯૮-૪૧૦

વિષયનું નામ.	સૂત્રાંક.	પૃષ્ઠાંક.
પ્રાણાયામનું શ્લ.	...	૫૨-૫૩ ૪૧૨-૪૧૪
પ્રત્યાહારનું લક્ષણ.	...	૫૪ ૪૧૫
પ્રત્યાહારના પ્રયોજનના કથનપૂર્વક દ્વિતીયપાદનો ઉપસંહાર.	...	૫૫ ૪૧૮

૩ વિભૂતિપાદ.

તૃતીયપાદના આરંભની આવશ્યકતાના નિરૂપણ-પૂર્વક ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ ત્રણનું લક્ષણ. ૧-૩	૪૨૩-૪૨૪
સંયમના લક્ષણના કથનપૂર્વક સંયમજનનું શ્લ,	
સંયમના વિનિયોગનું નિરૂપણ, તથા અન્ય સાધનોથી સંયમના અંતરંગપણાનું કથન. ૪-૭	૪૩૨-૪૩૭
નિર્બાજસમાધિની સિદ્ધિમાં સંયમના બહિરંગપણાનું કથન....	૮ ૪૪૦
નિરોધપરિણામના લક્ષણનું તથા શ્લનું નિરૂપણ. ૯-૧૦	૪૪૧-૪૪૪
સમાધિપરિણામનું તથા એકાગ્રતાપરિણામનું નિરૂપણ. ૧૧-૧૨	૪૪૫-૪૪૬
પદાર્થભાત્રમાં ધર્મ, લક્ષણ ને અવસ્થારૂપ ત્રણ પરિણામોનું સવિસ્તર નિરૂપણ....	૧૩ ૪૪૮
ધર્મોના લક્ષણના કથનપૂર્વક અપૂર્વ વિચાર. ...	૧૪ ૪૫૬
એક ધર્મોના અનેક પરિણામ થવાના કારણનું કથન, તથા ચિત્તના ધર્મોનું પ્રતિપાદન.	૧૫ ૪૬૦
પરિણામત્રયના સંયમથી અતીતઅનાગત શાવના લાભનું કથન. ...	૧૬ ૪૬૪
સર્વ પ્રાણીઓની ભાષાના શાવને માટે સંયમનું નિરૂપણ. ૧૭	૪૬૬

વિષયનું નામ.

સૂત્રાંક. પૃષ્ઠાંક.

પૂર્વજન્મના જ્ઞાનને માટે સંયમનું નિરૂપણ, તથા

શ્રીઆવરત્ય અને શ્રીઐગીષ્યમ્નેતો અપૂર્વ સંવાદ. ૧૮ ૪૬૯

ખીબ્નના ચિત્તના જ્ઞાનને માટે સંયમનું નિરૂપણ. ૧૯-૨૦ ૪૭૧-૪૭૨

અંતર્ધાનના સાધનભૂત સંયમનું નિરૂપણ. ... ૨૧ ૪૭૪

મરણજ્ઞાનના સાધનભૂત સંયમનું વર્ણન. ... ૨૨ ૪૭૬

મૈત્રી આદિના બલના તથા હસ્તી આદિના બલના

સાધનભૂત સંયમનું નિરૂપણ. ... ૨૩-૨૪ ૪૭૮-૪૮૦

પરમાણુ તથા પ્રકૃતિ આદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોના જ્ઞાનના

ઉપાયરૂપ સંયમનું પ્રતિપાદન. ... ૨૫ ૪૮૦

ભુવનજ્ઞાનના ઉપાયરૂપ સંયમનું વર્ણન, તથા

ભુવનોના વર્ણન. ... ૨૬ ૪૮૧

તારાઓના નિવાસસ્થાનનું જ્ઞાન, તારાઓની ગતિનું

જ્ઞાન, કાવ્યબૃહત્નું જ્ઞાન, ક્ષુત્તિપાસાની નિવૃત્તિ,

ચિત્તસ્થિરતા, તથા સિદ્ધદશન આદિના સાધન-

ભૂત સંયમોનું નિરૂપણ. ... ૨૭-૩૨ ૪૮૮-૪૯૧

સર્વજ્ઞતાના ઉપાયરૂપ પ્રાતિભજ્ઞાનનું કથન, તથા

ચિત્તજ્ઞાનના સાધનભૂત સંયમનું વર્ણન. ... ૩૩-૩૪ ૪૯૩-૪૯૩

પુરુષના જ્ઞાનને માટે સ્વાર્થસંયમનું નિરૂપણ. ... ૩૫ ૪૯૩

સ્વાર્થસંયમજન્ય અભૌતિક ધર્મસિદ્ધિઓનું નિરૂપણ,

તથા તેમના વિશ્લેષપણાનું કથન. ૩૬-૩૭ ૪૯૬-૪૯૯

અન્યના શરીરમાં પ્રવેશના ઉપાયભૂત સંયમનું વર્ણન. ૩૮ ૫૦૦

જલાદિની ઉપર સ્વચ્છંદે ગમન કરવું, અગ્નિની પેઠે

તેજસ્વી દેખાવું, દિવ્યભોજનો લાભ થવો, અને

આકાશગમન કરવું ઇત્યાદિ સિદ્ધિઓના

સાધનભૂત સંયમોનું નિરૂપણ. ... ૩૯-૪૨ ૫૦૩-૫૦૬

વિષયનું નામ.	સૂત્રાંક.	પૃષ્ઠાંક.
અન્યના શરીરમાં પ્રવેશના કારણભૂત મહાવિદેહા- નામની ધારણાનું વર્ણન.	૪૩	૫૦૮
ભૂતગ્ન્યના સાધનરૂપ સંયમનું નિરૂપણ.	૪૪	૫૦૯
અભિમાદિક સિદ્ધિઓનું વર્ણન.	૪૫-૪૬	૫૧૫-૫૨૦
ઇદ્રિયજન્યના સાધનભૂત સંયમનું તથા ઇદ્રિયજન્યના ફલનું નિરૂપણ.	૪૭-૪૮	૫૨૦-૫૨૨
વિવેકખ્યાતિના સર્વગતાદિક ફલનું પ્રતિપાદન.	૪૯	૫૨૪
પરવૈરાગ્યની ઉત્પત્તિદ્વારા વિવેકખ્યાતિના મુખ્ય ફલ કૈવલ્યનું નિરૂપણ.	૫૦	૫૨૬
યોગમલથી ઉપસ્થિત થયેલા દેવોની સત્કારપૂર્વક પ્રાર્થના થયા છતાં તેમાં સંગ તથા રમય ન કરવાનો ઉપદેશ.	૫૧	૫૨૭
વિવેકજ્ઞ ગાનના સાધનભૂત સંયમનું કથન.	૫૨	૫૩૨
વિવેકજ્ઞ ગાનના અત્યાંત-ફલનું નિરૂપણ.	૫૩	૫૩૪
વિવેકજ્ઞ ગાનના લક્ષણના કથનપૂર્વક તેના મુખ્ય- ફલનું નિરૂપણ.	૫૪	૫૩૮
સિદ્ધિઓની અપેક્ષાર્થી રહિત કેવલ વિવેકખ્યાતિ- ના કૈવલ્યના હેતુપણના કથનપૂર્વક તૃતીય- પાદની સમાપ્તિ.	૫૫	૫૩૯

૪ કૈવલ્યપાદ.

પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓનું નિરૂપણ.	૧	૫૪૪
યોગીઓના પૂર્વશરીરના ત્યાગપૂર્વક નવા શરીરના નિર્માણના સંબંધમાં પ્રકૃતિના આપૂરાકરિના કથનપૂર્વક અન્ય વિચાર.	૨-૫	૫૪૭-૫૫૫

વિષયનું નામ.	સત્રાંક.	પૃષ્ઠાંક.
કેવલ્યની યોગ્યતાવાળા ચિત્તનું નિરૂપણ. ...	૬	૫૫૭
શુક્લકૃષ્ણાદિના ભેદથી ચાર પ્રકારનાં કર્મોનું વર્ણન.	૭	૫૫૮
યોગીથી ભિન્ન જનોનાં ચિત્તોને વાસનાઓના		
આશ્રયનું કથન.	૮	૫૬૧
ભાવિજન્મને અનુકૂલ વાસનાઓનો ઉદય થાય છે		
તેનું નિરૂપણ.	૯	૫૬૩
સંસારના અનાદિપણાના કથનપૂર્વક વાસનાઓના		
અનાદિપણાનું નિરૂપણ, તથા પૂર્વજન્મના		
સદ્ભાવ વિષે ને મનના પરિભાણવિષે વિચાર.	૧૦	૫૬૫
વાસનાઓની નિવૃત્તિના ઉપાયનું પ્રતિષાદન. ...	૧૧	૫૭૦
અતીતઅનાગત પદાર્થની સ્વરૂપથી સત્તા હોવાના		
નિરૂપણપૂર્વક સત્કાર્યવાદનો વિચાર. ...	૧૨	૫૭૩
સમગ્ર પ્રપંચની શુણ્યસ્વરૂપતાનું નિરૂપણ. ...	૧૩	૫૭૬
અનેકનો એકરૂપ પરિણામ થવામાં યુક્તિનું કથન.	૧૪	૫૭૮
ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદના નિરાકરણપૂર્વક ચિત્તથી ભિન્ન		
બાહ્યવિષયના સ્થાપનનો પ્રકાર. ... ૧૫-૧૬ ૫૮૧-૫૮૪		
સિદ્ધાંતમાં વસ્તુના ગાતઅગાતના નિરૂપણપૂર્વક		
ચિત્તના પરિણામીપણાનું કથન. ...	૧૭	૫૮૭
પુરુષના અપરિણામીપણાનું પ્રતિષાદન. ...	૧૮	૫૮૯
વિજ્ઞાનનામક ચિત્તના સ્વપ્રકાશપણાના ખંડન.		
પૂર્વકક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીના મતનું નિરાકરણ. ૧૯-૨૧ ૫૯૧-૫૯૫		
યોગસિદ્ધાંતમાં પુરુષના ઔપાધિકગાતૃત્વના		
કથનપૂર્વક સાક્ષીપણાનું નિરૂપણ. ...	૨૨	૫૯૬

વિષયનું નામ.	સૂત્રાંક.	પૃષ્ઠાંક.
ચિત્તના સ્વાર્થનું નિરૂપણ, તથા ચિત્તથી બિન્ન આત્માનું પ્રતિપાદન.	૨૩	૬૦૧
ચિત્તના પરાર્થપણાનું નિરૂપણ.	૨૪	૬૦૪
વિવેકીની આત્મભાવભાવનાની નિવૃત્તિના કથન- દ્વારા યોગના અધિકારીનું નિરૂપણ.	૨૫	૬૦૬
વિવેકીના ચિત્તના સ્વરૂપનું પ્રદર્શન.	૨૬	૬૦૮
વિવેકીના ચિત્તમાં વચ્ચે વચ્ચે થનારા વ્યુત્થાન- સંસ્કારોનું નિરૂપણ, તથા તેમના નાશનો ઉપાય. ૨૭-૨૮	૬૦૯-૬૧૦	
ધર્મમેધમાધિના લક્ષણનું તથા ફલનું પ્રતિપાદન. ૨૯-૩૦	૬૧૧-૬૧૩	
ધર્મમેધસમાધિનિષ્ઠ યોગીના ચિત્તની દશાનું નિરૂપણ. ૩૧	૬૧૪	
ગુણોના પરિણામક્રમની સમાપ્તિનું કથન, પરિ- ણામક્રમનું લક્ષણ, તથા અન્ય ઉપયોગી વિચાર.	૩૨-૩૩	૬૧૬-૬૧૮
બે પ્રકારના કૈવલ્યના નિરૂપણપૂર્વક ચતુર્થપાદની તથા ત્રીથની સમાપ્તિ.	૩૪	૬૨૩
શ્રીપાતંજલયોગદર્શનનાં સૂત્રોનો વર્ણાનુક્રમ.	૬૨૭
અંધારંબની પહેલાંના વિષયો.	પૂર્વપૃષ્ઠાંક.
ચોથી આવૃત્તિની તથા ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.	૩
બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.	૪
પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.	૬૫
શ્રીપતંજલિમુનિનું ચરિત્ર.	૧૭
વિષયદર્શક અનુક્રમણિકા.	૨૧
શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમંત્રના અતિકૃષ્ટયોગી શબ્દોનું સમીપન.	૩૧
અંગલાચરણ.	૪૩

ૐ

શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાંના અતિઉપ- યોગી શબ્દોનું સૂચીપત્ર.

શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.	શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.
ૐ		અનાહતચક્ર	૧૭૬
અ	૧૩૪, ૧૩૫	અનિયતવિપાક કર્માણ્ય.	૨૬૩
અકલિપતા ધારણા.	૫૦૯	અનુપમંહારી અનૈકાંતિક	
અકલિષ્ટવૃત્તિ.	૩૩	હેત્વાભાસ.	૪૬
અગર્ભપ્રાણાયામ.	૪૧૨	અનુબંધ.	૧૦
અગ્નિના ધર્મો.	૫૧૧	અનુમાનપ્રમાણ.	૪૫, ૪૮, ૫૯
અગ્નિજ્વાલ.	૪૮૫	અનુભૂતિપ્રમા.	૪૮
અંગમેજયત્વ.	૧૫૦	અનુલોભવિલોભ પ્રાણાયામ.	૪૦૯
અન્યુત.	૪૮૬	અનૈકાંતિક હેત્વાભાસ.	૪૬
અજરામરચક્ર.	૧૭૬	અંતરંગસાધન.	૨૧૪, ૪૩૮
અજહતલક્ષણા.	૫૫	અંધતામિત્ત.	૬૫
અજનામ.	૪૮૫	અન્યત્વકારણ.	૩૪૦
અણિમા.	૬૪, ૫૧૬	અ.વયરૂપ, ઇન્દ્રિયોનાં.	૫૨૨
અતિકાંતભાવનીય.	૫૨૯	અન્યવયરૂપ, ભૂતોનાં.	૫૧૪
અતિવ્યાપ્તિદોષ.	૧૨	અપરપ્રત્યક્ષ.	૧૮૩
અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માણ્ય.	૨૫૩	અપરભોગ.	૬૦૩
અધિકારી.	૧૦	અપરવૈરાગ્ય.	૯૨
અધિમાત્રોપામ.	૧૧૧	અપરિમિત.	૩૫૨
અધ્યાત્મપ્રસાદ.	૧૯૮	અપરિનિર્મિતવશવર્તી.	૪૮૫
અનવરિથિતત્વ.	૧૪૮	અપાન.	૫૦૪
		અભિગ્રાપ્રત્યક્ષ.	૪૨
		અભિનિવેશ.	૬૫, ૨૪૬

શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.	શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.
અભિવ્યક્તિકારણ.	૩૩૯	આકાંક્ષા.	૫૭
અભિવ્યંગ્યા ચિતિશક્તિ.	૬૦૩	આકાંક્ષ.	૬૦૬
અભિષેક.	૩૬૫	આકાંક્ષના ધર્મે.	૫૧૧
અભ્યાસ.	૮૨	આગમ.	૧૨૮
અમર.	૪૮૫	આગમપ્રમાણ.	૫૨, ૫૯
અયુતસિદ્ધ અવયવસમૂહ.	૫૧૪	આચાર્ય.	૭૩૭
અર્થ.	૧૮૨, ૪૬૮	આચાર્યક.	૧૭૬
અર્થવત્ત્વરૂપ, ઉદ્રિયોનાં.	૫૨૨	આદર.	૮૫
અર્થતત્ત્વરૂપ, ભૂતોનાં.	૫૧૪	આદર્શ.	૪૯૭
અલબ્ધભૂમિકત્વ.	૧૪૮	આધારચક્ર.	૧૭૫
અલિંગ.	૧૯૩, ૩૦૩	આધિદૈવિક અરિષ્ટ.	૪૭૮
અવસ્થાપરિણામ.	૪૫૦	અધિદૈવિક દુઃખ.	૧૦૯
અવાંતરપ્રયોજન.	૧૧	આધિભૌતિક અરિષ્ટ.	૪૭૮
અવિદ્યા.	૬૪, ૭૮, ૨૩૨	આધિભૌતિક દુઃખ.	૧૪૯
અવિનાભાવ.	૪૯	આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ.	૪૭૮
અવિરતિ.	૧૪૭	આધ્યાત્મિક દુઃખ.	૧૪૯
અવિશેષો.	૩૦૨	આધ્યાત્મિક નિમિત્ત.	૫૬૯
અવ્યાપ્તિદોષ.	૧૨	આધ્યાત્મિક ધ્યેયદેશ.	૪૨૫
અશુદ્ધ અકૃણ્યકર્મ.	૫૫૯	આનંદાનુગત સંપ્રજાતયોગ.	૧૮૦
અસંપ્રજાતયોગ.	૧૦૨, ૪૩૧	આનુશ્રવિક વિષયો.	૮૮
અસંભવદોષ.	૧૪	આંતરપ્રત્યક્ષ.	૪૧
અસાધ્યારણ અનૈકાંતિક હેત્વો.	૪૬	આચાર્યન.	૩૬૫
આસ.	૪૬	આભાસ્વર.	૪૮૫
અસિદ્ધ હેત્વોઆસ.	૪૬	આભ્યંતરપવિત્રતા.	૩૬૬
અસ્તેય.	૩૫૦	આભ્યંતરવૃત્તિ પ્રાણાયામ.	૪૦૧
અસ્મિતા.	૬૫, ૯૭, ૨૩૯	આલસ્ય.	૩૪૬
અસ્મિતાનુગત સંપ્રજાતયોગ.	૧૮૦	આવાયગમન.	૨૬૫
અસ્મિતારૂપ, ઉદ્રિયોનાં.	૫૨૨		
અહિંસા.	૩૪૬		

સમ્પ્રદ.	પૃષ્ઠાંક.
આશ્રય	૧૧૯
આશ્રયસિદ્ધ હેતુભાસ	૪૬, ૪૭
આસપિ	૫૮
આસન	૩૮૯
આસ્વાદ	૪૯૭

ધ	
ધક્ષુરમોદધિ	૪૮૪
ધલાદિતખંડ	૪૮૪

ધૃ	
ધૃષ્ટિવ-ધૃષ્ટિત્વ	૬૫, ૫૧૭
ધૃષ્ટિર	૧૨૦
ધૃષ્ટિરપ્રભુધાન	૧૧૬, ૧૩૯
ધર્મા	૧૫૫

ઉ	
ઉત્તરકુરુ	૪૮૩
ઉદ્ધાત	૪૦૬
ઉદાન	૫૦૪
ઉદારતા	૨૩૦
ઉદાહરણવાચ્ય	૫૦
ઉપાદાનલક્ષણ	૨૨૧
ઉપાયપ્રત્યય	૧૦૩
ઉપાશુભ્ય	૨૧૮
ઉપેક્ષા	૧૫૪

ઋ	
ઋતંભરા પ્રગા	૧૧૯
ઋણ	૪૮૫
ઋ	
ઋકમ	૯, ૧૮
ઋકમતા	૪૪૫

સમ્પ્રદ.	પૃષ્ઠાંક.
ઋકમતાપરિણામ	૪૪૭
ઋકંદ્રિયવૈરાગ્ય	૯૨
ઋ	
ઋષધિન્યાસિદ્ધિ	૫૪૬
ક	

કરુણા	૧૫૭
કર્મ	૧૧૯
કર્મફલસંન્યાસ	૨૨૦
કલ્પિતા ધારણા	૫૦૯
કપાય	૮૫
કાયબ્યહ	૫૫૬
કારિત	૩૬૯
કિંપુરુષ	૪૮૩
કમુદ	૪૮૫
કુંભકપ્રાણાયામ	૪૦૧
કુશદીપ	૪૮૪
કૃત	૩૬૯
કૃષ્ણકર્મ	૫૫૯
કેતુમાલદેશ	૪૮૪
કેવલલક્ષણ	૫૫
કેવલ્ય	૩૨૦, ૫૨૭, ૬૨૪
કેવલ્યપાદ	૫૪૩
કમ	૫૪૩
કોધ	૩૭૦
કોંચદીપ	૪૮૪
કિલ્લવૃત્તિ	૭૨
કમેસ	૧૧૯
ક્ષણ	૫૪૨
ક્ષિત	૯, ૧૭

શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.	શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.
ક્ષિરોદધિ	૪૮૪	જંબુદ્વીપ	૪૮૪
		જલના ધર્મે	૫૧૧
ગ		જહતલક્ષણા	૫૫
ગન્ધપ્રવૃત્તિ	૧૬૩	જહદજહતલક્ષણા	૫૬
ગન્ધમાદનપર્વત	૪૮૪	જમદવરથા	૩૬, ૭૨
ગરિમા	૫૧૯	જાતિ	૫૩૫
ગુણ્યૈતૃણ્ય	૯૩	જીવન	૮૬૪
ગુપ્તિ	૩૬૫	ગાન	૧૮૨, ૪૬૮
ગોમેદ્વીપ	૪૮૪	જ્યોતિમંત્ર	૩૬૫
ગૌણસાધ્યાવસાના લક્ષણા	૨૨૧	જ્યોતિષ્મતી	૧૭૦
ગૌણસારોપા લક્ષણા	૨૨૧		
અહણ	૯૯, ૧૮૦	તતુતા	૨૨૮
અહણ, ઈંદ્રિયોનાં	૫૨૧	તપ	૨૧૬, ૩૬૨
અહણસમાપત્તિ	૯૯, ૧૮૦	તપોજન્યસિદ્ધિ	૫૫૬
અહીતૃસમાપત્તિ	૯૯, ૧૮૦	તમસુ	૬૪
આછ	૧૭૯	તર્પણ	૩૬૫
આછાવિષય	૧૭૯	તાડન	૩૧૫
આછાસમાપત્તિ	૯૯, ૧૮૦	તાત્પર્ય	૫૮
ચ		તાત્રેકતપ્રાણુયામ	૧૬૦
ચિત્તનો અરૂપનાશ	૩૪	તાપદુઃખ	૨૭૫
ચિત્તનો સંરૂપનાશ	૩૪	તામસીસુષુપ્તિ	૭૩
ચિત્તવિમુક્તિ	૩૩૪	તામિસ્ર	૬૫
ચિદ્ગુહ્યંચિ	૨૩૯	તારકગાન	૪૯૨, ૫૨૮
ચૈત્રરથ	૪૮૪	તુષિત	૪૮૫
ચૌદ ભુવન	૪૮૨	તુષ્ટિ	૯૪
જ		ત્રિદશ	૪૮૫
જનન	૩૬૪		
જન્મજન્યસિદ્ધિ	૫૪૫	દક્ષિણાજંબ	૧૨૨
જન્મજન્ય સિદ્ધિ	૫૪૫	દધિમંડોદધિ	૪૮૪

[illegible]

શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.	શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.
પ્રકૃતિ	૩૦૪	પ્રાણપત્યભોક્	૪૬૨
પ્રકૃતિલય	૮૮, ૧૦૦, ૧૦૫	પ્રાચ	૭૩
પ્રકૃતિલયત્વ	૮૮	પ્રાણુ	૫૦૩
પ્રાણીન	૮૮	પ્રાણુયામ	૩૬૮
પ્રચર	૫૦૨	પ્રાતિભ	૪૬૨, ૪૬૭
પ્રચિતામ	૪૮૫	પ્રાપ્તિ	૬૫, ૫૧૭
પ્રચીન	૧૫૯	પ્રાપ્તિકારણ	૩૪૦
પ્રચીન્યોતિ	૫૨૯		૩
પ્રણવ	૧૩૪	૪૯	૩૯
પ્રતદન	૪૮૫		૭
પ્રત્યક્ષમા	૪૨	અંધ	૫૦૧
પ્રત્યક્ષમાણુ	૩૮, ૫૯	બલ	૫૨૦
પ્રત્યક્ષમાપ્રત્યક્ષ	૪૨, ૭૫	બહિર્ગસાધન	૨૧૪, ૪૩૮
પ્રત્યક્ષમાપ્રત્યક્ષ	૩૪૦	બાધિત હેત્વાભાસ	૪૭
પ્રત્યાક્ષ	૪૧૬	બાહ્યધર્માધર્મરૂપ નિમિત્ત	૫૬૯
પ્રથમકલ્પક	૫૨૮	બાહ્યધર્મરૂપ	૪૨૫
પ્રધાન	૩૦૪	બાહ્યપવિત્રતા	૩૬૨
પ્રધાનજય	૫૨૩	બાહ્યપ્રત્યક્ષ	૪૧
પ્રમા	૩૭	બાહ્યવૃત્તિ પ્રાણુયામ	૪૦૧
પ્રમાણ	૩૭	ભોધન	૩૬૫
પ્રમાદ	૧૪૬	બ્રહ્મકામિક	૪૮૫
પ્રયત્ન	૮૩	બ્રહ્મચર્ય	૩૫૧
પ્રયોજન	૧૦	બ્રહ્મનાડી	૧૬૬
પ્રયોજનમલા લક્ષણા	૨૨૧	બ્રહ્મપુરોહિત	૪૮૫
પ્રયોજનવતી લક્ષણા	૫૬	બ્રહ્મમહાકામિક	૪૮૫
પ્રચાસ	૧૫૦	બ્રહ્મવિદ્વરિષ્	૫૩૬
પ્રસૂતિ અવસ્થા	૨૨૬		૭૧
પ્રસૂત્ય	૬૫, ૫૧૭	ભદ્રાચર્ય	૪૮૪
પ્રાકૃતજય	૧૨૨	ભદ્રાસન	૩૬૧

અતિથયોગી શબ્દોનું સૂચીપત્ર.

૨૭

શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.	શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.
ભવધ્વન્ય	૧૦૩	મિથ્યાશાન	૬૧
ભાગ્યભાગલક્ષણા	૫૬	મિશ્રવન	૪૮૪
ભારતવર્ષ	૪૮૩	મુદિતા	૧૫૪
ભુવભોક	૪૮૨	મૂઠ	૯, ૧૭
ભૂભોક	૪૮૨	મુદ્દપામ	૧૧૧
ભોગ	૪૦, ૨૮૫, ૪૮૫	મૈત્રી	૧૫૪, ૧૫૫
ભ્રાંતિદર્શન	૧૪૭	મોક્ષ	૨૮૫
	મ	મોહ	૬૫, ૩૭૦
મણિપૂરચક્ર	૧૭૫		ધ
મધુભૂમિક	૫૨૮	મતમાનવૈરાગ્ય	૬૧
મધુપ્રતીકા	૫૨૪	યત્રકામાવસાયિત્વ	૬૫, ૫૧૭
મધુમતી	૫૩૯	યથાર્થલક્ષણ	૧૨
મધ્યોપાસ	૧૧૧	યમ	૩૪૫
મનોનવિત્ત	૫૨૩	યામ્ય	૪૮૫
મનોવહાનાડી	૧૬૮	યુતસિદ્ધ અવયવસમૂહ	૫૧૩
મંત્રજન્યસિદ્ધિ	૫૪૬	યોગ	૧૩, ૧૫
મલશોષકપ્રાણાયામ	૪૦૯	યોગશૂઠિ કુભયરૂપશક્તિ	૫૪
મલિન પંચરસંધિ	૫૯૭	યોગવિદ્વરિષ્ઠ	૫૩૯
મહાભોક	૪૮૨	યોગશક્તિ	૫૪
મહાનરકો	૪૮૨	યોગ્યતા	૦ ૫૮
મહાભારતવર	૪૮૫		૨
મહાભોલ	૬૫	રમણકર્મુદ	૪૮૩
મહાવ્રત	૩૫૩, ૩૫૬	રસપ્રવૃત્તિ	૧૬૩
મહિમા	૬૪, ૫૧૭	રસારવાહ	૮૫
માત્રા	૪૦૪	રાગ	૬૫, ૭૮, ૧૫૫, ૨૪૨
માનસજપ	૨૧૮	રાજસી સુષુપ્તિ	૭૩
માયા	૩૦૪	રૂઢિમૂલાલક્ષણા	૨૨૦
માદ્યજ્ઞાન પર્વત	૪૮૪	રૂઢિશક્તિ	૫૪
માર્જિત્રલોક	૪૮૨	રૂપપ્રવૃત્તિ	૧૬૩

શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.	શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.
રૂપરકંધ	૫૯૭	ચિકરણુભાવ	૫૨૩
રેચકપ્રાણાયામ	૪૦૧	વિકલપ	૬૭, ૧૮૨
લક્ષણુ	૧૨, ૫૩૫	વિકારકારણુ	૩૩૯
લક્ષણુપરિણામ	૪૫૦	વિક્ષિપ	૯, ૧૭
લક્ષણુલક્ષણુ	૨૨૧	વિક્ષેપ	૮૫
લક્ષણુ	૫૪, ૨૨૦	વિચાર	૬૭
લક્ષિતલક્ષણુ	૫૫	વિચારાનુગત સંપ્રમાતયોગ	૧૮૦
લક્ષ્ય	૧૨	વિચ્છિન્નતા	૨૨૯
લધિમા	૬૪, ૫૧૬	વિગ નરકંધ	૫૯૭
લય	૮૫	વિતર્ક	૯૭
લવણોદધિ	૪૮૪	વિતર્કાનુગત સંપ્રમાતયોગ	૧૮૦
લિંગ	૪૮, ૧૯૩	વિતર્કો	૩૬૭, ૩૬૮
લિંગમાત્ર	૩૦૨	વિદેહ	૮૮, ૧૦૦, ૧૦૪
લોભ	૩૭૦	વિદેહા ધારણા	૫૦૮
લૌકિકવિપર્યે	૮૮, ૧૬૩	વિધારણુ	૧૫૮
વજ્રસંહનનત્વ	૫૨૦	વિપાક	૧૧૯
વશિલ્પ	૬૫, ૫૧૭	વિભૂતિઓ	૪૬૫
વશીકારવૈરાગ્ય	૯૨	વિભૂતિપાદ	૪૨૩
વાક્યસ્ફોટ	૪૬૮	વિમલીકરણુ	૩૬૫
વાચક	૧૩૬	વિયોગકારણુ	૩૪૦
વાચિકજ્ઞ	૨૧૮	વિરામ	૧૦૧
વાચ્ય	૧૩૬	વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ	૪૬
વાચ્યવાચકભાવસંબંધ	૧૩૬	વિવેકખ્યાતિ	૧૮, ૩૩, ૩૩૦, ૫૨૫
વાચ્યાર્થ	૫૪	વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન	૫૩૪
વાયુના ધર્મો	૫૧૧	વિશુદ્ધચક્ર	૧૭૬
વાર્તા	૪૯૭, ૪૯૮	વિશેષો	૨૯૮, ૫૧૨
વાસના	૫૬૪	વિશ્લેષક	૧૭૧, ૫૨૫
		વિષય	૧૧
		વિષયવૈતરુણ્ય	૬૨

શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.	શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.
મીઠારાગ	૧૭૧	શાંત	૮૩
મીઠ્ય	૧૧૧	શાબ્દીપ્રમા	૫૩
મૃતિ	૫૩	શાશ્વતલક્ષીપ	૪૮૪
મૃતિઓ	૧૦	શુક્લકર્મ	૫૫૯
વેદન	૪૯૭	શુક્લકૃષ્ણકર્મ	૫૫૯
વેદનાસ્કંધ	૫૯૭	શુક્લનિવાસ	૪૮૬
વૈકારિકઅંધ	૧૨૨	શુક્લસાધ્યાવસાના લક્ષણા	૨૨૧
વૈજયંતપ્રામાદ	૪૮૫	શુક્લસારોપા લક્ષણા	૨૨૧
વૈદિકપ્રાણાયામ	૧૬૦	શૃંગવાન પર્વત	૪૮૩
વૈદેશ	૮૮	શેષવત અતુમાન	૫૦, ૫૧
વૈરાગ્ય	૭૯	શ્રદ્ધા	૧૦૯
વૈશારદ્ય	૧૯૮	શ્રાવણ	૪૯૭
વ્યતિરેકવૈરાગ્ય	૯૨	શ્વાસ	૧૫૦
વ્યાધિ	૧૪૫	શ્વેતપર્વત	૪૮૩
વ્યાન	૫૦૪		૫
વ્યાપક	૪૮	ષાટ્કૌસિક	૧૦૪
વ્યાપ્તિ	૪૮		૨૫
વ્યાપ્ય	૪૮	સર્ગલ પ્રાણાયામ	૪૧૨
વ્યાખ્યાત્વસિક્ક હેત્વાભાસ	૪૭	સગુણધ્યાન	૪૨૯
વ્યાવહારિક શાબ્દીપ્રમા	૫૩	સંયાસંગી	૪૮૬
વ્યુત્થાન	૨૨	સંચારકંધ	૫૯૭
	૨૧	સતપ્રતિપક્ષ હેત્વાભાસ	૪૬
શક્તિ	૫૩	સત્ય	૩૪૮
શક્યાર્થ	૫૩	સત્યમહાભાસ્વર	૪૮૫
શબ્દ	૧૮૨	સત્યાભ	૪૮૬
શબ્દપ્રમાણ	૫૨	સંતોષ	૩૬૨, ૩૮૩
શબ્દપ્રવૃત્તિ	૧૬૪	સપ્તપાતાલ	૪૮૨
શરીરસંપત્તિ	૫૨૦	સપ્તલોક	૪૮૨
શાક લીપ	૪૮૪	સપ્તીજયોમ	૧૮

शब्द.	पृष्ठांक.	शब्द.	पृष्ठांक.
संजीवसमाधि	१६५	सुधर्मादिवसभा	४८५
समाधि	४३०, ४३१, ४३२	सुमानस	४८५
समाधिपरिणाम	४४६	सुमेरुपर्वत	४८३
समान	५०४	सुरोदधि	४८४
समापत्ति	१७६	सुषुप्ति	३६, ७२, १७२
संप्रयातयोग	१०, ६७, ४३१	सुषुम्भ्या	१६८
संभवं	११	सुक्ष्मभङ्ग, भूतानां	५१४
सम्पूजदर्शन	२८०	सुक्ष्मनिषेधे	१६०
संयम	४३३	सुत्र	३
सर्प्युदधि	४८४	संभववृत्तिप्राप्त्यायाम	४१२
सर्वाङ्गिता	४४५	स्थान	१४६
सविचार संप्रयातयोग	६८, ६९	स्थिति	८२
सविचारा समापत्ति	१६०	स्थितिकारण्य	३३६
सवितर्क संप्रयातयोग	६७	स्थूलरूपो, भूतानां	५१२
सवितर्का समापत्ति	१८१	स्थूलविवक्षय	१८२
सव्यभिचार छेत्वाभास	४६	स्पर्शप्रवृत्ति	१६४
संशय	६१, १४६	स्फोट	४६८
संस्कारदुःख	२७६	स्मृति	७४, ७८, १११
संस्कारसंक्षय	५६७	स्वप्नावस्था	३६, ७२, १७२
सार्विकी सुषुप्ति	७३	स्वङ्ग, छिद्रियानां	५२२
साधनपाद	२१३	स्वङ्ग, भूतानां	५१४
साधारण्य अनैकान्तिक छेत्वाभास	४६	स्वङ्गपासिद्ध छेत्वाभास	४७
साध्य	४८	स्वलोक	४८२
सानन्दसंप्रयातयोग	६६	स्वस्तिकसन	३६२
साधान्नतोदष्ट	५१, ५२	स्वस्वाभिभावसंयम	३०
साध्यावस्था	३०४	स्वाहृदकोदधि	४८४
सास्त्रिमत संप्रयातयोग	६६	स्वाधिष्ठानयक	१६५
सिद्धासन	३६१	स्वाध्याय	२१८, ३६३
सुदर्शनपुर	४८५	स्वार्थप्रत्यय	४६५

શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.	શબ્દ.	પૃષ્ઠાંક.
સ્વાર્થાનુમાન	૪૬	હિમશૈલ	૪૮૩
સ્વાર્થાનુભિતિ	૪૬	હિરણ્મય	૪૮૩
		હિસારથાન	૨૭૨
		હૃદયગ્રંથિ	૨૩૯
હરિવર્ષખંડ	૪૮૩	હેતુવાક્ય	૫૦
હાન	૨૮૦, ૩૨૮	હેમકૂટ	૪૮૩
હિતાનાડી	૩૬	હેમ	૨૮૦

અગત્યના શબ્દોનું શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠાંક.	પંક્ત્યંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૨૧	નિરથક	નિરર્થક
૪	૨૧	અન્વયવ્યતિરેકવેડ	અન્વયવ્યતિરેકવેડ
૫	૧૨	ગ્રહણઃ	ગ્રહણઃ
”	૨૩	વાપરેલા	વાપરેલો
૬	૬	અર્થવાળો	અર્થવાળો
૭	૧૧	યાવદ્દિગતં	યાવદ્દિગતં
૧૪	૬	તદા	તદા
૨૯	૨૦	ગૃહીતાનિન્દ્રિય	ગૃહીતાનિન્દ્રિય
૬૧	૧૦	નજ	નજ
૧૨૦	૧૦	વર્તમાન	વર્તમાન
૧૨૧	૨૪	મુક્તાપુરુષોને	મુક્તાપુરુષોને
૧૬૨	૧૯	વિષયોના	વિષયોના

પૃષ્ઠાંક.	પંક્ત્યંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૭૪	૭	સતેહું	સતેહું
૧૮૦	૭	સદ્મ	સદ્મ
૨૪૭	૨૧	તન્વનુબન્ધઃ	તન્વનુબન્ધઃ
૩૧૮	૧૫	દૃશ્યત્વયોગ્યતા	દૃશ્યત્વયોગ્યતા
૩૪૦	૧૮	પ્રતિકારણ	પ્રતિકારણ
૩૬૩	૫	મોક્ષશાસ્ત્રેનું	મોક્ષશાસ્ત્રોનું
૩૬૫	૧૫	દ્વિં	દ્વિં
૩૮૭	૨	યમાદિ	યમાદિ
૪૦૩	૨૩	નમત્રેતિ	નમાત્રેતિ
૪૪૧	૧૩	વિશેષણોત્તિષ્ઠ	વિશેષણોત્તિષ્ઠ
૪૬૪	૧૦	પ્રકારના	પ્રકારના
૪૭૧	૧૦	થ ય છે	થાય છે
૪૭૭	૪	આપવનો	આપવનો
૪૮૩	૧૬	ખડો છે	ખડો છે
,,	૨૨	ખડો છે.	ખડો છે.
૫૩૨	૧૮	પ્રવહ	પ્રવાહ
૫૪૩	૭	ભૂમિઓ	ભૂમિઓ
૫૫૭	૧૫	ઔષધસિદ્ધ	ઔષધસિદ્ધ

પૂર્વના પૃષ્ઠાંક ૧૨ ના ટિપ્પણમાં “કેટલાંક સત્રોમાંના વિવેચનમાં
પણ તેઓના લેખનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.” એટલું વધારવું.

॥ मंगलाचरणम् ॥

॥ श्रीनाथनुतिनवकम् ॥

आगृह्णाथ जनान्स्मराभिधकरी भोगैषणाथुंडतो,
घोरे संसृतिसागरे क्षिपति यो भीमो भृशं भ्रामयन् ।
तं जित्वाऽरतिताडुशेन दृढतादुर्गेऽत्र योऽस्थापयत्,
तस्मै श्रीपरमात्मनाथगुरवे कैवल्यधाम्ने नमः ॥ १ ॥
विद्वत्तासुकृतज्ञताप्रणयिताकारुण्यधैर्यार्यता,—
मैत्र्याद्युत्तमवल्लरीश्च कुरुते यो भस्मसात्सत्वरम् ।
तं क्रोधाग्निमिहाथु यो निरुपमक्षान्त्संबुनाऽप्लावयैत्,
तस्मै श्रीपरमात्मनाथगुरवे कैवल्यधाम्ने नमः ॥ २ ॥
दारापत्यधनादिलोभनिगडैर्बद्धा जनाः सर्वतः,
स्वात्मक्षेममनुत्तमं किमपि नो कर्तुं भवन्ति क्षमाः ।
येनौदार्यधियाऽसिन्नाऽत्र सहसा तद्वधनं छेदितं,
तस्मै श्रीपरमात्मनाथगुरवे कैवल्यधाम्ने नमः ॥ ३ ॥

देहाद्यस्म्यहमस्ति मे च धर्मिताविद्यात्मजोर्ग्यादिकं,
 संज्ञानन्वदतीति मोहमदिरापानप्रभावाग्ररः ।
 येनैषा सुविचारतो भ्रमकरी त्वक्का सदा दूरत,-
 तस्मै श्रीपरमात्मनाथगुरवे कैवल्यधाम्ने नमः ॥ ४ ॥
 दैवीं धस्तुविकाशिर्नीं सुविमलामन्तर्दृशं सर्वतो,
 रुध्वाऽज्ञानतपो विमोहयति यत् संदर्शयच्छून्यताम् ।
 तद्देदान्तविषेकदीपकिरणैर्येनाथ निर्णाशितं,
 तस्मै श्रीपरमात्मनाथगुरवे कैवल्यधाम्ने नमः ॥ ५ ॥
 स्वस्मिन्नस्ति विकल्पितं जगदिदं सच्चित्सुखे यद्यपि,
 प्रोद्भूतं तु बहिस्तथापि लभते मायामहानिद्रया ।
 यः स्वात्मस्मृतिजाग्रति प्रतिदिनं जागर्ति संत्यज्य तां,
 तस्मै श्रीपरमात्मनाथगुरवे कैवल्यधाम्ने नमः ॥ ६ ॥
 नानायोनिषु संचरंत इषिताः क्लेशैश्च कर्मादिभि,-
 स्तप्यन्तेऽधिरतं तु यैस्तनुभृतो विष्णून्पूयादिषु ।
 ते ब्रह्माद्वयबोमतोऽत्र सकला उन्मूलिता मूलत,-
 तस्मै श्रीपरमात्मनाथगुरवे कैवल्यधाम्ने नमः ॥ ७ ॥
 रूपं वास्तविकं यथात्र परमं यत्सच्चिदानंदकं,
 मायादोषविवर्जितं सुविशदं निर्वाणभूतं कलम् ।
 तद्वद्वास्तव्यं यस्य मानवशुलीलाग्रहं लौकिकं,

તસ્મૈ શ્રીપરમાત્મનાથગુરવે કૈવલ્યધામ્ને નમઃ ॥ ૮ ॥

જ્ઞાનોપાસનકર્મણાં પ્રકટિતા ગ્રંથા અનેકે શુભા,
ગૌર્જર્યા મૃદુવાચિ યેન કુપયા તત્તદ્ભૂતાં હેતવે ।

આમ્નઃ સઘપિ સર્વથાઽઽચરતિ યસ્ત્વેતન્નયં સર્વદા,

તસ્મૈ શ્રીપરમાત્મનાથગુરવે કૈવલ્યધામ્ને નમઃ ॥ ૯ ॥

इत्येताद्विरिजादिशंकरकृतं मायाविकारापहं,

श्रीमन्नाथगुणानुवादनवकं तत्प्रीतिसंपादकम् ।

ये गायन्ति शृण्वन्ति वा प्रतिदिनं शृण्वन्सलं भक्तित,-

स्सद्यस्तत्કુપयाઽઽપ્નુવન્ति સ્સલુ તે ધર્માપવર્ગાદિકમ્ ॥૧૦॥

અર્થઃ—જે કામરૂપ અયંકર હસ્તી પોતાની વિષયભોગવાસના-
રૂપ શૂંઢથી જનસમૂહને સત્વર સપડાવીને બહુ ભ્રમણ કરાવતો હતો
સંસારરૂપ ધોર સાગરમાં ફેંકી દે છે તે કામરૂપ અયંકર અને દુર્જિત
હસ્તીને જેઓથી વિમલવૈરાગ્યરૂપ તીક્ષ્ણ અંકુશથી જિતીને સુદૃઢતા-
રૂપ કિલ્લામાં કેદ કરતા હતા તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ સદ્ગુરુવર્ય શ્રીમન્નાથ-
પરમાત્માને પ્રેમપૂર્વક સવિનય હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

જે ક્રોધરૂપ પ્રયંડ અગ્નિ વિક્રતા, કૃતમતા, નમ્રતા, કારુણ્ય,
ધૈર્ય, આશ્રેય અને મૈત્રી આદિ સર્વોત્તમ સદ્ગુણોરૂપ ઉત્તમ વેલોને
બાળીને સત્વર ભસ્મ કરે છે તે ક્રોધરૂપ દારુણ અગ્નિને જેઓથી
નિરુપમ ક્ષમારૂપ શીતલ જલથી જ્ઞાન્ત કરતા હતા તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ
સદ્ગુરુવર્ય શ્રીમન્નાથપરમાત્માને પ્રેમ અને વિનયપૂર્વક હું નમ-
સ્કાર કરું છું. ૨

સ્ત્રી, પુત્ર ને દ્રવ્ય આદિના લોભરૂપ જે દૃઢ પાશથી સર્વભણી-
થી બંધાયેલા જનો પોતાના આત્માનું વાસ્તવિક કલ્યાણ કરવાને
જરા પણ શક્તિમાન થતા નથી તે સુતવિત્તવનિતાદિના લોભરૂપ
દૃઢ પાશને જેઓશ્રીએ ઉદારપણાવાળી બુદ્ધિરૂપ લીક્ષ્ણુ તલવારથી
ત્વરિત છેદી નાંખેલ છે તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ ગુરુવર્ય શ્રીમન્નાથપરમાત્માને
સપ્રેમ વિનયપૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું. ૩

મોહરૂપ મદિરાના પાનપ્રભાવથી મદાંધ થયેલો માણસ પોતા-
ના વાસ્તવિક સ્વરૂપને વીસરી જઈ આ દેહ પ્રાણ મન ને બુદ્ધિ
આદિ હું છું, તથા વનિતા પુત્ર વિત્ત પૃથિવી વગેરે મારાં છે એમ
જાણતો હતો અકવાદ કરે છે તે સ્વાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં ભ્રાન્તિ
ઉપજવનારી મોહરૂપ મદિરા જેઓશ્રીએ સત્સાક્ષના શ્રેષ્ઠ વિચાર-
વડે સદા દૂરથીજ સમ્યક્ પ્રકારે ત્યજેલી છે તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ
ગુરુવર્ય શ્રીમન્નાથપરમાત્માને સવિનય પ્રેમપૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું. ૪

જે અજ્ઞાનરૂપ ગાઢ અંધારું દિવ્ય, વિમલ અને વસ્તુનું યથાર્થ
જ્ઞાન કરાવનારી અંતરદષ્ટિને સર્વભણીથી નિરોધ કરીને આત્માના
સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપમાં શત્યપણું દર્શાવતું હતું વ્યામોહને ઉત્પન્ન કરે છે
તે અજ્ઞાનરૂપ ગાઢ તિમિરને જેઓશ્રીએ વેદાંતના ઉત્તમ વિવેકરૂપ
દીપના પ્રકાશમય કિરણોવડે ત્વરાથી નષ્ટ કરેલ છે તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ
સદ્ગુરુવર્ય શ્રીમન્નાથપરમાત્માને પ્રેમપૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું. ૫

આ દસ્યમાન થતું સંઘળું જગત્ જોકે વિવર્તરૂપે સચ્ચિદાનંદ
આત્માની અંતઃ કલ્યાણેલું છે, તથાપિ માયારૂપ મહાનિદ્રાવડે બાહ્ય
પ્રકટ થયેલું હોય એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે માયારૂપ મહાનિદ્રાનો ત્યાગ

કરી જેઓશ્રી પોતાના સત્સ્વરૂપની સ્મૃતિરૂપ જાગૃદશામાં નિરંતર જાગે છે તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ સદ્ગુરુવર્ય શ્રીમન્નાથપરમાત્માને પ્રેમપૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું. ૬

કલેશ, -અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિનિવેશ, -કર્મ, વિપાક અને વાસનાથી પ્રેરાયેલા જીવો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ચોનિંઓમાં વિષ્ણુ, મૂર્ત ને પરુ આદિ અપવિત્ર પદાર્થોમાં નિરંતર વિચરતાથકા સંતાપ પામે છે તે સર્વ કલેશકર્માદિને જેઓશ્રીએ એક બ્રહ્મજ છે એવા જ્ઞાનરૂપ યોગવડે મૂલથીજ જાખેડી નાંખેલ છે તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ સદ્ગુરુવર્ય શ્રીમન્નાથપરમાત્માને હું પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું. ૭

જેઓશ્રીનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જેમ માયાના દોષથી રહિત, શ્રેષ્ઠ, સત્ ચિત્ર ને આનંદમય, નિર્મલ, પૂર્ણ અને નિર્વાણસ્વરૂપ છે તેમજ સ્ત્રીલાથી મઠણ કરેલું લૌકિક માનુષસ્વરૂપ પણ સર્વ પ્રકારે માયાના દોષથી રહિત, શ્રેષ્ઠ, સચ્ચિદાનંદમય, નિર્મલ, પૂર્ણ અને નિર્વાણસ્વરૂપ છે તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ સદ્ગુરુવર્ય શ્રીમન્નાથપરમાત્માને પ્રેમપૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું. ૮

શ્રીઉપનિષદ, શ્રીવેદાંતદર્શન, શ્રીગીતાજી, શ્રીયોગદર્શન, શ્રી-યોગપ્રભાકર, શ્રીપરમપદ્મોદિની ને શ્રીસંધ્યાદિ ષટ્કર્મના ગ્રંથો આદિ જ્ઞાન, ઉપાસના અને સત્કર્મના અનેક શુભ ગ્રંથોને તે તે પ્રકારના અધિકારીઓ અનાયાસથી સમજી શકે તે વાસ્તે તેઓપર કરુણા લાવી જેઓશ્રીએ સરલ ગુર્જરીભાષામાં પ્રકટ કરેલ છે, અને જેઓ-શ્રી પોતે જ્ઞાન, ઉપાસના તથા સત્કર્મોથી પારંગત થયેલ છતાં પણ તે તે વિષયના અધિકારીના હિતાર્થે સ્વયમેવ સર્વદા સર્વ પ્રકારે એ ત્રણેનું આચરણ કરી બતાવે છે તે શ્રીકૈવલ્યસ્વરૂપ સદ્ગુરુવર્ય આચાર્ય-ભગવાન શ્રીમન્નાથપરમાત્માને પ્રેમપૂર્વક હું નમસ્કાર કરું છું. ૯

એ પ્રમાણે ગિરિજાશંકરવિરચિત શ્રીમજ્જાસમગવાનના પવિત્ર
મહાશુભપણાના કિંચિત્ત્વ અનુવાદને કરનારું આ નવક છે તે માયાના
વિકારનો નાશ કરનારું, તથા શ્રીઆચાર્યસમગવાનની પ્રીતિને પ્રાપ્ત
કરાવનારું છે. આ નવકને જે મનુષ્યો નિરંતર પૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક પ્રાતઃ-
સાયંકાલે ગાય છે, અથવા અન્યપાસેથી અપાઈ કરી હૃદયમાં મહાશુ-
ભારણુ કરે છે તે મનુષ્યો નિશ્ચય શ્રીસદ્ગુરુસમગવાનની પરમ કૃપાવડે
ધર્મ, અર્થ, કામ અને નિઃશ્વેસને સત્વર સંપાદન કરે છે. ૧૦

શ્રીનાથપાદપદ્મદાસ
ગિરિજાશંકરશર્મા.

ॐ ॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥ ॐ ॥

॥ श्रीपातंजलयोगदर्शन ॥

॥ श्रीपदबोधिनी तथा श्रीरहस्यदीपिका
टीकासहित ॥

१ सभाधिपाद.

भंगलाचरण, टीकाना आरंभनी प्रतिज्ञा ने ग्रंथारंभना. हेतु.

नमः श्रीप्रणवार्थाय प्रपंचोत्पत्तिहेतवे ।

अविद्यादिरहिताय चिद्धनाय शिवाय च ॥ १ ॥

सूत्रभाष्यकृतौ नत्वा नत्वा योगविदः पुनः ।

रहस्यदीपिकाख्येयं योगव्याख्योपक्रम्यते ॥ २ ॥

अर्थः—जगतली उत्पत्तिना हेतुश्च, अविद्यादि क्लेश कर्म वि-
पाक अने आशयथी रहित, यैतन्यधन अने कल्याणश्च श्रीप्रणवना

અર્થરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને નમસ્કાર. ૧ યોગસૂત્રકાર શ્રીપતંજલિમુનિ-
ને તથા યોગભાષ્યકાર શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનને નમન કરીને, તેમજ યોગ-
તત્ત્વરહસ્યના જ્ઞાતાઓને નમન કરીને શ્રીરહસ્યદીપિકાનામની આ
યોગવ્યાખ્યાનો આરંભ કરાય છે. ૨

ન્યાયશાસ્ત્રમાં સોળ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે સોળ
પદાર્થોના જ્ઞાનથી, તથા વૈશેષિકશાસ્ત્રમાં સાત પદાર્થો કહેલા છે તે સાત
પદાર્થોના જ્ઞાનથી પુરુષની વિવેચનશક્તિ તીક્ષ્ણ થાય છે, અને આત્મા-
નું જડરૂપે અસ્તિત્વ છે એવું જ્ઞાન થાય છે; સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ-
પુરુષનો વિવેક દર્શાવેલો છે, તે પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકને સંપાદન કરવાથી
ચિત્તિશક્તિ-પુરુષ-અપરિણામિનિત્ય છે, પ્રકૃતિ પરિણામિનિત્ય છે, અને
પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ અન્ય પદાર્થો પરિણામી તથા અનિત્ય છે એમ
જાણવામાં આવે છે; પૂર્વમીમાંસામાં વેદપ્રતિપાદિત કર્મો કેવી રીતે કરવાં
તેનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં કહેલી રીતે વેદપ્રતિપાદિત વિહિતકર્મોનું
શ્રદ્ધાપૂર્વક યથાવિધિ અનુષ્ઠાન કરવાથી જડચેતનરૂપ જીવને નિત્યસ્વર્ગની
પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સમજાય છે; અને વેદાંતદર્શનમાં બ્રહ્મતત્ત્વનું
નિરૂપણ કર્યું છે, તેના શ્રવણાદિથી જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે
એમ જ્ઞાત થાય છે. એ પાંચ દર્શનોમાંના કેઃઘ પણ દર્શનમાં આત્મસ્વરૂપ-
નો કરામલકવત્ અનુભવ કરવામાં ઉપયોગી એવાં સાધનોનું નિયમ-
પૂર્વક વિસ્તૃત વર્ણન નથી, એ ન્યૂનતા દૂર કરવા ઇચ્છતા ભગ-
વાન્ પાંજલિ પરંપરાપ્રાપ્ત અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારમાં અતીવ ઉપકારક
જે ચિત્તનિરોધ તેના સ્વરૂપને, તેના જ્ઞાનમોક્ષના હેતુપણાને તથા
તેનાં સાધનાદિના ઉપદેશને નિયમપૂર્વક સંક્ષેપમાં સંગ્રહ કરવા, અને
હેતોપાદેયનું વિવેચન કરી ઉપાદેયમાં ચિત્તની સ્થિતિ કરવા ઇચ્છતા
સાધકજનોને સુખપૂર્વક તેનો બોધ થવા આ યોગશાસ્ત્રનો આરંભ કરે

છે. તેનું પ્રથમ સૂત્રx આ છે:—

અથ યોગાનુશાસનમ્ ॥ ૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—અથ આરમ્ભે । યોગઃ સમાધિઃ ।
યુજ્ સમાર્થો ધાતુઃ । તસ્ય અનુશાસનમ્ ઉપદિષ્ટસ્ય તસ્ય
પુનરુપદેશઃ । હિરણ્યગર્ભાદિભિરુપદિષ્ટં યોગશાસ્ત્રમારમ્ભ્યત્ત્વમિતિ
સૂત્રાર્થઃ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—યોગાનુશાસનનો (હિરણ્યગર્ભાદિએ ઉપ-
દેશ કરેલા યોગશાસ્ત્રનો) આરંભ કરાય છે. ૧

વિવેચન:—અથ એ શબ્દ ન્યારે સૂત્રના આરંભમાં હોય
ત્યારે આરંભ, આનંતર્ય અને મંગલ એ ત્રણ અર્થમાંથી એક અર્થને તે
જણાવે છે. આ સૂત્રમાંનો અથશબ્દ આરંભના અર્થમાં છે. આરંભ,
અધિકાર અને પ્રસ્તાવ એ શબ્દો એકજ અર્થના વાચક છે. અનં-
તરનો ભાવ તે આનંતર્ય. અત્ર અથશબ્દ આનંતર્યનો વાચક છે એમ
કોઈ કહે તો તેને પૂછવું જોઈએ કે શું અહિં કોઈ પણ પૂર્વદાર્શ્યી
આનંતર્ય એમ ગ્રહણ કરવું? અથવા “ અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥”

x સૂત્રનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહેવાય છે:—

“ અલ્પાક્ષરમસન્દિગ્ધં સારવદ્વિશ્વતોમુખમ્ ।

અસ્તોભમનવદં ચ સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥ ”

ભાવાર્થઃ—થોડા અક્ષરવાળું હોય, સંદેહરહિત હોય, સારવાળું હોય,
સર્વલક્ષી મુખવાળું હોય, (યથાયોગ્ય અન્વય થવાની યોગ્યતાવાળું હોય,)
નિરથક શબ્દવિનાળું હોય, અને નિર્દોષ હોય તેને સૂત્રવેત્તાઓ સૂત્ર જાણે છે.

(વિવેકાદિ સાધનો સંપાદન કર્યા પછી કર્મનું ફલ અનિત્ય અને જ્ઞાનનું ફલ નિત્ય છે માટે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કર્તવ્ય છે,) એ સૂત્રમાં જેમ અથ-
 શબ્દવડે વિવેકાદિથી આનંતર્ય (અનંતરપણું) એમ ગ્રહણ થાય છે તેમ
 અહિં શમદમાદિથી આનંતર્ય એમ ગ્રહણ કરવું? તેમાં “ ન હિ
 કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ॥” (કોઇ પણ પુરુષ કદી પણ
 કર્મ કર્યા વિના ક્ષણમાત્ર પણ રહી શકતો નથીજ,) એ ભગવદ્વચનથી
 તથા મનુષ્ય એક કર્મ કરીને અવશ્ય અન્ય કર્મને કરે છે એવા લોકો-
 ના અનુભવથી પ્રથમ વિકલ્પ સંભવી શકતો નથી, અર્થાત્ અનુપયુક્ત-
 પણથી તથા શાસ્ત્રના કથનવિના પણ મનુષ્યને અન્ય કાર્યની પ્રાપ્તિ
 હોવાથી કોઇ કાર્ય કર્યા પછી આ યોગાનુશાસન આવે છે એમ કહેવું
 યુક્ત નથી. બીજો વિકલ્પ પણ સંભવનો નથી, કેમકે “ તસ્માદેવંચિ-
 ષ્છાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતો ભૂત્વાડત્મન્યેવા-
 ત્માનં પश्यતિ ॥” (તેથી એ પ્રમાણે જાણનારો શમવાળો, દમવાળો,
 ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષ્ણવાળો અને સમાધાનવાળો થઇને અંતઃકરણમાંજ
 આત્માને જુએ છે,) એ શ્રુતિવાક્યથી યોગના અનુદાનની શમાદિની પ્રાપ્તિ-
 પછી પ્રવૃત્તિ સંભવે છે, પણ યોગશાસ્ત્રનો આરંભ પણ શમદમાદિની પ્રાપ્તિ
 કર્યા પછીજ કરવો જોઇએ એવો કાંઈ નિયમ નથી. યોગશાસ્ત્રનો
 આરંભ કરવાની ઇચ્છા જોડે યોગશાસ્ત્રના આરંભની પૂર્વે સંભવે છે
 તોપણ જ્યાંસુધી યોગશાસ્ત્રનું પ્રામાણિકપણું પ્રમાણપૂર્વક પૂર્વે સિદ્ધ ન
 કર્યું હોય ત્યાંસુધી તેવી ઇચ્છાપછી આ ગ્રંથનો આરંભ માનવો એ
 યુક્ત નથી. અન્વયવ્યતિરેકવેદે જો યોગશાસ્ત્રનું પ્રામાણિકપણું સિદ્ધ
 થાય તોજ તેમાં જિજ્ઞાસુની પ્રવૃત્તિ સંભવે છે, અને જો અપ્રામાણિકપણું
 સિદ્ધ થાય તો તેમાં પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી માટે શિષ્યના પ્રશ્નપછી,
 વા તપશ્ચર્યા કર્યા પછી, કેંવા રસાયનાદિના સેવનપછી આ યોગાનુ-

શાસન છે એમ અર્થ કરવો પણ અપ્રાપ્તગિક છે. એ પ્રમાણે આ સૂત્રમાંનો અથશબ્દ આનંતર્યના અર્થમાં સંભવી શકતો નથી.

“ મજ્જલાચરણં શિષ્ટાચારાત્ફલદર્શનાચ્છુતિતશ્ચ ॥ ”

(શિષ્ટાચારથી, ફલદર્શનથી અને શ્રુતિથી ગ્રંથના આરંભમાં નમસ્કારરૂપ, આશીર્વાદરૂપ કેવા વસ્તુનિર્દેશરૂપ એ ત્રણમાંનું કોઈ એક મંગલાચરણ કર્તવ્ય છે,) એ કપિલસ્મૃતિના વચનથી અનુમાન કરાતી શ્રુતિમાં ગ્રંથારંભમાં મંગલાચરણની કર્તવ્યતા હોવાથી આ સૂત્રમાંનો અથશબ્દ મંગલના અર્થમાં છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી, કેમકે તે અર્થનો વાક્યાર્થમાં સમન્વય થઈ શકતો નથી. “ યોગાનુશાસન મંગલરૂપ છે ” એમ સમન્વય કરીએ તો તે વાત પ્રસિદ્ધ હોવાથી સૂત્રને અનુવાદપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. “ ઐકારશ્ચાથશબ્દશ્ચ દ્વાવેતૌ બ્રહ્મણઃ પુરા । કણ્ઠં મિસ્વા વિનિર્યાતૌ તસ્માન્માજ્જલિકાવુભૌ ॥ ”

(ઐકાર તથા અથ એ બંને શબ્દો પૂર્વે શ્રીબ્રહ્માના કંઠદ્વારા બહાર આવ્યા છે માટે તે બંને મંગલરૂપ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરનાર છે,) એ સ્મૃતિવાક્યમાં અથશબ્દને મંગલરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરનારો કહેલો છે તેથી વીણાના શબ્દના શ્રવણની પેઠે આરંભરૂપ અર્થવાળા અથ-શબ્દના શ્રવણમાત્રથી મંગલાચરણની સિદ્ધિ થઈ જાય છે તેથી શિષ્ટા-ચારાદિનું પાલન પણ થઈ ગયેલું છે માટે સાસ્ત્રપ્રણેતામાં નાસ્તિક-તાનો ભ્રમ થવાનો અસંભવ હોવાથી આસ્તિકોને તે ગ્રંથ ઉપાદેયપણા-વડે સ્વીકારવામાં વિરોધ રહેતો નથી. આરંભના અર્થમાં વાપરેલા અથશબ્દનું અન્ય ફલ શી રીતે સંભવે ? એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ-કે જેમ અન્ય કાર્યને માટે લઈ જવામાં આવતો જલથી ભરેલો ઘડો દર્શનમાત્રથી મંગલપ્રદ થાય છે તેમ આરંભના અર્થમાં વાપરેલા અથ-શબ્દ પણ મંગલાચરણનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. એ રીતે સૂત્રમાંના અથ-

શબ્દનો મંગલ એવો અર્થ પણ થઇ શકતો નથી.

“અથેષ જ્યોતિઃ ॥” (આ જ્યોતિનામના યજ્ઞનો પ્રારંભ થાય છે,) ઇત્યાદિ વાક્યમાં તથા “અથ શબ્દાનુશાસનમ્ ॥” (વ્યાકરણશાસ્ત્રનો આરંભ કરાય છે,) એ સૂત્રમાં જેમ અથશબ્દ આરંભના અર્થવાળો છે તેમ આ સૂત્રમાં પણ અથશબ્દ યોગશાસ્ત્રના આરંભના અર્થવાળો છે. આનંતર્ય વા મંગલરૂપ અર્થવાળો નથી. અનુશિષ્યતે વ્યુત્પાદ્યતે લક્ષણભેદોપાયોપેયસહિતો યોગોઽનેન (સ્વરૂપ, ભેદ, સાધન અને ફલસહિત યોગ જેવડે પ્રતિપાદન કરાય છે) એ વ્યુત્પત્તિવડે અનુશાસનશબ્દ શાસ્ત્રનો વાચક છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી યોગાનુશાસનનો યોગશાસ્ત્ર એવો અર્થ થયો. જોકે “સંયોગો યોગ इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥” (જીવાત્માનો અને પરમાત્માનો મંયોગ યોગ કહેવાય છે,) એ શ્રીયાઃપ્રવલ્કયના વચનથી, “પરેણ બ્રહ્મણા સાર્ધમેકત્વં યન્નૃપાત્મનઃ । સ एव योगो विख्यातः किमन्यद् योगलक्षणम् ॥” (હે રાજન્ ! આત્માનું પરબ્રહ્મની સાથે જે એકપણું તેજ યોગ કહ્યો છે, યોગનું સ્વરૂપ બીજું શું હોય ?) એ મહાભારતના વચનથી, અને “जलसैन्धवयोः साम्यं यथा भवति योगतः । तथाऽऽत्ममनसोरैक्यं समाधिरिह भण्यते॥” (જેવી રીતે એકત્ર મળવાથી જલ અને સૈન્ધવનું સમપણું થાય છે તેવી રીતે આત્મા અને મનનું એકપણું અહિં સમાધિ કહેવાય છે,) એ સ્કંદપુરાણના વચનથી પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્માના એકપણારૂપ યોગ સાધ્યરૂપ છે, અને આત્મા અને મનના એકપણારૂપ સમાધિ સાધનરૂપ છે એમ સાધ્યસાધનભાવવડે યોગ અને સમાધિનો ભેદ પ્રતીત થાય છે તોપણ “आयुर्वै घृतम् ॥” (ધીજ મનુષ્યનું આયુષ છે,) “लाङ्गलं जीवनम् ॥” (હળ ખેડુતનું જીવન છે,)

ધ્યાદિની પેઠે ઉપકાર્ય અને ઉપકારક એ બંનેનો અમેદ કહેવાની ઈચ્છાએ યોગભાષ્યમાં યોગનો અર્થ સમાધિ કર્યો છે: વસ્તુતાએ તો સમાધીયત ઇકાગ્રીક્રિયતે ચિત્તમનેન (જેવડે ચિત્તને એકાગ્ર કરાય છે,) એ વ્યુત્પત્તિવડે સિદ્ધ થતો સમાધિશબ્દ યોગાંગનો વાચક છે, અને સમાધીયન્તે નિરુદ્ધચન્તે ચિત્તવૃત્તયો યસ્મિન્નવસ્થાવિશેષે (જે અવસ્થાવિશેષમાં ચિત્તવૃત્તિઓ નિરોધને પામે છે,) એ વ્યુત્પત્તિવડે સિદ્ધ થતો સમાધિશબ્દ યોગનો વાચક છે માટેજ શ્રીસૂત્રકારે યોગથી આરંભ કરીને ધર્મમેત્રસમાધિવડે ઉપગ્રંહાર કરી કૈવલ્યરૂપ કલ કહ્યું છે. “અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ॥” (અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિવડે પરમાત્માને જાણીને ધીર પુરુષ હર્ષશોકને ત્યજે છે,) તથા “તાવદેવ નિરોદ્ધવ્યં યાવદ્દિગતં ક્ષયમ્ ।પતજ્જ્ઞાનં ચ ધ્યાનં ચ શેષો ન્યાયસ્ય વિસ્તરઃ॥” (જ્યાંસુધી હૃદયમાં સ્થિર થઈ ક્ષય થાય ત્યાંસુધી મનનો નિરોધ કરવો જોઈએ, આ જ્ઞાન અને ધ્યાન છે, શેષ તો યુક્તિનો વિસ્તાર છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે, “અયં તુ પરમો ધર્મો યયોગેનાત્મદર્શનમ્॥” (યોગવડે જે આત્મદર્શન છે આજ પરમ ધર્મ છે,) તથા “મુક્તિર્યાંગાત્તથા યોગઃ સમ્યગ્જ્ઞાનાન્મહીયતે ॥” (મોક્ષ યોગથી થાય છે, અને યોગ યથાર્થજ્ઞાનથી વૃદ્ધિ પામે છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિવાક્યોવડે, “નાસ્તિ યોગસમં બલમ્ ॥” (યોગના સમાન બલ નથી,) ઇત્યાદિ ઇતિહાસવાક્યોવડે, અને “તન્ન યોગી નિરાલમ્બે નિરાતઙ્કે નિરામયે । ષડ્ઙ્ગયોગવિધિના પરે બ્રહ્મણિ લીયતે ॥ ” (યોગી ષડંગયોગના વિધિવડે નિરાલંબ, નિર્લંબ અને નીરોગ તે પરબ્રહ્મમાં લય પામે છે,) ઇત્યાદિ પુરાણવાક્યોવડે યોગનું મોક્ષહેતુપણું પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે યોગના પ્રામાણિકપણાનું જ્ઞાન થવાથી શિષ્યની સુખપૂર્વક યોગમાં પ્રવૃત્તિ સંભવી

શકે છે. “હિરણ્યગર્ભો યોગસ્ય વક્તા નામ્યઃ પુરાતનઃ॥”(યોગના પુરાતન વક્તા હિરણ્યગર્ભ છે, અન્ય કોઈ નથી,) એ યોગિશાસ્ત્ર-વક્ત્ર્યના સ્મૃતિવાક્યમાં ભગવાન્ હિરણ્યગર્ભને યોગના પુરાતન વક્તા કહ્યા છે ત્યારે પતંજલિભગવાનને યોગશાસ્ત્રના વક્તા કેમ કહી શકાય ? એમ શંકા થાય તો તેની નિવૃત્તિમાટે શ્રીસૂત્રકારે “અનુ-શાસનમ્” એ પદ સૂત્રમાં મૂક્યું છે. ભગવાન્ હિરણ્યગર્ભના વિસ્તારવાળા શાસ્ત્રને અનુસરીને આ સૂત્રરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે માટે આ ગ્રંથ યોગના શાસનરૂપ નથી, પણ અનુશાસનરૂપ છે એમ સૂચવી પોતાના યોગશાસ્ત્રના વક્તાપણાની તથા ગુરુમૂલકપણાથી શાસ્ત્રના પ્રમાણપણાની સિદ્ધિ દર્શાવી છે. પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય યોગ છે માટે વક્તાએ યોગના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈતી હતી, યોગશાસ્ત્રના આરંભની પ્રતિજ્ઞા નહોતી કરવી જોઈતી એમ કાઢને મંદેલ થાય તો તેનું સમાધાન એવું છે કે યોગ એ વક્તાના વ્યાપારનો વિષય નથી, કિંતુ તે આરંભ કરેલા શાસ્ત્રનો વિષય છે. વક્તા શાસ્ત્રનો આરંભ કરે છે, અને આરંભ કરેલા તે શાસ્ત્રરૂપ કરણવડે યોગનો આરંભ કરાય છે. કર્તાનો વ્યાપાર કરણગોચર હોય છે, કર્મગોચર હોતો નથી; જેવી રીતે વૃક્ષાદિનું છેદન કરનાર દેવદત્તનો વ્યાપાર-કુલાડીને ઉપરનીએ કરવારૂપ કર્મ-કરણરૂપ કુલાડીને વિષય કરનાર છે, પણ કર્મરૂપ વૃક્ષાદિને સાક્ષાત્ વિષય કનનાર નથી. એવી રીતે કર્તાના વ્યાપારને કહેવાની ઇચ્છાવડે યોગશાસ્ત્રનું આરંભપણું જાણવું, અને શાસ્ત્રવ્યાપારના વિષય-પણાવડે યોગનો આરંભ જાણવો. યોગમાં યુજ્જ્ઞાતુ સમાધિના અર્થ-માં છે, પણ તેમાં પ્રયોગના અર્થવાળી યુજિર્ ધાતુ નથી. તે ચિત્ત-નિરોધલક્ષણવાળો સમાધિ, મધુમતી મધુપ્રતીકા વિશેષાકા ને મંસ્કારશેષા જેમનું વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે તે સર્વ અવસ્થામાં રહેનારો ચિત્તનો ધર્મ છે. ચિત્તશક્તિ (પુરુષ) અપરિણામિનિત્ય હોવાથી જ્ઞાન

એ તેનો ધર્મ નથી, પણ ચિત્ત-બુદ્ધિ-નો ધર્મ છે. “કેવલો નિર્ગુણ-
જ્ઞ ॥” (કેવલ અને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિથી, તથા “જ્ઞાનં નૈવા-
ત્મનો ધર્મો ન ગુણો વા કથञ्ચન । જ્ઞાનસ્વરૂપ ઇવાત્મા નિત્યઃ
સર્વગતઃ શિવઃ ॥” (જ્ઞાન એ કોઈ પ્રકારે પણ આત્માનો ધર્મ અથવા
ગુણ નથીજ, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે, તેમજ નિત્ય, સર્વવ્યાપક તે
કલ્યાણરૂપ છે,) એ સ્મૃતિથી ચિત્તિશક્તિ જ્ઞાનધર્મેવાળી નથી એમ
સિદ્ધ થાય છે, તથા “હ્રોર્ધીર્મીરિત્યેતન્સર્વ મન ઇવ ॥” (લોક-
લજ્જા, જ્ઞાન અને ભય આ મર્વ મનજ છે,) એ શ્રુતિથી, અને
“અધ્યવસાયો બુદ્ધિર્ધર્મો જ્ઞાનં વિરાગ એશ્વર્યમ્ ॥” (નિશ્ચયરૂપ
બુદ્ધિ છે, ધર્મ, જ્ઞાન, વિરાગ અને એશ્વર્ય એ તેના ધર્મો છે,) એ
શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણના કથનથી જ્ઞાન એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ થાય
છે. ક્ષિપ્ત, મૃદ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ પાંચ ચિત્તની ભૂમિ-
ઓ એટલે અવસ્થાઓ છે. રજેગુણવડે શબ્દાદિ વિષયોમાં નિરંતર બ્રમણ
કરનારું અત્યંત અસ્થિર ચિત્ત ક્ષિપ્ત કહેવાય છે, દૈત્યદાનવાદિનાં
ચિત્તો તથા દ્રવ્યના મદથી વિભ્રાંત થયેલા વિષયિપુરુષોનાં ચિત્તો ક્ષિપ્ત
છે. તેમોદ્રવ્યની અત્યંતવૃદ્ધિથી દૃત્યાકૃત્યના વિચારવિના ક્રોધાદિવડે
વિરુદ્ધ કૃત્યોમાં પ્રવૃત્ત થતું વા નિદ્રાવૃત્તિયુક્ત થયેલું ચિત્ત મૃદ કહેવાય
છે. રાક્ષસ તથા પિશાચાદિનાં ચિત્ત અને માદકદ્રવ્યથી ઉન્મત્ત થયેલા
પામરજનોનાં ચિત્ત મૃદ છે. ક્ષિપ્તથી કાંઈક અંશે શ્રેષ્ઠ એટલે સત્ત્વ-
ગુણના આવિર્ભાવથી કોઈ વંશા સ્થિરતા પામતું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત કહે-
વાય છે. ચિત્તની ચંચલતાનું બહુપણું સ્વાભાવિક હોય છે, અથવા
હવે પછી કહેવામાં આવશે તે વ્યાધિ આદિ યોગવિધોથી ઉપજેલું
હોય છે. દેવોનું અને પ્રથમભૂમિકામાં આરૂઢ જિજ્ઞાસુઓનું ચિત્ત વિ-
ક્ષિપ્ત છે. બહિર્વૃત્તિના નિરોધવાળું ચિત્ત એકાગ્ર કહેવાય છે. સકલ-

વૃત્તિઓના નિરોધવાળું અને જેમાં માત્ર સંસ્કારજ શેષ રહેલા છે એવું ચિત્ત નિરુદ્ધ કહેવાય છે. ક્ષિપ્ત અને મૂઢ એ બે ચિત્તભૂમિમાં પરસ્પરની અપેક્ષાએ કાંઈક અંશે વૃત્તિનિરોધ છતાં પણ તેમાં પર-પરાવડે પણ દૈવલ્યના હેતુભાવનો અભાવ હોવાથી, તથા તે વૃત્તિ-નિરોધ યોગનો વિદ્યાતક હોવાથી, તે ક્રિયિત્ વૃત્તિનિરોધ યોગમાં ગણાતો નથી. વિક્ષિપ્ત ચિત્તભૂમિમાં કોઈ વેલા ઉપજતી પારમાર્થિક ધ્યેયવસ્તુના સંગ્રંધની ચિત્તની સ્થિરતા પણ યોગમાં ગણાતી નથી, કેમકે તીવ્ર-વાયુથી વિક્ષેપ પામેલા દીપકની પેઠે શીઘ્રજ ચિત્તની તે સ્થિરતાનો વિક્ષેપના બહુપણાથી ભંગ થઈ જાય છે માટે જે એકાગ્રચિત્ત પરમાર્થ-રૂપ ધ્યેયવસ્તુને પ્રત્યક્ષ કરે છે, અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશોને ક્ષીણ કરે છે, અવિવેકદ્વારા બંધ કરનારાં જે ધર્માધર્મરૂપ કર્મોં છે તેમનું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરવાનું બલ નિર્મૂલ કરે છે. અને અસંપ્રજ્ઞાતયોગ જે ઉત્તમનિરોધને નામે ઓળખાય છે તેને અતિસમીપ કરે છે તે સંપ્રજ્ઞાતયોગ યોગ (જે નિરોધવિશેષમાં ધ્યેયનો સારી રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે તે સમાધિ) કહેવાય છે. તે સંપ્ર-જ્ઞાતયોગ ચાર પ્રકારનો છે, વિતર્કાનુગત, વિચારાનુગત, આનંદાનુગત અને અસ્મિતાનુગત. રજોગુણવાળી તથા તમોગુણવાળી પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓ સાત્ત્વિકી વૃત્તિનું રૂપ ગ્રહણ કરીને સંપ્રજ્ઞાતયોગમાં નિરોધ પામેલી હોય છે, અને અસંપ્રજ્ઞાતયોગમાં તો સર્વે વૃત્તિઓનો નિરોધ હોય છે.

અધિકારી, વિષય, સંગ્રંધ અને પ્રયોજન એ ચાર અનુબંધ કહેવાય છે. અનુબંધ જાણવાથી વિવેકી મનુષ્યની ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ મંભરી શકે છે માટે ગ્રંથારંભમાં અનુબંધનું નિરૂપણ કરવાનો શિષ્ટાચાર છે. દૈવલ્યને વા સિદ્ધિઓને સંપાદન કરવામાટે યોગને જાણવા ઇચ્છતો પુરુષ આ ગ્રંથનો અધિકારી છે; સાધન અને ફલસંહિત યોગ આ

ગ્રંથનો વિષય છે; ડૈવલ્ય અને યોગનો સાધ્યસાધનભાવસંગ્રંથ, યોગનો અને ગ્રંથનો પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકભાવસંગ્રંથ અને ડૈવલ્યનો તથા અધિકારીનો પ્રાધ્યપ્રાપકભાવસંગ્રંથ ઇત્યાદિ સંગ્રંથ જાણવા; અને ડૈવલ્ય એ પરમપ્રયોજન તથા સિદ્ધિઓ ને યોગનું જ્ઞાન એ અવંતરપ્રયોજન છે.

પ્રધાનના સ્વતંત્રપણામાં તથા સત્યપણામાં તેમજ ચૈતન્યના ભેદરૂપ પ્રતિપાદન કરવામાં યોગશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી, કિંતુ યોગનું સ્વરૂપ, તેનાં સાધનો, તેનું અવંતરરૂપ વિભૂતિ અને તેનું પરમરૂપ ડૈવલ્ય તેમને પ્રતિપાદન કરવામાં તેનું તાત્પર્ય છે. કોઈનું અવિષયમાં અપ્રમાણપણું છતાં પણ તેના વિષયમાં તેનું અપ્રમાણપણું ગણી શકાય નહિ, જેમકે નેત્ર પોતાના અવિષય રસાદિમાં અપ્રમાણ છે, છતાં પણ પોતાના વિષય રૂપમાં પ્રમાણ છે. બ્રહ્મસૂત્રના શારીરકભાષ્યપરના ભામતીનિગ્રંથમાં શ્રીવાયસપતિમિત્રે પણ “નાન્યેન યોગશાસ્ત્રસ્ય હૈરણ્યગર્ભપાતજ્જલાદેઃ સર્વથા પ્રામાણ્યં નિરાક્રિયતે ॥” “एतेन योगः प्रत्युक्तः”—સાંખ્યના નિરાકરણવડે યોગ પણ નિરાકરણ કરાયો—એ શ્રીવ્યાસસૂત્રવડે શ્રીહિરણ્યગર્ભ અને શ્રીયતંજલિ આદિના યોગશાસ્ત્રનું સર્વ પ્રકારે પ્રમાણપણું નિરાકરણ કરાતું નથી, અર્થાત્ યોગનો પ્રમાણતાવાળો ભાગ ઉપનિષદવડે સિદ્ધ હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે, ઇત્યાદિ વચનોથી એમજ કહ્યું છે.

એટલા, પરિભાષા, વિધિ, નિયમ, અધિકાર ને અતિદેશ એમ છ પ્રકારનાં સૂત્રો છે. તેમાં આ પહેલું સૂત્ર અધિકારસૂત્ર છે. ૧

હવે યોગનું લક્ષણ કહેવામાટે ભાગવાન સૂત્રકાર નીચેના બીજા સૂત્રનું અવતરણ કરે છે:—

યોગश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ ૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વિષયયોગાત્, ચિત્તસ્ય યા

પરિણતિઃ સા વૃત્તિઃ । તાસાં નિરોધઃ સ્વકારણે લયઃ
યોગઃ । ચિત્તસ્ય ક્ષિપ્તં મૂઢં વિક્ષિપ્તમેકાગ્રં નિરુદ્ધં ચેતિ પञ्च
ભૂમયઃ અવસ્થાઃ સન્તિ । તાસુ નિરુદ્ધસ્યૈવ યોગશબ્દ-
વાચ્યતા મુખ્યા । રજસ્તમોવૃત્તિનિરોધરૂપત્વાદેકાગ્રતાયા
અપિ યોગશબ્દવાચ્યતા ભવતિ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ [તે] યોગ
[કહેવાય છે.] ૨

વિવેચનઃ—લક્ષ્યમાં રહેલો અસાધારણુધર્મ લક્ષણ કહેવાય છે.
જે પદાર્થનું લક્ષણ કહેવાનું હોય તે પદાર્થ લક્ષ્ય કહેવાય છે. લક્ષ્યમાંના
અસાધારણુધર્મવડે તે લક્ષ્યપદાર્થ અન્ય અલક્ષ્યપદાર્થથી ભિન્નપણે નિશ્ચય
કરાય છે. અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણ દોષથી રહિત
જે લક્ષણ હોય તે લક્ષણ યથાર્થ લક્ષણ કહેવાય છે. લક્ષણ ન્યારે
લક્ષ્યના એકદેશમાં વર્તે ત્યારે અવ્યાપ્તિદોષ થાય છે, જેમ ગાયનું લક્ષણ
કહેતાં “કાળા રંગનું સારનાવાળું (ગોદડીજેવી જાડી ચામડીવાળું) સ્ત્રીજાતિ
પશુવિશેષ તે ગાય” એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવે છે,
કેમકે લક્ષ્ય જે સર્વ પ્રકારના રંગનો ગાયસમૂહ તે સર્વમાં તે વ્યાપક
નથી, માત્ર કાળા રંગની ગાયોમાંજ તે વ્યાપક છે. લક્ષણ ન્યારે લક્ષ્યમાં
વર્તીને લક્ષ્યની બહારના પદાર્થોમાં પણ વર્તે છે ત્યારે અતિવ્યાપ્તિ-
દોષ થાય છે, જેમ ગાયનું લક્ષણ કહેતાં “ચાર પગવાળું પશુવિશેષ તે
ગાય” એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવે છે, કેમકે
એ લક્ષણમાં લક્ષ્યરૂપ ગાયના સમૂહની ઉપરાંત બળદ, હેસો, જકરાં,
ઘેટાં અને ઊંટ ઇત્યાદિ સર્વ ચોપગાં પશુઓ આવી જાય છે. લક્ષણ

ન્યારે લક્ષ્યના કોઈ પણ ભાગમાં ન સંભવે ત્યારે અસંભવદોષ થાય છે, જેમ ગાયનું લક્ષણ કહેતાં “ડાબલાવાળું પશુવિશેષ તે ગાય” એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં અસંભવદોષ આવે છે, કેમકે કોઈ પણ ગાયને ડાબલો હોતોજ નથી, પણ મધ્યમાં ફાટવાળી ખરીજ હોય છે. “સાસ્નાવાળું સ્ત્રીજાતિ પશુવિશેષ તે ગાય” એમ જો ગાયનું લક્ષણ કહેવામાં આવે તો તે લક્ષણ યથાર્થ છે. સાસ્ના (ગોદડીના જેવી ડોકે લટકતી જડી ચામડી) ગાય અને બળદવિના અન્ય પશુને હોતી નથી, સ્ત્રીજાતિ કહેવાથી બળદથી ગાયનું ભિન્નપણું દર્શાવ્યું છે, અને પશુવિશેષ કહેવાથી પશુના સર્વ સામાન્યધર્મોનો સંગ્રહ થયો છે તેથી પૂર્વોક્ત લક્ષણ નિર્દોષ છે. ચિત્તની જે અવસ્થાવિશેષમાં રજોગુણથી તથા તમોગુણથી ઉપજેલી અને ક્લેશ, કર્મ અને આશયને વધારનારી ચિત્તની પ્રમાણુદિ વૃત્તિઓ નિરોધ પામે છે તે અવસ્થાવિશેષ યોગ કહેવાય છે. યોગનું એ લક્ષણ પૂર્વોક્ત ત્રણ દોષથી રહિત અને લક્ષ્યરૂપ સંપ્રજાતયોગ અને અસંપ્રજાતયોગ એ બંનેમાં વિદ્યમાન છે. જે ચિત્તની સર્વવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહ્યો હોત તો તે લક્ષણમાં સંપ્રજાતયોગનો સમાવેશ ન થવાથી અવ્યાપ્તિદોષની પ્રાપ્તિ થાત, પણ વૃત્તિનિરોધને યોગ કહેલો છે તેથી તેમાં સંપ્રજાતયોગનો પણ સમાવેશ થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેવલ વૃત્તિનિરોધને યોગ કહ્યો હોત તો ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત ભૂમિકાઓમાં પણ ચિત્તની સાત્ત્વિકી વૃત્તિનો પ્રાયશઃ નિરોધ હોવાથી તે લક્ષણમાં તે અવસ્થાઓનો પણ સમાવેશ થઈ જવાથી અતિવ્યાપ્તિદોષની પ્રાપ્તિ થાત, તે અતિવ્યાપ્તિદોષની નિવૃત્તિમાટે રજસ્તમોગુણથી ઉપજેલી અને ક્લેશ, કર્મ અને આશયને વધારનારી ચિત્તની પ્રમાણુદિ વૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહ્યો છે. ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત

એ અવસ્થામાં સાત્ત્વિકી વૃત્તિનો એહોવધનો નિરોધ છે ખરો, પણ કલેશાદિને વધારનારી રાજસી તામસી વૃત્તિઓનો નિરોધ નથી તેથી તેમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી. વળી એ લક્ષણ લક્ષ્યમાં સર્વપ્રકારે સંભવવાળું હોવાથી તેમાં અસંભવદોષની પ્રાપ્તિ પણ નથી. યોગવાર્તિકકાર અતિવ્યાપ્તિદોષની નિવૃત્તિ કરવા- માટે “તત્ત્વા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥” (અસંપ્રજાતયોગકાલે દ્રષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે,) એ ત્રીજા સૂત્રને પણ આ સૂત્રની સાથે ગણે છે, ને જણાવે છે કે ક્ષિપ્તાદિ અવસ્થાઓમાં દ્રષ્ટાની સ્વ- રૂપાવસ્થિતિના હેતુ ચિત્તનિરોધનો અભાવ છે તેથી આ લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવતો નથી, પણ તે કહેવું સમીચીન જણાતું નથી, કેમકે યોગભાષ્યકારે આ સૂત્રની ઉત્થાનિકામાં “ઈદં સૂત્રં પ્રવૃત્તે ॥” (આ સૂત્ર પ્રવર્તે છે,) એ વાક્યમાંના ઈદં એ એકવચનવડે આ એક સૂત્રમાંજ યોગનું લક્ષણ કહ્યું છે એમ દર્શાવ્યું છે. વળી ત્રીજા સૂત્રને આ સૂત્રસાથે બેળવી યોગનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો સંપ્રજાતયોગમાં દ્રષ્ટાની સ્વરૂપસ્થિતિના સાંક્ષાત્ હેતુપણાનો અભાવ હોવાથી અવ્યાપ્તિ- દોષનો પ્રસંગ પણ આવી પડે છે.

ચિત્તને અંતઃકરણ કિંવા બુદ્ધિ પણ કહેવામાં આવે છે. એ ચિત્ત સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું દ્રવ્યવિશેષ છે. ચિત્ત પૂર્વોક્ત ત્રણ દ્રવ્યનું બનેલું છતાં પણ તેમાં સત્ત્વદ્રવ્ય પ્રધાન હેતુ છે માટે તેને ચિત્તસત્ત્વ કિંવા બુદ્ધિસત્ત્વ પણ કહેવામાં આવે છે. ચિત્તનાં વિવિધ હેતુઓથી થતાં પરિણામો વૃત્તિઓ કહેવાય છે. જેમ સૂર્યાદિમાંથી કિરણો નીકળે છે તે સૂર્યાદિના પરિણામવિશેષરૂપજ છે તેમ ચિત્તમાંથી જે કિરણોનાં પરિણામો ઉપજે છે, ને જે વૃત્તિનામથી ઓળખાય છે તે પણ ચિત્તના પરિણામવિશેષરૂપજ છે. વિશેષ રૂપજ્ઞતાથી કહીએ તો ચિત્તરૂપ નદીમાં વિષયાનુભવથી ઉપજેલા સંસ્કારરૂપ વાયુથી અનેક

પ્રકારના તરંગો ઉત્પન્ન થઈને ક્યારેક નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા બહારના ઘટા-
દિ પદાર્થોથી સંબંધ પામીને તે તે વિષયોના સમાનાકારને ધારણ કરે છે,
અને ક્યારેક બહિર્મુખ પરિણામનો ત્યાગ કરીને પોતાના કારણરૂપ
ચિત્તની સમીપમાં જ તે કામ, ક્રોધ, રાગ, લોભ, મોહ ને મત્સરાદિરૂપથી
સ્થિત થાય છે આ પરિણામવિશેષોનું નામ વૃત્તિ છે. ચિત્તના
પરિણામરૂપ કલેશાદિજનક પ્રમાણુદિક વૃત્તિઓનો જે અવસ્થાવિશેષ-
માં નિરોધ-અંતર્મુખપણાવડે પ્રતિલોભપરિણામથી સ્વકારણરૂપ ચિત્તમાં
લય-ચય તે વૃત્તિઓના અભાવવાળી જે ચિત્તની અવસ્થા થાય તે
યોગ એમ પણ યોગનું લક્ષણ કહી શકાય.

એકજ ચિત્તનો ક્ષિપ્તાદિ પાંચ ભૂમિઓસાથે ક્યા હેતુથી
સંબંધ થાય છે ? તથા એવી અવસ્થાને પામેલા ચિત્તની વૃત્તિઓ
શામાં નિરોધ કરવાયોગ્ય છે ? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન
આ પ્રમાણે છે:-ચિત્તમાં પ્રકાશ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ પ્રખ્યા, પ્રસાદ-
નિર્ભયતા, લઘુતા અને પ્રીતિ આદિ ધર્મો જોવામાં આવે છે. તેમજ
લૌકિકવૈદિકકર્મરૂપા પ્રવૃત્તિ, પરિતાપ, ઇચ્છા, લોભ અને શોકાદિ
ધર્મો; તથા પ્રકાશ અને પ્રવૃત્તિની રોધકરૂપા સ્થિતિ, ગૌરવ, પ્રમાદ,
આવરણ અને દીનતા આદિ ધર્મો પણ જોવામાં આવે છે. તેમાં પ્ર-
કાશાદિ ધર્મો સત્ત્વગુણના છે, પ્રવૃત્તિ આદિ ધર્મો રજોગુણના છે, અને
સ્થિતિ આદિ ધર્મો તમોગુણના છે એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના યૌદ્ધમા
અધ્યાયના નીચના શ્લોકોદ્વારા જણાય છે:—

“ સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥”

અર્થ:—આ દેહમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જ્યારે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ચિત્તમાં સત્ત્વગુણુજ વિશેષ વધેલો છે એમ જાણવું. ૧૧ હે અર્જુન ! ચિત્તમાં રજ્જેગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થયે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મેના આરંભ, અશાંતિ અને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨ હે કુરુનંદન ! ચિત્તમાં તમોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થયેજ અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ એ ઉપજે છે. ૧૩

સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ એ ત્રણ જો ગુણો હોય તો તેના પ્રખ્યા, પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિ એ ત્રણ, તે ત્રણ ગુણોને આશ્રયે રહેલા ધર્મો સંભવે નહિ, કેમકે ગુણ અને ધર્મ એ બંને પર્યાયરૂપ છે માટે ગુણને આશ્રયે ધર્મ રહે નહિ, પણ જે દ્રવ્ય હોય તેને આશ્રયેજ ગુણ અથવા ધર્મ રહે એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે અહિં સત્ત્વાદિને જે ગુણ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે તેઓ ધર્મ છે માટે આપવામાં આવ્યું છે એમ નથી, પરંતુ તેઓ તો દ્રવ્યરૂપ છે, છતાં પણ જેમ પશ્વાદિને બંધન કરનાર રજ્જુના અવયવરૂપ તંતુઓને ગુણ કહેવામાં આવે છે તેમ ચિત્તના અવયવરૂપ આ સત્ત્વાદિ દ્રવ્યો પણ અવિવેકી પુરુષરૂપ પશુને બંધન કરનાર હોવાથી તેમને ગુણ એ નામથી કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો દ્રવ્યરૂપ હોવાથી તેમાં પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિરૂપે સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ એ ત્રણ દ્રવ્યોના ધર્મો અનુક્રમે જોવામાં આવે છે તેથી ચિત્ત એક છતાં પણ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું છે એમ નિશ્ચય થાય છે. સર્વ ચિત્તોમાં એ દ્રવ્યો સમાનપણે રહેલાં નથી, કિંતુ અદૃષ્ટવશાત ન્યૂનાધિકલાવથી તે

રહેલાં છે તેથી ચિત્ત જોડે ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું હોવાથી એક પ્રકારનું છે તોપણ તેના અવયવરૂપ પૂર્વોક્ત ત્રણ દ્રવ્યોના ન્યૂનાધિકભાવને લીધે કિંવા ગૌણપ્રાધાન્યને લીધે તે ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ પાંચ પ્રકારની અવસ્થાવાળું કહેવાય છે. ચિત્ત જોડે પ્રધાનપણે સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી પ્રકાશધર્મવાળું છે તોપણ જ્યારે તે પ્રધાનપણે રજોગુણતમોગુણથી યુક્ત થાય છે ત્યારે અણિમાદિ ઐશ્વર્ય તથા દિવ્યાદિવ્ય એવા શબ્દાદિ વિષયોનેજ સત્ત્વરૂપ ગણીને પ્રિય માને છે, અને તેથી તે સમીપના તથા દેશકાલના અંતરાયવાળા વિષયોભણીજ રજોગુણથી પ્રેરાયેલું રહે છે. આવી રીતે રજોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિથી વિષયમાંજ વૃત્તિઓવાળું જે ચિત્ત તે ક્ષિપ્ત કહેવાય છે. જ્યારે તમોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી ચિત્ત કૃત્યાકૃત્યને નહિ જાણનાર થવાથી હિંસાદિરૂપ અધર્મ, વિપર્યયજ્ઞાનરૂપ તથા નિદ્રારૂપ અજ્ઞાન, વિષયાનુરાગરૂપ અવૈરાગ્ય અને સર્વત્ર ઇચ્છાના પ્રતિધાતરૂપ અનેશ્વર્યવાળું થઇ રહે છે ત્યારે તે ચિત્ત મૂઢ કહેવાય છે. સત્ત્વગુણના અધિકપણથી જે ચિત્તનું તમોરૂપ આવરણ સારી રીતે ક્ષીણ થઇ ગયું છે, અને તે કારણથી જે સર્વ વિષયોમાં એટલે પંચમહાભૂતો એકાદશ ઇન્દ્રિયો સ્થૂલસરીરો અને ઘટાદિરૂપ વિશેષો, પંચતન્માત્રા તથા અહંકારરૂપ અવિશેષો, મહત્તત્ત્વરૂપ લિંગ, પ્રધાનરૂપ અલિંગ અને પુરુષરૂપ ચેતનશક્તિ એ સર્વમાં વૃત્તિવાળું થયું છે એવું, તથા રજોગુણના લેશથી સંયુક્ત હોવાથી જે અહિંસાદિરૂપ ધર્મ, શુદ્ધિ તથા પુરુષના પૃથક્પણના વિવેકરૂપ જ્ઞાન, ઇચ્છારહિતપણ્યરૂપ વિરાગ અને ઇચ્છાના અનભિધાતરૂપ ઐશ્વર્યવાળું હોય છે તે ચિત્ત વિક્ષિપ્ત કહેવાય છે. ચિત્ત રજોગુણરૂપ તથા તમોગુણરૂપ મલના તિરોધાનદ્વારા શુદ્ધસાત્ત્વિક થવાથી જ્યારે એકજ વિષયમાં લાંબા સમયસુધી વાસુચિન્તાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની પેઠે સ્થિર થઇ

૨૬ ત્યારે તે એકાગ્ર કહેવાય છે. વિક્ષેપના હેતુભૂત રન્નેયુક્તિનું અને મૂલતાના હેતુભૂત તમોયુક્તિનું સારી રીતે તિરોધાન થવાથી ચિત્ત જ્યારે પોતાના સ્વાભાવિક પ્રકાશાદિ સત્ત્વયુક્તિના ધર્મરૂપે સ્થિત થાય છે, અને તેથી જ્યારે ચિત્તસત્ત્વ તથા પુરુષ (આત્મા) જે પરસ્પર અત્યંત વિલક્ષણ છે તે બેના ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકનો સાક્ષાત્કાર એજ જેની વૃત્તિ રહે છે એવું થાય છે—યોગિજનો જેને પ્રસંખ્યાન અથવા તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે, અને વેદાંતની પરિભાષામાં જેને નિદિધ્યાસનનો પરિપાક કહે છે તે સવિકલ્પસમાધિયુક્ત થાય છે—ત્યારે તે ચિત્ત એકાગ્ર થયું કહેવાય છે. આ કાલે અન્યપદાર્થાકારવૃત્તિનું અત્યંત તિરોધાન થઈ માત્ર વિવેક-સાક્ષાત્કારરૂપા વૃત્તિજ પ્રવાહિત રહે છે, આને સંપ્રજ્ઞાત કિંવા સખીજ યોગ પણ કહે છે. પૂર્વધર્મનો નાશ થઈ અન્યધર્મનું ઉપજવું થાય તે પરિણામ કહેવાય છે. ચિત્તિશક્તિ (પુરુષ) અપરિણામિરૂપ પરમાર્થસત્ય, વિષયોમાં અસંગપણારૂપ નિર્લપ, ચૈતન્યરૂપ એટલે બુદ્ધિ જેને શબ્દાદિ વિષયો દેખાડે છે એવી, સુખ દુઃખ ને મોહરૂપ અશુદ્ધિથી રહિત અને અપરિચ્છિન્ન છે. તે ચિત્તિશક્તિથી વિપરીત એટલે પરિણામી, વિષયોમાં સંગવાળી, જડ, સુખ દુઃખ ને મોહરૂપ અશુદ્ધિવાળી અને પરિચ્છિન્ન એવી વિવેકજ્ઞાતિ છે. સુખ અને મોહ પણ વિવેકી-ને દુઃખજ કરે છે માટે તે પણ ત્યજવાયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે વિવેકજ્ઞાતિ ત્યજવાયોગ્ય અને ચિત્તિશક્તિ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી જ્ઞાનપ્રસાદરૂપ પરવૈરાગ્યવડે તે વિવેકજ્ઞાતિરૂપા અનાત્મવૃત્તિમાં પણ વિરાગ પામેલું ચિત્ત તે જ્ઞાતિનો પણ નિરોધ કરે છે. બુદ્ધિસત્ત્વની તે વિવેકજ્ઞાતિરૂપા વૃત્તિ અને અન્ય સર્વવૃત્તિઓ જ્યારે પોતામાં (બુદ્ધિ-સત્ત્વમાં) લીન થઈ જાય છે ત્યારે તે વૃત્તિમાત્રના અભાવયુક્ત થયેલું અને જેમાં માત્ર સંસ્કારજ શેષ રહેલું છે એવું ચિત્ત નિર્મલ કહેવાય છે.

તે નિરુદ્ધાવસ્થાને અસંપ્રજ્ઞાતયોગ ક્રિવા નિર્બીજસમાધિ પણ કહે છે. જાતિ, આયુષ્ અને ભોગોના બીજરૂપ કલેશસહિતનો કર્માશય જેમાંથી નીકળી ગયો છે તે નિર્બીજ કહેવાય છે. સ્વત્થાનના સમયમાં બુદ્ધિવૃત્તિ-માં યોતાના પ્રતિબિંબને અર્પણ કરવાથી જાણે તે રૂપ થયો હોય એવો જણાતો અપરિણામી પુરુષ એ નિરોધકાલે બુદ્ધિવૃત્તિના અભાવે પ્રતિબિંબરહિત થયેલો હોવાથી સ્વસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલો કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે એક બુદ્ધિસત્ત્વની ગુણોના તારતમ્યથી પાંચ ભૂમિકા છે. એકાગ્રતારૂપ સંપ્રજ્ઞાતયોગથી તત્ત્વજ્ઞાન તથા જીવન-મુક્તિરૂપ ફલ થાય છે, અને નિરુદ્ધાવસ્થારૂપ અસંપ્રજ્ઞાતયોગથી ચિત્તના ઉત્તરોત્તર વિશેષ નિરોધરૂપ તથા પરિણામે વિદેહકૈવલ્યરૂપ ફલ થાય છે. એ ઉત્કૃષ્ટ ફલને માટેજ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાની અપેક્ષા છે.

“તં વિદ્યાદ્દુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંક્ષિતમ્ ॥” (તે દુઃખસંયોગના વિયોગને યોગનામવાળો જાણવો,) એ શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતાના વચનમાં તથા “સર્વાર્થવિષયપ્રાપ્તિરાત્મનો યોગ ઉચ્ચતો” (સર્વપદાર્થરૂપ વિષયની પ્રાપ્તિ તે આત્માનો યોગ કહેવાય છે,) એ શ્રીલિંગપુરાણના વચનમાં અનુક્રમે સમગ્ર દુઃખના વિયોગને અને સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિને જે યોગ કહેલ છે તે સાધન તથા ફલને, એક માનીને કહેલ છે, કેમકે યોગની પ્રાપ્તિથી સર્વ પ્રકારના દુઃખની નિવૃત્તિ તથા આત્મકામપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ હોવાથી આ સૂત્રમાં જે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહેલો છે તેની સાથે ઉપરનાં વચનોનો વિરોધ આવતો નથી. ૨

અસંપ્રજ્ઞાતાવસ્થામાં ચિત્તમાં વિવેકજ્ઞાતિ અને વિષયભોગ એ અને વિષયોનો અભાવ હોવાથી શાંત ધોર અને મૂઢ એ આકારે પરિણામ પામતી બુદ્ધિવૃત્તિના સંબંધથી જ્ઞાનસ્વભાવવડે સર્વદા અનુ-

ભવમાં આવતો પુરુષ તે કાલે કેવા સ્વભાવવાળો હોય છે ? અર્થાત્ શું વસ્તુતાએ તાર્કિકાના જેવો જડરૂપ આત્મા વ્યુત્થાનકાલમાં તે તે આકારરૂપ પરિણામને પામેલી બુદ્ધિના સન્નિધાનથી ચેતનતાવાળો પ્રતીત થાય છે, અને અસંપ્રજ્ઞાતાવસ્થામાં બુદ્ધિવૃત્તિના અભાવથી તે કાષ્ઠની પેઠે અપ્રકાશરૂપેજ સ્થિત રહે છે ? અથવા શું પ્રકાશરૂપ આત્મા-પુરુષ-માં વ્યુત્થાનકાલમાં બુદ્ધિવૃત્તિના સન્નિધાનવડે અવિવેકથી જ્ઞાતાપણાનો ગૌણ પ્રયોગ થાય છે, અને નિરોધકાલે વૃત્તિરૂપ દશ્યનો અભાવ હોવાથી જપાકુસુમના અભાવમાં જેમ સ્ફટિકની રાતા રંગના અભાવરૂપ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે તેમ વૃત્તિના પ્રતિબિંબથી રહિત ચિન્માત્ર સ્વસ્વરૂપમાં પુરુષની સ્થિતિ થાય છે ? એ શંકાની નિવૃત્તિ કરવા શ્રીસૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥૩॥

પદ્મોધિની ટીકા:—તદા તસ્મિન્ નિરોધકાલે દ્રષ્ટુઃ ચિત્સ્વભાવસ્ય સ્વરૂપે ચિન્માત્રતાયાં અવસ્થાનં ભવતીતિ શેષઃ । પુરુષસ્ય ચૈતન્યમાત્રં સ્વભાવો ન તુ વૃત્તય इति कुसुमापगमे स्फटिकस्येव वृत्त्यपगमे तस्य स्वरूपप्राप्तिरिति दिक् ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—ત્યારે (અસંપ્રજ્ઞાતયોગકાલે) દ્રષ્ટાની (ચિતિ-શક્તિરૂપ પુરુષની) સ્વરૂપમાં (ચિન્માત્રરૂપમાં) સ્થિતિ [થાય છે.] ૩

વિવેચન:—વ્યુત્થાનાવસ્થાથી બિન અસંપ્રજ્ઞાતાવસ્થામાં-નિરોધા-

વસ્થામાં—ચિન્માત્રસ્વભાવવાળા પુરુષની કૈવલ્યની પેઠે પોતાના સ્વભાવ-
સિદ્ધ નિર્વિશેષ ચિન્માત્રરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. જેમ સ્વભાવથી સ્વચ્છ
અને ઘોળા સ્ફટિકમાં જપાકુસુમની સમીપતાથી રતાશ પ્રતીત થાય
છે, અને તે જપાકુસુમરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિથી તે ઉપાધિના ધર્મરૂપ
રતાશની નિવૃત્તિ થઇ તે સ્ફટિક પોતાના સ્વચ્છ સ્વભાવમાં સ્થિત
થાય છે તેમ સ્વભાવથી ચૈતન્ય અને અસંગ પુરુષમાં ચિત્તરૂપ ઉપાધિના
સંનિધાનથી ચિત્તના શાંત, ધોર અને મૂઢ એ ધર્મો પ્રતીત થાય છે,
અને તે ચિત્તરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થવાથી તે ઉપાધિન ધર્મરૂપ શાંતાદિ
ભાવોની નિવૃત્તિ થઇ તે પુરુષ પોતાના સ્વાભાવિક નિર્વિશેષ ચૈતન્ય-
સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે. ચૈતન્ય એ પુરુષનું નિરુપાધિકરૂપ છે, પણ
શુદ્ધિવૃત્તિઓનું જ્ઞાનાકારરૂપ તે તેનું નિરુપાધિકરૂપ નથી. જે વ્યુત્થાના-
વસ્થામાં ચિત્તિશક્તિ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત ન હોય તે નિરોધાવસ્થામાં
પ્રતિષ્ઠિત થતી હોય તો તે પરિણામવાળા સિદ્ધ થાય છે, અને જે
વ્યુત્થાનાવસ્થામાં પણ તે સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળા હોય તો વ્યુત્થાન
અને નિરોધ એ બંનેનું સમાનપણું થાય છે એવી શંકા કરવી નહિ,
કેમકે અપરિણામિનિત્ય એવી ચિત્તિશક્તિ કદાપણુ સ્વરૂપથી નાશ
પામતી નથી તેથી જેવી તે નિરોધકાલે છે તેવીજ તે વ્યુત્થાનકાલમાં
પણુ છે, પરંતુ બ્રાંતિથી તે અન્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ છીપનું
રૂપારૂપે જ્ઞાન થાય ત્યારે પણ છીપના સ્વરૂપનો નાશ થતો નથી.
વસ્તુતાએ તે કાલે છીપની પ્રતીતિ છતાં પણ બ્રાંત પુરુષ બ્રાંતિવડે
માત્ર રૂપાપણું માને છે તેમ અત્ર પણ જાણવું.

ચૈતન્યસ્વભાવવાળો પુરુષ સર્વદા મુક્તજ છે, તોપણ ચિત્તરૂપ
ઉપાધિના કલ્પિત તાદાત્મ્યસંબંધવડે તે બદ્ધાવસ્થાને પામેલાજેવો
જણાય છે, અને તે ચિત્તરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થવાવડે તે સંબંધનો

અભાવ થવાથી પુરુષ મુક્તાવસ્થાને પામ્યો એમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વાસ્તવિકરીતે ચિત્તમાં રહેલા બંધમોક્ષ પુરુષમાં બ્રમવડે આરોપિત થાય છે. વસ્તુતાએ પુરુષમાં ત્રણે કાલમાં બંધ નથી, તે તો સર્વદા બંધરહિત ચિત્તશક્તિરૂપજ છે. પુરુષના સ્વરૂપનો નાશ થવાથી મોક્ષ થાય છે, અથવા પૂર્વે અસિદ્ધ એવો મોક્ષ નવો ઉપજે છે એમ નથી, પણ મોક્ષ તો શાશ્વતજ છે, માત્ર આંતિકાલમાં તેની પ્રતીતિ થતી નથી. ૩

વ્યુત્થાનકાલે બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરાયેલા વિષયનું તે બુદ્ધિ પ્રતિ-
બિંબરૂપે પુરુષમાં સ્થાપન કરે છે તેથી તે કાલે ચિત્તશક્તિરૂપ પુરુષનું
ઔપાધિક સ્વરૂપ વૃત્તિના સ્વરૂપજેનું પ્રતીત થાય છે એમ દર્શાવે છે:—

વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ર ॥ ૪ ॥

પદબોધિની ટીકા:—ઇતરત્ર અન્યસ્યામવસ્થાયામ્ ।

વૃત્તયઃ વક્ષ્યમાણલક્ષણાઃ । તાભિઃ સારૂપ્યં સમાનાકારત્વં
તત્તાદાત્મ્યભ્રમો ભવતીતિ વાક્યશેષઃ । અત એવ ન તદાઽપિ
તસ્ય સ્વરૂપક્ષતિરસ્તિ લૌહિત્યભ્રમકાલે સ્ફટિકસ્યેવેતિ
દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—અન્યત્ર (વ્યુત્થાનાવસ્થામાં) [પુરુષનું]
વૃત્તિથી એકરૂપપણું [પ્રતીત થાય છે.] ૪

વિવેચન:—અસંપ્રગાતથી લિન્ન એવી સંપ્રગાત તથા અન્ય જાગ્રદા-
દિ અવસ્થાઓ વ્યુત્થાન કહેવાય છે. એ વ્યુત્થાનદશામાં સત્ત્વગુણવડે
ઉપજેલી શાંત, રન્નેગુણવડે ઉપજેલી ધોર (પરિતાપ આપનારી)
અને તમોગુણવડે ઉપજેલી મદ વૃત્તિઓથી પુરુષનું અલિન્નપણું પ્રતીત

થાય છે. જપાપુષ્પ અને સ્ફટિકની પેઠે બુદ્ધિ અને પુરુષના સંનિધાનથી તેમના અભેદમહત્ત્વમાં બુદ્ધિવૃત્તિનો પુરુષમાં સમારોપ કરીને મનુષ્ય “હું શાંત છું,” “હું દુઃખી છું,” “હું મદ છું” એમ માને છે. જેમ મલિન દર્પણતલમાં પ્રતિબિંબિત મુખને મલિન કહીને “હું મલિન છું” એમ અગ્ર મનુષ્ય શોક કરે છે તેમ ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત પુરુષસ્વરૂપને ત્રિગુણાત્મક કહીને “હું શાંત છું,” “હું દુઃખી છું,” “હું મદ છું” એમ બ્રાંત જીવો હર્ષશોકાદિ કરે છે. સૂર્યચંદ્રાદિ પ્રકાશવાળા પદાર્થોના પરિણામરૂપ કિરણોજેવી ચિત્તરૂપ દ્રવ્યની પરિણામરૂપ વૃત્તિઓ છે. એ વૃત્તિઓ ગુણરૂપ નથી, પણ દ્રવ્યરૂપ છે. દીપક જેમ ધન દ્રવ્ય છે, અને તેના પરિણામરૂપ કિરણો જેમ વિરલ દ્રવ્ય છે તેમ ચિત્ત એ ધન દ્રવ્ય છે, અને તેના પરિણામરૂપ વૃત્તિઓ એ વિરલ દ્રવ્ય છે. વૃત્તિઓ દ્રવ્યરૂપ હોવાથીજ સુખ દુઃખ અને મોહરૂપ ગુણના, તથા ઇંદ્રિયગોલકપર્યંત કિંવા પદાર્થપર્યંત જવારૂપ ક્રિયાના આશ્રયરૂપ તેઓ થઈ શકે છે. ત્વચા જિહ્વા અને ઘ્રાણ એ ઇંદ્રિયોના વિષયોનો અનુભવ તે ઇંદ્રિયના ગોલકપર્યંત જમ્મને તે ચિત્તવૃત્તિ કરે છે, તેના જ્ઞાનમાટે વૃત્તિ ગોલકની બહાર જતી નથી; અને ચક્ષુ તથા શ્રોત્રઇંદ્રિયના વિષયનો અનુભવ તે ચિત્તવૃત્તિ તે ઇંદ્રિયદ્વારા બહાર નીકળીને તે વિષયના આશ્રયભૂત પદાર્થપર્યંત જમ્મને કરે છે. જે રૂપધર્મવાળા દ્રવ્યનો સાક્ષાત્કાર નેત્રગોલકઆગળજ થતો હોય તો “આ ઘટ છે” એવું પ્રત્યક્ષ તે ઘટઆગળજ નહિ થવું જોઈએ, પણ નેત્રગોલકઆગળજ થવું જોઈએ; તેમજ જે શબ્દધર્મનો સાક્ષાત્કાર શ્રોત્રગોલકઆગળજ થતો હોય તો “આ નગારાનો શબ્દ નગારાઆગળ છે” એમ જ્ઞાન નહિ થતાં શ્રોત્રગોલકઆગળજ તે શબ્દ છે એમ જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેમ તો બેમાંના એકે સ્થલે

બનતું નથી તેથી પૂર્વોક્ત કથન યુક્તજ છે. સૂર્યાદિ પ્રકાશક પદાર્થનાં કિરણો વસ્તુપર પડે છે. તે વસ્તુપર પડેલાં કિરણોનું સીધી વા ત્રાંસી રેખામાં ચક્ષુર્િન્દ્રિયના ગોલકરૂપ નેત્રકન્ઠીનિકાના (કીકીના.) મધ્યભાગપર પરાવર્તન થાય છે તેથી નેત્રેન્દ્રિય ક્ષોભ પામે છે. પદાર્થ જો પ્રકાશધર્મવાળો હોય તો તેનાં કિરણોવડે પણ નેત્રેન્દ્રિય ક્ષોભ પામે છે. વાસનાવડે અંતઃકરણ ક્ષોભ પામવાથી તે પણ નેત્રેન્દ્રિયના ક્ષોભનો હેતુ થાય છે. પૂર્વોક્ત બે પ્રકારમાંના કાષ્ઠ પણ એક પ્રકારવડે નેત્રેન્દ્રિયમાં ક્ષોભ થવાથી અંતઃકરણના સામાન્યસ્વરૂપમાં ક્ષોભ થઇ પછી તેના વિશેષસ્વરૂપમાં ક્ષોભ થાય છે, અને તેવી રીતે ક્ષોભ થવાથી તેનું વૃત્તિરૂપ પરિણામ થઇ નેત્રેન્દ્રિયદ્વારા તે પદાર્થ-પર્યંત જાય છે. વૃત્તિ તે પદાર્થના આવરણનો લંગ કરે છે, અને તેમાં રહેલું પુરુષનું પ્રતિબિંબ તેનું જ્ઞાન ઉપજાવે છે. જ્યાં યોગ્ય પ્રકાશના સાહાય્યના અભાવે યથાર્થરીતે આવરણલંગ ન થાય ત્યાં તે પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી, પણ ભ્રાંતિજ્ઞાન થાય છે. જ્યાં વાસનાવડે અંતઃકરણમાં ક્ષોભ થઈ તે વૃત્તિરૂપ પરિણામને પામી નેત્રેન્દ્રિયપર્યંત આવ્યું હોય તથા વૃત્તિરૂપે બહાર પણ તે પદાર્થને જોવામાટે ભ્રમતું હોય ત્યાં તો ઇચ્છિત પદાર્થનાં કિરણો નેત્રપર પડતાંજ તે વૃત્તિ તે પદાર્થર્ભણી જાય છે, ને પૂર્વોક્તરીતે ત્યાં પણ જ્ઞાન ઉપજે છે. જેમ તળાવાદિના જલમાં પાષાણાદિ પડવાથી તેમાં તરંગ ઉપજે છે તેમ પ્રાણીઓના શબ્દોવડે, વાદ્યના શ્વનિઓવડે, વા પદાર્થોના ધર્મશુદ્ધિને લીધે ઉત્પન્ન થતા નાદોવડે તેની આસપાસના વાતાવરણમાં તરંગ ઉપજે છે. પ્રથમ ઉપજેલો તરંગ પોતાના જેવો અન્ય તરંગ ઉપજાવે છે, તે વળી પોતાના જેવો અન્ય તરંગ ઉપજાવે છે, એમ ક્રમાત્ તરંગો ઉપજતા જાય છે, ને જ્યાંસુધી તેમાં કાનના પડદાપર

અથઠાઇ શ્રવણેન્દ્રિયમાં ક્ષોભ કરવાનું પ્રત્યક્ષ બલ રહે ત્યાંસુધીની મર્યાદામાં રહેલાં પ્રાણીઓની શ્રવણેન્દ્રિયને તે ક્ષોભ પમાડે છે. ક્ષોભ પામેલી શ્રવણેન્દ્રિયવડે તે સ્થલમાંનું સામાન્ય અંતઃકરણ ક્ષોભ પામે છે, ને તેવડે અંતઃકરણના વિશેષસ્વરૂપમાં ક્ષોભ થઇ તે વૃત્તિરૂપ પરિણામને પામે છે, ને વૃત્તિરૂપ પરિણામને પામેલું તે અંતઃકરણ શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા તે પદાર્થપર્યંત જાય છે. ત્યાં પણ વૃત્તિ આવરણબાંધ કરે છે, અને વૃત્તિમાં પડેલું પુરુષનું પ્રતિબિંબ તે શાનો ધ્વનિ છે તેનું તથા તેના તારત્વમંદત્વાદિનું જ્ઞાન હિપજનવે છે. દૂરપણું તથા અન્ય ધ્વનિઓનું અસ્તિત્વ એ આદિ જે પ્રતિબંધક હોય તો આવરણનો યથાર્થરીતે બાંધ ન થવાથી તે શબ્દસંબંધી યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. મનુષ્યને ચંદન જોઇને તેના સુગંધયુક્તપણાનું, આંબલીનો કાતરો જોઇને તેના ખાટાપણાનું અને કાચને જોઇને તેના સુંવાળાપણાનું શીઘ્રજ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે માટે ધ્રાણુ, જિહ્વા અને ત્વચાદ્વારા પણ અંતઃકરણની વૃત્તિ તે વિષયદેશપર્યંત જઇને તે વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ માનવામાં શો વિરોધ છે ? એમ કાંઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન એ છે કે ચંદન, આંબલીનો કાતરો અને કાચ એ ત્રણ વસ્તુઓનું—તેના રૂપરંગનું—જ્ઞાન તો ચિત્તવૃત્તિ તે પદાર્થાકાર થયેલી હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ છે, પણ સુગંધયુક્તપણું, ખાટાપણું અને સુંવાળાપણું એ ત્રણ ધર્મો તે કાલે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના વિષય નથી, પરંતુ તે તે પદાર્થોમાં તેવા ધર્મો પૂર્વે અનુભવમાં આવેલા હોવાથી તે ધર્મો આ પદાર્થોમાં પણ હશે એવી તે વિષયોની માત્ર અનુભૂતિ થવાથી તે અનુમાનના વિષયરૂપ છે તેથી તે વિષયોનું તે કાલે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી, ને એમ હોવાથી તે ઇન્દ્રિયો તે વિષયપર્યંત જઇને તે વિષયોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ કહેવું જાતિમાત્ર છે. એ પ્રમાણે બહારના વિષયજ્ઞાનમાં

વૃત્તિમાં ક્રિયા થતી જોવામાં આવે છે તેથી, તથા સુખ દુઃખ અને મોહ એ સત્ત્વ રજસ અને તમસ દ્રવ્યના ધર્મો તે વૃત્તિમાં જોવામાં આવે છે તેથી, તે વૃત્તિ દ્રવ્યરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વૃત્તિઓને દ્રવ્યરૂપ નહિ માનતાં જો બહાતકારે ગુણ(ધર્મ)રૂપ માનવામાં આવે તો ગુણમાં ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી લૌકિક તથા અલૌકિક પ્રલક્ષજ્ઞાનનો અભાવ થશે. તે જાનેના અભાવથી અનુમાનવડે ઉપજતી અનુભૂતિ-પ્રમાણો અભાવ થશે. તે જાનેને અભાવે તે જાનેવડે ઉપજતા શબ્દ-પ્રમાણનો અભાવ થવાથી શાબ્દીપ્રમાણો અભાવ થશે; અને એવી રીતે ત્રણે જ્ઞાનનો અભાવ થવાથી વિશ્વસ્થિતિનો નિર્વાહ અસંભવિત થવારૂપ દોષ આવશે માટે વૃત્તિઓને દ્રવ્યરૂપ માનવી એજ યોગ્ય છે. પરમકારુણિક કપિલભગવાનના “ભાગગુણાભ્યાં તત્ત્વાન્તરં વૃત્તિઃ સમ્બન્ધાર્થં સર્પતિ ॥” (વૃત્તિ એ ચિત્તના અવયવરૂપ વા ધર્મરૂપ નથી, પણ તેનાથી ભિન્ન તત્ત્વ છે, કેમકે તે જ્ઞાનના વિષયપર્યત્ત ગમન કરવારૂપ ક્રિયા કરે છે,) એ સૂત્રથી પણ પૂર્વોક્ત નિર્ણયની સત્યતા પ્રતીત થાય છે. “હીર્ષીર્મીરિત્યેતત્સર્વં મન एव ॥” (અકાર્યમાં લોકલગ્ન, જ્ઞાન ને ભય એ સર્વ મનજ છે,) એ શ્રુતિ પણ મનની વૃત્તિઓને મનોરૂપ કહી તેના દ્રવ્યપણાનો બોધ કરે છે. કોઇ કોઇ વચનોમાં જ્ઞાનાદિને બુદ્ધિના વા અંતઃકરણના ધર્મરૂપે કહેલાં જોવામાં આવે છે ત્યાં પણ બુદ્ધિનો અને તેના પરિણામરૂપ વૃત્તિઓનો અભેદ માની જે બુદ્ધિના ધર્મો તેજ બુદ્ધિ-વૃત્તિના પણ ધર્મો છે એમ કહેવાને ઇચ્છત છે, પણ જ્ઞાનાદિ વૃત્તિઓ બુદ્ધિના ધર્મ છે એમ કહેવાને ઇચ્છત નથી એમ જણાય છે. વૃત્તિઓરૂપ દ્રવ્ય ચિત્તદ્રવ્યનું પરિણામ છે, પણ પુરુષનું પરિણામ નથી, કેમકે પુરુષનું પરિણામ માનતાં પુરુષને પરિણામીપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી જે શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓ પુરુષનું વિકારના

અભાવરૂપ અપરિણામીપણું કહે છે તેની સાથે વિરોધ આવે છે. વળી જ્યાં એક ચિત્તનું પરિણામીપણું માનવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે ત્યાં ચિત્ત અને પુરુષ એ બંનેનું પરિણામીપણું માનવું એ ગૌરવદોષ પણ છે. વળી પુરુષ વ્યાપક હોવાથી શરીરમાં રહેલા ચિત્તનો નિરોધ કરવામાં આવે તોપણ શરીરવિનાના અન્ય સ્થાનમાં રહેલા પુરુષમાંથી સુખદુઃખાકાર વૃત્તિઓરૂપ પરિણામ થવાનાં, તે એમ જ્યારે વૃત્તિઓરૂપ પરિણામ થયા કરે ત્યારે મોક્ષપ્રાપ્તિનો અવસરજ ન આવવાથી મોક્ષાભાવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ આવી પડે છે. કદાપિ પૂર્વપક્ષીભણીથી એ દોષને દૂર કરવા એમ કહેવામાં આવે કે વૃત્તિઓ તો પુરુષનીજ છે, પણ એ વૃત્તિઓ ચિત્તરૂપ નિમિત્ત હોય ત્યારેજ ઉપજે છે, અને જ્યારે એ ચિત્ત યોગદ્વારા નાશ પામે છે ત્યારે તે ચિત્તરૂપ નિમિત્તના અભાવથી પુરુષમાંથી વૃત્તિઓરૂપ પરિણામો ઉપજતાં નથી, તો એ કથનમાં પણ ગૌરવદોષ આવે છે, કેમકે એ પક્ષમાં પુરુષ, ચિત્ત અને પુરુષ તથા ચિત્તનો સંયોગ એ ત્રણને વૃત્તિના હેતુઓ માનવા પડે છે, અને અમારા પક્ષમાં તો માત્ર એક ચિત્તનેજ વૃત્તિના હેતુરૂપે સ્વીકારવું પડે છે, એટલે અમારા પક્ષમાં લાઘવ છે. એવી રીતે જ્યાં એક હેતુને માનવાથી કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકતી હોય ત્યાં ત્રણને હેતુ માનવામાં ગૌરવદોષની પ્રાપ્તિ સ્પષ્ટજ છે. “હું સુખી,” “હું દુઃખી,” “હું કર્તા” એમ સર્વ મતુષ્યોને અનુભવ થાય છે તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે વૃત્તિ એ પુરુષનું પરિણામ છે; “હું” એ શબ્દથી પુરુષનું ગ્રહણ કરાય છે, તે પૂર્વોક્ત અનુભવથી સુખદુઃખાદિ તેનાં પરિણામો છે એમ સિદ્ધ થાય છે માટે વૃત્તિને ચિત્તનું પરિણામ માનવું એ યોગ્ય નથી, પણ પુરુષનું પરિણામ માનવું એ યોગ્ય છે એવા પૂર્વપક્ષને પણ અત્ર અવકાશ નથી, કેમકે “હું સ્થૂલ છું,” “હું કૃશ છું” એ

કથન જેમ આત્મામાં એવા ભાવોનો અત્યંત અભાવ હોવાથી ભ્રાંતિ-
રૂપ છે તેમ “ હું સુખી છું ” ઇત્યાદિ કથન પણ આત્મામાં તેવા
ભાવરૂપ પરિણામનો અભાવ હોવાથી ભ્રાંતિરૂપ છે. અપરિણામી
એવા પુરુષને વિષે પરિણામ પામવાનો અત્યંત અભાવ છે. અજ્ઞાત
અને અબાધિત અર્થને જણાવનારી પ્રમાણશિરોમણિરૂપ “ સાક્ષી
ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ ॥ ” (સાક્ષી, ચેતનરૂપ, - પ્રકાશક, - કેવલ
અને નિર્ગુણ એવા આત્મા છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આત્માના સાક્ષિ-
રૂપને કહે છે, અને “ કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા અજ્ઞાઅજ્ઞા
દૃતિરદૃતિર્હીર્ષીર્મીરિત્યેતત્સર્વં મન યવ ॥ ” (ઇચ્છા, સંકલ્પ,
સંશય, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધીરજ, અધીરજ, લોકલગ્ન, જ્ઞાન અને ભય
એ સર્વ મન-મનનાં પરિણામ-જ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વૃત્તિઓ
ચિત્તનાંજ પરિણામ છે એમ કહે છે, તથા “ પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણેઃ
કર્માણિ સર્વશઃ । અદ્વક્ષારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ”
(પ્રકૃતિના અંતઃકરણાદિ ગુણોવડે સર્વ પ્રકારે સર્વ કર્મો કરાય છે,
છતાં અદ્વક્ષારથી અવિવેકયુક્ત અંતઃકરણવાળો હું કર્તા છું એમ
માને છે,) એ સ્મૃતિ આત્માના અકર્તાપણાને કહે છે તેથી વૃત્તિઓ
પુરુષનાં પરિણામો છે એમ કહેવું કેવલ હકમાત્રજ છે.

ચિત્ત પ્રધાનપણે સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી સ્વભાવથી નિર્બલ
છે. તે ચિત્તમાં ચૈતન્યરૂપ પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે, એ પ્રતિબિંબથી
ચિત્ત પોતે જડ છતાં પણ ચેતનના જેવું પ્રતીત થાય છે તેથી
અસ્પ વિવેકવાળા જનોને તે ચિત્ત(બુદ્ધિ)જ પુરુષ છે એમ ભ્રાંતિ
થાય છે. એ ભ્રાંતિવડે શાંત, ધીર અને મૂઢ એ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ
પુરુષની વૃત્તિઓ હોય એમ પ્રતીત થાય છે. પુરુષ સ્વભાવથી શુદ્ધ
એટલે અન્ય વૃત્તિઓ તથા વિવેકપ્રયાતિવિનાનો ચૈતન્યરૂપ છતાં પણ

અવિદ્યાથી જાણે તે સર્વસહિત એટલે ખ્યાતિ(વૃત્તિજ્ઞાન) રૂપ હોય એમ જાણાય છે એજ પુરુષનું વૃત્તિસાક્ષ્ય છે. શ્રીપંચશિખાચાર્યે પણ “યકમેવ દર્શનં કથ્યતિરેવ દર્શનમ્ ॥” (વ્યુત્થાનકાલે યાનેનું એકજ દર્શનજ્ઞાન-છે, ઉત્પત્તિનાશરૂપ ધર્મવાળા બુદ્ધિવૃત્તિજ દર્શન-શબ્દાદિનું જ્ઞાન વા પ્રકૃતિપુરુષનું જ્ઞાન-છે,) એ સૂત્રથી નિરીશ્વરસાંખ્યમાં એજ વાર્તા કહી છે. નિરોધરૂપ અગ્રપ્રજ્ઞાતયોગકાલે ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધ થાય છે, અને પ્રારબ્ધકર્મના ક્ષય થયે ચિત્તનો પણ નાશ થાય છે તેથી તે કાલે ચિત્તવૃત્તિરૂપ ઉપાધિના અભાવથી પુરુષ પોતાના સ્વસ્થસ્વભાવવાળો થયો એમ કહેવાય છે. જેમ જપાપુષ્પરૂપ ઉપાધિના મૃનિધાનથી નિર્મલ સ્ફટિક અસ્વસ્થ (રાતા રંગવાળો) થયો હોય એમ અવિવેકિજ્ઞનોને પ્રતીત થાય છે, અને એ ઉપાધિ દૂર થવાથી તે સ્વસ્થ (સ્વચ્છ) થયો એમ કહેવાય છે તેમ વ્યુત્થાન-કાલમાં ચિત્તવૃત્તિરૂપ ઉપાધિના મૃનિધાનથી સ્વભાવશુદ્ધ પુરુષ અસ્વસ્થ (ચિત્તવૃત્તિઓના આકરરૂપ) થયાના જેવો વિવેકહીન જનોને પ્રતીત થાય છે, અને નિરોધકાલે તે ઉપાધિના અભાવથી તે પુરુષ સ્વસ્થ (ચિત્તિશક્તિરૂપ પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત) થયો એમ કહેવાય છે.

ઇંદ્રિયદ્વારા જે વિષયો અંતઃકરણે ગ્રહણ કર્યા હોય તે વિષયોનું પ્રતિબિંબરૂપે તે અંતઃકરણ પુરુષમાં સ્થાપન કરે છે. શ્રીવિષ્ણુપુરાણના નીચેના શ્લોકમાં પણ એમજ કહ્યું છે:—

“नृणां हि हिंसायां हिंसात्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ”

અર્થ:—ઈશિયોવડે પ્રહણ કરેલા વિષયોને જે આત્માને પ્રતિ-
બિંબરૂપે આપે છે તે અંતઃકરણરૂપ વિશ્વાત્માને નમસ્કાર.

ચૈતન્ય લોકપ્રત્યક્ષનો વિષય નથી, પરંતુ આગમ અને અનુ-
માનનો વિષય છે. પુરુષના અસંબંધથી અને અનુપકાર્યપણાથી તેમાં
ચિત્તજનિત ઉપકારનો સંભવ નથી, પુરુષને સંયોગનો તથા ઉપકારનો
વિષય માનીએ તો પુરુષને પરિણામીપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી શંકા
કરવી નહિ, કેમકે ચિત્ત અયસ્કાંતમણિની પેઠે સંનિધિમાત્રથી ભોગ્ય-
પણાવડે ઉપકારી થાય છે, જેમ અયસ્કાંતમણિ એટલે ચમકપણ
પોતાની સંનિધિમાત્રથી શરીરમાં પ્રવેશ પામેલી લોહશલાકાને બહાર
ખેંચી કાઢવારૂપ ઉપકાર કરીને ભોગના સાધનપણાથી પ્રાણિરૂપ
સ્વામીને સ્વ એટલે ઉપકારક થાય છે તેમ ચિત્ત પણ પોતાના સં-
નિધાનમાત્રથી લોહના જેવા વિષયસમૂહને ભોગ્યપણાવડે અર્પવારૂપ
ઉપકાર કરીને ભોગસાધનપણાથી પુરુષને ઉપકારક થાય છે. તે
ચિત્તનો અને પુરુષનો સ્વસ્વામિભાવસંબંધ કહેવાય છે. અસંયોગ-
સ્વભાવવાળા પુરુષથી ચિત્તનું સંનિધાન દેશથી વા કાલથી નથી, પણ
યોગ્યતાથી છે. પુરુષની ચેતનપણાથી ભોક્તૃશક્તિ છે, અને ચિત્તની
જડપણાથી ભોગ્યશક્તિ છે. શબ્દાદિ આકારને પામેલી વૃત્તિ ભોગ
કહેવાય છે. તે વૃત્તિ જોકે ચિત્તનું પરિણામ છે તોપણ ચિત્તના અને
ચૈતન્યના અભેદના આરોપરૂપ વૃત્તિસાધ્યથી તે પુરુષનું પરિણામ છે
એમ કહ્યું છે. એવી રીતે ચિત્તના અસંયોગમાં પણ પુરુષને તેનાથી
ઉપજતા ઉપકારનું ભાગીપણું અને અપરિણામીપણું છે એમ સિદ્ધ
થયું. ભોગનો હેતુ સ્વસ્વામિભાવસંબંધ છે, તે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ
અવિદ્યાથી ઉપજેલો છે, ને અવિદ્યાનો તથા વાસનાનો પ્રવાહ બીજા-
નુરની પેઠે અનાદિ છે. ૪

વૃત્તિને જાણ્યા વિના વૃત્તિનો નિરોધ થઈ શકે નહિ, અને એ
વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવાથી પુરુષના સહસ્ર આયુષ્યથી પણ તેની સંપૂર્ણ-
રીતે ગણના થઈ શકે એમ નથી ત્યારે તેના નિરોધ કેવી રીતે

કરી શકાય? એમ આશંકા કરીને તેઓની મર્યાદિત સંખ્યાના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરે છે:—

વૃત્તયઃ પશ્ચતય્યઃ ક્ષિપ્રાક્ષિપ્તાઃ ॥ ૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વૃત્તયઃ વિષયસમ્બન્ધાત્ ચિત્તસ્ય પશ્ચિપ્તપ્રાદેશેષાઃ । તાશ્ચ ક્ષિપ્રાદિભેદેન દ્વિધા પ્રમાણાદિભેદેન ચ પશ્ચતય્યઃ પશ્ચાવયવાઃ પશ્ચભિરત્રૈરુપેતા વિભક્તા વા इत्यर्थः । તત્ર અવિદ્યાદિક્લેશફલાઃ ક્ષિપ્તાઃ । અક્ષિપ્તાસ્તુ તદ્વિપરીતાઃ । તે ચાગ્રે સ્ફુટીભવિષ્યન્તિ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—વૃત્તિઓ પાંચ અવયવવાળી [છે, અને તે] કિલષ્ટ તથા અકિલષ્ટરૂપ [છે.] ૫

વિવેચન:—ખીજ સૂત્રમાં યોગનું લક્ષણ કહ્યું. જેમાંથી ત્રણ ગુણના પરિણામરૂપ વિવિધ વૃત્તિઓ ઉપજે છે, તથા જેના સંનિધાનથી પુરુષની અને પોતાની અભેદભ્રાંતિ થઇ પુરુષ સુખદુઃખાદિ વૃત્તિવાળો બાસે છે, ને જેના સંનિધાનના અભાવમાં પુરુષ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે તે ચિત્ત છે એવું ચિત્તનું લક્ષણ ત્રીજા અને ચોથા સૂત્રવડે અર્થથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥” એ સૂત્રમાંના યોગ તથા ચિત્ત એ બે પદોનું વ્યાખ્યાન પૂર્વે કર્યું. હવે એ સૂત્રમાંના વૃત્તિપદનું વ્યાખ્યાન આ સૂત્રમાં વૃત્તિના અવયવોની સંખ્યા તથા અવાંતરવિશેષ કહેવાવડે કરે છે. વૃત્તિઓ ચિત્તના પરિણામરૂપ છે. એ વૃત્તિઓના અસ્તિત્વવડે ચિત્તનું જીવન છે. વૃત્તિરૂપ એક અવયવીના પ્રમાણાદિ પાંચ અવયવો હોવાથી વૃત્તિ પાંચ અવયવવાળી કહેવાય છે.

ચૈત્રભૈત્રાદિ બહુ મનુષ્યોના ચિત્તના ભેદથી વૃત્તિનું બહુપણું સ્વીકારી વૃત્તિને સ્થાને વૃત્તિઓ એમ કહ્યું છે. સર્વે મનુષ્યોની વૃત્તિ પાંચ અવયવવાળી છે, અધિક અવયવવાળી નથી. નિરોધ કરવાયોગ્ય વૃત્તિઓ અસંખ્ય છતાં પણ તે સર્વ વૃત્તિઓનો પૂર્વોક્ત પાંચ અવયવોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તેથી એ પાંચ અવયવોનો નિરોધ કરવાથી અન્ય સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જાય છે. એવી રીતે વૃત્તિના અવયવો મર્યાદિત હોવાથી સાધક સુખપૂર્વક તેનો નિરોધ કરી શકે છે. નિરોધના અનુદાનમાં ઉપયોગી એવા તે વૃત્તિઓના અવાંતર-વિશેષ ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ એવા છે. અસ્મિતાદિ કલેશોની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ જે વૃત્તિઓ છે તે ક્લિષ્ટ કહેવાય છે, કિંવા રાજસી અને તામસી વૃત્તિઓ જેઓ કેવલ દુઃખોત્પાદકપણાવડે કલેશને માટેજ પ્રવૃત્ત થાય છે તે ક્લિષ્ટ કહેવાય છે. કલેશોના ઉપાન્નમાટેજ આ ક્લિષ્ટવૃત્તિઓની પ્રવૃત્તિ છે તેથીજ તેઓ ધર્માધર્મના વાસનાસમૂહોની પ્રસવભૂમિઓ છે. પુરુષ પ્રમાણુદિવડે કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય વિષયનો નિશ્ચય કરીને અનુકૂલપણાના જ્ઞાનવડે તેમાં પ્રીતિવાળો થઈ ધર્મનો સંગ્રહ કરે છે, અને પ્રતિકૂલપણાના જ્ઞાનવડે દ્વેષવાળો થઈને અધર્મનો સંગ્રહ કરે છે. એ કારણથી રાજસીતામસી પ્રમાણુદિ વૃત્તિઓ ક્લિષ્ટ કહેવાય છે. પુરુષને વિષયાભિમુખવૃત્તિથી વિષયોમાં અત્યંત અનુરાગ ઉપજે છે. એ અનુરાગથી વ્યાકુલતાને પામેલો તે પુરુષ તે વૃત્તિને અનુકૂલ વિષયવડે સંતોષવા યત્ન કરતાં રાગદ્વેષવાળાં કર્મોથી ધર્માધર્મના અસંખ્ય સંસ્કારોનો સંગ્રહ કરે છે, ને એ સંસ્કારો-વડે જન્મમરણાદિવાળા દુઃખરૂપ સંસારને પામે છે. એ પ્રમાણે સંસ્કારથી વૃત્તિઓ, વૃત્તિઓથી કર્મો અને કર્મોવડે કર્માશય રચાય છે, ને પુનઃ તેમાંથી વૃત્તિઓ ઉપજે છે. એવી રીતે નિરોધસમાધિની પાતિપર્યંત પૂર્વોક્ત દુઃખપ્રવાહ સતત ચાલ્યા કરે છે. વિવેક-

ખ્યાતિ જેનો અંત છે એવી ગુણોના કાર્યારંભની વિરોધી વિવેકખ્યાતિ-
ની ઉત્પાદક પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓ અકિલષ્ટ કહેવાય છે. રજસતમસ્થી
રહિત થયેલા બુદ્ધિસત્ત્વની પ્રશાંતવાહી સ્થિતિ જેમાં બુદ્ધિ અને
પુરુષનો વિવેક જણાય છે તે વિવેકખ્યાતિ કહેવાય છે. એ બુદ્ધિવૃત્તિ અ-
વિદ્યાદિ કલેશ, શુભાશુભ કર્મ, મંસ્કાર અને સુખદુઃખને નિર્મૂલ કરી
પુરુષના કલ્પિત ભવબ્રમણોનો અંત આણે છે. એ પ્રમાણે બંને પ્રકાર-
ની વૃત્તિઓ ત્રિગુણાત્મક છતાં પણ જે વિષયાકારવૃત્તિઓ કેવલ
દુઃખોત્પાદક છે તે કિલષ્ટ કહેવાય છે, અને જે વૃત્તિઓ દુઃખોત્પાદક
નથી, પણ તેનાથી ભિન્ન ને દુઃખની નિવૃત્તિના કારણભૂત છે તે
અકિલષ્ટ કહેવાય છે.

દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારી કિલષ્ટવૃત્તિજ માત્ર નિરોધ કરવાયોગ્ય
છે એમ નહિ, પણ અકિલષ્ટવૃત્તિ પણ નિરોધ કરવાયોગ્ય છે, કેમકે
વિવેકખ્યાતિ અને તેના હેતુભૂત અભ્યાસવૈરાગ્યાદિ અન્ય વૃત્તિઓ
અકિલષ્ટ છતાં પણ વૃત્તિરૂપ હોવાથી પુરુષને બંધન કરનાર છે,
અર્થાત્ અસંપ્રજ્ઞાતયોગ જે પુરુષના વિદેહકૈવલ્યમાં ઉપયોગી છે તેની
પ્રાપ્તિમાં એ વૃત્તિ વિરોધી છે માટે તે પણ નિરોધ કરવાને યોગ્ય
છે. એવી રીતે બંને પ્રકારની વૃત્તિનો નિરોધ કર્તવ્ય છે. તેમાં પ્રથમ
કિલષ્ટવૃત્તિનો નિરોધ અકિલષ્ટવૃત્તિથી કરવો, અને તે અકિલષ્ટવૃત્તિનો
નિરોધ હવે પછી કહેવામાં આવતા પરવૈરાગ્યવડે કરવો.

શંકા:—રાગરહિત પુરુષના જન્મના અદર્શનથી અને રાગવાળા
પુરુષના જન્મના દર્શનથી સર્વ પ્રાણીઓ કિલષ્ટવૃત્તિઓવાળાંજ છે.
વળી, કિલષ્ટવૃત્તિઓના પ્રવાહમાં અકિલષ્ટવૃત્તિઓનું રહેવું અસંભવિત
છે. કદાપિ અકિલષ્ટવૃત્તિઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવે તોપણ
તેમની વિરોધી કિલષ્ટવૃત્તિઓના મધ્યે સ્થિતિ હોવાથી કિલષ્ટવૃત્તિઓનો

નિરોધ કરવારૂપ તેમનું કાર્યકારીપણું સંભવનું નથી તેથી ક્ષિણવૃત્તિઓ-
નો અક્ષિણવૃત્તિઓવડે નિરોધ કરવો, ને તે અક્ષિણવૃત્તિઓનો પર-
વૈરાગ્યવડે નિરોધ કરવો એમ કહેવું એ મનોરથમાત્ર છે.

સમાધાન:—પ્રમાણરૂપ શ્રુતિસ્મૃતિમાં જીવન્મુક્તિનું તથા
જીવન્મુક્તિનો અનુભવ કરનાર જીવન્મુક્તોનું નિરૂપણ હોવાથી અક્ષિણ-
વૃત્તિવાળા જીવન્મુક્તનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી સર્વ પ્રાણીઓ
ક્ષિણવૃત્તિવાળાં છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી. ભિલ્લલોકોના ગાંભમાં
સેંકડો ભિલ્લોથી ઘેરાઈને વસતાં છતાં પણ જેમ બ્રાહ્મણ ભિલ્લ થતો
નથી તેમ ક્ષિણવૃત્તિઓના પ્રવાહમાં પડેલી છતાં પણ અક્ષિણવૃત્તિ
ક્ષિણવૃત્તિ થતી નથી. તે અક્ષિણવૃત્તિવડે અક્ષિણસંસ્કારો પડે છે, જે
સંસ્કારો ક્ષિણસંસ્કારોનો પોતાના પ્રબલપણાથી અભિભવ કરતા
રહે છે, ને તે પ્રબલ અક્ષિણસંસ્કારોવડે તેવી વૃત્તિઓ ઉપજે છે.
એવી રીતે આ વૃત્તિ તથા સંસ્કારનું ચક્ર નિરોધસમાધિપર્યંત રહે છે.
પછી નિરોધાવસ્થાને પામેલું ચિત્ત સંસ્કાર જેમાં શેષ રહ્યા છે
એવું થઈને આત્મસ્વરૂપે સ્થિત થાય છે, અથવા નાશ પામે છે. વળી
“ દ્વિવિધચિત્તનાશોઽસ્તિ સરૂપોઽરૂપ एव च । जीवन्मुक्तौ
सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥ ” (સરૂપ અને અરૂપ એમ
એ પ્રકારનો ચિત્તનાશ છે, જીવન્મુક્તિમાં ચિત્તનો સરૂપનાશ થાય
છે, અને વિદેહમુક્તિ પામેલાના ચિત્તનો અરૂપનાશ થાય છે,) એ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠના વચનથી ચિત્તનો તે નાશ પણ સરૂપ તથા અરૂપ
એમ એ પ્રકારનો જણાય છે. એવી રીતે ક્ષિણવૃત્તિઓનો અક્ષિણવૃત્તિઓ-
વડે ને તે અક્ષિણવૃત્તિઓનો પરવૈરાગ્યવડે નિરોધ થવો સંભવે છે
માટે પૂર્વોક્ત પૂર્વપક્ષ સંભવરહિત છે.

કાષ્ઠ કાષ્ઠ પ્રતિમાં વિલટાવિલટા:ને સ્થાને વિલટા અવિલટા:

એવો પાઠ પણ જોવામાં આવે છે. અને પ્રકારના પાઠનો અર્થ એકજ છે.

પચ્ચત્તરયઃ એ શબ્દનો અર્થ કોઈ ટીકાકારો પાંચ પ્રકારની એવો કરે છે, અને તે અર્થ પણ લક્ષણાવડે સંભવી શકે છે. ૫

હવે એ પાંચ અવયવોનાં નામો કહે છે:—

પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ ॥ ૬ ॥

પદબોધિની ટીકા:—પ્રમાણાદીનાં લક્ષણં તુ સૂત્રેર્જૈવોક્તમ્ ॥૬॥

સૂત્રાર્થઃ—પ્રમાણો, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ [એ પાંચ વૃત્તિના અવયવો છે.] ૬

વિવેચનઃ—પ્રમાણો, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ પાંચ વૃત્તિઓના અવયવો છે. એ પાંચેનાં લક્ષણો સૂત્રકારશ્રી હવે પછી સૂત્રોથી કહેશે. એકજ અંતઃકરણ જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાને પામે છે. એ ત્રણ અવસ્થામાં રહેલી વૃત્તિઓના પૂર્વોક્ત પાંચ અવયવો છે. પ્રમાણો એ વ્યાવહારિક યથાર્થજ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી મુખ્ય અવયવરૂપે પ્રથમ દર્શાવ્યાં છે. વિપર્યય એ પ્રમાણોથી બાધ પામનાર મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેનું કથન પ્રમાણપછી કર્યું છે. વિકલ્પ એ વિપર્યયનોજ એક પ્રકાર હોવાથી વિપર્યયપછી તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ ત્રણ વૃત્તિના અભાવના કારણરૂપ તમેદ્રવ્યને વિષય કરનારી નિદ્રા છે માટે નિદ્રાનું કથન એ ત્રણ અવયવોપછી કર્યું છે. સ્મૃતિ અનુભવેલા વિષયની થાય છે માટે તેનું નિરૂપણ સર્વના અંતે કર્યું છે. જાગ્રત્ તથા સ્વપ્નમાં પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ અને સ્મૃતિ એ અવયવો બહુધા હોય છે, અને સુષુપ્તિમાં નિદ્રાવૃત્તિ હોય છે. ઈન્દ્રિયોવડે જ્યારે બહુધા બહારના પદાર્થોનું તથા ક્વચિત્ અંતરના

વિષયોનું અને સંસ્કારોના ઉદ્ભવથી અંતઃકરણવડે પૂર્વે અનુભવેલા પદાર્થોનું અભિમાનીને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જગદવસ્થા કહેવાય છે. એ કાલે અભિમાનીની વિશેષપણે નેત્રગોલકમાં સ્થિતિ હોય છે. કંઠમાં હિતાનામની નાડીમાં જ્યારે અભિમાનીની વિશેષપણે સ્થિતિ હોય છે, અને વાસનારૂપ પદાર્થોને અંતઃકરણની વૃત્તિવડે જ્યારે અભિમાની અનુભવે છે ત્યારે તે સ્વપ્નાવસ્થા કહેવાય છે. હૃદયમાં પુરીતત્ત્વનામની નાડીની અંતર જ્યારે અભિમાનીની વિશેષપણે સ્થિતિ હોય છે, અને જગત્સ્વપ્ના અભાવના હેતુરૂપ તમોદ્રવ્યને જ્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ વિષય કરે છે ત્યારે તે અવસ્થા સુષુપ્તિ કહેવાય છે. ૬

હવે એ પાંચે અવયવોનાં લક્ષણો ક્રમપૂર્વક કહેવાનાં છે, તેમાં પ્રથમ નીચેના સૂત્રવડે પ્રમાણોનું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥૭॥

પદબોધિની ટીકા:—પ્રમાણશબ્દોઽજહલ્લિઙ્ગઃ તેન પ્રમાણા-નીતિ પ્રયોગઃ । પ્રમાકરણં પ્રમાણમિતિ તત્સામાન્યલક્ષણ-મ્ । પ્રમા ચ અબાધિતાર્થાવગાહી બોધઃ । ચિત્તસ્ય અર્થા-કારાયાં વૃત્તૌ ચિદાત્મનો યઃ પ્રતિબિમ્બઃ સં ચાસ્મિન્ શાસ્ત્રે પૌરુષેયો બોધઃ ફલમિતિ ચોચ્યતે । તત્ર ઇન્દ્રિયસમ્બન્ધ-દ્વારા ચિત્તસ્ય વિષયસમ્બન્ધે સતિ યા તત્ર વિશેષનિર્ધાર-ણા વૃત્તિરૂપજાયતે સા પ્રત્યક્ષમ્ । હેતુદર્શનાત્ હેતુમતી યા સાધ્યતાવચ્છેદકસામાન્યનિર્ધારણા વૃત્તિર્જાયતે સા

અનુમાનમ્ । આત્મેન દૃષ્ટોઽનુમિતો વાઽર્થો યેન શબ્દેનોપ-
દિશ્યતે તસ્માच्च શબ્દાત્ શ્રોતુર્યા તદર્થવિષયા વૃત્તિરુદેતિ
સા આગમ इति संक्षेपः ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ [એ]
પ્રમાણ[વૃત્તિઓ છે.] ૭

વિવેચનઃ—પ્રમાણવૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન
અને આગમ. પ્રમાણ કરણ તે પ્રમાણ કહેવાય છે, અર્થાત્ પ્રમાણી
ઉત્પત્તિમાં વ્યાપારવાળો જે અસાધારણ હેતુ હોય છે તે પ્રમાણ
કહેવાય છે. કારણથી ઉપજીને કાર્યને ઉપજીવે તે વ્યાપાર કહેવાય છે.
જેમ આણુ (પરમાણુ) દ્રવ્યજીવું કારણ છે, અને એ આણુઓનો સંયોગ
પણ દ્રવ્યજીવું કારણ છે, ત્યાં આણુની કારણતામાં સંયોગ
વ્યાપાર છે, કેમકે પરમાણુનો સંયોગ પરમાણુથી ઉપજે છે,
અને પરમાણુના કાર્ય દ્રવ્યજીવું ઉપજીવે છે માટે સંયોગરૂપ વ્યાપાર-
વાળું કારણ આણુ છે. “ અનધિગતતત્ત્વબોધઃ પૌરુષેયો વ્યવ-
હારહેતુઃ પ્રમા ॥ ” (અજ્ઞાત અને અગ્રાધિત એવા વિષયનું જ્ઞાન
જે પુરુષનિષ્ઠ વ્યવહારનો હેતુ છે તે પ્રમા) એ વચનવડે શ્રીવાક્ષ-
સ્પતિમિત્રે શ્રીતત્ત્વવૈશારદીવ્યાખ્યામાં પ્રમાણું લક્ષણ એવું કહ્યું છે કે જે
વિષયનું જ્ઞાન પૂર્વે ન થયું હોય, અને જેનો ખીજા પ્રબલ પ્રમાણવડે
બાધ ન થાય એવું જે પુરુષનિષ્ઠ જ્ઞાન તે પ્રમા છે. સ્મૃતિજ્ઞાનનો
ખીજા પ્રબલ પ્રમાણવડે બાધ થતો નથી, છતાં એ વિષયનું જ્ઞાન
પૂર્વે થયેલું હોય છે તેથી એ લક્ષણની સ્મૃતિમાં અતિવ્યાપ્તિ થતી
નથી, અને વિષય તથા વિકલ્પના વિષયોનું જ્ઞાન જોકે પૂર્વે થયેલું
નથી, છતાં તેમનો ઉત્તરકાલે પ્રબલ પ્રમાણવડે બાધ થાય છે માટે

તેમાં પણ એ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી. તેની નિદ્રામાં અતિવ્યાપ્તિ નથી એ તો પ્રકટજ છે, કેમકે ત્યાં બાહ્ય કે આંતર વિષયનું જ્ઞાનજ નથી. જોકે આ સૂત્ર વિભાગપર છે તોપણ પ્રમીયતેડનેન (જેવડે પ્રમા ઉપજે છે) એ વ્યુત્પત્તિવડે તે પ્રમાણસામાન્યનો પણ તંત્રયુક્તિવડે લક્ષ કરાવે છે તેથી આ સૂત્રમાં પ્રમાણના અકથનરૂપ ન્યૂનતા નથી. વિભાગનું વચન ન્યૂનાધિકની સંખ્યાની નિવૃત્તિમાટે છે. “પ્રમાતા યેનાર્થ પ્રમિનોતિ તત્પ્રમાણમ્ ॥” (પ્રમાતા જેવડે અર્થને બાજે છે તે પ્રમાણ) એ વચનવડે શ્રીવાત્સ્યાયને પણ પ્રમાણનું એને મળતુંજ સ્વરૂપ કહ્યું છે. તે પ્રમાણવૃત્તિઓમાંથી સકલ પ્રમાણના મૂલપણાથી પ્રથમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું નિરૂપણ કરીએ છીએ:—

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને પ્રત્યક્ષપ્રમા:—શ્રીયોગલાભ્યમાં “ઈન્દ્રિય-પ્રણાલિકયા ચિત્તસ્ય વાક્યવસ્તુપ્રત્યક્ષપ્રમાણસામાન્ય-ત્વેત્તેજાત્મનોર્થસ્ય વિશેષાવધારણપ્રધાના વૃત્તિ: પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમ્ ॥” (ઈન્દ્રિયરૂપ માર્ગદ્વારા ચિત્તનો બહારની વસ્તુથી ઉપરાગ થવાથી તે વિષયને આકારે થયેલી, ધર્મધર્મિરૂપ પદાર્થના વિશેષને નિર્ણય કરવામાં મુખ્યરૂપા વૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે,) એ વચનથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું સ્વરૂપ એવું દર્શાવ્યું છે કે ચિત્તની જે સાલાસવૃત્તિ ચિત્તના સંચરણના માર્ગરૂપ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર નીકળીને બહારના ઘટાદિ પદાર્થપર્યંત જઈ તે પદાર્થને આકારે પરિણામ પામે છે, અને તે પદાર્થને વિશેષરૂપે નિર્ણય કરે છે તે વૃત્તિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે એ વચનવડે ચિત્તવૃત્તિનુંજ પ્રમાણપણું મુખ્ય છે, ચક્ષુરાદિનું તો સાધનપણું છે તેથી તેમાં પ્રમાણપણાનો વ્યવહાર ગૌણ છે એમ બાજીવું. ત્યાં સંખનું પીળાપણું પ્રતીત થાય છે ત્યાં તે પીળાપણાની પ્રતીતિ નેત્રમાંના કમળાને લીધે થાય છે એમ અન્વયવ્યતિરેકથી નિશ્ચય થવાથી અયોગીને ચિત્તનો ઇન્દ્રિયસહિતપણાવડેજ પદાર્થાકાર

પરિણામ છે, કેવલ ચિત્તનો પદાર્થાકાર પરિણામ નથી માટેજ નેત્રા-
દિમાં પણ કરણપણાનો વ્યવહાર થાય છે. ચિત્તની પદાર્થાકારવૃત્તિમાં
ચિદાત્માનું જે પ્રતિબિંબ છે તે આ શાસ્ત્રમાં પુરુષનિષ્ઠ બોધ છે, તે
ફલ એમ પણ કહેવાય છે. ચિતિશક્તિરૂપ પુરુષ તથા ચિત્તના અભેદ-
ગ્રહણથી તે બોધ પુરુષનિષ્ઠ છે એમ ઉપચારવડે કહેવાય છે,
પણ વસ્તુતાએ તો તે બોધ બુદ્ધિવૃત્તિનિષ્ઠ છે, જેમ ચંદ્રમાની ક્રિયા-
વિના પણ સંક્રમણ થયેલા ચંદ્રના પતિબિંબવાળું નિર્ભક્ષ જલ પોતે
ચલાયમાન થતું છતું અચલ ચંદ્રમાને પણ ચલની પેઠે દેખાડે છે તે
પ્રમાણે ચિતિશક્તિરૂપ પુરુષના વ્યાપારવિના પણ સંક્રમણ પામેલી
ચિતિશક્તિના પ્રતિબિંબવાળી બુદ્ધિ સંગ નહિ પામેલી ચિતિશક્તિને
પણ પોતાને વિષે રહેલી જ્ઞાનાદિ ક્રિયાયુક્ત દેખાડતી છતી પ્રમાતૃ-
લાવને પ્રમાડે છે; પરમાર્થથી તો પુરુષનું પ્રમાતાપણું નથી, અથવા
બોધરૂપ ફલ પણ તેમાં રહેલું નથી. શ્રીઆદિત્યપુરાણમાં પણ “નિત્યઃ
સર્વગતો આત્મા બુદ્ધિસંનિધિસત્તયા। યથા યથા ભવેદ્બુદ્ધિ-
રાત્મા સદ્વિદિદેખ્યતે ॥” (નિત્ય અને સર્વવ્યાપક એવો પ્રસિદ્ધ
આત્મા બુદ્ધિની સંનિધિરૂપ સત્તાવડે જેવે જેવે રૂપે તે બુદ્ધિ થાય છે તેવે
તેવે રૂપે અહિં પ્રતીત થાય છે,) એ વચનથી એમજ કહ્યું છે.
જેમ ખેરને કાપવામાં પ્રવૃત્ત થયેલો કુહાડો પલાશને (ખાખરાને)
કાપતો નથી તેમ પુરુષનિષ્ઠ બોધ ચિત્તગત વૃત્તિનું ફલ નથી એમ શંકા
કરવી નહિ, કેમકે પુરુષનિષ્ઠ બોધ તો ઉપજતો નથી, પણ બુદ્ધિરૂપ
દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યજ્ઞ પદાર્થાકારવાળી બુદ્ધિવૃત્તિવડે તે
આકારને પામ્યું છતું ફલ એવા નામથી કહેવાય છે. જેથી બુદ્ધિમાં
પ્રતિબિંબિત ફલરૂપ ચૈતન્ય બુદ્ધિરૂપ છે, અને પ્રમાણુભૂત બુદ્ધિવૃત્તિ
પણ બુદ્ધિરૂપ છે તેથી-ચિતિ અને બુદ્ધિના અભેદગ્રહણથી-પુરુષનિષ્ઠ

બોધનો ફલભાવ પ્રમાણુત્તુત્તુ બુદ્ધિનો છે એ યુક્ત છે. એ પ્રમાણુ પ્રમાનામનું ફલ બુદ્ધિમાંજ ઉપજે છે, પુરુષના અસંગપણાથી તે પુરુષમાં ઉપજતું નથી. જડના પ્રતિબિંબમાં અર્થક્રિયાકારીપણાનો અભાવ છતાં પણ ચેતનના પ્રતિબિંબમાં અર્થક્રિયાકારીપણાનો મંભવ હોવાથી પ્રતિબિંબનું અર્થક્રિયાકારીપણું નથી એવી શંકાને અવકાશ નથી. ચિત્તવૃત્તિનું પ્રમાના કરણુપણાવડે પ્રમાણુપણું હોય અને પુરુષનિષ્ઠ બોધનું પ્રમાણુ હોય તો બીજા દર્શનકારોએ પ્રમાના કરણુપણાવડે જે નેત્રાદિનું પ્રમાણુપણું કહ્યું છે તે કયે સ્થલે ઉપયુક્ત છે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહીએ છીએ કે “**દ્વયોરેકતરસ્ય વાડ્વ્યસંનિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્નિઃ પ્રમા ॥**” (અજ્ઞાત અને અબાધિત અર્થનું જ્ઞાન તે પ્રમા, તે પ્રમા પુરુષ અને બુદ્ધિ એ બંનેનો, વા બેમાંના એકનો ધર્મ છે,) એ સાંખ્યસૂત્રથી પુરુષનિષ્ઠ બોધ અને બુદ્ધિનિષ્ઠ બોધ એ બંને પ્રમા કહેવાય છે. બુદ્ધિનિષ્ઠ પ્રમાની અપેક્ષાએ ચક્ષુરાદિના કરણુપણાનો વ્યવહાર છે, અને પુરુષનિષ્ઠ બોધની અપેક્ષાએ બુદ્ધિવૃત્તિના કરણુપણાનો વ્યવહાર છે. “આ ઘડો છે” ઇત્યાદિ આકારવાળી બુદ્ધિનિષ્ઠ પ્રમાપ્રતિ નેત્રાદિનું કરણુપણું છે, અને “હું ઘડાને જાણું છું” એવા આકારવાળી પુરુષનિષ્ઠ પ્રમાપ્રતિ બુદ્ધિવૃત્તિનું કરણુપણું છે. અત્ર આ રહસ્ય છે:—સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં કેટલાક પદાર્થ પ્રમાણુરૂપ છે, જેમ ચક્ષુરાદિ; કેટલાક પ્રમા અને પ્રમાણુ ઉભયરૂપ છે, જેમ બુદ્ધિવૃત્તિ; કાઇ પ્રમાતાજ છે, જેમ બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય; અને કાઇ સાક્ષી છે, જેમ બુદ્ધિવૃત્તિઉપહિત ચૈતન્ય.

મનોરૂપ આંતરંદ્રિયદ્વારા કિંવા નેત્રાદિરૂપ બાહ્યંદ્રિયદ્વારા વિષયનો મંબંધ થયે સતે તેના વિશેષનો નિર્ણય કરનારી જે વૃત્તિ

ઉપજે છે તે વૃત્તિ પ્રત્યક્ષ છે એ ભાષ્યમાં આપેલા લૌકિકપ્રત્યક્ષના લક્ષણનું સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ છે. સુખ, દુઃખ તથા આત્માના પ્રત્યક્ષમાં નેત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના સાહાય્યની અપેક્ષા નથી, માત્ર મનોરૂપ આંતર ઇન્દ્રિયના સાહાય્યનીજ અપેક્ષા છે, અને બહારના ઘટપટાદિ પદાર્થોના પ્રત્યક્ષમાં મનસહિત નેત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના સાહાય્યની અપેક્ષા છે. સ્મૃતિમાં ઉદ્ભવ પામેલા મંસ્કારને આકારે મન થાય છે. તે કાલે પૂર્વે અનુભવેલા તે પદાર્થ સમીપમાં મંમુખ વિદ્યમાન હોતો નથી, ને આમાં તો પ્રત્યક્ષનો વિષય જે પદાર્થ તે સમીપમાં મંમુખ વિદ્યમાન હોય છે તેથી તેમાં એ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી. જ્ઞાતિના પદાર્થ તો પ્રાતિભાસિક હોય છે, અને આ પ્રત્યક્ષના વિષય ઘટાદિ પદાર્થો તો વ્યાવહારિક સત્ય હોય છે, અને જ્યાં પુરુષાકારવૃત્તિ થાય છે ત્યાં તે પારમાર્થિક સત્ય હોય છે તેથી તેમાં પણ એ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી. આમાં અર્થના સામાન્યનું પ્રત્યક્ષ છતાં પણ તે વિશેષપ્રતિ ગૌણરૂપે છે, એટલે આ વૃત્તિ અર્થના વિશેષરૂપને જણાવે છે, અને અનુમાન તથા આગમ તો અર્થના સામાન્યરૂપને જણાવે છે તેથી તેમાં પણ આ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી.

પૂર્વોક્ત પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે, આંતરપ્રત્યક્ષ તથા બાહ્યપ્રત્યક્ષ. જે પ્રત્યક્ષમાં સૂખાદિ આંતરવિષય પ્રમેય હોય છે તે આંતરપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, અને જે પ્રત્યક્ષમાં ઘટાદિ બાહ્યવિષય પ્રમેય હોય છે તે બાહ્યપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ભેદથી તે બાહ્યપ્રત્યક્ષ પાંચ પ્રકારનું છે, નેત્રજન્ય પ્રત્યક્ષ, શ્રોત્રજન્ય પ્રત્યક્ષ, ઘ્રાણજન્ય પ્રત્યક્ષ, જિહ્વાજન્ય પ્રત્યક્ષ અને ત્વચાજન્ય પ્રત્યક્ષ. નેત્રજન્ય પ્રત્યક્ષ અને શ્રોત્રજન્ય પ્રત્યક્ષમાં ચિત્તવૃત્તિ વિષયદેશપર્યંત જાય છે, અને બીજા ત્રણમાં ચિત્તવૃત્તિ માત્ર તે ઇન્દ્રિયોના બોલકપર્યંતજ જાય છે, એ વિષયનું વિશેષ

નિરૂપણ પૂર્વે થઈ ગયું છે.

પ્રમાતાથી વર્તમાનસંબંધવાળા યોગ્ય વિષયનું યોગ્ય પ્રમાણથી ઉપ-
જેલું ચત્તાર્થ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કિંવા પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય છે. તે પ્રત્યક્ષ-
પ્રમા બે પ્રકારની છે, એક અભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ અને બીજી પ્રત્યભિજ્ઞા-
પ્રત્યક્ષ છે. કેવલ ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધથી ઉપજેલું જ્ઞાન અભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ
છે, અને પ્રત્યક્ષસામગ્રીસહિત સંસ્કારથી ઉપજેલું જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞા-
પ્રત્યક્ષ છે. તે પ્રત્યેક પ્રમા પણ આંતરપ્રત્યક્ષપ્રમા અને બાહ્યપ્રત્યક્ષ-
પ્રમાના ભેદથી બે પ્રકારની છે. આંતરપ્રત્યક્ષપ્રમા પણ બે પ્રકારની છે,
એક આત્માને વિષય કરનારી છે, અને બીજી સુખાદિ જડપદાર્થને
વિષય કરનારી છે. આત્માને વિષય કરનારી પ્રમા પણ બે પ્રકારની છે,
એક શુદ્ધ આત્માને વિષય કરનારી છે, અને બીજી વિશિષ્ટ આત્માને
વિષય કરનારી છે. “હું અજ્ઞાની છું,” “હું કર્તા છું,” “હું સુખી
છું,” “હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ આત્માને વિષય કરનારી
પ્રત્યક્ષપ્રમાના અનેક ભેદ છે. યદ્યપિ અબાધિત અર્થને વિષય કરનારા જ્ઞાન-
ને પ્રમા કહે છે, અને “હું ભોક્તા છું” ઇત્યાદિ જ્ઞાનનો “હું અ-
ભોક્તા છું” ઇત્યાદિ જ્ઞાનથી બાધ થાય છે માટે તેને પ્રમા કહેવી
સંભવે નહિ, તથાપિ સંસારદશામાં અબાધિત અર્થને વિષય કરે તે પણ
પ્રમા કહેવાય છે. સંસારદશામાં પૂર્વોક્ત જ્ઞાનોનો બાધ થાય નહિ માટે
તે પણ પ્રમા છે.

જોકે શબ્દજન્યજ્ઞાન અને કોઈ ગ્રંથકારના મતમાં અભાવનું જ્ઞાન એ
બંને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ છે માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાના સાત ભેદ કહેવા જોઈએ,
તોપણ અભાવના જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષતા ને પરોક્ષતાનો વિવાદ છે, અને
ઘટની પેઠે પ્રત્યક્ષવસ્તુમાં વિવાદ સંભવે નહિ માટે અભાવનું જ્ઞાન
પરોક્ષજન્ય સંભવે છે; અને વ્યવહારિત વિષયનું શબ્દજન્ય જ્ઞાન પણ

પરોક્ષજ સંભવે છે. અવ્યવહિત વિષયનું જ્યારે તે “છે” એવી રીતે કહેવામાં આવે ત્યારે પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને “આ છે” અથવા “તું છે” એમ કહેવામાં આવે ત્યારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. તેમાં શબ્દજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષપ્રમા છે માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાના છ ભેદ છે, સાત નહિ; પરંતુ શબ્દજન્ય પ્રત્યક્ષપ્રમાનું કરણ ઇન્દ્રિય નથી, કિંતુ શબ્દ છે માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણના છ ભેદ નથી. એવી રીતે પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ઉપજતી બાહ્યપ્રત્યક્ષપ્રમા પાંચ પ્રકારની છે. તેમાં શ્રોત્રઇન્દ્રિયથી શબ્દગુણનું અને શબ્દમાં શબ્દત્વજ્ઞાતિ છે તેનું તથા શબ્દત્વના વ્યાપ્ય કત્વાદિકાનું અને તારત્વમંદત્વનું જ્ઞાન થાય છે.

ધ્વનિરૂપ અને વર્ણરૂપ ભેદથી શબ્દ એ પ્રકારનો છે. નગારા આદિક દેશમાં થનારો શબ્દ ધ્વનિરૂપ છે, અને કંઠાદિક આઠ સ્થાનમાં વાયુના આધાતથી થનારો શબ્દ વર્ણરૂપ છે. ધ્વનિરૂપ શબ્દમાં તારપણા તથા મંદપણારૂપ ધર્મ છે, અને વર્ણરૂપ શબ્દમાં કત્વાદિરૂપ ધર્મ છે.

શ્રોત્રજન્ય પ્રમાનું શ્રોત્રઇન્દ્રિય કરણ છે. શ્રોત્રઇન્દ્રિયનો પોતાના વિષયથી સંબંધ છે તે કાર્યરૂપ શ્રોત્રપ્રમાને ઉપજાવે છે માટે વ્યાપાર છે, અને શ્રોત્રપ્રમા એ ફલ છે.

ત્વચાઇન્દ્રિયથી સ્પર્શનું, સ્પર્શના આશ્રયનું તથા સ્પર્શની આશ્રિત સ્પર્શત્વજ્ઞાતિનું અને તેના વ્યાપ્ય કઠિનત્વાદિકનું જ્ઞાન થાય છે. શીત, ઉષ્ણ, અનુષ્ણશીત અને કઠિન એ ભેદથી સ્પર્શ ચાર પ્રકારનો છે.

ઉદ્ભૂત રૂપ તથા ઉદ્ભૂત સ્પર્શવાળાં પૃથ્વી, જલ અને તેજ આ ત્રણુ દ્રવ્યનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ થાય છે, અને અનુદ્ભૂત (પ્રત્યક્ષને અયોગ્ય) રૂપવાળાં તથા અનુદ્ભૂત સ્પર્શવાળાં પૃથ્વી આદિનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ થાય નહિ, તથા વાયુના ગુણ સ્પર્શનું તો ત્વાચપ્રત્યક્ષ થાય છે, પરંતુ વાયુનું થાય નહિ, કેમકે જે દ્રવ્યમાં ઉદ્ભૂત (પ્રત્યક્ષને યોગ્ય) રૂપ હોય તે દ્રવ્યનું

તથા તેની યોગ્ય જાતિનું અને તેનાં આશ્રિત રૂપસંખ્યાદિ યોગ્ય ગુણનું આક્ષુપપ્રત્યક્ષ થાય છે, અન્યનું થતું નથી; તથા જે દ્રવ્યમાં ઉદ્ભૂત રૂપ અને ઉદ્ભૂત સ્પર્શ હોય તે દ્રવ્યનું, તેની જાતિનું અને તેના આશ્રિત પ્રત્યક્ષયોગ્ય ગુણોનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ થાય છે, ખીજનું નહિ. જેમ ઘ્રાણ રસના અને નેત્ર એ ઈન્દ્રિયોમાં રૂપ અને સ્પર્શ બંને છે, પરંતુ ઉદ્ભૂત નથી માટે તેમનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ અને આક્ષુપપ્રત્યક્ષ થાય નહિ. વળી ઝરોખામાં જે પરમ સૂક્ષ્મ રજ પ્રતીત થાય છે તે ત્ર્યલુકરૂપ પૃથ્વી છે, તેમાં ઉદ્ભૂતરૂપ છે માટે ત્ર્યલુકનું આક્ષુપપ્રત્યક્ષ તો થાય છે, પણ ઉદ્ભૂત સ્પર્શના અભાવથી તેનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ થાય નહિ. ત્ર્યલુકમાં સ્પર્શ છે, પણ તે ઉદ્ભૂત નથી. વાયુમાં ઉદ્ભૂત સ્પર્શ તો છે, પણ ઉદ્ભૂત રૂપ નથી માટે વાયુનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ તથા આક્ષુપપ્રત્યક્ષ થાય નહિ. એ સર્વઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્યના આક્ષુપ-પ્રત્યક્ષમાં ઉદ્ભૂત રૂપ હેતુ છે, અને દ્રવ્યના ત્વાચપ્રત્યક્ષમાં ઉદ્ભૂત રૂપ અને સ્પર્શ એ બંને હેતુ છે.

ત્વચાથી ઉપજેલા જ્ઞાનનું કરણ ત્વચાઈન્દ્રિય છે, ત્વચાનો પોતાના વિષયથી સંબંધ એ વ્યાપાર છે, અને ત્વાચપ્રમા એ ફલ છે.

નેત્રથી ઉદ્ભૂત રૂપવાળાં પૃથ્વી, જલ અને તેજ એ દ્રવ્યોનું, ને તેના આશ્રિત યોગ્ય જાતિ, રૂપ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્પણું, સં-યોગ, વિભાગ, પરપણું, અપરપણું અને દ્રવત્વ એ યોગ્ય ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. શુક્લ, નીલ, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ અને ચિત્ર એ ભેદથી રૂપ સાત પ્રકારનું છે.

નેત્રજન્ય જ્ઞાનનું કરણ નેત્ર છે, નેત્રનો પોતાના વિષયથી સંબંધ એ વ્યાપાર છે, અને આક્ષુપપ્રમા એ ફલ છે.

રસનાથી રસનું અને તેને આશ્રયે રહેલા રસત્વનું જ્ઞાન થાય

છે. મધુર, ખાટો, ખારો, કડવો, કષેલો અને તીખો એવા ભેદથી રસ છ પ્રકારનો છે.

રસનજન્ય જ્ઞાનનું કરણ રસનેદ્રિય છે, રસનાનો પોતાના વિષયથી સંબંધ એ વ્યાપાર છે, અને રસનપ્રમા એ ફલ છે.

ધાણુથી ગંધગુણનું અને તેને આશ્રયે રહેલી ગંધત્વજ્ઞાતિ તથા તેના વ્યાપ્ય સુગંધત્વદુર્ગંધત્વનું જ્ઞાન થાય છે. સુગંધ અને દુર્ગંધ એવા ભેદથી ગંધ બે પ્રકારનો છે.

ધાણુજન્ય યથાર્થ જ્ઞાનનું કરણ ધાણુદ્રિય છે, અને ધાણુદ્રિયનો પોતાના વિષયથી સંયોગ એ વ્યાપાર છે, તથા ધાણુજન્ય પ્રમા એ ફલ છે.

સામાન્યરૂપે પરોક્ષ જાણેલા પદાર્થની સમાધિવડે વિદ્યમાન થનારી, વિકલ્પરહિતા, વિશેષવ્યક્તિવિષયક જે વૃત્તિ તે પરપ્રત્યક્ષપ્રમાણુ યોગીનું જાણુનું.

એવી રીતે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ તથા પ્રત્યક્ષપ્રમાનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કર્યું. હવે પ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાન હોવાથી તે અનુમાનપ્રમાણુનું તથા અનુભિતિપ્રમાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:—

અનુમાનપ્રમાણુ અને અનુભિતિપ્રમા:—શ્રીયોગલાખ્યમાં “અનુમેયસ્ય તુલ્યજાતીયેષ્વનુવૃત્તો મિત્રજાતીયેભ્યો વ્યાવૃત્ત: સમ્બન્ધો યસ્તદ્વિષયા સામાન્યાવધારણપ્રધાના વૃત્તિરનુમાનમા” (જિજ્ઞાસિત ધર્મથી વિશિષ્ટ ધર્મીના સમાનગતિવાળા પદાર્થોમાં રહેલો અને લિપ્તજાતિવાળા પદાર્થોથી પૃથક્ કરનાર જે હેતુ તે હેતુના વિષયના સામાન્યમાત્રનો પ્રધાનપણે પ્રકાશ કરનારી જે વૃત્તિ તે અનુમાન,) એ વચનથી જે અનુમાનનું લક્ષણ કહ્યું છે તેમાંનાં “સામાન્યાવધારણપ્રધાના” એ પદથી અનુમાનપ્રમાણુને પ્રત્યક્ષપ્રમાણુથી લિપ્ત કરીને બતાવ્યું છે, કેમકે અનુમાનપ્રમાણુ પદાર્થના

સામાન્યમાત્રને દર્શાવે છે, અને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ મુખ્યત્વે પદાર્થના વિશેષ-
ને દર્શાવે છે. “તુલ્યજાતીચેષ્ઠનુવૃત્તઃ” એ પદો હેતુને સપક્ષમાં
રહેનાર કહે છે તેથી હેતુની, વિરુદ્ધ અને સત્પ્રતિપક્ષ એ એ હેત્વા-
ભાસેથી એ પદોવડે ભિન્નતા કહી છે; “ભિન્નજાતીચેષ્ઠો વ્યા-
વૃત્તઃ” એ પદોવડે હેતુને વિપક્ષથી* ભિન્ન કહેલો હોવાથી હેતુની
સવ્યભિચાર એટલે અનૈકાંતિકહેત્વાભાસથી વ્યાવૃત્તિ કરી છે; અને
“સમ્બન્ધઃ” એ પદવડે હેતુની પક્ષધર્મતા (પક્ષમાં હોવું) દર્શાવવાથી તે
હેતુની અસિદ્ધ તથા આધિતહેત્વાભાસથી પૃથક્કતા જણાવી છે. એ પ્રમાણે
માત્ર હેતુજેવા જણાતા સવ્યભિચાર^૧, વિરુદ્ધ^૨, સત્પ્રતિપક્ષ^૩, અસિદ્ધ^૪

૪ જેમાં સાધ્યનો સદ્ભાવ નિશ્ચિત હોય તે સપક્ષ.

૫ જેમાં સાધ્યનો અભાવ નિશ્ચિત હોય તે વિપક્ષ.

૧ સવ્યભિચારને અનૈકાંતિક પણ કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે,
સાધારણ, અસાધારણ અને અનુપસંહારી. સાધ્યના અભાવવાળામાં વિદ્ય-
માન હોય એવો હેતુ સાધારણ અનૈકાંતિક કહેવાય છે; જેમ “પર્વત અગ્નિ-
ચાળો છે, પ્રમેયપણાથી.” અહિં પ્રમેયને હેતુ કહેલ છે, તે હેતુ તો
અગ્નિના અભાવવાળા હૃદમાં પણ વિદ્યમાન છે. સર્વ સપક્ષ અને વિ-
પક્ષથી વ્યાવૃત્ત પક્ષમાત્રમાં રહેનાર હેતુ અસાધારણ અનૈકાંતિક છે; જેમ
“શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દપણાથી.” અત્ર શબ્દપણું સર્વ નિત્ય તથા અ-
નિત્યથી વ્યાવૃત્ત શબ્દમાંજ રહેનાર છે, આકાશાદિ નિત્યપદાર્થરૂપ સપક્ષમાં
ને દ્રવ્યભૂકાદિ અનિત્ય પદાર્થરૂપ વિપક્ષમાં તે શબ્દપણું નથી. અન્યવ્યતિરેક-
દષ્ટાંતથી રહિત તે અનુપસંહારી; જેમ “સર્વ અનિત્ય છે, પ્રમેયપણાથી.”
અત્ર સર્વના પક્ષપણાથી સપક્ષવિપક્ષને અભાવે કોષ દૃષ્ટાંત નથી.

૨ સાધ્યના અભાવથી વ્યાપ્ત જે હેતુ તે વિરુદ્ધ; જેમ “શબ્દ નિત્ય
છે, કાર્યપણાથી.” અહિં કાર્યપણું નિત્યપણાના અભાવથી અનિત્યપણા-
વડે વ્યાપ્ત છે, કેમકે જે કાર્ય હોય છે તે અનિત્ય હોય છે, જેમ ઘટ.

૩ સાધ્યના અભાવનો સાધક એવો જોનો અન્ય હેતુ વિદ્યમાન હોય
તે સત્પ્રતિપક્ષ. જેમ “શબ્દ નિત્ય છે, આવણુપણાથી, શબ્દપણાની
ચેડે.” આનાથી વિપરીત “શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્યપણાથી, ઘટની ચેડે” આ હેતુ
વિદ્યમાન છે. સત્પ્રતિપક્ષ=સત્-જેમાં વિદ્યમાન છે તે, ને પ્રતિપક્ષ-સાધ્યનો
અભાવ સિદ્ધ કરનાર હેતુ.

૪ અગ્નિરહેત્વાભાસના ત્રણ પ્રકાર છે, આશ્રયાસિદ્ધ, કેષરપાસિદ્ધ

અને આધિતપ્ત એ પાંચ અસદ્દેતુરૂપ હેત્વાભાસોથી હેતુની પૃથક્તા દર્શાવી માત્ર એ સદ્દેતુવડે ઉપજતા અનુમાનથી સાધ્યનો સામાન્ય-બોધ થાય છે એમ જણાવ્યું છે. અન્વયવ્યતિરેકી કિંવા પ્રસિદ્ધ અનુમાનના એ હેતુ અથવા લિંગમાં પક્ષધર્મતા, સપક્ષમાં હોવું, વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તિ, અબાધિતવિષયપણું અને અસત્પ્રતિપક્ષપણું એ પાંચ ધર્મો હોવા જોઈએ. જેમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની હોય એટલે જેમાં સાધ્ય મંદિગ્ધ હોય તે પક્ષ કહેવાય છે. એ પક્ષમાં લિંગનું રહેવાપણું તે પક્ષધર્મતા કહેવાય છે. પર્વતમાં અગ્નિની સિદ્ધિ કરવાની હોય તો તે પર્વત પક્ષ કહેવાય છે. એ પર્વતમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે ધૂમરૂપ લિંગ હોવાની આવશ્યકતા છે. જેમાં સાધ્ય છે એવો નિશ્ચય થયો હોય તેના સજાતીય પદાર્થોમાં લિંગનું રહેવાપણું તે સપક્ષમાં હોવું કહેવાય છે; જેમ પર્વતરૂપ પક્ષમાં ધૂમરૂપ લિંગથી અગ્નિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવી હોય ત્યારે જે સ્થલ-

અને વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ. આશ્રયાસિદ્ધમાં હેતુનો આશ્રય હોતો નથી; જેમ “ગજનકમલ મુગંધવાળું છે, કમલપણાથી, સરોવરના કમલની પેઠે.” અહિં ગજનકમલરૂપ આશ્રય નથી તેથી કમલપણું આ હેતુ આશ્રયની દૃષ્ટિએ અસિદ્ધ છે. સ્વરૂપાસિદ્ધમાં હેતુનાં સ્વરૂપનો અભાવ હોય છે; જેમ “શબ્દ ગુણ છે, ચાક્ષુષપણાથી, રૂપની પેઠે.” અહિં શબ્દના શ્રાવણપણાથી શબ્દમાં ચાક્ષુષપણું નથી. આ અનુમાનમાં ચાક્ષુષપણારૂપ હેતુ સ્વરૂપથીજ અસિદ્ધ છે. સોપાધિક હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહેવાય છે; જેમ “પર્વત ધૂમાડાવાળો છે, અગ્નિવાળાપણાથી.” અહિં અગ્નિમાં વ્યાપકતા હોવાથી વ્યાપ્યતા અસિદ્ધ છે. તેમાં વ્યાપ્યતા કરવા “ભીનાં લાકડાંયુક્ત” એ પદો વધારી ઉપાધિસહિત હેતુ કહેવો પડે માટે તે હેતુ નહિ રહેતાં હેત્વાભાસ થઈ જાય છે.

૫ જે હેતુનો સાધ્યાભાવ પ્રમાણાંતરવડે નિશ્ચિત થાય છે તે અધિષ્ઠિત કહેવાય છે; જેમ “અગ્નિ અનુષ્ણુ છે, દ્રવ્યપણાથી.” અહિં અનુષ્ણુપણું સાધ્ય છે, તેના અભાવરૂપ ઉષ્ણુપણું સ્પર્શથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે મહત્ત્વ કરાય છે તેથી “દ્રવ્યપણાથી” એ હેતુ બાધિત છે.

માં અગ્નિ હોય એવા રસોડા આદિમાં ધૂમાડારૂપ લિંગની સ્થિતિ હોવી જોઈએ. જેમાં સાધ્યના અભાવનો નિશ્ચય કરાયો હોય તેમાં હેતુનું ન રહેવાપણું તે વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તિ કહેવાય છે; જેમ અગ્નિના અભાવવાળા જ્વાલાશયોમાં ધૂમરૂપ લિંગનો અભાવ હોય છે. જે પક્ષમાં જે લિંગથી જે સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની હોય તે પક્ષમાં તે સાધ્યનો પ્રત્યક્ષ અથવા આગમવડે વ્યાધ ન થવો તે અવ્યાધિતવિષયપણું કહેવાય છે; જેમ ધૂમવાળા પર્વતમાં અગ્નિ નથી એમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અથવા આગમપ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. જ્યારે એક લિંગથી એક સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાનો આરંભ કર્યો હોય ત્યારે તે પક્ષમાં તે કાલે તે સાધ્યનો અભાવ સિદ્ધ કરનાર અન્ય વિશેષિલિંગનો અભાવ હોવો તે અસત્પ્રતિપક્ષપણું કહેવાય છે; જેમ પર્વતમાં અગ્નિનો નિશ્ચય કરવાનો હોય તો તેમાં ધૂમાડાથી ભિન્ન હેતુ ન જોઈએ.

અનુમિતિપ્રમાના કરણને અનુમાનપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. લિંગના જ્ઞાનથી ઉપજતું જ્ઞાન અનુમિતિ કહેવાય છે. જ્યાં પર્વતમાં ધૂમાડાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઈને અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં ધૂમાડાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન લિંગજ્ઞાન કહેવાય છે, તેથી અગ્નિનું જ્ઞાન ઉપજે છે માટે પર્વતમાં અગ્નિનું જ્ઞાન અનુમિતિ છે. જેના જ્ઞાનથી સાધ્યનું જ્ઞાન થાય તે લિંગ કહેવાય છે. અનુમિતિજ્ઞાનનો વિષય સાધ્ય કહેવાય છે. અહિં અનુમિતિજ્ઞાનનો વિષય અગ્નિ છે માટે તે સાધ્ય છે. ધૂમાડાના જ્ઞાનથી અગ્નિરૂપ સાધ્યનું જ્ઞાન થાય છે માટે ધૂમાડો એ લિંગ છે. વ્યાપ્તના (ન્યૂન દેશમાં રહેનારના) જ્ઞાનથી વ્યાપકનું (વિશેષ દેશમાં રહેનારનું) જ્ઞાન થાય છે માટે વ્યાપ્યને લિંગ કહેવામાં આવે છે, અને વ્યાપકને સાધ્ય કહેવામાં આવે છે. વ્યાપ્તિવાળાને વ્યાપ્ય કહે છે. વ્યાપ્તિના નિરૂપકને વ્યાપક કહે છે. અવિનાભાવરૂપ સંબંધને વ્યાપ્તિ કહે છે.

જેમ ધૂમાડામાં અગ્નિનો અવિનાભાવરૂપ સંબંધ છે તેજ ધૂમાડામાં અગ્નિની વ્યાપ્તિ છે માટે ધૂમાડો અગ્નિનો વ્યાપ્ય છે. તે વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધનો નિરૂપક અગ્નિ છે માટે ધૂમાડાનો વ્યાપક અગ્નિ છે. જે વિના જે હોય નહિ તેનો તેમાં અવિનાભાવરૂપ સંબંધ કહીએ છીએ. અગ્નિવિના ધૂમાડો હોય નહિ માટે અગ્નિનો અવિનાભાવરૂપ સંબંધ ધૂમાડામાં છે, અગ્નિમાં ધૂમાડાનો અવિનાભાવ નથી; કેમકે તપેલા લોઢામાં ધૂમાડાવિના અગ્નિ છે માટે ધૂમાડાનો વ્યાપ્ય અગ્નિ નથી, અગ્નિનો વ્યાપ્ય ધૂમાડો છે માટે જ્યાં અગ્નિની અનુમિતિ થાય ત્યાં પ્રથમ રસોડા આદિમાં વારંવાર ધૂમાડા અને અગ્નિનો સહચાર જોઇને મૂલહિત્વે દરહિત ઉચ્ચી ધૂમરેખામાં અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય થાય છે. પર્વતાદિકમાં હેતુ પ્રત્યક્ષ થયા પછી સંસ્કારનો ઉદ્ભવ થઇને વ્યાપ્તિની સ્મૃતિ થાય છે. ત્યારપછી “ અગ્નિવાળો પર્વત છે ” એવું અનુમિતિજ્ઞાન થાય છે. વ્યાપ્તિનો અનુભવ એ કરણ છે, વ્યાપ્તિની સ્મૃતિ એ વ્યાપાર છે, અને પક્ષમાં સાધ્યના જ્ઞાનરૂપ અનુમિતિ એ ફલ છે. એવી રીતે વાક્યપ્રયોગવિના વ્યાપ્તિજ્ઞાનાદિકથી જે અનુમિતિ થાય તે સ્વાર્થાનુમિતિ કહેવાય છે, ને તેનું કરણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનાદિક સ્વાર્થાનુમાન કહીએ છીએ. જ્યાં બેનો વિવાદ હોય ત્યાં અગ્નિના નિશ્ચયવાળો પુરુષ પોતાના પ્રતિવાદીની શંકાની નિવૃત્તિમાટે વાક્યપ્રયોગ કરે છે તેને સ્વાર્થાનુમાન કહે છે. તે વાક્ય મુખ્યત્વે ત્રણ અવયવનું થાય છે, પ્રતિજ્ઞા, હેતુ અને ઉદાહરણ. “ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડાવાળો હોવાથી, જે જે ધૂમાડાવાળું હોય તે તે અગ્નિવાળું હોય છે, જેમ રસોડું. ” આ મહાવાક્યમાં ત્રણ અર્વાંતરવાક્ય છે, તેનાં ક્રમથી પ્રતિજ્ઞાદિક નામ છે. સાધ્યવિશિષ્ટ પક્ષનો બોધ કરનાર વાક્ય પ્રતિજ્ઞાવાક્ય કહેવાય છે, એવું “ પર્વત અગ્નિવાળો છે ” આ વાક્ય છે. અગ્નિવિશિષ્ટ પર્વત છે એવું જ્ઞાન આ વાક્યથી થાય છે. ત્યાં અગ્નિ સાધ્ય છે, ને પર્વત પક્ષ છે.

પ્રતિજ્ઞાવાક્યની પછી જે સિંગનું બોધક વચન તે હેતુવાક્ય કહીએ છીએ, એનું વાક્ય “ધૂમાકાવાળો હોવાથી” આ છે. હેતુ તથા સાધ્યના સહચારનું બોધક જે દૃષ્ટાંતપ્રતિપાદક વચન તે ઉદાહરણવાક્ય કહીએ છીએ. વાદિપ્રતિવાદીનો ન્યાં વિવાદ ન હોય, કિંતુ બંનેનો નિર્ણય કરેલો અર્થ ન્યાં હોય તે દૃષ્ટાંત કહીએ છીએ. એવી રીતે ત્રણ અવયવના સમુદાયરૂપ જે મહાવાક્ય તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે, ને તેનાથી જે અનુભૂતિ થાય તે પરાર્થાનુભૂતિ કહેવાય છે.

પૂર્વોક્ત અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર છે, શેષવત્, પૂર્વવત્ અને સામાન્યતોદદૃષ્ટ. જે અનુમાનમાં વ્યતિરેક પ્રધાન હોવાથી જે નિષેધ કરનાર છે, અથવા ન્યાં સાધ્યના અભાવમાં હેતુના અભાવના સહચારનું દર્શન હોવાથી હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે તે શેષવત્-અનુમાન કહેવાય છે; જેમ પૃથિવીતત્ત્વ જલાદિ તત્ત્વોથી ભિન્ન છે, કેમકે એ ગંધવાળું છે. એમાં પૃથિવીતત્ત્વ એ પક્ષ છે, જલાદિ તત્ત્વથી ભિન્નતા એ સાધ્ય છે, અને ગંધવાળાપણું એ હેતુ છે. અહિં જે જે સ્થાને ગંધગુણ છે તે તે સ્થાને જલાદિ તત્ત્વથી ભિન્નતા છે એવી રીતની અનુવ્યવ્યાપ્તિ થઈ શકતી નથી, કેમકે પૃથિવીતત્ત્વ પક્ષરૂપે લીધેલું હોવાથી તથા ગંધગુણ પૃથિવીતત્ત્વથી ભિન્ન કાંઈ સ્થાને નહિ રહેલો હોવાથી તે વ્યાપ્તિના ઉદાહરણમાટે કાંઈ દૃષ્ટાંત મળી શકતું નથી તેથી આ સ્થાને ન્યાં ન્યાં સાધ્ય નથી ત્યાં ત્યાં હેતુ નથી એવો વ્યતિરેકજ મળી શકે છે, અર્થાત્ ન્યાં ન્યાં જલ, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ તત્ત્વથી ભેદ નથી ત્યાં ત્યાં ગંધ નથી, જેમકે જલ-તત્ત્વ, તેજસ્તત્ત્વ, વાયુતત્ત્વ અને આકાશતત્ત્વ એવી રીતની વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ થઈ શકે છે તેથી એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનમાં વ્યતિરેકમાત્ર છે. જે ધર્મ સાધ્ય હોય તે સાધ્યધર્મરૂપ સામાન્ય-

ના આશ્રયરૂપ વ્યક્તિ ન્યાં પ્રત્યક્ષ હોય ત્યાં જે અનુમાન થાય છે તે પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે; જેમ ન્યાં ન્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે, જેમકે રસોડું ઇત્યાદિ. એ સ્થાનમાં અગ્નિપણા-રૂપ ધર્મ સાધ્ય છે; તે સાધ્યધર્મરૂપ સામાન્યની વ્યક્તિ-અગ્નિ-રસોડું આદિમાં દષ્ટ છે, જેથી આ અનુમાનમાં આવી રીતનું સાધ્ય છે તેથી આ અનુમાન પૂર્વવત્ કહેવાય છે. જે સાધ્યધર્મરૂપ સામાન્યની વ્યક્તિ વિશેષરૂપે જાત નથી, પણ સામાન્યરૂપે જ જાત છે તે સાધ્ય-ધર્મને વિષય કરનારું અનુમાનપ્રમાણ સામાન્યતોદષ્ટ કહેવાય છે; જેમ રૂપાદિ આકારે અંતઃકરણનો પરિણામ થાય છે ત્યાં એ પરિણામ થવામાં કોઈ કરણ હોવું જોઈએ, કેમકે એ પરિણામ ક્રિયારૂપ છે; જેમ હૃદનાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એવાં કુદારાદિ કરણ હોય છે તેમ આ અનુમિતિમાં પણ ન્યાં ન્યાં ક્રિયા હોય છે ત્યાં ત્યાં કોઈ પણ કરણ તેના સાધનરૂપે હોવું જોઈએ એમ નિશ્ચય થવાથી ત્યાં નેત્રાદિ-ના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે. અત્ર કરણત્વ એ ધર્મ સાધ્ય છે. જોકે એ કરણપણારૂપ ધર્મવાળી વ્યક્તિ-કુદારરૂપ કરણ-હૃદનક્રિયાના સ્થાનમાં સામાન્ય-કરણત્વ-રૂપે દષ્ટ છે તોપણ જે રીતનું કરણત્વ (રૂપાદિના જ્ઞાનનું કરણત્વ) અત્ર સાધ્ય છે તે રીતના કરણત્વવાળી વ્યક્તિઓ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયા છે તે કોઈ પણ પ્રસંગે દષ્ટ નથી તેથી આ અનુમાન સામાન્યતોદષ્ટ છે. અથવા એ ત્રણ પ્રકારનાં અનુમાનોનાં અન્ય રીતિનાં મુલભ સ્વરૂપ તથા હિદાહરણ આ પ્રમાણે જાણવાં:-કાર્યને જોઈને કારણનું અનુમાન કરવામાં આવે તે શેષવત્ કહેવાય છે; જેમ કોઈ નદીમાં પૂર આવેલું જોઈને તે નદીના મૂલભણીના કોઈ પ્રદેશમાં જટિ થયાનું અનુમાન થાય છે. કારણ જોઈને કાર્યનું અનુમાન કરવામાં આવે તે પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે; જેમ આકાશમાં કાળાં વાદળાંએ

તથા પવનની સ્થિર અવસ્થા જોઇને વૃષ્ટિ થવાનું અનુમાન થાય છે. પ્રત્યક્ષ-
ની પેઠે અપ્રત્યક્ષમાં પણ કોઇ પ્રકારનું સાધર્મ્ય જોઇને તે અપ્રત્યક્ષમાં
પણ તે પ્રકારે હોવાનું જે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે સામાન્યત્તે-
દૃષ્ટઅનુમાન કહેવાય છે; જેમ પુરુષનું એક સ્થાનથી અન્ય સ્થાનમાં
જવું ગતિવિના સંભવી શકતું નથી તેમ ચંદ્રનું પણ એક સ્થાનમાંથી
અન્ય સ્થાનમાં જવું ગતિવિના સંભવી શકતું નથી માટે ચંદ્ર પણ
ગતિમાન છે એમ અનુમાન થાય છે. એ ત્રણ પ્રકારનાં અનુમાનોથી
માત્ર સામાન્યનું જ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષનું જ્ઞાન થતું નથી; અર્થાત્
હેતુવડે સાધ્યનું અસ્તિત્વ માત્ર જણાય છે, પણ તે સાધ્યનું વિશેષરૂપે
જ્ઞાન થતું નથી.

એ પ્રમાણે અનુમાનપ્રમાણનું નિરૂપણ કર્યું. હવે અનુમાનપ્રમાણ-
મુલક શબ્દપ્રમાણ (આગમપ્રમાણ) હોવાથી ક્રમવડે પ્રાપ્ત તેનું
નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:—

શબ્દપ્રમાણ અને શાબ્દીપ્રમા:—શબ્દપ્રમાણને આગમ-
પ્રમાણ પણ કહેવામાં આવે છે. આ આગમપ્રમાણનું લક્ષણ શ્રીયોગ-
ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે:—“આપ્તેન વુદ્ધોઽનુમિતો
શબ્દઃ પરત્ર સ્વબોધસંસ્પૃશ્ચ શબ્દેનોપદિશ્યતે, શબ્દાસદર્થ-
વિષયા વૃત્તિઃ શ્રોતુરાગમઃ ॥” —તત્ત્વદર્શન, કારુણ્ય અને બુદ્ધિની
તીક્ષ્ણતા જેને પ્રાપ્ત છે એવા આત્મપુરુષે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી કિંવા
અનુમાનપ્રમાણથી જાણેલા અર્થનું પેતાના જેવું જ્ઞાન શ્રોતાના ચિત્તમાં
ઉત્પન્ન કરવા તેનો જે શબ્દવડે હિતની પ્રાપ્તિના તથા અહિતના પરિ-
હારના ઉપાયરૂપે ઉપદેશ કરાય છે તે શબ્દથી તે અર્થને વિષય કરનારી
જે શ્રોતાની વૃત્તિ થાય છે તે આગમપ્રમાણ કહેવાય છે. સાંભળેલાનું મુલ
પ્રત્યક્ષ કરેલો અથવા અનુમાન કરેલો અર્થ છે, અન્ય અર્થ નથી, તેથી દૃષ્ટ

અને અનુભિતમાં શ્રુતનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે માટે તેનું પૃથક્ કથન કર્યું નથી. જે આગમનો વક્તા આત્મ નથી, અર્થાત્ જેમ “ જે દશ દાડિમે છે તે છ પૂડા થશે ” એમ પોતાની શુદ્ધિમાં જે આવે તે કહી દેનારો છે તે વક્તાનું કથન પ્રમાણવૃત્તિ ઉપજવવામાં અસમર્થ છે તેથી તે આગમરૂપ નથી. વેદ અને વેદમૂલક સર્વશાસ્ત્રો યથાર્થવક્તારૂપ આત્મપુરુષદ્વારા આવિર્ભાવ પામેલાં હોવાથી આગમપ્રમાણરૂપ છે, ને જે તેથી વિરુદ્ધ કથનો છે તે આગમપ્રમાણરૂપ ન હોવાથી અશ્રદ્ધેય છે.

શબ્દપ્રમાણથી ઉપજતી પ્રમાણે શાબ્દીપ્રમા કહેવામાં આવે છે. તે શાબ્દીપ્રમા બે પ્રકારની છે, એક વ્યાવહારિક છે, અને બીજી પારમાર્થિક છે. વ્યાવહારિક શાબ્દીપ્રમા પણ બે પ્રકારની છે. એક લૌકિકવાક્યજન્ય છે, અને બીજી વૈદિકવાક્યજન્ય છે. “ નીલોઽષ્ટઃ ॥ ” (નીલરંગવાળો ઘડો) ઇત્યાદિ લૌકિકવાક્ય છે, ને “ વજ્રહસ્તઃ પુરન્દરઃ ॥ ” (જેના હાથમાં વજ્ર છે એવો ઇન્દ્ર) ઇત્યાદિ વૈદિકવાક્ય છે. વૈદિકવાક્ય પણ બે પ્રકારનાં છે, એક વ્યાવહારિક અર્થનાં બોધક છે, અને બીજાં પરમાર્થતત્ત્વનાં બોધક છે. ચિત્તિશક્તિરૂપ પુરુષથી ભિન્ન બધા વ્યાવહારિક અર્થ કહીએ છીએ. પરમાર્થતત્ત્વ ચિત્તિશક્તિ છે. પરમાર્થતત્ત્વનાં બોધક વાક્યોથી પારમાર્થિક શાબ્દીપ્રમા ઉપજે છે.

જે અર્થમાં જે પદની વૃત્તિ હોય તે અર્થની તે પદથી પ્રતીતિ થાય છે. પદનો પોતાનાં અર્થથી સંબંધ તે વૃત્તિ કહેવાય છે. શક્તિ અને લક્ષણ એવા બેદથી તે વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. પદમાં રહેલા પદાર્થના બોધના હેતુરૂપ સામર્થ્યને શક્તિ કહે છે. જે અર્થમાં પદની શક્તિ હોય તે અર્થ પદનો શક્યાર્થ કહેવાય છે, જેમ ઘટ અને પટ-

પદમાં કલશ અને વસ્ત્રરૂપ અર્થના બોધનું સામર્થ્ય છે તે શક્તિ છે, માટે ઘટપદનો અને પટપદનો કલશ અને વસ્ત્ર શક્યાર્થ છે, તે શક્યાર્થને વાચ્યાર્થ પણ કહે છે. તે શક્તિ યોગા, રૂઢિ અને યોગરૂઢિભયરૂપા ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. અવયવશક્તિને યોગા કહે છે, જેમ પાત્રકપદ છે, ત્યાં પાત્રઅવયવનો અર્થ પાક છે, અને અક્રઅવયવનો અર્થ કર્તા છે; એવી રીતે પાત્રકપદના અવયવોમાં જે અર્થના બોધના હેતુરૂપ સામર્થ્ય છે તે પાત્રકપદમાં અવયવશક્તિ છે. અવયવશક્તિથી જે શબ્દ પોતાના અર્થને જણાવે તે યૌગિકશબ્દ કહેવાય છે; જેમ પાત્રકાદિક શબ્દ છે. પરિભાષાશક્તિને રૂઢિ કહે છે. શાસ્ત્રનો અસાધારણ મંકેત પરિભાષા કહેવાય છે; જેમ કાવ્યગ્રંથોમાં બાણ, રસ અને મુનિશબ્દના પાંચ, છ અને સાત એવા અર્થ છે. પરિભાષાથી શબ્દમાં બોધના હેતુરૂપ જે સામર્થ્ય છે તે રૂઢિશક્તિ કહેવાય છે, અને રૂઢિશક્તિથી જે શબ્દ પોતાના અર્થને જણાવે છે તે રૌઢિકશબ્દ કહેવાય છે; જેમ ઘટ, (કલશ,) ડિથ (લાકડાનો હાથી) અને કપિથ (કાકું) ઇત્યાદિ શબ્દો છે. અવયવ તથા પરિભાષા બંનેના અર્થના બોધના હેતુરૂપ સામર્થ્યને યોગરૂઢિભયરૂપા શક્તિ કહે છે, જેમ પંકજશબ્દના પંકજઅવયવનો કાદવ અર્થ છે, અને જઅવયવનો ઉપજેલું અર્થ છે. એ રીતે કાદવથી ઉપજેલું કમલ એવો પંકજશબ્દનો અર્થ છે, કેમકે પંકજશબ્દમાં અવયવશક્તિ છે, અને કેટલાંક જંતુ પણ પંકજી ઉપજે છે, પણ તેને પંકજ કહેતા નથી, કિંતુ કમલપુષ્પનેજ પંકજ કહેવામાં આવે છે માટે પંકજશબ્દમાં પરિભાષાશક્તિ પણ છે. એવી રીતે પંકજશબ્દમાં બંને સામર્થ્ય હોવાથી યોગરૂઢિભયરૂપા શક્તિ છે. શક્યના સંબંધને લક્ષણ કહે છે. તે લક્ષણ કેવલલક્ષણ અને લક્ષિતલક્ષણ એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે. શક્યના સાક્ષાત્

સંબંધને કેવલલક્ષણા કહે છે, અને શક્યના પરંપરાસંબંધને લક્ષિત-લક્ષણા કહે છે. “દ્વિરેફો રૈતિ” ઇત્યાદિ લક્ષિતલક્ષણાનાં ઉદાહરણ છે, તેનો “એ રેફ ખ્વનિ કરે છે” આ અર્થ પદોની શક્તિથી પ્રતીત થાય છે. અહિં દ્વિરેફપદનો શક્યાર્થ એ રેફ છે, તેમનો અવયવવિના સંબંધ ભ્રમરપદમાં છે. તે ભ્રમરપદનો શક્તિરૂપ સંબંધ પોતાના વાચ્ય મધુપમાં છે માટે શક્યનો સંબંધી જે ભ્રમરશબ્દ તેને સંબંધ હોવાથી શક્યનો પરંપરાસંબંધ છે માટે ત્યાં લક્ષિતલક્ષણા છે. તે કેવલલક્ષણા અને લક્ષિતલક્ષણા જહતલક્ષણા, અજહતલક્ષણા અને ભાગલાગલક્ષણાભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. જ્યાં વાચ્યાર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થઇને વાચ્યાર્થના સંબંધીની પ્રતીતિ થાય છે ત્યાં જહતલક્ષણા કહેવાય છે; જેમ “ગંગાપર કાશી છે” આ સ્થાનમાં ગંગાપદની તીરમાં જહતલક્ષણા છે, કેમકે ગંગાપદનો વાચ્યાર્થ દેવનદીનો પ્રવાહ છે, તે પ્રવાહપર કાશીની સ્થિતિનો અસંભવ છે માટે બધા વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને સંયોગસંબંધવાળા તીરમાં ગંગાપદની જહતલક્ષણા થાય છે. વાચ્યાર્થસહિત વાચ્યના સંબંધીનું જે પદથી જ્ઞાન થાય તે પદમાં અજહતલક્ષણા કહેવાય છે; જેમ ચઢેલી ડીડીએ ગિતારવામાટે દહિંને તડકામાં રાખી ત્યાં કાષ્ઠ દાસને ખેસારી તેના સ્વામીએ તેને કહ્યું કે “કાગડાઓથી દહિંનું રક્ષણ કરવું,” આ વાક્યમાં કાગડાશબ્દનો વાચ્ય જે વાયસપક્ષી છે તેનાથી માત્ર દહિંની રક્ષામાં વક્તાનું તાત્પર્ય નથી, પણ દહિંનાં ભક્ષક હોવાથી કાગડાનાં સંજ્ઞાતીય જે શ્વાન-ખિલાડાદિક તેમનાથી પણ દહિંની રક્ષા કરવી એવું વક્તાનું તાત્પર્ય છે તેથી કાકપદનો વાચ્ય જે વાયસપક્ષી તેનો ખિલાડાદિકોની સાથે જે સંજ્ઞાતીયસંબંધ છે તે લક્ષણા, અને વાચ્યનો ત્યાગ નહિ, અધિક-નું મહત્ત્વ, તેથી અજહતલક્ષણા પદોના વાચ્યાર્થમાં એકભાગનો

ત્યાગ થાય, અને એકલાગનું ગ્રહણ થાય ત્યાં ભાગત્યાગલક્ષણ કિંવા ગ્રહણગ્રહતલક્ષણ કહેવાય છે; જેમ પ્રથમ જેએલા પદાર્થને અન્યદેશમાં જોઇને કાઇએ કહ્યું કે “તે આ છે,” ત્યાં ભાગત્યાગલક્ષણ છે, કેમકે અતીતકાલમાં અને અન્યદેશમાં સ્થિત વસ્તુને “તે” કહે છે માટે અતીતકાલસહિત અને અન્યદેશસહિત વસ્તુ “તે” પદનો વાચ્યાર્થ છે; અને વર્તમાનકાલે સમીપદેશમાં સ્થિત વસ્તુને “આ” કહે છે માટે વર્તમાનકાલસહિત અને સમીપદેશસહિત વસ્તુ “આ” પદનો વાચ્યાર્થ છે; અને અતીતકાલસહિત તથા અન્યદેશસહિત જે વસ્તુ તેજ વર્તમાનકાલસહિત અને સમીપદેશસહિત છે આ સમુદાયનો વાચ્યાર્થ છે તે સંભવે નહિ, કેમકે અતીતકાલનો અને વર્તમાનકાલનો વિરોધ છે, તથા અન્યદેશનો અને સમીપદેશનો વિરોધ છે માટે બંને પદોમાં દેશકાલ જે વાચ્યભાગ તેને ત્યજીને વસ્તુમાત્રમાં બંને પદોની ભાગભાગ-લક્ષણ છે. એ ઉદાહરણમાં પરોક્ષતાઅપરોક્ષતાભાગનો વસ્તુની સાથે આશ્રયતાસંબંધ છે, અને વસ્તુભાગનો પોતાના સ્વરૂપથી તાદાત્મ્ય-સંબંધ છે. આ બધા વાચ્યભાગનો વસ્તુની સાથે આશ્રયતાતાદાત્મ્ય-સંબંધ તે લક્ષણ, અને પરસ્પરવિરોધી પરોક્ષતા અને અપરોક્ષતારૂપ વાચ્યભાગનો ત્યાગ, અને અવિરોધી કેવલવસ્તુરૂપ વાચ્યભાગનું ગ્રહણ છે માટે આ ભાગત્યાગલક્ષણ છે. તે પ્રત્યેક લક્ષણ પણ પ્રયોજનવતી લક્ષણ અને નિર્ઢલક્ષણ એવા બેદથી બે પ્રકારની છે. જ્યાં શક્તિવાળા પદનો ત્યાગ કરીને લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગમાં પ્રયોજન એટલે ફલ હાય છે તે પ્રયોજનવતી લક્ષણ કહેવાય છે; જેમ “તીર-પર ગામ છે” એમ કહે તો તીરમાં શીતપણાની તથા પાવનપણાની પ્રતીતિ થાય નહિ, ને ગંગાપદથી જો તીરનું બોધન કરે તો ગંગાના ધર્મ શીતતાપાવનતા તીરમાં પ્રતીતિ થાય છે માટે ગંગાપદની તીરમાં પ્રયોજન-

વતી લક્ષણા છે. પદની જે અર્થમાં શક્તિવૃત્તિ હોય, અને શક્યની પેઠે જે અર્થની પ્રતીતિ જે પદથી સર્વને પ્રસિદ્ધ હોય તે અર્થમાં તે પદની પ્રયોજનશત્ત્વલક્ષણા નિરૂદ્ધલક્ષણા કહેવાય છે; જેમ “ નીલો ઘડો ” ઇત્યાદિ વાક્યને સાંભળતાંજ સર્વ પુરુષોને ગુણીની પ્રતીતિ અતિસિદ્ધ છે માટે નીલાદિક પદોની ગુણીમાં પ્રયોજનશત્ત્વલક્ષણા હોવાનુધી નિરૂદ્ધલક્ષણા છે. નિરૂદ્ધલક્ષણા શક્તિના જેવી હોય છે. કાષ્ઠ વિલક્ષણુ અનાદિ તાત્પર્ય હોય ત્યાં નિરૂદ્ધલક્ષણા થાય છે. એવી રીતે શક્તિવૃત્તિના તથા લક્ષણાવૃત્તિના ભેદ કલ્યા.

પૂર્વોક્તરીતે પ્રથમ તો પદની શક્તિના અથવા લક્ષણાના જ્ઞાનસહિત વાક્યનો શ્રવણસાક્ષાત્કાર થઇને પૂર્વે અનુભવેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે. ત્યારપછી પદાર્થોના ગ્રંથનું જ્ઞાન અથવા ગ્રંથસહિત પદાર્થોના જ્ઞાનરૂપ વાક્યાર્થનો બોધ થાય છે તેને શાબ્દબોધ પણ કહે છે. તેથી તે શબ્દની શક્તિવૃત્તિનું અથવા લક્ષણાવૃત્તિનું જ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ છે. તે શાબ્દબોધનાં આકાંક્ષાનું જ્ઞાન, યોગ્યતાનું જ્ઞાન, તાત્પર્યનું જ્ઞાન અને આસતિ એ ચાર સહકારી છે. આકાંક્ષાએ ઇચ્છાનું નામ છે, તે જોડે અંતઃકરણમાં થાય છે નથાપિ પદના અર્થનું જ્યાંસુધી પદાર્થોત્તરથી અન્વયજ્ઞાન થાય નહિ ત્યાંસુધી પોતાના અર્થના અન્વયમાટે પદોત્તરની ઇચ્છાસદૃશ પ્રતીતિ થાય છે. અન્વયનું જ્ઞાન થયા પછી તે પ્રતીતિ થાય નહિ તે આકાંક્ષા કહીએ છીએ; જેમ “અચમેતિ પુત્રો રાજ્ઞઃ પુરુષોઽપસાર્ચતામ્ ॥” એમાં “આ રાજાનો પુત્ર આવે છે” એવો રાજપદાર્થનો પુત્રપદાર્થથી અન્વયબોધ થયા પછી પુરુષપદાર્થમાં અન્વયના બોધના હેતુરૂપ આકાંક્ષા રાજપદાર્થમાં નથી માટે “રાજાના પુરુષને દૂર કરો ” એવું જ્ઞાન થાય નહિ, કિંતુ “ પુરુષને દૂર કરો ” એવું જ્ઞાન થાય છે. જે આકાંક્ષાજ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ ન હોય તો

“રાજાનો પુત્ર આવે છે, રાજાના પુરુષને દૂર કરો ” એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ માટે આકાંક્ષાજ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ છે.

એક પદાર્થના અન્યપદાર્થથી સંબંધને યોગ્યતા કહે છે. જ્યાં યોગ્યતા ન હોય ત્યાં શાબ્દબોધ થાય નહિ; જેમ “ અમિતે વૃક્ષને સિંચે છે ” આ વાક્યમાં અમિમાં રહેલા કરણતારૂપ તૃતીયાપદાર્થનો સિંચનપદાર્થમાં નિરૂપકતા સંબંધરૂપ યોગ્યતા નથી માટે શાબ્દબોધ થાય નહિ. જો શાબ્દબોધમાં યોગ્યતા હેતુ ન હોય તો “ અમિતે વૃક્ષને સિંચે છે ” આ વાક્યથી શાબ્દબોધ થવો જોઈએ, પણ થતો નથી માટે યોગ્યતાજ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ છે.

વક્તાની ઇચ્છાને તાત્પર્ય કહે છે. જે અર્થમાં તાત્પર્યજ્ઞાન થાય નહિ તેનો શાબ્દબોધ થાય નહિ; જેમ “ સૈંધવ લાવ ” આ વાક્યથી ભોજનસમયમાં અશ્વવિષે વક્તાની ઇચ્છારૂપ તાત્પર્ય સંભવે નહિ માટે અશ્વનો શાબ્દબોધ થાય નહિ; તેમ ગમનકાલમાં લવણુનો-મીઠાનો-શાબ્દબોધ થાય નહિ. જો તાત્પર્યજ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ ન હોય તો “ સૈંધવ લાવ ” આ વાક્યથી ભોજનના સમયમાં અશ્વનો બોધ અને ગમનના સમયમાં લવણુનો બોધ થવો જોઈએ માટે શાબ્દબોધમાં તાત્પર્યજ્ઞાન હેતુ છે.

યોગ્યપદોના શક્તિવૃત્તિરૂપ અથવા લક્ષણવૃત્તિરૂપ સંબંધથી વ્યવધાનરહિત પદાર્થોની સ્મૃતિ આસન્નિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારની આસન્નિ સ્વરૂપથી શાબ્દબોધની હેતુ છે, તેનું જ્ઞાન હેતુ નથી. આવી રીતે આકાંક્ષાજ્ઞાન, યોગ્યતાજ્ઞાન, તાત્પર્યજ્ઞાન અને આસન્નિ શાબ્દબોધના હેતુ છે. આ ચારેને શાબ્દસામગ્રી કહે છે.

એવી રીતે અહિં શક્તિસહિત અથવા લક્ષણાસહિત શબ્દનું જ્ઞાન પ્રમાણ કરજી હોવાથી પ્રમાણ છે; અને તેથી પદાર્થોની સ્મૃતિ ઉપજીને

શાબ્દીપ્રમાને ઉપજાવે છે તેથી વ્યાપાર છે, અને શાબ્દીપ્રમા ફલ છે.

આ આગમપ્રમાણુથી પણ વિષયના સામાન્યનું જ્ઞાન થાય છે, વિશેષનું જ્ઞાન થતું નથી.

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે:-પ્રત્યક્ષ એ શબ્દ પ્રતિ તથા અક્ષ એ બે પદનો બનેલો છે. પ્રતિ એ ઉપસર્ગનો અર્થ આ સ્થાને પ્રતીતિ અને અક્ષ એ પદનો અર્થ ઇન્દ્રિય થાય છે. ઇન્દ્રિયોદ્વારા જે પ્રતીતિ એટલે નિશ્ચય થવો તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. એમાં ઇન્દ્રિયોના નિર્દોષપણાનીજ મુખ્ય અપેક્ષા છે. અનુમાન એ શબ્દ અનુ તથા માન એ બે પદનો બનેલો છે. અનુ એ ઉપસર્ગ છે, અને તેનો અર્થ અત્ર અનુભવાનુસાર એવો થાય છે, તથા માન એ પદનો અર્થ નિશ્ચય એવો થાય છે, પૂર્વના અનુભવાનુસાર કોઈ અપ્રત્યક્ષવિષયનો નિશ્ચય કરવો તે અનુમાન છે એવો તેનો સંક્ષેપમાં અર્થ થાય છે. આ અનુમાનપ્રમાણને સૂત્રકારે મધ્યમાં મૂક્યું છે તેનું કારણ એ કે મધ્યમણિન્યાયે તે પ્રત્યક્ષ તેમજ આગમ એ બંને પ્રમાણોના બોધમાં ઉપયોગી છે. આગમ એ શબ્દ આ અને ગમ એ બે પદોનો બનેલો છે, તેમાં આ એ ઉપસર્ગનો અર્થ અત્ર આત્મપુરુષોથી એવો થાય છે, અને ગમ એ પદનો અર્થ આવેલું અથવા પ્રાપ્ત થયેલું એવો થાય છે, એ પ્રમાણે યથાર્થ વક્ત્રારૂપ આત્મપુરુષથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન તે આગમ કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રમાં એ ત્રણજ પ્રમાણોનો સ્વીકાર કર્યો છે, અન્ય શાસ્ત્રોમાં જે ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ, સંભવ, ઐતિહ્ય ને ચેષ્ટા એ વધારાનાં પ્રમાણો ગણાવેલાં છે તેમનો આ ત્રણમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તેથી અહિં નવ પ્રમાણો કહ્યાં નથી.

અનુમાન અતીન્દ્રિય વસ્તુઓને પણ વિષય કરી શકે છે માટે તે

પ્રત્યક્ષથી બલવાન છે, અને આગમ તો સંદેહરહિત તત્ત્વબોધ કરી શકે છે માટે તે સર્વોત્તમ પ્રમાણ છે. પરપ્રત્યક્ષપ્રમાણ તો અદૃષ્ટ અને અમતનો પણ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે માટે તે સર્વત્રેષ્ઠ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

ચાર્વાક એક પ્રત્યક્ષપ્રમાણનેજ માને છે. સુગત અને શ્રીકૃષ્ણદ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન એ બે પ્રમાણને માને છે. કપિલદેવ, ભગવાન મનુ અને પતંજલિભગવાન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ ત્રણ પ્રમાણને માને છે. શ્રીગૌતમ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એ ચાર પ્રમાણને માને છે. પૂર્વમીમાંસાનો એકદેશી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ અને અર્થાપત્તિ એ પાંચ પ્રમાણને સ્વીકારે છે. કુમારિલભદ્ર અને વેદાન્તાચાર્યો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ એ છ પ્રમાણને અંગીકાર કરે છે. પૌરાણિકો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ, સંભવ અને ઐતિહ્ય એ આઠ પ્રમાણો માને છે, અને તાંત્રિકો તદુપરાંત એટાનામનું નવમું પ્રમાણ અંગીકાર કરે છે. ૭

એવી રીતે ત્રણ પ્રકારની પ્રમાણવૃત્તિનું નિરૂપણ કરી હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત વિપર્યયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠમ્ ॥૮॥

પદબોધિની ટીકા:—યસ્ય યત્પારમાર્થિકં રૂપં તસ્મિન્ ન પ્રતિતિષ્ઠતીત્યતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠમ્ । અતથાભૂતેઽર્થે તથા તત્ત્વોત્પન્નમાર્ગ મિથ્યાજ્ઞાનમ્ વિપર્યયઃ ભ્રમ્ इति यावत् । अस्यैव वेदाः पञ्चल्लेखा इत्यग्रे सूचीमविज्याते ॥૮॥

સુચાર્થઃ—[પોતાના] વાસ્તવિકરૂપમાં સ્થિત નહિ, રહેનારું મિથ્યાજ્ઞાન વિપર્યય [કહેવાય છે.] ૮

વિવેચનઃ—પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનવડે જે પદાર્થનું જે રીતનું વિશેષવાળું રૂપ જણાય છે તે રૂપમાં જે જ્ઞાન સ્થિત હોતું નથી, કિંતુ ઉત્તરકાલના જ્ઞાનવડે જે બાધ પામે છે તે એક ક્રાંતિને અથવા જે ક્રાંતિને વિષય કરનારું જ્ઞાન તેના વાસ્તવિકરૂપમાં સ્થિત નહિ હોવાથી અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠ કહેવાય છે. જે ક્રાંતિને વિષય કરનારું જ્ઞાન જે સંસય એ નામથી કહેવાય છે તેનો પશુ ભ્રાંતિજ્ઞાનની પેઠે ઉત્તરકાલે ચચાર્યજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણુથી બાધ થાય છે માટે તેનો પશુ આ વિપર્યયવૃત્તિમાં અંતર્ભાવ કર્યો છે. “ *વાત્સ્યનાદિ* ” એ પદમાંનો “ *નય* ” (અ) પ્રાપ્તનો નિષેધ કરે છે; જેમ “ *અમાન્નમાજી* ” એ પદનો “ *જે માદ્ જમતો નથી તે* ” એવો અર્થ થાય છે તેમ “ *અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠ* ” નો “ *જે વાસ્તવિકરૂપમાં સ્થિત હોતું નથી તે* ” એવો અર્થ થાય છે. રજ્જુનું સર્પરૂપે થતું ભ્રાંતિજ્ઞાન કિંવા “ *આ સર્પ હશે કે રજ્જુ હશે ?* ” એવું સંસયજ્ઞાન એ બંને અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠ છે, કેમકે તે બંને જ્ઞાન વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે રજ્જુ તેમાં સ્થિત નથી તેમજ ઉત્તરકાલે રજ્જુનું જ્ઞાન ચવાથી બાધ પામે છે.

લોકપ્રસિદ્ધ અયચાર્યજ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કહે છે. દોરડીમાં સર્પનું, છીપમાં રૂપાનું નથા હુંડામાં પુરુષનું જે જ્ઞાન થાય છે તે મિથ્યાજ્ઞાન છે.

“ *વિપર્યયઃ* ” એ પદ લક્ષ્યનું કથન કરે છે, અને “ *મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠ* ” એ પદો વિપર્યયના લક્ષણને કહે છે. વિપર્યયના એ લક્ષણમાં અભ્યાસાદિ દોષો નહિ હોવાથી એ લક્ષણ નિર્દોષ છે. તે લક્ષણ ભ્રાંતિ અને સંસયરૂપ લક્ષ્યમાં સર્વત્ર રહે છે; જેમકે રજ્જુમાં જે સર્પનું જ્ઞાન છે તે રજ્જુના જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુદારા બાધ પામનારું હોવાથી પોતાના

યથાર્થરૂપમાં સ્થિતિવિનાનું છે તેથી ભ્રાંતિરૂપ છે; અને “આ રજ્જુ છે કે સર્પ છે ?” એવું જ્ઞાન પણ “આ રજ્જુ છે.” એવી રીતની પ્રમાણ-વૃત્તિથી બાધ પામનારું હોવાથી પોતાના યથાર્થસ્વરૂપમાં સ્થિતિવિનાનું છે તેથી સંશયરૂપ છે. એવી રીતે અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠમાં ભ્રાંતિજ્ઞાન અને સંશયજ્ઞાનનો સમાવેશ થઇ જવાથી આ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવતો નથી. વિકલ્પવૃત્તિ જેનું નિરૂપણ હવે પછી કરવામાં આવશે તે પણ પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપમાં સ્થિર નહિ રહેનારી હોવાથી તેનો આમાં અંતર્ભાવ થવાથી અર્થાત્ તે અલક્ષ્યમાં લક્ષણના જવાથી આ લક્ષણમાં અતિઅવ્યાપ્તિદોષ આવે છે એમ શંકા કરવી નહિ, કેમકે એ અતિઅવ્યાપ્તિદોષની નિવૃત્તિમાટે સૂત્રમાં “મિથ્યાજ્ઞાનમ્” એ પદ મૂક્યું છે. એ પદવડે સર્વલોકપ્રસિદ્ધ અનુભવસિદ્ધ બાધ કલ્પો છે, તે બાધ વિપર્યયમાં છે, પણ વિકલ્પનો તો બાધ થયા છતાં પણ તે વિકલ્પવડે ઉત્તરકાલે તેવો વ્યવહાર ચાલુ રહેવાથી વિકલ્પમાં સર્વપ્રસિદ્ધ બાધ નથી, માત્ર વિચાર કરનારા પ્રશસ્ત વિદ્વાનેનેજ તેમાં બાધનું જ્ઞાન થાય છે. તેમજ અસંભવદોષની પણ આ લક્ષણમાં પ્રાપ્તિ નથી, કેમકે એ લક્ષણ લક્ષ્યના સંપૂર્ણરૂપમાં રહેનારું છે. સૂત્રમાંના “અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠમ્” એ પદવડે વિપર્યયની પ્રમાણથી ભિન્નતા દર્શાવી છે; પ્રમાણવૃત્તિ પોતાના વાસ્તવિકરૂપમાં સ્થિત રહેનારી છે, અને આ વૃત્તિ તેથી વિરુદ્ધસ્વભાવવાળી છે. સૂત્રમાંના “મિથ્યાજ્ઞાનમ્” એ પદવડે વિકલ્પવૃત્તિથી આ વૃત્તિની પૃથક્કતા બતાવી છે, અને તે બંને પદોવડે નિદ્રા તથા સ્મૃતિથી આ વૃત્તિની વ્યવર્તિત કરી છે. નિદ્રા અને સ્મૃતિનું હવે પછી નિરૂપણ થશે; તેનાથી પણ આ વૃત્તિ પૃથક્સ્વભાવવાળી હોવાથી ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ છે. એમ પ્રમાણ, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ ચારે વૃત્તિથી

આ વિપર્યયવૃત્તિ બિન્ન છે, તે તેના લક્ષણને ઉપરનાં પદો યથાર્થ-
રીતે કહે છે માટે તે લક્ષણ સર્વથા નિર્દોષ છે.

શંકા:—પછીથી ઉપજેલા વિરોધી જ્ઞાનવડે પૂર્વે ઉપજેલું
જ્ઞાન બાધ પામવાયોગ્ય નથી, પણ પ્રથમ ઉપજેલા પૂર્વજ્ઞાનવડેજ
પછીનું નહિ ઉપજેલું જ્ઞાન બાધ પામવાયોગ્ય છે એમ પ્રથમરૂપ
શ્રુતિનું પછી ઉપજનારી સ્મૃતિથી અબાધપણું કહેનારાં શાસ્ત્રકથનથી
તથા પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જે પ્રથમ ઉપજે છે તેનું પછીથી ઉપજનારા
અનુમાનપ્રમાણથી અબાધપણું દેખાડનારાં લૌકિક દૃષ્ટાંતથી જણાય
છે માટે પ્રથમ ઉપજેલા વિપર્યયનો પછીથી ઉપજેલા પ્રમાણવડે
બાધ થઇ શકે નહિ.

સમાધાન:—પરરૂપ સ્મૃતિની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વરૂપ શ્રુતિની
અપેક્ષા છે, કેમકે સ્મૃતિઓનું સાક્ષાત્ પ્રામાણ્ય નથી, કિંતુ શ્રુતિ-
કલ્પનાદ્વારાજ છે તેથી સ્મૃતિનું શ્રુતિસાપેક્ષપણું છે. “સ્વાતન્ત્ર્યેણ
પ્રમાણત્વં સ્મૃતેસ્તાવન્ન સમ્મતમ્” (સ્મૃતિનું સ્વતંત્રપણાવડે
પ્રમાણપણું અંગીકાર નથી,) એ શાસ્ત્ર વચન પણ એમજ કહે છે. તે
સ્થલમાંજ પૂર્વ અને પરનો વિરોધ હોય તો પૂર્વવડે પરનો બાધ
થાય છે; અથવા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનના સ્થલમાં પરરૂપ અનુમાન-
ની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વરૂપ પ્રત્યક્ષની અપેક્ષા છે ત્યાંજ પૂર્વવડે પરનો
બાધ છે, જેમ અમિના શીતપણાના અનુમાનનો ઉષ્ણપણાને ગ્રહણ
કરનારા પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે બાધ થાય છે; પણ જ્યાં નિરપેક્ષજ એ
જ્ઞાન ઉપજે છે ત્યાં પૂર્વવડે પરનો બાધ થતો નથી, પણ પરવડે
પૂર્વનો બાધ થાય છે. જ્ઞાતિના સ્થલમાં અન્યેન્યનિરપેક્ષ એ ચંદ્રનું
તથા એક ચંદ્રનું જ્ઞાન અને રૂપાનું તથા તેના અભાવનું જ્ઞાન પોત-
પોતાના કારણથી એટલ દૃષ્ટિકોણાદિથી તથા વસ્તુના યથાર્થજ્ઞાનથી ઉપજે
છે તેથી પૂર્વજ્ઞાનના બાધરૂપજ ઉત્તરજ્ઞાનનો હિંસ છે, પણ ઉત્તરજ્ઞાનના

બાધરૂપ પૂર્વનો હિંદય નથી. “ પૂર્વાત્પરબલીયસ્ત્વં તત્ર નામ પ્રતીયતામ્ । અન્વોઽન્વનિરપેક્ષાણાં યત્ર જન્મ વિદ્યાં મયેત્ ॥ ” (જ્યાં પરસ્પરમાં તિરપેક્ષ જાનોની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં પૂર્વથી પરતું બલવાનપણું ભલે પ્રતીત થાઓ,) એ વચનથી શ્રીકુમારિલભટ્ટે પણ એમજ કહ્યું છે. મંદ અંધકાર, દૂરપણું તથા દૃષ્ટિહીન એ આદિ કારણોથી ઉપજતું વિપર્યયજ્ઞાન નિર્જલ હોવાથી વસ્તુના વિશેષ અંશોનાં જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણની પ્રબલતાથી બાધ પામે એ યોગ્યજ છે.

આ વિપર્યયવૃત્તિજ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિનિવેશ એ નામથી કહેવાતા પાંચ ક્લેશરૂપ પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યા છે. એને ક્રમથી તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિસ અને અંધતામિસ પણ કહેવામાં આવે છે; જેમ નીચેની સ્મૃતિમાં તેને તેવી રીતે કહેવામાં આવેલ છે:-

“ તમો મોહો મહામોહસ્તામિસો જ્ઞાનસંજ્ઞકઃ ।

અવિદ્યા પચ્ચપર્વૈષા પ્રાદુર્ભૂતા મહાત્મનઃ ॥ ”

અર્થ:-તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિસ અને અંધતામિસ એ નામવાળી આ પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યા બાપકરૂપ પુરુષને વિષે પ્રાદુર્ભૂત થઇ છે.

અવ્યક્ત, મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ) એ આઠ અનાત્મવસ્તુમાં જે આત્મશુદ્ધિ તે આઠ પ્રકારની અવિદ્યા ક્રિયા તમસ કહેવાય છે. દેહાદિ જડવસ્તુમાં જે અત્મશુદ્ધિ થાય છે તેનો પણ આમાંજ અંતર્ભાવ બળપ્રેરે. અવિદ્યા, (સરીરને પરમાણુસમૂહન સહજ કરી દેવાનું સામર્થ્ય,) અહિંસા, (સરીરને પર્વતપદિન્ય જેટલું બળ કરી દેવાનું સામર્થ્ય,) સખિયા,

(સરીરને અત્યંત હલકું કરી દેવાનું સામર્થ્ય,) પ્રાપ્તિ, (દૂર રહેલા પદાર્થોને સંનિહિતના જેવા કરવાનું સામર્થ્ય,) પ્રાકાશ્ય, (ભૂતોના સ્વાભાવિક-ધર્મોથી ઇચ્છાનો અભિધાત ન થાય એવું સામર્થ્ય,) વચિત્વ, (ભૂત-લૌકિક પદાર્થોને ઇચ્છાનુસાર સ્થાપન કરવાનું સામર્થ્ય,) ઇચ્છિત્વ (મૂલ-પ્રકૃતિના જયથી ઇચ્છાનુસાર ભૂતલૌકિક પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરવાનું, સ્થિત કરવાનું તથા લય કરવાનું સામર્થ્ય) અને યત્રકામાવસાયિત્વ (સત્સંકલ્પપણું-પદાર્થની શક્તિઓને સ્વસંકલ્પાનુસાર સ્થાપન કરવાનું બલ) એ આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય જે કૈવલ્યનું વિરોધી હોવાથી વસ્તુતાએ અગ્રેયોરૂપ છે તેમાં ગ્રેયોરૂપા બુદ્ધિ થતી તે આઠ પ્રકારનો મોહ કિંવા અસ્મિતા કહેવાય છે. યોગવડે પૂર્વોક્ત અષ્ટવિધ ઐશ્વર્યને પામી સિદ્ધ થઈ આ લોકના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયોને તથા સ્વર્ગના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયોને હું ભોગવીશ એવા પ્રકારની બુદ્ધિ તે દશ પ્રકારનો મહામોહ કિંવા રાગ કહેવાય છે. એવાજ અભિપ્રાયથી પ્રવૃત્ત થયેલાને કોઈ પ્રતિબંધ પ્રાપ્ત થવાથી તેના ચિત્તમાં અણિમાદિ અષ્ટ ઐશ્વર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને તે ઐશ્વર્યના અભાવથી ઐશ્વર્યના આવિર્ભાવથીજ ઉપજનારા જે આ લોકના તથા સ્વર્ગલોકના શબ્દાદિ દશ પ્રકારના વિષયો તેની અસિદ્ધિ થાય છે. એવી રીતે તે અદારની અસિદ્ધિથી પ્રતિબંધ કરવાર વિષયપર જે ક્રોધ થાય છે તે અદાર પ્રકારનો તામિસ્વનામનો દ્વેષ કહેવાય છે. અણિમાદિ આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયે સતે અને આ લોકના શબ્દાદિ પાંચ વિષયો તથા સ્વર્ગના શબ્દાદિ પાંચ વિષયો એ દશ વિષયોની પ્રાપ્તિ થયે સતે એ સર્વે (અદારે) કલ્પાંતે નાશ પામશે એવો જે ત્રાસ તે અદાર પ્રકારનો અસિન્નિવેશ અંધતાગિમ્ન કહેવાય છે. એ અવાંતરવિભાગો સાંખ્યામાર્ગે મીઠામરુચ્છે નીચેના સ્થોત્રવડે કહ્યા છે:-

“ ભેદસ્તમસોઽષ્ટવિધો મોહસ્ય ચ દશવિધો મહામોહઃ ।

તામિત્તોઽષ્ટાદશથા તથા મત્રત્યન્વતામિત્તઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—તમસૂના આઠ પ્રકારના ભેદ છે, મોહના પણ આઠ પ્રકારના ભેદ છે, મહામોહ દશ પ્રકારનો છે, તામિત્ત અઠાર પ્રકારનો છે, તથા અંધતામિત્ત પણ અઠાર પ્રકારનો છે.

એવી રીતે આસઠ અવાંતરભેદવાળી તથા મુખ્ય પાંચ ભેદવાળી ને અવિદ્યા છે તે વિપર્યયરૂપ હોવાથી જીવોને ભવબ્રમણ કરાવનારી છે માટે તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

જેમ અંકુરનું બીજપણું નહિ છતાં પણ તેમાં બીજનું અનુગતપણું હોવાથી તેનું બીજપર્વપણું તથા બીજપણું છે તેમ રાગાદિનું મિથ્યાજ્ઞાનપણું નહિ છતાં પણ તેમાં અવિદ્યાનું અનુગતપણું હોવાથી અવિદ્યાપર્વપણું તથા મિથ્યાજ્ઞાનપણું છે.

“વિપર્યયાદિદ્યતે બંધઃ ॥” એ સાંખ્યકારિકાના વચનપ્રમાણે વિપર્યયથી બંધનો સ્વીકાર છે, પણ શુક્તિરજતાદિ વિપર્યયોનું સંસાર-હેતુપણું નથી માટે તેમની મુખ્યવિપર્યયરૂપે અત્ર ગણના નથી, તેમજ અન્ય મોહોની અત્રના મોહમાં મુખ્યપણે ગણના કરવી યોગ્ય નથી. ૮

એ પ્રમાણે વિપર્યયવૃત્તિનું નિરૂપણ કરી હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત ત્રીજા અવ્યયવરૂપ વિકલ્પવૃત્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ ॥ ૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—શબ્દજન્ય જ્ઞાનં શબ્દજ્ઞાનં તત્ । અનુ-
પાતિતું શીલં यस્ય સ ત્રયોક્તઃ । વસ્તુશૂન્યઃ નિર્વિષયઃ । તાદૃશો

યોઽધ્યવસાયઃ સ વિકલ્પઃ । નરઘૃક્ષાદિશ્રવણસમનન્તરમવશ્ય-
મેવ ભવતિ નિર્વિષયા વૃત્તિઃ । તસ્યા યો વિષયો નરઘૃક્ષાદિઃ
સ નાસ્તીતિ તસ્યા નિર્વિષયત્વમ્ । યસ્યા વિપર્યયવત્ ક્ષયો
નાસ્તીતિ પૂર્વોક્તાત્ વિપર્યયાદ્વેદઃ ॥ ૯ ॥

• સૂત્રાર્થઃ—શબ્દવડે ઉત્પન્ન જ્ઞાનપદ્ધિ અવશ્ય ઉત્પન્ન
થનારી નિર્વિષયા [વૃત્તિ તે] વિકલ્પ [છે.] ૬

વિવેચનઃ—આ વિકલ્પવૃત્તિ શબ્દવડે ઉત્પન્ન થનાર છતાં પણ
તેનો આગમપ્રમાણમાં અંતર્ભાવ થતો નથી, કેમકે આગમપ્રમાણરૂપ
કોઈ પણ વસ્તુ વા વસ્તુધર્મને વિષય કરનારી છે, પણ આ વૃત્તિ તો
કોઈ પણ વસ્તુ વા વસ્તુધર્મને વિષય કરનારી નથી, પણ નિર્વિષયા
છે. એમ હોય તો તેનો વિપર્યયમાં અંતર્ભાવ કરવો એમ પણ કહી
શકાય તેમ નથી, કેમકે નિર્વિષયપણામાં (વિષય કરવાયોગ્ય વસ્તુના
અભાવપણામાં) પણ શબ્દવડે ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનના માહત્ત્યને લીધે
એ સંબંધના શબ્દપ્રયોગોદિનો વ્યવહાર જ્ઞેયામાં આવે છે, એને વિ-
પર્યયમાં તો બાધ થયા પછી તે સર્વેની નિવૃત્તિ થાય છે.

આ વિકલ્પવૃત્તિ ક્વચિત્ અભેદમાં ભેદનો આરોપ કરે છે, અને
ક્વચિત્ ભેદમાં અભેદનો આરોપ કરે છે. “રાહુનું માથું” અને “પુરુષનું
ચેતન્ય” એ આદિ પદો અભેદમાં ભેદનો આરોપ કરનારા ઉદાહરણો
છે. રાહુ અને માથું એ ભિન્ન નથી, પણ રાહુ માથારૂપ છે,
અને પુરુષ અને ચેતન્ય પણ ભિન્ન નથી, કિંતુ પુરુષ ચેતન્યરૂપ છે,
તથા તેમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવ મથીજ, છતાં “વિષ્ણુસર્માની ગાય”

એ પદોની પેઠે તેમાં ચકાર્ય વિશેષણવિશેષભાવની પ્રતીતિ થાય છે. “ભોહનો ગોળો બાળે છે” એ આદિ વાક્યો ભેદમાં અભેદનો આશય કરનારાં છે. બાળવાનું કાર્ય ભોહના ગોળામાં રહેલો અભિ કરે છે, ભોહનો ગોળો કરતો નથી, છતાં “ભોહનો ગોળો બાળે છે” એવો ભેદમાં અભેદનો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધપણે થાય છે.

વળી “પુરુષ નિષ્ક્રિય છે” એ વાક્યમાં પુરુષમાં ક્રિયાના અભાવની વિશેષતા પ્રતીત થાય છે, પણ સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં અભાવ^૧ એ કાષ્ઠ વસ્તુધર્મ નથી, કે જેવડે પુરુષ વિશેષપણાને પામે; છતાં વિવેકી પુરુષો પણ એવી રીતનો શબ્દવ્યવહાર કરે છે તેથી એ મિથ્યાજ્ઞાન વિકલ્પરૂપ છે. એવીજ રીતે “પુરુષ અનુત્પત્તિરૂપ ધર્મવાળો છે” એ વાક્યમાં વસ્તુત્તએ માત્ર ઉત્પત્તિધર્મનો અભાવ પ્રતીત થાય છે, પણ અભાવ એવો કાષ્ઠ વસ્તુરૂપ ધર્મ પુરુષની સાથે વિશેષણતાને પામનાર પ્રતીત થતો નથી, છતાં પણ ચાતપુરુષો બાધજ્ઞાનપણી પણ એવો પ્રયોગ કરે છે તેથી તે મિથ્યાજ્ઞાન પણ વિકલ્પવૃત્તિરૂપ છે. “બાણ સ્થિત છે,” “બાણ સ્થિત રહેશે,” “બાણ સ્થિત રહ્યું,” એ લૌકિકવાક્યોમાં પણ વસ્તુતાએ માત્ર ગતિની નિવૃત્તિમાં વર્તમાનપણાદિવિશિષ્ટ “સ્થા-સ્થિત

^૧ જેમ નૈયાયિકાદિ “આ ભૂતલમાં ધરનો અભાવ છે” એમાં ભૂતલને આધાર અને અભાવને પદાર્થોત્તર માનીને ધરાભાવને આધેય માને છે તેમ સાંખ્યમતવાળા તથા યોગમતવાળા સ્વીકારતા નથી, કિંતુ ભૂતલનું જે એકલાપણું તેજ ધરાભાવ છે, ને અધિકરણરૂપ ભૂતલથી તે સિદ્ધ નથી એમ માને છે. “આ વનમાં આંબાનાં વૃક્ષો છે” એમાં જેમ વન અને વૃક્ષો એક છતાં પણ આધારાધેયભાવ પ્રતીત થાય છે તેમ ભૂતલ અને ધરાભાવ એક છતાં પણ ભૂતલમાં ધરાભાવ છે એવો વ્યવહાર થાય છે. એવી રીતે સાંખ્યમતમાં તથા યોગમતમાં અભાવ એ વસ્તુધર્મ નથી.

રહેલું—” ધાતુનો અર્થ પ્રતીત થાય છે, કેમકે બાહ્યમાં ગતિનિવૃત્તિને અનુકૂલ યત્ન જે ચેતનધર્મે તેનો અભાવ છે, છતાં તેમાં કર્તારૂપપણું નેભાવ-રૂપપણું કલ્પ્યું, તથા તેમાં પણ “સંધિ છે” ઇત્યાદિની પેઠે પૂર્વાપરીભૂત કર્મકણ્ણનો સમૂહ ને વર્તમાનપણાદિના ત્રણ પ્રત્યયના અર્થો કલ્પ્યા છે. એમ કલ્પનાની પરંપરા વિવેકીને પણ થાય છે માટે તે પણ વિકલ્પવૃત્તિ છે. એવીજ રીતે “આકાશપુષ્પ” “શશઙ્ગ” “વંધ્યાપુત્ર” “નરવિષાણુ” અને “કાચબાનાં ફવાડાં” ઇત્યાદિ સજ્જોના અવલુપ્તી પણ જે વૃત્તિઓ ઉપજે છે તે વિકલ્પવૃત્તિઓ છે, કેમકે તેમાં પણ વસ્તુનું શૂન્યપણું જણાયા છતાં પણ તેવો શબ્દબ્યવહાર બંધ પડતો નથી. સર્વજનોને જેમાં બાધ-ગાનનો ઉદય થાય તે વિપર્યયગાન અને નિપુણશાસ્ત્રવેદાઓને વિચાર-દ્વારા જેમાં બાધગાન ઉપજે તે વિકલ્પગાન કહેવાય છે. એવી રીતે વિપર્યય અને વિકલ્પ એ બંને ભિન્ન છે. પ્રમાણુ અને વિપર્યયથી વિકલ્પ-વૃત્તિ ભિન્ન નથી એમ ધણા વાદીઓની સમજ છે તેમને પ્રતિબોધ કરવામાટે વિશેષ ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે. ૯

એ પ્રમાણુ વિકલ્પવૃત્તિનું સ્વરૂપ કહી હવે કમથી પ્રાપ્ત નિદ્રાવૃત્તિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

અભાવપ્રત્યયાલમ્બના વૃત્તિર્નિદ્રા ॥ ૧૦ ॥

પદ્મોદિની ટીકા:—કાર્યપ્રતિ અયતે ગચ્છતીતિ પ્રત્યયઃ કારણમ્ । અભાવે જાગ્રત્સ્વપ્નવૃત્તીનાં પ્રવિહયે કારણં તથા । તદેવ આલમ્બનં વિષયો વસ્તુઃ સા તથોક્તા વૃત્તિઃ નિદ્રેત્યુચ્ય-તે ॥ ૧૦ ॥

અન્યાર્થ:—[જાગ્રત તથા સ્વપ્નની વૃત્તિઓના] પ્રવિ-

લયમાં કારણ [જે તમસ્ છે તે તમસ્જ જેનો] વિષય
[છે તે] વૃત્તિ નિદ્રા [કહેવાય છે.] ૧૦

વિવેચન:—જમતની તથા સ્વપ્નની વૃત્તિઓનો અત્યંત લય તે અભાવ કહેવાય છે. પ્રત્યયનો અર્થ કારણ થાય છે. આલંબનનો અર્થ વિષય થાય છે. જમતની અને સ્વપ્નની વૃત્તિઓના અભાવનું કારણ ચિત્તસત્ત્વને આચ્છાદન કરનારું ચિત્તમાં વૃદ્ધિ પામેલું તમોદ્રવ્ય છે. તમોદ્રવ્યમે વિષય કરનારી વૃત્તિ નિદ્રા કહેવાય છે. ચિત્તના પ્રકાશક-પરિણામવિશેષને વૃત્તિ કહે છે. પૂર્વનાં છથી નવસુધીનાં સૂત્રોમાં તથા હવે પછી આવનારા અગીઆરમા સૂત્રમાં વૃત્તિપદની અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલી છે, અને આ સૂત્રમાં તે પ્રમાણે અનુવૃત્તિ નહિ ગ્રહણ કરતાં પુનઃ જે વૃત્તિપદ મૂક્યું છે તે પ્રયેજનને લીધે છે. પ્રમાણ, વિષય, વિકૃષ્ટ અને સ્મૃતિના વૃત્તિણુમાં વાદીઓનો વિવાદ નથી, પણ નિદ્રાના વૃત્તિણુમાં વાદીઓનો વિવાદ છે. કેટલાક વાદીઓ જ્ઞાનના અભાવને નિદ્રા માને છે, તેમના મતનો નિગાસ કરી નિદ્રાનું વૃત્તિ-પાણું વિધાન કરવા સૂત્રમાં વૃત્તિપદ મૂક્યું છે માટે તે પદ માત્ર અનુવાદ કરનાર નથી, પણ વિધાન કરનાર છે.

ચિત્તસત્ત્વમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો છે, તેમાં સત્ત્વગુણ પ્રકાશાદિધર્મવાળો છે, અને રજેગુણ આંચલ્યાદિધર્મવાળો છે માટે તે બંને ગુણો ચિત્તને આચ્છાદન કરતા નથી. જ્યારે સત્ત્વ તથા રજસનો પરબાવ કસીને સમસ્ત કરણને આવરણ કરનારો તમોગુણ આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે ચિત્તના વિષયાકારપરિણામના અભાવથી ઉદ્ભૂત તમોમય ચિત્તને અંતઃકરણની સૂક્ષ્માવસ્થારૂપ અનિદ્રાની વૃત્તિવડે અનુવાદ પુરૂષ “સુષુપ્તસ્થાન પરીમૂતઃ” એ સૂત્રમાં દર્શાવેલું છે.

પ્રમાણે સુષુપ્તિઅવસ્થાએ સ્વાનવાણે અને જાગૃતના તથા સ્વપ્નના જ્ઞાનના અભાવે અંતરમાં એક તમેાડે થયેલો કહેવાય છે. નિરોધ અને કેવલ્યની પેઠે વૃત્તિનો અભાવ એ નિદ્રા છે એમ સ્વીકાર કરવામાં શો દોષ છે ? એમ કોઈ પૂર્વપક્ષ કરે તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—નિદ્રા એ જ્ઞાનના અભાવરૂપ નથી, પણ જ્ઞાનવિશેષરૂપ છે, કેમકે જો તેમ ન હોય તો સુષુપ્તિમાંથી જાગૃતને “હું સુષુપ્ત પૂર્વક સૂતો હતો, મને કંઈ જ્ઞાન ન હતું,” એવું જે સ્મરણ થાય છે તે ન થતું. જોઈએ. જાગૃતમાં જે સુષુપ્તનું તથા અજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છે. સ્મૃતિ અનુભવેલા વિષયની થાય છે તેથી સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તો અને અજ્ઞાનનો અનુભવ થતો હતો એમ સ્વીકારવું જોઈએ. એમ હોવાથી નિરોધ અને કેવલ્યમાં જેમ વૃત્તિનો અભાવ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમ સુષુપ્તિમાં વૃત્તિનો અભાવ સ્વીકારવો ઉચિત નથી. સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનનો અભાવ જ્ઞાનનાર વાદી જે અનુમાનવડે સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનના અભાવને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે તે અનુમાનમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવે છે તેથી તે યથાર્થ અનુમાન નથી, પણ અનુમાનભાસ છે. જ્ઞાનસામગ્રીના અભાવથી સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનના અભાવનું અનુમાન કરવું, અને જ્ઞાનના અભાવથી જ્ઞાનસામગ્રીના અભાવનું અનુમાન કરવું એમ બંનેને પોતપોતાની સિદ્ધિમાં પરસ્પરની અપેક્ષા રાખવી પડે છે માટે સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ કરવા માટે યોજવામાં આવતું અનુમાન પ્રસિદ્ધપણે અન્યોન્યાશ્રયદોષવાળું છે.

ચેત્ત્વસિદ્ધાંતમાં નિદ્રાના ચિત્તવૃત્તિપણાના સ્વીકારથી ચિત્તવૃત્તિજ સુષુપ્તિઅવસ્થાના સુષુપ્ત અને અજ્ઞાનને વિષય કરે છે, અને ઔષનિષદ-સિદ્ધાંતમાં ચિત્તની કારણરૂપે સ્થિતિ તે સુષુપ્તિ છે એમ સ્વીકાર હોવાથી સુષુપ્તિમાં ચિત્તના સ્મૃતિરૂપના અભાવમાં પણ તેની વાસ્તવ્યથી વાસ્તવ

અચાનોપહિત ચિત્તમના સદ્ભાવથી સુષુપ્તિકાલનાં અચાનકદિ સાક્ષિભાસ્ય છે. ઇન્દ્રિયઅનુમાનાદિ પ્રમાણુવિના અવિદ્યાની વૃત્તિવડે સાક્ષી જોને પ્રકાશે તે સાક્ષિભાસ્ય કહેવાય છે. વિગાનભિક્ષુએ પોતાના યોગવાર્તિકમાં નિદ્રા એ ચિત્તનીજ વૃત્તિ છે, પણ અવિદ્યાની વૃત્તિ નથી એમ દર્શાવ્યું છે તે “સુષુપ્તિકાલે સકલે વિલીને તમોઽભિભૂતઃ સુષુપ્તિરેવમેતિ ॥”-સુષુપ્તિકાલમાં સકલ વિલીન થયે સતે તમસ્થી અભિભવ પામેશે. આનંદરૂપને પામે છે-ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તથા “જ્ઞાનાનામુપસંહારે બુદ્ધેઃ કારણતાસ્થિતિઃ । ઘટર્ષીજે ઘટસ્યેવ સુષુપ્તિરભિધી-યત્તે ॥”-જેમ વડની વડના ખીજમાં સ્થિતિ થાય છે તેમ જ્ઞાનોના ઉપસંહારમાં બુદ્ધિની કારણપણામાં સ્થિતિ થાય છે તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે-ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી વિરુદ્ધ હોવાથી સમીચીન નથી. વળી “ગૃહીતં શ્રોત્રં ગૃહીતં મનઃ ॥”-જેણે શ્રોત્રને ગ્રહણ કરેલું હતું, તથા જેણે મનને ગ્રહણ કરેલું હતું એવો તે સુષુપ્તિમાં હોતો-એ શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોનો તથા અંતઃકરણનો લય સુષુપ્તિમાં સાંભળ્યો છે, અને શ્રીગૌડપાદાચાર્યે પણ “લીયતે હી સુષુપ્તૌ તત્ ॥”-તે ચિત્ત સુષુપ્તિમાં લય પામે છે-એ વચનવડે સુષુપ્તિમાં ચિત્તનો લય કહ્યો છે તેથી જાત્રતના તથા સ્વપ્નના ચિત્તનું સુષુપ્તિમાં તે રૂપે અસ્તિત્વ સંભવતું નથી, પણ તેની ખીજરૂપે સ્થિતિ સંભવે છે. ચિત્તની વિશેષ-વિકાસાવસ્થાને જાત્રત, કિંચિત્ વિકાસાવસ્થાને સ્વપ્ન અને ખીજરૂપ અવસ્થાને સુષુપ્તિ ગણવામાં આવે છે માટે જમવાનું સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં નિદ્રાને ચિત્તની વૃત્તિ કહી છે. ચિત્તની ખીજરૂપ અવસ્થા અને અવિદ્યા એ બંને ધર્માય હોવાથી યોગદર્શનનું અને વેદાંતદર્શનનું કહેવું એક જ એવું છે, તેનો પરસ્પરમાં વિરોધ રહેતો નથી.

આહિ ચિત્તવડે ચિત્તનું ગ્રહણ જાનવામાં આવે એ કર્મકર્તૃવિ-રોધ આવે, પણ વૃત્તિવડે ચિત્તનું ગ્રહણ જાનવાથી તે દોષ અવતો નથી.

સુષુપ્તિમાં નિદ્રાનામની વૃત્તિ ન સ્વીકારીએ તો જાગેલાને જે તે કાલના અનુભવની સ્મૃતિ થાય છે તે ન થવી જોઈએ. સુષુપ્તિમાં જ્યારે તમે-ગુણ પ્રધાન અને સત્ત્વગુણ જાણ હોય ત્યારે તે સાત્ત્વિકસુષુપ્તિકાલે થયેલા અનુભવનું પુરુષ જાગૃત્ થયા પછી “ હું સુખપૂર્વક સૂતો હતો, મારું મન પ્રસન્ન હતું, તેથી મારી વૃત્તિને શાંતિના અનુભવ થતો હતો,” એવી રીતે સ્મરણ કરે છે. જે તે કાલે તમેગુણ પ્રધાન અને રજે-ગુણ જાણ હોય તો તે રાજસિસુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી પુરુષને સ્મરણ થાય છે કે “ હું દુઃખથી સૂતો હતો, મારું મન ભ્રમનું હતું, સ્થિર ન હતું, ” અને જે તે કાલે તમેગુણ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા હોય તથા સત્ત્વગુણ અને રજેગુણ અત્યંત જાણભાવને પામેલા હોય તો તે કાલની તામસિસુષુપ્તિમાં થયેલા અનુભવનું પુરુષ “ હું અત્યંત મૂઠ થઈને સૂતો હતો, મારાં અંગો ભારે જણાતાં હતાં, શોકજેવું જણાતું હતું, ચિત્ત આલસ્યમય અને બીજાં બાંધી લીધું હોય તેવું સ્તબ્ધ-ભાવયુક્ત જણાતું હતું, ” એમ સ્મરણ કરે છે. હવે જે સુષુપ્તિમાં જાગૃત્ની તથા સ્વપ્નની વૃત્તિના જ્ઞાનના વિલયના હેતુરૂપ તમસૂનો અનુભવ વૃત્તિને ન થતો હોય તો સંસ્કારના અભાવથી સુષુપ્તિમાંથી જાગેલા સર્વ મનુષ્યોને તે કાલના અનુભવની સ્મૃતિ થાય છે તે ન થવી જોઈએ, પણ સ્મૃતિ તો પૂર્વોક્તરીતે થાય છે માટે નિદ્રા એ જ્ઞાનાભાવરૂપ નથી, પણ વૃત્તિવિશેષરૂપ છે. વળી સુષુપ્તિના અભિમાની પ્રાચ્ન શ્રુતિ-માં “ આનન્દમુક્ત ”-આનંદનો ભોક્તા-કલો છે, તે આનંદનો ભોગ કૃતિવિના થઈ શકે નહિ માટે તે આત્મપ્રમાણથી પણ નિદ્રાને વૃત્તિ-વિશેષજ્ઞ માનવી ઉચિત છે, જ્ઞાનના અભાવરૂપ માનવી ઉચિત નથી.

પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓ સમાધિની વિરોધી છે માટે તેઓ ભલે નિરોધ કરવાયોગ્ય હોય, પણ આ નિદ્રાવૃત્તિ તો એકમત્તાસમાન હોવાથી

સમાધિની વિરોધી નથી માટે તેના નિરોધ કરવાનું પ્રયોજન નથી એમ સંકા કરવી યોગ્ય નથી, કેમકે તે એકાગ્રતાતુલ્ય છતાં પણુતામસ-પણાવડે સવિકલ્પનિર્વિકલ્પસમાધિની પ્રળપ વિરોધી છે માટે તેના પણુ યોગાભ્યાસીએ અવશ્ય નિરોધ કરવો જોઈએ. ૧૦

એ પ્રમાણે નિદ્રાવૃત્તિનું સ્વરૂપ કહી હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત સ્મૃતિનામની વૃત્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

અનુભૂતવિષયાસંપ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ ॥ ૧૧ ॥

પદ્મોચિની ટીકા:—અનુભૂતઃ પ્રમાણવૃત્તાચારુઢઃ યઃ
વિષયઃ વસ્તુ તસ્ય યઃ અસંપ્રમોષઃ અસ્તેયઃ સંસ્કારદ્વારેણ બુદ્ધા-
બુપારોહઃ સઃ સ્મૃતિરિત્યુચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—[પ્રમાણાદિવડે] અનુભવેલા વિષયથી
અધિકનું અગ્રહણ [તે] સ્મૃતિ [કહેવાય છે.] ૧૧

વિવેચન:—જ્યારે કોઈ વસ્તુ જોવામાં અથવા સાંભળવામાં આવે છે ત્યારે ચિત્તમાં તદાકાર સંસ્કાર પડે છે. પુનઃ જ્યારે ઉદ્દ્યોધક-સામગ્રી ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે ચિત્તમાં રહેલો તે સંસ્કાર પ્રકુલ્લિત થાય છે, ને તે કાલે જ્ઞાત થયેલા પદાર્થના આકારથી ચિત્તને ઉપરાગ પમાડી ચિત્તનું તદાકાર પરિણામ કરે છે. પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓવડે અનુ-ભવમાં આવેલા વિષયથી અધિકનું અગ્રહણ, અર્થાત્ તેટલાનું વા તેથી ન્યૂનવિષયનું ગ્રહણ, તે વિષયના સંસ્કારનો ઉદ્ભવ થવાથી જે વૃત્તિવડે થાય છે તે વૃત્તિ સ્મૃતિ કહેવાય છે. જોકે ચિત્તમાં અનેક-પ્રકારના સંસ્કાર વિદ્યમાન હોય છે તોપણુ જેની ઉદ્દ્યોધક-સામગ્રી વિશેષ બહારતી હોય છે તેજ સંસ્કાર સ્મૃતિને ઉદ્ભવથી

શકે છે, અન્ય સંસ્કાર સ્મૃતિને ઉપજાવી શકતો નથી. ચિત્તની એકાગ્રતા, અભ્યાસ, સહચારણન, રાગ, દ્વેષ ને સગ્ગતીય પ્રાણિ-પદાર્થનું દર્શન ઇત્યાદિ ઉદ્દ્યોધકસામગ્રી^૧ મળાય છે. તેમાંથી કાંઈ એક ઉદ્દ્યોધકસામગ્રીના યોગ થવાથી સંસ્કારનું સ્મરણરૂપ પરિણામ થવાનો સંભવ રહે છે. સંસ્કારમાત્રથી ઉપજેલા સ્મૃતિજ્ઞાનનો સંસ્કારના કારણરૂપ અનુભવવડે પૂર્વે જળાયેલો વિષય પોતાનો છે, તેનાથી અધિક વિષયનો પરિગ્રહ તે સંપ્રમેષ કહેવાય છે. સંપ્રમેષનો અર્થ ચોરી થાય છે. સંપ્રમેષમાં મુષ્કાતુ ચોરવાના અર્થમાં છે. અસંપ્રમેષનો અર્થ ચોરી નહિ કરવી એટલે પોતાનું હોય તેનાથી અધિકનું ગ્રહણ ન કરવું એવો થાય છે. પ્રમાણુદિ વૃત્તિઓ નહિ ગણેલા વિષયને વિશેષથી વા પ્રકારથી જળાવે છે, પણ સ્મૃતિ તો પૂર્વાનુભવની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી, અર્થાત્ તેટલાજ વિષયને વાંતેથી ન્યૂનવિષયને વિષય કરે છે, પણ તેથી અધિકને વિષય કરતી નથી, તે આ અન્યવૃત્તિઓથી સ્મૃતિવૃત્તિનો ભેદ છે.

એ સ્મૃતિ અનુદ્ભૂતસંસ્કારથી તથા પ્રત્યભિજ્ઞાથી ભિન્ન છે. ઉદ્ભૂતસંસ્કારનું કાર્ય સ્મૃતિ છે, પણ અનુદ્ભૂતસંસ્કારને સ્મૃતિસાથે કાંઈ પણ પ્રકારનો સાક્ષાત્ સંબંધ નથી ત્યારે તેમનો અભેદ તો ક્યાંથીજ હોય ? પ્રત્યભિજ્ઞામાં પૂર્વે જોયેલા ઘટાદિનું પુનઃ દર્શન થતાં “તે ઘટાદિ આ છે” એવું જ્ઞાન થાય છે, અને સ્મૃતિમાં તો બહાર ઘટાદિનું દર્શન થયા વિનાજ ઉદ્દ્યોધકસામગ્રીવડે ઘટન્ત સંસ્કાર જાગ્રત

૧ ધ્યેયવિષયના સ્મરણમાં ચિત્તની એકાગ્રતા ઉદ્દ્યોધકસામગ્રી છે, અતપિતાદિના સ્મરણમાં રાગ, શત્રુની સ્મૃતિમાં દ્વેષ, પંડન કરેલાના સ્મરણમાં અભ્યાસ ને એ સારથિ તથા રથને સાથે એકેલા હોય તેમાંથી એકલા સારથિના દર્શનથી રથના સ્મરણમાં સહચારણન એ ઉદ્દ્યોધકસામગ્રી છે.

થવાથી માત્ર “તિષ્ઠ” એવું જ્ઞાન થાય છે. એવી રીતે એ બંને સ્મૃતિથી પૃથક્ હોવાથી તેમનો સ્મૃતિથી અભેદ કિંવા સ્મૃતિમાં અંત-ભાવ થઈ શકતો નથી.

પ્રશ્ન:—જ્ઞાનકાલે ચિત્ત શું જ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે ? વા વિષયનું સ્મરણ કરે છે ? વા તે બંનેનું સ્મરણ કરે છે ?

ઉત્તર:—જોકે જ્ઞાનના અનુભવના અભાવથી ધટાદિ આજ્ઞાથી ઉપરાંત પામેલું જ વૃત્તિજ્ઞાન છે એમ જણાય છે તોપણ “હું ધડાને જાણું છું” એવા અનુવ્યવસાયમાં—જ્ઞાનાનુભવમાં—બંનેનું જ્ઞાન થવાથી અનુભવ, ધટાદિ આજ્ઞા તથા જ્ઞાનરૂપ મહત્ત્વ એ બંને આકારનો પ્રકાશક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એમ હોવાથી તે અનુભવ આજ્ઞામહત્ત્વ ઉભય પ્રકારના સંસ્કારને ઉપજાવે છે. તે બંને પ્રકારના સંસ્કાર ઉદ્દ્યોધક-સામગ્રીવડે દલાભિમુખપણ્યને પામ્યા છતાં પોતાના સમાનાકારવાળી આજ્ઞા અને મહત્ત્વ વિષયની સ્મૃતિને ઉપજાવે છે. અનુભવાનુસાર સંસ્કાર પડવા, અને સંસ્કારાનુસાર સ્મૃતિ થવી એ સ્વાભાવિક હોવાથીજ અનુભવ, સંસ્કાર અને સ્મૃતિના સમાનાકારવડે તેમનો કારણકાર્યભાવ દર્શાય છે. એવી રીતે ચિત્ત, જ્ઞાન અને વિષય એ બંનેનું સ્મરણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

કારણના વિચારવડે અનુભવ અને સ્મૃતિનું સાદૃશ્ય છે, અર્થાત્ તે બંનેમાં વિષય અને જ્ઞાન બંનેનું અસ્તિત્વ છે, તો પછી તેમનો પરસ્પરમાં કાંઈ ભેદ રહેતો નથી એમ કાઢીને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—જોકે અનુભવમાં તથા સ્મૃતિમાં ધટાદિરૂપ આજ્ઞા અને વૃત્તિજ્ઞાનરૂપ મહત્ત્વ એ બંને પ્રતીત થાય છે તોપણ અનુભવમાં પૂર્વે નહિ જણાયેલા વિષયનું વૃત્તિજ્ઞાન એ મુખ્ય છે, અને સ્મૃતિમાં

પૂર્વે જાણેલા પદાદિ આશના ઉદ્ભૂતસંસ્કારનું વૃત્તંતરવડે જ્ઞાન એ મુખ્ય છે. એવી રીતે એકમાં પદાર્થસાથે વૃત્તિનો સંબંધ છે, અને બીજામાં પદાર્થના ઉદ્ભૂતસંસ્કારસાથે વૃત્તંતરનો સંબંધ છે, અથવા “હું પડાને જાણું છું” એ અનુભવમાં જ્ઞાન એ વિશેષ્ય છે, અને ધટ એ વિશેષણ છે, તથા “તે ધટો” એ સ્મૃતિમાં ધટો એ વિશેષ્ય અને જ્ઞાન એ વિશેષણ છે. એમ અનુભવ અને સ્મૃતિનો ભેદ છે. એ ભેદ અનુભવ-સિદ્ધ હોવાથી શંકાને અવકાશ નથી. એ સ્મૃતિના બે પ્રકાર છે, જેના વિષયો કલ્પિત છે એવી, અને જેના વિષયો અકલ્પિત છે એવી. સ્વપ્ન-માં કલ્પિતવિષયોની સ્મૃતિ છે, અને જાગૃતમાં અકલ્પિત વિષયોની સ્મૃતિ છે. જોકે સ્વપ્ન મનનું વિષયજ્ઞાનવિશેષ છે, સ્મૃતિ નથી, કેમકે સ્મૃતિ માનવાથી સ્વપ્નમાં “આ હાથી આગળ જોશે છે” એવું જ્ઞાન થાય છે તે સંભવી શકશે નહિ, કારણકે એવું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષના સ્થાનમાંજ સંભવી શકે છે, સ્મૃતિના સ્થાનમાં સંભવી શકતું નથી, સ્મૃતિના સ્થાનમાં તો “તે હાથી” એવી રીતે જ્ઞાન થવું જોઈએ, કેમકે એજ સ્મૃતિનો આકાર છે. વળી સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા પછી પુરુષને “મેં અમુક પદાર્થને જોયો હતો” એવું સ્મરણ થાય છે તે પણ ઉપપન્ન થઈ શકશે નહિ, કેમકે સ્મૃતિવાદીના મતમાં “મેં અમુક પદાર્થનું સ્મરણ કર્યું હતું” એવી રીતના સ્મરણનો સંભવ થઈ શકે છે, બીજી રીતના સ્મરણનો સંભવ થઈ શકતો નથી એમ હોવાથી સ્વપ્નને સ્મૃતિ નહિ માનીને સ્વપ્નમાં નવીજ પ્રાતિભાસિક (મિથ્યા) પદાર્થોની મનોમયી રચના અને તેમનું મિથ્યા પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે આમ માનવું યોગ્ય છે. એ હેતુથીજ “ન તત્ત્વ રથા ન રથયોગા ન વચ્ચાગો મન્વન્સ્વપ્ન રથાન્ રથયોગાન્ પથઃ સુજાતે” (તે સ્વપ્નવસ્થામાં સ્થો નથી, અથો નથી, રથને આશ્રવાનો માર્ગ નથી, પરંતુ જ્ઞાત રથો, અથો

તથા માર્જીને જીવ રહે છે,) એ શ્રુતિમાં પણ સ્વપ્નમાં નવી પ્રાતિભાસિક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે તોપણ વિષયનું અસંનિહિતપણું, પ્રમાણ-થી અજ્ઞાનગાનપણું અને સંસ્કારજન્યપણું એવી રીતે સ્વપ્નનું સ્મૃતિને મળતાપણું છે, તે મળતાપણાવડે પ્રાતિભાસિક વસ્તુ તથા જ્ઞાનવાળા સ્વપ્નને સ્મૃતિના આભાસરૂપે ગણવામાં આવે છે તેથી સ્વપ્નની સ્મૃતિને યથાર્થ વિપર્યયમાં ગણવી યોગ્ય નથી. “સ્મૃતિરેવા યત્સ્વપ્નદર્શનમ્ ॥” [અ૦ ૨ પા૦ ૨ સૂત્ર ૨૯]-જે સ્વપ્નદર્શન છે તે આ સ્મૃતિ છે,- એ શ્રીશારીરકભાષ્યનું વચન પણ એજ આશયને સૂચવે છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, પિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિના અનુભવથી સર્વ સ્મૃતિઓ થાય છે. એ સર્વ વૃત્તિઓ સુષ્પ, દુઃષ્પ અને મોહરૂપ છે. સુષ્પ, દુઃષ્પ ને મોહ એ ક્લેશોમાં ગણવાયોગ્ય છે. સુષ્પ અને સુષ્પનાં સાધનો-માં પ્રીતિ એ રાગનામનો ક્લેશ કહેવાય છે. દુઃષ્પ અને દુષ્પનાં સાધનોપર ક્રોધ તે દ્વેષ કહેવાય છે, અને મોહ એ અવિદ્યાનામનો ક્લેશ કહેવાય છે. વિષયજન્ય સુષ્પ પણ વિષમિશ્રિત અનની પેડે દુઃષ્પદ હોવાથી દુઃષ્પરૂપ છે. એ સર્વવૃત્તિઓ યોગીને વિરોધી હોવાથી યોગા-ભ્યાસીને નિરોધ કરવાયોગ્ય છે. તેમના નિરોધમાં યોગીને સંપ્રગાત-સમદ્ધિની વા અસંપ્રગાતસમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૧

એ પ્રમાણે વૃત્તિઓનાં સ્વરૂપો કહી હવે તેમના નિરોધનાં ઉપાયો દર્શાવે છે:—

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ ॥ ૧૨ ॥

પદવોધિની ટીકા:—અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં વહ્યમાણ-લક્ષણાભ્યામેવ તાસાં વૃત્તીનાં નિરોધઃ અનુત્થાનં સેત્સ્યતીતિ વાક્યશેષઃ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે તેનો (તે પાંચ અવયવવાળી વૃત્તિઓનો) નિરોધ [થાય છે.] ૧૨

વિવેચન:—અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય જેમનાં સ્વરૂપો સૂત્રકાર હવે પછી કહેશે તે બંનેવડે ત્રણ ગુણુમાંથી ઉપજનારી પ્રમાણાદિ પાંચ અવયવવાળી વૃત્તિઓનો નિરોધ એટલે અંતર્મુખપણાવડે સ્વકારણ ચિત્તમાં શક્તિરૂપે અવસ્થાન થાય છે. વિષયદોષદર્શનથી ઉપજેલા વૈરાગ્ય-વડે ચિત્તમાં વિષયવિમુખતા ઉપજે છે, અને વિવેકદર્શનના અભ્યાસ-વડે ચિત્તમાં સુખજનક દૃઢચેત્ર્ય ઉપજે છે.

નિરોધની ઉત્પત્તિમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો અવાંતરભેદવડે સમુચ્ચય છે, પણ વિકલ્પ નથી. જેમ તીવ્રવેગવાળી નદીના સમુદ્રાભિ-મુખ પ્રવાહને સેતુબંધનવડે રોકીને તેમાંથી સારણુ-નહેર-વડે ઉત્તમક્ષેત્રા-શ્ચિમુખ તિર્યક્ પ્રવાહ ચલાવવામાં આવે છે તેમ વૈરાગ્યવડે ચિત્તનદીનો સંસારસમુદ્રભણી જનારો વૃત્તિપ્રવાહ રોકાય છે, અને સમાધિના અભ્યાસ-વડે તે નદીનો કૈવલ્યસાગરભણી જઈ તેમાં લીન થનારો પ્રશાંત-વાહિતાવૃત્તિની સતતતારૂપ પ્રવાહ ચલાવવામાં આવે છે. એવી રીતે દ્વાર-ઉપયોગ-ના ભેદથી અભ્યાસવૈરાગ્યનો સમુચ્ચયજ છે, પણ એક દ્વારવડે ડાંગર અને જવની પેઠે તેમનો વિકલ્પ નથી, તેથીજ ભગવાને “અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥” (હે અર્જુન ! એ ચિત્તનો અભ્યાસવડે અને વૈરાગ્યવડે અવશ્ય નિરોધ કરાય છે,) એ વચનમાં સમુચ્ચયનો બોધક ચક્રાર મૂક્યો છે, અને શ્રીસાંખ્યદર્શનમાં પણ “વૈરાગ્યાદભ્યાસાચ ॥” (વૈરાગ્યથી અને અભ્યાસથી વૃત્તિઓ-નો નિરોધ થાય છે,) એ સૂત્રમાં શ્રીકૃષ્ણજીએ તે બંનેના સમુચ્ચય-ને દર્શાવનારો ચક્રાર મૂક્યો છે. જેમ વાસનાશય, મનોનાશ અને

તત્ત્વગ્ઘાન એ ત્રણેનો અભ્યાસ સાથે કરવાથીજ તત્ત્વગ્ઘાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય એ બંનેનું સાથેજ અનુષ્ઠાન કરવાથી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે, અન્યથા થતો નથી. જેમ માર્ગનની ત્રણ ઋચાઓમાંથી એક ઋચાનો પાઠ આજે કરવામાં આવે, બીજોનો પાઠ કાલે કરવામાં આવે, અને ત્રીજોનો પાઠ પરમદિવસ કરવામાં આવે તો તેથી શાસ્ત્રીય માર્ગનની સિદ્ધિ થતી નથી, અને રોટલી આજ ખાવામાં આવે, દાળ કાલ ખાવામાં આવે ભાત પરમદિવસ ખાવામાં આવે, અને શાક પેસે દિવસ ખાવામાં આવે તો તેથી લૌકિકભોજનની સિદ્ધિ થતી નથી તેમ પ્રથમ કેટલોક કાલ અભ્યાસનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે, અને તે પછી કેટલોક કાલ વૈરાગ્યનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો તેથી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ સિદ્ધ થતો નથી, પણ તે બંનેનું સાથે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તોજ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે. તેમાં જન્મજન્માન્તરના સંસ્કારોથી વિષયોભણી જનારી વૃત્તિઓના પ્રવાહને વૈરાગ્યવડે રોકવામાં આવે છે, અને વિષયભણી નહિ જનારી વૃત્તિઓને અભ્યાસરૂપ ઉપાયવડે પુરુષતત્ત્વપ્રતિ લક્ષ જવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધમાં તથા તેમની પોતપોતાની સિદ્ધિમાં પણ પરસ્પરના ઉપકારકપણાથી તે બંનેનું સાથેજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. વૈરાગ્યના સહભાવથી વિક્ષેપના અભાવે અભ્યાસમાં સુલભતા થાય છે, અને અભ્યાસના અનુષ્ઠાનથી લયાદિના અભાવવડે વૈરાગ્યની સ્થિરતા થાય છે, એ વાર્તા યોગાભ્યાસીઓને અનુભવસિદ્ધ છે.

યોગમાખ્યાદિમાં પણ કહ્યું છે કે ચિત્તરૂપ નહીં બંનેભણી

વહેનારી છે કલ્યાણરૂપ કેવલ્યસાગરભણી જેમ તે વહન કરે છે તેમ પાપરૂપ સંસારસાગરભણી પણ તે વહન કરે છે. તેમાં પ્રાયશઃ સર્વ જીવોની ચિત્તરૂપ નદી, પરમેશ્વરે ઈદ્રિયોનો પ્રવાહ બહિર્મુખ કરેલો હોવાથી વિષયોના આકર્ષણવડે, વિષયરૂપ સંસારસાગરભણી વહન કરતી પ્રતીત થાય છે, અને કોઈ પુણ્યવાન પુરુષ અભ્યાસવૈરાગ્યરૂપ યતનવડે તે ચિત્તરૂપ નદીનો પ્રવાહ કેવલ્યરૂપ સાગરભણી કરી શકે છે. ચિત્તનદીના વિરુદ્ધ પ્રવાહની પેટે સંસાર પણ અધિકારિભેદે વિરુદ્ધ રહ આપનારો ઠલો છે:—

“ પ્રત્યગ્દૃશાં વિમોક્ષાય નિબન્ધાય પરાગ્દૃશામ્ ।

અપામાર્ગલતેવાયં વિરુદ્ધફલદો ભવઃ ॥ ”

અર્થ:—અધેડાની લતાની પેટે આ સંસાર વિરુદ્ધ ફલ આપનારો છે. અંતર્દષ્ટિવાળાને તે મોક્ષનો હેતુ થાય છે, અને બહિર્દષ્ટિવાળાને તે બંધનનો હેતુ થાય છે.

નદીના મૂલમાંથી જેમ જલનો પ્રવાહ વહે છે તેમ ચિત્તમાંથી સર્વદા વૃત્તિઓનો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે માટે ચિત્તને નદીની ઉપમા આપી છે. આત્મા અને અનાત્માના વિવેકરૂપ સુમાર્ગમાં વહેનારી અને કેવલ્યસાગરમાં લીત થનારી કલ્યાણવહા ચિત્તનદી છે, અને આત્મા તથા અનાત્માના અવિવેકરૂપ કુમાર્ગમાં વહેનારી અને વિષયભોગસમુદ્રમાં પડનારી પાપવહા ચિત્તનદી છે. તેમાં પ્રથમ વૈરાગ્યવડે વિષયમાર્ગમાં જનારા વૃત્તિપ્રવાહનું નિવારણ કરાય છે, અને પશ્ચાત્તઃ વિવેકદર્શનના અભ્યાસવડે વિવેકમાર્ગમાં જનારા વૃત્તિપ્રવાહને બલવાન કરાય છે, એથી તે કેવલ્યસાગરમાં વિલીન થાય છે, એવી રીતે અવાંતરવ્યાપારના ભેદવડે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ઉભયને અધીન છે. ૧૨

તેમાં પ્રથમ સ્વરૂપ અને પ્રયોજનવડે અભ્યાસના લક્ષણને કહે છે:—

તત્ર સ્થિતૌ યત્નોઽભ્યાસઃ ॥ ૧૩ ॥

પદબોધિની ટીકા:—રજસ્તમોહતિશૂન્યસ્ય ચિત્તસ્ય
एकाग्रतापरिणामः स्वरूपनिष्ठः परिणामो वा स्थितिः । तस्या
यत्नः अत्यन्तोत्साहः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनं वा
अभ्यास इति शङ्यते ॥ १३ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેમાં (સ્વરૂપાવસ્થિત દ્રષ્ટામાં) [ચિત્તની]
પ્રશાંતવાહિતાને માટે [જે] યત્ન [તે] અભ્યાસ [કહેવાય છે.]

વિવેચન:—તત્ર એટલે સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થિત એવા દ્રષ્ટારૂપ
પુરુષમાં રાજસતામસજ્જિગીધી રહિત ચિત્તની પ્રશાંતવાહિતા—એકાગ્ર-
અવસ્થા—તે સ્થિતિ કહેવાય છે. તે સ્થિતિની પ્રાપ્તિમાટે જે પ્રયત્ન
તે અભ્યાસ કહેવાય છે. સ્થિતૌમાં જે સમમી છે તે સમમી “**चर्म-
णि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चर्मरौ हन्ति
सीम्नि पुष्कलको हतः ॥**” (ચામડામાટે દીપડાને હણે છે, દાંતોને
માટે હાથીને હણે છે, કેશોમાટે ચમરીને હણે છે, અને વૃષયુકોશની
સતીપ રહેલી કસ્તૂરીમાટે કસ્તૂરીમૃગને હણે છે,) એ વચનમાંના **चर्मणि**
આદિ શબ્દોની પેઠે અર્થાશમાં નિમિત્તાર્થો સમમી હોવાથી સ્થિતૌનો
અર્થ અર્થર્થના જેવો એટલે સ્થિતિને માટે એવો થાય છે. જેમના મતમાં
સ્થિતૌમાં વૈષમિકાધારમાં સમમી છે તેમના મતમાં સ્થિતિરૂપ વિષયમાં
જે પ્રયત્ન તે અભ્યાસ એમ સૂત્રાર્થ થાય છે. “સ્વભાવચાંચલ્યથી
બહાર જવાના સ્વભાવવાળા ચિત્તનો પશુ હું અવસ્થ નિરોધ કરીશ”

એવો જે અત્યંત માનસ ઉત્સાહ તે પ્રયત્ન કહેવાય છે. તે એકાગ્રચિત્તિની ધારારૂપ સ્થિતિમાટે તેનાં બહિરંગઅંતરંગ સાધનોરૂપ મનનિષ્ક્રિયાદિની જે પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિ તે અભ્યાસ બોલ્યો, અર્થાત્ ચિત્તમાંની રાજસતામસ વૃત્તિઓના હેતુબૂત સંસ્કારોની નિવૃત્તિદ્વારા સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત દ્રષ્ટામાં ચનારી ચિત્તની એકાગ્રચિત્તિના પ્રવાહરૂપ પ્રચીતવાહિતા સંપાદન કરવા અગાધ શ્રદ્ધા તથા સુદૃઢ દિસાહપૂર્વક સમાધિનાં અંતરંગબહિરંગ સાધનોનું એ સ્થિતિની પ્રાપ્તિપર્યંત પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાન કર્યા કરવું એ અભ્યાસ છે.

વૃત્ત્યંતરના અભાવથી પૂર્વોક્ત સ્થિતિ હર્ષસૌકાદિ તરંગરહિત એટલે પુરુષમાં એકાગ્રચિત્તિની ધારારૂપ છે. એ સ્થિતિ જેણે સંપાદન કરી છે તે શાંત કહેવાય છે. શાંતનું સ્વરૂપ તંત્રોમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ શ્રુત્વા સ્પૃષ્ટ્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ મુક્ત્વા ઘ્રાત્વા શુભાશુભમ્ ।

ન હૃષ્યતિ ન ગ્લાયતિ સ શાન્ત ઇતિ કથ્યતે ॥”

અર્થ:—જે શુભાશુભ સાંભળાને, સ્પર્શ કરીને, જોઈને, ખાઈને અને સુંઘીને હર્ષ પામતો નથી, તથા શોક કરતો નથી તે શાંત છે એમ કહેવાય છે.

આ સૂત્રમાં સમાધિનું પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાન કરવાને અભ્યાસ કહ્યો નથી, પણ સમાધિનાં સાધનોનું પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાન કરવાને અભ્યાસ કહ્યો છે. એ અભ્યાસથી બ્યુત્થાનસંસ્કારોનો તિરોભાવ થઈ નિરોધસંસ્કારો બંધવાન થાય છે. ૧૩

નિરોધસંસ્કારના અનાદિ શુદ્ધરૂપ બ્યુત્થાનપ્રેરકારરૂડે પ્રતિબદ્ધ થયેલો તે અભ્યાસ પૂર્વોક્ત સ્થિતિને સંપાદન કરવા કેમ સમર્થ થાય ? એમ સંક્રાંધ થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવિતો

દૃઢભૂમિઃ ॥ ૧૪ ॥

પદ્મોદિની ટીકાઃ—સ તુ અભ્યાસસ્તુ દીર્ઘકાલં
નૈરન્તર્યેણ તપોવ્રત્તચર્યવિદ્યાશ્રદ્ધાદિરૂપેણ ચ સત્કારેણ આદરા-
તિશયેન વા આસેવિતઃ સમ્યક્ અનુષ્ઠીયમાનઃ સન્ દૃઢભૂમિઃ
સ્થિરઃ ભવતીતિ શેષઃ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તે (અભ્યાસ) તો બહુકાલપર્યંત નિરંતરપણે
આદરપૂર્વક સર્વપ્રકારે સેવન કર્યો [છતો] સ્થિર [થાય છે.]

વિવેચનઃ—સૂત્રમાંનો તુશબ્દ પૂર્વોક્ત શંકાની નિવૃત્તિ કરે છે,
અર્થાત્ પૂર્વોક્ત શંકા સંભવતી નથી એમ સૂચવે છે. થોડો કાલ સેવનાથી,
બહુકાલનો સેવનમાં પણ મધ્યે મધ્યે વિરામ પામીને સેવનાથી, અને
નિરંતરપણામાં પણ અતિશય આદરના અભાવથી લય, વિક્ષેપ, કપાય
અને રસાસ્વાદરૂપ યોગના અંતરાયોનો પરિહાર ન થવાથી વ્યુત્થાનસંસ્કાર-
ના પ્રબલપણાવડે તે અદૃઢ અભ્યાસ સમાધિરૂપ ફલવાળો થતો નથી
તેથી તે અભ્યાસનું બહુકાલપર્યંત વ્યવધાનરહિતપણે આદરપૂર્વક સારી
રીતે સેવન કરવાનું કહ્યું છે. એમ કરવાથી તે અભ્યાસ સુદૃઢ એટલે
વ્યુત્થાનસંસ્કારોથી અભિભવ ન પામે એવો બલવત્તર થાય છે. આદારને
નિયમમાં રાખવારૂપ તપ, ઉપરચ્છેદ્રિયના નિગ્રહરૂપ વ્રત્તચર્ય, શ્રીપરમાત્મા-
ની તથા શ્રીસદ્ગુરુની ઉપાસનારૂપ વિદ્યા, અને યોગ તથા યોગના
સાધનોના યથાર્થપણામાં સુદૃઢ વિશ્વાસરૂપ શ્રદ્ધા એ ચારે સહિત અભ્યાસ
કરવો તે આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો કહેવાય છે. અભ્યાસકાલે વિદ્ય કર-

નારાં લાય, વિશ્લેષ, કષાય અને રસાસ્વાદને નિવૃત્ત કરનારા શાસ્ત્રીય ઉપાયોનું સેવન કરવામાં પ્રમાદ ન કરવો તે પણ આદર કહેવાય છે, અને અભ્યાસના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક તેમાં અત્યંત અનુરાગ રાખવો તે પણ આદર કહેવાય છે. ચિત્તવૃત્તિની સુષુપ્તિજની સ્થિતિ તે લાય કહેવાય છે, અન્યવિષયાકારે વૃત્તિનું થવું તે વિશ્લેષ કહેવાય છે, તીવ્રરાગદ્વેષના સંસ્કારો જે વૃત્તિને સ્તબ્ધીભાવ પમાડે છે તે કષાય કહેવાય છે, અને સંપ્રગાતયોગમાં અતિ આનંદ માની વૃત્તિ અસંપ્રગાતયોગમાં પ્રવેશવા ન ઇચ્છે તે રસાસ્વાદ કહેવાય છે.

વ્યુત્થાનસંસ્કારો દીર્ઘકાલના છે માટે તેનો અભિભવ કરવા અભ્યાસ પણ દીર્ઘકાલ કરવો જોઈએ. માસપક્ષના અભ્યાસથી સામાન્ય અધિકારીઓવડે વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો અભિભવ કરી શકાતો નથી. દીર્ઘકાલપર્યંત અભ્યાસ કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા ઉપજવનારા સંસ્કારો જ્યારે બલવાન થાય છે ત્યારેજ તે ચિત્તને બહિર્મુખ કરનારા વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો પરાભવ કરી શકે છે, અન્યથા પરાભવ કરી શકતા નથી માટેજ સૂત્રકારશ્રીએ દીર્ઘકાલપર્યંત અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું છે. વ્યુત્થાનસંસ્કારો અનંતકાલના છે માટે તેનો અભિભવ કરવા સાધકે અભ્યાસ પણ અનંતકાલ કરવો જોઈએ એમ પૂર્વોક્ત કથનનું તાત્પર્ય નથી, પણ જે જે સાધકના વ્યુત્થાનસંસ્કારો જેટલા જેટલા કાલના અભ્યાસથી અભિભવ પામવાયોગ્ય હોય તે તે સાધકે તેટલા તેટલા કાલપર્યંત અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમ તાત્પર્ય છે. ઉત્તમ અધિકારીને અષ્ટપકલમાં અભ્યાસની ફલસિદ્ધિ પ્રતીત થાય છે, મધ્યમ અધિકારીને કિમિત્ત વિલંબે ફલસિદ્ધિની પ્રતીતિ થાય છે, અને કનિષ્ઠ અધિકારીને બહુ વિલંબે કિંવા જન્માર્તરે પણ ફલસિદ્ધિની પ્રતીતિ થાય છે માટે અમુક સમયમુધીજ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમ કહી શકાયું નથી,

પણુ દ્વલસિદ્ધિનો વાસ્તવિક અનુભવ થતાસુધી પ્રત્યેક સાધકને અભ્યાસ કરવાની અપેક્ષા છે એમ કહી શકાય છે. વ્યુત્થાનના સંસ્કારો મિથ્યા-વસ્તુરૂપ અચાન અને તેના કાર્યની સાથે સંબંધ રાખનારા છે, અને એકાગ્રતાના સંસ્કારો સત્યવસ્તુરૂપ પુરુષની સાથે સંબંધ રાખનારા છે, એટલે અનંતકાલના વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો અભિભવ પ્રમાણમાં તેનાથી ઘણા યોગ કાલના એકાગ્રતાના સંસ્કારોથી બમ્બી શકે છે. બલવત્તર વિરોધી વસ્તુ પોતાવડે નિવૃત્ત થવાયેઅ નિર્મલ પ્રતિપક્ષીની શીઘ્ર નિવૃત્તિ કરી શકે છે એ વાર્તા આખણે કોઇ ગુહામાં દીર્ઘકાલથી રહેલા અંધકારને સ્વલ્પકાલમાં નિવૃત્ત કરતા પ્રજાશના દૃષ્ટાંતથી સારી રીતે સમજાય છે. બહુ કાલપર્યંત અભ્યાસ કરે પણ જો મધ્યે મધ્યે વિષયાનુરાગકિંવા પ્રમાદ આલસ્યાદિવડે અભ્યાસનો પરિત્યાગ કરી તે અભ્યાસનું નિરંતરપણું ન રાખે તો તે અભ્યાસવડે અભિભવ પામેલા વ્યુત્થાનસંસ્કારો મધ્યમાં વ્યુત્થાનનું સેવન થવાથી પાછા બલવાન થઇ જાય છે, અને એકાગ્રતાના સંસ્કારોને નિર્મલ કરી નાંખે છે તેથી પૂર્વે કરેલો અભ્યાસ નિષ્ફલ થઈ જાય છે માટેજ બહુ કાલની સાથે નિરંતરપણાની આવશ્યકતા સૂત્રમાં દેખાડી છે. માત્ર બહુ કાલથી અને નિરંતરપણાથી પણ તે અભ્યાસની યથાર્થ સિદ્ધિ જતી નથી. તેમની સાથે પૂર્ણસત્કારની પણ અપેક્ષા છે માટેજ ભગવાન સૂત્રકારે આદર-પૂર્વક અભ્યાસનું સેવન કરવા સૂચવ્યું છે. “તપસ્યા બ્રહ્મચર્યેજ અહ્યા વિદ્યાયાઽઽરમાનમશ્વિષ્ય ॥” (તપવડે, બ્રહ્મચર્યવડે, અહ્યા-વડે ને ઉપાસનાવડે આત્માને શોધીને) એ શ્રુતિ પણ અભ્યાસમાં સત્કારની અપેક્ષા બહુત્રે છે. આદરવિના કરવામાં આવતો અભ્યાસ કાલો-કરીને બંધ થઇ જાય છે, અને જેટલો અભ્યાસ થયો હોય તેટલો અભ્યાસ પણ પ્રમાણમાં યથાયેઅ ફલ ઉપજવી શકતો નથી માટે

સાધકે અભ્યાસમાં અનાદર સેવવો ઉચિત નથી, કિંતુ વિવેકી સાધકે
 “ સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિષ્ણચ્ચેતસા ॥ ” (સાધકે તે
 યોગ ઝાનિરહિત મનવડે નિશ્ચયપૂર્વક અભ્યાસ કરવાયોગ્ય છે) એ
 ભગવદ્વચનાનુસાર પ્રસન્ન મનથી પૂર્ણ સત્કારયુક્ત નિશ્ચયવાળા થઈ
 ટિઢિભની*પેઠે તેની પૂર્ણ સિદ્ધિમાટે યત્ન કર્તવ્ય છે. ૧૪

એ પ્રમાણે ઉપરનાં બે સૂત્રોથી અભ્યાસનું સ્વરૂપ કશું. હવે
 ક્રમથી પ્રાપ્ત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહેવાનું છે. વૈરાગ્યના બે પ્રકાર છે,
 અપર અને પર. અપરવૈરાગ્ય સંપ્રગાતયોગની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારક છે, અને
 પરવૈરાગ્ય અસંપ્રગાતયોગની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારક છે. અપરવૈરાગ્યની
 વશીકાર એવી સંગ્રા પશ્ય છે. તે વશીકારનામના વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ
 ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે કહે છે:—

દૃષ્ટાનુશ્રવિકવિષયવિતૃષ્ણસ્ય વશીકાર-

સંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—દૃષ્ટ: इहैवोपलभ्यमानः सक्चन्दून-
 वनितादिः । अनुश्रवो वेदस्तद्धोषितः स्वर्गादिरानुश्रविकः ।
 तयोर्द्वयोरपि विषययोर्नश्वरत्वदुःस्वानुस्युतत्वादिदोषदर्शनात्
 वितृष्णस्य निःस्पृहस्य या वशीकारसंज्ञा ममैवैते वक्ष्या नाहमेषां
 वक्ष्य इति ज्ञानं सा वैराग्यमित्युच्यते ॥ १५ ॥

* એ દર્શન શીષ્યોનાદીસ્તુલ્યમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. જેમને વિશ્વાસ
 થાય તેમણે ત્યાં ભેડું.

સૂત્રાર્થ:—લૌકિકવૈદિક વિષયોમાં રાગશૂન્ય [ચિત્ત]ની [જે] વશીકારસંજ્ઞા [વિતૃષ્ણા તે અપર] વૈરાગ્ય [કહેવાય છે.] ૧૫

વિવેચન:—સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, કીર્તિ અને સત્તારૂપ જે એતન અએતન દષ્ટ વિષયો છે તે લૌકિકપ્રમાણથી જાણવામાં આવનારા હોવાથી લૌકિકવિષયો કહેવાય છે. શ્રીગુરુમુખથી શ્રવણ કરવામાં આવતો વેદ અનુશ્રવ કહેવાય છે. તે અનુશ્રવ-વેદ-વડે જાણવામાં આવતા સ્વર્ગ, વૈદેહ અને પ્રકૃતિલયત્વ તે આનુશ્રવિકવિષયો કહેવાય છે. ભૂતો કિંવા ઇન્દ્રિયોમાંથી કોઈ એકને આત્મા માની તેનીજ ઉપાસનાવડે જે દેહપાતપછી તેમાં લીન થઈ સ્થૂનદેહરહિત થયેલા હોય તે વિદેહ કહેવાય છે. તે વિદેહનો જે ભાવ તે વૈદેહ વા વિદેહપણું કહેવાય છે. જેઓ તન્માત્રા, અહંકાર, મહત્ત્વ વા અવ્યક્તમાંથી કોઈ એકને આત્મા સમજી તેની ઉપાસના કરનારા હોય છે તેઓ દેહપાતપછી સાધિકારપ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, તેઓને યોગશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિલીન વા પ્રકૃતિલય કહે છે. પ્રકૃતિલયના ભાવને પ્રકૃતિલયત્વ કહેવામાં આવે છે. લૌકિક તથા વૈદિક વિષયો અશુદ્ધ, ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામી વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળા, સાતિશયતાયુક્ત અને દુઃખમિશ્રિત હોવાથી વિવેકીને તે ઇચ્છનાયોગ્ય નથી. લૌકિક-વિષયોમાં સ્ત્રી એ મુખ્ય વિષય છે. સ્ત્રીશરીરના જે અવયવોનું તથા તેમની સાથેની જે ક્રીડાઓનું વિષયિજનો રમણીયપણુની બુદ્ધિથી જાણે અજાણે નિરંતર ધ્યાન કર્યા કરે છે તે અવયવો અને તે ક્રીડાઓનું સાંતચિત્તથી વિચાર કરનારા વિવેકીને અત્યંત અસારપણું પ્રતીત થયા વિના રહેતું નથી. સ્ત્રીપુરુષ બંનેની શરીરો પરસ્પર રાગ રાખનાર બંનેને પરમ બંધનનાં હેતુભૂત થાય છે. અપરસ્પરસાંતિ-

માંનો એક એક વિષય પણ જ્યારે પોતાના બંધન કરવાના સ્વભાવથી પોતાનામાં રાગ રાખનાર જીવને બંધન કરે છે ત્યારે સ્ત્રીમાં તો એ પાંચે વિષયો છે તેથી તે પુરુષને પરમબંધન કેમ ન કરે ? સ્ત્રીબંધનો રાગ-જ મોક્ષમાર્ગમાં પરમશત્રુનું કામ કરે છે માટેજ મોક્ષશાસ્ત્રોમાં એ રાગ-ને દોષઃર્શનના સાક્ષાત્કારવડે નિર્મૂલ્ય કરવાનો ઉપદેશ કરેલો હોય છે. પુરુ-ષનું ચિત્ત સ્ત્રીપ્રતિ અને સ્ત્રીનું ચિત્ત પુરુષપ્રતિ જન્મજન્માંતરના રાગ-ના સંસ્કારોવડે અનાયાસે આકર્ષાય છે. એ આકર્ષણ જો સુદૃઢ વૈરાગ્યથી નિવૃત્ત કરવામાં ન આવે તો બંનેને સાધનમાંથી બ્રહ્મ કરી વિપરીતમાર્ગે લઈ જાય છે. સ્ત્રીપુરુષોનાં સ્થૂલશરીરોપરની ત્વચા દૂર કરતાં એમાં જે લોહી, નાડીઓ, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ, મેદ, મજ્જા, વિષ્ણુ અને મૂત્રાદિ અ-પવિત્ર અને જોતાં ચીતરી મઢે એવા પદાર્થો રહેલા છે તેમાંનો કયો પદાર્થ વિવેકીને ઇચ્છવાયોગ્ય છે ? કોઈ નહિ. એ શરીરો અત્યંત દુર્ગંધ-મય હોવાથી નાસિકાને ત્રાસ આપનારાં ને તેની રચનાનો જોણે પૂરેા વિચાર કર્યો હોય તેને જોવાં ન ગમે એવાં હોવાથી નેત્રને ત્રાસ આપ-નારાં છે, તથા અપકર હૃદયમાં કેટલાક દોષો પ્રકટપણે અને કેટલાક દોષો અપ્રકટપણે એમ સર્વ દોષો રહેલા હોવાથી તે શરીરમાં રહેલા ચિત્તાના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પણ મનને ગ્ધાનિ ઉપજે છે. એમ છતાં પણ મહામોહથી અંધ થયેલા મનુષ્યોને જેમ જ્ઞાનશકરાદિને વિષ્ણુજેત્રા અરંમ્ય પદાર્થોના બક્ષશમાં પણ ગ્ધાનિ પ્રતીત થતી નથી તેમ શરીરના કુત્સિત અવયવોના ભોગોમાં લેશ પણ ગ્ધાનિ પ્રતીત નથી. પુત્રનો રાગ પણ માખાપને દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ કરનારો છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થયા-પહેલાં અપ્રાપ્તિથી પુત્રનાં માખાપ થવાને ઇચ્છતાં પુત્રાનુરાગી સ્ત્રીપુરુષને દુઃખ આપે છે, મૌઠમાં આવીને પણ નાનાપ્રકારની ચિંતા કરાવે છે, પ્રસવમાટે ચિંતા કરાવે છે, જન્મીને રોગગ્રસ્ત થાય ત્યારે દુઃખ આપે

છે, બાહ્યાવસ્થામાં વા યુવાવસ્થામાં મૂર્ખપણાથી વા દુરાચરણથી દુઃખ આપે છે, અને મરે તો માળાપને અપાર દુઃખનો આપનાર થાય છે. એવી રીતે પુત્ર પોતાના પર રાગ રાખનાર માળાપને સર્વથા દુઃખદાતા જ છે. દ્રવ્ય, ગૃહ, ભૂમિ, અન્ન અને વસ્ત્રાદિ પદાર્થો ધન કહેવાય છે. ધન પણ પોતાનામાં મમતા રાખનારને દુઃખનો હેતુજ થાય છે ધન સંપાદન કરવામાં કષ્ટ છે, સાચવવામાં કષ્ટ છે, અને તેનો કાષ્ટ પણ રીતે વિયોગ થાય તોપણ કષ્ટ છે. એમ ધનમાં પણ વિવેકદૃષ્ટિએ સર્વથા કષ્ટ છે. કીર્તિની તૃષ્ણા રાખવી એ લોકવાસના છે. સર્વલોકભણીથી કીર્તિની અભિલાષા રાખવી તે જનસ્વભાવની રચના જોતાં પાર પડે એવી નથી માટે તે લોકવાસના દુર્વાસનારૂપ હોવાથી કીર્તિમાં રાગ રાખનારને સર્વથા દુઃખાનુભવ કરાવનારીજ છે સત્તા પણ સંપાદન કરવામાં રહેલા દુઃખથી, વિરોધી મનુષ્યોના બયથી, અશાશ્વતપણાથી તથા પ્રાયશઃ અયોગ્ય કાર્યોભણી લાઇ જવાના સ્વભાવવાળી હોવાથી વિવેકીને દુઃખરૂપજ પ્રતીત થાય છે. સ્વર્ગ, વૈદેહ અને પ્રકૃતિસત્ત્વ પણ કેવલ્યની અપેક્ષાએ દુઃખરૂપજ છે. સ્વર્ગમાં પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ અન્યના ઉત્કર્ષની અસહનશીલતારૂપ ઈર્ષ્યા, સમાનોની સાથે સ્પર્ધા, પોતાનાથી કનિષ્ઠ હોય તેઓને જોઈને ગર્વ, અને પુણ્ય ક્ષીણ થયે મર્ત્યલોકમાં પડવાનું ભય એ દોષો રહેલા છે. વૈદેહ અને પ્રકૃતિસત્ત્વ પણ પુનરાગમન હોવાથી વૈદેહ અને પ્રકૃતિસત્ત્વ પણ દુઃખાભાવરૂપ નથી તેથી તેઓની પ્રાપ્તિ વાસ્તવિક સુખરૂપ નથી. એ પ્રમાણે લૌકિક તથા વૈદિક વિષયો આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એ ત્રણ તાપથી રહિત નથી, પણ એ ત્રણ પ્રકારના તાપથી ઓછાવધતા કુતળજ છે એ લૌકિકવૈદિક વિષયોની અપ્રાપ્તિમાં જે રાગરહિતપણું તે વૈરાગ્ય નથી, તેમજ રોગાદિનિમિત્તથી વા સામાન્યદોષદર્શનથી વિષયો-

માં અરુચિ જણાય તો તે પણ વૈરાગ્ય નથી, કિંતુ દિવ્યાદિવ્ય વિષયના સંયોગમાં પણ દોષના દૃઢ સાક્ષાત્કારથી ચિત્તની ક્ષોભરહિત એટલે રાગ-દ્વેષઅન્ય સ્થિતિ રહે તે વશીકારસંગ્રહ અપરવૈરાગ્ય છે.

શ્રીસદ્ગુરુ, ઇષ્ટદેવની પ્રતિમા અને તત્ત્વવેત્તાઓ આદિનાં સ્થૂત-સ્વરૂપો જોકે લૌકિકપ્રમાણથી સ્થૂતરીતે જાણી શકાય એવાં છે, તોપણ તેમનાં વાસ્તવિકસ્વરૂપો લૌકિકપ્રમાણથી અગમ્ય છે તેથી, તથા તેઓમાં રાખવામાં આવતી પ્રીતિ બંધનનો હેતુ થતી નથી પણ કેવલ્યનો હેતુ થાય છે તેથી, તેઓની ગણના લૌકિક વિષયોમાં થઈ શકતી નથી. શ્રીસદ્ગુરુનું, શ્રીઇષ્ટદેવનું, તત્ત્વવેત્તાઓનું અને સાધકનું પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જોકે વેદાદિથી જાણવામાં આવે છે, તોપણ તેમાં રાખેલી પ્રીતિ બંધનના હેતુરૂપ વા દુઃખરૂપ થતી નથી, કિંતુ કેવલ્યના હેતુરૂપ વા દુઃખાભાવના હેતુરૂપ થાય છે માટે તેમની ગણના વૈદિક વિષયોમાં થઈ શકતી નથી. જે લૌકિકવૈદિક વિષયો બંધનના હેતુરૂપ અને કેવલ્યના વિરોધી છે તેઓમાંજ સાધકે વિતૃષ્ણ થવું જોઈએ, કેવલ્યના સાધક વિષયોમાં નિરપૃહ થવાની આવશ્યકતા નથી.

યતમાનસંગા, વ્યતિરેકસંગા, એકોદ્રિયસંગા અને વશીકારસંગા એમ અપરવૈરાગ્યની ચાર સંગાઓ છે. ચિત્તમાં રહેલા રાગાદિ દોષેણુકે ઇદ્રિયો ફેરકેલા અસ્મની પેડે વિષયોપ્રતિ પ્રવર્તે છે. રાગદ્વેષના સ્વરૂપના ચાન્ પૂર્વક તે ઇદ્રિયોને તે તે વિષયોમાં રાગદ્વેષપૂર્વક ન પ્રવૃત્ત થવા દેવાની ઇચ્છાથી ચિત્તના તે મલોનો દાહ કરવામાટે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષાની બાવનાના આરંભરૂપ જે યત્ન તે યતમાનસંગા વૈરાગ્ય છે, અથવા આ જગતમાં સાર શું છે, તથા અસાર શું છે તે હું ગુરુ-શાસ્ત્રથી જાણીશ એવો ચિન્તાર કરી તત્ત્વરૂપ ઉદ્યોગ આરંભવો તે યતમાનવૈરાગ્ય છે. ચિત્તના રાગદ્વેષાદિ મલોનો દાહ કરનારા ઉપાયનો

આરંભ કર્યા પછી ચિત્તના કેટલા મલો દગ્ધ થયા, અને કેટલા મલો દગ્ધ થયા અવશેષ છે, એ પ્રમાણે દગ્ધ થયેલાનો તથા દગ્ધ થયા અવશેષ રહેલાનો વ્યતિરેકવડે નિશ્ચય કરવો તે વ્યતિરેકસંગ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોને પ્રવૃત્તિ કરાવવાના અસમર્થપણારૂપ દગ્ધભાવને પામેલા ચિત્તના મલોનું જે ઐત્સુક્યમાત્રવડે મનમાં રહેવું તે એકેન્દ્રિયસંગ વૈરાગ્ય છે, અથવા લૌકિક અને વૈદિક પ્રવૃત્તિના દુઃખરૂપપણાના જ્ઞાનવડે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ નહિ ઉપજવનારી વિષયતૃષ્ણાનું ઐત્સુક્યમાત્રવડે મનમાં અવસ્થાન તે એકેન્દ્રિયસંગ વૈરાગ્ય છે. ઐત્સુક્યમાત્રની પણ નિવૃત્તિ એટલે દિવ્યાદિવ્યવિષયોના સાન્નિધ્યમાં પણ તે બંનેમાં રહેલા વિનાશ, પરિતાપ, સાતિશયત્વ અને અસુખ આદિ દોષોનું વારંવાર ચિંતન કરવાથી તેમનો સાક્ષાત્કાર થયે વિષયતૃષ્ણારહિત થયેલા સાધક્યોગીની જે ઉપેક્ષાપ્રુદ્ધિ તે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યથી શ્રેષ્ઠ વશીકારસંગ વૈરાગ્ય છે. આને વિષયવૈતૃષ્ણ્ય વા અપરવૈરાગ્ય પણ કહેવામાં આવે છે. તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થયે એ લૌકિક-વૈદિક વિષયો મારે અધીન છે, પણ હું તેમને અધીન નથી એમ સાધકને સમજાય છે માટેજ તેને વશીકાર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. યતમાન, વ્યતિરેક અને એકેન્દ્રિયસંગની સિદ્ધિ થયા વિના સાધકને વશીકારસંગની પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે વશીકારસંગના કથનથી પ્રથમના ત્રણનું પણ ગ્રહણ થઇ જાય છે તેથી સૂત્રમાં તેમને પૃથક્ કલા નથી.

સાધકને વિષયસાન્નિધ્યકાલે પ્રથમ દોષદર્શનવડે વિતૃષ્ણપણું ઉપજવા માટે છે. “ચિરકિર્દોષદર્શનાત્” (દોષદર્શનથી વૈરાગ્ય થાય છે) એ સ્મૃતિ પણ એમજ કહે છે. એ વિતૃષ્ણપણું યતમાનસંગ, વ્યતિરેકસંગ અને એકેન્દ્રિયસંગારૂપ ત્રણ પ્રકારનું છે. એ ત્રણ પ્રકારના વિતૃષ્ણ

ખ્યાના અભ્યાસથી વિષયોના સંયોગકાલમાં પણ સાધકને અપ્રતિબદ્ધ દોષદર્શન રહે છે માટેજ “વૈરાગ્ય્યાદોષવર્જનમ્ ॥” (વૈરાગ્યથી દોષદર્શન થાય છે) એ પ્રકૃતિમાં વક્ષીકારસંગા વૈરાગ્યથી દબ્બોષદર્શનનો સાક્ષાત્કાર રહેવાનું કહ્યું છે. દોષોના સાક્ષાત્કારરૂપ બલના અભાવથી કૌભારિ આદિ જેઓ પૂર્વે વિરક્ત હતા તેઓને પણ વિષયના સન્નિર્ભરથી દોષદર્શન પ્રતિબંધ પામી પુનઃ રાગ ઉત્પન્ન થયો હતો. ૧૫

એ પ્રમાણે સંપ્રગાતયોગને ઉપકાર કરનારા અપરવૈરાગ્યનું પ્રતિ-
પાદન કરીને હવે અસંપ્રગાતયોગના હેતુભૂત પરવૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન
ત્રીયેના સૂત્રથી કરે છે:—

તત્પરં પુરુષખ્યાતેર્ગુણવૈતૃષ્ણયમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદવોધિની ટીકા:—તત્ વૈરાગ્યં પુરુષખ્યાતેઃ પુરુષસ્ય
ખ્યાતિર્જ્ઞાનં તસ્માત્ પુરુષદર્શનાભ્યાસાત્ ધર્મમેધાખ્યાત્ ધ્યાના-
ત્ ભવતિ । તસ્યૈવ ફલીભૂતં ગુણવૈતૃષ્ણયં પ્રકૃતિવિષયકં વૈરાગ્ય-
મ્ । પરં નિરોધસમાધેરત્યન્તાનુકૂલત્વાદુત્કૃષ્ટમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—પુરુષના સાક્ષાત્કારથી પ્રકૃતિમાં (વિવેક-
ખ્યાતિમાં) [પણ જે] તૃષ્ણારહિતપણું તે પર [વૈરાગ્ય છે.] ૧૬

વિવેચન:—સંપ્રગાતસમાધિની દબ્બતાવડે ત્રણ ગુણરૂપ પ્રધાનથી
તથા બુદ્ધિથી બિન પુરુષની જે ખ્યાતિ એટલે સાક્ષાત્કાર થાય છે તે
પુરુષખ્યાતિ કહેવાય છે. તે ખ્યાતિથી ગુણવૈતૃષ્ણય એટલે સંપ્રગાત-
સમાધિના ફલભૂત અને અસંપ્રગાતસમાધિના અંતરંગસાધનરૂપ જે
પ્રકૃતિસંહિત બુદ્ધિસત્ત્વથી પુરુષના બિન્નપણ્યનું જ્ઞાન છે તેમાં પણ

તુષ્ટ્યારહિતપણું તે જ્ઞાનપ્રસાદમાત્ર એક વૈરાગ્ય છે. મુમુક્ષુ પ્રથમ પ્રકૃતિસહિત બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષના ભિન્નપણાના જ્ઞાનમાટે દૌષ્ટિક-વૈદિક વિષયોના દોષદર્શનવડે તે વિષયોમાં વૈરાગ્ય પામી સંપ્રસાતસમાધિમાં સ્થિત થાય છે; અને તે પછી અપરવૈરાગ્ય, શાસ્ત્ર, અનુમાન અને આચાર્યના ઉપદેશથી તેને પુરુષતત્ત્વનાં સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે પુરુષસાક્ષાત્કારના અભ્યાસવડે જોની બુદ્ધિનો ભોગમોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ સમાપ્ત થયો છે એવો તે મુમુક્ષુ ગુણરૂપ એવા પ્રકૃતિસહિત બુદ્ધિથી પુરુષના ભિન્નપણાના જ્ઞાનમાં પણ વિરક્ત થઈને અસંપ્રસાતસમાધિમાં સ્થિત થાય છે. એવી રીતે બે પ્રકારની નિષ્ઠાવડે બે વૈરાગ્ય છે, એક અપરવૈરાગ્ય-સંપ્રસાતદ્વલવાળો છે. તેમાં માત્ર વિષયોમાં દોષદર્શન થાય છે, પણ વિવેકખ્યાતિમાં દોષદર્શન થતું નથી, કેમકે હજી અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થયું નથી; અને બીજો પરવૈરાગ્ય અસંપ્રસાતદ્વલવાળો છે, તે કાલે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી વિવેકખ્યાતિ પણ ગુણરૂપ જણાવાથી તેમાં પણ ઉપેક્ષા થાય છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિવડે જોમાં તમોગુણ અત્યંત અભિ-ભવ પામી ગયો છે, અને રજોગુણનો લેશમાત્ર રહ્યો છે એવા ચિત્તમાં અપરવૈરાગ્ય ઉદય પામે છે. તે વૈરાગ્ય તો તૌષ્ટિકામાં* પણ હોય છે. તે

* નવ પ્રકારની તુષ્ટિઓવાળામાં. અંશ, સલિલ, એષ, વૃષ્ટિ, પાર, સુપાર, પારપાર, અનુત્તમાંલ અને ઉત્તમાંલ એ નવ તુષ્ટિઓનાં નામો છે. તેમાં પ્રથમની ચાર તુષ્ટિઓને આધ્યાત્મિકી તુષ્ટિઓ અને છેલ્લી પાંચને બાહ્ય તુષ્ટિઓ કહેવામાં આવે છે. અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ રાખી તદનુકૂલ પ્રવૃત્તિવડે સંતોષ માનવો તે આધ્યાત્મિકી તુષ્ટિઓ, અને વિષયત્યાગથી ઉપજેલો સંતોષ તે બાહ્ય તુષ્ટિઓ જણાવી. એ નવ તુષ્ટિઓનું વિશેષ વર્ણન શ્રીસાંખ્યપ્રવચનમાં “ આખ્યાત્મિકાદિમેદાજલવધા તુષ્ટિઃ ॥ ” [અઠ ૩ સૂ. ૪૩] એ સૂત્રપરની શ્લોકપ્રદીપિકાટીકામાં કરેલું છે કહી જેમને વિશેષ જણવાની હઠ્ઠા થાય તેમણે ત્યાં જોવું.

વૈરાગ્યવડેજ તેઓ પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે. “**વૈરાગ્યાત્પ્રકૃતિલયઃ ॥**” (અપરવૈરાગ્યથી પ્રકૃતિમાં લય થાય છે) એ શાસ્ત્રવચન પણ એમજ કહે છે. પરવૈરાગ્યમાં તો રજ્જેશુણ્મનો લેશ પણ રહેતો નથી માટે તે વૈરાગ્ય જ્ઞાનપ્રસાદમાત્ર છે. ચિત્તમત્ત્વ જોકે નિર્મલસ્વભાવવાળું છે તોપણ રજ્જેશુણ્મ તથા તમોશુણ્મના સંપર્કથી મલિનપણ્યને અનુભવે છે. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસરૂપ નિર્મલ જલની ધારાઓવડે ન્યારે ચિત્તના સર્વ રજસ્તમોમલ ધોવાઈ જાય છે ત્યારે તે અતિનિર્મલ જ્ઞાનપ્રસાદમાત્ર જેમાં પરિશેષ છે એવું થાય છે. તે પરવૈરાગ્યનું ઉપાદેયપણું સમજાવવામાટે તેના શુણ્મ દેખાડવામાં આવે છે. તે પરવૈરાગ્યનો ઉદય થયે સતે ધર્મમેધસમાધિને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી “પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય કૈવલ્ય મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે” એમ માને છે. જેનાં ક્લેશરૂપ મૂલો છિન્ન થઈ ગયાં છે એવા સંસ્કારમાત્રના હોવાથી પુરુષને જીવતાં છતાં પણ મુક્તિ થઈ શકે છે. “**જીવન્નેવ વિદ્વાન્ મુક્તો મવતિ ॥**” (વિદ્વાન્ જીવતો છતોજ મુક્ત થાય છે) એ શાસ્ત્રવચન પણ એ અર્થનેજ પ્રતિપાદન કરે છે. “ક્ષીણ કરવાયોગ્ય વાસનાઓસહિત અવિદ્યાદિ ક્લેશો મારા ચિત્તમાંથી ક્ષીણ થઈ ગયા છે તેથી મને એ કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે” એમ પણ તે યોગી માને છે. ધર્માધર્મસમૂહના અનુદાનથી શુભાશુભ-વાસનાં અને તેથી ધર્માધર્મ એમ તેમનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે. તે ધર્માધર્મસમૂહના અવિચ્છિન્નપ્રવાહથી પ્રાણી જન્મીને મરે છે, અને મરીને પુનઃ જન્મે છે. આ જન્મમરણનો પ્રવાહ ધરીયંત્રની પેઠે વિચ્છેદવિના ધર્માધર્મસમૂહનો સદ્ભાવ હોય ત્યાંસુધી ચાલ્યા કરે છે. “મારે તે ધર્માધર્મસમૂહ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે” એમ પણ તે યોગીને પ્રતીત થાય છે. “**ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ ॥**” (આ ધાનીનાં ધર્માધર્મરૂપ કર્મો ક્ષય પામે છે,) તથા “**કમે હ દૈવૈવ યતે**

તરણિ મારી (આ શાની એ પાપપુણ્યરૂપ ઉપાય કર્મને તરે છે) એ શ્રુતિ-
એ શાનવડે ધર્માધર્મની નિવૃત્તિને સ્પષ્ટપણે કહે છે. અપરવૈરાગ્ય તથા
સંપ્રસાદયોગથી નાશ નહિ પામેલાં પ્રારબ્ધકર્મો આ પરવૈરાગ્યદ્વારા
ઉપજતા અસંપ્રસાદયોગવડે નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેથી આ વૈરાગ્યનું
પરવૈરાગ્ય એ નામ યોગ્યજ છે. પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનની જે પરા-
કાષ્ટા તેજ પરવૈરાગ્ય હોવાથી તે પરવૈરાગ્ય ધર્મમેધસમાધિનોજ
બેદ છે, અન્ય નથી. એ પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિથી પુરુષને અવશ્યમેવ
કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૬

એ પ્રમાણે અભ્યાસવૈરાગ્યનાં સ્વરૂપોનું પ્રતિપાદન કરીને હવે
તે અભ્યાસ તથા અપરવૈરાગ્યવડે જે સંપ્રસાદયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે
તે સંપ્રસાદયોગના જે ચાર બેદ છે તે બેદોનું નિરૂપણ કરવા નીચેનું
સૂત્ર પ્રવૃત્ત થાય છે:—

વિતર્કવિચારાનન્દાસ્મિતારૂપાનુગમાત્

સંપ્રજ્ઞાતઃ ॥ ૧૭ ॥

પદબોધિની ટીકા:—સમ્યક્ સંશયવિપર્યયરહિતત્વેન
પ્રજ્ઞાયતે ભાવ્યસ્ય સ્વરૂપં યત્ર સઃ સંપ્રજ્ઞાતઃ સમાધિઃ । સ ચ
વિતર્કાદિચતુષ્ટયાનુગતત્વાદ્ચતુર્વિધઃ । તત્ર સ્થૂલે સાક્ષાત્કાર-
વતી પ્રજ્ઞા વિતર્કઃ । સૂક્ષ્મસાક્ષાત્કારવતી પ્રજ્ઞા વિચારઃ ।
ઇન્દ્રિયસાક્ષાત્કારવતી પ્રજ્ઞા આનન્દઃ । અસ્મિતાસાક્ષાત્કાર-
વતી અસ્મિતા । અસ્મિતા આત્મતા સદૈકીભૂતા બુદ્ધિઃ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતાનાં સ્વરૂપોવડે યુક્ત હોવાથી સંપ્રજ્ઞાતયોગ [ચાર પ્રકારનો છે.] ૧૭

વિવેચન:—સંપ્રજ્ઞાતયોગની પ્રાપ્તિ થયા પછી અસંપ્રજ્ઞાતયોગની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે માટે પ્રથમ સંપ્રજ્ઞાતયોગનું પ્રકારોસહિત વર્ણન કરવામાં આવે છે. જે ભાવનાવિશેષમાં સંસ્યવિપર્યયરહિતપણાવડે ધ્યેયનું જ્ઞાન થાય છે તે ભાવનાવિશેષ સંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે. તે સંપ્રજ્ઞાતયોગ વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતાનાં સ્વરૂપોવડે યુક્ત હોવાથી સવિતર્ક, સવિચાર, સાનંદ અને સાસ્મિત એમ ચાર પ્રકારનો છે. સ્થૂલવિષયોને વિતર્ક, સૂક્ષ્મવિષયોને વિચાર, ઇન્દ્રિયોને આનંદ અને બુદ્ધિસહિત પુરુષને અસ્મિતા કહેવામાં આવે છે. પ્રથમના બે વિષયો બહારના છે, અને છેલ્લા બે વિષયો અંતરના છે.

જેમ ધનુર્વિધાના અભ્યાસનો પ્રથમ આરંભ કરનાર મનુષ્ય પહેલાં સ્થૂલ પદાર્થને લક્ષ્યરૂપે લઇને તેનો વેધ કરે છે, પછી તેનાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થને લક્ષ્યરૂપે લઇ તેના, ત્યારપછી સૂક્ષ્મતર પદાર્થને લક્ષ્યરૂપે લઇ તેના, ને તત્પશ્ચાત્ સૂક્ષ્મતમ પદાર્થને લક્ષ્યરૂપે લઇ તેના વેધ કરે છે તેમ યોગાભ્યાસનો પ્રથમ આરંભ કરનાર યોગી પણ પંચમૂલોમાંથી બનાવેલી શ્રીસદાશિવની કિંવા શ્રીવિષ્ણુની પ્રતિમા જે સ્થૂલ-વિષય છે તેને ધ્યેયરૂપે લઇને વિષયાંતરના ત્યાગપૂર્વક સાવધાનપણે ચિત્તમાં તેની પુનઃ પુનઃ ભાવના કરવાનો આરંભ કરે છે. એવી રીતે શ્રદ્ધાસાવધાનતાપૂર્વક નિરંતર દીર્ઘકાલપર્યંત તે ભાવનાનો અભ્યાસ કરવાથી તે અભ્યાસના પરિપાકકાલે યોગીને તે સ્થૂલ વિષયના અશેષ-વિશેષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સ્થૂલવિષયના સ્વરૂપના અશેષવિશેષોના સાક્ષાત્કારવાળી તે પ્રજ્ઞા સવિતર્કસંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે. તે યોગના સવિતર્ક સમાપત્તિ અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ એવા બે ભેદ છે, જેનું

વર્ણન આગળ આવશે, સ્થૂલ વિષયનો મથાર્ય સાક્ષાત્કાર થયા પછી તે યોગી સૂક્ષ્મ વિષયને ધ્યેયરૂપે લઈ તેમાં ભાવના કરવાનો આરંભ કરે છે, એમ ઉત્તરોત્તર ગ્રહણ કરનારપર્યંત ભાવના કરે છે. સ્મૃતિમાં પણ એવાજ ક્રમથી ભાવના કરવાનું કહ્યું છે:—

“ યોગારમ્ભે મૂર્તહરિમમૂર્તમથ ચિન્તયેત્ ।

સ્થૂલે વિનિર્જિતં ચિત્તં તતઃ સૂક્ષ્મે શનૈર્નયેત્ ॥ ”

અર્થ:—યોગના આરંભમાં સાધક પ્રથમ સાકાર પરમાત્માનું ધ્યાન કરે, અને પશ્ચાત્ નિરાકાર પરમાત્માનું ધ્યાન કરે. સ્થૂલમાં સારી રીતે સ્થિર થયેલા ચિત્તને સાધક તે પછી શનૈઃ શનૈઃ સૂક્ષ્મમાં લઈ જાય.

યોગનો પ્રથમ આરંભ કરનાર યોગી પૂર્વોક્તરીતે પ્રથમ પંચ-ભૌતિક કોઈ પણ યોગ્ય વિષયને ધ્યેયરૂપે લઈ તેની ભાવનાપરાયણ થાય છે. અન્ય વૃત્તિઓનો પરિહાર કરી તે ધ્યેયાનુસાર ચિત્તવૃત્તિઓનો પ્રવાહ ક્યાં કરવાથી તે સ્થૂલ ધ્યેયના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી નહિ જાણવામાં આવે એવા અશેષવિશેષનો યોગીને સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સવિતર્કસંપ્રજ્ઞાતયોગ સિદ્ધ થયા પછી તેજ સ્થૂલ વિષયમાં કારણરૂપે રહેલા તથા ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ એવા પંચતન્માત્રા, અહંકાર, મહત્તરવ ને પ્રકૃતિપર્યંતના પદાર્થોને તે યોગી ધ્યેયરૂપે લે છે. સ્થૂલ વિષયની ભાવનાનો અભ્યાસ સિદ્ધ થયા વિના સૂક્ષ્મ વિષયની ભાવના થઈ શકે નહિ માટે પ્રથમ સ્થૂલ વિષયની ભાવનાનો અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું છે. એ સૂક્ષ્મવિષયની ભાવના કરવાથી તે ભાવનાનો પરિપાક થયે તે સૂક્ષ્મવિષયના અશેષવિશેષનો યોગીને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ યોગને સ્વચિન્માર-

સંપ્રગાતયોગ કહેવામાં આવે છે. તે યોગના સવિચારા સમાપત્તિ અને નિર્વિચારા સમાપત્તિ એવા બે ભેદ છે, જેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે તે બંને બ્રહ્મવિષયો છે, ને તેને બ્રહ્મવિષયો પણ કહેવામાં આવે છે; તથા તેમાં થનારા સમાધિને બ્રહ્મવિષયની સમાપત્તિ પણ કહે છે. બ્રહ્મવિષયની ભાવના સિદ્ધ થયા પછી ક્રમથી બ્રહ્મવિષયની ભાવનામાં અધિકાર આવે છે. ઇન્દ્રિયો વિષયોને બ્રહ્મ કરનારી હોવાથી તે ઇન્દ્રિયોને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનસ્વભાવવાળા સત્ત્વપ્રધાન અહંકારથી ઇન્દ્રિયો ઉપજી છે. તે સત્ત્વગુણ સુખરૂપ છે માટે તે ઇન્દ્રિયો પણ સુખ એટલે આનંદરૂપ કહેવાય છે. સવિચારસંપ્રગાતયોગ સિદ્ધ થયા પછી યોગી ઇન્દ્રિયોને ધ્યેયરૂપ લઈ તેની ભાવના કરે છે. પુનઃ પુનઃ તે ભાવનાનો યથાયોગ્ય અભ્યાસ કરતાં જ્યારે તે અભ્યાસનો પરિપાક થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોના ગોલકથી મિત્ર ઇન્દ્રિયોના સ્વરૂપના અશેષવિશેષનો તે યોગીને સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ યોગને સ્માનંદસંપ્રગાતયોગ કહેવામાં આવે છે. તેનું અન્ય નામ બ્રહ્મસમાપત્તિ પણ છે. બ્રહ્મસમાપત્તિની પછી ક્રમથી અહીતૃસમાપત્તિ આવે છે. ઇન્દ્રિયો સાત્ત્વિકઅહંકાર જેને બુદ્ધિ અથવા અસ્મિતા પણ કહેવામાં આવે છે તે અસ્મિતામાંથી ઉપજી છે તેથી અસ્મિતા એ ઇન્દ્રિયોનું સૂક્ષ્મરૂપ છે, અને ઇન્દ્રિયો એ અસ્મિતાનું સ્થૂળરૂપ છે. તે અસ્મિતા બ્રહ્મ કરનાર આત્માના તથા બુદ્ધિના એકપણાના જ્ઞાનરૂપ છે, ને તેમાં બ્રહ્મ કરનારનો અંતર્ભાવ છે તેથી તે અહીતૃવિષયનો સંપ્રગાતયોગ-અહીતૃસમાપત્તિ-સાસ્મિતસંપ્રગાતયોગ કહેવામાં આવે છે. એ ચાર પ્રકારના યોગમાં અન્ય અર્ચીતરવિશેષ આ પ્રમાણે છે:-કાર્યમાં કારણ અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે, પણ કારણમાં કાર્ય અનુપ્રવેશ પામીને રહેતું નથી તેથી સવિતર્કસંપ્રગાતયોગ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, ઇન્દ્રિયો ને અસ્મિતા એમ ચાર વિષયોનું અનુભવપણું છે; સ-

વિચારસંપ્રસાતયોગમાં સૂક્ષ્મ, ઇન્દ્રિયો અને અસ્મિતા એમ ત્રણ વિષયોનું અનુગતપણું છે; સાનંદસંપ્રસાતયોગમાં ઇન્દ્રિયો અને અસ્મિતા એ બે વિષયોનું અનુગતપણું છે; અને સાસ્મિતસંપ્રસાતયોગમાં માત્ર અસ્મિતારૂપ એક જ વિષયનું અનુગતપણું છે. એવી રીતે સંપ્રસાતની પૂર્વ પૂર્વ અવસ્થાના ત્યાગથી તેની ઉત્તર ઉત્તર અવસ્થાની પ્રાપ્તિ યોગીને થાય છે. એ આરે આલંબનવાળા સમાધિઓ છે, અર્થાત્ કોઈ પણ ધ્યેયવિષયનું અવલંબન કરીને તે યોગો પ્રવૃત્ત થનારા છે. ગ્રહણરૂપ કરણનેજ આત્મા માની તેમાં વૃત્તિનિરોધ કરનારા દેહપાતપછી કરણમાં લીન થાય છે, જેને વિદેહ એવું નામ આપવામાં આવે છે. અસ્મિતારૂપ બુદ્ધિનેજ આત્મા માની તેમાં વૃત્તિનિરોધ કરનારા દેહનું પતન થયા પછી બુદ્ધિસત્ત્વના કારણ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે માટે તે પ્રકૃતિલય કહેવાય છે. જેઓ બુદ્ધિ તથા પુરુષના એકપણાના ભાવને અસ્મિતા જાણે છે તેમને સાસ્મિતસંપ્રસાત-યોગનો પરિપાક થયે બુદ્ધિ અને પુરુષના ભેદનું જ્ઞાન જેને વિવેકખ્યાતિ કહે છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૭

એ પ્રમાણે સંપ્રસાતયોગના ચાર ભેદોને કહીને હવે ઉપાયસહિત અસંપ્રસાતયોગના સ્વરૂપનું ભગવાન સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે:—

વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વઃ સંસ્કારશોષો-

ડ્યન્યઃ ॥ ૧૮ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વિરામઃ ચિત્તર્કાદિચિન્તાત્યાગઃ **સર્વવૃત્તીનામભાવ** इति यावत् । तस्य प्रत्ययः कारणं परं **વેરાગ્યમ્** । तस्य अभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं पूर्वं यस्य स

તથોક્તઃ । સંસ્કારશેષઃ નિર્વૃત્તિકૃત્વાત્ સત્તામાત્રપ્રતિષ્ઠ નિર-
વલમ્બ इति यावत् । अन्यः संप्रज्ञाताद्भिन्नः असंप्रज्ञात
इत्यर्थः । परवैराग्याभ्यासात् पूर्वपूर्वसंस्कारनाशक्रमेण सर्व-
वृत्त्यभावरूपो निरवलम्बनामधेयोऽसंप्रज्ञातः समाधिर्भवती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

સૂત્રાર્થઃ—વૃત્તિઓના અભાવના કારણ[પરવૈરાગ્ય]નું
પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાન [તે જેનું] કારણ [છે એવો] સર્વથા
વૃત્તિરહિત [યોગ તે] અન્ય-અસંપ્રજ્ઞાતયોગ-[છે.] ૧૮

વિવેચનઃ—વિવેકબ્યાતિરૂપ અવશેષવૃત્તિ પણ જડ તથા પુરુષ-
થી વિલક્ષણ છે માટે તે પણ નિવૃત્ત થાઓ એવી ભાવનાને અથવા
વિતર્કાદિચિંતાના ત્યાગને કિંવા વૃત્તિઓના અભાવને વિરામ કહે છે. તે
વિરામનો પ્રત્યય એટલે કારણ પરવૈરાગ્ય છે. તે પરવૈરાગ્યનો અભ્યાસ
એટલે પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાન તેજ પૂર્વ એટલે કારણ છે જેનું તે વિરામ-
પ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વ કિંવા પરવૈરાગ્યજન્ય કહેવાય છે. પરવૈરાગ્યથી ઉપજેલો
સંસ્કારશેષ એટલે સર્વથા વૃત્તિરહિત યોગ તે અન્ય એટલે પૂર્વોક્ત સખીજ-
સંપ્રજ્ઞાતથી વિલક્ષણ નિર્ગીજ અસંપ્રજ્ઞાત છે. “મનસો વૃત્તિશૂન્ય-
સ્ય બ્રહ્માકારતયા સ્થિતિઃ । અસંપ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિરભિ-
ધીયતે ॥” (વૃત્તિશૂન્ય મનની જે બ્રહ્માકારપણે સ્થિતિ છે તે આ
અસંપ્રજ્ઞાતનામનો સમાધિ કહેવાય છે,) એ વચનથી અન્યત્ર પણ
અસંપ્રજ્ઞાતયોગનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત રીતેજ કહ્યું છે.

“વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વઃ” એ પૂર્વપદવડે અસંપ્રજ્ઞાત-
યોગનો ઉપાસ જણાવ્યો છે, અને “સંસ્કારશેષઃ” તથા “અન્યઃ”

એ બે ઉત્તરપદોપરે અસંપ્રજાતયોગના સ્વરૂપનું કથન કર્યું છે. અપર-
વૈરાગ્ય તથા પુરુષપર્યંતના કોષ પશુ ધ્યેયરૂપ આલંબનમાં એકાગ્રતાનો
અભ્યાસ એ બંને અસંપ્રજાતયોગના સાક્ષાત્ સાધનરૂપ નથી, કેમકે
અપરવૈરાગ્ય વિવેકખ્યાતિરૂપ વૃત્તિમાં અલંબુદ્ધિવાળો નથી. અને સં-
પ્રજાતયોગ ધ્યેયરૂપ આલંબનવિનાનો નથી. કાર્યના જેવું કારણ હોવું
જોઈએ, તેનાથી ભિન્નરૂપવાળું ન હોવું જોઈએ. નિરાલંબનસમાધિરૂપ
કાર્યથી અપરવૈરાગ્ય તથા ધ્યેયરૂપ આલંબનવાળો યોગ સરૂપ નથી, પણ
વિરૂપ છે માટે જ્ઞાનપ્રસાદમાત્ર નિરાલંબનથીજ અસંપ્રજાતયોગની ઉત્પત્તિ
થતી એ યુક્ત છે. જેમાંથી રજસ્તમોમલ અત્યંત ગલિત થઈ ગયા છે
એવા સત્વગુણથી ઉપજેલો અને સમગ્રવિષયોમાં દોષદર્શનવાળો તથા
સમસ્તવિષયના પરિત્યાગથી સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠાવાળો થયેલો નિરાલંબ
ધર્મમેધસમાધિ, સંસ્કારમાત્ર જેમાં શેષ રહ્યા છે, પણ જેમાં વૃત્તિરૂપ કાર્ય
રહ્યું નથી એવા નિરાલંબનસમાધિનું કારણ થાય છે. એ નિરાલંબન-
સમાધિને નિર્બીજસમાધિ પણ કહે છે. આશ્રયરૂપ બીજની અથવા ક્ષેષ-
કર્મવાસનારૂપ બીજની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી તે સમાધિને નિર્બીજસમાધિ
કહેવામાં આવે છે. આ સમાધિમાં કાંઈપણ વેધ ન હોવાથી આને અમંપ્ર-
જાતયોગ પણ કહે છે. સંપ્રજાતયોગના પરિપાકથી વિવેકખ્યાતિ ઉપજે
છે, વિવેકખ્યાતિના પુનઃ પુનઃ અનુજાનથી વૃત્તિઓના અભાવનું કારણ
પરવૈરાગ્ય તથા ધર્મમેધસમાધિ જેને નિર્વસ્તુક એટલે જેમાં ધ્યેયરૂપ
કોષ પણ વિષય નથી એમ કહેવામાં આવે છે તે ઉપજે છે, ને તે પર-
વૈરાગ્યના તથા ધર્મમેધસમાધિના અભ્યાસથી અસંપ્રજાતયોગ ઉપજે છે.

ચિત્તાનાં પરિણામો આંતર પ્રકારનાં છે, બુદ્ધિ, ચાન્, સમાધિપ્રારંભ,
એકાગ્રતા અને નિરોધ. જેમાં બુદ્ધિનાનર્જનિત સંસ્કારો સમાધિપ્રારંભ-
નિતિ સંસ્કારોપરે હયાં છે, સમાધિપ્રારંભથી ઉપજેલા સંસ્કારો એકાગ્ર-

તાથી ઉપજેલા સંસ્કારોવડે હજીય છે, એકાગ્રતાથી ઉપજેલા સંસ્કારો નિરોધસંસ્કારોવડે હજીય છે, અને નિરોધસંસ્કારો પોતાની મેળે નિવૃત્ત થઇ જાય છે. જેમ સુવર્ણને શોધવામાટે તેમાં નાંખેલું સીસું સુવર્ણમલને નિવૃત્ત કરી પોતે દગ્ધ થઇ જાય છે તેમ નિરોધજન્ય સંસ્કારો એકાગ્રતાથી ઉપજેલા સંસ્કારોને નિવૃત્ત કરી પોતે પણ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. નિરોધનો છેલ્લો સંસ્કાર જ્યારે નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે ચિત્ત પોતાના કારણમાં આત્યંતિકલયને પામે છે, અને પુરુષ સ્વસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. જ્યાં-સુધી વ્યુત્થાનાદિ સંસ્કાર વિદ્યમાન હોય છે ત્યાંસુધી પુરુષને અસંપ્રગાતયોગને અંતે તે સંસ્કારોની જાગૃતિ થવાથી વ્યુત્થાનઅવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, અને બાધ પામેલા જગતની પુનઃ પ્રતીતિ પણ થાય છે. ૧૮

તે અસંપ્રગાતયોગના અવાંતરભેદ બે છે, ભવપ્રત્યય અને ઉપાય-પ્રત્યય. ભવ એટલે અનાત્મામાં આત્મચુદ્ધિરૂપા અવિદ્યા એજ પ્રત્યય એટલે જે યોગનું કારણ છે તે ભવપ્રત્યય, અને ઉપાય એટલે શ્રદ્ધાદિ સાધનો તેજ પ્રત્યય એટલે જે યોગનાં કારણો છે તે ઉપાયપ્રત્યય. તૌષ્ટિકવૈરાગ્યસંપન્ન પુરુષોને, વિકારરૂપ ભૂતંદ્રિયો અથવા પ્રકૃતિરૂપ અવ્યક્ત, મહત્, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા જેઓ અનાત્મા છે તેઓમાં આત્મચુદ્ધિ થાય છે તે અવિદ્યાજ છે. તે અવિદ્યાવડે જે સંસ્કારશેષરૂપ અસંપ્રગાતસમાધિ ઉપજે છે તે ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. ભવપ્રત્યયવાળાને દીર્ઘકાલે પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે મુમુક્ષુને તે યોગાભાસ ત્યજવાયોગ્ય છે, અને ઉપાયપ્રત્યયવાળાને કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે મુમુક્ષુને તે વાસ્તવિક યોગજ સંપાદન કરવાયોગ્ય છે. જ્યારે ભવપ્રત્યયની સાથે મુમુક્ષુને સંબંધ નથી ત્યારે તેની સાથે કોનો સંબંધ છે તે ભગવાન સુત્રકાર નીચેના સુત્રવડે જણાવે છે:—

ભવપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—ભૂતેન્દ્રિયાણામન્યતમસ્મિન્ વિકારે અનાત્મનિ આત્મભાવનયા દેહપાતાનન્તરં ભૂતેષુ ઇન્દ્રિયેષુ વા લીના વિદેહાઃ । અવ્યક્તમહદહક્કારપચ્ચતન્માત્રેષુ પ્રકૃતિષુ આત્મત્વભાવનયા લીનાઃ પ્રકૃતિલયાઃ । તેષાં ચિત્તસંસ્કારમાત્રશેષમિત્યસંપ્રજ્ઞાતઃ । સ ચ ભવપ્રત્યયઃ । ભવન્તિ જાયન્તે અસ્યાં જન્તવ્વ ઇતિ ભવઃ અવિદ્યા અનાત્મન્યાત્મબુદ્ધિરૂપા । સ એવ પ્રત્યયઃ કારણં યસ્ય સ તથોક્તઃ । અવિદ્યાદેતુકોઽયં યોગો મુમુક્ષુભિર્હેય ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—વિદેહોનો અને પ્રકૃતિલયોનો અવિદ્યા જેનું કારણ છે એવો [અસંપ્રજ્ઞાતયોગ છે.] ૧૯

વિવેચન:—વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષોનો ભવપ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાતયોગસાથે સંબંધ છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતો અને ઓત્રાદિ અગ્નિ-આર ઇન્દ્રિયોરૂપ વિકારમાંથી કોઈ એકને આત્મા માની તેની ઉપાસના કરવાથી તેની વાસનાવડે જેનું ચિત્ત વાસિત થયું છે તે દેહપાત થયા પછી જે વિકારની પોતે ઉપાસના કરી હોય તે વિકારમાં સંસ્કાર-માત્ર જેમાં શેષ રહ્યા છે એના ચિત્તયુક્ત પારૂકૌશિક શરીરરહિત* સુષ્કલય પામે છે તે વિદેહ કહેવાય છે. તેઓ પોતાના સંસ્કારમાત્રયુક્ત

* છ કોશથી અનેકા શરીરથી રહિત. કહિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ,

ચિત્તવરે કૈવલ્યપદના જેવી (દુઃખાનુભવરહિત) સ્થિતિને પામે છે. એ સ્થિતિમાં ચિત્તવૃત્તિરહિતપણું એ કૈવલ્યસાથે સરૂપપણું છે, અને ભોગ-
મોક્ષરૂપ અધિકારયુક્ત સંસ્કારનું શેષપણું તે કૈવલ્યથી વિરૂપપણું છે માટે તે સ્થિતિને કૈવલ્યપદના જેવી કહી છે. તેઓ પોતાના સંસ્કારનો જ્યારે વિપાક થાય છે ત્યારે પુનઃ તદનુકૂલ સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે. પંચતન્માત્રા, અહંકાર, મહત્તત્વ અને અવ્યક્તરૂપ પ્રકૃતિમાંથી કોષ એકને આત્મા માની તેની ઉપાસના કરવાથી તેની વાસનાયુક્ત ચિત્તવાળા દેહપાત-
પછી પોતે પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિમાંની જે પ્રકૃતિની ઉપાસના કરી હોય તેમાં જોણે પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત કર્યું નથી એવા સંસ્કારયુક્ત ચિત્તવાળા હોષ્ણ લય પામે છે તે પ્રકૃતિલય કહેવાય છે. તેઓ તે કાલે કૈવલ્યપદ-
ના જેવી સ્થિતિને પામે છે. પૂર્વે કહેલા કિંચિત્ સાદૃશ્ય તથા કિંચિત્ વિસાદૃશ્યને લીધે આ સ્થિતિને પણ કૈવલ્યપદના જેવી સ્થિતિ કહી છે. તેમના સંસ્કારનો જ્યારે વિપાક થાય છે ત્યારે તેઓ પણ પોતાના તે સંસ્કારાનુસાર સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે. જેમ વર્ષાઋતુની સમાપ્તિપછી

મગ્ગ અને શુક એ છ કોશ કહેવાય છે. નીચેના સ્મૃતિવચનમાં પણ એજ છ કોશ કહ્યા છે:—

“રસાદૈ શોણિતં જાતં શોણિતાન્માંસસંભવઃ ।

માંસાત્તુ મેદસો જન્મ મેદસોઽસ્થિસમુદ્ભવઃ ॥

અસ્થો મજ્જા સમભવન્મજ્જાતઃ શુક્રસંભવઃ ।

શુક્રાદ્ર્ભઃ સમભવન્તતઃ પિન્ડસમુદ્ભવઃ ॥”

અર્થ:—રસથી લોહી ઉપજ્યું છે, લોહીથી માંસની ઉત્પત્તિ છે, માંસથી મેદનો જન્મ છે, મેદથી અસ્થિનો ઉદ્ભવ છે, અસ્થિથી મગ્ગ ઉપજ છે, મગ્ગથી શુકની ઉત્પત્તિ છે, શુકથી મર્જની ઉત્પત્તિ છે, અને મર્જથી સરીવની ઉત્પત્તિ છે.

લગભગ મૃત્તિકાભાવને પામેલું દેહકાનું શરીર પુનઃ મેધની જલધારાના સિંચનથી દેહકાના શરીરભાવને પામે છે તેમ વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પોતે જોમાં લય પામ્યા હોય તેમાંથી અવધિને પામીને શરીરની પ્રાપ્તિને અનુભવે છે. પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનો હેતુ અવિદ્યા છે માટે તે અવિદ્યા ભવ કહેવાય છે. પ્રત્યયનો અર્થ કારણ થાય છે. એ રીતે ભવપ્રત્યયનો અર્થ અવિદ્યા જેનું કારણ છે એવો થાય છે. પૂર્વોક્ત વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષોનો અવિદ્યારૂં ઉપજેલા સંસ્કારરોપરૂપ અસંપ્રગાતયોગસાથે ગંભંધ છે એમ આ સૂત્રનો જે અર્થ કહ્યો છે તે શ્રીવાચસ્પતિમિશ્ર-વિરચિત તત્ત્વવૈશારદીટીકા તથા શ્રીરામાનંદસ્વામિપ્રણીત યોગમણિ-પ્રભાટીકાપ્રમાણે છે. વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષોની પુનરુત્પત્તિ થાય છે, અને નિર્ગુણપુરુષને જાણનાર અવિદ્યારહિત પુરુષની પુનરુત્પત્તિ થતી નથી. શ્રીવાયુપુરાણમાં પણ નીચેના શ્લોકોથી એમજ કહ્યું છે:—

“દશ મન્વન્તરાણીહ તિષ્ઠન્તીન્દ્રિયચિન્તકાઃ ।

ભૌતિકાસ્તુ શતં પૂર્ણં સહસ્રં ત્વાભિમાનકાઃ ॥

બૌદ્ધા દશસહસ્રાણિ તિષ્ઠન્તિ વિગતજ્વરાઃ ।

પૂર્ણં શતસહસ્રં તુ તિષ્ઠન્ત્યવ્યક્તચિન્તકાઃ ॥

પુરુષં નિર્ગુણં પ્રાપ્ય કાલસઙ્કસ્યા ન વિચિતે ॥”

અર્થ:—ઇન્દ્રિયોની ઉપાસના કરનારા તે ઇન્દ્રિયોમાં દશ મન્વંતર-પર્યંત લય પામીને રહે છે, સૂક્ષ્મજૂતોની ઉપાસના કરનારા તે જૂતોમાં પૂરા સો મન્વંતરપર્યંત લય પામીને રહે છે, અહંકારનું ચિંતન કરનારા તેમાં સહસ્ર મન્વંતરપર્યંત લીન થઈને રહે છે, મહત્તત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા તેમાં દશ સહસ્ર મન્વંતરપર્યંત લીનાવસ્થામાં રહે છે, અને શૂલપ્રકૃતિરૂપ

અવ્યક્તનું ધ્યાન કરનારા પૂર્ણ લક્ષ્ય મન્વંતરપર્યંત તે પ્રકૃતિમાં લયાવસ્થામાં રહે છે. તેઓ તે કાલે દુઃખોથી રહિત હોય છે. નિર્ગુણપુરુષને પામીને પુરુષના મુક્તિકાલની સંખ્યાજ નથી.

વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષોને વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી તેથી તેઓનું સાધિકાર ચિત્ત લીન થયા છતાં પણ સ્પષ્ટ ઊઠેલા પ્રાણીના ચિત્તની પેઠે પુનઃ વ્યુત્થાનાવસ્થાને પામી સંસારમાં પડે છે, અને વિવેકખ્યાતિને પામેલા પુરુષનું ચિત્ત કૃતાર્થ થયું છે માટે દેહપાતપછી તે પોતાના કારણમાં અત્યંત લીન થઈ જાય છે તેથી મુમુક્ષુએ સંસ્કારશેષવાળો ભવપ્રત્યય અસંપ્રસાતયોગ જે પુનરાવૃત્તિને હેતુ છે તે સંપાદન કરવામાટે યત્ન કરવો એ યોગ્ય નથી, પણ હવે પછી દેહવામાં આવનારો ઉપાયપ્રત્યય અસંપ્રસાતયોગ જે કૈવલ્યનો હેતુ છે તે સંપાદન કરવામાટે પ્રયત્ન કરવો એજ યોગ્ય છે.

કારણરૂપ પ્રકૃતિમાં લીન થવાથી કૃતાર્થતા થતી નથી એ અર્થ શ્રીસાંખ્યદર્શનમાં (સાંખ્યપ્રવચનમાં) પણ “ન કારણલયાત્ કૃતકૃત્યતા મગ્નવદુત્થાનાત્ ॥” (જેમ જલમાં મગ્ન થયેલાનું પાછું ઉત્થાન થાય છે તેમ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલાનું પણ સંસ્કારોનો વિપાક થયે પાછું વ્યુત્થાન થાય છે માટે સર્વપ્રપંચના કારણરૂપ પ્રકૃતિમાં લીન થવાથી પણ કૃતાર્થપણું-કૈવલ્યભાવની પ્રાપ્તિ-નથી,) એ સૂત્રથી દર્શાવ્યો છે.

ભોજદેવકૃત રાજમાર્તંડવૃત્તિમાં “વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષોને પરમાત્માનું દર્શન નથી માટે સંસાર જેનું કારણ છે એવો અસંપ્રસાતયોગ થાય છે ” એમ આ સૂત્રનો ભાવ દર્શાવ્યો છે.

વિદ્યાનભિક્ષુએ ચોમવાર્તિકમાં ભવપ્રત્યયનો અર્થ જન્મ જેનું કારણ છે એવો ક્યો છે, અને હિરણ્યમર્માદિ દેવો, જેમને તે જન્મના પ્રભાવથી અસંપ્રસાતયોગની પ્રાપ્તિ હોવાથી નિત્યપ્રલયમાં તથા ક્વચિત્

સર્ગકાલમાં પણ નિરોધાવસ્થાને સેવે છે તેઓ વિદેહ છે; તથા બ્રહ્માંડની બહાર રહેલા પ્રકૃતિના આવરણમાં જેઓ લીન થાય છે તેઓ પ્રકૃતિલય છે એમ દર્શાવ્યું છે. તેમને મતે “ વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષોને જન્મ જેનું કારણ છે એવો અસંપ્રસાતયોગ હોય છે ” એવો સૂત્રાર્થ છે. યોગવાર્તિકમાંનું આ સૂત્રપરનું વ્યાખ્યાન ભાષ્યાદિના આશયથી વિરુદ્ધ હોય એમ જણાય છે. ૧૯

એ પ્રમાણે કૈવલ્યને ઇચ્છનાર યોગીએ ત્યજવાયોગ્ય જે ભવપ્રત્યયનામને. અસંપ્રસાતયોગ તેનું નિરૂપણ કર્યું. હવે તેવા યોગીએ સંપાદન કરવાયોગ્ય ઉપાયપ્રત્યયનામના બીજા અસંપ્રસાતયોગનું સાધનના ક્રમસહિત ભગવાન સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વકં ઇતરે-

ષામ્ ॥ ૨૦ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વિદેહમ્ કૃતિલયવ્યતિરિક્તાનાં તુ યોગિનાં શ્રદ્ધાદિપૂર્વકાઃ શ્રદ્ધાદયઃ પૂર્વે ઉપાયા यस્ય સ તથાવિધોઽસમ્પ્રજ્ઞાતો યોગો ભવતીતિ વાક્યશેષઃ । તત્ર શ્રદ્ધા યોગવિષયે ચિત્તસ્ય પ્રસન્નતા । વીર્યં ઉત્સાહઃ । સ્મૃતિઃ અનુભૂતાસમ્પ્રમોષશ્ચિત્તસ્ય અવ્યાકુલત્વં વા । સમાધિરેક્ષાગ્રતા । પ્રજ્ઞા જ્ઞાતવ્યમવિવેકરૂપા । તત્ર શ્રદ્ધાવતો વીર્યં જાયતે યોગવિષયે ઉત્સાહવાન્ ભવતીતિ યાવત્ । સોત્સાહસ્ય તુ સ્મૃતિરુપજાયતે । સ્મરણસામર્થ્યાન્ ચેતસ્સમાધીયતે ।

સમાહિત એવ માર્ગ્યં વિજાનાતિ । તદભ્યાસાચ વૈરાગ્યાત્
અસંપ્રગ્ઘાતયોગો ભવતિ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—શ્રીભગ્વાને (વિદેહથી અને પ્રકૃતિલયથી
ભિન્ન મુમુક્ષુયોગીઓને) શ્રદ્ધા, [ધારણાનામનો] પ્રયત્ન,
ધ્યાન, સમાધિ અને વિવેકખ્યાતિ એ કારણવાળો [અસં-
પ્રગ્ઘાતયોગ થાય છે.] ૨૦

વિવેચન:—વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષોથી ભિન્ન એવા જે
અન્ય મુમુક્ષુયોગીઓ છે તેમને શ્રદ્ધા, ધારણાનામનો પ્રયત્ન, ધ્યાન,
સમાધિ અને વિવેકખ્યાતિનો સુદૃઢ અભ્યાસ એ જેનાં કારણ
છે એવો અસંપ્રગ્ઘાતયોગ થાય છે. એ શ્રદ્ધાદિ ઉપાયો જેનું કારણ છે
તે ઉપાયપ્રત્યય અસંપ્રગ્ઘાતયોગ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયાદિની ઉપાસના કર-
નારાઓમાં પણ શ્રદ્ધા હોવી ઘટે છે, પણ તે શ્રદ્ધા પ્રાંતિરૂપ મૂલવાળી
હોવાથી વાસ્તવિક શ્રદ્ધા નથી. આગમ, અનુમાન અને આચાર્યના ઉપ-
દેશથી પરોક્ષરીતે જણાયેલા પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરવાની જે અત્યંત
મગ્ન છે તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે. તે શ્રદ્ધા સમર્થ માતાની પેઠે અનેક પ્રતિ-
બંધોનો તિરસ્કાર કરીને તે અનર્થોથી યોગીનું રક્ષણ કરે છે તેથી
તેના યોગનો લંગ થતો નથી. પુરુષતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર યોગથી થાય છે.
તે યોગનું બ્યારે મુમુક્ષુને મથાર્થ માહાત્મ્ય સમજાય ત્યારેજ તેને
તે સંપાદન કરવાની અભિરુચિ ઉપજે છે માટે સાધકે શાસ્ત્રવચનાદિથી
તે યોગનું મથાર્થ માહાત્મ્ય જાણવું બ્બેધ/એ. શ્રીભગવદ્ગીતામાં યોગીનું
નીચે પ્રમાણે માહાત્મ્ય કહી યોગની ઉત્કૃષ્ટતા નિરૂપણ કરી છે:—

“તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યશ્રાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી યવાર્જુન ॥ ”

“ વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપસ્સુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।

અત્યેતિ તત્સર્ગમિદં વિદિત્વા યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥”

વિવેચન:—કૃત્યોદ્યાપ્રાયણાદિ તપ જે ઉત્તમજ્ઞોક્તી પ્રાપ્તિ કરનારાં છે તેનું અનુદાન કરનારા તપસ્વીઓથી ચિત્તનિરોધરૂપ યોગનું અનુદાન કરનાર યોગી શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તે તપોવડે સ્વર્ગને પામેલાની પુણ્યનો ક્ષય થયે આ લોકમાં પુનરાવૃત્તિ થાય છે, પણ યોગી તો ચિત્તનિરોધરૂપ અપારપુણ્યવડે પુનરાવૃત્તિરહિત સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. પરોક્ષગ્ઞાનવાળા ગાનીથી ક્રિયા અપરોક્ષગ્ઞાનવાળા ગાનીથી પણ યોગી અધિક માનેલો છે, કેમકે પરોક્ષગ્ઞાનવાળો ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી અત્યંત મોકળો થયો નથી, અને અપરોક્ષગ્ઞાનવાળાનાં સંચિતકર્મ દગ્ધ થયાં છે, તથા ક્રિયાભણકર્મનો તેને અસ્પર્શ છે, પરંતુ તેનામાં પ્રારબ્ધકર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાનું બલ ન હોવાથી વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ તેને વિલંબે થાય છે, કિંતુ યોગી તો પ્રારબ્ધકર્મનું પણ અતિક્રમણ કરી શીઘ્રજ કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ કરનારાં અમિહોત્રાદિ કર્મો કરનારા ક્રમકોથી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તે કર્મોવડે પ્રાપ્ત થયેલા સ્વર્ગમાંના ભોગોમાં અશુદ્ધિ, ક્ષય અને અતિશય એ દોષો રહેલા છે, તથા પુણ્યનો ક્ષય થયે ત્યાંથી તે દેવભાવને પામેલા કર્મકોનું પતન થાય છે, પણ યોગીઓ તો ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોથી અત્યંતરહિત એવા સ્વસ્વરૂપને પામે છે. એવી રીતે પૂર્વોક્ત સર્વથી યોગી શ્રેષ્ઠ છે માટે હે અર્જુન ! તું યોગી થા. ઋકગાદિ વેદોમાં, જ્યોતિષોમાદિ યજ્ઞોમાં, કૃત્યોદ્યાદિ તપોમાં અને સુવર્ણાદિના દાનોમાં જે પુણ્ય તથા ફલ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સર્વનું યોગી આને બળથીને ઉલ્લંઘન કરે છે, અને આદ્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનને પામે છે.

વીર્યનો અર્થ ધારણાનામનો પ્રયત્ન થાય છે. શ્રદ્ધાવાન સાધક-
યોગીમાં ઇચ્છેલા વિષયની પ્રાપ્તિ મટે તે વિષયમાં ચિત્તને પુનઃ પુનઃ
સ્થાપન કરવારૂપ ધારણાનામનો પ્રયત્ન ઉપજે છે. ધારણાના ગ્રહણવડે
યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ને પ્રત્યાહારરૂપ અત્રાંતરપ્રયત્નનું
પણ ગ્રહણ થાય છે. સ્મૃતિનો અર્થ ધ્યાન એટલે ધ્યેયાકારવૃત્તિનો
પ્રવાહ થાય છે. ધારણાનામનો પ્રયત્ન કરનાર મુમુક્ષુયોગીને ધ્યાના-
વસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધ્યાનના અભ્યાસવાળાનું ચિત્ત સર્વપ્રકારની વ્યા-
કુલતાથી રહિત થઈ સમાધિને પામે છે. પૂર્વોક્ત સર્વ યોગાંગોમાં સારી રીતે
કુશલ થયેલા યોગીને સંપ્રગાતયોગની પરાકાષ્ટારૂપા વિવેકખ્યાતિ ઉપજે
છે. જે વિવેકખ્યાતિની પ્રાપ્તિવડે તે યોગી પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સ્વરૂપ-
ને યથાવત્ જાણે છે. તે વિવેકખ્યાતિના અભ્યાસથી તથા પરવૈરાગ્યથી
તે યોગીને અસંપ્રગાતસમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સમાધિજ કેવલ્યનો
હેતુ છે. બુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષના બિન્નપણાનું જ્ઞાન જેની પૂર્વે છે
એવો આ અસંપ્રગાતયોગજ સકલ કાર્ય કરવાવડે જેનો અધિકાર
સમાપ્ત થયો છે એવા ચિત્તને તેના કારણમાં અત્યંત લીન કરે છે. વિદેહ
અને પ્રકૃતિલયનો ભવપ્રત્યય અસંપ્રગાતયોગ તેમ કરી શકતો નથી. ૨૦

પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોના તથા વૈરાગ્યના તારતમ્યથી કોઈ સાધક-
ને ચિરતરકાલે સિદ્ધિ થાય છે, કોઈ સાધકને ચિરકાલે સિદ્ધિ થાય
છે, અને કોઈને અતિશીઘ્ર સિદ્ધિ થાય છે. એ ઉપાયો અભ્યાસીને
તેમના પૂર્વજન્મોના સંસ્કારોથી કોઈને મૃદુ, કોઈને મધ્ય અને કોઈને
અધિમાત્ર એમ ત્રણ પ્રકારના થાય છે તેથી યોગીઓ પશુ મૃદુપાય-
અથવા ઉપાયવાળા, મધ્યોપાય-મધ્યમ ઉપાયવાળા અને અધિમાત્રો-
પાય-તીવ્ર ઉપાયવાળા એમ ત્રણ પ્રકારના છે. પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના
યોગીઓ પણ પૂર્વજન્મની વાસનાપ્રમાણે સંવેગ-વૈરાગ્યની ન્યૂનાધિક-

તાથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારના હોતથી નવ પ્રકારના યોગીઓ થાય છે, તે આ પ્રમાણે:—૧ અલ્પ ઉપાયવાળા તથા અલ્પ વૈરાગ્યવાળા. ૨ અલ્પ ઉપાયવાળા તથા મધ્યમ વૈરાગ્યવાળા. ૩ અલ્પ ઉપાયવાળા તથા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા. ૪ મધ્યમ ઉપાયવાળા તથા અલ્પ વૈરાગ્યવાળા. ૫ મધ્યમ ઉપાયવાળા તથા મધ્યમ વૈરાગ્યવાળા. ૬ મધ્યમ ઉપાયવાળા તથા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા. ૭ તીવ્ર-અધિકપ્રમાણયુક્ત-ઉપાયવાળા તથા અલ્પ વૈરાગ્યવાળા. ૮ અધિકપ્રમાણયુક્ત ઉપાયવાળા તથા મધ્યમ વૈરાગ્યવાળા. ૯ અધિકપ્રમાણયુક્ત ઉપાયવાળા તથા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા. એ નવ પ્રકારના યોગીઓમાંથી અતિશીઘ્ર સમાધિલાભ કયા યોગીને થાય છે તે શ્રીસૂત્ર-દાર નીચેના સૂત્રથી દર્શાવે છે:—

તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ ॥ ૨૧ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—સંવેગઃ ક્રિયાહેતુર્દૃઢતરઃ સંસ્કારઃ ।
સ તીવ્રો યેષાં તેષાં સમાધિરાસન્નઃ શીઘ્રમેવ નિષ્પદ્યત
इत्यर्थः ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[અધિકપ્રમાણયુક્ત ઉપાયવાળા તથા] તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા [યોગીઓ] ને [સમાધિલાભ] સમીપ [છે] ૨૧

વિવેચનઃ—શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોનું પ્રમાણ જોએના ચિત્તમાં અતિ-શય છે, તથા જોએના ચિત્તમાં તીવ્રવૈરાગ્ય છે તેવા યોગીઓને સમાધિ-લાભ એટલે સંપ્રગટયોગની તથા અસંપ્રગટયોગની પ્રાપ્તિ અને તેનું ફલ કેવલ્ય આસન-સમીપ-છે, અર્થાત્ તેવા યોગીઓને તેમની પ્રાપ્તિ શીઘ્ર થાય છે. “વિનિષ્પન્નસમાધિસ્તુ મુક્તિં તત્રૈવ જન્મનિ” (જેણે સમાધિને સારી રીતે શિદ્ધ કર્યો છે એવો યોગી તેજ જન્મ-

માં સુક્ષિતને પામે છે,) એ શ્રીવિષ્ણુપુરાણના વચનમાં પણ એજ અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો છે.

“અધિમાત્રોપાયનામ્” એ યોગભાષ્યનું ૫૬ સૂત્રમાં લઘ યોગ-વાર્તિકકારે “અધિમાત્રોપાયનાં તીવ્રસંવેગનામાસન્નઃ ॥ ” એમ આ સૂત્ર ગોઠવ્યું છે, અને કોઈએ પૂર્વોક્ત ૫૬ ન લેતાં આ સૂત્ર-પરના ભાષ્યમાંનું “સમાધિલાભઃ” એ ૫૬ લઘ ‘તીવ્રસંવેગ-નામાસન્નઃ સમાધિલાભઃ’ એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે; તે જાને પાઠ શ્રીવાચસ્પતિમિશ્રે આપેલા પાઠથી ભિન્ન ને યોગભાષ્યમાંનાં પદોનું મિશ્રણ કરી બનાવેલા હોવાથી “તીવ્રસંવેગનામાસન્નઃ ॥” એ સૂત્રપાઠજી વિશેષ યોગ્ય છે એમ જણાય છે.

યોગવાર્તિકકારે સંવેગનો અર્થ ઉપાયના અનુદાનમાં શીઘ્રપણું એવો લીધો છે, પણ અધિમાત્રોપાયપદવડેજ ઉપાયના અનુદાનનું શીઘ્રપણું સમજી સકાય એમ છે માટે શ્રીવાચસ્પતિમિશ્રે સંવેગનો અર્થ જે વૈરાગ્ય કર્યો છે તેજ યોગ્ય છે. ૨૧

એ પ્રમાણે ઉપરના સૂત્રથી સમાધિલાભાદિ કયા યોગીને સમીપ છે તે દેખાડયું. હવે તે સમાધિલાભ તથા તેના ફલની સમીપતામાં તીવ્રસંવેગના ભેદથી જે વિશેષ છે તે દેખાડે છે:—

મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત્તતોઽપિ વિશેષઃ ॥ ૨૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તતઃ તત્ર અપિ વિશેષઃ અસ્તીતિ શ્લેષઃ । તત્રાપિ મૃદુતીવ્રમધ્યતીવ્રાધિમાત્રતીવ્રત્વાદિભિર્બેદો દ્રશ્યઃ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[પૂર્વસૂત્રમાં કહેલા તીવ્રસંવેગમાંના તીવ્ર-

ત્વનું પશુ] મૃદુ, મધ્ય અને અધિમાત્રપશુથી [ત્રિવિધ-
પશુ હોવાથી] તેથી (આસનથી) પશુ વિશેષ (આસન-
તર અને આસનતમરૂપ તારતમ્ય) [છે.] ૨૨

વિવેચન:—પૂર્વસૂત્રમાં જે તીવ્રસંવેગશબ્દ છે તે શબ્દમાંના તીવ્રપશુનું મૃદુતીવ્રપશુ, મધ્યતીવ્રપશુ અને અધિમાત્રતીવ્રપશુ એમ ત્રિવિધપશુ હોવાથી આસનથી ભિન્ન એવા આસનતર અને આસન-તમ એ બે બીજા ભેદ થાય છે, અર્થાત્ નવમા યોગીને સંવેગના તીવ્ર-પશુના તારતમ્યથી સમાધિલાભ આસન, આસનતર કે આસનતમ થાય છે. ઉપાયના અધિકપશુવાળા તથા મૃદુતીવ્રવૈરાગ્યવાળા યોગીને સમાધિલાભ તથા તેનું ફલ કેવલ્ય આસન-સમીપ-થાય છે, ઉપાયના અધિકપશુવાળા તથા મધ્યતીવ્રવૈરાગ્યવાળાને સમાધિલાભ તથા તેનું ફલ કેવલ્ય આસનતર-અતિસમીપ થાય છે, અને ઉપાયના અધિક-પશુવાળા તથા અધિમાત્રતીવ્રવૈરાગ્યવાળા યોગીને સમાધિલાભ તથા તેનું ફલ કેવલ્ય આસનતમ-અત્યંતસમીપ-થાય છે. એવી રીતે અધિક-પ્રમાણયુક્ત ઉપાયવાળા તથા અત્યંતતીવ્રવૈરાગ્યવાળાને સમાધિની તથા તેના ફલ કેવલ્યની અત્યંતશીઘ્રતાથી પ્રાપ્તિ થાય છે માટે જેઓ સમાધિલાભ બહુજ શીઘ્રતાથી કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોને અધિક પ્રમાણમાં સંપાદન કરવા જોઈએ, તેમજ અત્યંત તીવ્રવૈરાગ્ય પશુ સંપાદન કરવો જોઈએ. ૨૨

અધિકપ્રમાણયુક્ત ઉપાયવિના તથા અત્યંતતીવ્રવૈરાગ્યવિના આસનતમ સમાધિલાભ થાય એવો અન્ય કોઈ ઉપાય છે કે નહિ એમ સંકા થાય તો તેનું સમાધાન મીસૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

પદ્મોચિની ટીકા:—ઈશ્વર: વહ્ન્યમાણલક્ષણ: તત્ત્વ પ્રણિ-
ધાનં ભક્તિવિશેષ: વિશિષ્ટમુપાસનમિતિ યાવત્ । તસ્માદપ્યા-
સન્નતમ: સમાધિરિતિ શેષ: । શાન્ત્વો ભક્ત્યુપાયસ્ય સુગમ-
ત્વરૂપાપનાર્ય: ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—ઈશ્વરની ભક્તિવિશેષથી પણ [આસન્ન-
તમ સમાધિલાભ થાય છે] ૨૩

વિવેચન:—શ્રીઈશ્વરનું સ્વરૂપ એવીશમા સૂત્રમાં સૂત્રકારશ્રી
કહેશે. તે ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી પણ પુરુષને સમાધિના તથા તેના ફલ
કૈવલ્યનો લાભ અતિસીધ થાય છે. પ્રણિધાનરૂપ ભક્તિવિશેષનું સ્વરૂપ
આ પાદના અઠાવીશમા સૂત્રમાં કહેવામાં આવશે. તે ભક્તિવિશેષવડે
જે યોગસાધકે પોતાનું મન, વાણી ને શરીર ત્રેમપૂર્વક શ્રીઈશ્વરની
ભક્તિપરાયણ કર્યા હોય તે યોગસાધકની અભિમુખ થઈ શ્રીઈશ્વર
“આને સમાધિલાભ તથા તેના ફલ કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ અતિસીધ થાઓ”
એમ સંકલ્પમાત્રવડે તેનો અનુગ્રહ કરે છે તેથી તે યોગસાધકને સમાધિ-
લાભ ને તેનું ફલ કૈવલ્ય આસન્નતમ થાય છે. અનન્યચિંતન કરનારના
યોગક્ષેમને શ્રીઈશ્વર વહન કરે છે એ અર્થ શ્રીભગવદ્ગીતામાં પણ
નીચેના શ્લોકવડે કહ્યો છે:—

“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”

ભાગ્યાર્થ:—મારું અનન્યચિંતન કરતા હતા જે મનુષ્યો મને

સારી રીતે ઉપાસે છે તે નિરંતર અભિયુક્ત પુરુષના અપ્રાપ્ત સાધનની પ્રાપ્તિરૂપ યોગનું અને પ્રાપ્ત સાધનના રક્ષણરૂપ સ્થેમનું હું વહન કરું છું.

આ સૂત્રમાં કહેલું ઇશ્વરપ્રણિધાન આમળ બીજા પાદના પહેલા સૂત્રમાં જે સર્વ ક્રિયાઓ શ્રીઇશ્વરને અર્પણ કરવી ના તેમના ફલને ત્યાગ કરવો એ રૂપ ઇશ્વરપ્રણિધાન કહેવામાં આવ્યું છે તેનાથી ભિન્ન છે. આ પાદ ઉત્તમ અધિકારીભાટે છે તેથી અત્ર અસંપ્રગાતસમાધિના ટારણ્યૂત ભક્તિવિશેષ એવો ઇશ્વરપ્રણિધાનનો અર્થ છે, અને બીજો પાદ મધ્યમ અધિકારીભાટે છે તેથી ત્યાં ઇશ્વરપ્રણિધાનનો ઉપર કહેલો અન્ય અર્થ સંભવે છે.

વિવેકખ્યાતિપર્યંત જે યોગના ઉપાયો કહ્યા તે જીવવિષયક યોગમાં તથા ઇશ્વરવિષયક યોગમાં સામાન્ય છે, તેમાં જીવાત્મવિષયક યોગમાં તેસંબંધી વિવેકખ્યાતિપર્યંતના ઉપાયો અતિશયપ્રમાણ્યુક્ત હોય તે વૈરાગ્ય પણ તીવ્રતમ સંપાદન થયો હોય તોજ તેસંબંધી અસંપ્રગાત-યોગ આસન્નતમ થાય છે, પણ ઇશ્વરવિષયક યોગમાં વિવેકખ્યાતિ-પર્યંતના ઉપાયોનું અધિભક્ષણનું ન હોય તેમજ તીવ્રતમવૈરાગ્ય પણ સંપાદન થયો ન હોય તોપણ ઇશ્વરની તે ભક્તિવિશેષથી તે સંબંધી અસંપ્રગાતયોગ આસન્નતમ થાય છે. એમ હોવાથી મુખ્યકલ્પના અર્ને અનુકલ્પના ભેદવડે જીવાત્માની વિવેકખ્યાતિ અને પરમાત્માની વિવેકખ્યાતિ એ બંનેનું યોગનું તથા મોક્ષનું હેતુપણું બનણું બંને વિવેકખ્યાતિ દેહાદિના અભિમાનની નિવૃત્તિ કરનારી છે તેથી બંનેવડે પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિદારા મોક્ષ થાય છે. પણ અભ્યાસના અને વૈરાગ્યના તીવ્રપણાવિના પણ ઇશ્વરની વિવેકખ્યાતિ યોગને તથા તેના ફલ મોક્ષને આસન્નતમ કરે છે તેથી તેનું શ્રેષ્ઠપણું છે. તે ભાટેજ શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પણ પ્રાપ્તઃ અસંગાનજ મોક્ષના હેતુપણાવડે ઉપદેશ કરાય છે.

“તમેષ વિવિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ જાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽયનાય”
(તે પરમાત્માનેજ જાણીને પુરુષ મોક્ષને પામે છે, પરમાત્માના જ્ઞાનવિના મોક્ષમાટે અન્ય સાધન નથી,) તથા “તમેષૈકં જ્ઞાનથ આત્માનમન્યા વાચો વિમુચ્ચથામૃતસ્યૈષ સેતુઃ ॥ ” (તે એક પરમાત્માનેજ જાણી, અને અન્ય વાણી ત્યજી દે, આ પરમાત્મા અમૃતનો સેતુ છે,) ઇલાદિ શ્રુતિઓ તેમજ નીચેની સ્મૃતિઓ બ્રહ્મ-જ્ઞાન એ મોક્ષનો હેતુ છે એમ ઉપદેશ કરે છે:—

“સ ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपाप्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वरात्मा ॥१॥
प्रज्ञायते येन उदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते वाऽप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोज्ज्यदुक्तमारा”

સાવાર્થ—તે ઈશ્વર વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિરૂપ છે, પ્રકટસ્વરૂપ તથા અપ્રકટસ્વરૂપ છે, સર્વના ઈશ્વર છે, સર્વ વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણનારા છે, સમગ્રશક્તિવાળા છે, અને પરમેશ્વરરૂપ છે. તે દોષરહિત, શુદ્ધ, પર, નિર્મલ અને એકરૂપ ઈશ્વરને જોવડે જાણવામાં આવે છે, વા જોવામાં આવે છે, અથવા અનુભવવામાં આવે છે તે જ્ઞાન છે, અને તેનાથી બિન્નને શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાન કહ્યું છે.

જીવનું વિવેકજ્ઞાન, યોગને તથા તેના ફલને આસન્નતમ કરવા-માટે, ઉપાયેના અભ્યાસની તથા વૈરાગ્યના અતિતીવ્રપણાની અપેક્ષા રાખે છે, પણ ઈશ્વરનું વિવેકજ્ઞાન તેવી અપેક્ષા રાખતું નથી તેમાં શી યુક્તિ છે એમ સંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—પ્રેમ-બક્તિરૂપ પ્રણિધાનથી અભિમુખ થયેલા ઈશ્વર તે બક્તિ કરનારને

પૌતાના સિદ્ધમંકલપવડે “ આ ભક્તને સમર્પિ તથા તેનું ક્ષમાક્ષ આસનતમ થાઓ ” આવી ઇચ્છા કરી, રોગ તથા અસકિત આદિવડે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યના મંદપણ્યમાં પણ અનુગ્રહ કરે છે તેથી તે ભક્તયોગીને સમર્પિ તથા મોક્ષ આસનતમ થાય છે. ઇશ્વરપ્રણિધાનથી યોગવિધાનો અભ્યાસ, સ્વરૂપનું જ્ઞાન ને સંપ્રગાતસમાધિનો લાભ, તેથી અસંપ્રગાતસમાધિની પ્રાપ્તિ અને તેથી કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ તેમનો ક્રમ જાણવો. ૨૩

તમારા ચેત્ત્વસિદ્ધાંતમાં પ્રધાન તથા તેનાં કાર્યોને જડરૂપ માન્ય છે, અને પુરુષોને ચેતનરૂપ માન્ય છે તેથી તમારા મતમાં જડ અને ચેતન એવાં બે તત્ત્વોનોજ સ્વીકાર છે, ત્રીજા તત્ત્વનો સ્વીકાર નથી તો પૂર્વોક્તારીતે અભિમુખ થવાને તથા અનુગ્રહ કરવાને આ ઇશ્વરતત્ત્વનો તમે એ બેમાંથી કયા તત્ત્વમાં અંતર્ભાવ કરો છો ? જો ચેતનમાં તેમનો અંતર્ભાવ કરતા હો તો ચેતન ઉદાસીન તથા અમંસારી છે તેથી તેમાં અભિમુખ થવાનો તથા અનુગ્રહ કરવાનો સ્વભાવજ નથી, અને તેમનો જો જડમાં અંતર્ભાવ કરતા હો તો જડ અસ્થિતાવિનાનું છે તેથી તેમાં પણ અભિમુખ થવાનો તથા અનુગ્રહ કરવાનો અસંભવ છે. નિત્યઇચ્છાદિમાન સ્વતત્ત્વસિદ્ધ ઇશ્વર વૈશેષિકાદિની પેઠે તમે સ્વીકારતા નથી. ઉપાધિવડે ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું છે એમ જો કહો તો ઉપાધિના અભાવથી તે પુરુષરૂપજ રહેશે તેથી પણ પુરુષથી ભિન્ન ઇશ્વરની સિદ્ધિ થશે નહિ. એ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ થતાં તે પૂર્વપક્ષનું નિરોધરણું કરી પ્રણિધાન કરવાયોગ્ય ઇશ્વરનું સ્વરૂપ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સ્કન્ધ ૨૩ે છે:—

**ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ
ઈશ્વરઃ ॥ ૨૪ ॥**

પદ્મોધિની ટીકા:—ક્લેશા વસ્યમાણલક્ષણા અવિદ્યા-
દયઃ પશ્ચ । કર્મ ધર્માધર્મૌ । વિપાકઃ કર્મફલાનિ । આશયાઃ
ફલાનુકૂલાઃ સંસ્કારાશ્ચિત્તસ્થાઃ । એતૈરપરામૃષ્ટઃ કાલત્રયેऽપ્ય-
સમ્બન્ધઃ । પુરુષવિશેષઃ સ્વતંત્ર આત્મા । ઈશ્વરઃ
સર્વનિયામકઃ નિરતિશયજ્ઞાનક્રિયાશક્તિમાનિતિ યાવત્ ।
અત્ર કાલત્રયાસમ્બન્ધવાચિના વિશેષપદેન મુક્તજીવેભ્યો
વ્યાવૃત્તિઃ કૃતા । તેષાં તુ પૂર્વકાલે બન્ધત્રયસમ્બન્ધ આસી-
દિત્યનુસન્ધાતવ્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયવડે અસં-
સ્પૃષ્ટ પુરુષવિશેષ [તે] ઈશ્વર. ૨૪

વિવેચન:—સાંસારિક પુરુષને વિવિધ દુઃખના પ્રકારવડે, જે
પીડા કરે છે તે કલેશ કહેવાય છે. તે કલેશો પાંચ છે, અવિદ્યા,
અસ્મિતા, રાગ, દેષ તે અભિનિવેશ. તે કલેશોનાં સ્વરૂપ સાધનપાદના
પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા તે નવમા સૂત્રથી ભગવાન સૂત્રકાર
ચોતેજ કહેશે. ધર્માધર્મનું કર્મજપાણું હોવાથી ધર્માધર્મ ઉપચારથી
કર્મ કહેવાય છે. ધર્માધર્મનાં ફલ જે જાતિ, આયુષ્ય તે ભોગ તે વિ-
પાક કહેવાય છે. વિપાકપ્રમાણે જે વાસના તે આશય કહેવાય છે. તે
વાસના ફલના પવિપાકપર્યંત ચિત્તમાં અપ્રવૃત્તિ રહે છે જ્યારે તેને

આશય કહેવમાં આવે છે. કેાઇ માણસ ભાવિજન્મમાં હાથી થાય તો તેને તે જન્મમાં હાથીના શરીરને ઉચિત એવી વૃક્ષનાં પર્ણાદિ ખાવાની જે ઇચ્છા થાય છે તે ઇચ્છા કે ઇ પશુ પૂર્વજન્મમાં સંપાદન કરેલા તેવાજ સંસ્કાર ચિત્તમાં અપ્રકટ હોય છે તે પ્રકટ થાય છે તેથી જ થાય છે. જે તે સંસ્કારો પ્રકટ ન થાય તો તેના જીવનનો નિર્વાદજ ન થઇ શકે માટે વિપાકપ્રમાણે વાસના થાય છે એ અર્થ યથાર્થ છે. યદ્યપિ તે ક્લેશાદિ વસ્તુતાએ ચિત્તમાં વર્તમાન છે, તથાપિ તે ઉપચારથી સાંસારિક પુરુષમાં કથન કરાય છે, જેમ જયપરાજય વસ્તુતાએ યોદ્ધાઓમાં વર્તમાન છે તોપણ તે તેઓના સ્વામી । ઉપચારથી કથન કરાય છે તેમ ક્લેશાદિ વસ્તુતાએ ચિત્તમાં વર્તમાન છતાં પણ સાંસારિક પુરુષમાં તે ઉપચારથી કથન કરાય છે આ ક્લેશ, કર્મ, વિપાક ને આશયથી જે ત્રણે કાલમાં સંસ્પૃષ્ટ નથી, અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં જે તેના સંસર્ગથી રહિત છે તે પુરુષવિશેષ ઇશ્વર કહેવાય છે.

શંકા:—જડ અને ચેતન એ બે તરવેજ આ વિશ્વમાં છે. હવે પુરુષવિશેષ એવા ઇશ્વરનો જે પુરુષમાં અંતર્ભાવ થઇ શકે એમ હોય તો પછી તેને પુરુષથી ભિન્ન માનવામાં ગૌરવ છે. નિરતિશયગાનશક્તિવાળાપણું તથા નિરતિશયક્રિયાશક્તિવાળાપણું એજ ઇશ્વરપણું છે. ગાન અને ક્રિયા એ બંને બુદ્ધિનાં પરિણામો હોવાથી અશયગાનક્રિયાશક્તિવાળાપણું અને મહત્ત્વાનક્રિયાશક્તિવાળાપણું એ બંને બુદ્ધિનાં પરિણામો ચિન્માત્રપુરુષમાં વાસ્તવિક ભેદ કરવા સંભવ્ય થતાં નથી. જેમાં બુદ્ધિનાં પરિણામોનો ગંધ પણ નથી એવો પુરુષ છે તો તેનાથી ભિન્ન નિરતિશયગાનાદિવાળો પુરુષવિશેષ કેવી રીતે હોઇ શકે ? નજ હોઇ શકે. કપિલમગવાને પણ “ઈશ્વરાસિદ્ધે: ॥” (ઇશ્વરની અસિદ્ધિ હોવાથી,) “સુક્તારમ્ભ:

પ્રશંસોપાસા સિદ્ધસ્ય વા ॥ ” (ઇશ્વરનું કથન મુક્તપુરુષની પ્રશંસા-
રૂપ અથવા સિદ્ધની ઉપાસનારૂપ છે,) તથા “ પ્રમાણાભાવાજ્ઞ
તત્સિદ્ધિઃ ॥ ” (પ્રમાણુતા અભાવથી તે ઇશ્વરની સિદ્ધિ નથી,)
ઇત્યાદિ સૂત્રોથી તે માટેજ ઇશ્વરનો અભાવ દર્શાવ્યો છે. ઇશ્વરનું
અસ્તિત્વ કહેનારાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણનાં વચ્ચનોની
ઉપપત્તિ સિદ્ધપુરુષોનું અસ્તિત્વ માનવાથી થઇ શકે છે માટે પુરુષથી
ભિન્ન અન્ય કોઇ પુરુષવિશેષ સંભવી શકતો નથી. જીવોનાં કર્મફલની
યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવાની
અપેક્ષા છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી, કેમકે કેવલ કર્મથી
જીવોનાં કર્મફલની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા થઇ શકે છે. એક કર્મથી તેનો
નિર્વાહ થઇ શકે છે, છતાં તેમાટે કર્મ અને ઇશ્વર એ બેનો સ્વીકાર
કરવો તેમાં ગૌરવ છે કર્મવિના એકલા ઇશ્વરજ સ્વેચ્છાપૂર્વક જગત્-
ની સર્વ વ્યવસ્થા કરે છે એમ તમારાથી કહી શકાય એમ નથી, કેમકે તેમ
માનવાથી ઇશ્વરમાં વિષમતા તથા ક્રૂરતા એ બે દોષો આવશે. કર્મફલ-
પ્રદાતાપણું કર્માધીન હોવાથી ઇશ્વરને કર્મની અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે, પણ
કર્મને પોતાનું ફલ આપવામાં ઇશ્વરની અપેક્ષા રહેતી નથી. એવી રીતે
કર્મવડે વિશ્વની વ્યવસ્થાનો નિર્વાહ સંભવી શકવાથી પુરુષથી ભિન્ન ઇશ્વર
સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી.

સમાધાનઃ—જડ્યેતનથી ભિન્ન અન્ય કોઇ તત્ત્વ નથી ઇશ્વરનો
પુરુષમાં અંતર્ભાવ છે, જ્ઞાનક્રિયાદિ બુદ્ધિના ધર્મો છે, અને ઇશ્વરપણું
તથા અનીશ્વરપણું પુરુષમાં નથી, એ સર્વ વાતોનો અમને સ્વીકાર છે,
પરંતુ આ પુરુષવિશેષમાં ત્રણે કાલમાં ઊંચાદિનો લેશ પણ નથી તેથી
આ પુરુષોત્તમ અન્ય પુરુષોથી વિલક્ષણ છે એમ આમારું કહેવું છે.
મુક્તપુરુષોને કેવલની પ્રાપ્તિ થવા પહેલાં ઊંચકર્માદિરૂપ બંધ હોતો,

પ્રકૃતિલયોને ને વિદેહોને પૂર્વે બંધ હતો, અને ભવિષ્યમાં બંધ થવાનો છે, તથા દેવમનુષ્યોને ભૂતકાલમાં બંધ હતો, વર્તમાનમાં બંધ છે, અને જન્મને વર્તમાનજન્મમાં વિવેકપ્ર્યાતિની પ્રાપ્તિ નહિ થાય તેમને ભવિષ્યમાં પણ બંધનો સહભાવ રહેશે. પ્રકૃતિલયોના બંધને પ્રાકૃતબંધ કહે છે. પાંચ ભૂતા અને ઇન્દ્રિયોરૂપ વિકારમાંના ક્રોધ વિકારમાં લય પામેલા વિદેહોને વૈકારિકબંધ છે. દેવમનુષ્યાદિ જ્યોત્સ્વિયાદિવ્ય ભોગો ભોગવે છે તેમને હક્ષિણુબંધ છે. શ્રીધૃશ્વરમાં તો એ ત્રણે બંધનો ત્રણે દાલમાં સંસર્ગજ નથી તેથી પુરુષો વસ્તુતાએ ચિન્માત્ર છતાં, ત્રણે કાલમાં બંધના આત્મંતિકરહિતપણાથી, પુરુષવિશેષ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ તથા પુરાણમાં સ્વીકારવામાં આવેલ છે. શ્રીધૃશ્વરને અનાદિસિદ્ધ તથા સર્વથા રજસ્તમોભલરહિત શુદ્ધસત્વાત્મક ચિત્ત છે. તેમાં નિરતિશય જ્ઞાન અને ને ક્રિયારૂપ સામર્થ્ય છે. તે ચિત્તનું કૃપાસાગર ભગવાન સંસારસમુદ્રમાંથી પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી ગ્રહણ કરે છે, અને લૌકિક તથા વૈદિક સંપ્રદાયને પ્રવર્તાવે છે, તથા સંસારરૂપ દાવાનલમાં તપતા દીનજનોપર અનુગ્રહ કરે છે. એ નિર્મલ ચિત્તની સાથે શ્રીધૃશ્વરને અન્ય જીવોની પેઠે અવિદ્યારૂપ નિમિત્તવાળો સ્વસ્વાભિભાવમંબંધ નથી, પણ સંસારસાગરમાં પડેલા પુરુષોને જ્ઞાન તથા ધર્મના ઉપદેશવડે ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી શ્રીધૃશ્વરે એ ચિત્તનું ગ્રહણ કર્યું છે તેથી તેમને તેના ગ્રહણથી બંધન થતું નથી. જન્મ નાટકમંડલમાંના ક્રોધ નટ જ્ઞાનો વેશ ધારણ કરી તે તે ચેષ્ટાઓને દેખાડતો હતો પણ જ્ઞાતિને પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ ચિત્તરૂપ અવિદ્યાને અવિદ્યારૂપ જાણી તેને પે.તાની ઇચ્છાથી ગ્રહણ કરનારા ધૃશ્વર પણ જ્ઞાતિને પામતા નથી. જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા થયા પછી ચિત્તનું ગ્રહણ, અને ચિત્તના ગ્રહણપછી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા જોમ હોવાથી ધૃશ્વર જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી શુદ્ધસત્ત્વવાળો

ચિત્તને ગ્રહણ કરે છે એ કથનમાં અન્યોન્માશ્રયદોષ આવે છે એમ સંકા કરવી નહિ, કેમકે સૃષ્ટિનું પ્રથમપણું હોય તો તે શંકા સંભવી શકે, પણ સૃષ્ટિ અનાદિ છે તેથી તે શંકા નિરર્થક છે. એક સર્જનો સંહાર કરતી વેલા “ આ પ્રલયના અવધિએ એટલે અન્ય સર્ગ થતી વેલા મારે અમુક પૂર્ણશુદ્ધ ચિત્ત સંસારમાં પીડાતા પ્રાણીઓનો યાન તથા ધર્મના ઉપદેશવડે ઉદ્ધાર કરવામાટે ગ્રહણ કરવું છે ” એવો સંકલ્પ કરી ભગવાન જગતનો સંહાર કરે છે. તે કાલે ઈશ્વરનું ચિત્તસત્ત્વ સંકલ્પની વાસનાવાળું થઇ પ્રધાનના સમભાવને પામ્યું હતું પણ મહાપ્રલયનો અવધિ બ્યારે પરિપૂર્ણ થાય છે ત્યારે જેમ રાત્રિએ કાંઈ પુરુષ “ મારે કાલે પ્રાતઃકાલે જઇવું છે ” એવો સંકલ્પ કરીને સૂતો હોય તો તે સંકલ્પના સંસ્કારથી તે પુરુષ પ્રાતઃકાલેજ જાગે છે તેમ પૂર્વસર્ગના અંતમાં કરેલા સંકલ્પના સંસ્કારથી તે ચિત્ત મહાપ્રલયની અવધિમાં નેત્રા સર્જના આરંભમાં શ્રીઈશ્વરને પ્રાપ્ત થાય છે. તેવડે શ્રીઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલ્યાદિને યાનાદિને ઉપદેશ કરે છે. પછી મહાપ્રલય આવે ઈશ્વરના તે ચિત્તનો પૂર્વોક્તિરીતે પ્રકૃતિથી સમભાવ થાય છે, તે પુનઃ સૃષ્ટિના આદિકાલમાં પાછો તે ચિત્તનો ઈશ્વરથી યોગ થાય છે. એમ બીજાંકુરની પેઠે તે ક્રિયા અનાદિકાલથી આલે છે તેથી તેમાં અન્યોન્માશ્રય દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્રીઈશ્વરનું ચિત્ત મહાપ્રલયમાં પણ પ્રકૃતિના સમભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે જો તે ચિત્ત કદીપણુ પ્રધાનના સામ્યને ન પામે તો તે ચિત્ત પ્રધાનનું કાર્ય ન ગણાય, તેમજ તે ચિત્ત જડ હોવાથી ચિત્તિશક્તિરૂપ પણ ન ગણાય, અને તેમ થવાથી તે ચિત્ત પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન છે એવા અપ્રામાણિક અર્થની પ્રાપ્તિ થાય, જે અયુક્ત છે, કેમકે યોગસિદ્ધાંતમાં પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન અન્યતત્ત્વનો અભાવ છે. એવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ત-

સત્ત્વના મહત્ત્વથી શ્રીધર્મશ્વરના જે નિત્ય ઉત્કર્ષ છે તેમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણરૂપ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. એ શાસ્ત્રનું પ્રમાણપણું શ્રીધર્મશ્વરના ઉપાધિ જે ઉત્કૃષ્ટચિત્ત તેના પ્રત્યક્ષરૂપ વાક્યાર્થના ચાન-જન્યપણાથી છે. શાસ્ત્રનું પ્રમાણપણું સિદ્ધ થયે ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તસત્ત્વની સિદ્ધિ, ને તે ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તસત્ત્વની સિદ્ધિ થયે તેના જન્યપણાવડે શાસ્ત્રના પ્રમાણપણાની સિદ્ધિ સ્વીકારશો તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ પ્રાપ્ત થશે એમ શંકા કરવી નહિ, કેમકે “મન્ત્રાયુર્વેદપ્રામાણ્યવશ્ચ તત્પ્રામાણ્ય-માસપ્રમાણત્વાત્ ॥” (આત્મનું પ્રમાણપણું હોવાથી મંત્ર અને આયુર્વેદના પ્રમાણપણાની પેઠે વેદનું પ્રમાણપણું છે,) એ ન્યાયસૂત્રાનુસાર મંત્ર અને આયુર્વેદના પ્રામાણ્યથી ધર્મશ્વરના ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તની સિદ્ધિની પહેલાંજ શાસ્ત્રના પ્રમાણપણાની સિદ્ધિ હોવાથી અત્ર ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તનું તો શાસ્ત્રના પ્રમાણપણામાં માત્ર નિર્વાહકપણું કહ્યું છે. પરમેશ્વરના ચિત્તસત્ત્વમાં વિષયપણાવડે અને સમવાયવડે વર્તમાન જે શાસ્ત્ર અને ઉત્કર્ષ છે તેમનો નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવમંગ્લ અનાદિ છે. શાસ્ત્ર નૈમિત્તિક છે, અને કારણપણાથી ચિત્તસત્ત્વનો ઉત્કર્ષ નિમિત્ત છે. મંત્ર અને આયુર્વેદના પ્રણેતા હોવાથી શ્રીધર્મશ્વર જે ચિત્તમાંથી રજસ્તમોરૂપ મલાવરણ અત્યંત ગલિત થઇ ગયું છે એવા સર્વથા પ્રકાશવાન ચિત્તવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનો ઉપદેશ કરનાર વેદરાશિ પણ ધર્મશ્વરપ્રણીત છે માટે તે પણ બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રણેતાજ ઉપજ થવાયોગ્ય છે. સત્ત્વનો ઉત્કર્ષ હોવાથી તે ચિત્તમાં રજસ્તમ-સૂચી ઉપજતા જે શ્રાંતિ ને વંચનેશ્ચ તેના સંભવ નથી. એવી રીતે શાસ્ત્ર પ્રકૃષ્ટસત્ત્વનિમિત્તવાળું છે. શ્રીધર્મશ્વરના તથા તેમના તેવા પ્રકારના ચિત્તના સદ્ભાવમાં “યથા સર્વેશ્વરઃ ॥” (આ સર્વના ધર્મશ્વર છે,) “દ્વામાવિકી જ્ઞાનવલ્લભિવાચ ॥” (ધર્મશ્વરની જ્ઞાનસંકિત, ધર્મસંકિત

અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિકા છે,) તથા “સોડકામયત્ ॥” (તે ઈશ્વર સંકલ્પ કરતા હવા,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રમાણુ છે. અનુમાનથી તથા યોગીઓના અલૌકિક અનુભવથી પણ એજ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. કર્મ જડ હોવાથી તે પોતાના ફલની યથાચોગ્ય વ્યવસ્થા કરી શકે નહિ, તેના નિર્મતા અવશ્ય કોઇ એતદનરૂપ હોવા જોઇએ, તેથી કર્મફલપદાતા ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે. જ્યાં જેટલી સામગ્રીની અપેક્ષા હોય, તે તે સામગ્રીમાંથી કોઇની ન્યૂનતાએ યથાર્થ કાર્યસિદ્ધિ ન થતી હોય, ત્યાં તેટલી સામગ્રી સ્વીકારવામાં ગૌરવ નથી. અહિં કર્મ અને ઈશ્વર એ બેનો સ્વીકાર કર્યા વિના કર્મફલની યથાચોગ્ય વ્યવસ્થા થઇ શકતી નથી માટે તે બંનેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું આવશ્યક છે. સ્પૃહાવિના પ્રવૃત્તિ થતી નથી, અને આસકામ ઈશ્વરમાં સ્પૃહાનો સંભવ નથી, તે તેઓ આ જગતને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન થામાટે કરે ? નજ કરે, એમ પણ શંકા કરવી નહિ, કેમકે એવો પ્રપંચગ્ગલમાંથી મુક્ત કરવાની તથા મોક્ષમાર્ગમાં લગાડવાની કરુણાથી તેઓ તે પ્રવૃત્તિ અનાદિકાલથી સ્વીકારે છે. એવી રીતે સર્વના મુક્ત અને સર્વદા ઈશ્વર એવા પુરુષ-વિશેષનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં કોઇ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી.

શ્રીયાચરણમભગવાને પણ શ્રીઈશ્વરનું તેવુંજ સ્વરૂપ વર્ણુચું છે:-

“ક્લેશકર્મવિપાકાયૈર્વાસનાભિસ્તથૈવ ચ ।

અપરામૃદ્ધમેવાહ પુરુષં હૈશ્વરં શ્રુતિઃ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ:-ક્લેશ, કર્મ, વિપાક તથા વાસનાઓના સંસર્ગથી જે ત્રણે કાલમાં રહિત છે તે પુરુષજ ઈશ્વર છે એમ શ્રુતિ કહે છે.

શંકા:-પુરુષ કમલપત્રના જેવો નિર્લેપ છે, તેને તાપનો સંભવ નથી તેથી ક્લેશાદિરહિત ઈશ્વરને પુરુષોપર અનુગ્રહ કરનારરૂપે સ્વીકારવાની અગત્ય નથી.

સમાધાન:—સત્ત્વગુણ તાપક છે, અને સત્ત્વગુણ તપ્ય છે. તે સત્ત્વગુણ યુદ્ધિરૂપે પરિણામ પામે છે. તમોગુણને લીધે પોતાને પોતાની યુદ્ધિથી અભિન્ન માનનારો પુરુષ સત્ત્વગુણ તપતાં “હું તપું છું” એમ માને છે. આ પ્રમાણે ભ્રાંતિવડે પોતાને તપતો માનતો પુરુષ સ્વકારપૂર્વક, નિરંતરપણે, દીર્ઘકાલપર્યંત યમનિયમાદિ અષ્ટાંગયોગનું અનુદાન ક્રિયા ઇન્દ્રિયપ્રણિધાન કરે તો તેને સત્ત્વની અને પુરુષની ભિન્નતા સ્પષ્ટરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેના અવિદ્યાદિ પાંચ ક્ષેત્રો નિર્મૂલ થઈ જાય છે, તથા ધર્માધર્મના કર્માશયનો પણ અત્યંત હ્રસ્વ થઈ જાય છે. એવી રીતે અવિવેકવડે પુરુષને તાપનો સંભવ હોવાથી શ્રીઈશ્વરને અનુગ્રહ કરનાર- રૂપે સ્વીકારવામાં વિરોધ નથી.

તે ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય સામ્યથી તથા અતિશયથી અત્યંતરહિત છે. સમાનઐશ્વર્યવાળા ધણા ઈશ્વર હોય તો પ્રત્યેકના ભિન્ન ભિન્ન સંકલ્પથી જગત્તી વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય ચાલી શકશે નહિ. ઉત્પત્તિકાલમાં, સ્થિતિકાલમાં અને પ્રલયકાલમાં તેમના પરસ્પરથી વિરુદ્ધ એવા ભિન્ન ભિન્ન સંકલ્પ થાય તો તેથી જગત્ત્વવસ્થા યથાયોગ્ય કેમ ચાલી શકે? સર્વનો એકજ સંકલ્પ થાય છે એમ સ્વીકારવાથી ગૌરવદોષ આવે છે. એક ઈશ્વરના સ્વીકારથી નિર્વાહ થતાં છતાં ધણા ઈશ્વર સ્વીકારવામાં પ્રસિદ્ધ રીતે ગૌરવ થાય છે. અન્ય ઐશ્વર્યવડે બીજા ઈશ્વર આ ઈશ્વરથી શ્રેષ્ઠતર છે એમ પણ કહેવાય એમ નથી, કેમકે જે ઐશ્વર્યની પરાકાષ્ઠા છે તેજ ઐશ્વર્યવાળા તે ઈશ્વર છે. તેથી જેનું સમપણુથી અને અતિશયથી અત્યંત રહિત એવું ઐશ્વર્ય છે તે ઈશ્વર છે, અને તે પુરુષવિશેષ છે. ૨૪

એ પ્રમાણે ઈશ્વરની ક્રિયાશક્તિમાં ને જ્ઞાનશક્તિમાં શાસ્ત્રપ્રમાણને કહીને હવે ભગવાન સૂત્રકાર જ્ઞાનશક્તિમાં અનુમાનપ્રમાણને દર્શાવે છે:—

તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞવીજમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—સર્વજ્ઞત્વસ્ય યત્ વીજં જ્ઞાપકં નિરતિશયં જ્ઞાનં તત્ તત્ર તસ્મિન્ ભગવતિ અસ્તીત્યનુમીયતે । યત્ર નિરતિશયં જ્ઞાનં તત્ર સર્વજ્ઞત્વમિતિ નિરતિશયજ્ઞાનવચ્ચેન સર્વજ્ઞત્વસિદ્ધેસ્તેનૈવ રૂપેણ તસ્યાનુમાનમિતિ દિક્ । નિરતિ-શયત્વં કાષ્ટાપ્રાપ્તિત્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—સર્વજ્ઞપણાનું બીજ તેમાં (ઇશ્વરમાં) નિરતિશય [છે.] ૨૫

વિવેચન:—બુદ્ધિસત્ત્વને આવરણ કરનાર તમોગુણની નિવૃત્તિના તારતમ્યવડે જે આ જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન પદાર્થોમાંના પ્રત્યેક પદાર્થનું તથા સમુચ્ચયવડે વર્તમાન અતીત્રિય પદાર્થોનું અહણુ છે તેનું વિશેષણ અહપ તથા બહુ છે. તે અહપપણા તથા બહુપણારૂપ સાતિ-શયગતીય જ્ઞાન સર્વજ્ઞપણાનું બીજ એટલે જાપક હેતુ છે. કોઈ મનુષ્ય જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના પદાર્થોને અહપપ્રમાણુમાં જાણે છે, કોઈ મનુષ્ય બહુપ્રમાણુમાં જાણે છે, અને કોઈ મનુષ્ય તો તેમને બહુતર-પ્રમાણુમાં જાણે છે. અતીત્રિય પદાર્થોના જ્ઞાનમાં પણ ઉપાસનાના તાર-તમ્યપ્રમાણે તારતમ્ય હોય છે. એવી રીતે ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ અહણુનું અહપપણું તથા બહુપણું કરેલું છે. એ પ્રમાણુ વધતું છતું જેમાં પરાકાષ્ઠા પામે છે તે સર્વજ છે. જે સાતિશય હોય છે તે તે પ્રાયશઃ નિરતિશય હોય છે. જેમ લલંગ અને સોપારીમાં સાતિશયમહત્પણું છે, અને વ્યાપક-રૂપ આત્મામાં નિરતિશયમહત્પણું છે. તે પરિમાણુની પેઠે સાતિશય-

પણથી જ્ઞાનની પણ કાષ્ટપ્રાપ્તિ છે. જેમાં જ્ઞાનની કાષ્ટપ્રાપ્તિ છે તે સર્વજ છે, અને તે પુરુષવિશેષ છે. ગુરુત્વાદિમાં સાતિશયપણું છતાં પણ કાષ્ટપ્રાપ્તિરૂપ સાધ્યના અભાવથી તેમાં પૂર્વોક્ત નિયમનો વ્યભિચાર નથી. બુદ્ધ, અર્હત અને મહર્ષિ કપિલ આદિ ધણા શાસ્ત્રપ્રણેતાઓ છે તેઓ આ અનુમાનથી શામાટે સર્વજ ન ગણાય? એમ સંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—બુદ્ધાદિપ્રણીત આગમભાસો આગમ નથી, કેમકે તે ગ્રંથોમાં સર્વપ્રમાણથી બાધિત આત્માના ક્ષણિકવાદનું, શન્યવાદનું, જીવના અનિયતસ્વરૂપનું અને ઈશ્વરાભાવાદિનું નિરૂપણ છે તેથી શુદ્ધચિત્તવાળા મુમુક્ષુને પરમતત્ત્વના યોગમાં તે સાક્ષાત્ ઉપકારક નથી. જેવડે અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનાં સાધનો બુદ્ધિમાં આરોહણ કરે છે તે આગમ કહેવાય છે. આગમનું એ લક્ષણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણમાં વિશેષ સંભવિત હોવાથી તે આગમમાં ગણાય છે. જેમાં નિરતિશય જ્ઞાન છે તે સર્વજ છે આ સામાન્ય અનુમાન પુરુષવિશેષનું જે સંગ્રાહિરૂપ (નામાદિરૂપ) વિશેષજ્ઞાન છે તેને જણાવવામાં સમર્થ નથી. તે સર્વજના સંગ્રાહિ વિશેષનું જ્ઞાન તો આગમથી સંપાદન કરવાયોગ્ય છે. આગમમાં તે પુરુષવિશેષનાં મહેશ્વર, શિવ, શંકર, બ્રહ્મ, અંતર્યામી, પરમાત્મા ને ઈશ્વર આદિ નામો કહ્યાં છે. “માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ॥” (પ્રકૃતિના નિયામકને તો મહેશ્વર જણાવે,) એ શ્રુતિમાં તે પુરુષવિશેષને મહેશ્વર એવી સંગ્રા આપી છે, અને ત્રીએના દ્વિગપુરાણના વચનમાં તેમને શિવ એવી સંગ્રા આપી છે:—

“લોકે સાતિશયિત્વેન જ્ઞાનૈશ્વર્યે વિલોકિતે ।

ત્રિવે નાતિશયિત્વેન સ્થિત આહુર્મનીષિણઃ ॥૧॥”

સ્વાર્થ:—લોકમાં જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય સાતિશયિપણાવડે જોવામાં

આવે છે, પણ શ્રીશિવમાં તે નિશ્ચિતશીપણાવડે સ્થિત છે એમ કુદ્ધિમાનો કહે છે.

સંસાદિમાંના આદિપદથી પડંગતા, દશ અવ્યયતા, પૂર્ણાનંદતા, પરમકારુણિકતા ને જગદાધારકારણતા ઇત્યાદિ બ્રહ્મણ્યં. પડંગતા તથા દશ અવ્યયતા શ્રીવાયુપુરાણમાં આ પ્રમાણે દર્શાવી છે:—

“ સર્વજ્ઞતા તૃપ્તિરનાદિબોધઃ સ્વતંત્રતા નિત્યમલુપ્તશક્તિઃ ।

અનંતશક્તિશ્ચ વિશ્વોર્વિધિજ્ઞાઃ ષઢાકુરજ્ઞાનિ મહેશ્વરસ્ય ॥ ”

“ જ્ઞાનં વૈરાગ્યમૈશ્વર્યં તપઃ સત્યં ક્ષમા ધૃતિઃ ।

સદૃશ્વમાત્મસમ્બોધો હૃદિષ્ટાતૃત્વમેવ ચ ॥

અન્યયાનિ દર્શૈતાનિ નિત્યં તિષ્ઠન્તિ શકુરે ॥ ”

ભાવાર્થ:—સર્વજ્ઞતા, નિરંકુશતૃપ્તિ, અનાદિજ્ઞાન, સ્વતંત્રતા, સર્વદા અલુપ્તશક્તિ અને અનંતશક્તિ એ છ અંગો વ્યાપક મહેશ્વરનાં છે એમ વેદજ્ઞો કહે છે.

જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, તપ, સત્ય, ક્ષમા, ધૃતિ, સદૃશપણું, આત્માનું દૃઢ જ્ઞાન અને નિયંતાપણું આ દશ અવ્યયો—અવિનાશી ભાવો—શંકરમાં સર્વદા રહે છે.

શંકા:—ઈશ્વરની જે આ જગતને ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ છે તે શું પોતાના પ્રયોજનને માટે છે ? કિંવા કારુણ્યને લીધે અન્યના પ્રયોજનમાટે છે ? અથવા ઉન્નતની પેઠે સ્વપરના પ્રયોજનથી રહિત છે ? તેમાં પ્રથમ વિકલ્પ સંભવી શકતો નથી, કેમકે તે વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે તો ઈશ્વરનું જે પરિતૃપ્તપણું સાંભળવામાં આવે છે તે આપ પામે, વૈરાગ્યના અતિશયવાળા નિત્યતૃપ્ત ભગવાનને સ્વાર્થમાં

તૃણા સંભવે નહિ એ અર્થ યુક્તિથી પણ સિદ્ધ છે. બીજો વિકલ્પ પણ સ્પષ્ટતો નથી, કેમકે જો તેઓ કારણ્યથી સંસારને ઉપજાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતા હોત તો તેઓ આ જગતને કેવલ સુખમયજ રચત, પણ જેમાં જરા, મરણ, વ્યાધિ અને નરકાદિરૂપ દુઃખો રહ્યાં છે એવું દુઃખજલુલ વિશ્વ રચત નહિ. ત્રીજો વિકલ્પ પણ સંભવરહિતજ છે, કેમકે જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં ઉન્મત્તતા પેડે ઇશ્વરની મતિવિભ્રમથી પ્રવૃત્તિ છે એમ કહેવામાં કોઈ યુક્તિ નથી. આ વિશ્વની રચના જોતાં તેમાં જે નાનાપ્રકારની વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તે વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ બુદ્ધિમાનવિના થઈ શકે એવી નથી, અને ઉન્મત્તમાં તો બુદ્ધિસરવના ઉત્કર્ષરૂપ સર્વત્તપણાનો કેવલ અસંભવ છે તેથી તે આ વિશ્વ કેમ રચી શકે ? નજ રચી શકે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ જગત કોઈ બુદ્ધિમાનનું રચેલું છે. બુદ્ધિમાનની પ્રવૃત્તિ પોતાના તથા પરના હિતને માટે તથા અહિતની પ્રાપ્તિના પરિહારમાટે હોય છે, પ્રયોજનરહિત હોતી નથી. એવી રીતે પ્રયોજનવિના બુદ્ધિમાનની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી તેથી ઇશ્વરમાં ક્રિયાશક્તિ હોય તોપણ તે જગતની ઉત્પત્તિ ન કરે.

સમાધાન:-શ્રીઈશ્વર પોતાના પ્રયોજનમાટે જગતને ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, પણ પ્રાણીઓના અનુગ્રહમાટેજ તે પ્રવૃત્તિ તેઓ સ્વીકારે છે. શબ્દાદિના ઉપભોગરૂપ કાર્ય કરવાથી તથા વિવેકખ્યાતિરૂપ કાર્ય કરવાથી ચિત્ત પોતાના ભોગભોક્ષરૂપ અધિકારથી રહિત થાય છે તેથી પુરુષ કેવલી થાય છે માટે તે પ્રયોજનસાર પરમ-દારણિક ઇશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ કરી વિવેકખ્યાતિના ઉપાયને કથન કરે છે. એમ હોવાથી પુણ્યપાપનું ફલ આપનાર ઇશ્વર ચિત્તના અકૃતાર્થપણાથી ગંતુઓને સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવતા છતાં પણ

અકારુણિક નથી. જન્મમરણાદિ દુઃખોથી નિરંતર પીડાતા જીવને શ્રીધશ્વર જ્ઞાનધર્મનો ઉપદેશ કરી વિવેકપ્ર્યાતિના પરિપાકવડે કૈવલ્યને પમાડી તેમને સંસારસમુદ્રથી ઉદ્ધાર કરે છે. જ્ઞાનધર્મનો ઉપદેશ કરુણાવાળાથી થાય છે એ વાત કપિલમતવાળાઓ પણ સ્વીકારે છે. નીચેના મંત્રશિખાચાર્યના વચનમાં એ અર્થ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે:—

“ આદિવિદ્વાન્નિર્માણચિત્તમધિષ્ઠાય કારુણ્યાદ્ભગવાન્ પર-
મર્ષિરાસુરયે જિજ્ઞાસમાનાય તંત્રં પ્રોવાચ ॥ ”

ભાવાર્થ:—સર્વેના આદિમાં આવિર્ભાવ પામેલા વિષ્ણુ શેઠ-
અક્ષરવડે પોતાના નિર્માણ કરેલા ચિત્તપ્રતિ પોતાના અંતરવડે પ્રવેશ
કરી કપિલનામના પરમઋષિ થયા. તે કપિલભગવાન કારુણ્યથી
જિજ્ઞાસાવાળા આસુરિપ્રતિ મોક્ષસાધને કહેતા હતા.

એવા ધશ્વરની ભક્તિથી ભક્ત સર્વદુઃખોથી રહિત થાય છે એમ
નીચેના શ્રીમહાભારતના શ્લોકમાં દર્શાવેલું છે:—

“ અનાદિનિધનં વિષ્ણુ સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

લોકાધ્યક્ષં સ્તુવાન્નિત્યં સર્વદુઃસ્વાતિગો ભવેન્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—આદિઅંતથી રહિત, સર્વવ્યાપક, સર્વલોકના મહેશ્વર
તે સર્વલોકના નિયંતા એવા જે ધશ્વર તેમનું નિત્ય સ્તવન કરવાથી
ભક્ત સર્વ દુઃખોથી અત્યંત મોક્ષો થાય છે.

જોકે ધશ્વરનું સર્વગપણું સુખ્યત્વે આગમવડે જાણવામાં આવે
છે તોપણ આ સૂત્રમાં જિજ્ઞાસુના હિતાર્થે આગમત્રસારી સામાન્ય-
તોદષ્ટાનુમાનથી પણ તેની સિદ્ધિ કરી દેખાડી છે. ૨૫

હવે અક્ષાદિકથી શ્રીધશ્વરમાં જે અધિકતા છે તે દર્શાવે છે:—

પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદબોધિની ટીકાઃ—સઃ મગવાન્ પૂર્વેષાં આયાનાં
સ્રષ્ટૃણાં બ્રહ્માદીનાં અપિ ગુરુઃ ઉપદેષ્ટા યતઃ સ કાલેન ના-
વચ્છિયતે અનાદિત્વાત્ । બ્રહ્માદીનાં ત્વાદિમત્ત્વાદસ્તિ
કાલેનાવચ્છેદઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[ઈશ્વરનો] કાલવડે પરિચ્છેદ નહિ હોવા-
થી [તે ઈશ્વર] પ્રથમનાઓના (બ્રહ્માદિકના) પણ ઉપ-
દેષ્ટા [છે.] ૨૬

વિવેચનઃ—આ સૂત્રના પાતનિકાર્ય યોગભાષ્યમાં જે “ સ
ણ્ઠઃ ” એ પદો છે તે યોગવાર્તિકકારે, યોગમણિપ્રભાકારે તથા યોગ-
ચંદ્રિકાકારે આ સૂત્રના આદિમાં લીધાં છે, ભોળદેવે તથા પદબોધિની-
ના કર્તાએ એ એ પદમાંનું સ્વઃ એ એક પદ આ સૂત્રના આદિમાં
લીધું છે, અને શ્રીવાચસ્પતિમિત્રે તો જે સૂત્ર છે તેનેજ સૂત્રરૂપે ગ્રહણ
કર્યું છે. શ્રીઈશ્વર અનાદિઅનંત હોવાથી તેમનો કાલવડે પરિચ્છેદ
નથી. જેમનો આદિઅંત હોય તેમનોજ કાલવડે પરિચ્છેદ હોય છે.
પૂર્વે થઈ ગયેલા અનંત સર્ગોમાં થયેલા બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને રુદ્રના, વર્ત-
માનસર્ગના બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને રુદ્રના, તથા હવે પછીના અનંતસર્ગોમાં
થનારા બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રુદ્રના તે ઈશ્વર ઉપનયકર્તા, અંતર્યામી
તથા ઉપદેષ્ટા છે. બ્રહ્માનો એક દિવસ મનુષ્યનાં ૪૩૨૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષોનો
સમ છે, ને તેટલાજ સમયની તેમની રાત્રિ થાય છે. એવાં ત્રીસ
અહોરાત્રનો તેમને માસ, તેવા બાર માસનું તેમનું વર્ષ, અને

એવાં સો વર્ષોનું તેમનું આયુષ્ હોય છે. તેમનાં પચાશ વર્ષને પરાધ એવી સંજ્ઞા હોવાથી તેમનું જે પરાધનું આયુષ્ પણ સાત્ત્રયાં હતું છે. બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રુદ્ર પોતપોતાનું આયુષ્ સમાપ્ત થયે વિદેહકૈવલ્યને પામે છે. પુનઃ નવા સર્ગમાં જે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રુદ્ર ઉપજે છે તેઓ વેદાદિના ગાનથી રહિત હોવાથી શ્રીમહેશ્વર તેમને વેદાદિના ઉપદેશ કરે છે. “ યો બ્રહ્માણં ચિદધ્યાતિ પૂર્વં યો વૈ વેદાંશ્ચ બ્રહ્મિજોતિ તસ્મૈ ॥ ” (જે પ્રથમ બ્રહ્માને ઉપજ કરે છે, તથા જે તેમને વેદોના ઉપદેશ કરે છે,) એ શ્રુતિ પણ એજ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. એવી રીતે શ્રીમહેશ્વર અવિનાશી તથા સર્વગ હોવાથી જગતમાં લોકસ્ત્રણ તથા સર્વવિધાના ઉપદેશરૂપે મનાતા બ્રહ્માદિના ઉપદેશ, ઉપમકર્તા ને અંતર્યામી છે. એ મહેશ્વરભગવાન બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રુદ્રથી ભિન્ન તથા શ્રેષ્ઠ છે એ અર્થ “ બ્રહ્મવિષ્ણુશિવાદીનાં ચ વરઃ સ મહેશ્વરઃ ॥ ” (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રથી જે પર છે તે મહેશ્વર છે,) ઇલાદિ સાત્ત્રયનોથી સિદ્ધ છે. ૨૬

એ પ્રમાણે શ્રીધ્મિરના સ્વરૂપનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી હવે તે ધ્મિરના પ્રણિધાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું છે તેમાં પ્રથમ તે ધ્મિરના વાચકને કહે છે:—

તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ ૨૭ ॥

પદ્મોશ્વિની ટીકા:—તસ્ય વાચકઃ અભિધાયકઃ પ્રણવઃ ઐકારઃ । ईश्वरोक्कारयोयो वाच्यवाचकमावलक्षणः सम्बन्धः स नित्यः सङ्केतेन व्येक्यते न तु वेक्यमित् क्रियत इति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેનો (તે ઈશ્વરનો) વાચક ઝંકાર [છે.] ૨૭

વિવેચન:—તે ઈશ્વરરૂપ વાચ્યનો અભિધાશક્તિવડે (શક્તિવૃત્તિ-વડે) બોધક શબ્દ પ્રણવ એટલે ઝંકાર છે, અર્થાત્ મનુષ્યની દેવદત્તદિ સંજ્ઞાની પેઠે ઝંકાર એ ઈશ્વરનું નામ છે. જેવડે ઈશ્વરની ઉત્તમ પ્રકારે સ્તુતિ કરાય છે તે પ્રણવ કહેવાય છે. ભ્રોહ્મદેવે પણ “ પ્રકર્ષેણ નૂયતે સ્તુયતે અનેન હિતિ પ્રણવઃ ॥ ” એમ વ્યુત્પત્તિ કરી પ્રણવનો એજ અર્થ કહ્યો છે.* ઝંકાર એ ઈશ્વરનું સર્વોત્તમ નામ હોવાથી તેવડે તેમનું સ્મરણ કરવાથી તેઓ શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય છે. યોગિયાનુવક્ષ્યે પણ નીચેના શ્લોકથી એમજ કહ્યું છે:—

“ અદૃષ્ટવિગ્રહો દેવો ભાવગ્રાહ્યો મનોમયઃ ।

તસ્યોંકારઃ સ્મૃતો નામ તેનાહૂતઃ પ્રસીદતિ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અદૃષ્ટશરીરવાળા પરમાત્મા ભક્તિભાવથી ગ્રાહ્ય તે મનના જેવી કારણરૂપ ઉપાધિવાળા છે. તેનું ઝંકાર એવું નામ કહ્યું છે. તે નામવડે સ્મરણ કરવાથી તેઓ પ્રસન્ન થાય છે.

શ્રીલિંગપુરાણમાં પણ ઈશ્વરનાં અન્ય નામોથી ઝંકારરૂપ નામનું શ્રેષ્ઠપણું દર્શાવ્યું છે:—

“ પ્રણવો વાચકસ્તસ્ય શિવસ્ય પરમાત્મનઃ ।

શિવરુદ્રાદિશબ્દાનાં પ્રણવો હિ પરઃ સ્મૃતઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—તે પરમકલ્યાણરૂપ પરમાત્માનો વાચક ઝંકાર છે. તે ઝંકારરૂપ નામ પરમાત્માનાં જે શિવ તથા રુદ્રાદિ નામો છે તે સર્વ નામોમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.

* પ્રણવના અર્થના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે ઉપાસનામિત્યારે લખ્યો.

લક્ષ્મીબીજ ધ્રીંથી, માયા(ભૂતિ)બીજ ક્ષીંથી, કામબીજ ક્લીંથી, વાગ્બીજ ઘેંથી, અને શક્તિબીજ સઃથી, જગત્કારણ પરમાત્માના રહસ્યનામરૂપ ઐકાર જેને પરમાત્મબીજ પણ કહેવામાં આવે છે તે શ્રેષ્ઠ છે માટેજ “ સર્વેષાં મજ્જલાનાં ચ વીજં પ્રણવ એવ હિ ॥” (સર્વ મંત્રોનાં કારણ પ્રસિદ્ધ ઐકારજ છે,) તથા “ઐકારઃ પ્રણવો બ્રહ્મ સર્વમંત્રેષુ નાયકઃ ॥” (બ્રહ્મનો વાચક જે પ્રણવ એટલે ઐકાર તે સર્વમંત્રોમાં નાયક છે,) ઇત્યાદિ શસ્ત્રવચનો તેની મહત્તા વર્ણવે છે. એ ઐકાર ઇચ્છિત વસ્તુને તથા મોક્ષને આપનાર છે માટેજ યોગીઓ તેનું ધ્યાન કરે છે:—

“ ઐકારં વિન્દુમંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ઐકારાય નમો નમઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—યોગીઓ વિન્દુમંયુક્ત ઐકારનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે. જે ઐકાર ઇચ્છિત વસ્તુને તથા મોક્ષને આપનાર છે તે ઐકારને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર.

વિશ્વમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ સારરૂપ છે. તે વેદોમાં મૂં, ભુવઃ અને સ્વઃ એ ત્રણ વ્યાહતિ સારરૂપ છે. વ્યાહતિમાં અ, ઉ તે મ એ ત્રણ માત્રાવાળો ઐકાર સારરૂપ છે, કેમકે તે ઇશ્વરનું નામ છે. હાંદોષ્યોપનિષદમાં, પ્રશ્નોપનિષદમાં અને માંદૂક્યોપનિષદમાં તે પ્રણવની મહત્તા સ્પષ્ટપણે વર્ણવી છે. શ્રીકટોપનિષદમાં પણ તેનું માહાત્મ્ય નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે:—

“સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાંસિ સર્વાણિ ચ ચદ્વદન્તિ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સદ્બ્રહેજ બ્રવીમ્યોમિત્યેતન્ ॥”

ભાવાર્થ:—સર્વે વેદો જે પદને પ્રતિપાદન કરે છે, અને સર્વે તપો જેને કહે છે, જેને ઇચ્છનારા બ્રહ્મચર્યને આચરે છે તે પદ હે નચિકેતઃ ! હું તને સંક્ષેપથી કહું છું, તે ઝડ છે.

શક્તિવૃત્તિવડે અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ વાચક કહેવાય છે, અને તે વાચકશબ્દવડે જે પ્રતિપાદન થવાયોગ્ય હોય તે વાચ્ય કહેવાય છે. પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ અને પ્રતિપાદક શબ્દમધ્યે વાચ્યવાચકભાવસંબંધ છે. એ સંબંધનું જેને જ્ઞાન ન હોય તેને વાચકશબ્દનું શ્રવણ થયા છતાં પણ વાચ્ય અર્થનું સ્મરણ થઈને શાબ્દબોધ થતો નથી. જ્યાં શબ્દનો ને અર્થનો તે સ્વાભાવિકસંબંધ છે ત્યાં તે સંબંધ “ અમુક શબ્દથી અમુક અર્થ જણાવ્યો ” એવા સંકેતવડે પ્રકટ થાય છે તેથી જ્યાં તે સંબંધ નથી ત્યાં સંકેતો સંકેતવડે પણ તે અર્થ પ્રકટ થઈ શકતો નથી. જ્યાં પ્રદીપવડે પ્રકાશ થઈ નથી ત્યાં સહસ્રપ્રદીપવડે પણ તે પ્રકટ થવાને શક્ય નથી. હાથીમાં જેનો સંકેત કર્યો છે એવો ગંજશબ્દ હાથીમાં હાથીનો પ્રતિપાદક જોયો છે તેથી સંકેતપ્રમાણે વાચકપણું છે.

શંકા:—શબ્દ તથા તેના અર્થમધ્યેનો પૂર્વોક્ત વાચ્યવાચક-ભાવસંબંધ શું સંકેતથી નવો એટલે આગંતુક ઉત્પન્ન કરાય છે ? અથવા પૂર્વે સિદ્ધ છે તેજ પ્રકાશિત કરાય છે, એટલે કે તે નિત્ય છે ? તેમાં પ્રથમ પક્ષ સંભવતો નથી, કેમકે પ્રત્યેક સર્ગમાં સ્વતંત્ર ઇશ્વરના બિન્ન બિન્ન સંકેતવડે તે સંબંધ નવો ઉત્પન્ન થાય છે એમ સ્વીકારી-એ તો વેદમાંના શબ્દોનો પોતાના અર્થોની સાથે નિયતસંબંધ રહેશે નહિ, કિંતુ વારંવાર ફરી જશે, તેથી જોકાર એ નિત્ય ઇશ્વરનું નામ છે એમ સિદ્ધ નહિ થાય. બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી, કેમકે અમુક પિતાએ પોતાના પુત્રનું નામ સૂર્યદેવ પાડ્યું તો તે નિષ્ફલ

થશે, કારણકે સૂર્યાદિ શબ્દની પુત્રાદિમાં પૂર્વસિદ્ધ શક્તિ જો ન હોય તો પિતા આદિના કરેલા સંકેતથી તે પ્રકટપણાને પામશે નહિ. જેમાં પ્રકાશ ક્વાયોગ્ય શક્તિ પૂર્વસિદ્ધ ન હોય તેમાં પ્રકાશક વ્યર્થ છે, અને જ્યાં તે શક્તિ હોય ત્યાં સંકેતવાક્યવિના પણ ગાય આદિ શબ્દપ્રમાણે લોકવ્યવહારમાત્રથી તે શક્તિનું ગ્રહણ થઈ શકે છે માટે ઝંકાર એ ઈશ્વરનું નામ છે એમ જણાવવા આ સૂત્ર રચવું નિષ્ફલ છે.

સમાધાન:—સર્વે શબ્દો સર્વ પ્રકારના અર્થો જણાવવામાં સમર્થ છે તેથી તે શબ્દોનો સર્વ પ્રકારના અર્થોસાથે સ્વાભાવિકસંબંધ છે. શ્રીઈશ્વરનો સંકલ્પ તો તે સંબંધનો પ્રકાશક તથા નિયામક છે. ઈશ્વરનો સંકેત અને અસંકેત તે વાચક અને અવાચકના વિભાગરૂપ છે. તે વિભાગ વેદાર્થની વ્યવસ્થામાટે અનાદિ ઈશ્વરસંકેતથી સદશવ્યવહારની પરંપરાવડે નિત્ય નિયમિત છે, છતાં તે કૂટસ્થનિત્ય નથી. શ્રીઈશ્વરના સંકેતવડે પૂર્વસિદ્ધ શક્તિ પ્રકટપણાને પામે છે. જેમ પુત્રોત્પત્તિના સમયમાં પિતાપુત્રભાવનો સંબંધ ઉત્પન્ન થયો છે, છતાં તે સંબંધને નહિ જાણનાર મનુષ્યને “આ મારો પુત્ર છે” એવા પિતાના વાક્યથી પૂર્વસિદ્ધ સંબંધ પ્રકટ કરાય છે તેમ ગાય આદિ શબ્દો મહાપ્રલયમાં પોતાની શક્તિસહિત પ્રધાનના સમભાવને પ્રાપ્ત થઈ સર્ગના આરંભકાલમાં પોતાની શક્તિસહિત પ્રાદુર્ભાવ પામે છે ત્યારે પૂર્વથી રહેલી તે તે શબ્દની તે તે અર્થમાં જે શક્તિ છે તેનેજ શ્રીઈશ્વર સંકેતવડે જણાવે છે, કેમકે જીવોના પૂર્વકલ્પના સંસ્કાર લુપ્તપ્રાય થવાથી તેઓને તેમનું વિસ્મરણ થયું હોય છે. “આનું નામ દેવદત્ત છે” એવો પિતા આદિએ પુત્રાદિમાં કરેલો સંકેત તે શબ્દની સર્વ અર્થમાં રહેલી શક્તિનો નિયામક છે. વૈદિકશબ્દના અને તેમના અર્થો ॥

સંકેતના સંબંધનો વ્યવહાર અનાદિસમયથી વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલતો આવેલો હોવાથી તે સંબંધ નિત્ય છે તેથી ઐકાર એ નિત્ય ઈશ્વરનું નામ છે એમ સિદ્ધ થવાથી સૂત્રની રચના નિષ્ફલ છે એ શંકા તુચ્છ છે.

અથવા આ સૂત્રનું નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન બાણવું:—

પ્રતિમામાં વિષ્ણુપ્રતિમ્ની પેઠે ઐકારમાં ઈશ્વરપ્રતિમ્ની રાખી જો તેની ઉપાસના કરી હોય તો તેથી ઈશ્વરનો અનુગ્રહ અને સાક્ષાત્કાર થાય છે માટે પ્રતીકપણાવડે તે ઐકાર ઈશ્વરનો વાચક છે, ‘**एतद्वा-
लम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ॥**’ (ઐકારરૂપ આ આલંબન શ્રેષ્ઠ છે. પ્રણવરૂપ આ આલંબન ક્ષીણ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ એજ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે ૨૭

એવી રીતે ઈશ્વરનો વાચક ઐકાર છે એમ બતાવવાની હવે શ્રીમંત્રિરના પ્રણિધાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

पदबोधिनी टीका:—तस्य प्रणवस्य जपः यथावदुच्चारणं तदर्थस्य च भावनं पुनः पुनश्चेतासे विनिवेशनं तस्य ईश्वरस्य उपासनं भवतीति शेषः । तच्च एकाग्रतायाः सुगमोपाय इत्यर्थः ॥ २८ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેનું (પ્રણવનું) યથાવત્ ઉચ્ચારણ [અને] તેના અર્થનું (પ્રણવવડે પ્રતિપાદ્ય ઈશ્વરનું) ધ્યાન [તે ઈશ્વરપ્રણિધાન છે.] ૨૮

વિવેચન:—તે ઐકારનું શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કર્યા પ્રમાણે

યથાવત્ ઉચ્ચારણ કરવું, તથા તે પ્રણવવડે પ્રતિપાદ્ય ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું તે ઈશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે.

શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશાનુસાર પ્રણવનું મધ્યમસ્વરથી યથાર્થ ઉચ્ચારણ કર્યા કરવાથી તથા તે પ્રણવના વાચ્યરૂપ શ્રીઈશ્વરમાં પુનઃ પુનઃ ચિત્તને સ્થાપન કરવાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, ને તેથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં શ્રીપરાશરે પણ એમજ કહ્યું છે:—

“ સ્વાધ્યાયાદ્ યોગમાસીત યોગાત્સ્વાધ્યાયમામનેત્ ।

સ્વાધ્યાયયોગસમ્પત્ત્યા પરમાત્મા પ્રકાશતે ॥ ”

વિવેચન:—પ્રણવનો જપ કર્યા પછી સમાધિનો અભ્યાસ કરે, અને સમાધિપછી પ્રણવજપનો અભ્યાસ કરે. એવી રીતે પ્રણવજપ અને સમાધિની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થયે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને યથાવત્ શ્રીઈશ્વર અર્ચપ્રસાદયોગ તથા તેના ફલરૂપ કૈવલ્યના પ્રદાનવડે તેનો અનુગ્રહ કરે છે. સમાધિ અને જપનો એકકાલે સંભવ નથી એ આશયવડે સમાધિના આદિ અને અંતમાં જપ કર્યો છે એમ જાણવું. જોકે “ ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્ મામતુસ્મરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્ દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ” (બ્રહ્મરૂપ ઓમ એવા એકાક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરતો છતો તથા મારું અનુચિતન કરતો છતો જે શરીરનો ત્યાગ કરીને જાય છે તે પરમગતિને પામે છે,) એ શ્લોકવડે ભગવાને પ્રણવજપપૂર્વક ઈશ્વરના અનુચિતનરૂપ ઈશ્વર-પ્રણિધાનનું સાક્ષાત્કાર મોક્ષહેતુપણું કહ્યું છે તોપણ પૂર્વશ્લોકમાંના “ આસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥ ” (યોગધારણામાં સારી રીતે રહેલો,) એ વાક્યનું આકર્ષણ કરીને “ ઓમ એવી રીતે જપનો તથા તેવડે

વાચ્ય મારું અનુચિતન કરતો યોગધારણામાં સૂરી રીતે સ્થિર રહેશે તે પરમગતિને પામે છે ” એમ વ્યાખ્યાન કરતું યોગ્ય છે; અન્યથા “ **ઈશ્વરશ્રણિધાનાઘ્ના ॥** ” એ સૂત્રવડે ઈશ્વરશ્રણિધાનનું સમાધિલાભ દ્વારા કેવલ્યનું હેતુપણું કહેનારા ભગવાન સૂત્રકાર બાધ પામે.

શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશવિના પ્રાપ્તિઃ મંત્રનું યથાવત્ ઉચ્ચારણ થઈ શકતું નથી તેમજ તેમના સાત્ત્વિક સંકલ્પમલવિના તે મંત્રના અધિષ્ઠાતા દેવ જપ કરનારપર અનુગ્રહ પણ કરતા નથી માટેજ શ્રીસદ્ગુરુપાસેથી દીક્ષા લઈ કોઈ પણ મંત્રનો જપ કર્તવ્ય છે એમ શાસ્ત્રો બોધ કરે છે. શ્રીપુરશ્ચરણદીપિકામાં પણ એમજ કહ્યું છે:—

“ **અદીક્ષિતા યે કુર્વન્તિ જપપૂજાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।**

નિષ્ફલં તત્પ્રિયે તેષાં શિલાયામુત્તમીજવત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે પ્રિયે ! શ્રીસદ્ગુરુપાસેથી દીક્ષા લીધા વિના જે મનુષ્યો જપ તથા પૂજાદિક ક્રિયા કરે છે તેઓનું તે સર્વ કર્મ પાષાણમાં વાવેલા ખીજના જેવું નિષ્ફલ છે.

પ્રણવમંત્રના જપથી તથા તે મંત્રથી વાચ્ય મહેશ્વરની ભાવનાથી સાધકને શીઘ્ર સમાધિલાભ થાય છે એ અર્થ શ્રીલિંગપુરાણમાં પણ નીચેના શ્લોકથી નિરૂપણ કર્યો છે:—

“ **શંભોઃ પ્રણવવાચ્યસ્ય ભાવનાષ્ઠજ્ઞપાદપિ ।**

આશુ સિદ્ધિઃ પરા પ્રાપ્ત્યા ભવત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—પ્રણવવડે વાચ્ય શ્રીમહેશ્વરની ભાવનાથી તથા તેના જપથી પણ સાધકને શીઘ્ર સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે એમાં સંશય નથી.

સત્પુરુષદ્વારા અને સત્સાક્ષાત્મદ્વારા અનંતશુભશુભયુક્ત શ્રીમહેશ્વરનું
અલૌકિક માહાત્મ્ય જાણવામાં આવવાથી સાધક શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ
કરેલા તેમના રહસ્યનામનો પ્રેમપૂર્વક યજ્ઞાગ્નિમાં જપ કરે છે, તથા તે
મંત્રના વાચ્યરૂપ શુદ્ધ સાત્ત્વિકચિત્તવાળા શ્રીમહેશ્વરમાં પોતાના ચિત્તને
પુનઃ પુનઃ પ્રેમપૂર્વક સ્થાપન કરે છે તેથી તેના ચિત્તમાંના રજસ્તમો-
ભવ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને શ્રીમહેશ્વરના અનુગ્રહથી તેને શીઘ્ર
સમાધિલાભ તથા કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૮

એ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સાધકને જે અન્યલાભ થાય છે તે કહે છે:—

તતઃ પ્રત્યક્ચેતનાધિગમોऽપ્યન્તરાયા-

ભાવશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

પદ્મોદિની ટીકા:—તતઃ તઙ્મપતદર્શભાવનાભ્યાં યોગિ-
નઃ પ્રત્યક્ચેતનાધિગમઃ । પ્રતીપં અચ્ચતીતિ પ્રત્યક્ બુદ્ધેર-
પ્યાન્તરઃ આત્મા હત્યર્થઃ । સ ચાસૌ ચેતનઃ દ્રક્ષાક્તિસ્તસ્યા-
ધિગમઃ સદ્ધિર્ભવતઃ । અન્તરાયાઃ વહ્યમાણાસ્તેષામભાવશ્ચ
અવતીતિ વાક્યશેષઃ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેથી (પ્રણવના જપથી તથા તેના અર્થની
જાણનાથી) પુરુષતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર અને અંતરાયોનો
અભાવ પણ [થાય છે.] ૨૯

વિશેષનઃ—ઔકારના યજ્ઞાવત્ ઉચ્ચારણથી તથા ઈકારના
વાચ્ય શ્રીઈશ્વરમાં ચિત્તને પુનઃ પુનઃ સ્થાપન કરવાથી પ્રત્યક્ચેતનનો

સાક્ષાત્કાર થાય છે, તથા રોગાદિ યોગવિધોનો અભાવ પણ થાય છે. પ્રતીપમ્=વિપરીતમ્ અશ્વતિ=વિજાનાતિ इति પ્રત્યક્ એ બ્યુત્પત્તિ-પ્રમાણે પ્રત્યક્નો અર્થ વિપરીત જાણનાર એટલે અવિદ્યાવાળો એવો થાય છે. પ્રત્યક્ચેતન એ શબ્દવડે જીવાત્માનું નિત્યસર્વોત્કર્ષસંપન્ન વિદ્યાવાળા ઈશ્વરથી ભિન્નપણું દર્શાવ્યું છે. ઈશ્વરપ્રણિધાન કરનાર યોગીને પ્રત્યક્ચેતનના સામાન્ય એટલે વ્યાવહારિકસ્વરૂપનું તથા વિશેષ એટલે પારમાર્થિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી સાધક-યોગીને શીઘ્ર સમાધિલાભ થાય છે એટલુંજ નહિ, કિંતુ તેની સાથે યોગમાં પ્રતિબંધ કરનારા વ્યાધિ આદિ અંતરાયોવિના સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થાય છે. અવિદ્યાવડે આરોપિત થયેલા ધર્મેના ત્યાગ કરતાં જે કૂટસ્થરૂપ આત્માનું સ્વરૂપ છે તે જીવનું વિશેષ એટલે પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે. ઈશ્વરપ્રણિધાનનો વિષય ઈશ્વર છે તેથી તે પ્રણિધાનથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન સંભવે છે, પણ તે પ્રણિધાનથી પ્રત્યક્ચેતનનો સાક્ષાત્કાર સંભવતો નથી, કેમકે તેમ માનતાં અતિપ્રયંગ થાય છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જાણવું:—ઈશ્વરની પેઠે પ્રત્યક્-ચેતન પણ વસ્તુતાએ પુરુષ કૂટસ્થનિત્યપણાવડે હાનિવૃદ્ધિથી રહિત, અવિદ્યાદિ ક્લેશોથી રહિત, ધર્માધર્મથી રહિત અને જાતિ આયુષ્ તથા ભોગથી રહિત છે. એમ જાનેનું પુરુષત્વાદિરૂપ સાદસ્ય હોવાથી જેમ એકશસ્ત્રનો અભ્યાસ તેના જેવા અર્થવાળા અન્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય છે તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન બુદ્ધિ આદિના સાક્ષી પુરુષના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય છે. જે એ જાને અત્યંતવિધર્મી હોય તો જેમ કામિનીના પ્રણિધાનથી તેનાથી અત્યંતવિધર્મી સંનકાદિનાં સાક્ષાત્કાર સંભવે નહિ તેમ ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી પણ જીવના સ્વરૂપ-ને સાક્ષાત્કાર સંભવે નહિ, પણ જાનેનું સાદસ્ય હોવાથીજ ઈશ્વરના

પ્રણિધાનથી પ્રત્યક્ષચેતનના સ્વરૂપનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય છે. શ્રી-
નારદીયપુરાણમાં પણ એમજ દર્શાવ્યું છે:—

“ માયાવર્તકે વિષ્ણૌ દદા મક્તિઃ કૃતા નૃણામ્ ।

મુલ્કેન પ્રકૃતેર્ભિન્નં સ્વં દર્શયતિ દીપવત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—માયાના પ્રવર્તક શ્રીધ્વિરમાં જે મનુષ્યોએ દદ
મક્તિ કરી હોય તેમને તે શ્રીધ્વિર દીપકની પેઠે પ્રકૃતિથી ભિન્ન
તેમના સ્વરૂપનો અનાયાસે અનુભવ કરાવે છે.

શંકા:—જ્યારે ધ્વિરતત્ત્વનું પ્રણિધાન કરવાથી ધ્વિરતત્ત્વનો
તથા પુરુષનો એટલે પ્રત્યક્ષચેતનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે પુરુષનું
પ્રણિધાન કરવાથી પણ પુરુષનો તથા ધ્વિરતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર સાધકને
થવો જોઈએ, અને જે તેમ થાય તો પછી આ સૂત્ર નિરર્થક હશે છે.

સમાધાન:—પુરુષમાં પ્રણિધાન કરવાથી માત્ર પુરુષતત્ત્વનોજ
સાક્ષાત્કાર થાય, પણ ધ્વિરતત્ત્વનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર સુખપૂર્વક થાય
નહિ. પુરુષવિશેષરૂપ ધ્વિરનું માહાત્મ્ય જાણવાથી તેમનું પ્રણિધાન
ઉત્સાહપૂર્વક થઈ શકે છે, ધ્વિરના અનુગ્રહથી વિદ્વો પ્રતિબંધ કરી
શક્તાં નથી, ને પુરુષવિશેષના જ્ઞાનની સાથે પુરુષતત્ત્વનું યથાર્થ
જ્ઞાન પણ સાદસ્યને લાંબે શીઘ્ર થાય છે, પણ માહાત્મ્યના અવળાના
અભાવથી પુરુષનું પ્રણિધાન સુખપૂર્વક થઈ શકતું નથી, પ્રતિબંધ
કરનારાં વિદ્વો ચિત્તને વિશ્લેષયુક્ત કરે છે, અને પુરુષતત્ત્વનું જ્ઞાન
પણ સુલભતાથી થતું નથી તો પુરુષવિશેષનું જ્ઞાન સુલભતાથી શી
રીતે થાય ? નજ થાય માટે આ સૂત્ર પુરુષતત્ત્વના સાક્ષાત્કારના
સુગમ ઉપાયને દર્શાવનારું હોવાથી સાર્થક છે, નિરર્થક નથી.

“ તત્પ્રતિષેધાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ ॥ ” (તે યોગવિદ્વોની

નિવૃત્તિમાટે એકતરત્ત્વનો એટલે ઈશ્વરતરત્ત્વનો અભાવ કરવો,) એ બીજીશ્રમા સૂત્રવડે યોગના અંતરાયોની નિવૃત્તિ કરવાના ઉપાયનો ઉપગ્રહાર ભગવાન સૂત્રકાર કરશે, અત્ર તેના ઉપક્રમરૂપે ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી યોગવિધ્નોનો અભાવ થાય છે એમ સૂચવ્યું છે. અન્ય અભિમત સાત્ત્વિક વિષયમાં એકાગ્રતા જવાથી પણ યોગવિધ્નોનો અભાવ થવો સંભવે છે, પણ તે દીર્ઘકાલ પ્રયત્ન કરવાથી સંભવે છે, અને ઈશ્વરપ્રણિધાનથી તો તે અંતરાયોનો અભાવ શીઘ્ર અને અદ્યક્ષ યત્નથી થઈ જાય છે. ઈશ્વરનું પ્રણિધાન કરનારો પરિણામે સર્વના આત્મરૂપે થાય છે, એટલે દેવાદિ પણ તેના ઈશ્વરપ્રણિધાનરૂપ યોગમાં વિદ્ય કરવાને સમર્થ થતા નથી એટલામાટેજ શ્રીનારદીયપુરાણમાં પરમાત્માનો આશ્રય કરવાનો મુમુક્ષુને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે:—

“ તસ્માન્મુમુક્ષોઃ મુમુક્ષો માર્ગઃ શ્રીવિષ્ણુસંશ્રયઃ ।

ચિત્તેન ચિન્તયાડનેન વચ્ચયતે ધ્રુવમન્યથા ॥ ”

ભાવાર્થ:—તેથી મુમુક્ષુને અતિસુખરૂપ ઉપાય તો એજ છે કે તેણે શ્રીઈશ્વરનો સમ્યક્પ્રકારે આશ્રય ગ્રહણ કરવો, અન્યથા નિશ્ચય ચિંતાથી તે આ ચિત્તવડે ઠગાય છે.

એવી રીતે ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી મુમુક્ષુયોગીને સુખપૂર્વક સમાધિ-લાભ તથા તેના ફલ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે મુમુક્ષુયોગીએ અવશ્ય ઈશ્વરનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો જોઈએ. ૨૯

ચિત્તને વિક્ષેપ કરનારા અંતરાયોનો અભાવ શ્રીઈશ્વરના પ્રણિધાનથી થાય છે એમ પૂર્વસૂત્રમાં કહ્યું. હવે ભગવાન સૂત્રકાર તે અંતરાયોનાં નામો જણાવે છે:—

વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાવિરતિ-
 આન્તિદર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વાનવસ્થિતત્વાનિ
 ચિત્તવિક્ષેપાસ્તેઽન્તરાયાઃ ॥ ૩૦ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વ્યાધિઃ પ્રસિદ્ધઃ । સ્ત્યાનં અ-
 કર્મણ્યતા ચિત્તસ્ય । સંશયઃ યોગઃ સાધ્યો ન વેતિ જ્ઞાનમ્ ।
 પ્રમાદઃ અનુત્થાનશીલતા સાધનેષુ ઔદાસીન્યમ્ । આલસ્યં
 કાયચિત્તયોર્ગુહત્વં યોગપ્રવૃત્ત્યભાવકારણમ્ । અવિરતિઃ ચિત્ત-
 સ્ય વિષયનૃત્ત્ત્વા । આન્તિદર્શનં વિપરીતબુદ્ધિઃ યોગાસાધનેષુ
 તન્સાધનબુદ્ધિસ્તથા સાધનેઽપ્યસાધનત્વબુદ્ધિરિત્યર્થઃ । અલબ્ધ-
 ભૂમિકત્વં કુતશ્ચિન્ નિમિત્તાત્ સમાધિભૂમેર્વક્ષ્યમાણસ્ય અ-
 લાભઃ । અનવસ્થિતત્વં તત્ર તત્ર ચિત્તસ્ય અસ્થિરત્વમ્ ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થઃ—વ્યાધિ, સ્ત્યાન, સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય,
 અવિરતિ, આન્તિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ અને અનવસ્થિતત્વ
 [એ જે] ચિત્તના વિક્ષેપો [છે] તેઓ અંતરાયો
 [કહેવાય છે.] ૩૦

વિવેચનઃ—શરીરને ધારણ કરવાના સામર્થ્યથી ધાતુનામને
 પામેલા વાત પિત્ત ને કફની ન્યૂનાધિક્તા, પાધેસા તથા પાપેસા
 આહારના પરિણામવિશેષરૂપ જે રસ તેની ન્યૂનાધિક્તા, અને મન-
 સહિત અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયોના બલનું ન્યૂનાધિકપણું તે વ્યાધિ ક્વિા

રોગ કહેવાય છે, વ્યાધિ થવાથી ચિત્તવૃત્તિ તેમાં તથા તેને નિવૃત્ત કરવાના ઉપાયોમાં લાગી રહે છે તેથી તે યોગમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતી નથી માટે વ્યાધિને યોગના વિઘ્નરૂપે ગણેલો છે. યોગ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા છતાં દેશકાલાદિના વિરુદ્ધપણાની કલ્પના કરી યોગનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થવાની જે ચિત્તની અસમર્થતા અથવા તમોગુણના વધારાથી ચિત્તની જે મૂઢતા તે સ્ત્યાન કહેવાય છે. દેશકાલાદિની કલ્પેલી વિરુદ્ધતા દૂર કરવાના સામર્થ્યરહિત ચિત્તની એવી અયોગ્યતા પણ યોગમાં પ્રવૃત્ત થવા દેતી નથી માટે તે પણ યોગના વિઘ્નરૂપ છે. “આ એમજ હશે વા અન્યરીતે હશે?” એવું-વિરોધી એવી બંને કાટિને વિષય કરનારું-વિગ્ન સંશય કહેવાય છે. “યોગ સિદ્ધ થતો હશે કે નહિ સિદ્ધ થતો હોય?” “ગુરુ અને શાસ્ત્ર યોગનો અને યોગસાધનોનો જે મહિમા વર્ણવે છે તે સત્ય હશે કે અન્યથા હશે?” “યોગનું ફલ કેવલ્યજ હશે કે અન્ય કાંઈ હશે?” “ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિલાભ તથા કેવલ્યપ્રાપ્તિ અનાયાસે સિદ્ધ થતાં હશે કે નહિ થતાં હોય?” અને “યોગનું ફલ કેવલ્ય સત્ય હશે કે માત્ર કલ્પનારૂપજ હશે?” એવાં એવાં વિરોધી એવી બંને કાટિને વિષય કરનારાં ચાનો સંશયરૂપ જાણવાં. એ સંશય મનુષ્યની કદાપિ પણ યોગમાં નિષ્કંપ પ્રવૃત્તિ થવા દેતો નથી તેથી તે યોગનો પ્રખલ વિરોધી છે. અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠપણાવડે એટલે પોતાના વસ્તવિકરૂપમાં સ્થિર નહિ રહેવા-પણાવડે સંશય અને બ્રાંતિદર્શનનો અભેદ છતાં પણ ઉભયકાટિના સ્પર્શ અને અસ્પર્શરૂપ અવાંતરભેદ કહેવાની ઇચ્છાવડે અત્ર તેમનું ભેદવડે કથન છે. સમાધિનાં સાધનોમાં પ્રયત્ન નહિ કરવો અર્થાત્ તેમાં ઉદાસીનપણું રાગવું તે પ્રમાદ કહેવાય છે. કદાદિવડે શરીરના ભારેપણાથી પછી કરીશ એવા વિચારવડે યોગસાધનોમાં પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકે તે આલસ્ય કહેવાય છે. પ્રમાદ અને આલસ્ય એ બંને યમાદિ યોગસાધનોમાં સાધકની પ્રવૃત્તિ થવા

દેતાં નથી તેથી તે બંને યોગનાં વિદ્ય ગણાય છે. વિષયના સમીપપણા-
થી વિષયોમાં રહેલા દોષોનું અત્યંત વિસ્મરણ થઈ તે વિષયો ભોગવવા-
ની ચિત્તામાં જે તૃષ્ણા નામ તીવ્ર ઇચ્છા ઉપજે તે અવિરતિ વા
અવૈરાગ્ય કહેવાય છે. વિષયતૃષ્ણા યોગની પ્રખ્યાત વિરોધી છે. તે વિષય-
તૃષ્ણા વૃત્તિને અંતર્મુખ થવા દેતી નથી, ને કદાચ અતિયત્નથી વૃત્તિ
અંતર્મુખ થાય તો પુનઃ અલ્પસમયમાંજ તે વિષયોના સ્ફુરણવડે
ચિત્તને ક્ષોભ પમાડી બહિર્મુખ કરી દે છે. વિષયોમાં અને વિષયિ-
જનોમાં રાગ રાખવાથી મનુષ્યને બંધન થાય છે, અને તેમાં વિરાગ
રાખવાથી કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે માટેજ વિષયતૃષ્ણાને યોગના વિદ્ય-
રૂપે વર્ણવી છે. નીચેનું સ્મૃતિવચન પણ એમજ કહે છે:—

“ નિઃસંગ્રગતા મુક્તિપદં યતીનાં, સજ્ઞાદશેષાઃ પ્રભવન્તિ દોષાઃ।
આરુઢયોગોઽપિ નિપાત્યતેઽષઃ, સજ્ઞેન યોગી કિમુતાલ્પસિદ્ધિઃ”

ભાવાર્થ:—યતિઓને સંગરહિતપણું એ મુક્તિના સ્થાનરૂપ છે.
સંગથી સમગ્ર દોષો પ્રાકુર્ભાવ પામે છે. યોગારૂઢ પણ સંગવડે નીચી
ગતિને પામે છે તો અલ્પસિદ્ધિવાળો અપકવ યોગી સંગવડે નીચી
ગતિને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

મીસદશુરુએ તથા યોગશાસ્ત્રોએ ઉપદેશ કરેલાં યોગનાં સાધનો-
માં અસાધનપણાની બુદ્ધિ અને યોગનાં અસાધનોમાં સાધનપણાની
બુદ્ધિ બ્રાંતિદર્શન ક્રિયા વિપર્યયજ્ઞાન કહેવાય છે. એ બ્રાંતિદર્શન પણ
વિપરીતજ્ઞાનથી તથા વિપરીતપ્રવૃત્તિથી સાધકની યોગમાં પ્રવૃત્તિ થવા
દેતું નથી તેથી તે યોગવિદ્યમાં ગણાય છે. મધુમતી આદિ સમાધિની
બુમિઓ જેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે તેમાંની ઠાંઈ પણ બુમિ-

નો અભ્યાસ કરતાં છતાં પણ કોઈ નિમિત્તથી અલાભ તે અલખ્ય-
ભૂમિકત્વ કહેવાય છે. આ અલખ્યભૂમિકત્વ પણ સાધકના ચિત્તને
અસંતોષવડે બહિર્મુખ રાખનાર હોવાથી યોગના વિઘ્નરૂપ છે. મધુમતી
આદિ યોગની ભૂમિકામાંની કોઈ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થયા છતાં વિસ્મય-
વડે વા કર્તવ્યના વિસ્મરણવડે કે અજ્ઞાનવડે તેમાં ચિત્તની સુસ્થિરતા ન
કરવી તે અનવસ્થિતત્વ કહેવાય છે. કોઈ પણ યોગભૂમિની પ્રાપ્તિ
થઈ એટલે તેટલાથીજ જો તેની સારી રીતે સ્થિરતા થઈ છે એમ
કોઈ પણ નિમિત્તથી માનવામાં આવે, ને તેની સુસ્થિરતા કરવામાટે
પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે, તો તે સાધક ઉત્તરભૂમિકાની પ્રાપ્તિ ન કરી
સકે એટલુંજ નહિ પણ તે ભૂમિકાથી પણ તે બ્રહ્મ થાય છે માટે
પ્રાપ્ત થયેલી યોગભૂમિમાં સાધકયોગીએ પોતાના ચિત્તને સુસ્થિર
કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે, ને
તેથી ચિત્તની તે ભૂમિમાં અસ્થિરતા રહે તે પણ યોગમાં પ્રતિબંધ
કરનાર ગણાય છે. ચિત્તને વિક્ષેપ દરનારાં આ નવ યોગમલો કિંવા
યોગના વિરોધી અથવા યોગવિઘ્નો કહેવાય છે. સંશય અને પ્રાંતિદર્શન
વૃત્તિપણાવડે વૃત્તિનિરોધરૂપ યોગનાં વિરોધી છે, અને વ્યાધિ આદિ જે
વૃત્તિઓ નથી તે વૃત્તિના સાહચર્યથી યોગનાં વિરોધી છે. ૩૦

કેવલ આ નવજ યોગના અંતરાય નથી, કિંતુ ચિત્તને વિક્ષેપ
કરનારાં તે અંતરાયોની સાથે દુઃખાદિ અત્ય અંતરાયો પણ ઉપજે
છે એમ કહે છે:—

દુઃખદૌર્મનસ્યાદ્ગમેજયત્વશ્વાસપ્રશ્વાસા

વિક્ષેપસહમુવઃ ॥ ૩૧ ॥

પદબોધિની દીકા:—દુઃખં પ્રસિદ્ધમ્ । દૌર્મનસ્યં રુચ્છા-

વિઘાતાત્ મનસઃ ક્ષોભઃ । અક્ષમેજયત્વં અક્ષાનાં પ્રચલનમ્ ।
પ્રાણો યદ્વાહવાયુમાચામતિ સ શ્વાસઃ । ચેત્કોષ્ઠ્યં વાયું રેચય-
તિ સ પ્રશ્વાસઃ । અત્ર અનિચ્છત इत्यૂક્તં પૂરકરેચકયોર્નિરાસા-
ર્થમ્ । एते विक्षेपैः सह भवन्तीति विक्षेपसहस्रवः । विक्षिप्त-
चित्तस्यैवैते भवन्तीत्यर्थः ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—દુઃખ, દૌર્ભિનસ્ય, અંગમેજયત્વ અને શ્વાસ-
પ્રશ્વાસ [એ] વિક્ષેપની સાથે ઘનારા [અંતરાયો છે.] ૩૧

વિવેચનઃ—જેવડે પરાભવ પામીને પ્રાણીઓ તેની નિવૃત્તિ
કરવામાટે પ્રયત્ન કરે છે, અર્થાત્ જેનો અનુભવ થતાં પોતાના મનને
તે પ્રતિકૂલ લાગવાથી તેને દૂર કરવામાટે પ્રાણીઓ પ્રયત્ન કરે છે તે
દુઃખ કહેવાય છે. તે દુઃખ નિમિત્તભેદે કરીને ત્રણ પ્રકારનું છે, આધ્યાત્મિક,
આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક. આત્માની સાથે સંબંધ રાખનારાં સ્થૂલ-
સૂક્ષ્મશરીરના વિકારરૂપ નિમિત્તથી જે દુઃખ થાય તે આધ્યાત્મિક-
દુઃખ કહેવાય છે. વાત, પિત્ત તથા કફની વિષમતારૂપ જે જ્વરાદિ વ્યાધિ
છે તેનાથી જે પીડા થાય તે સ્થૂલશરીરના વિકારરૂપ નિમિત્તથી થયેલું
દુઃખ, અને કામક્રોધાદિંથી તથા ક્ષુધાતૃષ્ણાથી જે પીડા થાય તે સૂક્ષ્મ-
શરીરના વિકારરૂપ નિમિત્તથી થયેલું દુઃખ કહેવાય છે. સ્વશરીરથી ભિન્ન
અને દ્રશ્ય એવાં, ચોર, વાદ્ર, સિંહ અને સર્પાદિ અન્ય જૂતોથી જે
પીડા થાય તે આધિભૌતિકદુઃખ કહેવાય છે. સ્વશરીરથી ભિન્ન હોય
અને લૌકિકરીતે જેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાતું ન હોય એવાં ગ્રહ,
જૂત ને પ્રેતાદિથી જે પીડા થાય તે આધિદૈવિકદુઃખ કહેવાય છે. એ
દુઃખો પ્રાણિમાત્રને પ્રતિકૂલ જણાય છે તેથી તેમને તેમનો અનુભવ

થતાં તેઓ તેમને દૂર કરવાનો યત્ન કરે છે. એ દુઃખો સદા મનનેજ થાય છે, ને તે પ્રતિકૂળ અનુભવ કરાવવારૂપ એકજ લક્ષણવાળાં છે, છતાં તેનાં નિમિત્તકારણોના ભેદથી શાસ્ત્રમાં તેના પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકાર દર્શા છે. તે નિમિત્તકારણો ચિત્તમાં રજ્જેગુણની વૃદ્ધિ કરે છે, ને તેથી પ્રાણીના ચિત્તને દુઃખાનુભવ થાય છે. ઇચ્છાનો અભિક્ષાત નામ ભંગ કે અનાદર થવાથી અર્થાત્ ઇચ્છેલી વસ્તુના અલભ્યથી પ્રાણીના ચિત્તમાં રજ્જેગુણની વૃદ્ધિ થવાથી જે ક્ષોભ ક્રિવા ચંચલપણું ઉપજે છે તે દૌર્ભનસ્ય કહેવાય છે. પ્રાણુવહામાં રજ્જેદ્રવ્યની વૃદ્ધિ થવાથી અંગોમાં જે કંપ થાય, અર્થાત્ શરીરના અવયવો કંપવા લાગે તે અંગમેજયત્વ કહેવાય છે. સાધકની ઇચ્છાવિના વા પ્રયત્નવિના પ્રાણુ પોતાની મેળેજ બહારના વાયુને અત્યંતવેગથી શરીરમાં પ્રવેશ કરાવી દે તે શ્વાસ, અને ઉદરમાંના વાયુને સાધકની ઇચ્છાવિના વા પ્રયત્નવિના પ્રાણુ પોતાની મેળેજ અત્યંતવેગથી શરીરથી બહાર કાઢે તે પ્રશ્વાસ કહેવાય છે. એ દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, અંગમેજયત્વ અને શ્વાસપ્રશ્વાસ વિક્ષેપયુક્ત ચિત્તવાળાનેજ થાય છે, સમાહિતચિત્તવાળાને થતાં નથી.

દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય એકાચતાનં વિરોધી છે, અંગમેજયત્વ આત્મનનું વિરોધી છે, શ્વાસ એ રેચકનો અને પ્રશ્વાસ એ પૂરકનો વિરોધી છે, તથા તે બંને કુંભકના વિરોધી છે. એવી રીતે વ્યાધિ આદિ વિક્ષેપની સાથે ઉપજનારા એ ચારે યોગના અંતરાયેતું નિરૂપણ કર્યું. ૩૧

પૂર્વોક્ત વિક્ષેપો સમાધિના પ્રતિપક્ષી છે. તેમનો નિરોધ પૂર્વોક્ત અભ્યાસથી તથા વૈરાગ્યથી થાય છે. ઇશ્વરના પ્રણિધાનરૂપ અભ્યાસથી યોગવિમ્લોની નિવૃત્તિ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું. તેમાં વૈરાગ્યને પણ સહકારી જણવો. હવે તે અભ્યાસનો ઉપસંહાર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે—

તત્પ્રતિષેધાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ ॥ ૩૨ ॥

પદબોધિની ટીકાઃ—તેષાં વિલેપાણાં નિષેધાર્થં એકસ્મિન્
કસ્મિંચિદાભિમતે તત્ત્વે અભ્યાસઃ પુનઃ પુનઃશ્ચિત્તનિવેશનં
કર્તવ્યઃ । તદ્વલાત્ જાતાયામેકાગ્રતાયાં વિલેપાઃ પ્રશમમુપ-
યાન્તીત્યર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેની (વિલેપોની તથા તેમની સાથે થનારાં
દુઃખાદિની) નિવૃત્તિ કરવામાટે એકતત્ત્વનો અભ્યાસ [કરવો
જોઈએ.] ૩૨

વિવેચનઃ—વ્યાધિ આદિ નવ વિલેપોની તથા તે વિલેપોની સાથે
થનારાં દુઃખાદિ ચારની નિવૃત્તિમાટે સાધકે એકતત્ત્વમાં ચિત્તને પુનઃ
પુનઃ સ્થાપન કરવું જોઈએ. અહિં એકશબ્દ મુખ્યના અર્થમાં હોવાથી
એકતત્ત્વનો અર્થ મુખ્યતત્ત્વ એટલે ઈશ્વર એવો થાય છે. જેનો આરંભ
કર્યો હોય તેનો ઉપસંહાર કરાય છે એવી શાસ્ત્રવેત્તાઓની સરણિ
છે. અહિં ઈશ્વરપ્રણિધાનનો ઉપક્રમ કર્યો હતો માટે તેનોજ ઉપ-
સંહાર કરવો જોઈએ તેથી એકતત્ત્વના અભ્યાસવડે અત્ર ઈશ્વર-
પ્રણિધાનજ મહત્ત્વ કરવાયોગ્ય છે. ઉપક્રમઉપસંહારની એકરૂપતાનો
વિચાર નહિ કરી વિચારનબિશ્લુએ પોતાના યોગવાર્તિકામાં “એકતત્ત્વ
એટલે સ્થૂલાદિ કોઈ પણ તત્ત્વ, પણ ઈશ્વર નહિ, કેમકે બાધક નહિ
સતે સામાન્યશબ્દનો વિશેષ અર્થ કરવો ઉચિત નથી. વળી એ અર્થ
પૂર્વસૂત્રથી પ્રાપ્ત હોવાથી પુનરુક્તિદોષ પણ થાય છે, તથા ‘સર્વ ચિત્ત
એકાગ્ર છે, કોઈ ચિત્ત વિક્ષિપ્ત નથીજ’ એ આગામિબાધ્યની પણ

અસંગતિ થાય છે ” એમ જો કહ્યું છે તેનું બાધકાદિનો સદ્ભાવ હોવાથી નિરાકરણ થાય છે. ભગવાન સૂત્રકારે “તતઃ પ્રત્યક્ષેતના-ધિગમોઽપ્યન્તરાયામાવચ્છા” એ સૂત્રવડે ઈશ્વરપ્રણિધાનથી અંતરાયો-નો અભાવ કહીને તે અંતરાયો કયા? એવી આકાંક્ષામાં “વ્યાધિસ્ત્યાન” ઇત્યાદિ જો સૂત્રવડે અંતરાયોને કહીને “તત્પ્રતિષેવાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ” એમ સૂત્રરચના કરી છે તેથી ઉપક્રમ કરેલા ઈશ્વરપ્રણિધાનનોજ આ ઉપસંહાર છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જો સૂત્રકારશ્રીને કોઈ પણ સ્થૂલા-દ્વિતત્વ કહેવું હોત તો “એકતત્ત્વાભ્યાસઃ” એમ સૂત્રરચના નહિ કરતાં “એકતત્ત્વાભ્યાસો વા” એમ વિકલ્પરૂપે સૂત્રરચના કરત. વળી “યથાભિમતધ્યાનાદ્વા” એ આગામિસૂત્રવડે કોઈ પણ અભિ-મત તત્ત્વનું પ્રણિધાન કહેવાનું છે માટે અહિં તેનું ગ્રહણ કરવું અ-પ્રામાણિક છે એમ પણ જણાય છે; ને ભાષ્યની પણ અસંગતિ થતી નથી.

ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી મનોજય થાય છે, ને તેથી અવિરતિરૂપ વાસનાદિ વિક્ષેપોનું શમન થાય છે, એ અર્થે શ્રીરોગવાસિકામાં પણ નીચેના શ્લોકથી કહ્યો છે:—

“તાવન્નિશીથવેતાલા વલ્ગન્તિ હૃદિ વાસનાઃ ।

એકતત્ત્વદ્વાભ્યાસાઘ્રાવન્ન વિજિતં મનઃ ॥”

ભાવાર્થ:—જ્યાંસુધી એકતત્ત્વના દૃઢ અભ્યાસથી મનનો સારી રીતે જય કર્યો નથી ત્યાંસુધીજ મધ્યરાત્રિએ નૃત્ય કરનારા વેતાલોના જેવી વાસનાઓ હૃદયમાં નૃત્ય કરે છે.

ઈશ્વરપ્રણિધાનથી ચિત્તમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ને તે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી ચિત્તમાંના રજોગુણ તથા તમોગુણ અભિભવ પામે છે તેથી રજોગુણથી તથા તમોગુણથી ઉત્પન્ન થતાં સર્વ યોગ-વિધ્વાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

જેઓ ચિત્તને ક્ષણવિનાશી માને છે તેમને મતે ત્રિક્ષેપો તથા ત્રિક્ષેપોના અભાવરૂપ એકાગ્રતા સંભવતાં નથી. તેમના મતમાં ચિત્ત ક્ષણિક હોવાથી તે પોતાના સ્થિતિક્ષણમાં કાઢી પણ પદાર્થને આકારે જાયેલું હોય છે માટે એકાગ્ર છે તેથી તેમને મતે સમાધિનો ઉપદેશ નિર્ણયક હરે છે. યોગમતમાં તો ચિત્ત કૈવલ્યપર્યંત એકજ રહે છે, માત્ર તેનાં પરિણામો ક્ષણે ક્ષણે થયા કરે છે. યોગ્ય ધ્યેયવિષયનો ત્યાગ કરી ચિત્તનું જે ભિન્નવિષયાકારે થવું તે ત્રિક્ષેપ કહેવાય છે, ને તેનું ધ્યેયને આકારે થયા કરવું તે એકાગ્રતા કહેવાય છે. એમ હોવાથી યોગસિદ્ધાંતમાં તો સમાધિનો ઉપદેશ સાર્થક હરે છે

અનુભવ, સંસ્કાર અને સ્મૃતિના એક અધિકરણપણાના નિયમથી જે ચિત્તને અનુભવ થયો હોય તે ચિત્તમાંજ તેના સંસ્કાર પડે છે, ને તે સંસ્કારનો ઉદ્ભવ થવાથી સ્મૃતિ પણ તે ચિત્તનેજ થાય છે. ચિત્તને ક્ષણવિનાશી માનવામાં એ પ્રસિદ્ધ નિયમનો વિરોધ આવે છે માટે ચિત્તને સ્થાયી માનવું એજ યોગ્ય છે. વળી મનુષ્યોને “ જે વસ્તુ મેં જોઈ હતી તેના હું સ્પર્શ કરું છું,” “ જે વસ્તુનો મેં સ્પર્શ કર્યો હતો તેને હું જોઉં છું,” “ જે હું બાહ્યાવસ્થામાં હતો તેજ હું યુવાવસ્થામાં વા વૃદ્ધાવસ્થામાં છું,” એવી એવી પ્રત્યભિસા થવાથી પણ ચિત્ત એકજ, અનેક અર્થને વિષય કરનારું તથા મોક્ષપર્યંત સ્થાયી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૨

એ ચિત્ત જે અસૂષાદિ દોષોથી યુક્ત હોય તો તેવા ચિત્તવાળા સાધકથી યોગનું અનુશાન કરી શકાતું નથી માટે તે દોષો દૂર કરવાના ઉપાયોને ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

**મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃખ-
પુણ્યાપુણ્યવિષયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદન-
મ્ ॥ ૩૩ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—સુખિતેષુ સાધ્વેષાં સુખિત્વમિતિ
મૈત્રી, દુઃખિતેષુ કથન્તુ નામૈષાં દુઃસ્વિમુક્તિરિતિ કરુણાં,
પુણ્યવત્સુ પુણ્યાનુમોદનેન મુદિતાં હર્ષ, અપુણ્યવત્સુ ચ ઉપેક્ષાં
માધ્યસ્થવૃત્તિં ઔદાર્સીન્યં વા ભાવयेत् । एवं ભાવનયા
વિત્તસ્ય પ્રસાદનં મલાપનયનં ભવતિ । તતશ્ચ સમાધિરાવિર્ભવ-
તીતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—[સાધકે] સુખીમાં મૈત્રીની,* દુઃખીમાં
કરુણાની, પુણ્યવાન્માં હર્ષની* અને પાપીમાં ઉપેક્ષાની
ભાવનાથી ચિત્તના દોષોની નિવૃત્તિ [કરવી.] ૩૩

વિવેચન:—સાધકે સુખી પ્રાણીઓમાં મિત્રપણાની ભાવના
કરીને, દુઃખી પ્રાણીઓમાં દયાની ભાવના કરીને, પુણ્યવાન્પ્રાણીઓમાં

* મીઠનુસ્મૃતિપર લાખ્ય કરનાર મેઘાતિથિભટ્ટ મનુસ્મૃતિના ૭૬૧
અધ્યાયના ૭૨ માં શ્લોકપરના લાખ્યમાં મૈત્રી અને મુદિતાનો નીચે પ્રમાણે
અર્થ કરે છે તે પણ વિચારવાધાયક છે:—

મૈત્રીનો અર્થ દ્રેષાલાપ થાય છે, મુદૃત્સ્નેહ એવો થતો નથી, કેમકે
તેનું બંધાત્મકપણું છે; તેમજ મુદિતાનો અર્થ શોકનિવૃત્તિ થાય છે, પણ
હર્ષ એવો થતો નથી, કેમકે તેનું શમહેતુપણું છે.

હર્ષની ભાવના કરીને, અને પાપી પ્રાણીઓમાં અનુભેદનદ્વેષરહિત મધ્યસ્થપણાની ભાવના કરીને પોતાના ચિત્તના ઈર્ષ્યાદિ દોષોની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. સુખી પ્રાણીઓમાં મૈત્રીની ભાવના કરવાથી સાધકના ચિત્તમાંનો ઈર્ષ્યાદોષ તથા રાગરૂપ મલિનતા દૂર થાય છે. અન્યનો ઉત્કર્ષ સહન નહિ કરવારૂપ ઈર્ષ્યાથી સુખી પ્રાણીઓને જોઈને ઈર્ષ્યાવાળા મનુષ્યને દાહ થાય છે, તે દાહની નિવૃત્તિ સુખી પ્રાણીમાં મૈત્રીની ભાવના કરવાથી ઈર્ષ્યાની નિવૃત્તિદ્વારા થાય છે. “ ચિત્તને અનુકૂલ પ્રતીત થનાર સર્વ સુખ તથા તેનાં સાધનો મને પ્રાપ્ત થાઓ ” આવી રજોગુણથી ઉપજેલી બુદ્ધિવૃત્તિવિશેષ રાગ કહેવાય છે તે રાગ દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ સુખની સામગ્રીના અભાવથી સર્વ સુખની અપ્રાપ્તિવડે રાગી મનુષ્યના ચિત્તને નિરંતર વિક્ષેપ પમાડીને મલિન કરે છે. હવે સાધક જ્યારે સુખી પ્રાણીઓમાં મૈત્રીની ભાવના કરે છે, એટલે કે આ સર્વે સુખી છે તે મારા મિત્ર હોવાથી હુરૂપજ છે માટે તેમને જે સુખ પ્રાપ્ત થયું છે તે મનેજ થયું છે એમ ભાવના કરે છે ત્યારે તે સાધકના ચિત્તમાંથી રાગદોષની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ પોતાને રાજ્ય ન મળ્યું હોય પણ જેમાં પોતાને હુંપણાની બુદ્ધિ છે એવા પોતાના પુત્રને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો તે રાજ્ય પોતાનેજ પ્રાપ્ત થયાના જેવું પિતાને લાગે છે તેથી તેને તેમાં રાગ થતો નથી તેમ અત્ર પણ સુખી જનોમાં મિત્રપણાની ભાવના કરવાથી પોતાને તેવા સુખની અપ્રાપ્તિ છતાં પણ અન્યજનોને જે સુખની પ્રાપ્તિ થઈ તે પોતાનેજ પ્રાપ્તિ થઈ એમ સમજાય છે તેથી તેના ચિત્તમાંનો રાગ નિવૃત્ત થવાથી વર્ષાનો અભાવ થવાથી જેમ જલ નિર્મલ થાય છે તેમ તેનું ચિત્ત નિર્મલ થાય છે એવી રીતે જ્યારે મૈત્રીની ભાવનાવડે પરકીય સુખને સ્વકીય સુખ માતવામાં આવે છે ત્યારે પીળના અબ્યુદયને અસહન કરવાના

અભાવથી ઈર્ષ્યા તથા રાગ નિવૃત્ત થાય છે. “ વૃત્તિને પ્રતિકૂલપણાને અતુભવ કરાવનારું દુઃખ મને સર્વદા ન થાઓ ” એવી તમે:શુશ્રુ-ક્ષુક્ષ રાજસી બુદ્ધિવૃત્તિવિશેષ દ્વેષ કહેવાય છે. શત્રુ, સર્પ અને વ્યાધાદિ જે દુઃખના હેતુઓ છે તેઓ વિષમાન હોય ત્યાંસુધી દુઃખની નિવૃત્તિ કરવી શક્ય નથી, અને દુઃખના સર્વ હેતુઓનો નાશ મનુષ્યથી કરી શકાય એમ નથી તેથી તે દ્વેષ પ્રાકૃત મનુષ્યના હૃદયને સર્વદા બાળ્યા કરે છે. જ્યારે આ સાધક પોતાની પેઠે બીજા સર્વને પણ પ્રતિકૂલરૂપ દુઃખ ન થાઓ એવી રીતે દુઃખી પ્રાણીઓમાં દયાની ભાવના કરે છે ત્યારે શત્રુ આદિમાંથી તેના દ્વેષની નિવૃત્તિ થવાથી તેનું ચિત્ત નિર્મલ થાય છે. આવી ભાવના સ્મૃતિમાં પણ દર્શાવી છે:—

“ પ્રાણા યથાઽઽત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ॥ ”

“ સર્વેઽવ સુલિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

સર્વે મદ્રાગિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદુઃસ્વમાપ્નુયાત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જેમ આપણને આપણા પ્રાણો અત્યંત પ્રિય છે તેમ અન્ય પ્રાણીઓને પણ પોતાના પ્રાણો તેવાજ પ્રિય છે એમ પોતાના હૃદયમાપણાવડે સત્યરૂપો સર્વપર દયા કરે છે. આ વિષમાં સર્વે પ્રાણી સુખી હો, સર્વે પ્રાણી નીરાગ હો, સર્વે પ્રાણી મંગલને જીવો, કોઈ દુઃખ ન પામે.

દયાની ભાવનાવડે જેમ દેવની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ અન્યને અપકાર કરવાની ઇચ્છાની, તથા અન્યનો તિરસ્કાર કરવાની ઇચ્છાની પણ સાધકના ચિત્તમાંથી નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

પુણ્યશીલ જનોમાં હર્ષની ભાવના કરવાથી બીજાના શુભોમાં દોષોનું આરોપણ કરવાના સ્વભાવરૂપ અસુધા જે ચિત્તની મલિનતા ગણાય છે તે દૂર થાય છે, અને અપુણ્યશીલોમાં એટલે પાપી જનોમાં ઉપેક્ષાની-મધ્યસ્થપણાની-ઉદાસીનપણાની-અનુમોદન વા દ્વેષના અ-ભાવની-ભાવના કરવાથી સાધકના ચિત્તનો ક્રોધદોષ દૂર થઈ જાય છે. પ્રાકૃત મનુષ્યોને પ્રાયશ્ચઃ સુખી પ્રાણીઓમાં ધર્મ્યા, દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈને તેમના પર અપકાર કરવાની ઇચ્છા, પુણ્યવાન જનોના શુભોમાં દોષારોપણ કરવાની વૃત્તિ, અને પાપી જનોપર ક્રોધ થાય છે. તે દોષોની નિવૃત્તિ સાધકે આ મૈત્રી આદિ ભાવનાવડે કરવી જોઈએ. એવી રીતે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષાની ભાવના જે યથાયોગ્યરીતે કરવામાં આવે તો તેથી તે ભાવના કરનારના ચિત્તના રાજસતામસધર્મો દૂર થઈને તેના ચિત્તમાં સાર્ત્વિક શુદ્ધધર્મ આવિર્ભાવ પામે છે, અર્થાત્ તે સાધક સત્ત્વના ઉત્કર્ષવાળો થાય છે. વૃત્તિનિરોધપક્ષમાં તેના (સત્ત્વોત્કર્ષના) નિર્મલસ્વભાવપણાથી ચિત્ત નિર્મલ થાય છે, અને નિર્મલ થયેલું તે ચિત્ત આગળ કહેવામાં આવનારા ઉપાયોવડે એકાગ્ર થઈને સ્થિરપણાને પામે છે. રાગ અને દ્વેષ એજ પ્રધાનપણે ચિત્તને વિક્ષેપ કરનારા છે, તેમની નિવૃત્તિ થતાં ચિત્ત નિર્મલ થઈને એકાગ્ર થાય છે, અને એકાગ્ર થયેલું તે પછી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરભાવને પામે છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ એમજ કહ્યું છે:—

“ રાગદ્વેષવિગુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમવિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃસ્વાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાથુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ”

ભાષ્યાર્થઃ—જેણે મનને વશ કરેલું છે એવો પુરુષ તો રાગ-દ્વેષથી રહિત તથા પોતાના મનને અધીન એવી ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોને ગ્રહણ કરતો છતો ચિત્તની નિર્મલતાને પામે છે. ચિત્તની નિર્મલતાથી આનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, કારણકે નિર્મલ ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ શીઘ્ર જ સ્થિર થાય છે.

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાના અભાવમાં આમળ કહેવામાં આવનારા ઉપાયો ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા સમર્થ થતા નથી.

આ મૈત્ર્યાદિ ભાવના માનરહિતપણું, હંમરહિતપણું, અહિંસા, ક્ષમા, સરલતા, આચાર્યની સેવા, પવિત્રતા, સ્થિરતા, ઇન્દ્રિયાદિનો સારી રીતે નિગ્રહ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકારરહિતપણું, જન્મ મૃત્યુ જરા ને વ્યાધિનાં દુઃખો અને દેષો એમને વારંવાર ભોવાં, પુત્ર સ્ત્રી ને ગૃહાદિમાં આસક્તિથી રહિતપણું, પુત્રાદિમાં તન્મયભાવનો અભાવ, ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સમચિત્તપણું, પરમાત્મામાં અનન્યયોગવડે અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, નિરુપાધિક અને પવિત્ર એવા એકાંતસ્થલનું સેવન, વિષયિજનોની સમામાં અપ્રીતિ, અધ્યાત્મ-જ્ઞાનમાં અત્યંત નિષ્ઠા અને આત્મસાક્ષાત્કારના મોક્ષરૂપ શ્વને પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને જેવું એ જ્ઞાનનાં વીશ સાધનોની ઉપલક્ષ્ય છે. ૩૩

તે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાથી નિર્મલ થયેલા ચિત્તને સ્થિર કરવાના જે ઉપાયો છે તેમાંના પહેલા ઉપાયને ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

પ્રચ્છર્દનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ ૩૪ ॥

પદબોધિની ટીકા:—પ્રચ્છર્દનં નામ નાસાણ્ડાભ્યાં કો-
ષ્ઠ્યસ્ય વસ્યોઃ શાસ્ત્રોક્તરીત્યા વદિર્નિઃસારણમ્ । વિધારણં

નામ પ્રાણસ્ય શાસ્ત્રોક્તવિધાનેન ગતિવિચ્છેદકરણમ્ । તાઘ્યાં
ચિત્તમેકસ્મિન્ લક્ષ્યે સ્થિતિં લભત્ત્વમ્ । વા શબ્દોઽત્ર
લક્ષ્યમાણોપાયાન્તરાપેક્ષયા વિકલ્પાર્થઃ । રેચકપૂરકકુમ્ભક-
ભેદેન ત્રિવિધઃ પ્રાણાયામઃ । સ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાં નિવધ્નાતિ ।
અત્રાયમભિસન્ધિઃ સર્વાસામિન્દ્રિયવૃત્તીનાં પ્રાણવૃત્તિપૂર્વકત્વાત્
મનઃપ્રાણયોશ્ચ સ્વવ્યાપારે તુલ્યયોગક્ષેપત્વાત્ નિરુદ્ધઃ પ્રાણઃ
સપસ્તેન્દ્રિયવૃત્તિનિરોધદ્વારેણ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાં કરોતિ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા પ્રાણુના રેચકકુંભકવડે [ચિત્ત
સ્થિર થાય છે.] ૩૪

વિવેચનઃ—અત્ર પ્રવચ્છન્નનો અર્થ રેચક અને વિધારણુનો
અર્થ બાહ્યકુંભક થાય છે. સ્વસ્થપણે બેસી, ધડ, ડોક ને મસ્તક સીધાં
રાખી, હૃદય નાભિ વા મૂલાધારથી પ્રાણુવાયુને ઊપાડી, તેને નાસિકાનાં
બંને છિદ્રોદ્વારા શનૈઃ શનૈઃ બહાર કાઢવારૂપ રેચક કરવાથી તથા બહાર
કાઢેલા તે પ્રાણુવાયુને બહાર અનુક્રમે બાર, ચોવીસ કિંવા છત્રીસ
આંગળપર્યંતના કોઈ પણ સ્થાનમાં સ્થાપન કરવારૂપ બાહ્યકુંભકથી
સાધકનું ચિત્ત એકલક્ષ્યમાં સ્થિર થાય છે. આ પાદ ઉત્તમ અધિકારીભાટે
છે તેથી અત્ર આવા પ્રાણાયામનું વિધાનજ યોગ્ય છે. યોગભાષ્યમાં
“નાસિકાપુટાઘ્યામ્” એવું પદ હોવાથી નાસિકાનાં બંને છિદ્રોથી
પ્રાણુવાયુને બહાર કાઢવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છતાં એ ભાષ્યવચનને
“એમાંના એક છિદ્રવડે” એવો અર્થ કરી અનુભોમવિભોમપ્રાણા-

યામનું વિધાન ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. બાહ્ય, આશ્રયંતર અને કેવલ એવા ત્રણ પ્રકારના કુંભકમાંથી અત્ર બાહ્યકુંભક કરવાનું વિધાન છે. બાહ્યકુંભકના અંતમાં પ્રાણવાયુનું અંતર આકર્ષણ કરવું પડે તે આશ્રયંતરકુંભકમાંટે નથી, પણ પુનઃ રેચક તથા બાહ્યકુંભક કરવામાંટે છે તેથી અત્ર તેની પૃથક્ ગણના કરી નથી. આ સૂત્રમાં કનિષ્ઠ અધિકારીને યમાદિ સાધન સિદ્ધ કર્યા પછી કરવાયોગ્ય એવા પ્રથમ સૂર્યનાડીથી રેચક, પછી ચંદ્રનાડીથી પૂરક અને પશ્ચાત્ કુંભકરૂપ તાંત્રિક પ્રાણાયામનું વિધાન નથી તેમજ પ્રથમ ચંદ્રનાડીથી પૂરક, પછી કુંભક અને પશ્ચાત્ રેચકરૂપ વૈદિક પ્રાણાયામનું પણ વિધાન નથી, કિંતુ યમદિની અપેક્ષા વિના ઉત્તમ અધિકારીએ કરવાના પૂર્વે કહેલા પ્રાણાયામનું વિધાન છે. “પ્રાણાયામશ્ચ વિજ્ઞેયો રેચકપૂરકકુંભકાઃ॥” (રેચક, પૂરક ને કુંભક એ પ્રાણાયામ જાણવો,) એ સ્મૃતિમાં ત્રણેના એકરૂપને પ્રાણાયામ નામ આપ્યું છે તેથી એ વચનનેા પૂર્વોક્ત વિધાનની સાથે વિરોધ છે એવી શંકાને અવકાશ નથી, કારણકે એમાં પણ રેચક, બાહ્યકુંભક ને પૂરકનો સહભાવ છે, તથા પૂરકના અંતમાં થતા સ્વાભાવિક આંતરકુંભકનું પણ અસ્તિત્વ છે.

સૂત્રમાંના **વા** શબ્દ આગળ કહેવામાં આવનારા ચિત્તની સ્થિરતાના અન્ય ઉપાયોસાથે વિકલ્પ જણાવવામાંટે છે, પૂર્વોક્ત મૈત્ર્યાદિ ભાવનાસાથે વિકલ્પ જણાવવામાંટે નથી કારણકે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાની સહકારિતા તેા સર્વ ઉપાયોમાં અપેક્ષિત હોવાથી તેમને તે ઉપાયોસાથે સમુચ્ચયજ કહેવાને ઇચ્છિત છે. “**વા** શબ્દ અપિ (પણ) ના અર્થમાં છે, એટલે આવડે પણ ચિત્તની નિર્મલતા કરે” એમ યોગવાર્તિકદાર વ્યાખ્યાન કરે છે, પણ તે યોગ્ય જણાતું નથી, કારણકે રેચકકુંભકને અત્ર ચિત્તની નિર્મલતાના હેતુરૂપે કહ્યા નથી, કેમકે

“તામ્યાં વા મનસઃ સ્થિર્તિ સમ્પાદયેત્ ॥” (અથવા તે બંને-
વડે મનની સ્થિતિને સંપાદન કરે,) એવા આ સૂત્રપરના બાધ્યવચન-
વડે રેચકુંભકનું સ્થિતિસંપાદકપણું કહ્યું છે, પણ તે નિર્મલતાનાં સાધન
છે એમ કહ્યું નથી. “પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥”
(કારણકે નિર્મલ ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ શીઘ્ર સ્થિર થાય છે,) એ
ભગવદ્વચનથી, અને “ પ્રસન્નમેકાગ્રં સ્થિતિપદં લભતે ॥ ”
(નિર્મલ થયેલું ચિત્ત એકાગ્ર થકને સ્થિરપણાને પામે છે,) એ પૂર્વ-
સૂત્રમાંના બાધ્યવચનથી ચિત્તની નિર્મલતાવિના ચિત્તની સ્થિરતા થવી
અશક્ય છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. મૈત્ર્યાદિ ભાવનાવડે ચિત્તની નિર્મલ-
તા થયે રેચકાદિ ચિત્તની સ્થિરતાના ઉપાયો વિકલ્પરૂપે સૂત્રકારે
કહ્યા છે, પણ ચિત્તની નિર્મલતાના ઉપાયો વિકલ્પરૂપે કહ્યા નથી,
કેમકે સાધ્યસાધનના વિકલ્પનો અસંભવ છે તેથી ચિત્તની નિર્મલતાના
સાધનરૂપ મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનો તો સર્વત્ર સમુચ્ચયજ છે.

જોકે ચિત્ત અને પ્રાણ એ બંને ભિન્ન હોવાથી પ્રાણનો નિરોધ
થવાથી ચિત્તની સ્થિરતા થવાનો અસંભવ જણાય છે તોપણ, ‘દ્વે વીજે
ચિત્તવૃક્ષસ્ય પ્રાણસ્પન્દનવાસને । एकस्मिञ्च तयोः क्षीणे
क्षિપ્રं द्वे अपि नश्यतः ॥’ (ચિત્તરૂપ વૃક્ષનાં એ બીજ છે, એક પ્રાણની
નિરંતર ક્રિયા, અને બીજનું વાસના, એ બેમાંથી એકના નાશથી
બીજનો શીઘ્ર નાશ થઈ જાય છે,) એ શ્રીવસિષ્ઠાચાર્યથી ચિત્તના
બીજભૂત પ્રાણની ગતિના નિરોધથી વાસનાની નિવૃત્તિદ્વારા ચિત્તની
સ્થિરતા સંભવી શકે છે.

એવી રીતે પ્રાણવાયુનો જય થવાથી ચિત્તનો જય થાય છે. વળી
પ્રાણાયામ ચિત્તવિક્ષેપના હેતુભૂત સર્વપાપનો નાશ કરે છે તેથી પણ
પાપની નિવૃત્તિદ્વારા નિર્દોષ થયેલું ચિત્ત સ્થિર થાય છે. “ યથા

પર્વતધાતુનાં દહ્યન્તે ધમનાન્મલાઃ । તથેન્દ્રિયકૃતા દોષા દહ્યન્તે
પ્રાણનિગ્રહાણ્ ॥ ” (પર્વતની ધાતુના મલો જેમ ધમવાથી બળી જાય
છે તેમ ઇન્દ્રિયોએ કરેલા દોષો પ્રાણના નિગ્રહથી બળી જાય છે,) એ
શ્રુતિ, તથા “ પ્રાણાયામૈર્દેહોષાન્ ॥ ” (પ્રાણાયામોવડે દોષોને
બાળે,) એ સ્મૃતિ, પ્રાણાયામવડે પાપની નિવૃત્તિ થાય છે એમાં
પ્રમાણ૩૫ છે. ૩૪

ચિત્તની સ્થિરતા કરવાના અન્ય ઉપાયને કહે છે:—

વિષયવતી વા પ્રવૃત્તિરુત્પન્ના મનસઃ

સ્થિતિનિબન્ધિની ॥ ૩૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વિષયા ગન્ધાદયઃ । તે ફલત્વેન
વિચિન્તે યસ્યાં સા તથોક્તા । પ્રવૃત્તિઃ પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ સાક્ષા-
ત્કારરૂપા પ્રજ્ઞા इत्यर्थः । સા ઉત્પન્ના સતી મનસઃ સ્થિતિ-
નિબન્ધિની ચિત્તસ્ય સ્થાયૈર્હેતુર્ભવતિ । નાસાગ્રાદૌ ચિત્તં ધારય-
તો દિવ્યગન્ધાદિસાક્ષાત્કારો ભવતિ । તતશ્ચ યોગફલે
વિશ્વાસઃ સમુત્પદ્યતે, તસ્માન્ન ચિત્તમનાકુલં ધીયત इति
ભાવઃ ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા [ગંધાદિ] વિષયવાળી સાક્ષાત્કાર-
રૂપા પ્રજ્ઞા ચિત્તના સ્થિરપણામાં હેતુ [થાય છે.] ૩૫

વિષયનઃ—ગંધાદિ ખંચ વિષયોના બે ભેદ છે, ભૌતિક અને
દિવ્ય. પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ ખંચ સ્થૂલભૂતોમાં

દશ્યમાન જે ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ ને શબ્દ છે તે પાંચ લૌકિક વિષય કહેવાય છે, કેમકે તેઓથી અનુબોધને સુખ, દુઃખ ને મોહરૂપ ભોગ થાય છે. પાંચ તન્માત્રઓનાં કાર્ય સૂક્ષ્મભૂતોમાં શિદ્ધમાન જે ગંધાદિ પાંચ સૂક્ષ્મવિષયો છે તે દિવ્ય વિષય કહેવાય છે, કારણકે તે દેવતાઓના ભોગમાં ઉપયોગી થાય છે, તથા તેઓમાં દુઃખ અને મોહની પ્રકટતા હોતી નથી, માત્ર સુખનીજ પ્રકટતા હોય છે.

જોકે આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કૈવલ્યમાં ઉપયોગી ન હોવાથી આ શાસ્ત્રમાં તેમનું નિરૂપણ કરવું ઉપયોગી નથી એમ પ્રતીત થાય છે તોપણ જેમ અનાત્મપદાર્થની ધારણા કરવાથી અનાત્મવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ આત્માની ધારણા કરવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાનો પણ અસંભવ નથી એમ વિશ્વાસ ઉપજવવામાટે આ પ્રવૃત્તિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી તેમનું નિરૂપણ નિરુપયોગી નથી.

નાસિકાના અગ્રભાગમાં જે રથલે ગંધનું જ્ઞાન થાય છે તે રથલે ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિરૂપ સંયમ કરનારને તે સંયમની સિદ્ધિપ્રકે અલ્પકાલમાં જે દિવ્ય ગંધનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેને આ શાસ્ત્રની પરિભાષામાં ગંધપ્રવૃત્તિ કહે છે. પ્ર એટલે ઉત્કૃષ્ટ અથવા સાક્ષાત્કાર, અને વૃત્તિ એટલે પ્રજ્ઞા અથવા જ્ઞાન. એવી રીતે પ્રવૃત્તિનો અર્થ ઉત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞા અથવા સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન થાય છે. નિર્દ્વાના અગ્રભાગમાં જ્યાં રસનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં સંયમ કરવાથી તે સંયમનો જથ્થા કરનાર સાધકને રોગીને અલ્પસમયમાં જે દિવ્ય રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે રસપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. તાલુસ્થાનમાં જ્યાં રૂપનું જ્ઞાન થવાનું સામર્થ્ય છે ત્યાં સંયમ કરવાથી સાધકરોગીને થોડા સમયમાં જે દિવ્ય રૂપનું જ્ઞાન થાય છે તે રૂપપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. નિર્દ્વાના મધ્યભાગમાં જ્યાં સ્પર્શનું જ્ઞાન થવાનું સામર્થ્ય છે ત્યાં સંયમ કરવાથી સાધકરોગીને જે દિવ્ય

સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે સ્પર્શપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. જિહ્વાના મૂળભાગમાં જ્યાં શબ્દનું જ્ઞાન થવાની શક્તિ છે ત્યાં સંયમ કરવાથી તે સંયમ કરનારને તે સંયમનો જય થયે જે દિવ્યશબ્દનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે શબ્દપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. નેત્ર, હાથનાં આંગળાંઓના અગ્રભાગ અને શ્રોત્ર એ અનુક્રમે રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દનું જ્ઞાન થવાનાં સ્થાન છે એમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જણાય છે, અને અત્ર કહેલાં જે તાલુ આદિ રૂપાદિના જ્ઞાનનાં સ્થાન છે તે શાસ્ત્રાદિ પ્રમાણથી ગમ્ય હોવાથી તેમના તેવા સામર્થ્યમાં શંકા આણવાનું કારણ નથી. આ ગંધાદિ પ્રવૃત્તિઓ અલ્પકાલ યત્ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉત્પન્ન થઈને શીઘ્રજ મિત્તને હૃદયરતત્ત્વમાં વા વિવેકખ્યાતિમાં રિચર કરે છે, અન્ય શાસ્ત્રીય વિષયોના સંશયોને નિવૃત્ત કરે છે, તથા વિષયવૈરાગ્યદ્વારા સમાધિપ્રણામાં પશુ હેતુબ્ધ થાય છે. અહિં જે રૂપવિષયવતી ઉત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞાનું કથન કર્યું છે તેવડે શાસ્ત્રાંતરમાં નિરૂપણ કરેલ ચંદ્ર, આદિત્ય, ગ્રહ, મોતી, પ્રદીપ ને રત્નાદિમાં કરવાના સંયમનું, તથા તે સંયમવડે સાધકયોગીને તેના સમગ્રવિશેષોનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે તેનું પણ નિરૂપણ થઇ જાય છે તેથી આ સૂત્રમાં ન્યૂનતાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. આ પ્રવૃત્તિઓનો નિશ્ચય કેવલ યુક્તિથી થઇ શકતો નથી, પણ “ જ્યોતિષ્મતો સ્પર્શવતી તથા રસવતી પરા । ગન્ધવત્યપરા પ્રોક્તાઃ સ્વતઃસ્વસ્તુ પ્રભુત્તયઃ ॥ ” (જ્યોતિષ્મતી, સ્પર્શવિષયવાળી, રસવિષયવાળી અને ગંધવિષયવાળી એમ ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કહી છે,) ઇત્યાદિ આગમથી તથા શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશથી થઇ શકે છે. યદ્યપિ યોગશાસ્ત્ર, શાસ્ત્રાનુકૂલ અનુમાન અને આચાર્ય વાસ્તવિક અર્થને પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ હોવાથી તેમના દ્વારા જણાવેલું તત્ત્વ સંપૂર્ણ હોય છે, અતિરૂપ હોવું નથી, તથાપિ જ્યાંસુધી તે ઉપ-

દેશના કોઈ એક દેશનો પણ પોતાને સાક્ષાત્કાર થયો ન હોય ત્યાંસુધી તે સર્વ પરોક્ષએવું પ્રતીત થાય છે, ને તે કૈવલ્યાદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોમાં દૃઢબુદ્ધિ ઉપગમવતું નથી તેથી શાસ્ત્ર, શાસ્ત્રાનુકૂલ અનુમાન અને આચાર્યના ઉપદેશવિષયના સંશયને દૂર કરવામાટે અવશ્ય કોઈ વિશેષને ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયથી વા મનથી પ્રત્યક્ષ કરવો જોઈએ. તેમણે ઉપદેશ કરેલા વિષયનો એક દેશ પ્રત્યક્ષ થયે સતે તે સાધકયોગી કૈવલ્યપર્યંતના સર્વ અતિસૂક્ષ્મનિષ્કામાં “ આ વિષય એમજ છે ” એમ સારી રીતે વિશ્વાસ કરે છે. અવ્યવસ્થિત ચિત્તવૃત્તિઓમાં તે તે ગંધાદિ પ્રવૃત્તિવડે ગંધાદિના દોષદર્શનથી તે તે વિષયવિષે વશીકારસંચા વૈરાગ્ય ઉપજે સતે વિક્ષેપની નિવૃત્તિથી ઉત્તરક્રાંત ભૂમિકારૂપ અર્થેના સાક્ષાત્કારમાટે ચિત્ત સમર્થ થાય છે.

શંકા:—જેમ મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ પરિકર્મ એટલે ચિત્તના સ્થિર-પણાના હેતુરૂપ ચિત્તની નિર્મલતાનાં સાધનો છે તેમ આ વિષયવતી પ્રવૃત્તિ પણ પરિકર્મ છે એમ આ સૂત્રપરના ભાષ્યમાંના “ **વત્તર્થમેવેદં ચિત્તપરિકર્મ નિર્દિશ્યતે ॥** ” (એટલામાટેજ આ ચિત્તપરિકર્મ કહેવાય છે,) એ વચ્ચનથી જણાય છે તેથી આ સૂત્રને ચિત્તની સ્થિરતાના ઉપાયના કથનરૂપે નહિ, પણ ચિત્તની નિર્મલતાના ઉપાયના કથનરૂપે સ્વીકારવું જોઈએ.

સમાધાન:—સૂત્રમાંના “ **મનસઃ સ્થિતિનિશ્ચિની** ” એ પદોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ સૂત્ર ચિત્તની સ્થિરતાનો ઉપાય જણાવે છે. આ વિષયવતી પ્રવૃત્તિ ચિત્તને સ્થિર કરવા ઉપસંત ચિત્તના અમર્યાદિ દોષોને નિવૃત્ત કરી ચિત્તની નિર્મલતા પશ્ચ કરે છે માટેજ ભાષ્યકારે આ પ્રવૃત્તિને પરિકર્મરૂપે પણ સ્વીકારી છે, પરંતુ મૈત્ર્યાદિ ભાવનારૂપ પરિકર્મનો જેમ ચિત્તની સ્થિરતાના સર્વ ઉપાયોસાથે સમુચ્ચય છે તેમ

આ પરિકર્મનો તેમની સાથે સમુચ્ચય નથી તેથી આ સૂત્ર પરિકર્મનાજ કથનમાટે નથી, કિંતુ ચિત્તસ્થિતતાના ઉપાયના કથનમાટે છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયોમાં જીવને સ્વાભાવિકી પ્રીતિ છે, ને તે વિષયોની પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ થાય ત્યારે જીવને તેમાં અલંબુદ્ધિરૂપ વૈરાગ્ય ઉપજે છે તેથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોપ્રતિનો અનુરાગ છોડી ચિત્તને અનુસરનારી થાય છે, ને તેમ થવાથી ચિત્ત લક્ષ્યમાં જોડાવાની યોગ્યતાવાળું થાય છે. વળી આ પ્રવૃત્તિઓમાં સંયમનો અભ્યાસ થવાથી ચિત્તને ઇશ્વરતત્ત્વમાં વા વિવેકપ્ર્યાતિપર્યંતના વિષયમાં સંયમ કરવાનું બલ આવે છે. વ્યાખ્યાનમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એમ પ્રવૃત્તિઓનો ક્રમ નહિ કહેતાં ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એમ પ્રવૃત્તિઓનો ક્રમ કહ્યો છે તેનું કારણ એ છે જે તે તે વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરવાની સુગમતા તે પ્રમાણે છે. પૃથ્વીતત્ત્વ અન્ય તત્ત્વોની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે માટે તેની તત્ત્માત્મારૂપ ગંધવિષયનો સાક્ષાત્કાર થોડા યતનથી થાય છે તેથી તેને પ્રથમ કહેલ છે, એ પ્રમાણે આગળ પણ જ્વલ્યુવું, એવી રીતે એક કે વિશેષ વિષયનો સાક્ષાત્કાર થતાં સાધકને અપ્રતિયંધવર્તે યોગમાં અગાધશ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ ને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજમાર્તંડીકામાં તથા યોગચંદ્રિકાટીકામાં બાહ્ય તથા અન્ય ટીકાઓથી બિન “વિવચયતી વા પ્રવૃત્તિરુત્પન્ના સ્થિતિનિબન્ધિની ॥” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકારી મનસઃ એ પદને વાક્યશેષરૂપે ગ્રહણ કર્યું છે. કાષ્ઠપુસ્તકમાં સ્થિતિનિબન્ધિનીને સ્થાને સ્થિતિનિબન્ધની એવો પાઠ પણ હોય છે. બંને પાઠનો અર્થ એકજ છે. ૩૫

ચિત્તની સ્થિતતાના ઉપાયોંતરને કહે છે—

વિશોકા વા જ્યોતિષ્મતી ॥ ૩૬ ॥

પદ્મબોધિની ટીકા:—પ્રવૃત્તિરૂપજ્ઞા મનસઃ સ્થિતિ-
નિવન્ધિનીત્યનુવર્તેતે । જ્યોતિઃ સાત્ત્વિકઃ પ્રકાશઃ । સ પ્રશસ્તો
ભૂયાનતિશયવાંશ્ચ વિચિત્રે યસ્યાં પ્રવૃત્ત્યાં સા સંવિદિ-
ત્યર્થઃ । સા ચ વિશોકા સુખમયસન્નસાક્ષાત્કારાત્ વિગતઃ
શોકો રજઃપરિણામો યસ્યાઃ સા તથોક્તા । અયમભિસન્ધિઃ
હૃત્પદ્મસમ્પુટમધ્યે પ્રશાન્તકલ્લોલક્ષીરોદાર્ણવપ્રલયં બુદ્ધિસત્ત્વં
ભાવયતઃ પ્રજ્ઞાલોકપ્રાદુર્ભાવાત્ સર્વપ્રવૃત્તિભયે ચેતસઃ સ્થૈર્ય-
મુત્પન્નત एव ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા શોકરહિતા જ્યોતિષ્મતી [પ્રવૃત્તિ
ઉત્પન્ન થઈ તે મનની સ્થિરતાનો હેતુ થાય છે.] ૩૬

વિવેચનઃ—“ પ્રવૃત્તિરૂપજ્ઞા મનસઃ સ્થિતિનિવન્ધિની ॥ ”
એ પદોની પૂર્વ સૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ કરી આ સૂત્રનો
અન્વય કરવાનો છે. વિશોકાનો અર્થ દુઃખરહિતા, અને જ્યોતિષ્મતીનો
અર્થ પ્રદાશરૂપ થાય છે. ઉદર અને ઉરની મધ્યે જે અપ્પક્વ એટલે
આઠ પાંખડીવાળું અધોમુખ ને ખીડાયેલું પદ્મ છે તેને રેચકપ્રાણુયામવટં
ઊર્ધ્વમુખ કરીને તથા પૂરકવડે પ્રકુલિત કરીને ત્યાં રહેલા મનમાં વા
તેના કારણરૂપ સાત્ત્વિક અહંકારમાં સાધકયોગી પોતાના ચિત્તને ધારણ
કરે. એ હૃત્પદ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સ્મૃતિમાં મીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

“ અતિરમ્યં हि भूतानां पञ्चच्छिद्रमधोमुखम् ।

વિતસ્તિમાત્રતો દેશે નાભેરુધ્વમવસ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

યથૈવાણ્દલં પદ્મં સુરક્તં મુકુલીકૃતમ્ ।

एवं हृदयपद्मं तल्लम्बते हृदयस्य स्वे ॥ २ ॥

સોમાગ્નિરાવિનક્ષત્રવિગુદ્વત્તેજસા યુતમ્ ।

भाति विश्वस्य कृत्स्नस्य ह्याश्रयो योगिनां सदा ॥ ३ ॥”

ભાવાર્થ:—અતિરમ્ય, પાંચ છિદ્રવાળું, અઘોમુખ, પ્રાણીઓના શરીરમાં નાભિની ઊર્ધ્વમાં વેતમાત્રપ્રદેશમધ્યે રહેલું, આઠ પાંખડી-વાળું, અતિરક્ત ને ખીડાયેલું કમલ છે. એવું જે હૃદયકમલ છે તે હૃદયદેશના અવકાશમાં લટકે છે. તે ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, નક્ષત્ર ને વીજળીના તેજથી યુક્ત છે, અને યોગીઓને તે સદા સમગ્ર વિશ્વના આશ્રયરૂપ ભાસે છે. ૧-૩

તે હૃદયકમલમાં સૂર્યમંડલ, અકાર ને જગરિતસ્થાન છે; તેના ઉપર ચંદ્રમંડલ, ઉકાર ને સ્વપ્નસ્થાન છે; તેના પર અગ્નિમંડલ, મકાર ને સુષુપ્તિસ્થાન છે; અને તેના પર પરવ્યોમરૂપ બ્રહ્મનાદ, અર્ધમાત્રા ને તુરીયસ્થાન છે એમ બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે. તે કમલની ઢાલિકામાં એટલે પંદ્રખીજકાશમાં સર્વભણી વ્યાપેલી સહસ્રશાખાવાળી મનોવહાનાડીનું મૂલ છે. તે મનોવહાનાડીની અંત્રાગુહ્યતિકા નામ તુલ્યડાના વેલાના જેવી એક ઊર્ધ્વમુખી શાખા મુખમુખી કહેવાય છે. તે મુખમુખી મનુષ્ય-શરીરમાં કંદના મધ્યભાગમાંથી નીકળી મૂર્ધાપર્યંત ગયેલી છે. શ્રી-યાગવલ્ક્યસંહિતામાં પણ એમજ કહ્યું છે:—

“ કન્દસ્ય મધ્યમે ભાગે મુખમુખા સમ્પ્રતિષ્ઠિતા ।

પૃથ્થમધ્યસ્થિતેનાસ્થના સદ મૂર્ધાનમાગતા ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે ગાર્ગિ ! નાભિની નીચે રહેલા કંઠના મધ્યભાગમાં સુષુમ્ણા રહેલી છે. તે મેરુદંડ એટલે બરડાની મધ્યમાં રહેલા કરોડના હાડકાસાથે મૂર્ધાપર્યંત ગંઢ છે.

એ સુષુમ્ણાને બ્રહ્મનાડી પણ કહે છે. તે બ્રહ્મનાડીવડે બહારનાં સૂર્યમંડલાદિ પરોવાયેલાં છે, અર્થાત્ તે નાડી મનુષ્યના મૂર્ધસ્થાનથી સત્યલોકમાં રહેલા હિરણ્યગર્ભપર્યંત ગયેલી છે મનોવહાનાડીમાં રહેલું મન તેજોમય અને અનેક વિષયના ગોચરપણાવડે વ્યાપક છે. યોગ-ભાષ્યમાં મનને “ આકાશકલ્પમ્ ”—આકાશના જેવું—કહ્યું છે તે પૂર્વોક્ત રીતના વ્યાપકપણાને લઇને છે, પણ વિભુપણાને લઇને નથી, કેમકે સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં મનના વિભુપણાનો સ્વીકાર નથી. “ હેતુમદ-નિત્યમવ્યાપિ સક્રિયમનેકમાશ્રિતં લિङ્ગમ્ ॥ ” (મહતત્ત્વ, અહં-કાર અને મન આદિ પ્રકૃતિનાં સર્વકાર્યો કારણવાળાં, અનિત્ય, સર્વ-દેશમાં નહિ રહેનાર, ક્રિયાવાળાં, અનેકરૂપ અને આશ્રયવાળાં હોય છે,) તથા “ ન વ્યાપકત્વં મનસઃ કરણત્વાદિન્નિદ્રિયત્વાદ્વા ॥ ” (કરણપણાથી અથવા ઇન્દ્રિયપણાથી મનનું વિભુપણું નથી,) એ સાંખ્યસૂત્રો મનના વિભુપણાનો સ્પષ્ટરીતે અસ્વીકાર દર્શાવે છે તેથીજ શ્રીવાયસ્પતિમિત્રે પણ આ સૂત્રપરના ભાષ્યની ટીકામાં “ તત્તદ્વિષય-ગોચરતયા ચ વ્યાપિત્વમપિ સિદ્ધમ્ ॥ ” (તે તે વિષયના ગોચર-પણાથી તે મનનું વ્યાપીપણું પણ સિદ્ધ થયું,) એ વચનવડે વિષયો-ના મહણુવડેજ તેનું વ્યાપકપણું કહ્યું છે. ન્યાય, વૈશેષિક અને વેદાંત પણ મનના વિભુપણાને સ્વીકારતાં નથી. પૂર્વભીર્માસંકો જે મનનું વ્યાપકપણું માને છે તે સમષ્ટિ મનના આપેક્ષિક વ્યાપકપણાપરત્વે હોવાથી તેવડે વ્યષ્ટિ મનની વ્યાપકતા સિદ્ધ થઇ શકતી નથી, કદાચ કોઇને એમજ આમકહ રહે કે યોગસિદ્ધાંતમાં તો મનની વ્યાપકતાનોજ

સ્વીકાર કરેલો છે તો તેણે મહત્ત્વનું કાર્ય આકાશતન્માત્રા જેમ આપેક્ષિક વ્યાપક છે તેમ અહંકારનું કાર્ય સમષ્ટિ મન આપેક્ષિક વ્યાપક છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ, ને એમ સ્વીકાર થશે તો પૂર્વના વ્યષ્ટિ મનના સ્વરૂપના કથનમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી તેથી તે વાર્તા સ્વીકારવામાં કાંઈ પ્રતિકૂલતા રહેતી નથી. પૂર્વે કહેલી મનો-વહાનાડીરૂપ મનના સ્થાનમાં સંયમ કરવાથી સાધકયોગીને મનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે કાલે એ મન સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ અને મણિ આદિની પ્રમાણેવા નાનારૂપે પ્રતીત થાય છે. એવી રીતે અસ્મિતા એટલે સાત્ત્વિક અહંકારના કાર્ય મનમાં સંયમ કહીને હવે અસ્મિતામાં કરવાના સંયમ-ને તથા તેવડે થતા અનુભવને કહે છે. અસ્મિતામાં સંયમ કરવાથી તે ચિત્ત તરંગરહિત મહાસાગરના જેવું શાંત એટલે રમ્યસ્તમોગુણરૂપ તરંગવિનાનું, આપેક્ષિક વ્યાપી, ને નાનાપ્રમારૂપ રૂપવિનાનું અસ્મિતા-માત્ર થાય છે. શ્રીપંચશિખાચાર્યે પણ નીચેના વચનથી એ અર્થનો સ્વીકાર કર્યો છે:—

“તમણુમાત્રમાત્માનમનુવિચાત્મીત્યેવં તાવત્સંપ્રજાનીતે ॥”

ભાવાર્થ:—તે સૂક્ષ્મરૂપ અહંકારનું અનુચિતન કરીને “હું છું” એ પ્રમાણે જાણે છે.

કાંઈ અસ્મિતાનો અર્થ પુરુષ કરે છે, અને તેમાં પંચશિખાચાર્યના ઉપરના વચનમાંના “આત્માનમ્” એ પદવડે પુષ્ટિ મળે છે એમ જણાવે છે, પણ તે કથન યોગ્ય જણાતું નથી, કેમકે આત્મસાક્ષાત્કારના સાધ્યપણાવડે સાધનબૃત્ત અનાત્મપ્રવૃત્તિમાં નેનું કથન સંભવતું નથી.

એ પ્રમાણે નાનાપ્રકારની પ્રમારૂપા તથા સત્ત્વગુણમયી જ્યોતિર્વાળી અસ્મિતામાત્રરૂપા એમ એ પ્રકારની જ્યોતિર્મતી-પ્રકાશરૂપ વિષયવાળી-

છે. એ બંને પ્રકારની જ્યોતિષ્મતી પોતાના પરિપાકવડે સાધકયોગીના ચિત્તમાંના શોકને દૂર કરનારી હોવાથી તેને વિશેષાકા એકલે શોક રહિતા કહી છે. એ બંને પ્રકારની જ્યોતિષ્મતીના અભ્યાસથી સાધક-યોગીનું ચિત્ત સ્થિરપણાને પામે છે. ૩૬

પુનઃ ચિત્તના સ્થિરપણાના બીજા ઉપાયને કહે છે:--

વીતરાગવિષયં વા ચિત્તમ્ ॥ ૩૭ ॥

પદ્મોદિની ટીકા:—વીતરાગાઃ પરિત્યક્તવિષયાભિલાષા વ્યાસથુકાદયઃ, તેષાં યચ્ચિત્તં તદેવ વિષયં આલમ્બનં યસ્ય તત્તથોક્તં ચિત્તં મનસઃ સ્થિતિમુત્પાદયિષ્યતિ । વ્યાસ-થુકાદીનાં ચિત્તે ધાર્યમાણં ચિત્તં સ્થિતિર્દં લભત इत्यर्थः ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—અથવા વૈરાગ્યવાળાનું [ચિત્ત જેનું] આ-લમ્બન [છે એવું] ચિત્ત [સ્થિરપણાને પામે છે.] ૩૭

વિવેચન:—સનતકુમાર, કૃષ્ણદ્વેષાયન તથા શુકદેવાદિ જેમણે વિષયાભિલાષાનો પરિત્યાગ કર્યો છે તેઓ વીતરાગ કહેવાય છે. વિષયા-ભિલાષરૂપ રાગના ત્યાગવડે દ્વેષાદિરૂપ વિકારોનો ત્યાગ પણ મહણ કરાય છે. રાગદ્વેષાદિ વિકારરહિત ચિત્તવાળા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોના ચિત્તને ધ્યાનના વિષયરૂપે લઈ તે ચિત્તમાં જે સાધકયોગી પોતાના ચિત્તને સાવધાનતા-પૂર્વક સ્થાપન કરે છે તે સાધકયોગીનું ચિત્ત સ્થિરપણાને પામે છે. ધ્યાનના ધ્યેયભાવને પામે છે એ અર્થ ક્રીટબૃંગન્યાયે પ્રસિદ્ધ છે. અતઃ ધ્યેય ચિત્ત રાગદ્વેષાદિરહિત છે તેવુંજ ધ્યાન કરનારું ચિત્ત પણ થાય છે, જે એમ થવાથી તે ચિત્ત સ્થિરભાવને પામે છે. ૩૭

પણ ચિત્તસ્થિરતાના અન્ય ઉપાયને કહે છે:—

સ્વપ્નનિદ્રાજ્ઞાનાલમ્બનં વા ॥ ૩૮ ॥

પદ્મોદિની ટીકા:—નિદ્રાશબ્દ: સુષુપ્તિપર: । જ્ઞાનશબ્દો
જ્ઞેયપર: । સ્વપ્નનિદ્રાજ્ઞેયાવલમ્બનમપિ ચિત્તં મન:સ્થૈર્યહેતુર્ભવતિ ।
સ્વપ્ને ભગવતો મૂર્તિમત્યન્તમનોહરામારાધયન્ પ્રવુદ્ધસ્તત્રૈવ
ચિત્તં ધારયેત્ । સુષુપ્તૌ યત્ નિર્મલં સુખં તત્રાપિ ચિત્તં ધારયેત્ ।
સા ધારણા મનસઃ સ્થિતિમુત્પાદયિષ્યતિ ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—અથવા સ્વપ્નના અને સુષુપ્તિના જ્ઞેયનું અવ-
લમ્બન [જેમાં છે એવી ધારણા પણ મનના સ્થિરપણાને
હેતુ થાય છે.] ૩૮

વિવેચન:—જે અવસ્થામાં વ્યાવહારિક ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જીવને બાહ્ય-
પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ માત્ર મનવડે મનોમય પદાર્થોનું જ્ઞાન
થાય છે તે અવસ્થા સ્વપ્ન કહેવાય છે. જે અવસ્થામાં બહારના વ્યાવ-
હારિક તથા અંતરના મનોમય પદાર્થોનું જીવને જ્ઞાન થતું નથી, પણ
વિક્ષેપાભાવરૂપ આનંદનું અને પૂર્વોક્ત બંને પ્રકારના પદાર્થોના અજ્ઞાનનું
જ્ઞાન થાય છે તે અવસ્થા નિદ્રા અથવા સુષુપ્તિ કહેવાય છે. જે કે.ષ
સાધકયોગી સ્વપ્નમાં પવિત્ર અને નિર્મલ વનના મધ્યપ્રદેશમાં રહેલી,
જાણે ચંદ્રમંડલમાંથી નીકળી હોય એવી, કામલ મૃણાલના કંકાજેવાં
અંગપ્રતિઅંગોવાળી, સુંદર ચંદ્રકાંતમણિની બનેલી, અત્યંતસુગંધયુક્ત
મુલતી તથા મલિકાની માલાને જેણે ધારણ કરી છે એવી, અને મંદ-
કાશ્યવડે મનોહર પ્રતીત થતી ભગવાન્ મહેશ્વરની પ્રતિમાનું આરાધન

કરતો છતાં જાત્રાત્ કામ તો તે પુરુષનું મન તે પ્રતિમાના આરાધનથી તમ થયેલું નહિ હોવાથી તે અન્ય વિષયમાં લાગવું કઠિન છે તેથી તેણે પ્રસન્નમને સ્વપ્નમાં જણાવેલી તે પ્રતિમાનું અનુચિતન કરવું. એમ કરવાથી તે પ્રતિમાને આકારે થયેલું તે સાધકયોગીનું મન સ્થિરપણાને પામે છે. અહિં નિદ્રાશબ્દવડે સાત્ત્વિકી સુષુપ્તિ ગ્રહણ કરાય છે. જે સુષુપ્તિમાંથી જાગેલાને “હું સુષુપ્તપૂર્વક સૂતો હતો” એવું સ્મરણ થાય છે. તે સુષુપ્તિમાં વિશ્લેષના અભાવવડે મન એકરૂપ થાય છે તેટલામાટેજ ભગવાન સૂત્રકારે નિદ્રાગાનનું આલંબનપણું કહ્યું છે. વિશ્લેષવિનાની સ્થિતિરૂપ જે સાત્ત્વિકી સુષુપ્તિ છે તેમાં જ્ઞેયરૂપ જે નિજસ્વરૂપ છે તેનું આલંબન કરવાથી પણ સાધકયોગીનું ચિત્ત સ્થિરપણાને પામે છે. આ સૂત્રમાં જે ગાનશબ્દ છે તે જ્ઞેય એટલે વિષયનો વાચક છે તેથી સ્વપ્નના અને નિદ્રાના વિષયને આલંબનરૂપે ગ્રહણ કરી તેમાં સંયમ કરવાથી સાધકયોગીનું ચિત્ત સ્થિરપણાને પામે છે એવો આ સૂત્રનો અર્થ થાય છે.

યોગવાર્તિકમાં આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે:—

નામરૂપાત્મક વ્યાવહારિક પ્રપંચમાં તથા સ્વપ્નના પદાર્થોમાં ક્ષણ-લંબુરતવાદિ ધર્મોનું સમાનપણું હોવાથી વ્યાવહારિક પદાર્થોના ગાનવાળા જાત્રાત્માં સ્વપ્નદષ્ટિ કરવાથી તે વૈરાગ્યદ્વારા ચિત્તના સ્થિરપણામાં હેતુ થાય છે. “દીર્ઘસ્વપ્નમિમં વિચ્છિ દીર્ઘ વા ચિત્તવિન્નમમ્ ॥” (આ પ્રપંચને દીર્ઘસ્વપ્નરૂપ અથવા દીર્ઘ ચિત્તવિન્નમરૂપ જાણ,) એ વચન પણ તેમાટેજ જગતમાં સ્વપ્નશુદ્ધિ રાખવાનું કહે છે. પોતાના સ્વરૂપનું જેમણે વિસ્મરણ કર્યું છે એવા સર્વ જીવોમાં પોતાના ચિત્તને સુષુપ્તિદષ્ટિવાળું કરવાથી પણ તે ચિત્ત વૈરાગ્યદ્વારા સ્થિરતાનો હેતુ થાય છે. અન્યત્ર પણ એમજ કહ્યું છે:—

“ બ્રહ્માર્થં સ્થાવરાન્તં ચ પ્રસુપ્તં યસ્ય માયયા ।

તસ્ય વિષ્ણોઃ પ્રસાદેન યદિ કશ્ચિત્ પ્રબુદ્ધયતે ॥ ૧ ॥

ચરાચરં લય ઇવ પ્રસુપ્તમિહ પश्यताમ્ ।

કિં મૃષાવ્યવહારેષુ ન વિરક્તં ભવેન્મનઃ ॥ ૨ ॥ ”

હોવાર્થ:—જેની માયાવડે બ્રહ્માર્થી સ્થાવરપર્યંતનું જગત્ સ્વ-
સ્વરૂપમાં સૂતેલું છે તે પરમાત્માની કૃપાવડે જે કોઈ જીવ જાગત
થાય છે તો તે આ જગતને જોતેલું જુએ છે. વર્તમાનકાલમાં ચરાચર
જગતને પ્રલયકાલના જેવું પ્રસુપ્ત જેનારનું મન મિથ્યા વ્યવહારોમાં
કેમ વિરક્ત ન થાય ? થાયજી. ૧-૨

એ પ્રમાણે આ જાગતપ્રપંચમાં સ્વપ્રમુદ્ધિ વા સુષુપ્તિમુદ્ધિ કરવાથી
પણુ વૈરાગ્યદ્વારા સાધકયોગીનું ચિત્ત સ્થિરપણુને પામે છે. ૩૮

આ વિશ્વમાં યોગસાધકોની પ્રકૃતિસ્થિતિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી
ચિત્તસ્થિરતાના પૂર્વોક્ત ઉપાયોમાંનો એક પણ ઉપાય સિદ્ધ કરવાનું
જેનાથી બની શકે એમ ન હોય તેવાને પણ તેમની પ્રકૃતિસ્થિતિને
અનુકૂલ આવે એવો સર્વસાધારણુ ઉપાય દર્શાવી આ પ્રકરણુનો
ઉપસંહાર ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

યથાભિમતધ્યાનાદ્વા ॥ ૩૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—કિં બહુના, યદ્યદભિમતં શિવરામ-
કૃષ્ણાદિરૂપં વાણં વા ચન્દ્રમૂર્યાદિકં આભ્યન્તરં વા નાદી-
ચક્રાદિકં તત્તદધ્યાનાદપિ ચેતઃ સ્થિરં ભવતિ । एतेन चित्तं

एकत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितिं लभत इति सूचितं
भवति ॥ ३९ ॥

સૂત્રાર્થ:—અથવા જે ઈષ્ટ[હોય તે ઈષ્ટદેવાદિ]ના
ધ્યાનથી [પણ ચિત્ત સ્થિર થાય છે.] ૩૯

વિવેચન:—આ સૂત્રમાં ચિત્તના સ્થિરપણામટે પોતાને સચિત્ર
જે સાત્વિક ધ્યેય હોય તેમાં ધારણાદિ કરવાની ભગવાન સૂત્રકારે
અનુમતિ આપી છે. તે ધ્યેયમાં ચિત્તની સ્થિરતા થવાથી વિવેકખ્યાતિ-
પર્યંતના સર્વ સૂક્ષ્મવિષયોમાં સાધકના ચિત્તની સ્થિરતા થઈ શકે
છે. એવી ધ્યેયવસ્તુઓ બે પ્રકારની છે, બાહ્ય અને આભ્યંતર.
શ્રીમહેશ્વર, શ્રીવિષ્ણુ, શ્રીરુદ્ર, શ્રીબ્રહ્મા તે શ્રીગણેશાદિની પ્રતિમા-
ઓ, તથા શ્રીસૂર્ય, ગ્રહ, ચંદ્ર, મણિ ને દીપક ઇત્યાદિ બાહ્યવસ્તુઓ
શાસ્ત્રીયરીતે ધ્યેયરૂપે લેવાયોગ્ય છે. સુષુમ્ણાનાડીમાં રહેલ હૃત્પદ્મ તથા
આધારાદિ ચક્રો તેમના અધિષ્ઠાતાદિસહિત આભ્યંતરધ્યેયરૂપે ગ્રહણ
કરવાયોગ્ય છે. હૃત્પદ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ પૂર્વે થઈ ગયું છે. આધારાદિ
ચક્રોના સ્વરૂપનું વિસ્તૃત નિરૂપણ શ્રીચોગકૌસ્તુભમાં કરેલું છે માટે
જેમને વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે ત્યાં જોવું, અત્ર તે માત્ર
સંક્ષેપરૂપે જ તેમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થાય છે:—

ગુહાના મૂલમાં આધારનામનું ક, જ, જ, સ એ ચાર અક્ષરો-
થી યુક્ત ચતુર્દલ ચક્ર છે, તેના અધિષ્ઠાતા શ્રીગણેશ છે. ઉપરથના
મૂલમાં સ્વાધિષ્ઠાનનામનું જ, મ, મ, ય, ર, લ એ ૭ અક્ષરોથી
યુક્ત ૭ પાંખડીવાળું ચક્ર છે, તેના અધિષ્ઠાતા શ્રીબ્રહ્મા છે. નાભિના
મૂલમાં મણિપૂરનામનું હ, હ, જ, ત, ય, વ, ઘ, ન, પ, ફ
એ ૯ અક્ષરોથી યુક્ત ૯ દલવાળું ચક્ર છે, તેના અધિષ્ઠાતા

શ્રીવિષ્ણુ છે. હૃદયસ્થાનમાં અનાહતનામનું ક, કા, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ એ દ્વાદશ અક્ષરોથી યુક્ત દ્વાદશદલ ચક્ર છે, તેના અધિષ્ઠાતા શ્રીરુદ્ર છે. કંઠદેશમાં વિશુદ્ધનામનું અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, લ, લ઼, ણ, ણે, ષો, ષૌ, ઞ, ઞઃ એ પોદશ અક્ષરોથી અંકિત પોદશદલવાળું ચક્ર છે, તેના અધિષ્ઠાતા શુભાત્મા છે. બંન બ્રતા મધ્યમાં એટલે ત્રિકુટીમાં આરાનામનું હ્ર સ્વ એ એ અક્ષરોથી અંકિત એ દલવાળું ચક્ર છે, તેના અધિષ્ઠાતા શ્રીમહેશ્વર છે. બ્રહ્મરંધ્રમાં અજરામરનામનું સહસ્ર અક્ષરોથી અંકિત સહસ્ર પાંખડીવાળું ચક્ર છે, તેના અધિષ્ઠાતા શ્રીસદ્ગુરુ છે.

પૂર્વોક્ત બાહ્ય ક્રિયા આબ્યંતર ક્રોધ પણ પદાર્થને ધ્યેયરૂપે લઇ તેમાં ધારણાદિ કરવાથી સાધકનું ચિત્ત સ્થિરપણુને પામે છે. અભિમત પદાર્થને ધ્યેયરૂપે ગ્રહણ કરવા સૂત્રકારે જે અનુમતિ આપી છે તે અનુમતિ સાર્વિક ધ્યેયમાટે છે, પણ જેમાં ધારણાદિ કરવાથી યોગ-સાધકના ચિત્તમાં રાજસતામસદ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય એવા પદાર્થમાટે તે અનુમતિ આપી નથી, કેમકે તેમ કરવાથી તો તેના ચિત્તની એકાગ્રતા નહિ થતાં વ્યગ્રતા કે મૂઢતા થાય છે. ૩૯

પૂર્વોક્ત ઉપાયોમાંના ક્રોધ પણ એક ઉપાયનું યથાધિકાર ગ્રહણ કરીને સાધકે તેનું દીર્ઘકાલપર્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક નિરંતર અનુશાન કરી તેની યથાર્થ સિદ્ધિ થયેલી અનુભવાય ત્યારેજ તે સાધનના અનુશાનથી વિરામ પામવું જોઇએ, મધ્યમાંજ ન વિરામ પામવું જાઇએ. હવે એ ઉપાયની સિદ્ધિ થઇ પોતાના ચિત્તની યથાર્થ સ્થિરતા થઇ છે કે નહિ તે કેમ જણાય ? એમ શંકા થાય તો તેની નિશ્ચિત્તામાટે તેના સૂચક પ્રમાણને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

પરમાણુપરમમહત્વાન્તોઽસ્ય વશીકારઃ॥૪૦॥

પદબોધિની ટીકા:—અસ્ય સૂક્ષ્મે નિવિશ્તમાનસ્ય ચિત્તસ્ય પરમાણ્વન્તઃ પરમમહત્વાન્તશ્ચ વશીકારઃ અપ્રતિઘાતો ભવતીતિ શેષઃ । પરમાણુપર્યન્તે સૂક્ષ્મે તથા આકાશાદિપરમમહત્પર્યન્તે સ્થૂળે યોગિનો મનો ન પ્રતિહન્યત इति भावः । तेन वशीकारेण चित्तं लब्धस्थितिकमिति ज्ञात्वा तत्तदुपायानुष्ठानादुपरन्तव्यमित्युपदेशो द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥

સૂત્રાર્થ:—આનો (આ ચિત્તનો) પરમાણુપર્યંત તથા પરમમહત્વપર્યંત અપ્રતિઘાત [થાય છે.] ૪૦

વિવેચન:—સૂક્ષ્મપદાર્થમાં પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરવાને ઇચ્છતા યોગીનું ચિત્ત જ્યારે પરમસૂક્ષ્મ જે પરમાણુ ત્યાંસુધી સ્થિરપણાને પામે, ને મહાન્ પદાર્થમાં પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરવાને ઇચ્છતા યોગીનું ચિત્ત પરમમહાન્ જે પુરુષાદિ ત્યાંસુધી સ્થિરપણાને પામે ત્યારે તે યોગીએ જાણવું જે તેણે કરેલા ઉપાયના અનુદાનવડે તેનું ચિત્ત સ્થિરપણાને પામ્યું છે. એવી રીતે સૂક્ષ્મ તથા મહાન્ આ બંને પક્ષમાં વિચરતા આ ચિત્તનો જ્યારે કોઈવડે પ્રતિઘાત એટલે પ્રતિબંધ ન થાય ત્યારે વશીકાર એટલે ચિત્તનું વિધેયપણું થયું છે એમ જાણવું. આ વશીકાર પરવશીકાર કહેવાય છે. અપરવશીકાર જેને સિદ્ધ થયો છે તેને અબ્યાસવડે પરવશીકાર સંપાદન કરવો અવશીય રહે છે, પણ જેને પરવશીકાર સિદ્ધ થયો હોય છે તેને પછી કોઈ પણ પ્રકારના અબ્યાસનું અનુદાન કરવું અવશીય રહેતું નથી. આ પર-

વશીકારની પ્રાપ્તિ થયે યોગીનું ચિત્ત પૂર્ણ નિર્મલ તથા સ્થિર થાય છે તેથી પશ્ચાત્ તેને ચિત્તસ્થિરતાના કાર્ધ પથ ઉપાયનું અનુદાન કરવું અવશેષ રહેતું નથી. ૪૦

એવી રીતે ચિત્તના સ્થિરપણાના ઉપાયને તથા તે સ્થિરપણાની પ્રાપ્તિને જાણવાનારા વશીકારને કહીને હવે સ્થિર થયેલા ચિત્તને જે સંપ્રગાતસમાધિ થાય છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? અને તે કાલમાં તે પ્રગાના વિષય કયા છે ? એમ જિજ્ઞાસા થાય તો તેની નિવૃત્તિમાટે ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

ક્ષીણવૃત્તેરભિજાતસ્યેવ મણેર્ગ્રહીતૃગ્રહણ-

ગ્રાહ્યેષુ તત્સ્થતદજ્ઞનતાસમાપત્તિઃ ॥ ૪૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—ક્ષીણા વૃત્તયો यस્ય તથાવિષય ચિત્તસ્ય ગ્રહીતૃગ્રહણગ્રાહ્યેષુ અસ્મિતેન્દ્રિયવિષયેષુ તત્સ્થતદજ્ઞનતાસમાપત્તિર્ભવતિ । તત્સ્થત્વં તદેકાગ્રતા । તદજ્ઞનતા તન્મયત્વમ્ । સ્વસ્વરૂપપરિત્યાગેન તદ્રૂપપ્રાપ્તિરિતિ યાવત્ । દૃષ્ટાન્તમાદ-અભિજાતસ્યેવ મણેઃ યથા અભિજાતસ્ય શુદ્ધસ્ય સ્ફટિકમણેસ્તત્તદ્રૂપાશ્રયવશાત્ તત્તદ્રૂપાપત્તિર્ભવતિ તથા નિર્મલસ્યાપિ ચિત્તસ્ય ભાવ્યવસ્તુપરાગાત્ ભાવ્યરૂપાપત્તિર્ભવત્યેવ । ગ્રહીતૃગ્રહણગ્રાહ્યેષ્વિત્યત્ર ગ્રાહ્યગ્રહણગ્રહીતૃવિષયકસમાપત્તિરાર્થિકત્વાત્ ગ્રાહ્યા । ગ્રાહ્યં વિષયં નામાદિમદ્વસ્તુ । ગ્રહણં જ્ઞાનકરણમ્નિન્દ્રિયાણિ । ગ્રહીતા અસ્મિતા જીવિત્વમિતિ યાવત્ ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—શુદ્ધ મણિની પેઠે ક્ષીણવૃત્તિ[ચિત્ત]ના અસ્મિતા, ઇદ્રિયો અને વિષયોમાં સ્થિતપણુવડે [જે તેની] તદાકારતા [થવી તે] સમાપત્તિ (સંપ્રજ્ઞાતયોગ) [કહેવાય છે.] ૪૧

વિવેચન:—જેમ ઉત્તમ ખાણમાંથી નીકળેલો અતિનિર્મલ સ્ફટિકમણિ, જપાકુસુમાદિ ઉપાધિના સાન્નિધ્યથી, પોતે શુદ્ધસ્વરૂપ છતાં પણ તે તે ઉપાધિના રંગરૂપવાળો પ્રતીત થાય છે તેમ ધ્યાનાદિરૂપ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી રાજસતામસ પ્રમાણુદિ વૃત્તિઓરૂપ મલની જેમાંથી નિવૃત્તિ થઇ છે એવું સ્વચ્છ ચિત્ત ક્રમથી સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપ આજ્ઞામાં, ઇદ્રિયો-રૂપ ગ્રહણમાં અને અસ્મિતારૂપ ગ્રહીતૃમાં સ્થિત થઇ પોતાના વિષયિત્વ-સ્વરૂપના અભિન્નવડે ગ્રહાદિરૂપે પ્રતીત થાય છે. એવી પ્રતીતિ તે સમાપત્તિ એટલે સંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે. મલયુક્ત સ્ફટિકમણિ જેમ જપાકુસુમાદિના યથાર્થ રંગરૂપને ગ્રહણ કરી શકતો નથી તેમ રાજસ-તામસ વૃત્તિઓરૂપ મલવાળું ચિત્ત યથાર્થરીતે ગ્રહાદિના આકારને ગ્રહણ કરી શકતું નથી. સૂત્રમાં જોકે ગ્રહીતૃ, ગ્રહણુ અને ગ્રાહ્ય એમ ક્રમ જણાવ્યો છે, પરંતુ સંપ્રજ્ઞાતયોગના ભૂમિકાક્રમપ્રમાણે તે પાડેલો ત્રિમરીત-ક્રમે એટલે ગ્રાહ્ય, ગ્રહણુ અને ગ્રહીતૃ એમ અર્થ થાય છે. ચિત્તવૃત્તિ-વડે ગ્રહણુ કરી શકાય એવા સ્થૂલસૂક્ષ્મપદાર્થો ગ્રાહ્ય કહેવાય છે. વિષ્ણુ-બેદનો એટલે જગતમાંના જડચેતનપદાર્થોના, પૃથિવી આદિ સ્પૃશ્યજૂનેનો અને ગંધાદિ તન્માત્રાઓ અહંકાર મહત્તત્ત્વ તથા પ્રકૃતિરૂપ સૂક્ષ્મનો ગ્રાહ્યવિષયોમાં સમાસ થાય છે. તે ગ્રાહ્યોમાંના કે.ઈ એક ગ્રાહ્યમાં ચિત્તને ધારણ કરવામાં આવતાં તેનો રંગેગુણ તથા તમોગુણ દૂર થઇ તે ચોખ્ખો યોગજન્યપદાર્થ તો ગ્રાહ્યના અરોપવિરોધનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

તે આભસમાપત્તિ કહેવાય છે. તેમાં સ્થૂંઘ્રઆભના સાક્ષાત્કારને ચિત્કર્તા-
નુગત સંપ્રગાતયોગ અને સૂક્ષ્મઆભના સાક્ષાત્કારને વિચારાનુગત સંપ્રગાત-
યોગ પણ કહે છે. જેવડે વિષયોને ગ્રહણ કરી શકાય છે તેને ગ્રહણ
ઐટલે ઇન્દ્રિયો કહેવામાં આવે છે. કાંઈ પણ ઇન્દ્રિયને ધ્યેયરૂપે લઈ તેમાં
ચિત્તને સ્થાપન કરવામાં આવે તો તેનો મલ દૂર થતાં તે ચિત્ત તે
ઇન્દ્રિયના આકારને પામે છે તેથી તે યોગીને યોગજ્ઞપ્રત્યક્ષદ્વારા તેના
યથાર્થસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; આ ગ્રહણસમાપત્તિ કહેવાય છે. આનું
અન્ય નામ આનંદાનુગત સંપ્રગાતયોગ પણ છે. અસ્મિતારૂપ દ્રષ્ટા પુરુષને
ગ્રહીતૃ કહેલ છે. ચિત્તને તેમાં સ્થાપન કરવાથી ચિત્તના મલની નિવૃત્તિ
થતાં યોગીને યોગજ્ઞપ્રત્યક્ષવડે તેના અસૈયવિશેષનો સાક્ષાત્કાર થાય
છે. આને ગ્રહીતૃસમાપત્તિ વા અસ્મિતાનુગત સંપ્રગાતયોગ કહેવામાં આવે
છે. પુરુષપણના અવિશેષથી આ ગ્રહીતૃસમાપત્તિવડેજ શુક્રપ્રેક્ષાદાદિ
મુક્તાપુરુષો પણ સમાધિના વિષયપણાવડે સંગ્રહ કરવાયોગ્ય છે. ૪૧

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિ કહીને હવે આભસમાપત્તિના
સવિતર્કા, નિર્વિતર્કા, સપિચારા અને નિર્વિચારા એ ચાર પ્રકારના અવાં-
તરબેદોને કહેવાના આરંભ કરે છે. તેમાં પ્રથમ સવિતર્કા સમાપત્તિના
સ્વરૂપને બમવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

**તત્ર શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પૈઃ સઙ્કીર્ણા સવિતર્કા
સમાપત્તિઃ ॥ ૪૨ ॥**

પદ્મોદિની ટીકા:—તત્ર તાસુ સમાપત્તિષુ યા સમા-
પત્તિઃ શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પૈઃ સઙ્કીર્ણા તૈસ્તૈસ્તુલ્યા સા સવિતર્કા
ત્યુચ્યતે । અર્થ ભાવ:—ગૌરિત્યુક્તે શબ્દાર્થજ્ઞાનાનિ ગ્રીષ્મ-

ભિન્નानि भासन्ते । तत्र गौरिति शब्द इत्येको विकल्पः । अयं हि गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदविषयकः । तथा गौरित्यर्थ इत्येको विकल्पः । अत्र गौरित्युपात्तयोः शब्द-ज्ञानयोरर्थाभेदविषयकः । एवं गौरिति ज्ञानमित्येको विकल्पः । अयं तु गौरित्युपात्तयोः शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदगोचरः । त एते विकल्पा असदभेदगोचरत्वात् । एवं घटः पट इत्यादावपि विकल्पा ज्ञेयाः । तत्र शब्दज्ञानाभ्यामभेदेन विकल्पिते स्थूले गवादिबस्तुनि समाहितचित्तस्य योमिनः समाधिजन्यसाक्षात्कारो यतः कल्पितार्थमेव गृह्णाति ततः सा समाधिप्रज्ञा शब्दार्थज्ञानानां विकल्पः सङ्कीर्णा तैस्तुल्या भवति । अत एव सा सङ्कीर्णा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४२ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેમાં [૧] શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના વિકલ્પથી યુક્ત [તે] સવિતર્ક સમાપત્તિ [છે.] ૪૨

વિચેતનઃ—તેમાં એટલે સ્થૂલપદાર્થની આલસમાપત્તિમાં ૧ સમાપત્તિ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના વિકલ્પથી યુક્ત નામ મિત્ર હોય તે સમાપત્તિ સવિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે. “ एतच्चैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ” (આવડેજ સૂક્ષ્મ-વિષયની સચિત્તાર અને નિર્વિત્તાર પણ વ્યાખ્યાન કરાઈ,) એ આ મદના મુખાળીસમા સૂત્રમાં સૂક્ષ્મવિષયની આલસમાપત્તિનું બંધન સૂત્રકાર નિરૂપણ કરશે એટલે આ સૂત્રમાં તથા આમળના તેવળીસમા સૂત્રમાં ૧ આલસમાપત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે તે નિરૂપણ

સ્થૂલવિષયની ગ્રાહ્યસમાપત્તિવિષે છે એમ તેમના પૂર્વાપરના સંબંધથી સિદ્ધ થાય છે. પૃથિવી આદિ પાંચ સ્થૂલભૂતો તથા જડચેતનરૂપ સર્વ સ્થૂલ-વસ્તુઓ સ્થૂલવિષય કહેવાય છે. ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરેલા વા ગોઠવેલા યોગ્ય અક્ષરોથી બનેલાં જે ગાય આદિ પદો છે તે શબ્દ કહેવાય છે, તેવા શબ્દોવડે વ્યુત્પત્તિથી, રૂઢિથી કે વ્યુત્પત્તિરૂઢિ બંનેથી વ્યુત્પન્ન મનુષ્યને અવલુંદ્રિયાદિદ્વારા જે વસ્તુનો યોગ થતો હોય તે વસ્તુ અર્થ કહેવાય છે, અને તે વસ્તુને આકારે થયેલી જે ચિત્રાવૃત્તિ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. અન્વયવ્યતિરેકવડે પરીક્ષા કરનારની દૃષ્ટિએ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણેના ધર્મો બિન્ન બિન્ન પ્રતીત થતા હોવાથી એ ત્રણે વસ્તુતાએ બિન્ન બિન્ન છે, એક નથી. જેનો ધ્વનિરૂપ પરિણામ થયો છે એવા શબ્દના ઉદાત્ત તથા અનુદાત્તાદિ ધર્મો છે. તે ધર્મો અર્થના અને જ્ઞાનના ધર્મોથી બિન્ન છે; અર્થના જડતા તથા મૂર્તતાદિ ધર્મો છે, તે ધર્મો શબ્દના અને જ્ઞાનના ધર્મોથી બિન્ન છે; અને જ્ઞાનના પ્રકાશ તથા અમૂર્તપણાદિ ધર્મો છે, તે ધર્મો શબ્દના અને અર્થના ધર્મોથી બિન્ન છે. એવી રીતે શબ્દાદિના ધર્મોનું પરસ્પર બિન્નપણું હોવાથી તેમના આશ્મરૂપ ધર્મોજ્ઞાનું સ્વરૂપો પણ પરસ્પર બિન્નજ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. એકવસ્તુમાં મિથ્યાભેદ દેખાડે વા બિન્નવસ્તુમાં મિથ્યા અભેદ દેખાડે તે મિથ્યાજ્ઞાન વિકલ્પ કહેવાય છે. ગાય એવો શબ્દ, ગાય એવો અર્થ અને ગાય એવું જ્ઞાન એ ત્રણે વસ્તુતાએ બિન્ન બિન્ન છે તોપણ પરસ્પરના અધ્યાસરૂપ ત્રિકલ્પથી લોકગ્રમણાર્થમાં તેમનું મિશ્રરૂપે એકજે અવિભાગવડે મલક્યું થતું હોય એમ પ્રતીત થાય છે, તે આવી રીતેજ્ઞાન એ જે અક્ષરના શબ્દનો, તે શબ્દવડે જણાતી સાક્ષાત તથા શિશ્યમંત્રાણી વસ્તુની સાથે તથા તેવડે જ્ઞાન લોકારમિતરૂપ જ્ઞાનની સાથે વિદ્ય છે; ગાય એ અર્થનો, તેના

વાચક શબ્દની સાથે તે તેવડે થતા જ્ઞાનની સાથે વિકલ્પ છે; અને અમ્ય એવા જ્ઞાનનો, ગાય એ શબ્દની સાથે તથા ગાય એ અર્થની સાથે વિકલ્પ છે. ગાય આદિમાં જેનું ચિત્ત સમાહિત થયું છે એવા યોગીને સમાધિપ્રણામાં જે ગાય આદિ સ્થૂલપદાર્થ સમારૂઢ થયો હોય તે અર્થ જો શબ્દ અને જ્ઞાનથી મિશ્રિત હોય અર્થાત્ જો તે કાલે તે યોગીને એ ત્રણેના અભેદની પ્રતીતિ થતી હોય તો તે સમાપત્તિ સવિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે. શ્રીમહેશ્વરની પ્રતિમામાં સંયમ કરનાર યોગીને “આ મહેશ્વર ભાસે છે” એમ ત્રણેના અભેદરૂપે જો પ્રતીતિ થાય તો તે સમાપત્તિ પણ વિકલ્પમિશ્રિત સમાપત્તિ જાણવી, કેમકે અહિં “આ મહેશ્વર” એ અંશમાં શબ્દના તથા અર્થના અભેદનો વિકલ્પ છે, “ભાસે છે” એ અંશમાં અર્થના અને જ્ઞાનના અભેદનો વિકલ્પ છે, અને અર્થદ્વારા શબ્દના તથા જ્ઞાનના અભેદનો પણ વિકલ્પ છે. એ પ્રમાણે “આ નારાયણ ભાસે છે” ઇત્યાદિમાં પણ સવિકલ્પ (સવિતર્ક) સમાપત્તિ જાણવી. એવી રીતે જે જે સમાધિપ્રણામાં વાચકશબ્દની સ્મૃતિ વા સૂક્ષ્મ ઉચ્ચારણસહિત તેના અર્થની તથા જ્ઞાનની પ્રતીતિ યોગીને થાય તે તે સમાપત્તિ સવિતર્ક સમાપત્તિ છે. આ સમાપત્તિમાં વિકલ્પરૂપ અવિદ્યાભેશનો સંબંધ છે માટે તેને અપરપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. ૪૨

આ સવિતર્ક સમાપત્તિનું પુનઃ પુનઃ અનુજ્ઞાન કરવાથી કાલે કર્મિ યોગીને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નિર્વિતર્ક સમાપત્તિના સ્વરૂપને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

**સ્મૃતિપરિશુદ્ધૌ સ્વરૂપશૂન્યેવાર્થમાત્ર-
નિર્માસા નિર્વિતર્કા ॥ ૪૩ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—સ્મૃતેઃ શબ્દાર્થસ્મરણસ્ય પરિશુદ્ધૌ પ્રવિલયે ત્યાગે સતીત્યર્થઃ । અર્થમાત્રનિર્માસા વિકલ્પત્યાગાત અવિકલ્પિતાર્થરૂપં યદ્ ગ્રાહ્યં તત્સ્વરૂપેણૈવ નિર્માસ્યમાના અતઃ એવ સ્વરૂપશૂન્યા ઇવ ગ્રાહ્યાકારાકારિતા ઇવ યા સમાપત્તિસ્તન્મયતા સા નિર્વિતર્કા ઇત્યુચ્યતે ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—સ્મૃતિની પરિશુદ્ધિમાં સ્વરૂપશૂન્યતા જેવી અર્થમાત્રને પ્રકાશનારી [જે સ્વાંતસ્થિતિ-અંતઃકરણની અવસ્થા-તે] નિર્વિતર્કા [સમાપત્તિ કહેવાય છે.] ૪૩.

વિવેચન:—શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો વિકલ્પ દૂર થઇ જવો તે સ્મૃતિની પરિશુદ્ધિ કહેવાય છે. જ્યારે સાધકયોગીની સ્મૃતિની પરિશુદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેની સમાધિપ્રણા પોતાના વિકલ્પસ્વરૂપથી રહિત થયાજેવી ને તેથી માત્ર પદાર્થનેજ પ્રકાશ કરનારી થાય છે તે સમાધિપ્રણા નિર્વિતર્કા સમાપત્તિ કહેવાય છે. આ સમાપત્તિ પણ સ્થૂળપદાર્થસંબંધીજ છે. ગાય આદિ શબ્દોનો સંકેત લોકમાં વિકલ્પિત અર્થમાં ઓટલે શબ્દ, અર્થ ને જ્ઞાનના અવિભાગમાંજ વૃદ્ધિવ્યવહારાદિને આધારે બાલકાદિવડે ગ્રહણ થાય છે. “ ઇતદ્દેવ તત્પરમવરં ચ બ્રહ્મ યદોકાર: ” (જે ઝંકાર છે તે આ પરબ્રહ્મ ને અપરબ્રહ્મ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં “ અકારોકારમકારા બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરા: ” (અકાર, ઉકાર ને મકાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર છે.) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં, અને “ અમરા નિર્જરા દેવા: ” (અમર, નિર્જર અને દેવો) ઇત્યાદિ કોશોમાં વિકલ્પિત અભેદસ્વરૂપનો નિશ્ચય છે, તે સંકેતના સ્મરણથી જે શબ્દોનો અર્થ અને પરાર્થનુમિતિ થાય

છે તે પણ વિકલ્પરૂપજ થાય છે તેથી સાંભળેલા કિંવા અનુમાન કરેલા વિષયમાં શ્રુતિ તથા અનુભૂતિરૂપ વિકલ્પથી થયેલી જે સમાધિ-પ્રણા તે સવિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે. તે સવિતર્ક સમાપત્તિનું પુનઃ પુનઃ અનુક્રાન કરવાથી કાલે કરીને જ્યારે આ સંકેતના સ્મરણનો વિલય થવાથી ચિત્ત કેવલ અર્થમાત્રમાંજ તત્પર થાય છે ત્યારે તેને કેવલ અર્થનીજ પ્રતીતિ થાય છે. એવી રીતે એકલા અર્થના જ્ઞાનથી જ્યારે સંકેતના સ્મરણનો ત્યાગ થાય છે ત્યારે આ સમાધિપ્રણા પોતાનું સ્વરૂપ જે ગ્રહણકર્તૃત્વરૂપ તેનાથી રહિતસરખી થઈ શુદ્ધ અર્થમાત્રનોજ અનુભવ કરે છે તેથી વિકલ્પરહિત અને અર્થરૂપે પ્રતીત થનારી આ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે. આ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ વિકલ્પરહિત અર્થને વિષય કરે છે—તેમાં આરોપનો ગંધ પણ નથી—તેથી સવિતર્ક સમાપત્તિની અપેક્ષાએ આ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ યોગીઓનું પરપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. એ પરપ્રત્યક્ષવડે વસ્તુના અશેષવિશેષોને ગ્રહણ કરીને યોગીઓ તેનો વિકલ્પ કરી પ્રતિપાદન કરે છે, તથા ઉપદેશ કરે છે તેથી સાધકને કરવાયોગ્ય શ્રવણમનનનું જીજ્ઞાસુ તે પરપ્રત્યક્ષ છે. વસ્તુના અશેષવિશેષોના સાક્ષાત્કરવિના ગુરુવડે પણ સંશયવિષયગ્રહિત તે વસ્તુના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તથા તેનો ઉપદેશ થઈ શકતો નથી. સર્વગ ગુરુ શ્રુતિસ્મૃતિ-વડે વસ્તુના અશેષવિશેષનું પ્રતિપાદન તથા ઉપદેશ કરી શકે છે માટે સાધકને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા નથી એવી શંકાને પણ અવકાશ નથી, કેમકે સર્વગ ગુરુ વસ્તુના અશેષવિશેષોને જાણતા હોય તોપણ તેમનાથી સાધકને માત્ર શબ્દવડેજ તેનું મહાર્થ જ્ઞાન કરી શકાતું નથી. જેણે શેરડીના રસનું તથા દૂધનું માધુર્ય જાણ્યું નથી તેને શેરડીના રસમાં ને દૂધમાં જે માધુર્યનો ભેદ છે તે શબ્દવડે ચતુર્થરીતે કેમ સમજાવી શકાય ? નજ સમજાવી શકાય

તેમ ગુરુથી પણ વરતુના અશેષવિશેષો વાણીવડે સાધકને સમજવી શકાતા નથી. “ **इदं तद्विति निर्देष्टुं गुरुणाऽपि न शक्यते** ” (આ તે છે એમ કથન કરવાને ગુરુવડે પણ શક્ય નથી,) એ સ્મૃતિ પણ એજ અર્થનું બોધન કરે છે માટે સર્વજ્ઞના વાક્યથી પણ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિના જેવું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેથી ઉપયોગી સ્થૂલ-વિષયના અશેષવિશેષ જાણવામાટે સાધકને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા છે.

શંકા:—આ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિનો વિષય શું અવયવો છે વા અવયવી છે ? એટલે કે શ્રીમહેશ્વરાદિની પ્રતિમામાં સંયમ કરવાથી નિર્વિતર્ક સમાપત્તિમાં જ્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તે પ્રતિમામાં અવયવરૂપે રહેલા અણુઓ પ્રતીત થાય છે વા તે પ્રતિમારૂપ અવયવી પ્રતીત થાય છે ? અણુરૂપ અવયવોની પ્રતીતિ થાય છે એમ કહો તો આગળ કહેવામાં આવનારી નિર્વિચારા સમાપત્તિસાથે આનું એકવિષય-પણું-સૂક્ષ્મવસ્તુને વિષય કરવાપણું-થવાથી આ નિર્વિચારા સમાપત્તિ થશે, ને તેથી આ સમાપત્તિના સ્વરૂપની અસિદ્ધિ થશે; અને તે દાલે અવયવીનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ કહો તો અવયવીનું કલ્પિતપણું હોવાથી તેને વિષય કરનારી આ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ સવિતર્ક સમાપત્તિ થવાથી તેના વિકલ્પશૂન્યપણાની અસિદ્ધિ થશે.

સમાધાન:—આ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિનો ગાય આદિ વા ઘટાદિ એક અવયવી વિષય છે, ઘણાં પરમાણુઓ વિષય નથી તેથી નિર્વિચારા સમાપત્તિથી આ સમાપત્તિનું ભિન્ન કથન કરવું છે તે ચોખ્ખું છે, તેમજ અવયવી કલ્પિત નથી તેથી આમાં મિથ્યા અંશરૂપ વિતર્ક ન હોવાથી આનું નિર્વિતર્કપણું પણ સિદ્ધજ રહે છે. ” આ એક આપ

છે," "આ એક ઘટ છે" એમ મનુષ્યને એક અવયવવિરૂપનું^૧ જ્ઞાન થાય છે, ને તેથી વ્યવહારનો નિર્વાહ થાય છે. અવયવોનું અનેકપણું હોવાથી તેવડે અવયવોના વ્યવહારનો નિર્વાહ થઈ શકતો નથી. વસ્તુના એકપણાનું જ્ઞાન એક વિજ્ઞાનવડે થાય છે માટે અવયવો એવા વ્યવહારનું કારણ વિજ્ઞાન છે, વિજ્ઞાનથી બિન્ન કોઈ અવયવો નથી એમ પણ કહી શકાય એમ નથી, કારણકે અવયવો દૃશ્યરૂપે^૨ પ્રતીત થાય છે, વિજ્ઞાનરૂપે પ્રતીત થતો નથી. વિજ્ઞાનજ પદાર્થરૂપે ભાસે છે એમ કહેવામાં કર્મકર્તૃવિરોધ આવે છે, અર્થાત્ વિજ્ઞાનજ દ્રષ્ટા અને વિજ્ઞાનજ દૃશ્ય એમ દ્રષ્ટા તથા દૃશ્ય બંનેના એકપણારૂપ દોષ આવે છે તેથી તે કથન સંભવરહિત છે. દ્વયજુકાદિ ક્રમવડે ગાયધટાદિ ઉપજે છે તે અવયવોથી અભિન્ન અવયવો છે એમ કહેવું પણ યુક્ત નથી, કેમકે અવયવ અને અવયવોમાં અત્યંત અભેદ સંભવતો નથી. પરિશેષથી આજ્ઞાઓનો^૩ સ્થૂળરૂપ પરિણામ અવયવો છે, અને તેનોજ સાક્ષાત્કાર નિર્વિતર્કી- માં થાય છે.

ઘટાદિરૂપ અવયવો કેવલ પરમાણુઓરૂપ અવયવોનો સમૂહ નથી, તેમજ તે ઘટાદિરૂપ અવયવો પરમાણુઓરૂપ અવયવોથી કેવલ પૃથક્ વસ્તુ પણ નથી. એ અવયવો અને અવયવો એ બંને પૃથક્ વસ્તુ હોય તો ગાય અને અમ્મની પેઠે તેમના ધર્મધર્મિભાવની

૧ "એક અવયવવિરૂપનું જ્ઞાન" એ પદોવડે વૈભાષિકો અને સૈત્રાત્તિકો પદાર્થોને પરમાણુરૂપે માને છે તેમના મતનું નિરાકરણ કર્યું છે ૨ "દૃશ્ય- રૂપે" એ પદોવડે શૈભાચારને અભિમત વિજ્ઞાનાકારપણાનો નિરાસ કર્યો છે. ૩ "આજ્ઞાઓનો સ્થૂળરૂપ પરિણામ" એ પદોવડે કણાદિને અભિમત આરંભવાદનો પ્રતિરોધ કર્યો છે. એવી રીતે એ ત્રણે વિશેષણો અભિમતનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

અસિદ્ધિ થાય; અને તે બંને બંને અભિન્ન હોય તો ધર્મીના રૂપની અસિદ્ધિ થાય તેથી તે બંને કાંઈક અંશે ભિન્ન અને કાંઈક અંશે અભિન્ન છે એમ જણાય છે. ધરાદિ અવયવી પોતાની અભિવ્યક્તિ કરનારી હેતુરૂપ સામગ્રીવડે વ્યક્ત થાય છે-વર્તમાન અવસ્થાને પામે છે- અને મુદ્દમરપ્રહારાદિવડે ધર્માતરનો ઉદય થયે તે તિરોભાવને પામે છે- અતીતાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. એવી રીતે અભિવ્યક્તિસક્ષણરૂપ કાર્યવડે અનુમાન કરાયેલો અવયવી છે તેથી આ શાસ્ત્રસંમત સત્કાર્યવાદને હાનિ પહોંચતી નથી. અસત્તી અભિવ્યક્તિ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો સર્વત્ર સર્વદા સર્વવસ્તુની અભિવ્યક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, પણ તેમ બનવું સંભવરહિત છે. “સર્વત્ર સર્વદા સર્વાસમ્ભવાત્ ॥” (સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાલમાં સર્વ વસ્તુનો અસંભવ હોવાથી અસત્-કાર્યવાદ મિથ્યા છે,) એ આખ્યસૂત્ર પણ એજ અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે. દૂરપણ્યને લીધે જેમ સેના અને વનનું પૃથક્પણે મહણ થતું નથી, પણ તે એક છે એવું જ્ઞાન થાય છે તેમ એકલાં થયેલાં પરમાણુઓનું પૃથક્પણે ગ્રહણ નહિ થતાં આ એક વસ્તુ છે એમ જ્ઞાન ઉપજી શકે છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય છે માટે તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે નહિ. “ સેનાવનાદિવદિતિ જેજાતીન્દ્રિય-સ્વાદૃશ્યવાત્ ॥ ” (સેના અને વનની પેઠે અણુઓના સમૂહનું એક જ્ઞાન થઈ શકે છે એમ કહો તો અણુઓનું અતીન્દ્રિયપણું હોવાથી એમ સંભવે નહિ,) એ ન્યાયસૂત્ર પણ એમજ કહે છે. રૂપપરમાણુઓ અંતરસંહિત છે તેથી રૂપપરમાણુઓજ એકબુદ્ધિનો વિષય થાય છે એમ પણ વૈભાષિકમતજાણીથી કહી શકાય એમ નથી, કેમકે રૂપપદાર્થ-માં રસ, ગંધ ને સ્પર્શ પરમાણુઓના પણ સદ્ભાવ હોવાથી રૂપ-પરમાણુઓનું અંતરસંહિતપણું અસિદ્ધ છે તેથી અંતરવજા વસ્તુમાં

દ્વરથી ધનવનના ગાનની પેઠે અંતરવાણાં પરમાણુઓમાં સ્થૂલપણાનું ગાન પ્રાંતિરૂપ છે. પરમાણુઓનું સ્થૂલપણું પ્રતીત થાય છે માટે તેનું અંતરરહિતપણું સ્વીકારવું જોઈએ એમ પણ કહેવાય એમ નથી, કેમકે તેવા સ્વીકારમાં તે બંનેને પોતપોતાની સિદ્ધિમાં પરસ્પરની અપેક્ષા હોવાથી અન્યોન્યાશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. “ નૈરન્તર્યારોપે તેવાં સ્થૂલજ્ઞાનાં ગ્રહણં તદ્ગ્રહણે ચ સતિ નૈરન્તર્યારોપઃ ॥ ” (નિરંતરપણાના આરોપમાં તે સ્થૂલોનું ગ્રહણ અને તેઓનું ગ્રહણ થયે સતે તે નિરંતરપણાનો આરોપ એમ અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે,) એ ઉદયનાર્યાયના આત્મતત્ત્વવિવેકમાંના વચનથી પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે. એ સર્વપરથી એ સિદ્ધ થયું કે પરમાણુઓથી બિંબ હોવાથી એક ગાનને ઉત્પન્ન કરનાર, મોટો અથવા નાનો એમ પ્રતીત થનાર, સ્પર્શવાળો, ક્રિયાના આશ્રયરૂપ, અકલ્પિત, ગાય ઘટ મહેસપ્રતિમા તે શાલગ્રામાદિ અવયવી આ નિર્વિતર્કા સમાપત્તિનો વિષય છે. ૪૩

એવી રીતે સ્થૂલપદાર્થમાં થનારી બ્રાહ્મસમાપત્તિના બે પ્રકારનું પૂર્વોક્ત એ સૂત્રોમાં નિરૂપણ કર્યું. એ સમાપત્તિઓવડે સ્થૂલપદાર્થના સમગ્રવિશેષોનો યોગીને સાક્ષાત્કાર થાય છે, પણ સૂક્ષ્મપદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર એ સમાપત્તિવડે તેને થતો નથી માટે સૂક્ષ્મવિષયની સમાપત્તિની કર્તવ્યતા તેને અવશેષ રહે છે. એ સૂક્ષ્મવિષયની બ્રાહ્મસમાપત્તિ પણ બે પ્રકારની છે, જે બંનેનો અતિદેશ ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्म-

विषया व्याख्याता ॥ ૪૪ ॥

પદ્મોત્તરી ટીકા:—અથા સવિતર્કયા નિર્વિતર્કયા ચ
 એવ સૂક્ષ્મવિષયા સૂક્ષ્મઃ તન્માત્રાન્તઃકરણરૂપઃ વિષયઃ યસ્યાઃ
 સા સવિચારા નિર્વિચારા ચ સમાપત્તિઃ વ્યાખ્યાતા । સ્થૂલ-
 વિષયકસવિતર્કનિર્વિતર્કયોગવત્ સૂક્ષ્મવિષયકસવિચારનિ-
 ર્વિચારયોર્ભેદો દ્રષ્ટવ્ય इत्यर्थः ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આવડેજ (સવિતર્કનિર્વિતર્કના વ્યાખ્યાનવડેજ)

સૂક્ષ્મવિષયા સવિચારા અને નિર્વિચારા વ્યાખ્યાન કરાઈ ૪૪

વિવેચનઃ—સ્થૂલવિષયક સવિતર્કા નિર્વિતર્કા સમાપત્તિનું વ્યા-
 ખ્યાન કરવામાં આવ્યું તેવડે સૂક્ષ્મવિષયક સવિચારા નિર્વિચારા સમા-
 પત્તિનું પણ વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે એમ જાણવું. તેમાં સવિતર્કાના
 વ્યાખ્યાનથી સવિચારાનું વ્યાખ્યાન અને નિર્વિતર્કાના વ્યાખ્યાનથી
 નિર્વિચારાનું વ્યાખ્યાન થયું છે એમ સમજવું. પાંચ જૂતનાં અણુઓ,
 તન્માત્રાઓ, અહંકાર, મહત્તત્ત્વ અને પ્રકૃતિ એ સૂક્ષ્મવિષયો છે. સ્થૂલ-
 વિષયક સમાપત્તિની સારી રીતે સિદ્ધિ થયા પછી તે પદાર્થ જાણે પ્રવાહી-
 અણુને પામી અતિવિરલ થઈ જતો હોય—પોતાના કારણભાવને પામતો
 હોય—એમ આગમ અને અનુમાનથી પુનઃ પુનઃ ભાવના કરવાથી
 વૃત્તિ સૂક્ષ્મવિષયને આકારે થવા લાગે છે, અને અભ્યાસના બલથી
 પછી તે સૂક્ષ્મવિષયને યથાર્થ સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સૂક્ષ્મવિષયક
 સમાપત્તિના સવિચારા અને નિર્વિચારા એવા બે ભેદ છે. તેમાં જે
 સમાપત્તિમાં ઉપર નીચે અને પડખે આદિ દેશ, વર્તમાનાદિ કાલ
 અને ઉપાદાનકારણરૂપ નિમિત્ત એ વિશેષણોયુક્ત સૂક્ષ્મપદાર્થ પ્રતીત
 થાય છે તે સમાપત્તિ સવિચારા કહેવાય છે. આનું અન્ય નામ સ-

વિચાર સંપ્રગટયોગ પણ છે. સવિચારા સમાપત્તિનું પુનઃ પુનઃ અનુદાન કરવાથી તે હ્યેય વસ્તુના દેશ, કાલ અને કારણની મિત્રા મિત્રમાંથી નિવૃત્ત થઈ જે સમાપત્તિમાં માત્ર અવિકલિપત અર્થનીજ પ્રતીતિ થાય છે તે સમાપત્તિ નિર્વિચારા સમાપત્તિ કિંવા નિર્વિચાર સંપ્રગટયોગ કહેવાય છે. આ સમાધિપ્રગા પોતાના વિષયીપણાદ્વચ્ચી રહિતજેવી પ્રતીતિ થાય છે.

પાર્થિવપરમાણુઓની, ગંધતન્માત્રા જેમાં પ્રધાન છે એવી પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. જલનાં પરમાણુઓની, રસતન્માત્રા જેમાં પ્રધાન છે એવી રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ ચાર તન્માત્રાઓમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. તૈજસપરમાણુઓની, રૂપતન્માત્રા જેમાં પ્રધાન છે એવી રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ ત્રણ તન્માત્રાઓમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. વાયવીયપરમાણુઓની, સ્પર્શતન્માત્રા જેમાં પ્રધાન છે એવી સ્પર્શ અને શબ્દ એ બે તન્માત્રાઓમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. આકાશનાં પરમાણુઓની શબ્દતન્માત્રામાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. સ્થૂલપરિણામ જે ઘટાદિક છે તેઓમાં ઉપાદાનકારણરૂપે અનુગત પૂર્વોક્ત જે પરમાણુઓ છે તેઓ પંચતન્માત્રાનાં પરિણામ ભૂતસૂક્ષ્મ છે. સવિચારા સમાપત્તિમાં કેવલ અર્થનીજ પ્રતીતિ થતી નથી, પણ તેની સાથે તે અર્થ અમુકદેશમાં છે, વર્તમાનકાલમાં છે, તેનું ઉપાદાનકારણ અમુક છે, અને તેની અમુક સંજ્ઞા છે એવી પ્રતીતિ પણ થાય છે, પણ નિર્વિચારા સમાપત્તિમાં એવી પ્રતીતિ થતી નથી, માત્ર અવિકલિપત અર્થનીજ પ્રતીતિ થાય છે.

જેમ સવિતર્કા સમાપત્તિમાં સ્થૂલવિષય શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના વિકલ્પયુક્ત દેશાદિસહિત એકમુદ્ધિવડે બાસે છે તેમ સવિચારા સમાપત્તિમાં સૂક્ષ્મ વિષય પણ સંકેતના સ્મરણસહિત તથા દેશ, કાલ

અને કારણના ગાનયુક્ત તેમજ એકયુદ્ધિવડે આજ્ઞ હોય છે, અને જેમ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિમાં સૂક્ષ્મવિષયના સંકેતના સ્મરણનો વિલય થઇ માત્ર અવિકલ્પિત અર્થનીજ પ્રતીતિ થાય છે તેમ નિર્વિચાર સમાપત્તિમાં પણ સૂક્ષ્મવિષયના સંકેતના સ્મરણનો તથા દેશ, કાલ અને કારણના સ્મરણનો વિલય થઇ માત્ર અવિકલ્પિત અર્થનીજ પ્રતીતિ થાય છે. એવી રીતે સવિતર્ક અને સવિચારનું તથા નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચારનું સામ્ય હોવાથી ભગવાન સૂત્રકારે સવિતર્કનો સવિચારમાં અને નિર્વિતર્કનો નિર્વિચારમાં અતિદેશ કર્યો છે. ૪૪

આજ્ઞવિષયની સમાપત્તિ શું ભૂતસૂક્ષ્મરૂપ પરમાણુમાંજ સમાપ્ત થાય છે? વા તેની સમાપ્તિ આગળના કોઇ તત્ત્વમાં થાય છે? એમ સંકા થાય તો તેનું સમાધાન ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

સૂક્ષ્મવિષયત્વં ચાલિङ્ગપર્યવસાનમ્ ॥૪૫॥

પદ્મોષિની ટીકા:—સત્ત્વિચારનિર્વિચારસમાપત્યોર્યત્ સૂક્ષ્મવિષયત્વમુક્તં તત્ અલિङ્ગે પ્રધાને પર્યવસ્યતીતિ અલિङ્ગ-પર્યવસાનમ્ તત્પર્યન્તામિતિ યાવત્ ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—અને [આજ્ઞસમાપત્તિનું] સૂક્ષ્મવિષયપણું પ્રધાનપર્યંત [છે.] ૪૫

વિવેચન:—પાર્થિવપરમાણુના સંબંધવાળા જે ગંધતન્માત્રા છે તે આજ્ઞસમાપત્તિના પાર્થિવપરમાણુથી સૂક્ષ્મવિષય છે. જલના પરમાણુઓના સંબંધવાળા જે રસતન્માત્રા છે તે આજ્ઞસમાપત્તિના જલના પરમાણુથી સૂક્ષ્મવિષય છે. તેજસપરમાણુના સંબંધવાળા જે રૂપ-

તન્માત્રા છે તે આલ્સમાપત્તિનો તૈન્મસપરમાણુથી સૂક્ષ્મવિષય છે. વાયવીયપરમાણુના સંબંધવાળી જે સ્પર્શતન્માત્રા છે તે આલ્સમાપત્તિનો વાયવીયપરમાણુથી સૂક્ષ્મવિષય છે. આકાશના પરમાણુના સંબંધવાળી જે શબ્દતન્માત્રા છે તે આલ્સમાપત્તિનો આકાશના પરમાણુથી સૂક્ષ્મવિષય છે. એવી રીતે તન્માત્રાઓના વિકારણુત જે પરમાણુઓ છે તેમના ઉપાદાનકારણુરૂપ પંચતન્માત્રાઓ સૂક્ષ્મ છે. ગંધાદિતન્માત્રાઓથી સૂક્ષ્મ જે અહંકાર છે તે આલ્સમાપત્તિનો પંચતન્માત્રાઓથી સૂક્ષ્મવિષય છે. અહંકારાદિનું કારણુ જે મહત્તત્ત્વ અથવા લિંગ છે તે આલ્સમાપત્તિનો અહંકારથી સૂક્ષ્મવિષય છે. મહત્તત્ત્વનું કારણુ જે પ્રધાન અથવા અલિંગ તે આલ્સમાપત્તિનો મહત્તત્ત્વથી સૂક્ષ્મવિષય છે. મહત્તત્ત્વ પ્રધાનમાં લય પામે છે તેથી, અથવા અંકુરની પેઠે પોતાના કારણુ પ્રકૃતિનું અનુમાપક છે તેથી, તેનું અન્ય નામ લિંગ પણ કહેવાય છે. પ્રધાન કોઇ તત્ત્વમાં લય પામતું નથી તેથી, અથવા અકાર્યપણાવડે તે કોઇનું અનુમાપક નથી તેથી, તેનું અન્ય નામ અલિંગ પણ કહેવાય છે. એ અલિંગ એટલે પ્રધાનથી સૂક્ષ્મ અન્ય કોઇ તત્ત્વ નથી. પ્રધાનમાં સૂક્ષ્મપણાની પરાકાષ્ઠા છે. “ **અઠ્ઠક્તાત્પુરુષઃ** **વરઃ ॥** ” (પ્રધાનથી પુરુષ સૂક્ષ્મ છે,) એ શ્રુતિવડે પુરુષમાંજ નિરુતિશય સૂક્ષ્મપણું કહેવાય છે માટે પ્રધાનમાં સૂક્ષ્મપણાના અવધિનું કથન કરવું એ યોગ્ય નથી એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે અહિં પરિણામીપણાવડે ઉપાદાનકારણુતા કહેવાને ઇચ્છિત છે. પરિણામીપણાવડે ઉપાદાનકારણુતારૂપ સૂક્ષ્મપણું મહત્તત્ત્વની અપેક્ષાએ પ્રધાનમાં છે, પણ પુરુષના અપરિણામીપણાથી પ્રધાનની અપેક્ષાએ તેવું સૂક્ષ્મપણું પુરુષમાં નથી, માત્ર ધર્મરહિતતાવડેજ તેનું સૂક્ષ્મપણું છે. એવી રીતે સૂક્ષ્મપણાની પરિણામીપણારૂપ સમાનાધિકરણુતા પ્રધાનમાંજ વિભાંતિ

પામે છે. લિંગાદિનું નિમિત્તકારણ પુરુષ છે, પણ ઉપાદાનકારણ પુરુષ નથી તેથી ઉપાદાનપણાવડે કહેવાને ઇચ્છિત સૂક્ષ્મપણું પ્રધાનમાન્ય નિરતિશય છે એમ ભગવાન સૂત્રકારે કહ્યું છે. ઉપાદાનપણાની અવિવક્ષામાં તે પુરુષ પણ સૂક્ષ્મ છે.

શંકા:—“યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ ઝીવન્તિ યત્પ્રયન્ત્યમિદં વિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્વદ્વક્ષ્ય ॥” (જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેવડે ઉત્પન્ન થયેલાં જીવે છે, અને જેમાં અભેદરૂપે પ્રવેશ કરે છે તેને જાણવાની ઇચ્છા કર, તે બ્રહ્મ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં તથા “તમેષ્વ જ્ઞાત્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥” (જેમાંથી આ પ્રાચીના પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્ત થઇ છે તે આદ્ય-પુરુષને જ હું શરણુ થયો છું,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં ચેતનને જગત્તનું ઉપાદાનકારણ કહ્યું છે, છતાં તમે પ્રકૃતિને જગત્તનું ઉપાદાનકારણ અને ચેતનને તેનું નિમિત્તકારણ કેમ કહો છો ?

સમાધાન:—ચેતન અપરિણામી હોવાથી તે આ જગત્તનું ઉપાદાનકારણ સંભવી શકે નહિ; ચેતનને આશ્રયે રહેલી પ્રકૃતિમાંથી આ વિશ્વ ઉપજે છે તેથી ચેતનના અધિષ્ઠાતાપણાવડે તેની ઉપાદાનકારણતા કહી છે. “મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતં સચ્ચરાચરમ્ ॥” (અધ્યક્ષરૂપ મારાવડે પ્રકૃતિ સ્થાવરજંગમને ઉપજાવે છે,) એ જ્ઞાનવદ્ગીતાનું વચન પણ ઇશ્વરના અધિષ્ઠાતાપણાને કહે છે. એવી રીતે ચેતનના સામીપ્યમાત્રથી પ્રકૃતિ મહદાદિરૂપે પરિણામ પામે છે તેથી તે માત્ર નિમિત્તકારણ છે, ઉપાદાનકારણ નથી.

પૂર્વોક્ત હેતુથી આલસમાપત્તિના સૂક્ષ્મપણાનો અવધિ મૂલ-પ્રકૃતિપર્યતજ છે. ૪૫

એવી રીતે આલ્સ, મહત્ત્વ અને મહીત્ત્વ સમાપત્તિનું તથા આલ્સ-

સમાપ્તિના સવિતર્કા, નિર્વિતર્કા, સવિચારા અને નિર્વિચારા એવા અવંતરભેદોનું નિરૂપણ કરી હવે તે સર્વેના સમીજનપણાને કહેવા બગવાન સૂત્રધર નાચેનું સૂત્ર એ છે:—

તા एव सर्बीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—તા: પૂર્વોક્તા: સમાપ્તય: સર્બીજેન આલમ્બનેન સહ વર્તમાનત્વાત્ વિવેકરૂપાત્યભાવેન બન્ધસર્બીજ-સ્ય સત્ત્વાદ્વા સર્બીજ: સમાધિરિત્યુચ્યતે ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેઓ (પૂર્વોક્ત સમાપ્તિઓ) નિશ્ચય સમીજ સમાધિ [કહેવાય છે.] ૪૬

વિવેચન:—જે સમાધિમાં આલંબનપણાવડે અનાત્મવસ્તુરૂપ જીજ્ઞાસા હોય છે તે (પુરુષતત્ત્વથી ભિન્ન બહારની વસ્તુરૂપ) જીજ્ઞાસાના સમાધિ સમીજસમાધિ કહેવાય છે. આજ રથૂલસૂક્ષ્મચિત્તની સવિતર્કા, નિર્વિતર્કા, સવિચારા અને નિર્વિચારા એ ચાર સમાપ્તિઓ સમીજ સમાધિ છે, કેમકે તેમાં આલંબનપણાવડે અનાત્મવસ્તુરૂપ જીજ્ઞાસા છે. ગ્રહણ અને ગ્રહીત સમાપ્તિના પણ સાનંદ અને આનંદમાત્ર તથા આસ્થિત અને અસ્થિતામાત્ર એવા બંને ભેદ ગ્રહણ, ગ્રહણ અને ગ્રહીત એ ત્રણ સમાપ્તિની અવંતરભેદે આઠ સમાપ્તિઓ થાય છે. તે સર્વે સમાપ્તિઓ અનાત્મવસ્તુરૂપ આલંબનવાળી હોવાથી સમીજ સમાધિઓ કહેવાય છે. સૂત્રમાં જે ષષ્ઠપદ છે તે સવિતર્કાદિ ચાર સમાપ્તિઓ સમીજ છે, પણ નિર્બીજ નથી એમ નિર્બીજના નિર્ણય-માટે છે તેથી ગ્રહણ અને ગ્રહીત સમાપ્તિઓનું સમીજપણું અક્ષત રહે છે.

વસ્તુતાએ તો અહીત્ અને અહલ્યુનો પણ ચિત્તવૃત્તિદશામાં ગ્રાહકોટિમાં સમાવેશ હોવાથી અહીત્ અને અહલ્યુ સમાપત્તિનો પણ ગ્રાહ્યસમાપત્તિમાંજ અંતર્ભાવ છે એમ “તા ણ્ણ” (તેઓ નિશ્ચય) એમ કહેનાર ભગવાન્ સૂત્રકારનો તથા “સાક્ષતઃ સમાપત્તયઃ ॥” (તે ચાર પ્રકારની સમાપત્તિઓ) એમ કહેનાર ભગવાન્ બાહ્યકારનો આશય છે. ઇન્દ્રિયવિષયક વૃત્તિ અહલ્યુસમાપત્તિ અને અસ્મિતાવિષયક વૃત્તિ અહીત્સમાપત્તિ કહેવાય છે એમ પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે. અસ્મિતાનું અને ઇન્દ્રિયોનું સૂક્ષ્મવિષયપણું સ્પષ્ટજ છે, તેટલામાટેજ સૂક્ષ્મગ્રાહ્યવિષયમાં સવિચાર તથા નિર્વિચાર સમાપત્તિ કહીને સૂક્ષ્મવિષય ક્યાંસુધી છે એવી આકાંક્ષામાં સૂક્ષ્મવિષય અલિંગપર્યત છે એમ ભગવાન્ સૂત્રકારે કહ્યું છે. યદપિ ભગવાન્ બાહ્યકારે ઇન્દ્રિયોનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું નથી, તથાપિ તન્માત્રાઓનું સૂક્ષ્મપણું કથન કર્યું છે તે ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મપણાના ઉપલક્ષણરૂપ છે. સવિચાર અને નિર્વિચાર-બેદે સંપ્રજ્ઞાતયોગનું બેપણું છતાં પણ તેના અવાંતરબેદને લઇને અહીત્, અહલ્યુ અને ગ્રાહ્ય એમ તેનું ત્રિવિધપણું કહ્યું છે. તેના પણ અવાંતર-બેદવડે વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતા એમ વિભાગ થતા હોવાથી તેનું ચતુર્વિધપણું કહ્યું છે, અને તેના પણ વિકલ્પ અને અવિકલ્પવડે સવિતર્ક, નિર્વિતર્ક, સવિચાર, નિર્વિચાર, સાનંદ, આનંદ-માત્ર, સાસ્મિત અને અસ્મિતામાત્ર એવા આઠ પ્રકાર થઇ શકે છે તેથી છ પ્રકારનો સંપ્રજ્ઞાતયોગ છે એમ કહેવું બોધ્ય નથી. એ સર્વ સખીજસમાધિઓ છે,

પ્રકૃતિપર્યંતના સૂક્ષ્મવિષયોના સાક્ષાત્કાર થવાથી પણ સાધક-યોગીને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે અનાત્મપદાર્થના સાક્ષાત્કારથી તે પદાર્થના સામર્થ્યપ્રમાણે સાધકયોગીને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય, પણ

તેથી નિરતિશયમુપરૂપ તો થઈ શકાયજ નહિ માટે ન્યામુધી પુરુષ-
તત્ત્વનો મમાર્થ સાક્ષાત્કાર થાય ત્યામુધી સાધકયોગીએ યથાયોગ્ય
પુરુષપ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૪૬

બ્રાહ્મવિષયની પૂર્વોક્ત ચાર સમાપત્તિઓમાં નિર્વિચારસમાપત્તિના
ઉત્કૃષ્ટપણાને બમવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે કહે છે:—

નિર્વિચારવૈશારથ્યેઽધ્યાત્મપ્રસાદઃ ॥ ૪૭ ॥

પદબોધિની ટીકા:—નિર્વિકલ્પકલ્પા પ્રધાનાન્તસૂક્ષ્મ-
ગોચરા સમાપન્નિર્નિર્વિચારા इति पूर्वोक्तम् । तस्या वैशारथ्यं
अतिनैर्मल्यं अत्यन्तस्वच्छस्थितिरूपो वृत्तिप्रवाह इति यावत् ।
तस्मिन् सति योगिनः अध्यात्मप्रसादः स्वात्मनिष्ठः साक्षा-
त्कारविशेषः समुपजायते ॥ ४७ ॥

સૂત્રાર્થ:—નિર્વિચારાના સ્વચ્છસ્થિતિપ્રવાહમાં [યોગી-
ને] અધ્યાત્મપ્રસાદ [થાય છે.] ૪૭

વિવેચન:—સવિતર્કસમાપત્તિથી, વિકલ્પરહિત હોવાથી, નિર્વિ-
તર્કસમાપત્તિ શ્રેષ્ઠ છે; સ્ફુલ્લવિષયક નિર્વિતર્કસમાપત્તિથી, સૂક્ષ્મવિગ્યા-
સવિચારસમાપત્તિ શ્રેષ્ઠ છે; અને સવિચારસમાપત્તિથી, વિવેકખ્યાતિરૂપ
મુખ્યાર્થ આપનારી હોવાથી, નિર્વિચારસમાપત્તિ ઉત્કૃષ્ટ છે. તે નિ-
ર્વિચારસમાપત્તિનું સ્વરૂપ પૂર્વે નિરૂપણ થઈ ગયું છે. તે નિર્વિચાર-
સમાપત્તિના પુનઃ પુનઃ અનુદાનથી બુદ્ધિસત્ત્વનું વૈશારદ્ય થયે યોગીને
અધ્યાત્મપ્રસાદ થાય છે. ચિત્તમાં રજોગુણ તથા તમોગુણની શક્તિ તે
અશુદ્ધિ કહેવાય છે, અને તેજ આવરણરૂપ મલ છે. તે મલથી

રહિત પ્રકાશસ્વભાવવાળા બુદ્ધિસત્ત્વનો રન્નેશુલ્ય તથા તર્મેશુલ્યવડે પરા-
ભવ ન થાય એવો સ્વચ્છ એટલે ધ્યેયગત અશેષવિશેષનાં પ્રતિબિંબો-
ને ગ્રહણ કરનારો સ્થિતિપ્રવાહ-એકાગ્રતાની ધારા-તે બુદ્ધિસત્ત્વનું
વૈશારદ્ય કહેવાય છે. વસ્તુના યથાર્થસ્વરૂપને વિષ્ણુ કરનારો, પરમાણુથી
મૂલપ્રકૃતિપર્યંતના સર્વ અર્થને યુગપત્ ગ્રહણ કરનારો, તે શ્રુતઅનુભિત-
થી વિલક્ષણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનપ્રકાશ તે અધ્યાત્મપ્રસાદ-આત્માને આધારે
રહેલી શુદ્ધબુદ્ધિનો પ્રકાશ-કહેવાય છે. યોગીને નિર્વિચારસમાપત્તિથી
જ્યારે પૂર્વોક્ત વૈશારદ્ય ઉપજે છે ત્યારે તેને અધ્યાત્મપ્રસાદ થાય છે.
તે મુંબઈમાં ચરમજ્ઞાનિની નીચે પ્રમાણે માથા છે:—

“ પ્રજ્ઞાપ્રસાદમારુહ્યાશોચ્યઃ સ શોચતો જનાન્ ।

ભૂમિદ્વાનિવ શૈલસ્થઃ સર્વાન્પ્રાક્ષોડ્ઙુપકર્યતિ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જેમ પર્વતપર રહેલો મનુષ્ય ભૂમિપર રહેલા
મનુષ્યોને જુએ છે તેમ શોકરહિત થયેલો પ્રાચ પ્રચાના પ્રકાશની
ઉત્તમતાવડે પોતાને સર્વેની ઉપર જોતો છતો ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોથી
ગ્રસિત અને શોક કરતા સર્વે જનોને જુએ છે.

ઇદ્રિયોના સાહાય્યવડે બુદ્ધિસત્ત્વને જે લૌકિક જ્ઞાન થાય છે તે
પરિચ્છિન્ન અને વસ્તુતાએ અયથાર્થ હોય છે, પણ નિર્વિચારસમાપત્તિ-
ના સત્ત્વ અભ્યાસથી બુદ્ધિસત્ત્વ જ્યારે અત્યંત નિર્મલ થાય છે ત્યારે
તેનો સ્વાભાવિક પ્રકાશ અભિવ્યક્ત થવાથી તે સર્વ વસ્તુને યથાર્થરીતે
પ્રકાશવા સમર્થ થાય છે. તેથી તેવો યોગી પુરુષતત્ત્વનો તથા ઇન્દ્રિ-
તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાને પણ સમર્થ થાય છે. ૪૭

આદિ યોગિજનોમાં પ્રસિદ્ધ અન્વર્થસંચાના કથનવડે યોગીઓની
જ્ઞાપતિને ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી દર્શાવે છે:—

ઋતમ્બરા તત્ર પ્રજ્ઞા ॥ ૪૮ ॥

પદ્મવોધિની ટીકાઃ—તત્ર નિર્વિચારવૈશારદ્યે સતિ યોગિ-
નઃ ઋતમ્બરા નામ પ્રજ્ઞા સમુત્પદ્યતે । યયા પ્રજ્ઞયા સર્વે યયા-
વત્પદ્યન્યોગી પ્રકૃષ્ટતમં યોગં પ્રાપ્નોતિ । ઋતં અવિકલ્પિતં
સત્યમિતિ યાવત્ । તત્ વિભર્તિ પ્રકાશયર્તાત્યર્થઃ । કદાચિદપિ
તસ્ય વિપર્યાસો નોત્પદ્યતે इति भावः ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેમાં (નિર્વિચારવૈશારદ્યવડે ઉપજેલા અધ્યાત્મ-
પ્રસાદમાં) [સમાહિતચિત્તવાળાને જે પ્રજ્ઞા થાય છે તે
પ્રજ્ઞાનું] ઋતંભરા પ્રજ્ઞા [એવું નામ છે.] ૪૮

વિવેચનઃ—પૂર્વે કહેલી નિર્વિચારસમાપત્તિનું પુનઃ પુનઃ અનુદાન
કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તના વૈશારદ્યવડે ઉપજેલા અધ્યાત્મપ્રસાદમાં
સમાહિતચિત્તવાળા યોગીને જે પ્રજ્ઞા ઉપજે છે તેની યોગિવૃદ્ધમાં
ઋતંભરા પ્રજ્ઞા એવી સંજ્ઞા છે. વ્યવહિતના પરામર્શનું અચુકપણું
હોવાથી તત્રપદ્મો “ તસ્મિન્ સર્વોજયોગે ” (તે સમીજયોગમાં)
એવો અર્થ કરવો યોગ્ય નથી. ઋતં એટલે સત્યનો વિભર્તિ
એટલે પ્રકાશ કરે છે એ વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે જે સત્ય અર્થનોજ પ્રકાશ કરે છે,
અને જેમાં વિપર્યયનો ગંત્ર પણ હોતો નથી તે ઋતંભરા પ્રજ્ઞા એવો
ઋતંભરપ્રજ્ઞાનો અર્થ થાય છે. એવી રીતે તે ઋતંભરા પ્રજ્ઞા પોતાના
નામપ્રમાણે ધર્મવાળા હોવાથી અન્વર્થ છે. લૌકિકજ્ઞાનમાં જે અવિદ્યા-
ના ભેદનો ભાવ હોય છે તેની યોગકાલે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. પ્રજ્ઞાને
ઉત્કૃષ્ટ કરવાથી સાધકયોગીને ઉત્તમ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. નીચેનું
દેશ્યતિવચન પણ એજ અર્થને કહે છે:—

“ આગમેનાનુમાનેન ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્મહાં લભતે યોગમુત્તમમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અવશ્ય, મનન અને ધ્યાનાભ્યાસમાં આદરૂપ નિદિધ્યાસન એ ત્રણ ઉપાયોવડે પ્રગતે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ કરતો છતો યોગી ઉત્તમ યોગને એટલે નિર્બીજયોગને પામે છે.

એ ઋતંભરપ્રણાવડે યોગીઓ વસ્તુઓના પથાર્થસ્વરૂપને જાણે છે. ૪૮

આગમ અને અનુમાનવડે જે વિષયનું પ્રહણ થઈ શકે છે તેજ વિષયને નિર્વિચારા સમાપત્તિ જણાવે છે, અને તે નિર્વિચારા સમાપત્તિજ ને ઋતંભરા પ્રણ થતી હોય તો તેમાં આગમ તથા અનુમાનથી કાંઈ વિલક્ષણપણું રહેતું નથી તેથી તેની શ્રેષ્ઠતા નિરર્થક હરે છે એમ શંકા થાય તો તેને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી દૂર કરે છે:—

શ્રુતાનુમાનપ્રજ્ઞાભ્યામન્યવિષયા વિશેષા-

ર્થત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદ્મવોચિની ટીકા:—શ્રુતં આમમજ્ઞાનમ્ । અનુમાનં પૂર્વજ્ઞોક્તમ્ । તાંભ્યાં યા જાયતે પ્રજ્ઞા સા સામાન્યવિષયા । ન હિ તયોર્વિષમતિપક્ષા સામર્થ્યવસ્તિ । કિન્ત્વસ્પાસ્તદસ્તિ । અતઃ એવં તાભ્યામન્યવિષયા વિશેષવિષયા ચ । इदमत्र द्रष्टव्यम्- बुद्धिसत्त्वं व्यापकत्वात् प्रकाशस्वभावत्वाच्च स्वतः सर्वग्रहणक्षममपि तमसाऽऽवृतं सन् मानमपेक्ष्याविकल्पविषयं भवति । यदा तु तत्समाधिना विगततमः पटलं सर्वतः प्रकाशमानं भवति-

ક્રાન્તમાનમર્પદં ભવતિ તદા પ્રકાશાનન્ત્યાત્ તસ્ય સર્વ-
ગોચરતા જાયતે । અતસ્તસ્યાં સમાધિમજ્ઞાયાં સૂક્ષ્મવ્યવહિતા-
દિવસ્તૂનાં વિશેષઃ સ્ફુટેનૈવ પ્રકાશતે ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—વિશેષાર્થપણ્યથી [આ પ્રજ્ઞા] શ્રુત અને
અનુમાન પ્રજ્ઞાથી ભિન્નવિષય [છે.] ૪૯

વિવેચનઃ—પદાર્થોમાં રહેલા પોતપોતાના અસાધારણધર્મરૂપ
વિશેષોને વિષય કરવાથી આ ઋતંભરા પ્રજ્ઞા, વસ્તુના સામાન્યરૂપને
જણાવનારી શ્રુતપ્રજ્ઞાથી એટલે આગમવિજ્ઞાનથી તથા અનુમાનપ્રજ્ઞાથી
એટલે અનુમાનપ્રમાણ્યથી ભિન્નવિષયવાળી છે. યુક્તિસત્ત્વ પ્રકાશસ્વભાવ-
વાળું અને સર્વ પદાર્થોના દર્શનમાં સમર્થ છતાં પણ જ્યાંસુધી તે તમો-
ગુણવડે આવૃત્ત હોય છે ત્યાંસુધી રજ્જેગુણવડે જે પદાર્થને ઝિઝાડો
કરાય છે, અર્થાત્ અન્ય પ્રમાણોવડે જે પદાર્થ પ્રતીત થાય છે તેનેજ
તે ગ્રહણ કરી શકે છે, પણ જ્યારે અજ્ઞાસ અને વૈરાગ્યવડે તેના
રજ્જેગુણ તથા તમોગુણ દૂર થઈ જાય છે, અને તેમાં નિર્દોષ વૈશારદ્ય
પ્રકાશે છે ત્યારે તે યુક્તિસત્ત્વ સમરત પ્રમાણ્યપ્રમેયની સીમાનું અતિ-
ક્રમણ કરી વિપ્રકૃષ્ટ, (અત્યંત દૂર રહેલા,) વ્યવહિત (પૃથિવીમાં
આગ્રહાદિત મધ્યે રહેલા) અને સૂક્ષ્મ પદાર્થને પણ ગ્રહણ કરી શકે છે.
તેના પ્રકાશનું અર્નતપણું થયે સતે તે યુક્તિસત્ત્વ જેને વિષય કરી ન શકે
એવો કોઈ પદાર્થ નથી. આગમવિજ્ઞાન તથા અનુમાનપ્રમાણ્ય સામાન્ય-
ને એટલે જાતિમાત્રનેજ વિષય કરી શકે છે, પણ વ્યક્તિરૂપ વિશેષોને
વિષય કરી શકતાં નથી. તેમાં આગમપ્રમાણ્ય પદાર્થોમાંના સમગ્ર
વિશેષોને નિરૂપણ કરવા સમર્થ નથી એ પ્રસિદ્ધવાર્તા છે. જે તે
સમગ્ર વિશેષોને નિરૂપણ કરી શકે છે એમ માનવામાં આવે તો તે

માનવું સંભવિનાનું છે, કેમકે વસ્તુગત વિશેષોના અનંતપણાથી અને ખીજી રીતે સ્વીકારે તો વ્યભિચારથી સંકેત કરેલો શબ્દ પોતાની શક્તિવડે વ્યક્તિગત વિશેષને જણાવી શકે નહિ, તેથી ગાય આદિ શબ્દોની ગોત્વાદિ જાતિમાં એકશક્તિ સ્વીકારવી એ યોગ્ય છે, વિશેષયુક્ત પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ સ્વીકારવી યોગ્ય નથી; વિશેષવાળી વ્યક્તિઓ અનંત હોવાથી તે સર્વેનું શક્તિવડે ગ્રહણ થવું અશક્ય છે; કદાચ તે શક્તિવડે પ્રત્યક્ષઅપ્રત્યક્ષ સર્વ વ્યક્તિઓનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેનાથી વિલક્ષણ અન્ય વ્યક્તિઓનું પણ ગ્રહણ થવાથી-અ-ગ્રાહ્યતા ગ્રહણવડે શક્તિનો નિયમ ન રહેવાથી-વ્યભિચારોપની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શબ્દપ્રમાણથી માત્ર સામાન્યરૂપ જાતિનુંજ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષરૂપ વ્યક્તિનું જ્ઞાન થતું નથી અનુમાન પણ સર્વ અગ્નિ આદિમાં રહેલી અગ્નિત્વાદિ જાતિનેજ જણાવે છે, પણ તે તે અગ્નિના વિશેષરૂપને જણાવતું નથી. એવી રીતે આગમ અને અનુમાન એ બંને પ્રમાણો સર્વરુમુદામાત્રક જાતિરૂપ વસ્તુ વિષય છે. લોકમાં ગાય આદિ શબ્દ સાંભળ્યા પછી તથા ધૂમાદિ હેતુનું જ્ઞાન થયા પછી ગાય અને અગ્નિ આદિ સામાન્યવસ્તુ માત્ર જણાવવામાં આવે છે, અમુક રંગ તથા અમુક આકારવાળી તે વ્યક્તિ છે એમ તેનું વિશેષરૂપ જાણવામાં આવતું નથી. ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોવડે થતું લૌકિક પ્રત્યક્ષ જોઈ ગાય તથા ઘટાદિ વિશેષ વ્યક્તિને વિષય કરે છે તોપણ સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત તથા વિપ્રકૃષ્ટ વસ્તુને તે વિષય કરી શકતું નથી, તે તો માત્ર ઋતંભરપ્રમાણોજ અસાધારણ વિષય છે. આગમ, અનુમાન અને લૌકિક પ્રત્યક્ષથી નહિ જણાતા પદાર્થોના પ્રમાણના અભાવથી સદ્ભાવજ નહિ સ્વીકારવો જોઈએ એમ કહેવું પણ શોભ નથી, કેમકે ખીજના ચંદ્રના પરભાગમાં વર્તમાન હરિષ્ણની આકૃતિના સદ્ભાવપ્રતિ પ્રમાણનો

અભાવ છતાં પણ પ્રમાણિકો સંદેહ કરતા નથી. એવી રીતે પ્રમાણ-
ની નિવૃત્તિમાં પ્રમેયની અનિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેથી પૂર્વોક્ત
શંકાને અવકાશ નથી. ભૂતસૂક્ષ્મ, તન્માત્રા, અહંકાર, મહત્તત્ત્વ અને
પુરુષ લૌકિકપ્રત્યક્ષના વિષય ન હોવાથી તેના વિશેષો લૌકિકપ્રત્યક્ષથી
જણાતા નથી, પણ માત્ર ઋતંભરપ્રચારવડે જ જણાય છે. પુરુષ નિ-
ર્વિશેષ છતાં અહિં જે તેમાં વિશેષ હોવાનું કહ્યું તે જે અસાધારણ-
સ્વભાવથી તે અન્ય તત્ત્વથી ભિન્ન જણાય છે તે સ્વભાવરૂપ વિશેષ
જાણવા, પણ રૂપરંગાદિરૂપ વિશેષો ન ગ્રહણ કરવા. જે પદાર્થો નાશ પામી
ગયા છે, તથા જે પદાર્થો ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થવાના છે એવા જંતે
પ્રકારના પદાર્થોનો વર્તમાનમાં સદ્ભાવ ન હોવાથી તે જંતે ઋતંભર-
પ્રજ્ઞાના વિષય થઈ શકે નહિ એમ શંકા કરવી નહિ, કેમકે ભૂત-
ભવિષ્યના સર્વ પદાર્થો પોતપોતાના કારણમાં વિદ્યમાન હોવાથી તેના
પણ યોગજ પ્રત્યક્ષવડે સાક્ષાત્કાર સંભવી શકે છે. “ લીનવસ્તુલબ્ધા-
તિશયસમ્બન્ધાદ્વા ન દોષઃ ॥ ” (અથવા અતીત તથા અનાગત
કાર્ય જે પ્રકૃતિમાં લીન છે તે લીન વસ્તુની સાથે યોગવડે ઉપજેલા
અતિશયનો સંજોષ હોવાથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણમાં દોષ નથી,)
એ સાંખ્યસૂત્ર પણ ભૂતભવિષ્યના પદાર્થોસાથે યોગજ પ્રત્યક્ષનો સંજોષ
દર્શાવે છે. એ સર્વ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે શબ્દપ્રમણવડે, અનુમાન-
પ્રમાણવડે અને લૌકિક પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે સૂક્ષ્મ, અવહિત અને વિષ-
કૃષ્ટ પદાર્થના વિશેષો જાણવામાં આવતા નથી, અને ઋતંભરપ્રચારવડે
તે જાણવામાં આવે છે તેથી આ ઋતંભરા પ્રચાર તે સર્વ પ્રમાણોથી
ભિન્ન વિષયને જાણવાનારી છે. ૪૯

કહેલા ઉપાસના અભ્યાસથી નિર્વિચારસમાધિ બહે પરમાર્થને
વિષય કરેન્નરો થાઓ, પણ તે સમાધિપ્રચાર, પ્રમણવાણના સદ્મારથી

જેમ દીપક સ્થિર રહી શકતો નથી તેમ, અનાદિકાલના ધૃત્યુત્થાન-
સંસ્કારોવડે પરાબલ પામી સ્થિર થઇ શકશે નહિ એવી શંકા થાય
તો તેને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરે છે:—

તજ્જઃ સંસ્કારોઽન્યસંસ્કારપ્રતિબન્ધી ॥૫૦॥

પદબોધિની ટીકા:—તજ્જઃ નિર્વિચારસમાધિપ્રજ્ઞાજન્યઃ
સંસ્કારઃ અન્યાન્ વ્યુત્થાનમાન્ સંસ્કારાન્ પ્રતિબન્ધાતિ ।
નેતિ નેત્યભ્યાસદાઢ્યાર્થદેવોત્થાનસંસ્કારાઃ સમ્પ્રજ્ઞાતટ્તયથ
લીયન્તે इति तात्पर्यम् ॥ ૫૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ:—તેનાથી (નિર્વિચારસમાધિથી) ઉપજેલો
સંસ્કાર અન્યના (વ્યુત્થાનના) સંસ્કારનો પ્રતિબંધી [થાય છે.]

વિવેચનઃ:—નિર્વિચારસમાધિપ્રજ્ઞાથી ઉપજેલો સંસ્કાર અનુદ-
બુદ્ધ એવા વ્યુત્થાનસંસ્કારનો આધક થાય છે. સમાધિપ્રારંભ પછી
સમાધિની અપેક્ષાએ વ્યુત્થાન હોવાથી તેનો પણ વ્યુત્થાનમાંજ સમા-
વેશ થાય છે. યથાર્થવસ્તુભણી ગમન કરવું એ બુદ્ધિનો સ્વભાવ છે.
જ્યાંસુધી તે તત્ત્વને પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાંસુધી તે અનવસ્થિત રહી
છતી બ્રમણ કરે છે, પણ જ્યારે તેને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તે
તત્ત્વના સંસ્કારોને પુનઃ પુનઃ દૃઢણે ધારણ કરતી રહે છે. વ્યુત્થાનના
સંસ્કારો જોકે અનાદિકાલના છે તોપણ તે વિઠ્ઠલપરહિત સત્યવસ્તુને સ્પર્શ
કરતા નથી તેથી સત્યવસ્તુને સ્પર્શ કરનાર જે નિર્વિચારસમાધિપ્રજ્ઞાના
સંસ્કારો તેઓવડે તે બાધ પામે છે. તથાગત (બુદ્ધ) મતવાળા પણ
નીચેના વચનવડે એ અર્થનો સ્વીકાર કરે છે:—

“ નિરુપદ્રવભૂતાર્થસ્વભાવસ્ય વિપર્યયૈઃ ।

ન વાથોડનાદિમત્ત્વેડપિ બુદ્ધેસ્તત્પક્ષપાત્તતઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—નીલપીતાદિ વિપર્યયચાનોનું અનાદિમત્ત્વં છતાં પણ તે વિપર્યયચાનોવડે, “ સર્વ ક્ષણિકં ક્ષણિકં ” આદિ ચાર પ્રકારની ભાવનાથી ઉપજેલા નીલપીતાદિરૂપ ઉપાધિથી રહિત વિશુદ્ધવિજ્ઞાનના પ્રવાહના ઉદયનો બાધ થતો નથી, કેમકે બુદ્ધિનું જ્ઞાનસ્વભાવપણું છે.

વ્યુત્થાનનો બાધ થયે એટલે તેમનું ઉદયબુદ્ધ થવાનું સામર્થ્ય હણાઇ ગયે વ્યુત્થાનપ્રત્યયો ઉપજતા નથી, તે પ્રત્યયોના નિરોધથી સમાધિ વિદ્યમાન રહે છે, સમાધિથી સમાધિપ્રણ અને તેથી પ્રજાકૃત સંસ્કારો એમ નવો નવો સંસ્કારાશય ઉપજે છે, પુનઃ તેથી પ્રણ અને તેથી સંસ્કારો એમ ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. જ્યારે નિર્વિચારસમાધિપ્રણના સંસ્કારોની વૃદ્ધિ થવાથી ક્લેશોની સર્વથા નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે શબ્દાદિના ઉપભોગથી ઉપરામ થયેલું ચિત્ત પુરુષની સંમુખ થઇ વિવેકખ્યાતિની પ્રતીતિવડે કૃતાર્થ થયું હતું પોતાની પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, કેમકે પુરુષને શબ્દાદિના ઉપભોગ કરાવવારૂપ તેના અધિકારની પ્રતિસમાપ્તિ થઇ છે. ચિત્તની પરિણામરૂપ એટા છેલ્લી વિવેકખ્યાતિપર્યંતજ છે, પછી નથી.

કેવલ જ્ઞાનવડે પ્રારબ્ધકર્મનું અતિક્રમણ કરી મોક્ષને અતિસમીપ કરવાનું બની શકતું નથી, પણ યોગવડે સમગ્ર ભોગસંસ્કારોનો દાહ કરી મોક્ષને અતિસમીપ કરી શકાય છે. ભોગસંસ્કારોનો નિરોધ દાહ થયે સતે પ્રારબ્ધકર્મ દષ્ટકારણના અભાવથી ફલ આપવાને સમર્થ રહેતું નથી. “ યોગાગ્નિદશકર્મચયોડચિરાત્ ” (યોગાગ્નિવડે જલે કર્મોનો સત્ત્વ દગ્ધ કર્યો છે તેવો યોગી સ્વલ્પકાલમાં મોક્ષ પામે છે,) એ વચન પણ યોગવડે પ્રારબ્ધકર્મનો દાહ જણાવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનવડે સંચિતકર્મના સંસ્કારોનો ચિત્તમાંથી વિનાશ અને ક્રિયમાણકર્મના સંસ્કારોનો ચિત્તને અસ્પર્શ થાય છે, પણ વર્તમાનદેહની ઉત્પત્તિ જે ફલભોગમાટે થઈ છે તે ફલભોગના અનુભવસારુ દેહ તથા ચિત્તની સ્થિરતામાં કારણરૂપ જે પ્રારબ્ધકર્મના સંસ્કારો છે તે તો અવશેષજ રહે છે. “ **તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવજ્ઞ વિમાદ્યેષ્ય સમ્પત્સ્યે ॥** ” (તે તત્ત્વજ્ઞાનીને વિદેહકૈવલ્યમાં ત્યાંસુધીજ વિલંબ છે કે જ્યાંસુધી તે પ્રારબ્ધસંસ્કારોથી મુકાયો નથી, તેનાથી મોકળો થયા પછી તે વિદેહકૈવલ્યને પામે છે,) એ શ્રુતિ પણ તત્ત્વજ્ઞાનીને પ્રારબ્ધકર્મનો ભોગ કરવો પડે છે એમ સ્પષ્ટરીતે કહે છે તેથી માત્ર જ્ઞાનવડે પ્રારબ્ધનું અતિક્રમણ કરી શકાતું નથી એ સિદ્ધ છે, અને યોગવડે તો પૂર્વોક્તરીતે તે પ્રારબ્ધકર્મનું પણ અતિક્રમણ કરી સ્વેચ્છા-પૂર્વક વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એટલે એ અંશમાં જ્ઞાનથી યોગ શ્રેષ્ઠ છે. અર્થા ભોગવેલાં પ્રારબ્ધકર્મોના નાશનો સ્વીકાર કરવાથી તેના ફલભોગમાટે મથાયોગ્ય કાલનો જે નિયમ છે તેનો અસંભવ થશે એમ શંકા કરવી નહિ, કારણકે ફલભોગમાટેના કાલનો તે નિયમ જે સંસ્કારનો શાસ્ત્રીયકર્મવડે દાહ ન કરી શકાય તેને લાગુ પડે છે, અન્યને લાગુ પડતો નથી; જો તેમ ન માનીએ તો કર્મવિપાકમાં કહેલા પ્રાયશ્ચિત્તના તથા શાંતિકર્માદિના અર્ધા ભોગવેલા પાપના નાશકપણનો અસંભવ થાય છે તેથી જે કર્મોના તેના યોગ્ય વિરોધી શાસ્ત્રીયકર્મોના અનુજ્ઞાનવડે નાશ ન કરી શકાય તેજ કર્મોના ભોગ પુરુષને કરવો પડે છે. અર્હિ યોગાનુજ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્રીયકર્મવડે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધકર્મના સંસ્કારોનો દાહ કરી શકાય છે તેથી તેનો ભોગથી નાશ થાય ત્યાંસુધી વિદેહકૈવલ્યમાટે પ્રતીક્ષા કરવાની યોગીને અપેક્ષા નથી.

સમધિપ્રજ્ઞાના સંસ્કારવડે બ્યુત્થાનમંડસ્કારનો બાધ થાય છે એમ

કથું તેમાં આ પ્રમાણે શંકા થાય છે:—સમાધિપ્રણાના એક વેલા પડેલા સંસ્કારવડે વ્યુત્થાનસંસ્કારનો બાધ થયો એટલે કૃતાર્થતા છે તેથી પુનઃ પુનઃ તે સમાધિપ્રણાના અનુક્રાનવડે તેના સંસ્કારો પાડવાની અપેક્ષા નથી. એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—સમાધિપ્રણાના એકસમયના સંસ્કારવડે સમગ્ર વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો બાધ થઈ શકતો નથી, જે તેમ થવાનું સ્વીકારીએ તો શ્રુતિસ્મૃતિમાં જણાવેલા યોગીના પુનઃ પુનઃ વ્યુત્થાનનો તથા અધિકારિપ્રતિ ઉપદેશાદિનો અસંભવ થાય છે તેથી સમાધિપ્રણાની પરંપરાથી ઉપજેલા દૃઢતરસંસ્કારોવડેજ તેનો બાધ થાય છે, અને સમાધિપ્રણાના પ્રથમના અદ્ધસંસ્કારોવડે તો તે વ્યુત્થાન-સંસ્કારોની બાધને માટે તનુતા કરાય છે, બાધ કરાતો નથી. એવી રીતે સંસ્કારની દૃઢતામાટે પ્રણાના સંસ્કારચક્રની અપેક્ષા છે. વ્યુત્થાન-સંસ્કારમાં જે અવિદ્યાનો સંસ્કાર છે તે તો સમાધિપ્રણાવડે ઉપજેલા પ્રથમના સંસ્કારવડે બાધ પામે છે, તેમાં પ્રણાના સંસ્કારચક્રની અપેક્ષા નથી.

શંકા:—જે ચિત્તમાં સમાધિપ્રણાના પુનઃ પુનઃ સંસ્કારો પડ્યા કરે છે તે ચિત્ત સંસ્કારમય રહેવાથી તેવા યોગીને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, પણ પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થશે.

સમાધાન:—જન્મના કારણરૂપ અવિદ્યાદિ ક્લેશના વિનાશથી સમાધિપ્રણાના સંસ્કારો ચિત્તને પોતાનું શબ્દાદિના ઉપભોગરૂપ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થવા દેતા નથી. સમાધિપ્રણાના સંસ્કારની પરંપરા પરવૈરાગ્યને ઉપજાવીને સમાપ્ત થાય છે, અને તે પરવૈરાગ્યવડે પુરુષને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ચિત્તનાં એ કાર્ય છે, શબ્દાદિનો ઉપભોગ તથા વિવેકખ્યાતિ. તેમાં ક્લેશકર્માશયયુક્ત ચિત્ત શબ્દાદિના ઉપભોગમાં વર્તે છે, અને સમાધિપ્રણાથી ઉપજેલા સંસ્કારોવડે જેના સમગ્ર ક્લેશકર્માશય ઉન્મૂલન થયા છે, તથા જેનો

ભોગાધિકાર પ્રાપ્તઃ સમાપ્ત યથો છે તેને વિવેકખ્યાતિમાત્ર કાર્ય છે તેથી સમાધિપ્રદાના સંસ્કારની પરંપરા ચિત્તના ભોગાધિકારની હેતુ નથી, પણ જાલદી ચિત્તના ભોગાધિકારપણાની વિરોધી છે. ૫૦

સંપ્રગટસમાધિપ્રદાના સંસ્કારવાળું ચિત્ત તે તે પ્રદાનાજ પ્રવાહને ઉપજવવાવડે સાધિકાર એટલે પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ છે ખાટે તેના અધિકારની નિવૃત્તિસાર સાધકયોગીને ખીજું કાંઈ અપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે કે નહિ ? એમ શંકા થતાં તેની નિવૃત્તિ ભગવાન સૂત્રકાર નાચેના સૂત્રથી કરે છે:—

તસ્યાપિ નિરોધે સર્વનિરોધાન્નિર્વીજઃ

સમાધિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—અભ્યાસદાઢર્યાત્ તસ્ય સમ્પન્નાત-
સ્ય નિરોધે પ્રવિલયે સતિ સર્વવૃત્તિનિરોધાત્ સર્વાસાં ચિત્ત-
વૃત્તીનાં સ્વકારણે પ્રવિલયાત્ નિર્વીજઃ સમાધિરુત્પદ્યતે । તતશ્ચ
કાલક્રમેણ નિર્વીજનિરોધસંસ્કારપ્રચયે સતિ સ્વકારણે ચિત્ત-
મપિ હીયતે । તતશ્ચ પુરુષો મુક્તો ભવતિ પ્રકૃતિત્યાગાત્કેવલો
ભવતીતિ ભાવઃ ॥ ૫૧ ॥

इति श्रीपातञ्जले साङ्ख्यप्रवचने योगशास्त्रे पदबोधिन्यां
टीकायां समाधिपादः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેના પણ નિરોધમાં સર્વના નિરોધથી
નિર્વીજ સમાધિ [થાય છે.] ૫૧

વિવેચન:—પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી પુરુષ અત્યંત નિ-

લક્ષણુ છે એવું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી પરવૈરાગ્યવડે સંપ્રજ્ઞાતસમાધિપ્રજ્ઞા તથા તેના સંસ્કારનો નિરોધ થયે સતે વ્યુદ્યાનપ્રત્યય, તેના સંસ્કાર, સમાધિપ્રારંભપ્રત્યય, તેના સંસ્કાર, સંપ્રજ્ઞાતસમાધિપ્રજ્ઞા અને તેના સંસ્કાર એ સર્વનો નિરોધ થાય છે. તેમ થવાથી ચિત્તની બોગ્યતાશક્તિ સમાપ્ત થાય છે તેથી તેને કાંઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી. તે કાલે યોગીને નિર્જીજ્ઞસમાધિ થાય છે. પુરુષથી ભિન્ન અનાત્મવસ્તુનું આલંબન એ અહિં બીજ કહેવાય છે. એવું બીજ ને સમાધિમાં રહ્યું નથી, પણ માત્ર શુદ્ધચિત્તશક્તિજ ને સમાધિના આરંભમાં નહિ પ્રતીત થાય એવી રીતે આલંબનરૂપે રહી છે તે નિર્જીજ્ઞસમાધિ કહેવાય છે. સર્વવૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય તથા ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એ સર્વ ત્રિપુટીઓ તે યોગકાલે નિવૃત્ત થઈ ગયેલી હોય છે. તે નિર્જીજ્ઞસમાધિને અસંપ્રજ્ઞાતયોગ અથવા અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પસમાધિ પણ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનપ્રસાદરૂપ પરવૈરાગ્યવડે માત્ર પ્રજ્ઞાનોજ નિરોધ થતો નથી, કિંતુ પ્રજ્ઞાકૃત સંસ્કારોનો પણ નિરોધ થાય છે એમ અપિપદવડે ભગવાન સૂત્રકારે સૂચવ્યું છે. પરવૈરાગ્યથી ઉપજેલી પ્રજ્ઞા પોતાની વિરોધી એવી પ્રજ્ઞા-માત્રનો બાધ કરી શકે, પણ અવિરોધી એવા અપ્રજ્ઞારૂપ સંસ્કારો તે બાધ કરી શકે નહિ; જેમ જાગેલાને સ્વપ્નાવસ્થાનો બાધ થતો જોવામાં આવે છે, પણ સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થોની સ્મૃતિનો બાધ જોવામાં આવતો નથી એમ શંકા કરવી નહિ, કારણકે અમે પ્રજ્ઞાથી સંસ્કારોનો બાધ કહેતા નથી, પણ દીર્ઘકાલપર્યંત નિરંતરપણે સત્કારપૂર્વક સારી રીતે સેવેલા પરવૈરાગ્યથી ઉપજેલા સંસ્કારથીજ સંપ્રજ્ઞાતસમાધિ-પ્રજ્ઞાના સંસ્કારોનો બાધ-અત્યંત અભિભવ-કહીએ છીએ, જેથી અમારા કલ્પમાં શંકાને અવકાશ નથી. પૂર્વપૂર્વના અસંપ્રજ્ઞાતમાં તો સં-

પ્રચાતસમાધિપ્રચાજ નિરોધ પામે છે, અને તે અસંપ્રચાતસમાધિના સંસ્કારવડે સંપ્રચાતસમાધિપ્રચાના સંસ્કારનું વિરલપણું થતું જાય છે. અંતે સંપ્રચાતસમાધિપ્રચાવડે પડેલા સંસ્કારનો પણ અસંપ્રચાતસમાધિના સંસ્કારના બાહુલ્યવડે નિરોધ થયે સતે ચરમ અસંપ્રચાતસમાધિ થાય છે ત્યારે ચિત્તના અધિકારના અભાવે પુનઃ વ્યુત્થાન થવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તે નિર્બીજયોગની પરાકાષ્ઠા છે. તે અવસ્થામાં દુઃખના બીજરૂપ સંસ્કારાદિ રહેતા નથી તેથી તે મુખ્ય નિર્બીજ-સમાધિ છે, અને તેની પૂર્વપૂર્વના અસંપ્રચાતસમાધિઓ તો તે બીજના તતુપણાથી જૌણુ નિર્બીજસમાધિઓ છે. પ્રથમના એકજ સમયના અસંપ્રચાતયોગપ્રચાના સંસ્કારથી સંપ્રચાતસમાધિપ્રચાના સંસ્કારોનો દાહ થઈ જતો નથી, પણ અસંપ્રચાતયોગપ્રચાની પરંપરાવડે તેના સંસ્કારોની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં પૂર્વોક્ત સંસ્કારો ક્રમાત્ દાહ પામતા જાય છે તેથીજ એક વાર અસંપ્રચાતસમાધિ થયા પછી પણ યોગીઓને પુનઃ વ્યુત્થાન સંભવે છે; જો એમ ન માનીએ તો તેમને વ્યુત્થાન સંભવી શકે નહિ; અને તેથી જનક, પ્રહ્લાદ, શિષ્પિધવજ અને કૃત્ય આદિને અસંપ્રચાત-યોગની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ પુનઃ વ્યુત્થાન થયાનાં જે દૃષ્ટાન્તો શ્રીયોગ-વાસિષ્ઠમાં કહ્યાં છે તેને, તથા અન્યત્ર એવાં જે દૃષ્ટાન્તો કહેવામાં આવ્યાં હોય તેને, અસંગતપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. દીર્ઘકાલપર્યન્ત અ-સંપ્રચાતના પુનઃ પુનઃ અનુદ્ધાનથી નિર્બીજસમાધિના સંસ્કારોની વૃદ્ધિ થવાથી ચિત્ત પોતાની સ્થિતિના કારણરૂપ અધિકારનો અભાવ થવાથી કાષ્ઠને બાળી રહ્યા પછી અગ્નિ જેમ પોતાના સામાન્યરૂપમાં લીન થાય છે તેમ પોતાની પ્રકૃતિમાં અત્યન્ત લીન થાય છે. શબ્દાદિનો ઉપભોગ અને વિવેકખ્યાતિ એ બે પુરુષાર્થ છે. તે પુરુષાર્થને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું ચિત્ત સાધિકાર કહેવાય છે. સંસ્કારશીરૂપ અસંપ્રચાતયોગ-

માં તો બુદ્ધિનાં પરિણામોનું પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત પડતું નથી તેથી તે કાલે તે તેના પરિણામોનો ચાતા નથી માટે તે પુરુષાર્થ નથી. વિદેહ તથા પ્રકૃતિલયોનું ચિત્ત તો સાધિકાર લીન થયું છે તેથી તેમને પુનરુત્થાન છે, પણ જે ચિત્તના પૂર્વોક્ત અધિકારની નિવૃત્તિ થઈ છે તે ચિત્ત તો પરવૈરાગ્યના સંસ્કારસાથે પુરુષથી વિનિવૃત્ત થઈ પોતાની પ્રકૃતિમાં આત્યન્તિક લય પામે છે. તે ચિત્તના નિવૃત્ત થવાથી પુરુષ સ્વસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠાવાળો થાય છે તેથી તે શુદ્ધ એટલે ત્રણ શુણ્ણરૂપ મલિનતાથી રહિત અને મુક્ત એટલે પુણ્યપાપાદિથી તથા પ્રતિબિંબિત દુઃખાદિથી રહિત એમ કહેવાય છે. આવી રીતનો મોક્ષ એજ યોગનું મુખ્ય ફલ છે. ચિત્તને બંધ હોવાથી એ મોક્ષ વસ્તુતાએ ચિત્તનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, અસંગ કૃતરથ પુરુષ તો સર્વદા મુક્ત હોવાથી તેને તો તે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કથનમાત્ર છે. “ **વાચમાત્રં ન તુ તત્ત્વં ચિત્ત-સ્થિતેઃ ॥** ” (બંધાદિની ચિત્તને વિષે સ્થિતિ હોવાથી પુરુષમાં તો તે કથનમાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી,) એ સાંખ્યસૂત્ર પણ એજ અર્થને જણાવે છે. ૫૧

એવી રીતે આ પાદમાં યોગનું લક્ષણ, ચિત્તવૃત્તિઓ તથા નિરોધ એ ત્રણ પદોનું વ્યાખ્યાન, ચિત્તનિરોધના ઉપાયરૂપ અભ્યાસવૈરાગ્યનાં સ્વરૂપ તથા તેમના ભેદ, સંપ્રગાત તથા અસંપ્રગાતભેદવડે યોગના જોણ તથા મુખ્ય પ્રકારના પ્રદર્શનપૂર્વક તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાયો, યોગપ્રાપ્તિના સુગમઉપાયરૂપ શ્રીધૃશ્વરનું પ્રણિધાન, શ્રીધૃશ્વરનું સ્વરૂપ, પ્રમાણ, પ્રભાવ અને વાચકશબ્દવડે તેમની ઉપાસના, તેનાં ફલો, ચિત્ત-વિક્ષેપો, તેની સાથે ઉપજનારાં દુઃખાદિ, તેમને નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય, મેન્માદિ ભાવના, સંપ્રગાત અને અસંપ્રગાતયોગના પૂર્વાંગમૂલત વિષય-

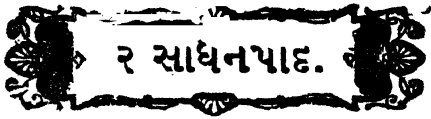
વતીપ્રવૃત્તિ આદિ, અને લક્ષણ, ફલ તથા પોતપોતાના વિષયોસહિત સમાપત્તિઓના કથનપૂર્વક સંપ્રગાત તથા અસંપ્રગાતયોગના ઉપસંહાર-રૂપે સખીજ તથા નિર્ખીજ સમાધિ એ સર્વ કહ્યું. આ પ્રમાણે ઉત્તમ અધિકારીને માટે જે જે ઉપયોગી હતું તે સર્વનું આ પાદમાં વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરાયું.

ઇતિ શ્રીપાતંજલયોગદર્શનના સમાધિપાદનામના પ્રથમ-
પાદની શ્રીરહસ્યદીપિકાનામની ટીકા સમાપ્ત થઇ. ૧

॥ શ્રીપાતંજલયોગદર્શન ॥

પૂર્વોક્ત સમાધિપાદમાં ગ્રંથકારે પ્રથમસૂત્રવડે યોગશાસ્ત્રના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરીને બીજા સૂત્રવડે યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, ત્રીજા તથા ચોથા સૂત્રવડે યોગકાલે અને વ્યુત્થાનકાલે પુરુષની સ્થિતિ કેવી હોય છે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે, પાંચમા સૂત્રથી અગીઆરમા સૂત્રપર્યંત વૃત્તિઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, બારમા સૂત્રથી આરંભીને ચિત્તના નિરોધના ઉપાય અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય તેમજ ઇશ્વરપ્રણિધાનાદિ અન્ય ઉપાયો આદિ કહીને તે પાદના અન્તપર્યંત અવાન્તરભેદ તથા શ્લેષહિત બે પ્રકારના યોગનું નિરૂપણ ઉત્તમાધિકારીમાટે કર્યું છે. તેમાં ઉત્તમાધિકારીમાટે જે અભ્યાસવૈરાગ્યરૂપ ઉપાયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ઉપાય વિક્ષિપ્તચિત્તવાળાને એટલે જેમના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ નથી તેમને ઝટ સિદ્ધ થતા નથી. યોગારૂઢચિત્તવાળા ઉત્તમાધિકારીને તો હવે પછી કહેવામાં આવનારાં ક્રિયાયોગાદિ સકલ અંગોની અપેક્ષાવિનાજ માત્ર અભ્યાસ-વૈરાગ્યવડે યોગ સિદ્ધ થાય છે, પણ વ્યુત્થિતચિત્તવાળાને તો બુદ્ધિ-

સત્ત્વની શુદ્ધિમાટે અન્ય સાધનોની પણ અપેક્ષા રહે છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર એ પાંચ યોગનાં બહિરંગ છે; તથા ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ યોગનાં અન્તરંગ છે એમ ભગવાન સૂત્રકાર “ત્રયમન્તરકું પૂર્વેભ્યઃ ॥” (યમાદિ પાંચ-થી આ ધારણાદિ ત્રણ અન્તરંગ છે,) એ સૂત્રવડે કહેશે તે બહિરંગો-ની, ઉત્તમાધિકારીને સત્ત્વશુદ્ધિ પ્રાપ્ત હોવાથી, અપેક્ષા નથી માટે પ્રથમપાદમાં તેમનું નિરૂપણ કર્યું નથી. ઉત્તમાધિકારીને આસનાદિ યોગ-નાં બહિરંગોની અપેક્ષા નથી એમ નીચેના શ્રીગરુડપુરાણના શ્લોક-થી પણ જણાય છે:—

“ આસનસ્થાનવિધયો ન યોગસ્ય પ્રસાધકાઃ ।

શિથુપાલઃ સિદ્ધિમાપ સ્મરણાભ્યાસગૌરવાત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—આસન અને સ્થાનાદિના નિયમો યોગના સાક્ષાત્ સાધક નથી, શિથુપાલ સ્મરણના અભ્યાસની મહત્તાથી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો. એકાગ્રચિત્તવાળાને માટે સંપ્રગાતયોગ કહ્યો, નિરુદ્ધચિત્તવાળાને સારું અસંપ્રગાતયોગ જણાવ્યો, પણ વિક્ષિપ્તચિત્તવાળાને માટે કોઇ પણ ઉપાય પૂર્વપાદમાં દર્શાવ્યો નથી તેથી વિક્ષિપ્તચિત્તવાળો જે મનુષ્ય યોગને સંપાદન કરવા ઇચ્છે છે તે પણ જે સાધનસમૂહવડે વિક્ષેપને દૂર કરી અભ્યાસવૈરાગ્યની ભાવના કરતો હતો સંપ્રગાતસમાધિમાં સ્થિર થાય તે સાધનસમૂહને તથા પ્રસંગવશાત્ અન્ય વિષયને પણ અનુકરંપાવડે પ્રતિપાદન કરવા પરમકારણિક પતંજલિભગવાન આ સાધનપાદનામ-ના બીજા પાદનો આરંભ કરે છે. પ્રથમપાદમાં કહેલા યોગનાં વ્યુત્થિત-ચિત્તવાળામાટેનાં સાધનો આ પાદમાં કહ્યાં છે તેથી આ બે પાદોનો સાધ્યસાધનભાવ સમ્યન્ધ છે. અધિકારના ભેદવડે સાધનનો ભેદ થાય

છે એ અર્થ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં એ અર્થ નીચેના શ્લોકથી કહ્યો છે:—

“ આરુહ્યોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—યોગમાં આરૂઢ થવાને ઇચ્છતા મુનિને ચિત્તની અશુદ્ધિની નિવૃત્તિ કરનારી ક્રિયા યોગસિદ્ધિનું સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરૂઢ થયેલા મુનિને તો યોગની સ્થિરતામાં શમજ સાધન કહેવાય છે.

બહુ આયાસવડે સિદ્ધ થનાર યમાદિ આઠ અંગો જેમનું નિરૂપણ હવે પછી કરવામાં આવશે તેમાંના નિયમનામના અંગમાંથી અલ્પ આયાસવડે સિદ્ધ થનારા તથા તીવ્રતર અનુદાનવડે યોગની પ્રાપ્તિ કરનારા તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાનરૂપ ક્રિયાયોગને અશુદ્ધચિત્તવાળા મધ્યમાધિકારીપર દયા કરીને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે કહે છે:—

તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયા-

યોગઃ ॥ ૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તપઃ બ્રહ્મચર્યસસ્યમૌનધર્મનુદાન-
દ્વન્દ્વસહનમિતાહારાદિકમ્ । સ્વાધ્યાયઃ પ્રણવશ્રીરુદ્રપુરુષમૂક્તા-
દિમન્ત્રાણાં જપઃ મોક્ષશાસ્ત્રાધ્યયનં ચ । ઈશ્વરપ્રણિધાનં ઈશ્વરે
ભક્તિશ્રદ્ધાતિશયં ફલાભિસન્ધાનં વિના કૃતાનાં કર્મણાં તસ્મિન્
પરમગુરૌ સમર્પણરૂપમ્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન [એ] ક્રિયાયોગ [છે.] ૧

વિવેચન:—તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન જેમનાં સ્વરૂપ નીચે દર્શાવવામાં આવે છે તે ત્રણ ક્રિયાઓ યોગના સાધનપણાથી ક્રિયાયોગ કહેવાય છે.

અતપસ્વીને યોગ સિદ્ધ થતો નથી માટે વિક્ષિપચિત્તવાળાએ પ્રતરૂપ કિંવા હંદ્રસહનરૂપ તપ યથાધિકાર અવશ્ય કર્તવ્ય છે. “ ઉપવાસ-પરાકાદિકૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણાદિભિઃ । શરીરશોષણં પ્રાકુસ્તાપસા-સ્તપ ઉત્તમમ્ ॥ ” (ઉપવાસ, પરાક, કૃચ્છ્ર અને ચાન્દ્રાયણાદિ-વડે શરીરનું શોષણ કરવું તેને તપસ્વીઓ ઉત્તમ તપ કહે છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં શરીરશોષણરૂપ જે તપ કહ્યું છે તે તપ જેમનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો અને ચિત્ત ઉન્નત હોય તેવા અધિકારીએ કરવાનું છે. ઉપવાસના અતિ અભ્યાસથી મરણની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કૃચ્છ્ર-ચાન્દ્રાયણાદિના અતિ અભ્યાસથી શરીરમાંના ધાતુની ગિપમતાવડે જ્વરાદિ રોગની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથીજ શ્રુતિમાં “ તપસાડનાશકેન ॥ ” (નાશ નહિ કરનાર તપવડે,) એમ કહ્યું છે માટે તેવા અધિકારી-એ પણ ચિત્તની પ્રસન્નતાનો નાશ ન થાય તેવી રીતે સ્વસામર્થ્યા-નુસાર તે તપ કરવાનું છે. જેમનાં શરીરાદિ ઉન્નત નથી તેમણે તો પવિત્ર તથા હિતકર પદાર્થ જમવા, તથા મિતાહરી થવું એ આદિ ચિત્તની પ્રસન્નતાનું સર્વથા અવિરોધી જે તપ છે તે તપનું અનુદાન કરવું યોગ્ય છે એમ પરમશ્રુતિઓ માને છે. આહારના નિયમરૂપ તપસાથે મન, વાણી અને શરીરથી રાગપૂર્વક સ્ત્રીસંગનો ત્યાગ, યથાર્થભાષણ, નિષ્પ્રયોજનભાષણનો ત્યાગ, પોતાના આશ્રમના ધર્મોનું

પાલન, ક્ષુધાતૃષ્ણ શીતોષ્ણ તથા સ્થાનઆસનાદિરૂપ^૧ કન્દોનું સહન એ આદિ તપ પણ સમુચ્ચયરૂપે જાણવાં. અનાદિકાલના કલેશ, કર્મ અને વાસનારૂપ હેતુવડે ચિત્તમાં રાજસતામસદ્રવ્યની વૃદ્ધિરૂપ નાનાપ્રકારની અશુદ્ધિ હોય છે તેથી યોગની પરમવિરોધી એવી નાના-પ્રકારની વિષયવાસનાઓ ચિત્તમાં જડયા કરે છે, અને તેવડે ચિત્ત, ઈન્દ્રિયો અને શરીરમાં જડતા તથા ચાંચલ્ય રહ્યા કરે છે તે અશુદ્ધિ તથા તેનાં કાર્યો આ તપવડે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી ઉત્તરે-તર તત્ત્વ થતાં જાય છે માટે અશુદ્ધચિત્તવાળા સાધકે તે તપ અવશ્ય કર્તવ્ય છે, એકાગ્રચિત્તવાળાને ચિત્તની પૂર્વોક્ત અશુદ્ધિ ન હોવાથી તેને તે અભ્યાસરૂપે કર્તવ્ય નથી. શ્રીમતુભગવાન “ તપોમૂલમિદં સર્વં દૈવમાનુષકં સુખમ્ ॥ ” (દેવ અને મનુષ્યસંખંધી આ સર્વ સુખ તપ જેનું મૂલ છે એવું છે,) તથા “ તપસા ક્લિલિષ્ઠં હન્તિ ॥ ” (તપવડે પાપને હણે છે,) એ વચનોવડે તપના પ્રભાવને કહે છે, અને અન્યત્ર પણ તેનું બહુ બહુ માહાત્મ્ય તેવા અધિકારીને ઉદ્દેશીને દર્શાવ્યું છે માટે સાધકે યોગસિદ્ધિસાર ચિત્તમાંના રાજસતામસદ્રવ્યને વિરલ કરનારા પૂર્વોક્ત તપનું, ધાતુનું વિષમપાણું ન થાય તથા ચિત્ત-માં ગ્લાનિ ન ઉપજે તેટલી મર્યાદાપર્યંત અનુક્રાન કરવું ઉચિત છે. એ તપને કામનાથી દૂષિત કરવું નહિ, કેમકે અતિપ્રયત્નવડે સિદ્ધ કર્યું હોય તોપણ જે તપ કામનાથી દૂષિત થયું હોય તે તપ શ્રીને ખોટેલા દૂષજેવું છે, ને તેવા તપથી શ્રીમહેશ્વર પ્રસન્ન થતા નથી.

શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા પ્રણવાદિ પવિત્ર મંત્રોનો જપ, કિંવા પુરુષસૂક્ત રુદ્રસૂક્ત વા મંડલબ્રાહ્મણાદિનો પાઠ, અથવા ઉપનિષદા-

૧ સ્થાન—અમુક સમયપર્યંત બેભા રહેવારૂપ વ્રત. આસન—અમુક સમયપર્યંત અમુકસ્થિતિએ બેસી રહેવારૂપ વ્રત.

દિ મોક્ષશાસ્ત્રોનું અધ્યયન જે સાધકયોગીના ચિત્તની અશુદ્ધિનો ક્ષય કરનાર છે તે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. મંત્રજપના વાચિક તથા માનસ એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. પુનઃ વાચિકના વાચિક તથા ઉપાંશુ, અને માનસના માનસ તથા ધ્યાન એવા બે પ્રકાર હોવાથી મંત્રજપના ચાર પ્રકાર થાય છે. એકાંતદેશમાં શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કર્યા પ્રમાણે તે મંત્રવડે પ્રતિપાદ્ય દેવમાં ચિત્ત રાખી, નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, વૈષ્ણવીવાણીવડે સ્પષ્ટરીતે ઉચ્ચાર કરીને જે મંત્રજપ કરવો તે વાચિકજપ કહેવાય છે; જીમ તથા હોઠ કિંચિત્ કિંચિત્ ચલાયમાન થાય, પણ સમીપમાં રહેલા મનુષ્યને જેનું લેશ પણ શ્રવણ થઈ શકે નહિ એમ મધ્યમાવાણીવડે પૂર્વોક્તરીતે મંત્રજપ કરવો તે ઉપાંશુજપ કહેવાય છે; ચિંતવૃત્તિ હૃદયમાં મંત્રપ્રતિપાદિત દેવમાં રાખી પશ્યન્તીવાણીવડે હોઠ, જીમ અને કંઠમાંની નાડીઓ ચલાયમાન ન થાય, પણ માત્ર હૃતપદ્મનો ભાગજ મનોમય સૂક્ષ્મ ઉચ્ચારણુવડે કિંચિત્ કિંચિત્ ચલાયમાન થાય એમ જપ કરવો તે માનસજપ કહેવાય છે; અને ચિત્તવૃત્તિ બ્રહ્મરંધ્રમાં મંત્રપ્રતિપાદિત દેવમાં રાખી તે મંત્રના સૂક્ષ્મતમરૂપનું માત્ર ચિંતનજ કરવું, અને હૃદયમાં કિંચિત્ પણ ઉચ્ચારણુ ન થવા દેવું તે ધ્યાનજપ કહેવાય છે. એ ચાર પ્રકારના જપમાં પૂર્વપૂર્વથી ઉત્તરઉત્તરનો જપ શ્રેષ્ઠ છે. તે પ્રત્યેક જપ સ્વસ્થમને ક્રમાત્ પાંચ પાંચ ઘટિકાપર્યંત થઈ શકે એવું બલ મેળવી પછી તેમાં નિરંતર વૃત્તિ રાખવા યત્ન કરવો જોઈએ. પૂર્વપૂર્વની સિદ્ધિવિના ઉત્તર-ઉત્તરમાં સહસા પ્રવેશ કરવાથી મનની સ્થિરતા થતી નથી માટે સાધકે તેમ કરવું નહિ. પુરુષસૂક્તાદિનો પાઠ પણ અર્ચના સ્મરણુપૂર્વક સ્વસ્થ-ચિત્તે કરવાનો છે. સ્વાધ્યાય ચિત્તવૃત્તિને એકાગ્ર કરી ચિત્તમાંના રાજસ-તમસદ્રવ્યને વિરલ કરે છે તેથી બ્યુત્થિતચિત્તવાળામાટે તે ઉપયોગી છે.

લૌકિકવૈદિક સર્વક્રિયાઓ પરમશુરુ ઈશ્વરને અર્પણ કરવી, વા કર્તવ્ય સમજીને શુભકર્મ કરવાં અને તેના ફલનો સમ્યક્પ્રકારે ત્યાગ કરવો તે ઈશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે. સર્વક્રિયાઓ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાનો યોગ શ્રીભગવદ્ગીતામાં નીચેના શ્લોકથી ભગવાને અર્જુન-પ્રતિ કર્યો છે:—

“ યત્કરોષિ યદક્નાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—તું જે કર્મ કરે, જે ખાય, જે હોમે, જે દાન કરે, તથા જે તપ કરે તે સર્વ હે કુંતિપુત્ર ! મને અર્પણ કર.

તે અર્પણનું વ્યાખ્યાન નીચેના સ્મૃતિવચનથી થાય છે:—

“ કામતોડકામતો વાઙ્મિ યત્કરોમિ શુભાશુભમ્ ।

તત્સર્વં ત્વયિ સંન્યસ્તં ત્વત્પ્રયુક્તં કરોમ્યહમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જાણીને અથવા અજાણતાં પણ જે શુભાશુભ કર્મ હું કરું છું તે સર્વ મેં આપને અર્પણ કર્યું છે, કેમકે હે અન્તર્યામિન! તે સર્વ હું આપની પ્રેરણાવડે કરું છું.

અન્તર્યામીની પ્રેરણાવડે સર્વ કર્મ થાય છે એવું ચિંતન રાખવું તે. કર્મસંન્યાસ અથવા કર્મનું અર્પણ છે એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું, તેનાથી શ્રેષ્ઠ બે પ્રકારનું અન્ય કર્માર્પણ શ્રીકૃર્મપુરાણમાં દર્શાવ્યું છે:—

“ બ્રહ્મણા દીયતે દેયં બ્રહ્મણે સમ્પદીયતે ।

બ્રહ્મૈવ દીયતે ચેતિ બ્રહ્માર્પણમિદં પરમ્ ॥૧॥

નાહં કર્તા સર્વમેતત્ બ્રહ્મૈવ કુરુતે તથા ।

પ્રતદ્બ્રહ્માર્પણં પ્રોક્તમૃષિભિસ્તત્ત્વદશૈભિઃ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ:—આપવાયોગ્ય વસ્તુ બ્રહ્મવડે અપાય છે, બ્રહ્મને અપાય છે, અને બ્રહ્મજ અપાય છે એમ ત્રણેમાં બ્રહ્મભાવનું ચિંતન કરવું તે ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્માર્પણ છે. હું કર્તા નથી, અને આ સર્વ બ્રહ્મજ કરે છે એમ ચિંતન કરવું તે પણ બ્રહ્માર્પણ છે એમ તત્ત્વદર્શી ઋષિઓએ કહ્યું છે.

ફલેચ્છાવિના નિષ્કામપણે કર્મ કરવું તે કર્મફલસંન્યાસ છે. તેનો પ્રકાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યો છે:—

“ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલદેતુર્ભૂર્ મા તે સક્નોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ”

ભાવાર્થ:—તારો કર્મમાંજ અધિકાર હો, કદાપિ પણ ફલોમાં ન હો, તું ફલની વાસનાવડે કર્મનાં ફલને ઉપજવનારો ન થા, તેમજ ફલના લાભવિના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું ઉચિત નથી એવા વિચારવડે અકર્મમાં પણ તારી આસક્તિ ન થાઓ.

સર્વ કર્મ શ્રીધૃષ્ટરને અર્પણ કરવાં, અથવા ફલેચ્છાવિના કર્તવ્ય રૂપે પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો કરવાં તે ચિંતની મલિનતા દૂર કરનાર છે માટે અશુદ્ધચિત્તવાળાને તે કર્મસંન્યાસ વા કર્મફલસંન્યાસ કર્તવ્ય છે. તપ તથા જપના સંબંધમાં જેમને વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ વાંચવાની જરૂર થાય તેમણે શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં જોવું.

તપ, સ્વાધ્યાય અને ધૃશ્વરમણિધાન એ ત્રણ ક્રિયાઓ યોગનું સાધન હોવાથી શુદ્ધસારોપાલક્ષણાવૃત્તિથી યોગ કહેવાય છે. જ્યાં મુખ્યાર્થનો બાધ થતો હોય અને અન્ય અર્થમાં જે શુદ્ધનો યોગ હોય તો ત્યાં તેનો અન્ય અર્થ લેવો તે લક્ષણ છે. તે લક્ષણ એ પ્રકારની છે, શ્વિમૂલા ને પ્રયોજનમૂલા. શ્વિમૂલા અન્ય અર્થે ગ્રહણ કરવો તે શ્વિમૂલાલક્ષણ કહેવાય છે. “કર્મમાં કુશલ” એ શ્વિમૂલાલક્ષણનું ઉદાહરણ

છે. કુશલશબ્દનો યૌગિક અર્થ “દર્શને ખુંટનાર” એવો થાય છે, અને તેજ શબ્દ ચતુરના અર્થમાં વપરાય છે, કેમકે બંનેમાં વિવેકયુક્તિનું સાદૃશ્ય હોય છે. પ્રયોજનથી અન્ય અર્થ ગ્રહણ કરવો તે પ્રયોજનમૂલાલક્ષણ કહેવાય છે. તેના છ પ્રકાર છે; ઉપાદાનલક્ષણ, (અજહસ્લક્ષણ,) લક્ષણલક્ષણ, (જહસ્લક્ષણ,) ગૌણસારોપા, ગૌણસાધ્યાવસાના, શુદ્ધસારોપા ને શુદ્ધસાધ્યાવસાના. “બાલા (બાલાવાળા પુરુષો) પ્રવેશ કરે છે,” એ ઉપાદાનલક્ષણનું ઉદાહરણ છે, “ખાટલો (ખાટલાપર બેઠેલો પુરુષ) રહે છે,” એ લક્ષણલક્ષણનું ઉદાહરણ છે; “આ ગાડીવાન બળદનેવો છે,” એમાં ગાડીવાનમાં તથા બળદમાં મૂર્ખતાનો ગુણ સમાન છે તેથી તે ગૌણસારોપાલક્ષણનું ઉદાહરણ છે; “[બહુ બાર ઉપાડનારો] આ [મનુષ્ય] બળદ છે,” એ ગૌણસાધ્યાવસાનાલક્ષણનું ઉદાહરણ છે; “ધી છે તે આયુષ્ (આયુષ્નું સાધન) છે,” એ શુદ્ધસારોપાલક્ષણનું ઉદાહરણ છે; અને “આ [ધી] આયુષ્ (ઉત્તમ) છે,” તે શુદ્ધસાધ્યાવસાનાલક્ષણનું ઉદાહરણ છે. ૧

એ પ્રમાણે ક્રિયાયોગનું નિરૂપણ કરીને હવે તે ક્રિયાયોગની નેખાટ કર્તવ્યતા છે તે કહે છે:—

સમાધિભાવનાર્થઃ ક્લેશતનૂકરણાર્થશ્ચ ॥ ૨ ॥ .

પદબોધિની ટીકા:—સ ક્રિયાયોગઃ । સમાધિઃ ઉક્ત-લક્ષણઃ । તસ્ય ભાવનં ઉત્પાદનં તદર્થઃ । ક્લેશાઃ વક્ષ્યમાણ-સ્વરૂપાઃ । તનૂકરણં સદોદ્ભવતાં તેષાં કાદાચિત્ક ઉદ્ભવઃ કાર્યપ્રતિબન્ધો વા તત્કરણમ્ । તસ્મૈ અયમિતિ તદર્થઃ । ક્રિયા-યોગેન હિ ક્લેશચ્છિદ્રેષુ લબ્ધાવસરઃ સમાધિર્વિવેકરૂપાતિશ્ચુત્પાદ્ય સવાસનક્લેશાન્ દહતીતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—[તે ક્રિયાયોગ] સમાધિની ભાવનામાં
તથા ક્લેશને શિથિલ કરવામાં છે.] ૨

વિવેચન:—નિષ્કામપણે સેવેલો પૂર્વોક્ત ક્રિયાયોગ એકાગ્રતાનો ઉદય કરવામાં છે તથા હવે પછી કહેવામાં આવનારા અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશોને શિથિલ કરવામાં સમર્થ થાય છે. ક્રિયાયોગવડે ક્લેશો અતિ-શિથિલ એટલે ક્રિયા કરવાને અસમર્થ થાય છે ખરા, પણ તેમનું સન્નતીયસંસ્કાર ન ઉપજવવારૂપ અપ્રસવધર્મીપણું થતું નથી. ક્રિયાયોગથી શિથિલ થયેલા ક્લેશોને વિવેકખ્યાતિરૂપ અગ્નિવડે દગ્ધખીજજેવા અપ્રસવધર્મી કરાય છે. દગ્ધ થયેલું ખીજ જેમ અંકુરાદિને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી તેમ વિવેકખ્યાતિવડે દગ્ધ થયેલા ક્લેશો સન્નતીય નવા સંસ્કારાદિને ઉપજવી શકતા નથી. એ ક્લેશો શિથિલ ન થયા હોય ત્યાંસુધી બલવાન વિરોધીવડે ગ્રસ્ત થયેલી વિવેકખ્યાતિ ન્યારે ઉદય થઈ શકતી નથી ત્યારે તે ક્લેશોને અપ્રસવધર્મી ન કરી શકે એમાં શું કહેવું છે ? અતિવિરલ થયેલા દુર્બલક્લેશોમાં તેમની વિરોધી વિવેકખ્યાતિ અભ્યાસવૈરાગ્યવડે ઉપજે છે. ઉત્પન્ન થયા પછી ક્લેશોવડે પરાભવ નહિ પામતી તે વિવેકખ્યાતિ છેલ્લા અસંપ્રગટમાં ગુણોનો કાર્ય કરવારૂપ અધિકાર સમાપ્ત થવાથી પ્રવિલય પામે છે.

તપવડે ચિત્તમાંનું રાજસતામસદ્રવ્ય ક્ષીણ થઈ સાત્ત્વિકદ્રવ્ય વૃદ્ધિ પામવા માંડે છે તેથી સાધકના ચિત્તમાં ક્રમાત્ એકાગ્રતાનો ઉદય થવા માંડે છે, તથા તે તપવડે રાજસતામસદ્રવ્યની ક્ષીણતા થવાથી ક્લેશો પણ વિરલ થવા માંડે છે. એ પ્રમાણે તપથી સમાધિનો ઉદય અને ક્લેશોની શિથિલતા સંભવે છે.

સ્વાધ્યાયના પરિપાકવડે તે ક્રિયાના પ્રભાવથી તથા શ્રીધનિરના

અનુગ્રહથી તે સ્વાધ્યાયનું અનુદાન કરનારનું ચિત્ત શીઘ્ર એકાગ્ર થાય છે, અને ચિત્તમાંના રાજસતામસદ્રવ્યની ન્યૂનતા થવાથી તેના ક્લેશો પણ તનુભાવને પામતા જાય છે.

ધ્ધિરપ્રણિધાનરૂઢે ચિત્તમાં સમભાવનો ઉદય થવાથી રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ થાય છે. રાગદ્વેષના અભાવવડે નિર્મલ થયેલું ચિત્ત એકાગ્ર થવા માંડે છે, અને ક્લેશોની પણ શિથિલતા થતી જાય છે.

એવી રીતે ક્રિયાયોગનું દીર્ઘકાલ નિરંતરપણે સત્કારપૂર્વક અનુદાન કરવાથી સમાધિનો ઉદય અને ક્લેશોની શિથિલતા થાય છે. એકાગ્રતાની પ્રાપ્તિ થયા પછી ક્રમાત્ સંપ્રગાતયોગ, પરચૈરાગ્ય અને અસંપ્રગાત-યોગની પ્રાપ્તિ થમ્ તે યોગીને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨

એ પ્રમાણે ક્રિયાયોગનાં ફલોને પ્રતિપાદન કર્યાં, પણ તેમાં જે ક્લેશોની શિથિલતા થવાનું હતું તે ક્લેશોનું નિરૂપણ અઘપર્યંત થયું નથી માટે તે ક્લેશોનાં નામોને તથા તેમની સંખ્યાને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ પञ्च

ક્લેશાઃ ॥ ૩ ॥

પદબોધિની ટીકા:—અવિદ્યાદીનાં લક્ષણં સૂત્રેણૈવ સ્ફુટીભવિષ્યતિ । તે ચ કર્મતત્પલપ્રવર્તકત્વેન દુઃસ્વહેતુત્વાત્ ક્લેશા इत्याख्यायन्ते ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ તથા અભિનિવેશ [એ] પાંચ ક્લેશો [છે.] ૩

વિરોચનઃ—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચેનાં લક્ષણ સૂત્રવડે કહેવાશે. એ પાંચે વિપર્યયો શુભાશુભકર્મ તથા તેમનું ફલ જે જાતિ, આયુષ્ અને ભોગ તેમના પ્રવર્તક થઇ પુરુષને દુઃખયુક્ત કરે છે માટે કલેશ કહેવાય છે. સૂત્રમાંનાં અવિદ્યા આદિ પદોર્થા કલેશોનાં નામો અને વચ્ચે એ પદથી કલેશોની સંખ્યા કહી છે. વિપર્યય અને કલેશ એ પર્યાય છે. અહિં કહેલો વિપર્યય સંસારના કારણભૂત વિપર્યય જાગ્રુવો, પણ અન્ય લૌકિકવિપર્યય ન ગ્રહણ કરવો. વિપર્યયરૂપ અવિદ્યાદિ કલેશોનું એવું લક્ષણ કરવાથી તેમની શુક્તિમાં રૂપાની તથા રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે તેમાં અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણકે તે વિપર્યયો સંસારના કારણભૂત થતા નથી. વળી તે લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષ પણ નથી, કેમકે અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ ચાર કલેશો અવિદ્યાના કાર્યરૂપ હોવાથી અને અવિદ્યાના અભાવમાં તેમના સદ્ભાવનો અસંભવ હોવાથી ઘટાદિના મૃત્તિકાપણાની પેઠે તેમનું અવિદ્યાપણું સ્પષ્ટજ છે. અવિદ્યાદિ વિપર્યયજ્ઞ સંસારના કારણરૂપ છે, અન્ય કોઇ વિપર્યય સંસારના કારણરૂપ નથી માટે તે લક્ષણ અસંભવદોષવાળું પણ નથી. કલેશશબ્દ પ્રકટપણે દુઃખનો વાચક છતાં તેને અવિદ્યાદિના વાચક કેમ કહ્યો છે ? તથા તેઓને ઉચ્છેદ શામાટે અપેક્ષિત છે ? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—તે કલેશો પોતા-પોતાની વૃત્તિઓને પામીને દષ્ટાદષ્ટહેતુવડે સર્વાદિ ગુણોના કાર્ય કરવાના સામર્થ્યને બલવાન કરે છે, તથા ઉત્પત્તિના કારણભૂત ગુણોના વિષમપણારૂપ પરિણામને સિદ્ધ કરે છે તેથી મહદાદિરૂપ કાર્યકારણનો પ્રવાહ પ્રવર્તે છે. તે કલેશો તથા કર્મો પરસ્પર અનુગ્રહ કરનારાં થઇને જાતિ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ કર્મવિપાક સિદ્ધ કરે છે, અર્થાત્

અવિદ્યાદિ ક્ષેશોવડે શુભાશુભકર્મો અને શુભાશુભકર્મોવડે અવિદ્યાદિ ક્ષેશો એમ તેઓ પરસ્પરના અનુગ્રહને અધીન થઈને જાતિ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ કર્મવિપાકની પરંપરાનો નિર્વાહ કરે છે. એવી રીતે ક્ષેશોનું દુઃખદપણું હોવાથી અવિદ્યાદિનું ક્ષેશ એ તાંત્રિક નામ યોગ્યજ છે, અને તે સર્વ ક્ષેશો સર્વ પ્રકારના દુઃખના કારણુભૂત હોવાથી અધિકારીએ તેમના સારી રીતે ઉચ્છેદ કરવો એ અપેક્ષિત છે.

કેટલાક ટીકાકારોએ “ અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશઃ કલેશાઃ ॥ ” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે. તેનો અર્થ “ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ [એ] ક્ષેશો [છે,] ” એવો થાય છે. ૩

સ્થૂલસૂક્ષ્મ સર્વક્ષેશો જ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય છે એ હવે પછી કહેવાના વિષયનું સંભવિતપણું દેખાડવા ત્યજવાયોગ્ય અન્ય ક્ષેશોના અવિદ્યામૂલકપણાને ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી દેખાડે છે:—

**અવિદ્યા ક્ષેત્રમુત્તરેષાં પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નો-
દારાણામ્ ॥ ૪ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—અવિદ્યા અતસ્મિસ્તદ્બુદ્ધિરૂપઃ અનાત્મન્યાત્માભિમાનરૂપો વા મોહઃ । સા ચ ઉત્તરેષાં અસ્મિતા-દીનાં ક્ષેત્રં પ્રસવભૂમિઃ । સત્યામવિદ્યાયામસ્મિતાદીનામુદ્ભવ-દર્શનાત્ । તે ચ પ્રસુપ્તાદિભેદાચ્ચતુર્વિધાઃ । તત્ર યે શક્તિરૂપેષા-વતિષ્ઠન્તે તે પ્રસુપ્તાઃ પ્રલીનાઃ । એ ચ વાસનારૂપેણાવતિષ્ઠન્તે

તે તનવઃ સૂક્ષ્માઃ । યે ચ યેનકેનચિત્ત્વ બલવતા અભિભૂતા-
સ્તિષ્ઠન્તિ તે વિચ્છિન્નાઃ । યે તુ પ્રવ્યક્તરમભિતિષ્ઠન્તિ તે
ઉદારાઃ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા
ઉત્તરોની (અસ્મિતાદિની) પ્રસવભૂમિ અવિદ્યા [છે.] ૪

વિવેચનઃ—પ્રસુપ્તિ, તનુતા, વિચ્છિન્નતા તથા ઉદારતા એ ચાર
અવસ્થાવાળા અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ ચાર ક્લેશોની
પ્રસવભૂમિ અવિદ્યા છે. ક્લેશોની એ ચારે અવસ્થામાં ક્લેશોની
વિદ્યમાનતા હોવાથી સાધકયોગીએ તેમનો ખીજભાવ દબા કરી
તેમની અત્યંત નિવૃત્તિ કરવા યત્ન કરવો જોઈએ. દબાખીજભાવને
પામેલા અસ્મિતાદિ ક્લેશોનો પુનઃ પ્રસવ ન હોવાથી તેની પ્રસવભૂમિ
અવિદ્યા નથી તેથી તે પાંચમી અવસ્થા અત્ર લક્ષ્યરૂપ નથી. પૂર્વોક્ત
પ્રસુપ્તિ આદિ ચારે અવસ્થાનું અવિદ્યાના હોવામાં હોવાપણું છે, અને
તેના અભાવમાં અભાવ છે. ચિત્તમાં શક્તિમાત્રરૂપે એટલે અનાગત-
અવસ્થાવડે રહેલા અસ્મિતાદિ ક્લેશોનું જે સ્વકાર્ય ઉપજાવવાનું
સામર્થ્ય તે ક્લેશોની પ્રસુપ્ત અવસ્થા છે. એ વાક્યથી કાર્યની સૂક્ષ્મ
એટલે અનાગતઅવસ્થા એજ કારણમાં કાર્યશક્તિ છે એમ સૂચ્યું
છે, અને ઉપાદાનપણું પણ એજ છે. દબાખીજભાવનામની ક્લેશોની
પાંચમી અવસ્થાનું વિલક્ષણપણું જણાવવા પ્રસુપ્તિના લક્ષણમાં “સ્વકાર્ય
ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય ” એ પદો મૂક્યાં છે. વિદેહ અને પ્રકૃતિલયના
ખીજભાવને પામેલા ક્લેશો જેમ દૂધમાં દહીં શક્તિમાત્રરૂપે સ્થિત
છે તેમ શક્તિમાત્રરૂપે સ્થિત છે. તેમને વંધ્યત્વ પમાડનારું વિવેક-
પ્રતિવિના અન્ય કારણ નથી. આથી વિવેકપ્રતિવિરહિત વિદેહ

અને પ્રકૃતિલય અવધિકાલને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી પ્રસુપ્તક્લેશવાળા રહે છે, અવધિકાલની પ્રાપ્તિ થયે પુનરાવૃત્તિને પામે છે ત્યારે તેમને વિષયોના સન્નિદૃષ્ટપણાવડે ક્લેશોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પુરુષની બાહ્યાવસ્થામાં પણ સ્ત્રી આદિના સંબંધના રાગાદિ ક્લેશોની પ્રસુપ્ત અવસ્થા છે. કદાચિત્ જન્યત્ના સહભાવમાંજ પ્રસુપ્તિ સંભવે છે, અન્યથા સંભવતી નથી માટે તે ક્લેશોને ઉદ્ભૂત કરનારી સામગ્રી મળતાં તેઓ જન્યત્ થાય છે એમ સૂચ્યું છે. પ્રસુપ્તક્લેશનો પોતપોતાના વિષયમાં સંમુખીભાવ તે તેમની અભિવ્યક્તિ એટલે જન્યત્ થવું છે. વિવેકસાક્ષાત્કારવાળા જીવન્મુક્તને ક્લેશખીજ દગ્ધ થવાથી પોતપોતાનો વિષય સમીપમાં આવ્યા છતાં પણ કારણના અભાવથી આ ક્લેશોનો પુનઃ પ્રભોધ થતો નથી. જેમ દગ્ધખીજનું ઊગવું થઈ શકતું નથી તેમ આ જીવન્મુક્તના ક્લેશોનું કાર્ય કરવાના સામર્થ્યરૂપ ખીજ દગ્ધ થઈ જવાથી પુનઃ તેના ક્લેશો જન્યત્ થતા નથી તેથી તેને તે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છેલ્લો દેહ છે. તેના ક્લેશો પુનઃ જન્યત્ થાય છે એમ જો માનીએ તો દેહાંતરની ઉત્પત્તિવડે યાત્રીના દેહના ચરમપણાની અસિદ્ધિ થાય. નીચેનું સ્મૃતિવચન યાત્રીને પુનઃ દેહની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેમાં પ્રમાણરૂપ છે:—

“ બીજાન્યગ્ન્યુપદગ્ધાનિ ન રીહન્તિ યથા પુનઃ ।

જ્ઞાનદગ્ધૈસ્તથા કલેશૈર્નાત્મા સમ્પચ્ચતે પુનઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જેમ અગ્નિવડે જેની અંકુરોત્પાદકશક્તિ દગ્ધ થઈ ગઈ છે એવાં ખીજો પુનઃ ઊગતાં નથી તેમ વિવેકખ્યાતિરૂપ અગ્નિવડે જેની કાર્ય કરવાની શક્તિ દગ્ધ થઈ ગઈ છે એવા ક્લેશોથી પુનઃ શરીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પ્રકૃતિબીનાદિમાં પાંચમી દગ્ધબીજભાવાવસ્થા નથી, કિંતુ જોના છેલ્લો દેહ હોય તેમાંજ તે હોય છે. નીચેનું સ્મૃતિવચન પણ એમજ કહે છે:—

“ યસ્યેદં જન્મ પાશ્ચાત્યં તમેવાશુ મહામતે ।

વિશન્તિ વિમલા વિદ્યા મુક્તા વેણુમિવોત્તમમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે મહામતે ! ઉત્તમ વાંસમાં જેમ મોતી પ્રવેશ કરે છે તેમ જોના આ છેલ્લો જન્મ હોય તેમાંજ શીઘ્ર નિર્મલ વિદ્યા પ્રવેશ કરે છે.

જ્યારે જીવન્મુક્તોને વિષયના સન્નિર્કર્ષમાં પણ ક્લેશની અભિ-
વ્યક્તિનો અભાવ છે ત્યારે વિદેહકૈવલ્યની પેઠે તેમના ચિત્તમાં ક્લેશના
અંસ્કારજ નથી એમ સ્વીકારવું જોઈએ એમ શંકા કરવી નહિ;
કેમકે તે ચરમદેહમાં સૂક્ષ્મરૂપે ક્લેશો છતાં પણ તેમનું કાર્ય ઉપજાવવાનું
સામર્થ્ય નાશ થયું હોય છે. અગ્નિ આદિમાં ઢાહાદિ શક્તિ જ્યાંસુધી તે
અગ્નિ આદિ દ્રવ્ય હોય ત્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારે રહે છે તેમ ચિત્ત રહે
ત્યાંસુધી ક્લેશો પણ કોઈ પણ પ્રકારે રહે છે, તેમનો અત્યંત અભાવ
થતો નથી. દગ્ધભાવ પામેલા ક્લેશો તો ચિત્તની સાથેજ નિશ્ચય
નાશ પામે છે એ અર્થ “ તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥ ” (તે
સૂક્ષ્મક્લેશો તો પ્રતિપ્રસવવડે નાશ કરવાયોગ્ય છે,) એ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ
થશે. ક્લેશોને શિથિલ કરનારા ક્રિયાયોગવડે ક્લેશોની જે શિથિલતા થાય
છે તે ક્લેશોની તનુતા કહેવાય છે. તે અવસ્થા વિવેકપ્રપાતિનો પ્રતિ-
બંધ કરવા સમર્થ થતી નથી. ક્લેશોના વિરોધીઓના અનુજ્ઞાનવડે માત્ર
તે ક્લેશોની શિથિલતા થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન અવિધાનું વિરોધી છે.
સુરુપ અને બુદ્ધિના ભેદનું દર્શન અસ્મિતાનું વિરોધી છે, મધ્યસ્થ-
પણાનો એટલે હેયોપાદેયજ્ઞાનના રહિતપણાનો ભાવ રાગદ્વેષનો વિરોધી

છે, અને જન્મેલાને મરણ સ્વાભાવિકજ છે એમ જાણી “ મારું મરણ ન થાય અને હું જીવું તો હીક ” એવા મરણત્રાસની નિવૃત્તિ રાખવી એ અભિનિવેશની વિરોધી છે.

કેશોમાંના એકની પ્રબલતાવડે અથવા અત્યંત વિષયસેવનવડે મધ્યે મધ્યે વિચ્છેદ પામીને પુનઃ તે તે રૂપે એટલે પૂર્વની પેઠે તે કેશનો આવિર્ભાવ થાય તે અવસ્થા વિચ્છિન્નતા કહેવાય છે. મધ્યે મધ્યે વિચ્છેદ તથા આવિર્ભાવનું વારંવારપણું દેખાડવાવડે આ અવસ્થાનો પ્રસુમિથી ભેદ દેખાડ્યો છે. કેશોની પ્રસુમ અવસ્થા જ્યાંસુધી અભિચ્યંજક ન મળે ત્યાંસુધી રહે છે તેથી તેના બ્યાપારની પ્રકટતા દીર્ઘકાલે થાય છે, અને કેશોની વિચ્છિન્નતા તો સ્વસ્થપ્રતિબંધવડે કેશપ્રવાહનું અસ્પકાલ બંધ પડવું થઈ પુનઃ તે પ્રવાહ પૂર્વની પેઠે આદ્યા કરે છે, એટલે તેની પ્રકટતા અસ્પકાલમાં થાય છે એમ તે બંનેમાં ભેદ છે. તે તે રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે એમ કહેવાવડે આ અવસ્થાનો તનુતાથી ભેદ દેખાડ્યો છે. ક્રિયાયોગાદિવડે તનુ થયેલા કેશો પુનઃ તેટલા બલથી આવિર્ભાવ પામતા નથી, અને જ્યારે ઉદ્બોધક બહુ સામગ્રી મળે ત્યારે પણ અદૃષ્ટપણે આવિર્ભાવ પામે છે, પણ વિચ્છિન્ન થયેલા કેશો તો ઉદ્બોધક થોડી સામગ્રીવડે પૂર્વના જેટલા બલથીજ આવિર્ભાવ પામે છે. રાગકાલે ક્રોધના અદર્શનથી ક્રોધની વિચ્છિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. તે કાલે જો ક્રોધનો અભાવજ થઈ જતો હોય તો અભાવની ઉત્પત્તિ નહિ સંભવવાથી પછી ક્રોધની ઉત્પત્તિનો અસંભવ થઈ જાય. એમ અન્યકેશોમાં પણ જાણવું. રાગકાલે ક્રોધના વિચ્છેદમાં અને ક્રોધકાલે રાગના વિચ્છેદમાં પરસ્પરનો વિરોધ એ હેતુ છે. કેશોનો જેમ કાલવડે વિચ્છેદ થાય છે તેમ દેશવડે પણ તેમનો વિચ્છેદ થાય છે. જ્યારે એક વિભાગમાં

રાગ વર્તતો હોય ત્યારે બીજા વિષયમાંના રાગ માત્ર વિચ્છિન્નાવસ્થાને પામે છે, પણ નાશ પામતો નથી. જો નાશ પામે છે એમ માનીએ તો પુનઃ તેમાં પ્રસંગવશાત્ રાગ થતો જોવામાં આવે છે તેના અસંભવ થઈ જાય માટે તે વેલા વિષયાન્તરમાંના રાગ વિચ્છિન્ન થયેલો છે એમ માનવું જોગ્ય છે. જ્યારે કોઈ મનુષ્યનો એક વિષયમાં રાગાદિ ક્લેશ ઉદારાવસ્થાને પામ્યો હોય ત્યારે અન્યત્ર તે રાગાદિ ક્લેશનો અભાવ થઈ ગયો છે એમ ન જાણવું, કિંતુ તે કાલે પણ તે કોઈ સ્થાને પ્રસુપ્ત હોય છે, કોઈ સ્થાનમાં તનુ હોય છે, અને કોઈ સ્થલે વિચ્છિન્ન હોય છે. તેમાં વિચ્છિન્નાવસ્થાના સંબંધનું નિરૂપણ પૂર્વ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસુપ્ત અને વિચ્છિન્ન ક્લેશ દુઃખયુક્ત નથી, છતાં તેમનું ક્લેશપણું શામાટે છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—પ્રસુપ્ત અને વિચ્છિન્ન ક્લેશોએ ક્લેશ ઉપજવવાના જોગ્યપણાનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી, ને ઉદારાદિ અવસ્થામાં પ્રસુપ્તાદિરૂપવાળા ધર્મો તે દુઃખદ થાય છે માટે તેમનું ક્લેશપણું છે. કાલભેદથી સર્વ ક્લેશોનું સરખાપણું હોવાથી પ્રસુપ્તાદિરૂપે ક્લેશોનો વિભાગ પાડવો આવશ્યક નથી એમ કહેવું નહિ, કારણકે પ્રસુપ્તાદિરૂપે ચારે ક્લેશોનું એકપણું છતાં પણ તે અવસ્થાઓવડે વિશિષ્ટ ક્લેશોનું જ પ્રસુપ્તાદિપણું કહેવાને ઇચ્છિત છે. જેમ એકજ પુરુષના બાલક, તરુણ અને વૃદ્ધાદિરૂપ વિભાગ છે તેમ અહિં પણ જાણવું. ક્લેશોની પ્રસુપ્તિ અને વિચ્છિન્નતા એ બે અવસ્થા ભવિષ્યદ્વૃત્તિ છે, અને તે બન્નેથી ભિન્ન જેમાં ક્લેશોની વર્તમાનવૃત્તિ છે તે અવસ્થા ઉદારતા છે. વિષયધ્યાનરૂપ સંહકારીવડે પોતાની સ્વાભાવિકવૃત્તિને પામેલા ક્લેશો ઉદાર કહેવાય છે. મુમુક્ષુએ પ્રતિષ્ઠાભાવનાવડે તથા વિષયની તત્ત્વમયતાનાં ત્યાગવડે તે ક્લેશોને તનુ કરવા જોઈએ. અસ્મિતાદિ ક્લેશોમાં અવિદ્યા વ્યાપક છે

તેથી તે સર્વમાં પણ અવિદ્યાપણું છે. અવિદ્યાના સદ્ભાવવડે અસ્મિતાદિ ક્લેશોની પ્રતીતિ થાય છે, અને અવિદ્યા જ્યારે ક્ષીણ થાય ત્યારે તેઓ પણ ક્ષીણ થાય છે. આ સૂત્રમાં કહેલા પ્રમુખાદિ ક્લેશો જેમનામાં વિદ્યમાન હોય છે તેમનાં નામો દર્શાવનારો સંગ્રહશ્લોક આ છે:—

“ પ્રમુખાસ્તત્ત્વલીનાનાં તન્વવસ્થાશ્ચ યોગિનામ્ ।
વિચ્છિન્નોદારરૂપાશ્ચ ક્લેશા વિષયસંજ્ઞિનામ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:— વિદેહ અને પ્રકૃતિલયના ક્લેશોની પ્રમુખાવસ્થા છે, ક્રિયાયોગીઓના ક્લેશોની તતુઅવસ્થા છે, અને વિષયમાં આસક્તિ રાખનારાઓના ક્લેશોની વિચ્છિન્ન અને ઉદાર અવસ્થા છે. ૪

અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશોનાં લક્ષણો જાણ્યા વિના તેમની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ કરી શકાય નહિ માટે તેમનાં લક્ષણો દર્શાવવાનો ભગવાન સૂત્રકાર આરંભ કરે છે. તેમાં પ્રથમ નીચેના સૂત્રવડે અવિદ્યાનું લક્ષણ કહે છે:—

અનિત્યાશુચિદુઃસ્વાનાત્મસુ નિત્યશુચિ-
સુખાત્મરૂપાતિરવિદ્યા ॥ ૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—અતર્સિમસ્તદ્બુદ્ધિરવિષેતિ તત્સામાન્ય-
લક્ષણમ્ । અનિત્યાદિષુ નિત્યાદિબુદ્ધિરિતિ તુ તદ્વિશેષ-
પ્રતિપાદનમ્ । અમરા દેવા इत्यनित्येषु નિત્યત્વભ્રાન્ત્યા વધ્ય-
તે । અશુચૌ સ્ત્રીકામ્યે શુચિત્વભ્રાન્ત્યા વધ્યતે । કામ્યસ્યા-
શુચિત્વં વ્યાસેન વર્ણિતમ્ । “ સ્થાનાઢીજાદુષ્ટમ્ભાભિસ્વન્દા-

ભિષ્મનાદપિ । કાયમાધેયશૌચત્વાત્ પण्डिता लघुचिं विदुः ॥ ”
 इति । विण्मूत्रसङ्कुलं मातुरुदरं स्थानम् । शुक्रशोणितं बीज-
 म् । अन्नपरिणामजश्लेष्मादिरुपष्टम्भः । सर्वद्वारैर्मलानिःसरणं
 निस्पन्दः । निधनं मरणम् । तेन हि श्रोत्रियकायोऽप्यशुचि-
 र्भवति । आधेयशौचित्वं स्नानानुलेपनादिना शुचित्वोपपादन-
 म् । इति श्लोकपदानामर्थः । तथा परिणामदुःखे भोगे सुख-
 बुद्धिः अनात्मनि च देहादौ आत्मत्वबुद्धिः । एवमन्यत्रा-
 प्यूहम् ॥ ५ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અનિત્ય, અપવિત્ર, દુઃખ અને અનાત્મામાં
 નિત્ય, પવિત્ર, સુખ અને આત્માનું જ્ઞાન [તે] અવિદ્યા [છે.]

વિવેચનઃ—જે વસ્તુ જેવી નથી તેમાં તેવી બુદ્ધિ કરવી તે
 અવિદ્યા કહેવાય છે. અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્યપણાની બુદ્ધિ રાખવી,
 અપવિત્ર પદાર્થોમાં પવિત્રપણાની બુદ્ધિ રાખવી, દુઃખરૂપ વસ્તુઓમાં
 સુખરૂપતાની બુદ્ધિ રાખવી, અને જડ વસ્તુઓમાં ચેતનતાની બુદ્ધિ
 રાખવી એ ચાર અંશોવાળી અવિદ્યા સંસારના હેતુરૂપ છે. અવિદ્યાના
 એ ચાર અંશો જીવન્મુક્તથી ભિન્ન સંસારી પુરુષોમાં હોય છે.

કોષ્ટ પૃથિવી આદિ ભૂતોને નિત્ય માનીને તેમના રૂપને પામવાને
 તેમની ઉપાસના કરે છે; કોષ્ટ ચંદ્રને, સૂર્યને, તારાઓને અને સ્વર્ગને
 નિત્ય માનીને તેમની પ્રાપ્તિમાટે તેમની ઉપાસના અથવા શાસ્ત્ર
 વિધાન કરેલાં કર્મ કરે છે; કોષ્ટ દેવોને અમર એટલે નિત્ય માનીને દેવ-
 ભાવને પામવામાટે “ સોમને પીવાથી મૃતપુરુષિત અશ્વશું ” એવાં

વચનોને યથાર્થ જાણી સોમપાન કરે છે. એવી રીતે ત્રણે કાલમાં સ્વસ્વરૂપે નહિ રહેનાર કાર્યરૂપ અનિત્યમાં જે નિત્યપણુની બુદ્ધિ કરવી તે અનિત્યવસ્તુમાં નિત્યપણુના જ્ઞાનરૂપ અવિદ્યાનો પ્રથમ અંશ છે.

અપવિત્ર એટલે પરમ કુત્સિત સ્થૂલશરીરમાં જે પવિત્રપણુની બુદ્ધિ થવી તે અપવિત્રમાં પવિત્રપણુના જ્ઞાનરૂપ અવિદ્યાનો બીજો અંશ છે. સ્થૂલશરીરની અપવિત્રતાનું નિરૂપણ વ્યાસભગવાને નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

“ સ્થાનાઢ્ઠીજાદુષ્ટમ્ભાન્નિસ્યન્દાન્નિધનાદાપિ ।

કાયમાધેયશૌચત્વાત્પણ્ડિતા હ્યથુર્વિ વિદુઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—વિદ્યા તથા મૂળાદિ દુર્ગંધવાળી વસ્તુઓથી વ્યાપ્ત જે અત્યંત અપવિત્ર માતાનું ઉદર એ શરીરનું ઉત્પત્તિસ્થાન, પિતાનું વીર્ય તથા માતાનું રજ જે અત્યંત મલિન છે એ શરીરનું બીજ, માતાએ ખાધેલાપીધેલા આહારનો રસાદિભાવ જેવડે ગર્ભમાં શરીરની સ્થિતિ રહી હતી અને જન્મપછી પોતે ખાધેલાપીધેલા આહારનો રસાદિભાવ જેવડે શરીરનું ધારણ થઈ શકે છે તે ઉપદ્રવ—આશ્રય, મુખાદિ નવદારોથી તથા રોમકૂપોમાંથી દુર્ગંધયુક્ત મલનું વહેવું તે નિસ્યંદ, શવનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન હોવાથી ઓત્રિયના શરીરને પણ અપવિત્ર કરનારું પ્રાણુપિયોગરૂપ મરણુ તે નિધન અને નિર્ગંધ કામિનીના અંગરાગથી (અવટણુથી વા ચંદનઅત્તરાદિ લગાડવાથી) થતા કૃત્રિમ સુગંધીપણુની પેટે સ્વાભાવિક અપવિત્ર સ્થૂલશરીરનું મૃત્તિકાજલાદિવડે થતું જે કૃત્રિમ પવિત્રપણું તે આધેય-શૌઅપણું. એ છ દોષોથી પંડિતો, નિરંતર પવિત્રતાનું પરિપાલન કરનાર ઓત્રિયના સ્થૂલશરીરને પણ અતિ અપવિત્ર જાણે છે.

મૈત્રામણીયશાખામાં પણ “આ શરીર મૈથુનથી ઉપજેલું, નરક-
 જેવા સ્થાનમાં વૃદ્ધિ પામેલું, મૂત્રદ્વારથી બહાર નીકળેલું, અસ્થિઓના
 સમૂહથી બનેલું, માંસવડે લિંપાયેલું, અને અર્ધવડે બાંધી રખાયેલું
 છે ” ઇત્યાદિ આશયનાં વચનોવડે શરીરનું કુત્સિતપણું સ્પષ્ટપણે
 દર્શાવેલું છે. એવી રીતે શરીરનું અપવિત્રપણું છતાં પણ પામર અને
 વિષયી જીવોને સ્ત્રીશરીરમાં, પુત્રશરીરમાં અને સ્વશરીરમાં પવિત્રતા-
 ની ભ્રાંતિ થાય છે. વિષયી જીવોને સ્ત્રીશરીરમાં પવિત્રતાનો ભ્રમ આ
 પ્રમાણે થાય છે: — “ આ બાલા નૂતનચંદ્રકલાજેવી સુંદર છે, એના
 અવયવો જાણે મધુવડે અથવા અમૃતવડે નિર્માણ થયા હોય એમ
 જણાય છે, તે જાણે ચંદ્રને બેદીને નીકળી હોય એવી જણાય છે, આ
 નીલકમલના પત્રજેવાં દર્શનેત્રોવાળી છે, તથા શૃંગારજન્ય લીલાવડે
 ને હાવભાવકટાક્ષાદિયુક્ત નેત્રોવડે તે આ મર્ત્યલોકને જાણે આશ્વાસન
 કરતી હોય (તમે મૃત્યુથી બચ ન પામે હું તમારી રક્ષા કરીશ એમ
 ધીરજ આપતી હોય) એવી જણાય છે. ” અતિ અપવિત્ર સ્ત્રી-
 શરીરનું અતિનિર્મલ ચંદ્રકલાદિની સાથે કાંઈ પણ સાધર્મ્ય નથી, છતાં
 પણ ભ્રાંત જીવોને એ પ્રમાણે અપવિત્રમાં પવિત્રપણાનું મિથ્યાજ્ઞાન
 થાય છે. અપવિત્ર સ્ત્રીશરીરમાં પવિત્રપણાની બુદ્ધિના પ્રદર્શનવડે હિંસાદિ
 પાપકર્મમાં સંસારની નિવૃત્તિ કરવારૂપ પુણ્યપણું નથી, છતાં તેમાં
 મીમાંસકાદિ ભ્રાંત જીવોને જે પુણ્યપણાની બુદ્ધિ થાય છે તેનું, તથા
 સંપાદન કરવું રક્ષણ કરવું ઇત્યાદિ દુઃખના બહુપણાવડે અનર્થરૂપ
 ધનાદિમાં કૃતાર્થ કરવારૂપ અર્થપણું નથી છતાં તેમાં અત્રિવેકી જીવોને
 જે અર્થપણાનું જ્ઞાન થાય છે તેનું પણ વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે, કેમકે
 અહિં પવિત્રશબ્દ યોગનાં ઉત્કૃષ્ટસાધનોનો અને અપવિત્રશબ્દ યોગનાં
 અસાધનોનો ઉપલક્ષક છે.

“ પરિણામતાપસંસ્કારદુઃસૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાદ્ દુઃખમેવ
સર્વં વિવેકિનઃ ॥ ” (પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર એ દુઃખોવડે
તથા ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓના વિરોધથી વિવેકીઓને સર્વ દુઃખરૂપ
છે,) એ સૂત્રમાં આગળ કહેવામાં આવશે તે રીતે દુઃખના સાધનપણા-
વડે તથા દુઃખના બહુલપણાવડે સર્વ વિષયભોગો દુઃખરૂપ છતાં તે
વિષયભોગોમાં અત્યંત જીવોને જે સુખપણાની યુદ્ધિ થાય છે તે દુઃખમાં
સુખયુદ્ધિરૂપ અવિદ્યાનો ત્રીજો અંશ જાણવો. કેવલ દુઃખવિષે કોઈ પણ
પ્રાણીને સુખની ભ્રાંતિ થવી સંભવતી નથી તેથી દુઃખનાં સાધનોમાં
દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ વાસ્તવિક સુખસાધનપણાની યુદ્ધિ તથા દુઃખબહુલ
પદાર્થોમાં સુખબહુલપણાની યુદ્ધિ એવો દુઃખમાં સુખપણાની યુદ્ધિનો
અર્થ જાણવો. સકામ લૌકિકવૈદિકકર્મો સંસારરૂપ દુઃખની વૃદ્ધિ કરનારાં
હોવાથી દુઃખના સાધનરૂપ છે, છતાં તેમાં આ દુઃખની નિવૃત્તિ કરનારાં
વાસ્તવિક સુખસાધનો છે એવી યુદ્ધિ ધણા વિષયો જીવોને થાય છે,
અને લોકવેદવિરુદ્ધ સુરાપાન તથા પરદારગમનાદિ દુઃખબહુલ પદાર્થોમાં
પણ પામરજીવોને સુખબહુલપણાની યુદ્ધિ થાય છે, એ સર્વ અવિદ્યાના
ત્રીજા અંશવડે થાય છે એમ જાણવું.

પુત્ર, પશુ, દાસ, શય્યા અને આસનાદિરૂપ જે ચેતનઅચેતન
શરીરની બહાર રહેલાં દેહનાં ઉપકરણો છે તેમાં, અથવા ભોગના
અધિષ્ઠાનરૂપ સ્થૂલશરીરમાં, કિંવા પુરુષના ઉપકરણરૂપ મનમાં, જે
આત્મપણાની ભ્રાંતિ થાય છે તે અનાત્મામાં આત્માની યુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા-
નો ચોથો અંશ જાણવો. શ્રીધંચશિખાચાર્યે પણ મૂઠ જીવોને અનાત્મામાં
આત્માની ભ્રાંતિ થાય છે એમ નીચેના વચનથી કહ્યું છે:—

“ વ્યક્તમવ્યક્તં વા સત્ત્વમાત્મત્વેનાભિમતીત્ય તત્ત્વ

**સમ્પદમનુનન્દત્યાત્મસમ્પદં મન્વાનસ્તસ્ય વ્યાપદમનુષોચત્યા-
ત્મવ્યાપદં મન્યમાનઃ સ સર્વોઽપ્રતિબુદ્ધઃ ॥ ”**

ભાવાર્થ:—જેમાં ચેતનધર્મ પ્રકટ જણાય છે એવાં પુત્ર સ્ત્રી અને પશ્વાદિ પ્રાણીઓને, અથવા જેમાં ચેતનતા પ્રકટ જણાતી નથી એવાં શય્યા આસન તથા ખાવાના પદાર્થોને, આત્મપણાવડે ગ્રહણ કરીને અર્થાન્ આત્મા વા આત્મીય જાણીને તેની સંપત્તિને આત્માની સંપત્તિ માનનાર જે પ્રસન્ન થાય છે, અને તેની વિપત્તિને એટલે સંપત્તિના અભાવને આત્માની વિપત્તિ માનનાર જે શોક કરે છે તે સર્વે મૂઢ છે.

મૂઢ જીવો શય્યાઆસનાદિની હાનિવૃદ્ધિને પોતાનામાં આરોપીને કલ્પિત દુઃખસુખનો અનુભવ કરે છે; પુત્રાદિનાં શરીરની તથા પોતાના રથૂલશરીરની અનુકૂલપ્રતિકૂલસ્થિતિને પોતાનીજ અનુકૂલપ્રતિકૂલસ્થિતિ માનીને અચાની જીવોને ભ્રાંતિવડે હર્ષશોક થાય છે; અને ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા અંતઃકરણના સામર્થ્યઅસામર્થ્યને પોતાનું (આત્માનું) સામર્થ્ય-અસામર્થ્ય માની ધણા જીવો આનંદવિષાદરૂપ સન્નિપાતને અનુભવે છે, આ સર્વ અવિધાના પૂર્વોક્ત અંશનોજ મહિમા છે.

એવી રીતે ચાર અંશવાળી અવિદ્યા છે. એ અવિદ્યા કલ્પેશપ્રવાહનું અને વિપાકસહિત કર્માશયનું મૂલ છે. દિશાની ભ્રાંતિ, ઉપારિયું ફેરવવા-થી પ્રતીત થતું અગ્નિનું ચક્ર, છીપમાં જણાતું રૂપું અને દોરડીમાં પ્રતીત થતો સર્પ એ મિથ્યાગ્નાનરૂપ અન્ય અવિદ્યાઓ સંસારના કારણરૂપ નથી તેથી તેમની અત્ર અવિદ્યારૂપે ગણના કરી નથી. અવિદ્યાશબ્દનો વિગ્રહ કરવાથી તેના વિદ્યાથી ભિન્ન, વિદ્યાનો અભાવ, વિદ્યાના જેવી, વિદ્યાની અલ્પતા અને અયોગ્ય વિદ્યા એવા પાંચ અર્થ થઈ શકે છે, પણ તેના વિપરીતગ્ન એવો અર્થ થઈ શકતો નથી.

એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—જેમ અમિત્રશબ્દમાં રહેલા અનેા ભિન્ન, અભાવ, સાદૃશ્ય, અસ્પતા વા અયોગ્ય એવો અર્થ થતો નથી તેથી તે શબ્દનો મિત્રથી ભિન્ન, મિત્રનો અભાવ, મિત્રના જેવો, થોડો મિત્ર ને અયોગ્ય મિત્ર એવો અર્થ થતો નથી, પણ ત્યાં અનેા વિરોધી એવો અર્થ હોવાથી મિત્રનો વિરોધી એટલે શત્રુ એવો અર્થ થાય છે તેમ અત્ર પણ અવિદ્યામાંના અનેા અર્થ વિરોધી હોવાથી વિદ્યાનું વિરોધી એટલે વિદ્યાવડે નાશ થવાયોગ્ય વિદ્યાથી વિપરીતગાનાંતર એવો અર્થ થાય છે તેથી અવિદ્યા એ વિપરીત-ગાનાંતરરૂપ છે, પણ પ્રમાણરૂપ વા પ્રમાણુના અભાવરૂપ નથી. અવિદ્યા-શબ્દનો પૂર્વોક્ત અર્થ વૃદ્ધોના પ્રયોગવડે સિદ્ધ છે. શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો નિર્ણય લોકાધીન છે એમ નીચેના વચ્ચનથી જણાય છે:—

“ વૃદ્ધમયોગગમ્યા હિ શબ્દાર્થાઃ સર્વ એવ નઃ ।

તેન યત્ર પ્રયુક્તો યો ન તસ્માદપનોયતે ॥ ”

હાવાર્થ:—આપણને સર્વશબ્દના અર્થો વૃદ્ધોના પ્રયોગવડેજ ગમ્ય છે તેથી જેમાં જેનો પ્રયોગ કર્યો હોય તેમાંથી તેને દૂર કરી શકાતો નથી.

વળી વિદ્યાનો અ(જઙ્)ના પાંચજ અર્થો નહિ, પણ છ અર્થો સ્વીકારે છે તેથી પણ અવિદ્યાનો ઉપર કહેલો અર્થ સપ્રમાણ છે:—

“ તત્સાદૃશ્યમભાવશ્ચ તદન્યત્વં તદલ્પતા ।

અમાશસ્ત્યં વિરોધશ્ચ નમર્થાઃ ષટ્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ”

વિવેચન:—તેના જેવું, તેના અભાવ, તેનાથી ભિન્ન, તેનું અસ્પષ્ટ, અપ્રશસ્તપણું ને વિરોધ એમ આના છ અર્થો કહેલા છે.

અપ્પાઘ્વાણુમાંના અને અર્થ તેના જેવો થવાથી તે શબ્દવડે જનોઢ ધારણ કરનાર ક્ષત્રિય વા વૈશ્યનો ભોધ થાય છે, અનંગમાંના અને અભાવ એવો અર્થ થવાથી તે શબ્દવડે શરીરવિનાનો એવું જ્ઞાન થાય છે, અપટમાં અને અર્થ ભિન્ન થવાથી તે શબ્દવડે પટથી ભિન્ન ખીજું કોઈ એમ સમજાય છે, અનુદરાશબ્દમાંના અને અર્થ અલ્પતા થવાથી તે શબ્દવડે કૃશ ઉદરવાળી એવો અર્થ પ્રતીત થાય છે, અ-કાર્યમાંના અને અર્થ અપ્રશસ્તપણું થવાથી તે શબ્દવડે નહિ કરવા-યોગ્ય કર્મ એવો અર્થ જાણવામાં આવે છે, અને અગોપ્પદશબ્દમાંના અને અર્થ વિરોધી થવાથી તે શબ્દવડે ગાયત્રી ખરીજોટલા પ્રદેશથી વિરુદ્ધ એટલે વિસ્તૃતદેશ એવા અર્થનું ભાન થાય છે.

અવિદ્યાની પેઠે અનીતિ તથા અધર્માદિ પદોમાં પણ અને અર્થ વિરોધી થાય છે. ૫

એ પ્રમાણે અવિદ્યાનામના ક્લેશનું અંશોસહિત લક્ષણ કહીને હવે અવસ્તુમાં વસ્તુબુદ્ધિરૂપ અવિદ્યાના કાર્યભૂત અને રાગાદિના હેતુરૂપ બુદ્ધિપુરુષના અભેદના અભિમાનરૂપ અસ્મિતાનામના ક્લેશનું લક્ષણ નીચેના સૂત્રથી ભગવાન સૂત્રધાર જણાવે છે:—

દૃગ્દર્શનશક્તયોરેકાત્મતેવાસ્મિતા ॥ ૬ ॥

પદબોધિની ટીકા:—દૃક્શક્તિઃ ચેતનઃ પુરુષઃ । દર્શન-શક્તિઃ સાત્ત્વિકમન્તઃકરણમ્ । તયોરેકાત્મતા અવિવિક્તતા લોહિતસ્ફટિકવત્ તત્તાદામ્યભ્રમ ઇતિ યાવત્ । નિરભિમાન-સ્વભાવોઽપિ પુરુષઃ યત્ કર્તાઽહં ભોક્તાઽહં ઇત્યભિમન્યતે સોઽયમ્મયાસ્મિતાહ્યઃ ક્લેષા ઇતિ સરલાર્થઃ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પુરુષ અને સાત્ત્વિક અંતઃકરણના એકરૂપ-
પણાજેવી [જ્ઞાંતિ તે] અસ્મિતા [કહેવાય છે.] ૬

વિવેચનઃ—દૃશ્યશક્તિ એટલે પુરુષ અને દર્શનશક્તિ એટલે સાત્ત્વિક અંતઃકરણ અથવા બુદ્ધિ એ બંને વસ્તુતાએ અત્યંત ભિન્ન છતાં પણ તેમની સ્વરૂપથી અને ધર્મથી જે એકરૂપતાના જેવી પ્રતીતિ થવી તે અસ્મિતાનામનો ક્લેશ કહેવાય છે. આ અસ્મિતાને અહંકાર ક્રિવા હૃદયગ્રંથિ અથવા ચિદ્ગુહ્યગ્રંથિ પણ કહેવામાં આવે છે. સર્ગકાલમાં તો પુરુષમાં ભોક્તાપણું અને બુદ્ધિમાં ભોગ્યપણું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, પણ પ્રલયકાલમાં બુદ્ધિ પોતાનામાં રહેલા સંસ્કારોસહિત પ્રકૃતિમાં લીન થઇ ગયેલી હોય છે તેથી તે કાલે તો ભોગ્યપણું સ્ફુટ પ્રતીત થતું નથી તેમજ વ્યક્તબુદ્ધિરૂપ ભોગ્યને અભાવે તે કાલે પુરુષમાં પણ ભોક્તાપણું સ્ફુટ પ્રતીત થતું નથી, છતાં તે કાલે પણ તે બંનેમાં ભોગ્યપણાની તથા ભોક્તાપણાની યોગ્યતારૂપ શક્તિનો અત્યંત અભાવ થયેલો હોતો નથી, અર્થાત્ તે કાલે પણ તેમનામાં તે શક્તિ રહેલી હોય છે. એ શક્તિ બુદ્ધિના આત્યંતિકલચરૂપ કેવલ્યપર્યંત બંનેમાં વિદ્યમાનજ રહે છે. એવી રીતે તે બંનેમાં જે ભોક્તાભોગ્યની યોગ્યતા-રૂપ સંબંધ છે તે દેખાડવામાટે ભગવાન સૂત્રકારે સૂત્રમાં શક્તિપદનું ગ્રહણ કર્યું છે. અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ કરવારૂપ અવિદ્યાનો ચોથો અંશ અને અસ્મિતા એક નથી, પણ ભિન્ન છે. બુદ્ધિ આદિમાં પ્રથમ જે સામાન્યપણે અહંબુદ્ધિ હોય છે, અને પછી બંનેના અત્યંત અભેદના અગ્રહણથી જે ભેદ અને અભેદવડે પણ સંમતી થકે છે તે અવિદ્યાનો ચોથો અંશ છે, પણ તેના ઉત્તરકાલમાં થનારો પુરુષમાં બુદ્ધિના બુધ્ધિદોષોનો “ **ઈશ્વરોઽહમહં મોગી** ” (હું ઈશ્વર છું, હું મોગી છું,) ઇત્યાદિરૂપ આરોપ, ક્રિવા દૂર રહેલાં બે મોટાં વૃક્ષોની

અત્યંત એકતાના ભ્રમજેવો અત્યંત એકતાનો ભ્રમ તે અવિદ્યા નથી, કિંતુ અસ્મિતા છે, ને એ બંને રૂપવાળા છે. ભ્રમપણાના અવિશેષમાં પણ કારણકાર્યરૂપ અવાંતરવિશેષથી અવિદ્યા તથા અસ્મિતાનું ભેદવડે કથન છે. એ બંનેમાં જ કારણકાર્યભાવ છે તેનો લોકાનુસારે નિશ્ચય કરાય છે. ભોકોમાં પ્રથમ સ્ત્રી, પુત્ર અને દાસાદિમાં આત્મભાવ ઉપજે છે, અને તે પછીજ તેઓનાં સુખદુઃખાદિનું આત્મામાં અભિમાન થાય છે; તથા પ્રથમ જલાદિ ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબાદિરૂપે ચંદ્રાદિનો આરોપ થાય છે, અને તે પછીજ ચંદ્રાદિમાં તે દ્વારા કંપ તથા મલિનપણાદિનો આરોપ થાય છે. શ્રીસાંખ્યકારિકામાં શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણે પણ એમજ કહ્યું છે:—

“ તસ્માત્તત્સંયોગાદચેતનં. ચેતનાવદિવ લિङ्ગम् ।

ગુણકર્તૃત્વે ચ તથા કર્તૃવ ભવત્યુદાસીનઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—બુદ્ધિ અને પુરુષના તે સંયોગથી અચેતન બુદ્ધિ જાણે ચેતનવાળા હોય એમ જણાય છે, તેમજ બુદ્ધિનું કર્તાપણું છતાં ઉદાસીન પુરુષ જાણે કર્તા હોય એમ જણાય છે.

સૂત્રમાંના દ્વવપદવડે પુરુષ અને બુદ્ધિનું વસ્તુતાએ એકરૂપપણું નથી, પણ માત્ર ભ્રાંતિથી તેવી પ્રતીતિ થાય છે એમ સૂચવ્યું છે. “ ધ્યાયતીવ લેલાયતીવ ” (બુદ્ધિના ધ્યાનમાં આત્મા જાણે ધ્યાન કરતો હોય એમ જણાય છે, અને બુદ્ધિના ચાંચલ્યમાં આત્મા જાણે ચંચલભાવને પામ્યો હોય એમ જણાય છે,) એ શ્રુતિમાં પણ દ્વવ-પદ બુદ્ધિની ક્રિયાનો આત્મામાં આરોપ દેખાડે છે.

શંકા:—બુદ્ધિ અને પુરુષના અન્યોન્યના આરોપવડેજ “ હું સુખી છું ” ઇત્યાદિ વ્યવહારો સંભવી શકે છે, તો પછી તેમાં એકાત્મતાનો આરોપ કરવામાં શું પ્રમાણ છે? પરસ્પરનો આરોપ એ વસ્તુ-

ના અભેદગ્રહણુવિના પણ સીસા અને રૂપાની પેઠે સંભવી શકે છે તેથી એકાત્મપણાનો આરોપ કરવો નિરર્થક છે. વળી અગ્નિ અને લોહના તથા દૂર રહેલાં બે મોટાં વૃક્ષોના રુપટ એકપણાના ગાનના દર્શનથી અભેદનો આરોપ સિદ્ધ થાય છે, પણ આત્મા અને બુદ્ધિના પરમસૂક્ષ્મપણાવડે તેમના રુપટ એકપણાના ગાનના અદર્શનથી અભેદનો આરોપ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

સમાધાન:—ભોગ્યપણારૂપ અને ભોક્તાપણારૂપ વિરુદ્ધધર્મવડે બુદ્ધિ અને પુરુષ અત્યંત ભિન્ન છે. જો ભોગ્યભોક્તાને એક માનવામાં આવે તો તેમાં કર્મ તથા કર્તાના એકપણાનો દોષ આવે છે. ભોક્તારૂપ પુરુષ તથા ભોગ્યરૂપ બુદ્ધિના અભેદગાનમાંજ ભોગ સંભવે છે; ભેદના ગ્રહણમાં તો પરવૈરાગ્યવડે તેમના અન્યોન્યના વિયોગરૂપ કૈવલ્યજ થાય છે, એટલે ભોગ કેમ સંભવી શકે ? એ પ્રમાણે બીજી રીતે ભોગની અસિદ્ધિ તે એકાત્મતાના આરોપમાં પ્રમાણ છે તેથીજ ભગવાન સૂત્રધાર પણ “ બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષના ગાનનો અભેદ તે ભોગ ” એમ કહેશે. બુદ્ધિ અને આત્માના ગાનના અભેદથી “ જો હું સુખી છું તે હું તેનો અનુભવ કરનારો છું ” એવી ખંતેની એકાકારતા છે, અને તેના હોવાથીજ લોકમાં ભોગનો વ્યવહાર છે. જીવન્મુક્તપુરુષને તો અભેદબ્રાંતિના અભાવથી વ્યુત્થાનકાલે સુખ-દુઃખાદિના સાક્ષાત્કારરૂપ માત્ર ગૌણ ભોગ છે. “ સુખ, દુઃખ અને ગાનાદિનો આશ્રય હું એકજ છું ” એવું ગાન પણ એકાત્મતાના આરોપમાં પ્રમાણ છે એમ જાણવું. ખંતેની એકાત્મતાવડે ભોગ થાય છે એ અર્થ શ્રીપંચશિખાચાર્ય પણ નીચેના વચનથી સ્વીકારે છે:—

“ બુદ્ધિતઃ પરં પુરુષમાકારશીલવિદ્યાદિભિર્વિભક્તમપश्यन
 कुर्याच्चत्रात्मबुद्धिं मोहेन ॥ ”

ભાવાર્થ:—પરિણામી, પ્રવૃત્તિયુક્ત અને જડ એવી બુદ્ધિથી પર જે પુરુષ છે તે સર્વદા અપરિણામિરૂપ આકારવડે, ઉદાસીનપણા-રૂપ સ્વભાવવડે અને ચૈતન્યાદિરૂપ વિદ્યાદિવડે ભિન્ન છે તેને નહિ જાણીને અવિવેકી અવિદ્યાવડે તે બુદ્ધિમાં અસ્મિતા કરે છે, અર્થાત્ ચાંતપણું, અચંતપણું અને વિદ્યાદિયુક્તપણું ઇત્યાદિ બુદ્ધિના ધર્મોના આત્મામાં આરોપ કરે છે.

પુરુષ અને બુદ્ધિ એ બંને સૂક્ષ્મ છતાં પણ તેમના અભેદનો અનુભવ ભ્રાંતિકાલે સર્વ જીવોને થાય છે તેથી તેમના અભેદનો આરોપ અસિદ્ધ નથી, પણ સિદ્ધજ છે. ૬

અવિદ્યાવડે સંપાદન કરેલી અસ્મિતા રાગાદિનું કારણ છે તેથી અસ્મિતાનું લક્ષણ કદા પછી નીચેના સૂત્રથી રાગનું લક્ષણ કહે છે:—

સુખાનુશયી રાગઃ ॥ ૭ ॥

પદબોધિની ટીકા:—સુખમનુશેતે इति सुखानुशयी । स च पूर्वानुभूतसुखस्मृतिपूर्वकस्तत्सजातीयसुखसाधनेषु तृष्णारूपः । सुखज्ञस्य सुखसाधनेच्छा राग इति निर्गलितार्थः ॥७॥

સૂત્રાર્થ:—સુખમાં સ્થિતિ કરનારી [બુદ્ધિવૃત્તિવિશેષ તે] રાગ [કહેવાય છે.] ૭

વિવેચન:—કાંઈ પણ પ્રકારના સુખનો અનુભવ થયા પછી તે અનુભવ કરનાર મનુષ્યને તેની સ્મૃતિ થઈ તે સુખના જેવાં અન્ય સુખોમાં કિંવા તેનાં સાધનોમાં જે અભિલાષા થાય છે તે રાગનામનો કલેશ કહેવાય છે. ગર્ભ, તૃષ્ણા, લોભ, લાલસા, અભિલાષા, ઇચ્છા,

પ્રીતિ અને રાગ એ પર્યાયો છે. સુખનો અનુભવ થયા વિના સુખની સ્મૃતિ થવાનો અસંભવ હોવાથી “ સુખનો અનુભવ થયા પછી ” એમ કહ્યું છે. અદૃષ્ટવશાત્ પ્રાણીને જે કાલે સુખનો અનુભવ થાય છે તે કાલેજ સુખમાં કિંવા તેનાં સાધનોમાં પૂર્વસંસ્કારદ્વારા અનુકૂલ-પણાનું ગાન હોવાથી તેમાં રાગ થાય છે. અનુભવ કરેલા પરોક્ષસુખ-નું સ્મરણ થતાં તેમાં જે રાગ થાય છે તે પૂર્વે સુખનો જે અનુભવ કર્યો હતો તેની સ્મૃતિદ્વારા થાય છે. વર્તમાનમાં અનુભવાતા સુખમાં તો તેની અનુસ્મૃતિની અપેક્ષા નથી. સ્મરણ થતાં કિંવા દૃશ્યમાન સુખસાધનોમાં જે રાગ થાય છે તે સ્મૃતિદ્વારા થાય છે. સુખનાં સાધનો જ્યારે દૃશ્યમાન હોય ત્યારે પણ આ સાધનદ્વારા મને પૂર્વે સુખાનુભવ થયો હતો માટે હવે પણ સુખાનુભવ થશે એમ સમ્પત્તીયસુખના હેતુ-પણાનું સ્મરણ કરીને તેના જાતિપણાવડે આના સુખહેતુપણાનું અનુ-માન કરીને, અથવા આના જેવાં અન્ય સાધનોદ્વારા પૂર્વે સુખાનુભવ થયો હતો, અને આ સાધન પણ તેનીજ જાતિનું છે માટે આનાથી પણ પૂર્વના જેવો સુખાનુભવ મને થશે એમ સમ્પત્તીયસુખના હેતુપણાનું સ્મરણ કરીને તેના જાતિપણાવડે આના સુખસાધનપણાનું અનુમાન કરીને અવિવેકી પુરુષ તેમાં રાગ કરે છે. આવો રાગ સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનાર હોવાથી કલેશરૂપ છે. જીવન્મુક્ત થવાની ઇચ્છા સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનારી નથી, પણ ભવભ્રમણનો અંત આણનારી છે માટે તે ઇચ્છા કલેશરૂપ નથી.

શંકા:—અનુશયશબ્દ અનંત હોવાથી કૃદંત છે તેને “ધનિ” પ્રત્યય લગાડી શકાય નહિ, કેમકે કૃદંતપછી અને જાતિવાચકશબ્દ-પછી “ધનિ” પ્રત્યય લગાડવો નહિ એવો વ્યાકરણકારોનો નિયમ છે માટે સૂત્રમાંના અનુશયીશબ્દ સાધુ (શુદ્ધ) નથી.

સામાધાન:—તમારો પૂર્વપક્ષ યોગ્ય નથી, કેમકે તમે જે નિયમ દર્શાવ્યો તે સામાન્ય નિયમ છે. વાર્તિકકાર કાત્યાયન પણ “ધનિથી કરાતા કહેવાને ધમ્મિત અર્થનો સર્વત્ર સંબંધ થાય છે ” એ વચન-વડે તે નિયમ સામાન્ય છે એમ જણાવે છે, અને “ કાર્યી ” તથા “ તંદુલી ” એવા શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો પણ જોવામાં આવે છે તેથી અનુશયશબ્દ કૃદંત છતાં પણ તેને “ ધનિ ” પ્રત્યય લગાડી શકાય છે માટે અનુશયીશબ્દ સાધુ છે. ૭

એ પ્રમાણે રાગનું સ્વરૂપ કહીને હવે તેના વિધાતવડે ઉપજતા દ્વેષનામના ક્લેશનું સ્વરૂપ નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

દુઃસ્વાનુશયી દ્વેષઃ ॥ ૮ ॥

પદબોધિની ટીકા:—દુઃસ્વાભિજ્ઞસ્ય તદનુસ્મૃતિપૂર્વક-સ્તત્સાધનેષુ યોડયં નિન્દાત્મકઃ અનભિલાષઃ સ દ્વેષ इत्यु-ચ્યતે ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—દુઃખમાં સ્થિતિ કરનારી [બુદ્ધિવૃત્તિવિશેષ
• તે] દ્વેષ [કહેવાય છે.] ૮

વિવેચન:—કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખનો અનુભવ થયા પછી તે અનુભવવાળા મનુષ્યને તે દુઃખની સ્મૃતિ થઈ તે દુઃખના જેવાં અન્ય દુઃખોપર ક્રિવા તેના હેતુઓપર જે ક્રોધ થાય છે તે દ્વેષ-નામનો ક્લેશ કહેવાય છે. પ્રતિધ, મન્યુ, જિહાંસા, ક્રોધ અને દ્વેષ એ પચાસ છે. “ સુખ ક્રિવા તેનાં સાધનો મને પ્રાપ્ત થાઓ ” એવી ઉત્કટ ઇચ્છા રાગ છે, અને “ દુઃખ ક્રિવા તેનાં સાધનો મારાથી દૂર

થાઓ ” એવી ઉત્કટ ઇચ્છા દેષ છે. અન્ય સર્વ વ્યાખ્યાન પૂર્વસૂત્રના વ્યાખ્યાનની પેઠે યથાયોગ્ય જાણી લેવું. ક્લેશોપર જે દેષ થાય તે સંસારના કારણરૂપ થતો નથી માટે તે ક્લેશમાં ગણાતો નથી. ૮

એવી રીતે દેષનું લક્ષણ કહીને હવે તેના કાર્યરૂપ અભિનિવેશનું લક્ષણ ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તથારૂઢોઽ-

ભિનિવેશઃ ॥ ૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—અપિના મૂર્ખઃ સમુચ્ચીયતે । વિદુષો મૂર્ખસ્ય ચ જન્તુમાત્રસ્યેતિ યાવત્ । ચેતસીત્યૂહ્યમ્ । અસકૃન્મરણદુઃખાનુભવાદિતવાસનાસમૂહઃ સ્વરસઃ તેન વહતિ સમુત્તિપ્રતીતિ સ્વરસવાહી । સ્વરસવાહી યઃ તથારૂઢઃ તદ્દુઃખ-સ્મૃતિપૂર્વકત્રાસઃ મરણત્રાસ ઇતિ યાવત્ સ અભિનિવેશ ઇત્યુ-ચ્યતે । દૃશ્યતે હિ જાતમાત્રસ્ય જન્તોર્મરણાદ્રયમ્ । તત્ત્વ પૂર્વમરણવાસનાસ્તિત્વં વિના નોપપદ્યતે । એવમન્યદપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ:—[મૂર્ખને તથા] શાસ્ત્રજ્ઞને પણ વાસનારૂપે વહેનારો (સ્વાભાવિક) [જે મરણત્રાસ છે] તે પ્રસિદ્ધ [મરણત્રાસ] અભિનિવેશ [કહેવાય છે.] ૯

વિચેતનઃ:—“ મારું મરણ ન થાય, અને હું જીવતો રહું. ” એવી ઇચ્છાવિશેષરૂપ પ્રાર્થના તત્ત્વજ્ઞાનરહિત સર્વ પ્રાણીઓમાં હોય છે.

આવી પ્રાર્થના મરણુધર્મનો જેણે અનુભવ કર્યો નથી તેનામાં સંભવી શક્તી નથી, જેણે મરણુધર્મનો પૂર્વજન્મમાં અનુભવ કર્યો હોય તેનામાંજ તે સંભવે છે. જેમ ધનાદિના નાશવડે ઉત્પન્ન થતા દુઃખનો જેણે અનુભવ કર્યો હોય તેનાનેજ “ મારું ધન નાશ ન પામે, સર્વદા રહે,” એવી ધનાદિમાં પ્રાર્થના જોવામાં આવે છે તેમ આ વિષયમાં પણ જાણવું. તે મરણુભયના દર્શનથી પ્રાણીના પૂર્વજન્મનું અનુમાન થવાવડે જે વાદીઓ પૂર્વજન્મ સ્વીકારતા નથી તેમના મતનું નિરાકરણ થાય છે. અભિમાનીને કોઈ પણ પ્રાણિવર્ગમાં નવું શરીર, ઇદ્રિયો અને સુખદુઃખાદિના ગાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય તે જન્મ કહેવાય છે. પ્રાણીને જન્મકાલપછી તુરત પણ મારકવસ્તુના દર્શનથી મરણુત્રાસ થતો હોય એમ જણાય છે. અગાની પ્રાણીઓમાં રહેલો આ સ્વાભાવિક મરણુત્રાસ અભિનિવેશનામનો ક્લેશ કહેવાય છે. આ અભિનિવેશ આગંતુક નથી, પણ વાસનારૂપે વહન કરવાના સ્વભાવવાળો છે તેથી સૂત્રમાં સ્વરસવાદી એટલે વાસનામાત્રવડે વહન કરનારો કહ્યો છે. તુરતના જન્મેલા દુઃખખુલ ને અતિક્રિયગાનવાળા કૃમિને વિનાશના ગાનના કાર્યરૂપ જે મરણુત્રાસ થાય છે તે મરણુત્રાસ તેણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમવડે વર્તમાનજન્મમાં સંપાદન કરેલો હોતો નથી તેથી તે મરણુત્રાસ પૂર્વજન્મમાં તેણે અનુભવ કરેલા મરણુદુઃખનું અનુમાન કરાવે છે. તુરતનું જન્મેલું બાળક મારક વસ્તુના દર્શનથી કંપે છે. તે કંપવિશેષથી અનુમાન કરાતું મરણુનું ગાન તેનામાં છે, અને તેથીજ તે ભય પામે છે એમ જણાય છે. દુઃખથી અને દુઃખનાં કારણોથી પ્રાણીઓને ભય થાય છે એ વાર્તા લોકપ્રસિદ્ધ છે. તે બાળકને પોતાના વર્તમાનજન્મના મરણુનું પ્રત્યક્ષગાન સંભવે નહિ, તેમજ તે કાલે તેને અન્યના મરણુનું પણ પ્રત્યક્ષગાન હોઈ શકે નહિ, હેતુના ગાનના

અભાવવડે તેનામાં તે કાલે અનુમાનજ્ઞાન પણ સંભવે નહિ, તેમજ તે સમયે તે શબ્દનો અર્થ સમજવાને અશક્ત હોવાથી મરણનું શબ્દજ્ઞાન પણ તેનામાં સંભવી શકે નહિ. એવી રીતે ત્રણ પ્રમાણમાંના કાર્થ પણ પ્રમાણવડે તેનામાં તે જ્ઞાનનો સંભવ નહિ હોવાથી પરિશેષથી તેનામાં તે જ્ઞાન પૂર્વજન્મનુંજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પુરુષની પૂર્વકોટિ અંસાર છે, અને કુતરકોટિ કૈવલ્ય છે. જેણે શ્રવણ તથા મનનવડે તે બંને કોટિને પરાક્ષરીતે જાણી છે તેને આ સૂત્રમાં વિદ્વાન્ કહેલો છે. તે મરણત્રાસ અત્યંત મૂઠ્ઠ કૃમિથી માંડીને શાસ્ત્રપર્યંત પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે મૂઠ્ઠ અને શાસ્ત્ર એ બંનેને મરણદુઃખના અનુભવથી આ વાસના સમાનજ છે. અહિં વિદ્વતશબ્દવડે સંપ્રગાત-યોગવાળા તત્ત્વજ્ઞનું ગ્રહણ કરવું ઉચિત નથી, કેમકે તેની તેવી વાસના દગ્ધ થઈ ગઈ હોય છે. “ આનન્દં ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥ ” (બ્રહ્માના આનંદને જાણનાર કોઈથી ભય પામતો નથી,) એ શ્રુતિ પણ જ્ઞાતીને સર્વ પ્રકારના ભયનો અભાવ જણાવે છે તેથી અહિં વિદ્વાન્નો અર્થ શાસ્ત્ર કરવો એજ ઉચિત છે.

અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશોને ક્રમથી તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અંધતામિસ્ર પણ કહેવામાં આવે છે. જેમના સ્વરૂપનું વિશેષ વર્ણન પ્રથમપાદના આઠમા સૂત્રમાં થઈ ગયું છે.

યોગભાષ્યકારાદિએ સ્વીકારેલા સૂત્રપાઠમાં જે “તથારૂઢઃ” એવું પદ છે તે સ્થાને યોગચંદ્રિકાકારે “તન્વનુબન્ધઃ” એ પદ લઈ “સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તન્વનુબન્ધોઽભિનિવેશઃ ॥” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—[જેમ મૂર્ખને તેમજ વિદ્વાન્ને પણ [જે] સ્વાભાવિક શક્તિમાં અનુબંધ [છે તે] અભિ-

નિવેશ [કહેવાય છે.] ૯

એ પ્રમાણે અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશોનાં લક્ષણો કહ્યાં. તે ક્લેશો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના છે, સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ. ક્રિયાયોગાદિવડે તનુ થયેલા તે સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ સ્થૂલ, તથા વિવેકખ્યાતિવડે દગ્ધ થયેલા અને સંસ્કારરૂપે રહેલા તે સૂક્ષ્મ. તેમાં સૂક્ષ્મક્લેશોનો નાશ કેવી રીતે થાય છે તે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી જણાવે છે:—

તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ્મબોધિની ટીકા:—યે સૂક્ષ્માઃ તપસ્યાદિભિસ્તનૂકૃતાઃ સંસ્કારમાત્રાવશેષીકૃતાઃ તે ક્લેશાઃ પ્રતિપ્રસવહેયાઃ । પ્રતિ-પ્રસવઃ પ્રતિલોમપરિણામઃ । કૃતકૃત્યસ્ય ચિત્તસ્ય સ્વકારણે લય ઇતિ યાવત્ । તેન હેયાઃ હાતવ્યા ભવન્તીતિ શેષઃ । ધર્મિ-નાશાત્ ધર્મનાશ ઇતિ ન્યાયેન ચિત્તનાશાદેવ સંસ્કારાણાં વિનાશ ઇતિ ન તત્રોપદેષ્ટવ્યમસ્તીત્યાશયઃ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[૯] સૂક્ષ્મ [ક્લેશો છે] તે [ચિત્તના] પ્રલયવડે લય કરવાયોગ્ય [છે.] ૧૦

વિવેચનઃ—ક્રિયાયોગવડે તનુ કરેલા અને તે પછી વિવેકખ્યાતિ-રૂપ અગ્નિવડે દગ્ધખીજભાવને પમાડેલા ૯ અવિદ્યાદિ સૂક્ષ્મક્લેશો છે તે સૂક્ષ્મક્લેશો પ્રતિપ્રસવવડે લય કરવાયોગ્ય છે. પ્રસવ એટલે ઉત્પત્તિ, તે ઉત્પત્તિથી વિરુદ્ધ તે પ્રતિપ્રસવ એટલે પ્રલય છે. આદિ પ્રલયનો અર્થ ચિત્તનો પોતાના કાંચળુમાં લય એવો થાય છે. જ્યારે ચિત્તનો ભોગભોક્ષરૂપ અધિકાર સમાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનો પોતાના કારણની

સાથે એકતા થવારૂપ લય થાય છે. કૃતાર્થ થયેલું તે ચિત્ત ત્યારે પોતાના કારણમાં પ્રલીન થાય છે ત્યારે તેનીજ સાથે તે સૂક્ષ્મક્લેશો પણ લીન થાય છે. જે પુરુષપ્રયત્નનો વિષય હોય તેનો યથાયોગ્ય ઉપદેશ કરાય છે, પણ ક્લેશની સૂક્ષ્માવસ્થા હાનના પ્રયત્નનો વિષય નથી તેથી તેનો ઉપદેશ ભગવાન સૂત્રકારે કર્યો નથી.

જેમ દંધ થયેલાં બીજોમાંથી અંકુરોત્પાદકશક્તિ જતી રહે છે તેથી તે અંકુરોને ઉપજવી શક્તાં નથી. તેમ દંધબીજભાવને પામેલા ક્લેશો સંસ્કારની પરંપરાને ઉપજવી શક્તા નથી, પણ તેવી શક્તિથી રહિત થઈ ભોક્તાને સ્વસામર્થ્યાનુસાર ભોગાનુભવ કરાવતા છતા ક્રમથી ચિત્તમાંથી ન્યૂન થતા જાય છે, અને વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થયે ફલભોગ આપવાના સામર્થ્યથી રહિત થયેલા સંસ્કારો ચિત્તના નાશથી નાશ પામે છે. ધર્મના નાશથી ધર્મનો નાશ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાર્તા છે. એવી રીતે એ પ્રારબ્ધકર્મરૂપ સંસ્કારોની નિવૃત્તિ કરવા કાં તો વિદેહ-કૈવલ્યપર્યંત તેનાં ફલોનો ભોગ કરવો જોઈએ, અથવા વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ શીઘ્ર કરવાની ઇચ્છા થાય તો અસંપ્રસાદયોગના પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાનવડે ચિત્તનો વિનાશ કરી તેમનો વિનાશ કરવો જોઈએ. ગમે તે પ્રકારે ચિત્તનો વિનાશ થાય ત્યારેજ તેમનો વિનાશ થાય છે, ચિત્તના સહભાવમાં તેમનો વિનાશ થઈ શકતો નથી.

શંકા:—પ્રથમ ક્રિયાયોગાદિવડે ક્લેશોને તનુ કરવા, પછી તનુ થયેલા તે ક્લેશોને વિવેકખ્યાતિવડે દંધબીજભાવને પમાડવા, અને અંતે તે દંધબીજભાવને પામેલા ક્લેશોને ચિત્તના પ્રલયવડે પ્રલીન કરવા એવો ક્રમ છે તેથી દંધબીજભાવના સાધનનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉત્તર સૂત્રજ પ્રથમ કહેવું ઉચિત હતું, અને આ સૂત્રને ઉત્તરસૂત્રને સ્થાને મૂકવું યોગ્ય હતું.

સમાધાન:—અસંપ્રસાતયોગના મુખ્યશ્લેષણાવડે અહિં સૂક્ષ્મ-
કલેશોના પ્રલયનું કથન પ્રથમ કર્યું છે, અને તેના સાધનની આકાંક્ષા-
વડે દગ્ધબીજભાવને પાછળથી કહેવાની ઇચ્છા છે માટે તમારી શંકાને
અવકાશ નથી.

જેમ યોગાગ્નિવડે વ્યુત્થાનસંસ્કારનો દાહ થાય છે તેમ જ્ઞાનાગ્નિ-
વડે પણ કલેશો અને તેમની વાસનાઓનો માત્ર દાહજ થાય છે,
પણ તેમનો વિનાશ થતો નથી. ૧૦

એવી રીતે સૂક્ષ્મકલેશોના નાશનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીને હવે
નાચેના સૂત્રથી ભગવાન સૂત્રકાર સ્થૂલકલેશો કેવી રીતે દગ્ધબીજ-
ભાવને પામે છે તે કહે છે:—

ધ્યાનહેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ ॥ ૧૧ ॥

પદવોધિની ટીકા:—તેષાં કલેશાનાં યા વૃત્તયઃ સુસ્વ-
દુઃસ્વમોહાત્મિકાઃ સ્થૂલાવસ્થાઃ તાઃ ધ્યાનહેયાઃ ધ્યાનેનૈવ
ચિત્તૈકાગ્રયલક્ષણેન હેયાઃ હાતવ્યા ભવન્તીતિ શેષઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેની (કલેશોની) વૃત્તિઓ ધ્યાનવડે
નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય [છે.] ૧૧

વિવેચન:—દગ્ધ નહિ થયેલા ખજૂ બીજભાવને પામેલા
કલેશોની જે સુખ, દુઃખ અને મોહરૂપ સ્થૂલવૃત્તિઓ છે તે વૃત્તિઓ
ક્રિયાયોગાન્નિવડે પહેલાં તનુ કરીને પછી ધ્યાન એટલે વિવેકખ્યાતિરૂપ
અગ્નિવડે તે તનુ થયેલા કલેશોની અભિવ્યક્તઅવસ્થારૂપ વૃત્તિઓ
ક્રમાત્ દગ્ધબીજભાવને પમાડવી જોઈએ. સૂત્રમાં જે ધ્યાનશબ્દ છે
તેનો અર્થ પરિશ્રમ્યાન એટલે વિવેકખ્યાતિ થાય છે, તથા જે હેયશબ્દ

છે તેનો અર્થ નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય એટલે દગ્ધબીજભાવને પમાડવા-
યોગ્ય થાય છે. ક્રિયાયોગવડે તનુ કર્યા છતાં પણ વિવેકખ્યાતિ તથા
પ્રતિપ્રસવરૂપ હેતુવડે કાર્યથી અને સ્વરૂપથી ઉચ્છેદન કરવાને શક્ય
હોવાથી તે તનુ થયેલા ક્લેશોને અત્ર સ્થૂલક્લેશો કહ્યા છે. વિવેકખ્યાતિના
પરિપાકવડે તનુ થયેલા ક્લેશોના વૃત્તિરૂપે પરિણામ પામવારૂપ કાર્યનો
ઉચ્છેદ થઇ તે દગ્ધબીજભાવને પામી શકે છે, અને પ્રતિપ્રસવવડે તે
દગ્ધબીજભાવને પામેલા ક્લેશોના સ્વરૂપનો ઉચ્છેદ થઇ શકે છે તત્કરણાદિ
ત્રણમાં સુકરપણું તથા દુષ્કરપણું આ પ્રમાણે જાણવું:-જેમ વસ્ત્રમાંનો
સ્થૂલ મલ તે વસ્ત્રને વાયુમાં ઝાટકવાથી કિંવા પાણીવડે ધોવાથી દૂર
થઇ જાય છે, સૂક્ષ્મ મલ ખારા આદિનો સંયોગ કરી ઉજળવડે
ધોવાથી નીકળી જાય છે, અને મલના સંસ્કાર તો વસ્ત્રનો નાશ થયે
નિવૃત્ત થાય છે તેમ ઉદારઅવસ્થાને પામેલા ક્લેશો ક્રિયાયોગાદિવડે
તનુ થાય છે, ક્રિયાયોગાદિવડે તનુ થયેલા ક્લેશો પ્રસંગખ્યાનરૂપ અગ્નિવડે
દગ્ધબીજભાવને પામે છે, અને પ્રસંગખ્યાનરૂપ અગ્નિવડે દગ્ધબીજભાવને
પામેલા ક્લેશો ચિત્તના પ્રલયવડે વિલીન થાય છે. ૧૧

જાતિ, આયુષ્ અને ભોગ ક્લેશ કરનાર હોવાથી ક્લેશરૂપ છે,
તેનું કારણ જે કર્માશય છે તે પણ પૂર્વોક્ત દુઃખના હેતુપણાથી ક્લેશરૂપ
છે, પણ અવિદ્યાદિ તો ક્લેશરૂપ નથી, છતાં તે અવિદ્યાદિને કેમ
ક્લેશરૂપ કહેલ છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન ભગવાન સૂત્રકર
નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

ક્લેશમૂલઃ કર્માશયો દૃષ્ટાદૃષ્ટજન્મ-

વેદનીયઃ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મોદિની ટીકા:—કર્માશયઃ કર્મજન્ય આશયઃ
 આશરતે સાંસારિકા અસ્મિન્ इत्याशयः धर्माधर्मनामकसंस्कार-
 विशेषो गुणविशेषो वा । क्लेशः पूर्वोक्तलक्षणः । स एव
 मूलं कारणं यस्य स तथोक्तः । स च कर्माशयः दृष्टजन्म-
 वेदनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयश्चेति द्विधा । येन देहेन कर्म कृतं
 तद्देहे चेत्तद्विपाकः तर्हि स दृष्टजन्मवेदनीयः । तद्विपरीतस्तु
 अदृष्टजन्मवेदनीयः । जन्मान्तरकृतकर्मणः फलं अदृष्टजन्म-
 वेदनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

સૂત્રાર્થ:—વર્તમાનજન્મમાં અનુભવ થવાયોગ્ય તથા
 ભાવ્યજન્મમાં અનુભવ થવાયોગ્ય કર્માશય કલેશ જેનું
 મૂલ છે એવો [છે.] ૧૨

વિવેચન:—આ સૂત્રનાં ત્રણ પદોવડે ક્રમથી કર્માશયનું કારણ,
 કર્માશયનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકાર કહ્યા છે. કર્માશયની ઉત્પત્તિમાં
 અને તેના કાર્યસાધનમાં અવિદ્યાદિ ક્લેશોજ હેતુ છે માટે કર્માશયને
 ક્લેશરૂપ મૂલવાળો કહ્યો છે. જાતિ, આયુષ્ અને ભોગનો હેતુ કર્માશય
 છે, અને કર્માશયના હેતુ અવિદ્યાદિક છે માટેજ અવિદ્યાદિને પણ
 ક્લેશો કહ્યા છે. ધર્માધર્મરૂપ કર્મનો આશય તે કર્માશય કહેવાય છે. જેમાં
 સાંસારિક પુરુષો સ્થિતિ કરે છે તે આશય એટલે કર્મના ધર્માધર્મરૂપ
 સંસ્કાર કહેવાય છે. મનુષ્યો અભિમાનપૂર્વક જે જે શુભાશુભકર્મો
 કરે છે તેના સંસ્કારો તેમના ચિત્તમાં પડે છે, અને તે સંસ્કારો
 વિપાકકાલે તેના કર્તાને સ્વાનુરૂપ ફલાનુભવ કરાવે છે. કર્મો કર્માશય
 ઉપજાવે છે, તે તે કર્માશય કર્તાને ફલભોગ કરાવે છે એમ કર્મો ફલભોગ

કરાવવામાં પરંપરાવડે હેતુ છે. પૂર્વોક્ત કર્માશય એ પ્રકારનો છે, દૃષ્ટ-
જન્મવેદનીય અને અદૃષ્ટજન્મવેદનીય. જે જન્મમાં કર્મ કર્યું હોય તે
જન્મમાંજ તેના ફલનો અનુભવ કરાવવાના સામર્થ્યવાળો કર્માશય
દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માશય કહેવાય છે, અને જે જન્મમાં કર્મ કર્યું હોય
તે પછીના કોઈ પણ જન્મમાં તેના ફલનો અનુભવ કરાવવાના
સામર્થ્યવાળો કર્માશય અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માશય કહેવાય છે. અ-
વિદ્યાદિ ક્લેશોનો સહભાવ હોય તોજ તે બંને પ્રકારના કર્માશય ઉપજે છે,
ક્લેશોનો અભાવ થયે તે ઉપજતા નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ
નીચેના શ્લોકવડે ક્લેશના અભાવમાં કર્માશયની અનુત્પત્તિ દેખાડી છે:-

“ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ ”

ભાવાર્થ:-જે પુરુષને હું કર્તા છું એવું અભિમાન નથી,
અને જેની બુદ્ધિ રાગદ્વેષરૂપ ભેષને પામતી નથી તે તત્ત્વગુરુપ પ્રાપ્ત
કર્તવ્યરૂપ ધર્મરક્ષણમાટે આ અધર્માચરણપરાયણ લોકોને હણીને પણ
હણતો નથી, અને તેના શ્લવડે બંધનને પામતો નથી, કેમકે
અભિમાનવિના કરવામાં આવતાં કર્મોના સંસ્કાર ચિત્તમાં પડતા નથી,
અને તેથી તેવા નિરભિમાન કર્તાને તેનો ફલભોગ થતો નથી.

વળી તે ધર્માધર્મરૂપ કર્માશય ક્રામ, ક્રોધ, લોભ ને મોહથી પણ
ઉપજે છે. નીચેનું શ્રીકૃર્મપુરાણનું વચન પણ એમજ કહે છે:-

“ रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ।

कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ॥

तद्दशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥ ”

ભાવાર્થ:-રાગદ્વેષાદિ સર્વે ક્લેશો ભ્રાંતિચ્છનરૂપ અવિદ્યામાંથી

ઉપજેલા છે. એ રાગદ્વેષાદિનું કાર્ય પુણ્યપાપરૂપ કર્માશય છે એવી શ્રુતિ છે, અને તેથીજ સર્વે પ્રાણીઓનાં સર્વ શરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

રાગ એટલે કામથી કામ્યકર્મની પ્રવૃત્તિવડે સ્વર્ગાદિનો હેતુ જે વર્મ તે સંપાદન કરાય છે, અને પરદારગમનાદિ નિષિદ્ધકર્મની પ્રવૃત્તિવડે નરકાદિનો હેતુ જે અધર્મ તે સંપાદન કરાય છે. ક્રોધથી પણ ધર્માધર્મ સંપાદન કરાય છે, જેમ ઉત્તાનપાદરાગ્નએ કરેલા અપમાનવડે ઉપજેલા ક્રોધથી ધ્રુવે તેમના ઐશ્વર્યથી અધિક ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવડે સંપાદન કરેલા પુણ્યથી અન્તરિક્ષલોકવાસીઓની ઉપર રહેલું સ્થાન સંપાદન કર્યું હતું. ક્રોધથી જે બ્રહ્મહત્યાદિ નિષિદ્ધકર્મ થાય તે અધર્મ જાણવો. દ્રવ્યાદિ મેળવવાના લોભથી જે તપ આદિરૂપ પુણ્ય કરવામાં આવે તે લોભવડે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ, અને ધીજ્ઞના દ્રવ્યાદિનું અપહરણ કરવામાં આવે તે લોભથી અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ જાણવી. મોહથી પુણ્યમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પણ હિંસાદિ અધર્મમાં ધર્મયુદ્ધિવડે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે મોહથી અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ જાણવી.

તીવ્રવૈરાગ્યવડે મંત્રજપ, તપ અને સમાધિ આદિ પુણ્યકર્મ કરી સંપાદન કરેલો, કિંવા ઇશ્વર, દેવતા, મહર્ષિ અને મહાનુભાવ તપસ્વીના આરાધનરૂપ પુણ્યકર્મ કરી સંપાદન કરેલો, તે જન્મમાંજ શીઘ્ર વિપાક પામી, કર્તાને તેનો ફલાનુભવ કરાવનાર જે પુણ્યકર્માશય છે તે દૃષ્ટજન્મવેદનીય પુણ્યકર્માશય છે. જેમ શિલાદમુનિના પુત્ર શ્રીનંદી કુમારઅવસ્થામાં તીવ્રવૈરાગ્ય, મંત્રજપ, તપ અને સમાધિવડે શ્રી-મહેશ્વરનું આરાધન કરી તેમના અનુગ્રહવડે તે જન્મમાંજ સનુષ્ઠ-પરિણામને ત્યજીને દેવત્વજાતિ, દીર્ઘ આયુષ્ અને દિવ્યભોગોને પ્રાપ્ત થયા; તથા ભગવાન વિશ્વામિત્ર પણ તીવ્રતપ તપવડે પરમેશ્વરનું આ-રાધન કરી તેમના અનુગ્રહવડે તેજ જન્મમાં ક્ષત્રિયપરિણામને ત્યજીને

બ્રાહ્મણત્વજાતિ અને દીર્ઘ આયુષ્ને પામ્યા. ભગવાન્ નંદીશ્વરે તથા શ્રીવિશ્વામિત્રે જે જન્મમાં પુણ્યકર્મવડે પુણ્યકર્માશય સંપાદન કર્યો હતો તેજ જન્મમાં તેમને તેનું ફલ પ્રાપ્ત થયું હતું માટે તેમનો તે કર્માશય દૃષ્ટ-જન્મવેદનીય પુણ્યકર્માશય જાણવો. ભય પામેલાને, વ્યાધિગ્રસ્તને, અતિ-દીનને અને પોતાનો વિશ્વાસ રાખનારને, કિંવા મહાનુભાવ તપસ્વીને તીવ્રદોષવડે પુનઃ પુનઃ અપકાર કરવારૂપ તીવ્રપાપકર્મવડે સંપાદન કરવા-માં આવેલો પાપકર્માશય પણ તેજ જન્મમાં સઘ વિપાક પામી કર્તાને તેના ફલનો ભોગ કરાવે છે તે પાપકર્માશય દૃષ્ટજન્મવેદનીય પાપકર્માશય છે. જેમ દુઃખપણાને પામેલો નહુષરાજ અગસ્ત્યાદિ મહર્ષિઓનો અપરાધ કરવાથી પોતાના તે પરિણામને ત્યજીને તેજ જન્મમાં સર્પરૂપ તિર્યગ્જાતિને પ્રાપ્ત થયો હતો; અને ઉર્વશી ભગવાન્ પડાનનનો અપરાધ કરવાથી પોતાના પરિણામને ત્યજીને તેજ જન્મમાં લતારૂપ પરિણામને પામી હતી. એ બંને ઉદાહરણો દૃષ્ટજન્મવેદનીય પાપકર્માશયનાં જાણવાં. અતિતીવ્ર પુણ્યપાપકર્મોનું ફલ તેના કર્તાને તે જન્મમાંજ વહેલુંમોડું મળે છે એમ અન્યત્ર પણ કહ્યું છે:—

“ અત્યુત્કટૈઃ પુણ્યપાપૈરિદૈવ ફલમશ્રુતે ।

ત્રિભિર્વૈભિર્મિર્માસૈભિઃ પક્ષૈભિર્દિનૈઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અતિતીવ્ર પુણ્યપાપકર્મોનું ફલ તે જન્મમાંજ ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ પક્ષે કે ત્રણ દિવસે મળે છે.

પૂર્વનાં પાપકર્મોવડે કુંભીપાકાદિ નરકમાં પડેલા જીવોને દૃષ્ટજન્મ-વેદનીય પુણ્યપાપરૂપ કર્માશય થતો નથી, કેમકે તેઓ તો પોતા કરેલાં પાપકર્મોનું ફલ ભોગવવા લાં ગયેલા છે તેથી અતિપરવશતાને લીધે નવો કર્માશય સંપાદન કરવાનો ત્યાં તેમને અવકાશ નથી. જોકે સ્વર્ગ

પણુ જીવોને પુણ્યકર્મોની ભોગભૂમિ છે તોપણુ ત્યાં તેમને બહુધા સ્વર્ગત્રતા હોવાથી નવો કર્માશય સંપાદન કરવાનો અવકાશ છે તેથી તેમને દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માશય થાય છે.

અચાની જીવોને અન્ય જન્મમાં ભોગવવાયોગ્ય જે સ્વર્ગનરકાદિ છે તેનું કારણુ અદૃષ્ટજન્મવેદનીય પુણ્યપાપરૂપ કર્માશય છે. પૂર્વજન્મોમાં તથા વર્તમાનજન્મમાં મંદમધ્યમવેગથી થયેલાં પુણ્યપાપથી આ કર્માશય રચાયો હોય છે, અને કર્તાને પોતાના વિપાકકાલે અન્યજન્મમાં તે ફલ આપે છે. જેમના કલેશો ક્ષીણ થઇ ગયા છે એવા જીવન્મુક્ત-પુરુષોને અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માશય થતો નથી. કમલપત્રને જેમ જલ સ્પર્શ કરી શકતું નથી તેમ કર્તાપણુના ભાવરહિત જીવન્મુક્તને ક્ષિમાણુકર્મો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. વિદેહમુક્તને તો ચિત્તજ નથી તેથી તેમને આ કર્માશય ન ઉપજે એ વિનાકહેજ સમજાય એવું છે. ૧૨

જાતિ, આયુષ્ અને ભોગનું કારણુ કર્માશય છે, અને કર્માશયનું મૂલ અવિદ્યાદિ કલેશ છે; તે અવિદ્યાદિનો વિદ્યાની ઉત્પત્તિવડે નાશ થાય એટલે નવો કર્માશય ઉપજી શકતો નથી, એ સર્વ સત્ય છે, પણ પૂર્વના અસંખ્યજન્મોમાં સંગ્રહ કરેલા અને જેનો વિપાકકાલ અનિયત છે એવા કર્માશયનો ભોગવડે ક્ષય કરવાનું અશક્યપણું હોવાથી વિદ્યાનને પણુ સંસારનો ઉચ્છેદ થવો સંભવતો નથી, અર્થાત્ તે કર્માશયવડે તત્ત્વવેત્તાને પણુ પુનઃ પુનઃ જન્મમરણની પ્રાપ્તિ થયા કરશે એવી શંકા થાય તો ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે તેનું નિવારણ કરે છે:—

સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્ભોગાઃ ॥૧૩॥

પદ્મોષિની ટીકા:—મૂલે કલેશે સતિ તેષાં તેષાં કર્મણાં
 વિપાકઃ ફલનિષ્પત્તિઃ ભવત્યેવેતિ શ્લેષઃ । સ ચ જાતિ-
 રાયુર્ભોગથેતિ પ્રધાનતત્ત્વિષા । જાતિઃ જન્મ દેહસ્થાનદર્શન ।
 આયુઃ જીવનમ્ । ભોગઃ વિષયજા દૃષ્ટિઃ । અગ્રૈકસ્મિન્
 દેહે વિચિત્રભોગદર્શનાત્ અનેકાનિ કર્માણિ મરણકાલેઽભિ-
 વ્યક્તાન્યેકં જન્મારંભન્તે इत्येकमविक एव કર્માણ્યયો
 જ્ઞેયઃ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—[કલેશરૂપ] મૂલ સતે તેનું (કર્માશયનું)
 ફલ જાતિ, આયુષ્ અને ભોગ [થાય છે.] ૧૩

વિવેચન:—ધર્માધર્મના મૂલભૂતવાસનાત્મક રાગદ્વેષાદિ ક્લેશોના
 સહભાવ હોય તોજ તે કર્માશયનાં ફલ જાતિ, આયુષ્ અને ભોગ-
 નો આરંભ થાય છે, ક્લેશરૂપ મૂલની નિવૃત્તિ થઇ ગઇ હોય તો કર્મા-
 શયનાં તે ફલોનો આરંભ થઇ શકતો નથી. જાતિનો અર્થ જન્મ
 એટલે પૂર્વશરીરના પરિત્યાગપુરઃસર નવા શરીરનું પ્રવેશ, આયુષ્નો
 અર્થ જીવનકાલ એટલે કાંઇ પણ એકશરીરમાં અભિમાનીની સ્થિરતાનો
 સમય, અને ભોગનો અર્થ આનંદ તથા પરિતાપરૂપ ફલવાળી સુખ-
 દુઃખરૂપા ચિત્તવૃત્તિ થાય છે. એ ત્રણે કર્માશયનો વિપાક એટલે ફલ છે.
 જેમ ફાતરાંરૂપ સહકારિકારણથી યુક્ત તથા દગ્ધબીજભાવને નહિ
 પામેલી ડાંગર જીગવાના સામર્થ્યવાળા છે, પણ ફાતરાંરહિત થયેલી
 તથા ઉષ્ણતાદિવડે દગ્ધબીજભાવને પામેલી ડાંગર જીગવાના સામર્થ્ય-
 વાળા નથી તેમ અવિદ્યાદિ ક્લેશરૂપ સહકારિકારણવાળા ધર્માધર્મરૂપ

કર્માશય ફલ આપનારો થાય છે, પણ ક્ષેત્રરહિત થયેલો અથવા પ્ર-
સંખ્યાનરૂપ અગ્નિવડે ક્ષેત્રશબ્દીજભાવ જેનો દગ્ધ થયો છે એવો કર્માશય
ફલ આપનારો થતો નથી. એવી રીતે કર્માશય સુખદુઃખરૂપ ફલવાળો
છે. સુખદુઃખમાટે તે અપૃથક્કૃપણે જન્મ તથા આયુષ્મે દિવ્યભવે છે.
સુખદુઃખ રાગદ્વેષસાથે જોડાયેલાં છે. રાગદ્વેષના સદ્ભાવમાં સુખ-
દુઃખ હોય છે, અને તેના અભાવમાં તે નથી હોતાં. જે વસ્તુમાં જે
સંતોષ પામે છે તેનું તેને સુખ થતું નથી, અને જે વસ્તુમાં જે
ઉદ્વેગ પામે છે તેનું તેને દુઃખ થતું નથી એમ જેથી સંભવતું નથી
તેથી સુખદુઃખ રાગદ્વેષથી જોડાયેલાં છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.
ક્ષેત્રરૂપ જલવડે સિંચાયેલી બુદ્ધિરૂપા ભૂમિ કર્મફલનું પ્રસવક્ષેત્ર છે.
એવી રીતે ધર્માધર્મરૂપ કર્માશયનાં ફલ ઉપજવવામાં ક્ષેત્રોનું સહકારી-
પણું છે. ક્ષેત્રોના સારી રીતે ઉચ્છેદ થાય તો સહકારીના વિકલપણા-
થી અનિયતવિપાકકાલવાળો અસંખ્ય કર્માશય હોય તોપણ તે પ્રસંખ્યાન-
વડે દગ્ધશબ્દીજભાવને પામેલો હોવાથી ફલ આપવાને સમર્થ થતો નથી.

“ જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મરુમસાન્નતે તથા ॥ ” (તેવી
રીતે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વકર્મોને બાળી નાંખે છે,) એ વ્યવસ્થા ભગવાને
પણ સર્વ ધર્માધર્મને પ્રસંખ્યાનરૂપ અગ્નિ બાળી નાંખે છે એમ કહ્યું છે.

વિવિધયોનિમાં હેતુ એવાં શુભાશુભકર્મોના હોવાથી જીવને અંત-
કાલે જે યોનિમાં રામાદિ ઉદ્બુદ્ધ થઈ સ્થિર થાય છે તેજ યોનિને
તે જીવ મરણપછી પામે છે, અન્યયોનિને પામતો નથી. એ પ્રભાણે
અન્યવ્યતિરેકવડે રામાદિ દોષો વિપાકના હેતુ છે. “ સદેવ સર્વઃ સદ્
કર્મણ્યેતિ સિદ્ધં મનો યમ જ્ઞાતિઃ ॥ ” (આ જીવનું મન
અંતકાલે જે યોનિમાં આસક્ત થયું હોય તે યોનિમાં તે આસક્ત જીવ
પોતાના કર્મસાથે જાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, તથા “ પુરુષઃ પ્રકૃતિરયો

દિ મુક્તે પ્રકૃતિજ્ઞાન ગુણાન્ । કારણં ગુણસન્નોઽસ્ય સદસચોનિ-
જ્ઞમ્મસુ ॥” (પ્રકૃતિમાં સ્થિત થયેલો પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉપજેલા
ગુણોને ભોગવે છે, આની સત્તાદિ ગુણમાં આસક્તિ એ આના ઉત્તમ
અધમ યોનિઓના જન્મમાં કારણ છે,) ધર્માદિ સંમૃતિઓ, અને
“ લીલરાગજ્ઞાદર્શનાત્ ॥ ” (લીલરાગના જન્મના અદર્શનથી,)
એ ન્યાયસૂત્રથી એજ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. નિષિદ્ધ સ્ત્રી આદિમાં
આસક્તિ રાખનારનેજ તમલોહમય નારીના સમાલિંગનાદિ ફલના શ્રવણ-
થી નરકાદિમાં પણ રાગાદિ પ્રભાણેજ વિપાક થાય છે. એવી રીતે કર્મા-
શયના વિપાક જન્મ, આયુષ્ અને ભોગમાં રાગાદિ ક્લેશોનું હેતુપણું છે.

જન્મ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ વિપાકનો આરંભ થઇ ગયા
પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તો તેથી ક્લેશોનો નાશ થાય, સંચિત કર્માશય
વિનાશ પામે, અને નવો કર્માશય ઉત્પન્ન ન થાય, પણ જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ થાય કે તુરંતજ તે શરીરની નિવૃત્તિ ન થાય. આયુષ્પર્યંત
શરીરની સ્થિતિ રહે, અને ક્લેશોની નિવૃત્તિ થવાથી અજ્ઞાનીએને
થાય છે તેવો મુખ્ય ભોગ શરીરાદિની અનુકૂલપ્રતિકૂલસ્થિતિ આદિથી
તેમને (જીવન્મુક્તને) ન થાય, પણ માત્ર દ્રષ્ટારૂપે તેમને જૈણ-
ભોગજ થાય.

જન્મ, આયુષ્ અને ભોગ એ ત્રણ પ્રકારનો જે કર્માશય એટલે
કર્મની સૂક્ષ્માવસ્થા અથવા કર્મના સંસ્કારનો વિપાક કલો તેમાં
કર્માશયનું એકપણું નિશ્ચલ કરીને જન્મના એકપણાને તથા અનેક-
પણાને વિષય કરનાર અને કર્માશયનું અનેકપણું નિશ્ચલ કરીને જન્મ-
ના એકપણાને તથા અનેકપણાને વિષય કરનાર એમ ચાર વિદેહ્ય
થાય છે, તે આવી રીતે:-શું એક કર્માશય એક જન્મનું કારણ છે ?
વા એક કર્માશય અનેક જન્મનું કારણ છે ? કિંવા શું અનેક કર્માશય

અનેક જન્મ સિદ્ધ કરે છે ? અથવા અનેક કર્માશય એક જન્મ સિદ્ધ કરે છે ? તેમાં એક કર્માશય એક જન્મનું કારણ છે એ વિકલ્પ સ્વીકારી શકાતો નથી, કેમકે તેમ માનતાં અનાદિકાલથી સંગૃહીત થયેલા અસંખ્યેય અવશિષ્ટ કર્માશયોના અને વર્તમાનજન્મમાં અનુજ્ઞાન કરવામાં આવતાં અનેક કર્મોના કર્માશયોના ફલક્રમના અનિયમથી “ મારા પુણ્ય-કર્મનું ફલ મને મળશેજ ” એવો નિશ્ચય લોકોને રહે નહિ, અને તેથી તેમની પુણ્યકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, જે અનિષ્ટ છે, વળી એક કર્માશયજ નો એક જન્મનું કારણ હોય તો તે એક કર્માશય બહુધા પુણ્યરૂપ કિંવા પાપરૂપ હોવો જોઈએ, બધા કર્માશય મિશ્રરૂપ-જ હોવા જોઈએ એવો નિયમ નથી તેથી તે કર્માશયવડે કાં તો કેવલ સુખજ કિંવા કેવલ દુઃખજ મળવું જોઈએ, પણ તેમ તો વર્ત-માનકાલે આ વિચિત્રસૃષ્ટિમાં ક્યાંય જોવાસાંભળવામાં આવતું નથી તેથી એક કર્માશય એક જન્મનું કારણ નથી એક કર્માશય અનેક જન્મનું કારણ છે એમ સ્વીકારી શકાય એમ નથી, કેમકે જ્યારે અનેક કર્માશયમાંથી એક એક કર્માશય અનેક જન્મનું કારણ થાય ત્યારે અવશેષ રહેલા કર્માશયના વિપાકકાલના અભાવની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેથી કર્મના વિકલપણ્યવડે પુણ્યના અનનુજ્ઞાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, જે અનિષ્ટ છે. જ્યારે એક જન્મવડે ઉચ્છેદ કરવાયોઅ એક કર્માશયમાં પણ ફલના ક્રમનો અનિશ્ચય છે ત્યારે બહુ જન્મવડે ઉચ્છેદ કરવાયોઅ એક કર્માશયમાં જીવોને ફલના ક્રમનો અનિશ્ચય થાય એમાં શું કહે-વું ? તેમાં અવસરના અભાવથી વર્તમાનજન્મમાં કરેલા પુણ્યકર્મના વિપાકકાલનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, મહાત્મ પુણ્યકર્મ અને મહાત્મ પાપકર્મ અનેક જન્મનો હેતુ થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવે છે તે માત્ર તે તે કર્મનેજ લાગુ હોવાથી અપવાદરૂપ છે.

સર્વત્ર એ નિયમ લાગુ નથી. અનેક કર્માશય જન્મોનું કારણ છે એમ પણ અંગીકાર કરી શકાય એમ નથી, કારણકે જન્મોગીને એક-સાથે અનેક જન્મોની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. જો સહસ્ત્ર કર્માશય એક-સાથે સહસ્ત્ર જન્મોને ઉપજાવે તો તેવડે સહસ્ત્ર કર્માશયના ક્ષયથી અન-શેષ રહેલાનો વિપાકકાલ અને ફલના ક્રમનો નિયમ થાય, પણ અયોગીને જન્મનું યુગપત્પણું સંભવતું નથી તેથી ક્રમવડે તે જન્મો કહેવા જોઈએ, અને ક્રમવડે કહેવાથી પ્રથમવિકલ્પના દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી રીતે ત્રણ પક્ષોનું નિરાકરણ થઈ જવાથી પરિશેષમણાવડે અનેક કર્મ એક જન્મનું કારણ છે એ પક્ષજ સ્થિત થાય છે. જન્મ-થી આરંભીને મરણપર્યંત જે ધર્માધર્મનો સમૂહ શુભાશુભકર્મવડે સંપાદન કરેલો હોય છે તે પૂર્વના સંચિત કર્માશયસહિત પોતપોતાના સામર્થ્યપ્રમાણે શુભપ્રધાનભાવને પામી, પ્રારબ્ધકર્મરૂપ બલવાન વિરોધીના ભોગવડે ક્ષય થવાથી, પોતાનું કાર્ય કરવાના અવસરને પ્રાપ્ત થઈ એક પ્રયત્નવડે પોતાના જન્માદિરૂપ ફલના દાનમાટે અભિમાનીના તે શરીર-થી વિયોગ કરાવીને તેને મનુષ્યાદિ કોઈ પણ એક જન્મને પમાડે છે, અનેક જન્મને પમાડતો નથી. તે મનુષ્યાદિ યોનિમાં થયેલો જન્મ તેજ કર્મવડે આયુષ્રૂપ નિયતજીવનને પામે છે. તે આયુષ્માં તેજ કર્મવડે અનુકૂલપ્રતિકૂલ ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી આ કર્માશય જાતિ, આયુષ અને ભોગના હેતુપણાથી ત્રણ વિપાકવાળો કહેવાય છે. એવી રીતે સામાન્યપણે એકભવિક એટલે એકજન્મવાળો કર્માશય કલો. અહિં આ તાત્પર્ય છે:-મરણકાલમાં જેટલાં અનારબ્ધફલવાળાં સંચિતકર્મો છે તે સમજાઈ અભિવ્યક્ત થાય છે. મરણકાલની પૂર્વે તો આરબ્ધ-ફલવાળાં બલવાન કર્મોવડે પ્રતિબંધ પામેલાં તેઓની અભિવ્યક્તિ થઈ શકતી નથી. તે મરણ જેમ પ્રારબ્ધકર્મના વિપાકની સમાપ્તિરૂપ છે.

તેમ સમગ્ર અણુકર્મના અભિવ્યંજકરૂપ પણ છે. અભિવ્યક્ત થયેલાં તે કર્મો અભિમાનીને નવા દેહસાથે જોડે છે.

શંકા:—ઇષ્ટાદિ કર્મ કરનારાઓ ધૂમાદિ માર્ગવડે ચંદ્રમંડલમાં ગયેલા હોય છે, તેમના ત્યાંના ફલભોગની સમાપ્તિ થયે તેમનું ત્યાંથી પ્રતિ-અપરોહણ શ્રીકર્મોદ્ગમમાં “વાચસ્તસ્પાતમુષિત્વાડયૈતમેવાખ્યાનં પુનર્મિવર્તન્તે ॥” (પુરુષકર્મના ફલભોગપર્યંત ત્યાં સ્થિતિ કરીને પછી એજ માર્ગે પુનઃ પાછા આવે છે,) ઇષ્ટાદિ વચ્ચેનાવડે કહ્યું છે; ત્યાંથી પાછા આવનારાઓનો “તથા રૂઢ રમણીચ્ચરણાઃ ॥” (તેમાં જ્યોત્સનાહિ પવિત્ર આચરણવાળા હોય છે,) ઇષ્ટાદિ વચ્ચેનાવડે જન્મ સંભળવામાં આવે છે; તે બંને કર્મશયના એકબીજાકણમાં સંભળી શકતાં નથી, કેમકે મરણશયે સમગ્ર અનારબ્ધકર્મોએ મળાને દેવસરીરની પ્રાપ્તિ તથા તદુચિત ભોગ આપી દાધો છે તેથી કર્મોનું ક્ષોણપણું થવાથી જન્માંતરના કારણરૂપ કર્મશયનો અભાવ છે. વળી શ્રીઆપસ્તંબ-ઋષિ “વર્ણા આશ્રમાશ્ચ સ્વકર્મનિષ્ઠાઃ પ્રેર્ય કર્મફલ-મનુભૂય તતઃ ક્ષેપેણ વિશિષ્ટદેશજાતિકુલરૂપાયુઃશ્રુતવૃત્તાવિત-કુલમેધસો જન્મ પ્રતિપદ્યન્તે ॥” (સ્વકર્મમાં નિષ્ઠાયુક્ત વર્ણોવાળા અને આશ્રમોવાળા મરણ પામી કર્મફલનો અનુભવ કરીને પછી રૂપ રહેલા કર્મવડે વિશિષ્ટ દેશ, જાતિ, કુલ, રૂપ, આયુષ્ય, અધ્યયન, આચરણ, દ્રવ્ય, સુખ અને મેધાવાળા જન્મને પામે છે,) એ વચ્ચેનાવડે રૂપશરીરે શેષકર્મના સહભાવનું કથન કરે છે તેથી પણ એકબીજાવાદ અપુકત છે.

સમાધાન:—તમે કહો છો તે દોષ નથી, કેમકે અદૃશ-મવેદનીય નિયતવિપાકરૂપમાં તથા અદૃશ-મવેદનીય નિયતવિપાકરૂપમાં જ એકબીજાકણનો સ્વીકાર છે, અદૃશ-મવેદનીય અનિયત-

વિપાકસ્થલમાં તેનો સ્વીકાર નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્તવેદનીય નિયતવિપાક-
સ્થલમાં તે જન્મમાં કરેલાં શુભ અથવા અશુભ કર્મવડે ભોગ કિંવા
આયુષ્ અને ભોગ એ વિપાક થાય છે, અને અદૃષ્ટાન્તવેદનીય નિયત-
વિપાકસ્થલમાં જન્મ, આયુષ્ અને ભોગ એ વિપાક એકભવિક-
કર્માશયવડે થાય છે. જે કર્માશય પોતાનું ફલ આપવાને સર્વરીતે
સમર્થ હોય છે, જે અન્યના શોષરૂપ નથી, અને જેનો અન્ય-
કર્માશયવડે અભિભવ પણ ન થયો હોય તે કર્માશય નિયતવિપાક
કર્માશય કહેવાય છે, તથા તેનાથી ભિન્ન કર્માશય અનિયતવિપાક
કર્માશય કહેવાય છે. એ નિયતવિપાક કર્માશયથી એક જન્મ થાય છે, અને
તે કાલે અનિયતવિપાક કર્માશય તેનાથી પરાભવ પામીને ચિત્તમાં
પડી રહે છે.

દૃષ્ટાન્તવેદનીયમાં કર્માશયનો જન્મરૂપ વિપાક થતો નથી,
પણ જાત્યંતરરૂપ વિપાક થાય છે. જેમ બાહ્યાવસ્થા યુવાવસ્થારૂપે
પરિણામ પામે છે તેમ અહિં પૂર્વશરીર અન્યજાતિના શરીરરૂપે પરિ-
ણામ પામે છે. આ દૃષ્ટાન્તવેદનીય ભોગના હેતુપણાથી એકવિપાકના
આરંભવાળો હોય છે, અથવા આયુષ્ અને ભોગના હેતુપણાથી બે
વિપાકના આરંભવાળો પણ હોય છે. નકુપરાજને ઈંદ્રપદની પ્રાપ્તિના
કારણરૂપ પુણ્યકર્મવડે આયુષ્ની પ્રાપ્તિનું કથન છે તેથી શ્રીઅગસ્ત્ય-
મહર્ષિને પાનીનો પ્રહાર કરવારૂપ વિરોધી પાપવડે દેને સર્પ થવારૂપ
તે પાપકર્મનો વિપાક ભોગમાત્રનો હેતુ છે. આઠ વર્ષના આયુષ્વાળા
શિલાદમુનિના પુત્ર શ્રીનંદીએ તીવ્રવૈરાગ્ય અને અધિમાત્રોપાયથી
હૃષ્ણવેશું પુણ્ય આયુષ્ અને ભોગરૂપ બે વિપાકનો હેતુ થઈ હતાં,
એક કર્મ અને વિપાકના અનુભવરૂપ નિષિત્તાળી વાસનાઓવડે
અનાદિકાલથી એકબેલીભાવને પામેલું આ ચિત્ત ચિત્રીકૃત વચ્ચે

હોય છે. જેમ માછલાં પકડવાની જાલ સર્વભણીથી અંધિઓવડે યુક્ત હોય છે તેમ અનેક અનુભવપૂર્વિકા વાસનાઓવડે આ ચિત્ત વ્યાપેલું હોય છે. જે સંસ્કારો સ્મૃતિના હેતુઓ છે તે વાસનાઓ છે, તે વાસનાઓ અનાદિકાલની છે. જે અદૃશ્ય-ભવેદનીય અનિયતવિપાક છે તેની ત્રણમાંની કોઈ એક ગતિ થાય છે. કાં તો વિરોધી કર્મવડે તે અવિપકવનો નાશ થાય છે, અથવા તો પ્રધાનકર્મમાં આવાપગમન એટલે અંગભૂતકર્મનું જવું થાય છે, કિંવા નિયતવિપાક પ્રધાનકર્મવડે અભિભવ પામીને તે ચિરકાલ સ્થિતિ કરે છે. અશુક્લઅકૃષ્ણકર્મરૂપ યોગીઓનાં કર્મોવડે શુક્લ, કૃષ્ણ અને શુક્લકૃષ્ણ-મિશ્ર-એ ત્રણે કર્મો નાશ પામે છે, તેમજ તપ અને સ્વાધ્યાયાદિવડે સાધ્ય શુક્લકર્માશય ઉદિત થયે જેનું શલ થયું નથી એવા કૃષ્ણનો તે નાશ કરે છે. યજ્ઞમાં થતી હિંસા એ પાપ છે, અને જે દક્ષિણાદિ અપાય છે તે પુણ્ય છે તેથી યજ્ઞ શુક્લકૃષ્ણ કર્માશયને ઉપજાવે છે. તે મિશ્રમાં હિંસારૂપ કૃષ્ણભાગ છે તેથી શુક્લકર્માશય મિશ્રનો પણ નાશ કરે છે. આ અર્થ શ્રુતિમાં પણ કહ્યો છે:—

“દ્વે દ્વે હ વૈ કર્મણી વેદિતચ્ચે,

પાપકસ્યૈકો રાશિઃ પુણ્યકૃતાંડપહન્તિ ।

તદિચ્છસ્વ કર્માણિ સુકૃતાનિ,

કર્તુમિદૈવ તે કર્મ કવયો વેદયન્તિ ॥ ”

ભાવાર્થ:—પાપિપુરુષનાં ભોગવવાયોગ જે પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણ તથા કૃષ્ણશુક્લ એવાં બન્ને કર્મો છે તેને એક સ્વાધ્યાયાદિ પુણ્યસમૂહથી ઉપજેલો કર્માશય હજી છે. જેથી પરમીડાદિરહિત સાધનવડે સાધ્ય આ

શુક્લ કર્માશય એક હોય તોપણ કૃષ્ણ તથા કૃષ્ણશુક્લરૂપ અત્યંત વિરોધી થણા કર્માશયોને પણ હણે છે તેથી સુકૃતકર્મો કરવાને ઇચ્છ, અહિં (મનુષ્યલોકમાંજ) તારામાટે તે કર્મને વિદ્વાનો પ્રતિપાદન કરે છે.

શુક્લકર્મના ઉદયનોજ કાષ્ઠ અલૌકિક મહિમા છે, કે જે કૃષ્ણ તથા કૃષ્ણશુક્લ એ બંને કર્મનો નાશ કરે છે. સ્વાધ્યાયાદિથી ઉપજેલું દુઃખ તે બંનેનો નાશ કરતું નથી. માત્ર દુઃખના ભોગવડે નાશ થવાયોગ્ય અધર્મ પણ અધર્મજનિત દુઃખના ભોગવડે નાશ થવાયોગ્ય છે તેથી સ્વાધ્યાયાદિજન્ય દુઃખથી અધર્મનો નાશ થતો નથી, કિંતુ સ્વાધ્યાયજન્ય શુક્લકર્મના ઉદયથીજ તેનો નાશ થાય છે. સ્વાધ્યાયાદિજન્ય દુઃખ અધર્મનું કાર્ય નથી, કેમકે તેના કાર્યપણામાં અધર્મના બલથી સ્વાધ્યાયાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી સ્વાધ્યાયાદિના વિધાનને અનર્થકપણાની પ્રાપ્તિ થાય, જે યોગ્ય નથી. જેમ ધાન્યનાં બીજો-સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં તૃણનાં બીજો તેઓની સાથેજ કોઠીમાં રાખ્યાં હોય તો તેમને ધાન્યનાં બીજોની સાથેજ વાવવાનું બને છે, પણ તેમને સ્વતંત્રપણે વાવવાનો યોગ આવતો નથી, એવી રીતે જ્યોતિષ્ટોમાદિક પ્રધાનયાગના અંગપણાવડે અનુજ્ઞાન કરેલી પશુહિંસાદિનું જે સ્વતંત્રપણે ફલદાનનું અસામર્થ્ય, અને પ્રધાનકર્મના વિપાકસમયમાં દ્વલોન્મુખપણું તે આત્રાપગમન છે. હિંસાદિનાં બે કાર્ય છે, પ્રધાનના અંગપણાવડે વિધાનથી તે પ્રધાનનો ઉપકાર, અને “ જ હિંસ્વા-ત્સર્વા મૃતામિ ॥ ” (સર્વજીવોને ન હણે,) એ વચનવડે હિંસાના નિષિદ્ધપણાથી અનર્થ. તેમાં પ્રધાનના અંગપણાવડે અનુજ્ઞાનથી તેની અપ્રધાનતાજ છે તેથી તે હિંસા શીઘ્રજ પ્રધાનના વિપાકનો આરંભ થયા પહેલાં પોતાના ફલ અનર્થને ઉપજવવા સમર્થ થતી નથી, કિંતુ પ્રધાનના વિપાકનો આરંભ થતામુખી સાહ્વાય્યકની રીતે સ્થિત

રહે. છે. એવી રીતે જે અંગભૂત કર્મ પ્રધાનના સાહાય્યકનું આચરણ કરતું હતું પોતાના કર્મમાં બીજાના પળાવડે સ્થિત રહે છે તે તેનું પ્રધાનકર્મમાં આવાપમન જાણવું. શ્રીપંચશિખાચાર્યે એ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ સ્યાત્ સ્વલ્પઃ સક્કરઃ સપારિહારઃ સમત્યવમર્ષઃ,
કુશલસ્ય નાપકર્ષ્યાલં કસ્માત્ ? કુશલં हि मे बहून्यदस्ति
यत्रायमात्रापं गतः स्वर्गेऽपि अपकर्षमल्पं करिष्यति ॥ ”

ભાવાર્થ:—હિંસાદિથી ઉપજેલા પાપરૂપ અપૂર્વવડે યાગાદિના પુણ્યરૂપ અપૂર્વનો જે સ્વલ્પ સંકર (મિશ્રભાવ) છે તે સ્વલ્પ પ્રાયશ્ચિત્તવડેજ પરિહાર કરવાને શક્ય છે, પણ જે પ્રમાદથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવતું નથી તો પ્રધાનકર્મના વિપાકસમયે તેનો પાણુ પવિ-
પાક થાય છે, અને જેટલા અનર્થને તે ઉપજાવે તેટલા અનર્થને તે પુરુષ સહન કરે છે, અર્થાત્ પુણ્યસમૂહથી સંપાદન કરેલા સુખરૂપ અમૃતના મહાદૂદમાં અવગાહન કરનારા પુણ્યવાનો પાપવડે પ્રાપ્ત કરેલા દુઃખરૂપ અસિના કણુને સહન કરે છે. મહત્પુણ્યનો અપકર્ષ કરવામાટે તે પાપ સંપૂર્ણ નથી, કેમકે મારું બીજું પુણ્ય બહુ છે, જેમાં આ આવાપને પામ્યું છે. સ્વર્ગમાં પણ તે અલ્પ અપકર્ષને દરેકે એમ તેઓ માને છે.

નિયતવિપાકવાળા બલવાન કર્મોત્તરવડે પ્રતિબદ્ધ થઈ બહુકાલ-
ખર્ચત સ્થિતિ કરવી તે અનિયતવિપાકની ત્રીજી ગતિ છે. અદૃષ્ટજન્મ-
વેદનીય નિયતવિપાકકર્મની અભિવ્યક્તિનું કારણ મરણ છે એમ કહ્યું
છે, પણ અદૃષ્ટજન્મવેદનીય અનિયતવિપાકનું તેમ કહ્યું નથી. જે
અદૃષ્ટજન્મવેદનીય અનિયતવિપાક કર્મ હોય છે તે કાં તો જ્ઞાનાદિવડે

નાશ પામે છે, અથવા આવાપને પામે છે, ક્ષિવા નિયતવિપાકવાળા બલવાન કર્મવડે અભિભૂત થઇને માત્ર બીજાવાને સ્વતંત્રપણે ચિરકાલ-પર્યંત સ્થિર થઇને રહે છે,—બ્યાંસુધી આનાથી બલવાન અવિરુદ્ધ-કર્મની અભિવ્યક્તિનું નિમિત્ત ફલને અભિમુખ ન કરે ત્યાંસુધી તે સ્થિર રહે છે,—બલવાન કર્મના ભોગપર્યંત તે કર્મ ફલ આપ્યા વિના પડી રહે છે. સ્મૃતિમાં પણ નીચેના શ્લોકથી એ અર્થ કહ્યો છે:—

“ કદાચિન્સુકૃતં કર્મ કૃદસ્યમિદં તિષ્ઠતિ ।

મજ્જમાનસ્ય સંસારે યાવદુઃસ્વાદ્વિમુચ્યતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—બ્યાંસુધી પાપના વિપાકરૂપ દુઃખથી મુકાય ત્યાંસુધી સંસારમાં મગ્ન જીવનું પુણ્યકર્મ ક્યારેક અહિં કૃદસ્યરૂપે સ્થિર રહે છે.

એવી રીતે તે અભિભવ પામેલા કર્મના વિપાકના દેશ, કાલ અને નિમિત્તના અનિશ્ચયથી આ કર્મની ગતિ વિચિત્ર અને ગહન છે. ૧૩

કર્મોનું મૂલ ક્લેશો છે, અને વિપાકોનું મૂલ કર્માશય છે એ કહ્યું; તથા તે વિપાકોનાં નામ અને સ્વરૂપો પણ જણાવ્યાં. હવે તે વિપાકોમાં હેયપ્રુદ્ધિ થવા તેઓ કેનું કારણ છે તે ભગવાન સૂત્રદાર નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

તે હ્રાદયરિતાપફલાઃ પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વા-

ત્વ ॥ ૧૪ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—તે જાત્યાદયઃ । હ્રાદઃ સુખં પરિતાપો દુઃખં તૌ ફલં યેષાં તે તથોક્તાઃ । પુણ્યં કુશલં કર્મ ।

અપુણ્યં તદ્વિપરીતમ્ । તે હેતવો યેષાં તેષાં ભાવઃ તસ્માદ્ ।
પુણ્યકર્મારંભજાત્યાયુર્ભોગાઃ સુસ્વફલાઃ, અપુણ્યકર્મારંભ-
જાત્યાયુર્ભોગા દુઃસ્વફલા इति संक्षेपः ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પુણ્યપાપના હેતુપણ્યથી તેઓ (જન્મ,
આયુષ્ ને ભોગ) સુખદુઃખરૂપ ફલવાળાં [છે.] ૧૪

વિવેચનઃ—પૂર્વોક્ત જન્મ, આયુષ્ અને ભોગ ને પુણ્યથી
પ્રાપ્ત થયેલાં હોય તો તેનું ફલ જીવને લૌકિક ક્રિયા દિવ્ય સુખ થાય છે,
અને જો તે પાપથી થયેલાં હોય તો તેનું ફલ જીવને દુઃખ થાય છે. જન્મ
અને આયુષ્ જેમ સુખદુઃખરૂપ ફલને ઉપજાવે છે તેમ સુખદુઃખરૂપે થયેલી
ચિત્તવૃત્તિ પણ સુખદુઃખરૂપ ફલ ઉપજાવે છે તેથીજ ત્રણે વિપાકને
સુખદુઃખના કારણરૂપે કહ્યા છે એવી રીતે પુણ્યપાપરૂપ કર્માશય જે
જન્મ, આયુષ્ અને ભોગને ઉપજાવે છે તે કર્મથી સુખદુઃખરૂપ ફલને
ઉપજાવનાર હોય છે તેથી તે વિપાક હેય છે. કર્માશય પણ ક્રમેશને
સદ્ભાવ હોય તોજ વિપાકને ઉપજાવી શકે છે, અન્યથા ઉપજાવી
શકતો નથી માટે વસ્તુતાએ અવિદ્યાદિ ક્ષેત્રોજ હેય છે. આ અર્થ
ન્યાયાચાર્યોએ પણ “ દુઃક્ષજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનાનામુચ્ચરો-
ત્તરાપાયે સ્વન્તરાપાયાદપવર્ગઃ ॥ ” (દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ
અને મિથ્યાજ્ઞાનનાં કિતરકિતરના નાશમાં તેની પૂર્વે રહેલાના
નાશથી પુરુષને મોક્ષ થાય છે,) એ સૂત્રવડે કહ્યો છે.

પાપવડે ઉપજેલાં જન્મ, આયુષ્ અને ભોગ દુઃખરૂપ ફલવાળાં
હોવાથી પ્રતિફલવેદનીયપણાને સીધે બંધે હેય હોય, પણ પુણ્યવડે
ઉપજેલાં જન્માદિ તો સુખરૂપ ફલવાળાં હોવાથી અનુફલવેદનીયપણાને

લીધે હેય નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે
બાણુવું:—જેમ આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખો સર્વ જીવોને પ્રતિકૂલરૂપે પ્રતીત
થાય છે તેમ વિષયજનિત સુખના અનુભવસમયમાં પણ યોગીઓને તેમાં
પ્રતિકૂલરૂપ સૂક્ષ્મદુઃખની પ્રતીતિ હોય છે. એવી રીતે દૌષ્ટિક દુઃખની
પેઠે વિષયસુખ પણ દુઃખના ભિન્નપણાવડે દુઃખરૂપ હોવાથી વિવેકીઓને
તે હેયજ છે. ૧૪

વિષયસુખના સમયમાં પણ યોગીઓને તે સુખમાં દુઃખની
પ્રતીતિ થાય છે એમ જે કહ્યું તે કેવી રીતે સંભવી શકે છે એમ
શંકા થાય તો ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી તે શંકાનું સમાધાન
કરે છે:—

**પરિણામતાપસંસ્કારદુઃસ્વૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાઞ્ચ
દુઃસ્વમેવ સર્વં વિવેકિનઃ ॥ ૧૫ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—પરિણામઃ અન્યથાભાવઃ । તાપઃ
સુસ્તસમકાલિકઃ સુસ્તપ્રતિબન્ધકેષુ દ્વેષરૂપઃ । સંસ્કારઃ ભોગ-
સ્મારકો ગુણઃ । એતાન્યેવ દુઃસ્વાનીતિ વિગ્રહઃ । એતૈઃ તથા
ગુણવૃત્તિવિરોધાદેતોઃ ગુણાનાં વૃત્તયઃ સુસ્તદુઃસ્વાદ્યવસ્થાઃ
તાસાં વિરોધઃ પરસ્પરં અભિભાવ્યાભિભાવકત્વં તસ્માદેતોઃ ।
એતત્કારણચતુષ્ટયેન વિવેકિનઃ પરિજ્ઞાતક્લેશાદિવિવેકસ્ય
સર્વમેવ ભોગસાધનં વિષમિશ્રાન્નવદ્દુઃસ્વમ્ । અયમભિસન્ધિઃ—
“ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોતોન શામ્યતિ । દિવિષા કુળ્ળ-

વર્ત્મેવ ભૂય एवाभिवर्धते ॥ ” इति । भोगात् कामप्रवृद्धिः काम्या-
लाभे च दुःखम् । लाभेऽपि भोगसङ्कोचे दुःखम् । असङ्कोचे
व्याधिस्ततोऽपि दुःखम् । अत एवास्ति भोगस्य परिणाम-
दुःखता । तथा भोगकालेऽपि भोगान्यथाभयात् दुःखं भोग-
बाधकेषु च द्वेषः समुत्पद्यत एव । स एव तापः । इत्येवं
तापदुःखताऽप्यस्ति भोगस्य । भुज्यमानस्तु भोगः स्वक्षेत्रे
संस्कारमारभते, संस्काराच्च पुनर्भोगप्रवृत्तिर्जायते । इत्येवं
क्रमेणास्ति संस्कारदुःखता भोगस्य । अपि च सुखदुःखमोहरूपा
गुणवृत्तयः परस्परं विरुद्धा दृश्यन्ते । क्षणेन हि सुखमनुभूय
दुःखं प्रवर्तत इत्यविदितं नास्ति । अत एव सर्वत्रैव दुःखानु-
वेधादुःखत्वमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પરિણામદુઃખવડે તાપદુઃખવડે અને સં-
સ્કારદુઃખવડે તથા ગુણની વૃત્તિના વિરોધથી વિવેકીઓને
સર્વ દુઃખજ [છે.] ૧૫

વિવેચનઃ—પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર એ દુઃખો છે; તે
દુઃખોવડે, તથા બુદ્ધિરૂપે પરિણામ પામેલા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્
એ ત્રણ ગુણોની શાંત, ધોર અને મૂઠ વૃત્તિઓના માત્ર પ્રધાનપણાના
વિરોધથી એટલે માત્ર પ્રધાનપણાવડે સાથે રહેવાના અસંભવથી,
પણ પ્રધાનગુણભાવે સાથે રહેવાના સંભવથી, વિવેકીઓને સર્વ
અદ્વલે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્ય સુખાદિક દુઃખરૂપજ છે. જોકે અ-

યોગીઓને પણ સર્વ દુઃખરૂપજ છે તોપણ તેઓ મહત્તાને લીધે સુખકાલમાં તેને દુઃખરૂપે જાણતા નથી, પણ યોગીઓ તો સુખકાલમાં પણ તેનું દુઃખરૂપપણું જાણે છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાટે “વિવેકીઓ-ને” એમ કહ્યું છે. જેમ દુઃખના સાધનપણાવડે અને દુઃખ-યુક્તપણાવડે વિવેકીઓને સર્વ દુઃખરૂપજ જાણાય છે તેમ સુખના સાધનપણાવડે અને સુખયુક્તપણાવડે વિવેકીઓને સર્વ સુખરૂપ પણ પ્રતીત થવું જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે આ સંસાર સુખબહુલ નથી, પણ દુઃખબહુલ છે, અને દુઃખોમાં સર્વ જીવોને બલ-વાન ટેપ છે તેથી વિવેકીઓને સર્વત્ર દુઃખની પ્રતીતિજ સંભવે છે. શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં પણ આ સંસારમાં સુખરૂપ ગણાતા પદાર્થો દુઃખરૂપ છે એમ કહ્યું છે:—

“ કલત્રમિત્રપુત્રાર્યગૃહક્ષેત્રધનાદિકૈઃ ।

ક્રિયતે ન તથા ભૂરિ સુખં પુંસાં યથાઽસુત્તમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—શ્રી, મિત્ર, પુત્ર, પદાર્થ, ઘર, ક્ષેત્ર અને ધનાદિકવડે પુરુષને જેવું દુઃખ થાય છે તેવું અતિસુખ થવું નથી.

સંસારમાં સુખના કરતાં દુઃખનું બહુપણું છે તે શ્રીજીગીષ્ય અને ભગવાન આવટચના સંવાદમાં આગળ સ્પષ્ટ થશે.

વિષયસુખોના ઉપભોગથી પરિણામમાં જે દુઃખો ઉપજે છે તે પરિણામદુઃખો કહેવાય છે. શ્રી, પુત્ર, મિત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્ર અને ધનાદિ સાધનોને અધીન વિષયસુખનો અનુભવ છે. સામાન્યપણે સર્વલોકને વિષયસુખના અનુભવકાલમાં તે વિષયસુખમાં રાગ ઉપજે છે, તથા તે રાગથી “ મારું આ સુખ સ્થિર રહે, પરમાત્મા એનો નાશ ન કરે ” ઇત્યાદિ સંકલ્પાત્મક ધર્માધર્મરૂપ ખાનસં કર્માક્ષય ઉપજે છે.

વિષયસુખના ઉપભોગકાલમાં રાગજ્ઞ કર્માશયની પેઠે દ્વેષ તથા મોહથી ઉપજેલો કર્માશય પણ હોય છે, તે આ રીતે—સુખના ઉપભોગકાલે તેના વિરોધીપણાવડે દુઃખનાં સાધનોનો “સુખના નાશવડે મને દુઃખ ન થાઓ, મારો શત્રુ નાશ પામે” ઇત્યાદિ રીતે પુરુષ દ્વેષ કરે છે, અને દુઃખનાં કારણોનો પરિહાર કરવાને જો તે અશક્ત હોય તો મોહ પામે છે. દ્વેષની પેઠે મોહનું પણ વિષયસુખના કર્માશયનું હેતુપણું અવિરુદ્ધ છે. એવી રીતે દ્વેષ અને મોહના સંકલ્પોવડે તેમના કર્માશય બંધાય છે. રાગકાલે દ્વેષ અને મોહના અદર્શનથી રાગને પામેલો કેવી રીતે દ્વેષ કરે અથવા મોહ પામે એમ શંકા કરવી નહિ, કેમકે રાગકાલમાં પણ વિચ્છિન્નઅવસ્થાને પામેલા દ્વેષ તથા મોહ હોય છે એમ પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે. એ પ્રમાણે વિષયાનુભવકાલે રાગ, દ્વેષ અને મોહથી માનસ કર્માશય ઉપજે છે, અને એ કર્માશયથી પુરુષને જન્માદિક દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે. માનસકર્માશયની પેઠે રાગદ્વેષાદિવડે આશીર્વાદ તથા શાપરૂપ પ્રવૃત્તિ થવાથી આશીર્વાદ અને શાપથી ઉપજેલો પુણ્યપાપરૂપ વાચનિક કર્માશય પણ જીવને બંધાય છે, તે તેથી તેને જન્માદિક દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે. રાગદ્વેષવાળા પ્રવૃત્તિથી શરીરવડે પરાપકાર તથા હિંસા આદિ નાનાપ્રકારનાં કર્મો કરાય છે. વળી ભૂતોની હિંસા કર્યા વિના વિષયસુખનો ઉપભોગ પણ સંભવતો નથી તેથી જીવને શારીર કર્માશય પણ હોય છે. ગૃહસ્થના ઘરમાં પાંચ હિંસાસ્થાન હોય છે. ત્યાં હિંસા થવાનો સંભવ છે તેથીજ તે પાપની નિવૃત્તિ કરવામાટે પંચમહાયજ્ઞ કરવાનું ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. એ પાંચ હિંસાસ્થાનો અનુભગવાન નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે—

“ પચ્ચ સુના ગૃહસ્થસ્ય સુહૃદી પેષણ્યપસ્કરઃ ।

કણ્ઠની ષોદકુચ્છમ્ન વદયંતે યાસ્તુ વાદયન્ ॥ ”

હોવાર્થ:- ગૃહસ્થના ધરમાં પાંચ હિંસારથાન છે, ચૂસો, ધંટી, સાવરણી, ખાંણી અને પાણીઆરં. એમને સ્વકાર્યમાં યોજતો હતો પુરુષ દુષ્કૃતથી સંબંધ પામે છે.

જીવને વિષયાનુભવકાલમાં સુખનું ભાન થાય છે તે અનુભવના વિરોધથી પ્રત્યેક જીવને અનુભવમાં આવતા તે વિષયસુખના સદ્ભાવનો યોગીએ અસ્વીકાર કરવો ઉચિત નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે દુઃખરૂપ વિષયમાં સુખશુદ્ધિ થવી એટલે વિષયભોગવડે સુખ થાય છે એમ ભોગજ દુઃખમાં સુખનું માન થવું એ અવિદ્યા છે એમ પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે. અવિચારવડે રમણીય જણાતા વિષયસુખનો વૃદ્ધો આદર કરતા નથી. વિષ ભેળવેલા મધુર અન્નનો ઉપભોગ પણ તેના ભોક્તાને પૂર્વાપરના વિચારવિના તે કાલમાં સુખાનુભવ કરાવે છે, પણ પરિણામકાલે તેને અસુખનોજ અનુભવ કરાવે છે. ભગવાને પણ રાજસસુખને માટે એમજ કહ્યું છે:—

“ વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્ યત્તદગ્રેડ્મૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિત્ર તત્સુત્વં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ”

હોવાર્થ:-વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગથી વિનાયત્ને પ્રાપ્ત થતું જે સુખ અતિસુલભ હોવાથી આરંભમાં અમૃતના જેવું જણાય છે, અને પરિણામમાં અનંત દુઃખોને ઉપજવનારું હોવાથી જે વિષજેવું જણાય છે તે સુખ રાજસ કહ્યું છે.

વિષયસુખ એ પારમાર્થિક સુખ નથી, કેમકે તે દુઃખબદ્ધ છે, પણ દુઃખાભાવરૂપ નથી. વિવેકીએ નિરુપાધિક સુખને પ્રિય ગણે છે, પણ સોપાધિક સુખને પ્રિય મણતા નથી. વિષયેચ્છાના અભાવવડે ચિત્તના વ્યાપારનો ઉપરમ તે શાંતિ, અને તેનાથી ઉપજેલી સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ એજ પારમાર્થિક એટલે સત્ય અને નિર્દોષ સુખ છે. તે

સુખનું સાધન ભોગોમાં ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છાનો વિચ્છેદન છે, ભોગો-
બ્યાસ નથી. “ સ एको ब्रह्मण भावदः । भोगियस्य चाकाम-
हतस्य ॥ ” (તે એક બ્રહ્માનો આનંદ છે, ભોગિય અને કામનાવડે
નહિ હણાયેલાનો પણ તેવોજ આનંદ છે,) એ શ્રુતિ, તથા “ न
चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ” (ભાવનાવિનાનાને
શાંતિ નથી, અને અશાંતને સુખ ક્યાંથી ?) એ સ્મૃતિ પણ
કામનાની નિવૃત્તિવડે થયેલી શાંતિદારાજ વાસ્તવિક સુખ ઉપજે છે
એમ કહે છે. વિષયસુખની તૃષ્ણાના ત્યાગવડે જ સુખ ઉપજે છે તે
શ્રેષ્ઠ છે એ વાત ચર્ચાતિરાજએ પણ સ્વાનુભવથી દર્શાવી છે:—

“ यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महःसुखम् ।

तृष्णाक्षयमुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाप ॥ ”

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં જે મનમગનું સુખ છે, તથા જે
મોહું દિવ્ય સુખ છે તે સર્વ તૃષ્ણાના ક્ષયવડે ઉપજનારા સુખના
સોગમાં ભાગને પણ યોગ્ય નથી.

ભોગોબ્યાસવડે તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થતી નથી, પણ જાડરી તૃષ્ણા
વધે છે એ અર્થ અનુભવવાને પણ પ્રતિપાદન કર્યો છે:—

“ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥ ”

ભાવાર્થ:—વિષયોના ઉપભોગવડે કામ કદીપણ શાંત થતો
નથી, પણ હવિષ્વડે અગ્નિની પેઠે પુનઃ સારી રીતે વૃદ્ધિનેજ પામે છે.

ઇન્દ્રિયોમાં રહેલી ભોગતૃષ્ણાથી જે ચિત્તવૃત્તિનું આચલ્ય તે દુઃખ
છે. ભોગોબ્યાસવડે ઇન્દ્રિયોનું તૃષ્ણારહિતપણું થઈ શકતું નથી, કેમકે
ભોગોબ્યાસ ક્રમાંત રાગની પરંપરાને વધારે છે, તથા ઇન્દ્રિયોના પોતપોતા-

ના વિષયમાં કુશલપણાને પણ ક્રમાત્ વધારે છે તેથી ભોગાભ્યાસ એ સુખનો ઉપાય નથી. વિષયવાસનાવાળો જે પુરુષ ભોગાભ્યાસવડે વિષયતૃષ્ણારહિતપણું સંપાદન કરવાને ઇચ્છે છે તે વૃદ્ધિવડે ભય પામેલો પુરુષ સર્પવડે દંડ પામે તેમ મહાત્ દુઃખપંકમાં નિમગ્ન થયો છે એમ જાણવું. અર્થાત્ કામાદિ ક્ષુદ્રદુઃખવડે ભય પામેલો તેની નિવૃત્તિરૂપ સુખની ઇચ્છાવડે સ્ત્રીપુત્રાદિના ભયરૂપ મેઢા દુઃખનો ભોક્તા થાય છે એમ જાણવું. જે આ પરિણામદુઃખના અયોગિપ્રતિ પરિણામકાલે પ્રતિકૂળ છે તે આ પરિણામદુઃખતા યોગીને તો સુખાવસ્થામાં પણ અનર્થકેતુના દર્શનવડે દુઃખ ઉપજાવે છે.

વિષયસુખના ભોગથી કામામિતી વૃદ્ધિ થાય છે, કામામિતી વૃદ્ધિ થયે તે પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ જે ન થાય તો દુઃખ ઉપજે છે. પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ જે કોઈ નિમિત્તથી તેનો ઉપભોગ ન થઈ શકે તોપણ દુઃખ થાય છે, અને ભોગનો સંકોચ કરનારી વસ્તુપર દ્રેષ થાય છે. એ રાગદ્રેષવડે પાપની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તે પાપથી નાના-પ્રકારનાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. યથેષ્ટ ભોગ ભોગવવામાં આવે તો પરિણામમાં વ્યાધિ અને પાપસંગ્રહ થાય છે તેથી પણ પીડાજ થાય છે. ભોક્તા અને ભોગ્યની સ્થિતિ ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારી હોવાથી તેમનું અવસ્થાંતર થયા કરે છે તે પણ દુઃખનોજ અનુભવ કરાવે છે. એવી રીતે સર્વ વિષયસુખો પરિણામદુઃખોથી ભરેલાં છે.

પરિતાપવડે થનારું દુઃખ તે તાપદુઃખ કહેવાય છે. દ્રેષયુક્ત ભ્રાત્ર-વાળા સર્વ જીવોને શત્રુ, વ્યાઘ્ર, સર્પ, રોગ અને વિષાદિક સાધનોને અધીન પરિતાપનો અનુભવ છે. વિષયસુખના ઉપભોગકાલમાં તે વિષયના નાશના ભયથી દુઃખ થાય છે, અને ઇષ્ટ વિષયનો નાશ કરનાર વસ્તુપ્રતિ દ્રેષ ઉપજવાથી પરિતાપ થાય છે, એવી રીતે જીવોને પ્રતિકૂળ

પ્રાણિપદાર્થમાં દ્વેષ થવાથી દ્વેષજ કર્માશય બંધાય છે. દુઃખના ભોગ કાલે સુખની તથા સુખનાં સાધનોની પ્રાર્થના કરતો છતો પુરુષ તેમની પ્રાપ્તિમાટે શરીર, વાણી અને મનવડે ચેષ્ટા કરે છે તેથી રાગજ કર્માશય બંધાય છે. તે ચેષ્ટાવડે તે કાષ્ટના પર અનુમ્મલ કરે છે, અને કાષ્ટને પીડા ઉપજાવે છે. તે અનુમ્મલ અને પીડાવડે ધર્માધર્મનો સંમલ પણ તે કરે છે. દુઃખ અને દુઃખનાં સાધનોને દૂર કરવા જો તે અસક્ત હોય તો તેથી તેને મોહ થાય છે, અને તેથી મોહજ કર્માશય બંધાય છે. એ દ્વેષજ, રાગજ અને મોહજ કર્માશયથી જીવને જન્માદિક દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી રીતે સર્વ વિષયસુખો તાપદુઃખોથી ભરપૂર છે.

પરિણામદુઃખતા અને તાપદુઃખતા એ બંને જોડે સમાનજેવાં જણાય છે તોપણ તાપદુઃખતાનું પૂર્વકાલે, ભોગકાલે અને ઉત્તરકાલે એમ સર્વદાજ દુઃખપણું છે, અને પરિણામદુઃખતાનું તો માત્ર ઉત્તરકાલેજ દુઃખપણું પ્રતીત થાય છે તેથી તાપદુઃખતાનો પરિણામદુઃખતાથી અહિં પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે.

સુખદુઃખના અનુભવના તથા ધર્માધર્મના સંસ્કારોથી દ્વિપન્થયું દુઃખ તે સંસ્કારદુઃખ કહેવાય છે. સુખદુઃખના અનુભવવડે તેના સંસ્કારો પડે છે, તે સંસ્કારો આરંભમાં અનુદ્યુક્કસ્થિતિમાં રહે છે, જ્યારે તેમને જાગ્રત કરનારી સામગ્રી મળે ત્યારે તે ઉદ્યુક્ક થાય છે. તે સંસ્કારો ઉદ્યુક્ક થવાથી સ્મૃતિ, સ્મૃતિથી રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષથી મન વાણી અને શરીરની પ્રવૃત્તિ, તે પ્રવૃત્તિથી ધર્માધર્મ અને તે ધર્માધર્મથી તેના વિપાકરૂપ સુખદુઃખાનુભવ થાય છે. પુનઃ સુખદુઃખતા અનુભવથી સંસ્કાર, સંસ્કારથી સ્મૃતિ, સ્મૃતિથી રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી પુણ્યપાપ, પુણ્યપાપથી તેના વિપાકરૂપ સુખદુઃખાનુ-

ભવ અને તેથી તેના સંસ્કાર આદિ ઉપજે છે. એમ જ્ઞાનના સંસ્કારોવડે જન્માદિ દુઃખોની અનંતપરંપરા ઉપજે છે. જેમ અનુભવરૂપ જ્ઞાનના સંસ્કારો પડે છે તેમ શુભાશુભકર્મથી પણ સંસ્કારો પડે છે તે કર્મના સંસ્કારોવડે પણ જન્માદિ દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી રીતે જ્ઞાન-સંસ્કારની પેઠે કર્મસંસ્કાર પણ દુઃખમય છે. અનુભવ અને કર્મના નાશપછી જો તેમના સંસ્કાર ન પડતા હોય તો એ દુઃખપરંપરા ઉત્પન્ન ન થાય, કિંતુ અજ્ઞાનીઓને તેમ થતું નથી, તેમના રાગદ્વેષાદિ-વાળા ચિત્તમાં તેના સંસ્કારો અવશ્ય પડે છે.

જોકે સંસ્કારદુઃખતા ધણું અંશે પરિણામદુઃખતાજેવી છે તોપણ સંસ્કારપરંપરા અનંતદુઃખરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરવા ગોળસીવદંન્યાયે^૧ આ સંસ્કારદુઃખતાનું પૃથક્ કથન કર્યું છે.

એ અનાદિ અને વિસ્તીર્ણ દુઃખપ્રવાહ પ્રતિકૂલાત્મકપણાથી ઉત્તમયોગીનેજ ઉદ્દેગ પમાડે છે, કેમકે તે યોગી નેત્રગોલકના જેવો મૃદુસ્વભાવવાળો છે. જેમ જીનનો તાંતણો નેત્રગોલકમાં પડવાથી તેને સ્પર્શવડે દુઃખ ઉપજવે છે, પણ શરીરના અન્ય અવયવોને તે સ્પર્શવડે દુઃખ ઉપજવતો નથી તેમ આ દુઃખો નેત્રગોલકજેવા યોગીનેજ પીડા કરે છે, પણ માત્ર શબ્દાદિવડે પરિણામદુઃખના જ્ઞાતા અન્ય પ્રાકૃતજનો જેઓ બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો અને શરીરમાં અહંતાવાળા અને સ્ત્રી-પુત્રાદિમાં મમતાવાળા છે તેમને તે પીડા કરતાં નથી. યોગીથી ભિન્ન પ્રાકૃતજનને આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એ ત્રણ

૧ ગોશબ્દવડે બળદનો બાધ થઈ શકે છે, પણ અહિં માથેના પ્રસંગ હશે કે બળદનો પ્રસંગ હશે એવી શંકા ન થાય તેમાટે એ જ્ઞાનની અંશે અજીવદંશબ્દ મુકાય તો બળદના સંબંધમાં શંકા ન રહે એ હતાહરણની પેઠે.

તાપો પોતાની ઉત્પત્તિની પછી એટલે વર્તમાનકાલેજ વ્યાપે છે, પણ યોગીની પેઠે પરિણામદુઃખના જ્ઞાનવડે તેથી પૂર્વે વ્યાપતા નથી. યોગીને જેમ વિષયસુખના અનુભવકાલમાં દુઃખની પ્રતીતિ થાય છે તેમ અયોગીને વિષયસુખના અનુભવકાલમાં દુઃખની પ્રતીતિ થતી નથી, કિંતુ દુઃખપ્રાપ્તિના કાલમાંજ તેને તેની પ્રતીતિ થાય છે તેથી પૂર્વોક્તરીતે અનાદિદુઃખપ્રવાહવડે તણાતા પોતાને તથા જૂતસમૂહને જોઈને યોગી સર્વદુઃખના અત્યંતક્ષયનું કારણ જે સમ્યગ્દર્શન છે તેનું શરણુ ગ્રહણ કરે છે.

એ પ્રમાણે ઔપાધિક વિષયસુખના પરિણામથી, પરિતાપથી અને સંસ્કારથી દુઃખીપણાને કહીને હવે સ્વાભાવિક દુઃખીપણાને પણ દેખાડવામાં આવે છે. ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓના અતિશયના વિરોધથી પણ વિવેકીઓને સર્વ દુઃખરૂપજ છે, એટલે કે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની વૃત્તિઓના જે અતિશય છે તેમનોજ પરસ્પર વિરોધ-એકસાથે સ્થિતિનો અભાવ-છે, પણ ન્યૂનાધિકભાવવડે તો તે વૃત્તિઓના વિરોધ નથી, આથી પ્રધાનપણે સત્ત્વગુણના પરિણામરૂપ સુખાત્મક ચિત્ત-વૃત્તિમાં પણ યૌણ્યપણે રજ્જોસના પરિણામરૂપ અલ્પ દુઃખ તથા તમેજીસના પરિણામરૂપ અલ્પ મોહ હોય છે, એવી રીતે દુઃખયુક્તપણાથી સુખાદિ સર્વ વિવેકીઓને દુઃખરૂપજ બણાય છે. જ્ઞાન, ક્રિયા અને સ્તંભધર્મવાળા બુદ્ધિરૂપે પરિણામ પામેલા સત્ત્વ, રજઃસૂ અને તમસઃ એ ત્રણ ગુણો પરસ્પર સહાયક સુખરૂપ, દુઃખરૂપ અને મોહરૂપ ત્રિગુણાત્મક વૃત્તિનો આરંભ છે, અર્થાત્ શાંત, ધોર અને મૂઢ જે વૃત્તિ ઉપજે છે તે સર્વ ત્રિગુણરૂપજ હોય છે, પણ માત્ર એકજ ગુણરૂપ હોતી નથી. શાંત, ધોર અને મૂઢ એવાં તેમનાં નામો તો તે વૃત્તિ-

માં સુખ, દુઃખ અને મોહના માત્ર અધિકપણને લીધે છે તેથી સુખવાળા વૃત્તિમાં પણ દુઃખ હોય છે. એવી રીતે વૃત્તિઓનું ઉપાદાન-કારણ એક હોવાથી સુખમાં પણ હરેટમાં જેમ છ રસોનો સદ્ભાવ હોય છે તેમ દુઃખાદિનો સદ્ભાવ હોય છે. દીવાની શિખાની પેઠે બુદ્ધિની વૃત્તિ પણ દ્રવ્યરૂપ છે તેથી બુદ્ધિવૃત્તિઓનું સુખાદિગુણયુક્તપણું સંભવે છે. દીપકના અવયવોની પેઠે બુદ્ધિના અવયવરૂપ ગુણોનું ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ થાય છે, કિંતુ તે ગુણો અપરિણામિરૂપે સ્થિત રહેતા નથી તેથી સુખના ઉપભોગરૂપ બુદ્ધિવૃત્તિનો પરિણામ સ્થિર રહેતો નથી, પણ દુઃખાદિના ઉપભોગરૂપે પણ તે પરિણામ પામે છે. એકજ બુદ્ધિ પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા શાંત, ધીર અને મૂઢપણને એકવેલાએ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જાણવું:-ધર્મ, યાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અયાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય એ બુદ્ધિના આઠ ભાવોની પ્રધાનતા અને સુખ, દુઃખ અને મોહ એ બુદ્ધિવૃત્તિઓની પ્રધાનતા પરસ્પર વિરોધ પામે છે. તેમાં વિપાક પામેલા ધર્મવડે તેનાથી વિપરીત એવો અધર્મ વિરોધ પામે છે, તેમજ યાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને સુખવડે તેમનાથી વિપરીત એવાં અયાન, અવૈરાગ્ય, અનૈશ્વર્ય અને દુઃખ વિરોધ પામે છે. વિપાક નહિ પામેલાં સામાન્ય તો વિપાક પામેલા પ્રધાનની સાથે અવિરોધ-થી પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે એ ગુણો પરસ્પરના આશ્રયવડે સંપાદન કરેલાં સુખ દુઃખ અને મોહરૂપ ઉપભોગવાળા હોવાથી સર્વ બુદ્ધિ-વૃત્તિઓ દુઃખમોહાત્મક થાય છે. એમનો વિશેષ તો પૂર્વોક્તરીતે ગુણપ્રધાનભાવે કરેલો છે. વિષયસુખોનો તેમના ઉપાદાનકારણ ગુણોથી અભેદ હોવાથી કાર્યકારણના અભેદવડે તેમનું ઉપાદાનરૂપપણું છે તેથી વિષયસુખોની દુઃખરૂપના છે. એવી રીતે ઉપાધિથી અને સ્વભાવથી

વિવેકીએને સર્વ દુઃખરૂપ જણાય છે, ને બુદ્ધિમાનોને દુઃખ ત્યજવા-
 યોગ્ય છે. કારણના નાશવિના કાર્યનો નાશ થાય નહિ તેથી સર્વ
 દુઃખોનું કારણ શું છે તે જાણવું જોઈએ. આ મહાન દુઃખસમુદાયની
 ઉત્પત્તિનું ખીજ અવિદ્યા છે. તે અવિદ્યાના અભાવનો હેતુ સમ્યગ્દર્શન
 છે, જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર રોગ, રોગનો હેતુ, આરોગ્ય અને ઔષધાદિ ઉપાયો
 એમ ચાર વિભાગવાળું (સંક્ષિપ્ત અવયવરચનાવાળું) છે તેમ સર્વના
 આનુગ્રહમાટે પ્રવૃત્ત થયેલું આ યોગશાસ્ત્ર પણ સંસાર, સંસારનો હેતુ,
 મોક્ષ અને મોક્ષનો ઉપાય એમ ચાર વ્યૂહવાળું (સંક્ષિપ્ત અવયવરચના-
 વાળું) છે. તે ચાર વ્યૂહમાં દુઃખબુદ્ધ સંસાર તે હેતુ છે, પ્રધાન અને
 પુરુષનો સંયોગ એ હેતુનું કારણ છે, તે સંયોગની આત્યંતિક નિવૃત્તિ
 તે હાન કિંવા મોક્ષ છે, અને તે હાનનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન છે.
 “ પ્રવીપસ્યેષ નિર્વાણં વિમોક્ષસ્તસ્ય ચેતસઃ ॥ ” (તે ક્ષણિક-
 વિગ્ધાનું દીપકના નિર્વાણની પેઠે અત્યંત શાંત થવું તે કેવલ્ય છે,)
 એ વચનાનુસાર કેટલાક ઐહીકો ક્ષણિકવિગ્ધાનરૂપ આત્માના ઉચ્છેદને
 મોક્ષ માને છે તે અર્થ સંભવી શકતો નથી, કેમકે કોઈ પણ મનુષ્ય
 પોતાનો ઉચ્છેદ કરવાને ઇચ્છતો નથી. કોઈ પ્રકારના વ્યાવહારિક
 દુઃખોથી મરવાને ઇચ્છતો મનુષ્ય આપઘાત કરે છે તે પણ દુઃખની
 નિવૃત્તિને માટે તેમ કરે છે, પોતાના ઉચ્છેદને સુખરૂપ જાણી તેમ
 કરતો નથી. ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારી બુદ્ધિના નીલપીતાદિ બાહ્ય
 આકારોની અભ્યાસવડે નિવૃત્તિ થઈ વિશુદ્ધ વિગ્ધાનપ્રવાહનો ઉદય થાય
 તે મોક્ષ છે એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી, કેમકે તેમ મૌનિતાં મોક્ષનું
 જન્યપણાવડે અસ્થાયીપણું થાય છે, જે પુક્ત નથી. પ્રકૃતિપુરુષના
 સંયોગની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ જે હાન તે પુરુષનું સ્વરૂપ છે, પુરુષથી
 ભિન્ન નથી તેથી કેવલ્યરૂપ તે હાન હેતુ કિંવા ઉપદેય નથી,

કેમકે જે વસ્તુ પોતાનાથી ભિન્ન હોય છે તેજ હેય કિંવા ઉપાદેય થાય છે, પોતાનું રૂપ હેય અથવા ઉપાદેય થઇ શકતું નથી. એવી રીતે મોક્ષમાં ઉચ્છેદવાદ અને હેતુવાદનું નિરાકરણ થઇ જવાથી આત્માની સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવી એવો હેયોપાદેયશત્ય સાશ્વતવાદજ સિદ્ધ થાય છે, અને તેજ સમ્બર્ણદર્શન છે.

યોગવાર્તિકમાં “પરિણામતાયસંસ્કારદુઃખૈર્ગુણવૃક્ષ્યવિરોધા-
દ્વ દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિનઃ ॥” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે. તેનો અર્થ “પરિણામ, તાપ અને સંસ્કારથી ઉપજેલાં દુઃખોના હેતુપણાથી તથા ગુણોની વૃત્તિઓના અવિરોધથી અર્થાત્ દુઃખયુક્તપણાથી સુખ-
દુઃખના તત્ત્વના સાક્ષાત્કારવાળા વિવેકીઓને પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્ય સુખાદિક સર્વ દુઃખરૂપજ છે ” એવો થાય છે ૧૫

આ યોગશાસ્ત્ર ચિદ્રિસાશાસ્ત્રની પેઠે ચતુર્વ્યૂહ છે એમ કહ્યું. હવે સૂત્રકારભગવાન હયાદિ ક્રમદ્વારા તે ચતુર્વ્યૂહને પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છે છે, તેમાં પ્રથમ નીચેના સૂત્રથી હેયના સ્વરૂપને કહે છે:—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

પદબોધિની ટીકા:—અતીતસ્ય વ્યતિક્રાન્તત્વાત્ વર્તમાન-
સ્ય તુ પરિત્યક્તુમશ્કયત્વાત્ અનાગતમેવ સંસારદુઃખં હેયં
હાતવ્યમ્ । ભવિષ્યદુઃસ્વનાશાયૈવ યતિતવ્યમિત્યુપદેશઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—ભવિષ્યનું દુઃખ ત્યજવાયોગ્ય [છે.] ૧૬

વિવેચન:—પ્રાણિમાત્રને પ્રાયશઃ દુઃખ પ્રતિકૂલ પ્રતીત થાય છે તેથી તે અત્યંત નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય ગણાય છે. તે દુઃખના અવસ્થાભેદે કિંવા કાલભેદે ત્રણ પ્રકાર છે, ભૂતદુઃખ, વર્તમાનદુઃખ અને ભાવિ-
દુઃખ. તેમાં ભૂતકાલની સાથે જેનો સંબંધ હતો એવું ભૂતદુઃખ તે

ભોગવડે નિવૃત્ત થઇ ગયું છે તેથી તે ત્યજવાયોગ્ય રહ્યું નથી. વર્ત-
માનકાલની સાથે સંગ્રંધ રાખનારા વર્તમાનદુઃખનો જોડે ભોગવડે નાશ
કર્યો નથી તોપણ તેના ભોગનો આરંભ થઇ ગયો છે. તે તે ઉત્તર-
ક્ષણમાં, કાર્યનો તૃતીયક્ષણમાં નાશ થાય છે એ નિયમે, પોતાની
મેળેજ નાશ પામશે, એટલે તેની નિવૃત્તિમાટે યત્ન કરવો તે નિષ્ફલ
છે. પરિશેષથી ભવિષ્યકાલની સાથે સંગ્રંધ રાખનારું જે ભાવિદુઃખ છે
તે દુઃખ નેત્રગોલકજેવા યોગીને ક્લેશ આપે છે, પણ માત્ર શબ્દવડે
દુઃખને જાણનારા અવિવેકિજનોને તે ક્લેશ આપતું નથી, તેજ
નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય છે. વસ્તુતાએ એ દુઃખ પુરુષમાં નથી, પણ ચિત્ત-
માં છે, કિંતુ અવિવેકથી પુરુષ પોતાનામાં માને છે માટે તે નિવૃત્ત
કરવાયોગ્ય છે.

ભાવિદુઃખના અસ્તિત્વનો અભાવ છે એમ શંકા કરવી યોગ્ય
નથી, કેમકે સર્વ પરિણામિવસ્તુઓમાં કાર્યની અનાગત અવસ્થા અનુ-
માનવડે જણાય છે. અસત્તની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ, એટલે અહિં પણ
ચિત્તમાં દુઃખો અનાગત અવસ્થાએ રહે છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ.

પૂર્વસૂત્રમાં વિવેકીઓને સર્વ દુઃખરૂપજ છે એમ કહ્યું છે,
પણ ત્યાં તે દુઃખની કઇ અવસ્થા નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય છે તે
જણાવ્યું નથી, તે જણાવવામાટે પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઇ છે.

અનાગતદુઃખ નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય છે એમ જે આ સૂત્રમાં કહ્યું
તેવડે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની ઐકાંતિક અને આત્મંતિક નિવૃત્તિ
કરવી એ મોક્ષ છે એમ પણ સૂચવ્યું છે. આજ અર્થે શ્રીશંખ્ય-
દર્શનમાં “અથ ત્રિવિધદુઃકાલ્પન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ ॥”
(હવે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિ એ અત્યંતપુરુષાર્થ છે,) એ
સૂત્રથી, અને શ્રીન્યાયદર્શનમાં “દુઃકાલ્પન્તત્રિમોહોડપર્ણઃ ॥”

(એકવીશ પ્રકારનાં દુ.ખોથી અત્યંત મોકળા થવું તે મોક્ષ છે,) એ સૂત્રથી કહ્યો છે. ૧૬

એવી રીતે હેયના સ્વરૂપને કહીને હવે હેયના હેતુને જાણવા વિના હેયની અત્યંતનિવૃત્તિ કરી શકાય નહિ માટે ક્રમથી પ્રાપ્ત તે હેયના હેતુને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે દેખાડે છે:—

દ્રષ્ટૃદૃશ્યયોઃ સંયોગો હેયહેતુઃ ॥ ૧૭ ॥

પદબોધિની ટીકા:—દ્રષ્ટા પુરુષઃ । સ હિ બુદ્ધિસ્થસ્વ-
છાયાત્મકદર્શનવાન્ । દૃશ્યં બુદ્ધિસત્ત્વમ્ । બુદ્ધિર્હિં ઇન્દ્રિયદ્વારા
શબ્દાદ્યાકારેણ પરિણમતે ચિચ્છાયાપત્ત્યા ચ પુરુષાભેદેન
દૃશ્યા ભવતીત્યર્થઃ । અત એવ તયોઃ સંયોગઃ તાદૃશસ્વસ્વામિ-
ભાવસમ્બન્ધઃ હેયસ્ય દુઃસ્વસ્ય હેતુઃ કારણમ્ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો સ્વસ્વામિભાવસંબન્ધ [તે]
હેયનો હેતુ [છે.] ૧૭

વિષેયન:—સ્વચ્છસ્વભાવવાળી બુદ્ધિમાં પડતા પોતાના પ્રતિ-
બિંબરૂપ દર્શનવાળો હોવાથી ઉદાસીન પુરુષ પણ દ્રષ્ટા એટલે બુદ્ધિનો
સાક્ષી કહેવાય છે. બુદ્ધિસત્ત્વનું કારણ પ્રમાણ, બુદ્ધિસત્ત્વ, બુદ્ધિસત્ત્વની
સુખદુઃખાદિ વૃત્તિઓ અને બુદ્ધિસત્ત્વમાં આરંભ થયેલા શબ્દાદિ ધર્મો
એ સર્વ દૃશ્ય છે. જોકે બુદ્ધિમાં આરંભ થયેલો પુરુષ પણ દૃશ્ય છે
તથાપિ તેના દુઃખશક્તિપણાવડે તેનું દર્શન દુઃખનું કારણ નથી એ
આશ્ચર્યવડે અહિં દૃશ્યમાં પુરુષની અણુના કરી નથી. બુદ્ધિસત્ત્વાદિ સ્વ અને
તેની અપેક્ષાએ પુરુષ તેનો સ્વામી કહેવાય છે. એ બંનેના સ્વસ્વામિભાવ-

સંબંધને અહિં સંયોગ કહેલો છે. એ સંયોગને દ્રષ્ટૃદશ્યભાવસંબંધ કિંવા ભોક્તૃભોગ્યભાવસંબંધ પણ કહેવામાં આવે છે. આ દ્રષ્ટા, દશ્ય અને સંયોગનાં સ્વરૂપ ભગવાન સૂત્રકાર પોતેજ આગળ કહેશે. પુરુષ તથા બુદ્ધિસત્ત્વાદિનો જે સ્વસ્વાભિભાવસંબંધ છે તેજ હેયરૂપ દુઃખનું કારણ છે. બુદ્ધિસત્ત્વાદિ દશ્ય ભોગ્યપણાવડે પુરુષને ઉપકાર કરે છે તેથી તે (બુદ્ધિસત્ત્વાદિ દશ્ય) પુરુષનું સ્વ એટલે આત્મીય કહેવાય છે, અને તેની અપેક્ષાએ તે પુરુષ તે બુદ્ધિસત્ત્વાદિ દશ્યનો સ્વામી કહેવાય છે. વ્યવહારમાં પણ ભોગ્ય જે સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધનાદિ પદાર્થો છે તે ભોક્તાનાં સ્વ એટલે આત્મીય ગણાય છે, અને તેની અપેક્ષાએ ભોક્તા તે સ્વનો સ્વામી ગણાય છે.

શંકા:—શબ્દાદિ આકારની પ્રાપ્તિવડે બુદ્ધિસત્ત્વ પરિણામી હોવાથી બલે શબ્દાદિ આકારવાળું થાય, પણ અસંગ અને અપરિણામી પુરુષને બુદ્ધિસત્ત્વનો સંબંધ થાય છે એમ જો સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી પુરુષનું સંગીપણું અને પરિણામીપણું થશે, અને જો તેના સંબંધને સ્વીકાર કરવામાં નહિ આવે તો બુદ્ધિસત્ત્વમાં આરૂઢ થયેલા તે શબ્દાદિ વિષયોનું દશ્યપણું સંભવી શકશે નહિ, કેમકે દ્રષ્ટાવડે સંબંધ નહિ પામેલું એવું કોઈ દશ્ય ક્યાંઈ જોવામાં આવતું નથી.

સમાધાન:—ચિત્તિશક્તિરૂપ પુરુષની સાથે દેશથી અથવા કાલથી સંબંધ નહિ પામ્યા છતાં પણ અત્યંત સ્વગ્રહપણાને લીધે બુદ્ધિસત્ત્વ યોગ્યતાલક્ષણસંબંધવડે ચૈતન્યના જેવું થયું હતું શબ્દાદિના અનુભવ કરે છે એ અર્થ પ્રથમપાદમાં “ **વૃત્તિભાસ્યમિતરત્ન ॥** ” એ સૂત્રવડે કહેવાઈ ગયો છે. એમ હોવાથીજ શબ્દાદિ આકાર પરિણામ પામેલા બુદ્ધિસત્ત્વે નિવેદન કરેલા સુખાદિને ભોગ્યવતો હતો દ્રષ્ટા તેનો સ્વામી થાય છે, અને તેવું બુદ્ધિસત્ત્વ ભોગ્યપણુને પામી દ્રષ્ટૃરૂપ

સ્વામીનું સ્વ થાય છે. જેમ અમરકાંતમણિ (મોહનું આકર્ષણ કરનાર પાપાણુ) પોતાના સામીખવડે શોહશલાકાનું પુરુષના શરીરમાંથી આકર્ષણ કરી પુરુષને ઉપકાર કરે છે તેમ બુદ્ધિસત્ત્વાદિ દશ્મપણાવડે પુરુષને ઉપકાર કરી દ્રષ્ટા પુરુષનાં ભોગ્ય થાય છે. બુદ્ધિસત્ત્વ વસ્તુતાએ પુરુષની પેઠે સ્વયંપ્રકાશ નથી, કિંતુ ચૈતન્યથી ભિન્ન જડરૂપ છે, અને ચૈતન્યના પ્રતિબિંબવડે તે ચૈતન્યના જેવા રૂપને પ્રાપ્ત થયેલું જણાય છે. બુદ્ધિને સ્વયંપ્રકાશ માનવામાં આવે તો પોતેજ પ્રકાશ કરનાર તથા પ્રકાશ્ય થાય જે નહિ બની શકે એવું છે તેથી પુરુષજ તેના પ્રકાશક છે એમ માનવું જોઈએ. એમ સ્વીકારવાથી પુરુષનું દ્રષ્ટાપણું અને બુદ્ધિસત્ત્વનું દશ્મપણું અચલ રહે છે. તે બુદ્ધિસત્ત્વ પુરુષને આશ્રયે નહિ રહેલું હોવાથી સ્વતંત્રજેવું છતાં પણ પુરુષના ભોગ્યોક્ષને મારે પ્રવૃત્ત થનારું હોવાથી પુરુષને અધીન છે એમ કહેવાય છે.

શંકા:—દશ્શક્તિરૂપ પુરુષનેા અને દર્શનશક્તિરૂપ બુદ્ધિસત્ત્વનેા જે સંબંધ છે તે સ્વાભાવિક છે વા નૈમિત્તિક છે ? તેના સ્વાભાવિકપણામાં સંબંધીનેા સંબંધ નિત્ય થવાથી તે સંબંધનેા ઉન્નહેદ થવો અશક્ય છે, અને તેમ થવાથી સંસારનું નિત્યપણું થશે. નૈમિત્તિકપણામાં પણ કલેશ, કર્મ અને તેની વાસના અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ છે તેથી તેમના સહ-ભાવવડે અંતઃકરણનેા સહભાવ, અને અંતઃકરણના સહભાવવડે તે કલેશાદિનેા સહભાવ એમ બંનેને પરસ્પરની અપેક્ષારૂપ અન્યોન્યા-ભયદોષથી અને સ્પૃહાની આદિમાં તેના અનાદિપણાના અસંભવથી, સંસારની અતુલપતિજ સિદ્ધ થશે. કહ્યું છે કે:—

“ પુમાનકર્તા યેષાં તુ તેષામપિ ગુર્ભઃ ક્રિયા ।

કથમાદૌ ભવેત્તન્ન કર્મ તાવન્ન વિચ્યતે ॥ ૧ ॥

મિથ્યાજ્ઞાનં ન તત્રાસ્તિ રાગદ્વેષાદયોઽપિ વા ।

મનોવૃત્તિર્હિ સર્વેષાં ન ચોત્પન્નં મનસ્તદા ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જેઓને મતે પુરુષ અકર્તા છે તેઓને મતે પણ પ્રથમ ગુણોવડે ક્રિયા કેમ ઉપજી શકે ? તે કામે કર્મ તો વિદ્યમાન નથી. મિથ્યાજ્ઞાન વા રાગદ્વેષાદિ પણ તે સમયમાં નથી. ત્યારે મન પણ ઉત્પન્ન થયું નથી તેથી સર્વેની મનોવૃત્તિ પણ નથી. એવી રીતે કર્મ, મિથ્યાજ્ઞાન, રાગદ્વેષાદિ અને મનોવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી પુરુષને અકર્તા માનનારના સિદ્ધાંતમાં ગુણોવડે પ્રથમ ક્રિયા સંભવતી નથી.

સમાધાન:—તે સ્વસ્વાભિભાવસંબંધ સ્વાભાવિક નથી, કિંતુ નૈમિત્તિક છે. એમ છતાં પણ તે અનાદિનિમિત્તવડે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેનું અનાદિપણું છે, પણ આદિપણું નથી. અવિદ્યાદિ ક્લેશ, શુભા-શુભકર્મ, તેની વાસનાનો પ્રવાહ અને આ સંબંધ અનાદિ છે. જેમ વર્ષાની નિવૃત્તિ થયે તૃણાદિ ઋત્તિકાના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ પુનઃ વર્ષાકાલમાં પાછાં પૂર્વરૂપે પ્રકટ થાય છે તેમ પ્રલયાવસ્થામાં આ સંબંધ અંતઃકરણની સાથે પ્રધાનના સમપણાને પ્રાપ્ત થયો છતો પણ સર્જના આદિમાં તે પુનઃ તેવોજ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ પ્રલય-કાલમાં એ સંબંધના સંસ્કારસહિત બુદ્ધિસત્ત્વ પ્રધાનમાં લીન થવાથી તે સંબંધ સામાન્યરૂપે રહે છે, અને સૃષ્ટિકાલમાં તે સંસ્કારસહિતજ તે બુદ્ધિસત્ત્વ પાછું પૂર્વસર્જમાં જે પુરુષસાથે સંબંધવાળું હતું તે પુરુષસાથે સંબંધ પામે છે, એટલે તે કામે સંબંધ વિશેષરૂપે રહે છે. પ્રલયકાલમાં એ સંબંધનો માત્ર તિરોભાવજ થાય છે, તેની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ થતી નથી, આત્યંતિકી નિવૃત્તિ તો વિવેકપ્રાપ્તિવડે જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વનો અધિકાર સમાપ્ત થાય છે ત્યારેજ થાય છે. ઉપાદાનપણ્યવડે આ સંયોગ-

નું કારણ અવિદ્યા છે, અને સ્થિતિહેતુપણાવડે ભોગભોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ કારણ છે. પુરુષના ભોગ અને ભોક્ષને અધીન તે સંયોગની સ્થિતિ હોવાથી એ સંયોગને પુરુષાર્થે કરેલો કહ્યો છે. તે સંયોગ દુઃખનું કારણ છે. શ્રીપંચશિખાચાર્ય પણ નીચેના વચનથી એમજ કહ્યું છે:-

“તત્સંયોગહેતુર્વિવર્જનાત્સ્યાદયમાત્યન્તિકો દુઃસ્વપતીકારઃ॥”

ભાવાર્થ:-પુરુષ અને બુદ્ધિના સંયોગ દુઃખનો હેતુ છે, તે હેતુનો અત્યંત ઉચ્છેદ કરવાથી દુઃખની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ તે સંયોગનો અત્યંત ઉચ્છેદ ન થવાથીજ પુરુષને દુઃખ છે.

એ સંયોગ અનાદિ હોવાથી ક્લેશ, કર્મ અને તેની વાસના જે અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ છે તેમનો અંતઃકરણનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે સદ્ભાવ હોય, અને જ્યારે ક્લેશ, કર્મ અને તેની વાસનાનો સદ્ભાવ હોય ત્યારેજ અંતઃકરણની સ્થિતિ તથા સંયોગનો સદ્ભાવ હોય એવા અન્યોન્યાશ્રયદોષની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

લોકમાં પણ પરિહાર કરવાયોગ્ય દુઃખના કારણની મનુષ્યો નિવૃત્તિ કરતા હોય એમ જોવામાં આવે છે. પાદતલનું (પગના તળાનું) કંટકના બેદવડે દુઃખભાગીપણું છે, અને કંટકનું બેદદ્વારા દુઃખહેતુપણું છે, તથા ઊધાડે પગે કંટકપર ન ચાલવું કિંવા પગરખાના અંતરાયવડે કંટકપર પગ મૂકીને ચાલવું તે કંટકના બેદવડે થનારા દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય છે. તે દુઃખાશ્રય, દુઃખનો હેતુ અને તેના પરિહારનો ઉપાય એ ત્રણને લોકમાં જે જાણે છે તે તે દુઃખહેતુની નિવૃત્તિનો ઉપાય કરતો હતો કંટકના બેદથી ઉત્પન્ન થનારા દુઃખને પામતો નથી. સિદ્ધાંતમાં પણ તીવ્રપણાવડે તાપક રજોશુભ્રુનું યદુપણાવડે સત્ત્વ એ તથ્ય છે. તપક્રિયાના કર્મસ્થપણાથી સત્ત્વરૂપ કર્મમાં તાપ ઉપજવ-

નારી ક્રિયા છે, અપરિણામી અને નિષ્ક્રિય એવા ક્ષેત્ર-પુરુષ-માં તે નથી. પુરુષને વિષયનું દર્શન કરાવનાર સત્ત્વ તત્ત્વમાન થયે સતે તેના આકારને અનુસરનાર પુરુષ પણ અનુતાપ પામે છે એમ મૂઢાને જણાય છે. બુદ્ધિ અને પુરુષના સંયોગની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ કરવી એ તે તાપદુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય છે.

યોગવાર્તિકકારે આ સૂત્રનો અર્થ “મુખ, દુઃખ અને મોહાત્મક દશ્યવાણી બુદ્ધિની સાથે દ્રષ્ટા એટલે સાક્ષીનો જે કાઠ અને અગ્નિની પેઠે સંપર્ષ છે તે પુરુષને બંધનામના દુઃખનો હેતુ છે” એવો કરી દ્રષ્ટા અને દશ્યનો કાઠાગ્નિના જેવો સંપર્ષ તે સંયોગ છે એમ સંયોગનો અર્થ કર્યો છે, પણ ભગવાન સૂત્રકારના હવે પછીના કથનપ્રમાણે પ્રધાન એ મુખ્યપણે દશ્ય છે, અને તે તથા પુરુષ યોગસિદ્ધાંતપ્રમાણે નિરવયવ અને વિશુ છે તેથી તે બંનેનો તેવો સંયોગ સંભવી શકતો નથી એમ જણાય છે તેથી તે બંનેમાં રહેલી સ્વસ્વાભિભાવની યોગ્યતામાત્રનેજ સંયોગ માનવો એ વધારે ઉચિત છે. વળી કાઠ-અગ્નિના જેવા સંપર્ષને અહિં સંયોગ માનવામાં આવે તો જીવન્મુક્તને પણ પુરુષ અને બુદ્ધિસત્ત્વનો એવો સંયોગ છે તો તેથી તેમને પણ દુઃખના હેતુના વિદ્યમાનપણાવડે વાસ્તવિક દુઃખાનુભવ થવાનો પ્રસંગ આવશે, અને યોગ્યતાને સંયોગ માનવાથી જીવન્મુક્તને વિવેકપ્રમાતિવડે તે બંનેમાંથી સ્વસ્વાભિભાવની યોગ્યતા બાદ પામી ગયેલી હોવાથી તેમને વાસ્તવિક દુઃખાનુભવ થતો નથી માટે તે દોષની પ્રાપ્તિ નહિ થાય તેથી પણ યોગ્યતાને સંયોગરૂપે સ્વીકારવી એજ યોગ્ય છે. આ સંયોગનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પાદના ત્રેતીશમા સૂત્રમાં થશે. ૧૭

એવી રીતે દ્રષ્ટદશ્યનો સંયોગ હેતુરૂપ દુઃખનું કારણ છે એમ

કહ્યું હવે દેહા, દેશ્ય તથા સંયોગના સ્વરૂપને ભગવાન સૂત્રકાર કહેશે, તેમાં પ્રથમ દેશ્યના સ્વરૂપને નીચેના સૂત્રવડે કહે છે:—

પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશીલં ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં ભોગાપવર્ગાર્થં દૃશ્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—પ્રકાશશીલં સત્ત્વમ્ । ક્રિયા-
શીલં રજઃ । સ્થિતિશીલં તમઃ । સ્થિતિશ્ચ પ્રકાશક્રિયાયોઃ
અતિબન્ધરૂપા । તથા ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં ભૂતાનેન્દ્રિયાણિ ચ
તાનિ આત્મા સ્વરૂપાભિન્નઃ પરિણામો यस્ય તત્તથાવિધં દૃશ્યં
જ્ઞેયજાતમિત્યર્થઃ । તદ્વચ્ચ ભોગાપવર્ગાર્થં ભોગાપવર્ગૌ અર્થઃ
પ્રયોજનં यस્ય તત્તથાવિધમ્ । પ્રકૃતિતત્ત્વિકારાત્મકં સર્વમેવ
દૃશ્યં પુરુષસ્ય ભોગાપવર્ગહેત્વિતિ યાવત્ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—[પુરુષના] ભોગ તથા ભોક્ષરૂપ પ્રયોજન-
વાળા, ભૂતો તથા ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણામ પામેલા, [અને] પ્રકાશ
ક્રિયા ને સ્થિતિરૂપ સ્વભાવવાળા [સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો]
દેશ્ય [કહેવાય છે.] ૧૮

વિવેચન:—પુરુષના અધિકારપ્રમાણે તેના ભોગ તથા ભોક્ષરૂપ
પ્રયોજનવાળા, સૂક્ષ્મસ્થૂલભૂતો તથા સૂક્ષ્મસ્થૂલ ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણામ
પામેલા, અને પ્રકાશ ક્રિયા ને સ્થિતિરૂપ સ્વભાવવાળા સત્ત્વ, રજસુ અને
તમસુ આ ત્રણ ગુણો દેશ્ય કહેવાય છે. એ ત્રણ ગુણને પ્રકૃતિ, અવ્યક્ત

ક્રિયા માયા પણ કહેવામાં આવે છે. નીચેના શ્રીબૃહદાસિદ્ધના શ્લોક-
માં તેનાં પ્રકૃતિ, માયા તથા અણુ એવાં નામો પણ આપ્યાં છે:—

“ નામરૂપવિનિર્મુક્તં ચસ્મિન્સંતિષ્ઠતે જગત્ ।

તમાહુઃ પ્રકૃતિં કેચિત્ માયામન્યે પરે ત્વણન્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—નામરૂપથી સારી રીતે મોકળું થયેલું જગત્ જેમાં
સ્થિતિ કરે છે તેને કોઈ (સાંખ્યવાદીઓ) પ્રકૃતિ કહે છે, કોઈ
(વેદાંતીઓ) માયા કહે છે, અને બીજાઓ (તાકિકો) અણુઓ કહે છે.

શંકા:—જે ત્રણ ગુણથી ભિન્ન પ્રકૃતિ નથી તે “અજામેકાં
લોહિતશુક્લકૃષ્ણામ્ ॥ ” (રંગસ્, સત્ત્વ ને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો-
વાળા એક પ્રકૃતિ,) એ શ્રુતિમાં પ્રકૃતિનું એકપણું કેમ કહ્યું છે ?
તથા “ સર્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્મવાઃ ॥ ” (સત્ત્વ,
રંગસ્ અને તમસ્ એ ગુણો પ્રકૃતિથી ઉપજેલા છે,) એ સ્મૃતિવચન-
માં સત્ત્વાદિનું પ્રકૃતિકાર્યપણું કેમ કહ્યું છે ?

સમાધાન:—ત્રણ ગુણની સામ્યાવસ્થા એ પ્રકૃતિ છે, ત્રણ ગુણથી
ભિન્ન બીજી કોઈ પ્રકૃતિ નથી તેથી “ અજામે૦ ” એ શ્રુતિમાં
પ્રકૃતિને એક કહી છે. બુદ્ધિના ઉપાદાનકારણરૂપે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો
સામ્યાવસ્થાનો ભંગ થઈ પ્રકૃતિમાંથી ઉપજે છે માટે તે ત્રણ ગુણોને
“ સર્વં ” ઇત્યાદિ શ્રીભગવદ્ગીતાના વચનમાં પ્રકૃતિના કાર્યરૂપે કહેલા
છે, એટલે એ વચનોમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી.

સષ્ટિકાલમાં પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિરૂપ ત્રણ ગુણોનું કાર્ય વિધ-
માન રહે છે, પણ પ્રલયકાલમાં તે પ્રકાશાદિ કાર્યનો અભાવ હોય છે તેથી
સૂત્રમાં કાર્યપદનું ગ્રહણ નહિ કરતાં જીલિપદનું ગ્રહણ કર્યું છે. સ્વ-
ભાવનો નાશ સંભવતો નથી તેથી ગુણોના પ્રકાશાદિ સ્વભાવ સષ્ટિકાલે

તેમજ પ્રલયકાલે સર્વંના વિદ્યમાન રહે છે, એટલે ક્ષીણપદના મહત્ત્વકે સ્વભાવ કાષ્ઠ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી. બુદ્ધિ આદિની વૃત્તિનો આલોક તથા ભૌતિક આલોક તે પ્રકાશ કહેવાય છે, અને યત્ન તથા ચલન તે ક્રિયા કહેવાય છે. પૂર્વોક્ત પ્રકાશ અને ક્રિયાથી રહિતપણું ક્રિયા તે બંનેનો પ્રતિબંધ તે સ્થિતિ કહેવાય છે. પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ એ સત્ત્વગુણ, રજ્જે-ગુણ અને તમોગુણનો સ્વભાવ છે એ ગુણો, બંધ રસ રૂપ સ્પર્શ અને શબ્દ એ તન્માત્મરૂપ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો, તથા પૃથ્વી જલ તેજ વાયુ અને આકાશ એ પાંચ સ્થૂલભૂતો, અલંકાર અને બુદ્ધિ એ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો, તથા વાણી હાથ પગ ઉપરથ ને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, અને કાન ત્વચા આંખ રસના ને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા મન એ અગ્નીઆર સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો એ સર્વનું કારણ છે, અર્થાત્ સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ ભૂતો તથા સૂક્ષ્મસ્થૂલ ઇન્દ્રિયો એ ગુણોનો પોતાનાથી અભિન્ન પરિણામ છે. એ ગુણો અવિવેકી પુરુષના ભોગરૂપ પ્રયોજનવાળા અને વિવેકી પુરુષના મોક્ષરૂપ પ્રયોજનવાળા છે. પોતાના વિકારોસહિત એ ત્રણ ગુણો દૃશ્ય કહેવાય છે. એ ગુણોનું પરસ્પર નિત્ય મિશ્રણ હોવાથી તેમના બેદનું પ્રત્યક્ષ અશક્ય છે, માત્ર સુખ પ્રકાશ અને લઘુત્વ, દુઃખ ક્રિયા અને પ્રેરણા, તથા મોહ જ્ઞાનાવરણ ને ગુરુત્વ આ કાર્યો પૃથક્ પૃથક્ દેખાય છે તેથી તે ગુણોનો બેદ એ લિંગવડે અનુમાન કરાય છે.

સત્ત્વાદિ ગુણો પ્રકૃતિરૂપ છે, પણ પ્રકૃતિના ધર્મરૂપ નથી. પુરુષના ઉપકરણપણાથી તથા બંધકપણાથી સત્ત્વાદિને ગુણો કહેલા છે, તે પ્રકૃતિના ધર્મો છે એમ જણાવવા તેમને ગુણો કહેલા નથી. સત્ત્વાદિ ગુણો પ્રકૃતિના ધર્મો નથી, પણ પ્રકૃતિરૂપજ છે એ અર્થ શ્રીસાંખ્યદર્શનમાં પણ “ સત્ત્વાદીનામતત્ત્વમ્-ત્ત્વં તદ્રૂપસ્વાત્ ॥ ” (સત્ત્વાદિ ગુણો પ્રકૃતિરૂપ છે, પણ પ્રકૃતિના

ધર્મરૂપ નથી,) એ સૂત્રવડે દર્શો છે. સત્ત્વાદિ ગુણો દ્રવ્યરૂપ છે એ હવે પછી કહેવામાં આવતા હેતુઓથી પણ સિદ્ધ થાય છે. પ્રકાશસ્વભાવવાળો સત્ત્વગુણ, ક્રિયાસ્વભાવવાળો રજોગુણ અને સ્થિતિસ્વભાવવાળો તમોગુણ એ ત્રણે ગુણો પરસ્પર મુખ્યગુણવિભાગવાળા છે, એટલે સત્ત્વગુણનો અધિક ભાગ જે પ્રકાશ તે રજોગુણના ન્યૂનભાગ દુઃખવડે તથા તમોગુણના ન્યૂનભાગ દોનતાવડે મિશ્ર હોય છે એ પ્રમાણે રજોગુણમાં તથા તમોગુણમાં પણ અધિકપણું તથા સ્વરૂપપણું જાણવું. વળી તે ગુણો નીચેની શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પુરુષની સાથે સંયોગ-વિભાગરૂપ ધર્મવાળા છે:—

“અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં વહીઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સરૂપાઃ ।

અજો લેકો જુષમાણોઽનુશેતે જહાત્યેનાં મુક્તભોગામજોઽન્યઃ ॥”

ભાવાર્થ:—યુદ્ધિસત્ત્વથી આત્માના વિવેકને નહિ જાણનાર કોઈ પુરુષ રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણરૂપ પ્રકૃતિ જે પોતાના જેવી એટલે દુઃખ, સુખ તથા મોહરૂપ બહુ પ્રજાને સૃજનારી છે તેને અનુસરી અવિદ્યાવડે યુદ્ધિમાં રહેલા સુખાદિને આત્મામાં માનતો હતો. “હું સુખી” “હું દુઃખી” “હું મૂઢ” એવી વાસનાવડે સંસારમાં બ્રમણ કરે છે. [એ કથનવડે પુરુષની સાથે સંયોગધર્મવાળા ગુણો છે એમ જાણવું. હવે વિભાગધર્મવાળા ગુણોને કહે છે:—] યુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષના અન્યપણાના જ્ઞાનવાળો ખીજો પુરુષ જેણે ભોગ અને મોક્ષ કર્યો છે એવી પ્રકૃતિને અનાત્મપણાવડે ત્યજે છે.

એ ગુણો પરસ્પરના આશ્રયવડે પોતપોતાના કાર્યને સંપાદન કરે છે. જ્યારે સર્વે ગુણો સર્વે કાર્યોનું કારણ થાય છે ત્યારે સત્ત્વાદિ પણ ક્રિયાદિના હેતુ થવાથી તેમને સક્ષિપણાદિની પ્રાપ્તિ થવાવડે તે પ્રકાશાદિ-

નું મિશ્રપણું થશે એવી શંકાને અવકાશ નથી, કેમકે પરસ્પરના અંગઅંગિભાવવડે ઉપજેલા કાર્યમાં પણ પ્રકાશધર્મ સત્ત્વગુણનોજ છે, દ્વિયાધર્મ રજોગુણનોજ છે, અને સ્થિતિધર્મ તમોગુણનોજ છે તેથી પ્રકાશદિના વિભાગનું સંમિશ્રણ નથી, અર્થાત્ ગમે તે ગુણનું અંગીપણું હોય તોપણ અંગપણાવડે રહેલા અન્યશુદ્ધો પોતાના ધર્મને ત્યજી અંગીનદ ધર્મસાથે મિશ્ર થઇ જતા નથી. જો તે ગુણોના ધર્મોનું મિશ્રણ ન થતું હોય તો તે ગુણો એકત્ર થઇને કોઇ કાર્ય કરી શકે નહિ, કેમકે જેમના ધર્મોનું મિશ્રણ થતું નથી એવા કોઇ પણ પદાર્થો એકત્ર થઇને કોઇ કાર્ય કરતા હોય એમ કદીપણુ જોવામાં આવતું નથી; તંતુ, મૃતિકાનો પિંડ અને તુણ એ ત્રણે એકત્ર થઇને ઘટાદિનાં કારણ થતાં નથી એ પ્રસિદ્ધ છે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જાણવું:-જોકે ઉપાદાનકારણ સમાનગતિવાળું હોય તેજ થાય છે તોપણ સહકારિકારણ તો અતુલ્યગતિવાળું પણ થઇ શકે છે. સહકારિકારણ સમાનગતિવાળુંજ જોઇએ એવો નિયમ નથી. જે સહકારિકારણ ન હોય તે ઉપાદાનકારણજોડે મળી કાર્ય ઉપજાવી શકે નહિ. ધાસ અને તંતુઓ ઘડાનાં સહકારિકારણ નથી તેથી તેના ઉપાદાનકારણ મૃત્તિકાસાથે મળી ઘટાદિને ઉપજાવી શકે નહિ. સત્ત્વપણાદિ જાતિવડે જે ગુણો સજાતીય છે તે કાર્યનાં ઉપાદાનકારણ છે, અને સહકારિશક્તિવાળા જે વિજાતીય છે તે પોતપોતાની શક્તિના વિભાગવડે તે કાર્યને આશ્રય આપનારા છે. અહિં જે સત્ત્વાદિનું બહુપણું કહ્યું તે વ્યક્તિરૂપે જાણવું, અને ત્રિગુણપણાનો વ્યવહાર સત્ત્વપણાદિ જાતિમાત્રવડે જાણવો. દિવ્યશરીરની ઉત્પત્તિમાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન અને રજોગુણ તથા તમોગુણ ગૌણ હોય છે, મનુષ્યશરીરની ઉત્પત્તિમાં રજોગુણ પ્રધાન અને સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણ ગૌણ હોય છે, અને તિર્યક-

સરીરની ઉત્પત્તિમાં તમોગુણ પ્રધાન અને સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણ ગૌણ હોય છે. એવી રીતે એ ત્રણ ગુણો પોતપોતાના પ્રધાનપણાના સમયમાં કાર્ય ઉપજાવવાપ્રતિ ઉદ્દ્યુત્પત્તિવાળા થાય છે, અને અન્યના ગુણ-પણામાં પણ સહકારિપણાવડે તેમના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે. તે ગુણો એકત્ર થઇને કાર્ય કરવાને સમર્થ છે માટે તેમણે કાર્ય કરવુંજ જોઇએ, વિરામ નજ પામવું જોઇએ એવો નિયમ નથી માટે તે ગુણોને કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કોઈ હેતુ હોવો જોઇએ, અને તે હેતુ ભોગમોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ છે. પુરુષના ભોગમોક્ષરૂપ પુરુષાર્થના કર્તવ્ય-પણાવડે સામર્થ્યવાળા તે ગુણો પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષના અન્યપણાના જ્ઞાનરૂપ પુરુષાર્થ સંપાદન કર્યા પછી સમગ્ર પુરુષાર્થથી નિવૃત્ત થઈ તે ગુણો કાર્યનો આરંભ કરતા નથી. અચરકાંતમણિ જેમ સન્નિધિમાત્રવડે પુરુષને ઉપકાર કરે છે તેમ આ ગુણો પણ સન્નિધિમાત્રવડે પુરુષને ઉપકાર કરે છે. પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પ્રધાન એવા સત્ત્વ, રજસ્ અથવા તમસુમાંના કોઇ એકની વૃત્તિને ગુણભાવે રહેલા બીજા બે ગુણો ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તવિનાજી અનુસરે છે. ધર્માધર્મ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિમાં પ્રયોજક નથી એ અર્થ આ ગ્રંથના ચોથા પાદમાં ભગવાન સૂત્રકર “નિમિત્તમપ્રયોજકં પ્રકૃતીનાં લક્ષણમેદન્તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ॥” (જેમ જલથી બરેલા એક ક્યારામાંથી બીજા ક્યારામાં જલ લઈ જવાને ઇચ્છતો ખેડુત તે જલને હાથવડે ખેંચતો નથી, કિંતુ જલને પ્રતિબંધ કરનાર ક્યારાની પાછનું ભેદન કરે છે, તેમ કર્વણથી જલ પોતેજ અન્ય ક્યારામાં જાય છે તેમ ધર્માધર્મ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિમાં પ્રયોજક નથી, કિંતુ તે ધર્માદિથી પ્રતિબંધકનો ભેદ થાય છે તેથી પ્રકૃતિ પોતેજ યથાયોગ્ય પરિણામ પામે છે,) એ સૂત્રવડે કહેશે. કાર્ય-

કારણભાવને પામેલા આ ગુણો દસ્ય કહેવાય છે. આનાથી બિન્ન અન્ય દસ્ય નથી. તે દસ્ય પૂર્વે કહેલાં સૂક્ષ્મસ્થૂલ ભૂતરૂપે તથા સૂક્ષ્મસ્થૂલ ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણામ પામે છે. સત્કાર્યવાદમાં જે જે રૂપ હોય તે તે રૂપરૂપે પરિણામ પામે છે, એટલે અહિં ગુણોનો ભૂતેન્દ્રિયરૂપ પરિણામ કહ્યો છે. તે ત્રણ ગુણો ભૂતેન્દ્રિયરૂપે નિષ્પ્રયોજન પરિણામ પામતા નથી, કિંતુ પ્રયોજનનો સ્વીકાર કરીનેજ તે રૂપે પરિણામ પામે છે તેથી તે દસ્ય પુરુષના ભોગ અને ભોક્ષરૂપ પ્રયોજનવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે સુખદુઃખાકારે પરિણામ પામેલા ગુણસ્વરૂપનો પુરુષથી અભેદ છે એવા અનુભવને ભોગ કહે છે, અર્થાત્ બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહેલાં સુખ-દુઃખને અજ્ઞાનવડે પુરુષ પોતાનામાં આરોપે તે ભોગ છે, અને ભોક્તાના સ્વરૂપનો અનુભવ તે અપવર્ગ કિંવા ભોક્ષ કહેવાય છે. ભોગ અને અપવર્ગથી બિન્ન દર્શનરૂપ બુદ્ધિવૃત્તિનું અન્ય પ્રયોજન નથી. પુરુષની સાથે અવિભાગને પામેલા ગુણના સ્વરૂપનો નિશ્ચય તે ભોગ છે એ અર્થ શ્રીપંચશિખાચાર્યે પણ કહ્યો છે:—

“ અયં તુ સ્વલુ ત્રિષુ ગુણેષુ કર્તૃષુ અકર્તરિ ચ પુરુષે
તુલ્યાતુલ્યજાતીયે ચતુર્થે તત્ક્રિયાસાક્ષિણ્યુપનીયમાનાન સર્વ-
ભાવાનુપપન્નાનનુપદયન્ન દર્શનમન્યચ્છક્નતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—વસ્તુતાએ સત્વાદિ ત્રણ ગુણો કર્તા છતાં પણ અ-વિવેકી મનુષ્ય ગુણત્રયની અપેક્ષાવડે ચતુર્થ, ત્રણ ગુણના સાક્ષી એટલે અકર્તા, ત્રણ ગુણથી રહિત હોવાથી ગુણથી વિભતીય અને અહેતુમત્પણ-થી ગુણથી સ્મૃતીય એવા પુરુષમાં બુદ્ધિવડે નિવેદન કરાયેલા સ્વા-ભાવિક સુખાદિ ઈર્વધર્મોને જોતો છતો ગુણોથી બિન્ન શુદ્ધ અન્ય-ચેતન્યની સંભાવના કરતો તથા.

જેમ જય અને પરાજય સૈન્યના યોદ્ધાઓમાં વર્તમાન છતાં પણ તે સૈન્યના સ્વામી તેના ફલના ભોક્તા હોવાથી તે જયપરાજયનું તેમના સ્વામીમાં કયન કરાય છે તેમ ભોગ અને અપવર્ગ વસ્તુતાએ બુદ્ધિએ કરેલા છતાં તથા બુદ્ધિમાંજ વર્તમાન છતાં પણ પુરુષ પ્રતિબિંબિત થયેલા સુખદુઃખનો ભોક્તા હોવાથી તે ભોગભોક્ષનું પુરુષમાં કયન થાય છે. પુરુષાર્થની અસમાપ્તિ એ બુદ્ધિનોજ બંધ છે, અને બુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષના અન્યપણાના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે પુરુષાર્થની સમાપ્તિ તે બુદ્ધિનોજ ભોક્ષ છે. જેમ બુદ્ધિમાં રહેલા બંધભોક્ષનું પુરુષમાં અધ્યારોપવડે અસ્તિત્વ છે તેમ સ્વરૂપભાત્રવડે પદાર્થના જ્ઞાનરૂપ ગ્રહણ, જ્ઞાત થયેલા પદાર્થના સ્મરણરૂપ ધારણ, પદાર્થમાં રહેલા વિશેષધર્મોને કલ્પનાથી જાણવારૂપ ઊહ, આરોપણ કરેલા ધર્મોની યુક્તિવડે નિવૃત્તિરૂપ અપોહ, ઊહાપોહવડે વસ્તુના નિશ્ચયરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વના નિશ્ચયપૂર્વક ગ્રહણ તથા ત્યાગરૂપ અભિનિવેશ એ સર્વ બુદ્ધિમાં રહેલાં છે, અને પુરુષ તેમના ફલનો પ્રતિબિંબવડે ભોક્તા હોવાથી પુરુષમાં તેમનું અધ્યારોપવડે અસ્તિત્વ છે.

“**વિજ્ઞાનં ચક્ષં તનુતે ॥**” (જય ય અને વિસ્તારે છે,) “**આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોક્ષેત્યાદુર્મનીષિણઃ ॥**” (ઇન્દ્રિય તથા મનસહિત શરીર ભોક્તા છે એમ બુદ્ધિમાનો કહે છે,) તથા “**હ્યાયતીવ લેલાયતીવ ॥**” (બુદ્ધિના ધ્યાનમાં આત્મા જાણે ધ્યાન કરતો હોય એમ જાણાય છે, અને બુદ્ધિના ચાંચલ્યમાં આત્મા જાણે ચાંચલ થયો હોય એમ જાણાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પુરુષમાં ભોગાદિ ધર્મો ઔપાધિકજ છે, પણ પારમાર્થિક નથી. “પુરુષને પણ સુખભોગ છે, ‘સુહેરેવ’ (બુદ્ધિનોજ) એ ભાખવચ્ચનવડે માત્ર પુરુષનો પરિણામરૂપ ભોગ નિરાકરણ કરાય છે; અન્યથાને પણ ‘પુરુષઃ સુખ-

દુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥” (પુરુષ સુખદુઃખોના ભોક્તાપણા-
માં હેતુ કહેવાય છે,) એ વચનવડે પુરુષને સુખ્ય ભોક્તા કહ્યો છે ”
એવા આશયનાં વચનોવડે યોગવાર્તિકકારે જે પુરુષનું સુખ્યભોક્તાપણું
કહ્યું છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે ભગવાનના તે વચનનું પુરુષના સુખ્યભોગમાં
તાત્પર્ય નથી “કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ॥” (કાર્યકારણના
કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ હેતુ કહેવાય છે,) એ વચનવડે પ્રકૃતિના સંસારકારણ-
પણાને કહીને તે પ્રકૃતિ કાને માટે સંસાર રચે છે એવી આકાંક્ષામાં
“પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥” (સુખદુઃખોના
ભોક્તાપણામાં પુરુષ હેતુ કહેવાય છે,) એ વચનથી પુરુષના ભોક્તાપણાવડે
તેના ભોગમાટે એમ કહી, પુરુષનું ભોક્તાપણું શું સ્વાભાવિક છે ?
એવી જિજ્ઞાસામાં “પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ મુક્તઃ પ્રકૃતિજાન્ ગુણા-
ન્ । કારણં ગુણસન્નોઽસ્ય સદ્સઘોનિજન્મસુ ॥” (પ્રકૃતિમાં
રહેલો પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉપજેલા ગુણોને ભોગવે છે, આના ઉચ્ચનીચ
યોનિઓના જન્મમાં ગુણમાં આસક્તિ એ કારણ છે,) એવડે પ્રકૃતિથી
તાદાત્મ્ય પામેલાને ગુણના સંગવડે ઔપાધિક ભોક્તાપણું છે, પારમા-
થિક નથી એમ કહી, “ઉપદ્રષ્ટાઽનુમન્તા ચ ॥” (યુદ્ધિદારા દ્રષ્ટા અને
યુદ્ધિદારા માનનાર) ઇત્યાદિ વાક્યવડે પુરુષનું સ્વાભાવિક સાક્ષીપણું છે
એમ ભગવાને સિદ્ધાંત કર્યો છે. ૧૮

પૂર્વોક્ત દશ્યગુણોના સ્વરૂપના ભેદના નિશ્ચયને માટે ભગવાન
શ્રવકાર નીચેના સૂત્રનો આરંભ કરે છે:—

વિશેષાવિશેષલિङ્ગમાત્રાલિङ્ગાનિ ગુણ- પર્વાણિ ॥ ૧૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વિશેષાઃ પ્રકૃતિતો વ્યાવૃત્તા
 મૂતેન્દ્રિયાદયઃ ષોડશ વિકારાઃ । અવિશેષાઃ વિકારાણાં પ્રકૃત-
 યઃ તન્માત્રાણ્યહંકારશ્ચેતિ ષડ્ । લિङ્ગં પ્રકૃતેરાધ્યં કાર્યં મહ-
 ત્ત્ત્વમ્ । અલિङ્ગં મૂળા પ્રકૃતિઃ । ઇત્યેતાનિ ગુણપર્વાણિ ગુણા-
 નાં સત્ત્વરજસ્તમસાં પર્વાણીવ પર્વાણિ અવસ્થાવિશેષા ઇતિ
 યાવત્ । અસ્મિન્ શાસ્ત્રે તન્માત્રાણાં અહંકારસ્યાનુજત્વં બુદ્ધે-
 શ્ચાપત્યત્ત્વમ્ । સાંખ્યે તુ અહંકારાપત્યત્ત્વમિતિ ભેદોऽનુ-
 સન્ધેયઃ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—વિશેષ, અવિશેષ, લિંગમાત્ર અને અલિંગ
 [આ] ગુણોની અવસ્થાવિશેષ [છે.] ૧૯

વિવેચનઃ—વિશેષો, અવિશેષો, મહત્ત્વ અને અવ્યક્ત એ
 ચાર સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોનાં પર્વો એટલે અવસ્થા-
 ના ભેદો છે. ગુણોથી એ પર્વો અત્યંત ભિન્ન નથી, આથી ગુણોમાંજ
 સર્વદશ્યોનો અંતર્ભાવ છે. કાર્યોવડે કારણનું અનુમાન થાય છે એવા
 આશયથી વિશેષાદિ ક્રમવડે પર્વની ગણના છે. જેઓ અન્યતત્ત્વનાં
 ઉપાદાનકારણ ન હોય, તથા જેમાં શાંત, ધોર અને મૂઢ એ
 પ્રકૃતિઓ પ્રકટ હોય એવા ત્રિકારો વિશેષો કહેવાય છે. તે વિશેષો

સોળ છે. પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ સ્થૂળભૂતો; ઓત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ શાનેન્દ્રિયો; વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ અને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; તથા શાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયરૂપ મન એ સોળ વિકારોનાં નામો છે. શાંત, ધોર અને મૂઢ એ ધર્મો જેમાં પ્રકટ નથી એવી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને મંધ પાંચ તન્માત્રાઓના જેમાં શાંત, ધોર અને મૂઢ એ ધર્મો પ્રકટ છે એવા આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથિવી એ પાંચ વિકારો છે. શ્રવણ, સ્પર્શન તથા દર્શનાદિ વિશેષધર્મરહિત અભિમાન-માત્રધર્મવાળા સાત્ત્વિક અહંકારના શ્રવણ, સ્પર્શન તથા દર્શનાદિ ધર્મવાળા ઓત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ શાનેન્દ્રિયો વિકાર છે. બોલવું તથા ગ્રહણ કરવું ઇત્યાદિ ક્રિયાથી રહિત અભિમાન-માત્રધર્મવાળા રાજસ અહંકારના બોલવું તથા ગ્રહણ કરવું ઇત્યાદિ ક્રિયા-વાળા વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ ને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો વિકાર છે. “અન્યત્રમના અમૂલ્યં નાશ્રોષમ્ ॥” (અન્યત્ર મનવાળો હતો તેથી સાંભળ્યું નહિ,) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી, તથા મનરૂપ અધિષ્ઠાતાવાળા ચક્ષુરાદિની તથા વાગાદિની પોતાપેતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી શાનેન્દ્રિયરૂપ તથા કર્મેન્દ્રિયરૂપ અગ્નીઆરમ્ મન સત્ત્વગુણ તથા રજ્જેગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવા અહંકારનો વિકાર છે. દશ ઇન્દ્રિયોના જે વિષયો છે તે મનના પણ છે તેથી મનને સર્વાર્થ-સર્વવિષયવાળું-ટહેવામાં આવે છે. એવી રીતે પાંચ ભૂતો એ પાંચ તન્માત્રાના વિકારો છે, અને અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયો એ અહંકારના વિકારો છે. આ સોળ વિકારો ગુણપદ એટલે સત્ત્વાદિ ગુણોની અવસ્થાવિશેષ ક્રિયા પરિણામ છે. શ્રીગર્ભોપનિષદમાં પણ “સોલ્લશ વિકારાઃ ॥” (સોળ વિકારો) એ વચનવડે સોળ વિકારોનો સ્વીકાર કર્યો છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં પાંચ તન્માત્રા એ તામસ અહંકાર-

નું કાર્ય છે, અને યોગસિદ્ધાંતમાં પાંચ તન્માત્રા એ મહત્તત્ત્વનું કાર્ય છે. “ સૂક્ષ્મવિષયત્વં ચાલિક્ષ્ણપર્યવસાનમ્ ॥ ” એ પ્રથમપાદના પિસ્તાળીશમાં સૂત્રપરના બાહ્યમાં “ તેષામહક્કારઃ ॥ ” (પંચતન્માત્રાથી અહંકાર સૂક્ષ્મવિષય છે,) એવું વચન છે, તે ત્યાં છઠ્ઠી વિભક્તિ પાંચમીના અર્થમાં હોવાથી તન્માત્રાઓથી અહંકાર સૂક્ષ્મ છે એટલુંજ દર્શાવે છે, પણ તન્માત્રાએતું ઉપાદાનકારણ અહંકાર છે એમ દર્શાવતું નથી. વળી ત્યાં ઉપાદાનકારણની ગણના કરી નથી, પણ માત્ર એકએકથી સૂક્ષ્મવિષયની ગણના કરી છે તેથી તન્માત્રાનું ઉપાદાનકારણ અહંકાર છે એમ માનવા કારણ નથી. સાંખ્યની સર્વ પ્રક્રિયા યોગને સર્વાંશિ માન્ય છે એમ કહી શકાય એમ નથી. સાંખ્ય પચીસતત્ત્વ માને છે, અને યોગ પુરુષવિશેષરૂપ છવીસમા ઈશ્વરતત્ત્વનો પણ સ્વીકાર કરે છે. સાંખ્યમાં “ સાત્ત્વિકમેકાદશકં પ્રવર્તતે વૈકૃતાદહક્કારાત્ ॥ ” (સાત્ત્વિક અહંકારથી સાત્ત્વિક અગ્નિઆર્યું-મન-ઉપજે છે,) એ સૂત્રવડે મનની ઉત્પત્તિ સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી માની છે, અને મન ઉભયાત્મક હોવાથી યોગમાં સાત્ત્વિક-રાજસ અહંકારમાંથી મનની ઉત્પત્તિ સ્વીકારી છે. એ વિષયમાં જમ સાંખ્યયોગનો પ્રસંગવશાત્ મતભેદ છે તેમ અત્ર પણ મતભેદ છે એટલે કે સાંખ્ય તામસ અહંકારનું કાર્ય પંચતન્માત્રાઓ છે એમ કહે છે, અને યોગ મહત્તત્ત્વમાંથી પાંચ તન્માત્રાઓ ઉપજે છે એમ આ સૂત્ર-પરના બાહ્યમાંના “ एते सत्तामात्रस्यात्मनो महतः बहुविशेष-परिणामाः ॥ ” (સત્તામાત્ર મહત્તત્ત્વના આ ૭ અવિશેષપરિણામો છે,) એ પદોવડે, તથા શ્રીગર્ભોપનિષદની “ अष्टौ प्रकृतयः ॥ ” (પ્રકૃતિ, મહત્, અહંકાર ને પાંચ તન્માત્રાઓ એ આઠ પ્રકૃતિ છે,) એ શ્રુતિવડે સ્વીકારે છે. ભગવાન બાહ્યકાર સ્પષ્ટપણે પાંચ તન્માત્રા તથા અહંકાર

એ છને મહત્તત્વનાં કાર્ય કહે છે તેથી અહંકારદ્વારા મહત્તત્વ તન્માત્રાનું જ્ઞાન છે એમ યોગવાર્તિકકારે જે કલ્પના કરી છે તે નિરર્થક હરે છે. પાંચ તન્માત્રામાં અને અહંકારમાં વિકારોનું હેતુપણું અને અવિશેષ-પણું સમાન હોવાથી તેઓ મહત્તત્વનાં કાર્ય છે. શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શ-તન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા, ગંધતન્માત્રા અને અહંકાર એ છ અવિશેષોનાં નામો છે. શબ્દતન્માત્રા શાંતાદિ વિશેષથી રહિત એક શબ્દધર્મવાળું દ્રવ્ય છે, જેમાંથી આકાશનાં અણુઓ ઉપજે છે; સ્પર્શ-તન્માત્રા શાંતાદિ વિશેષથી રહિત શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ધર્મવાળું દ્રવ્ય છે, જેમાંથી વાયુનાં અણુઓ ઉપજે છે; રૂપતન્માત્રા શાંતાદિ વિશેષથી રહિત શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ધર્મવાળું દ્રવ્ય છે, જેમાંથી તેજસ્તત્ત્વનાં અણુઓ ઉપજે છે; રસતન્માત્રા શાંતાદિ વિશેષથી રહિત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ધર્મવાળું દ્રવ્ય છે, જેમાંથી જલ-તત્ત્વનાં અણુઓ ઉપજે છે; અને ગંધતન્માત્રા શાંતાદિ વિશેષથી રહિત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ધર્મવાળું દ્રવ્ય છે, જેમાંથી પૃથિવીતત્ત્વનાં અણુઓ ઉપજે છે. તન્માત્રામાં (તન્માત્રામાં) જે માત્ર-પદ છે તેવડે શાંત, ધોર અને મૂઢ એ વિશેષોનીજ વ્યાવૃત્તિ કરાય છે, સાક્ષાત્કારણ અને પરંપરાવડે કારણમાંથી આવતા અન્યધર્મોની વ્યાવૃત્તિ કરાતી નથી એ અર્થ શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં પણ નીચેના શ્લોકવડે કહ્યો છે:—

“ તન્માત્રાણ્યવિશેષાણિ અવિશેષાસ્તતો હિ તે ।

ન જ્ઞાન્તા નાપિ ધોરાસ્તે ન મૂઢાશ્ચાવિશેષિણઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—તન્માત્રાઓ શાંતાદિ વિશેષવિનાની છે તેથીજ તેઓ અવિશેષો છે. તે અવિશેષવાળી શાંત નથી, ધોર નથી, અને મૂઢ પણ નથી.

વળી શબ્દતન્માત્રામાંના માત્રપદ્યે માત્ર શબ્દગુણ પણુ સમજવા-
ના નથી, પણ શબ્દગુણ જેમાં રહ્યો છે એવું શબ્દતન્માત્રરૂપ દ્રવ્ય
બાણવાનું છે. એ પ્રમાણે અન્ય તન્માત્રાઓનાં ગુણસહિત દ્રવ્યો છે.
જેમ પૃથિવી આદિ સ્થૂલભૂતોનું ગંધાદિ તન્માત્રાઓ કારણ છે તેમ પૂર્વ-
પૂર્વ જલાદિ સ્થૂલભૂત પણ કારણ છે, અને ગંધાદિ તન્માત્રાઓમાં જેમ
મહત્તત્ત્વ કારણ છે તેમ રસાદિ પૂર્વપૂર્વ તન્માત્રા પણ કારણ છે. જેથી
શ્રુતિસ્મૃતિમાં પૂર્વપૂર્વ સ્થૂલભૂતને ઉત્તરઉત્તર સ્થૂલભૂતનું કારણ કહ્યું છે
તેથી તન્માત્રાઓમાં પણ પૂર્વપૂર્વ તન્માત્રા ઉત્તરઉત્તર તન્માત્રાનું કારણ
છે એમ અનુમાન કરાય છે. એ છ અવિશેષો એટલે શાંત, ઘેર
અને મૂદરૂપ વિશેષોથી રહિત છે. એ અવિશેષો વિશેષો, લિંગમાત્ર અને
અલિંગથી ભિન્ન સત્ત્વાદિ ગુણોની અવસ્થાવિશેષ છે. શબ્દાદિ ભોગરૂપા
તથા વિવેકરૂપાતિરૂપા જે પુરુષાર્થની ક્રિયા છે તે સર્વ મહત્તત્ત્વ
એટલે બુદ્ધિમાં સમામ થાય છે, અને તે વિશેષો તથા અવિશેષોના
પરિણામોના આધારભૂત છે તેથી પ્રકૃતિના તે પ્રથમ વિકાર મહત્તત્ત્વ
કહેવાય છે. પછીથી ઉત્પન્ન થનારાં અહંકાર અને પંચતન્માત્રાથી પૂર્વ
હોષ પ્રકૃતિમાં લય પામનારું હોવાથી, ક્રિયા સમગ્ર જગત્તી અભિવ્યક્તિ
કરવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તે મહત્તત્ત્વ લિંગમાત્ર કહેવાય છે. તે
લિંગમાત્ર કાર્યબ્રહ્માના ઉપાધિરૂપ છે, અને સુષુપ્તિમાંથી જાગેલા ચિત્તની
પેઠે તે સર્ગના આદિમાં સર્વ જગત્તે પોતાનામાં ભાસમાન કરતું છતું
ઉદય પામે છે. જ્ઞાનથી ભિન્ન વ્યાપાર તો પછી અહંકારથી ઉપજે છે
તેથી તેને જે લિંગમાત્ર કહ્યું છે તે યોગ્યજ છે. એ અર્થ નીચેની
સ્મૃતિમાં પણ દેહ્યો છે:—

“તત્તોઽમયમ્મહત્તરમવ્યક્ત્કાલચોદિતાત્ ।

વિજ્ઞાનાત્માત્મદેહસ્ય વિશ્વં વ્યક્તંસ્તમોનુદઃ ॥”

હોવાવાર્ય:—પછી સર્ગકાલવડે પ્રેરાયેલા અન્યક્તથી મહત્તત્વ ઉપજ્યું. તે વિગ્નાનરૂપ પોતાના શરીરમાં રહેલા વિશ્વને અભિવ્યક્ત કરતું છતું અંધકારને દૂર કરે છે.

પૂર્વોક્ત છ અવિશેષો મહત્તત્વરૂપ લિંગમાત્રમાં સ્થિતિ કરીને સત્કાર્યસિદ્ધિની પરિણામકાજાને પામે છે. અવિશેષના જે વિશેષપરિણામો તથા તેઓના જે ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થારૂપ પરિણામો તે તેઓની પરિણામકાજા જાળુવી. પ્રલયકાલે પોતાના પરિણામોસાથે વિશેષો અવિશેષોમાં લય પામે છે, વિશેષોસહિત અવિશેષો મહત્તત્વરૂપ લિંગમાત્રમાં લય પામે છે, અને અવિશેષોસહિત મહત્તત્વ અન્યક્તરૂપ અલિંગમાં લય પામે છે. જે અન્યત્ર લય પામતું નથી, કિંવા જેમાં જગત્ બાસમાન થતું નથી તે અલિંગ કહેવાય છે. એ અલિંગ પણ સત્ત્વાદિ ગુણોની એક અવસ્થા છે. એને સામ્યાવસ્થા પણ કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થા ગુણોથી ભિન્ન હોવાથી તેનું ગુણપરિણામીપણું સંભવે છે. એ અલિંગમાં પુરુષના ભોગભોક્ષના સંવાદનરૂપ સામર્થ્ય ન હોવાથી, કિંવા ક્ષણ-પરિણામીપણાને લીધે ચૈતન્યના જેવું સત્ ન હોવાથી તે અસત્ કહેવાય છે, અને સસલાના શિંગડાજેવું અત્યંતમિથ્યા ન હોવાથી કિંવા સર્ગકાલે તેના સર્વરૂપનું કાર્યરૂપ પરિણામ ન થવાથી તે સત્ કહેવાય છે; તાત્પર્ય કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા ભોગભોક્ષમાંના કોઈ પણ પુરુષાર્થમાં ઉપયોગી થતી નથી તેથી તે મહદાદિના જેવી સત્ એટલે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનારી ગણાતી નથી, કિંવા તે ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી છે તેથી તે પુરુષના જેવી સત્ ગણાતી નથી, અને લિંગમાત્રાદિ ત્રણ પર્વના કારણરૂપ હોવાથી તે આકાશપુષ્પના જેવી અભાવરૂપ નથી તેથી, કિંવા સર્ગકાલે તેના સર્વ ભાગનો નાશ થઈ તેનો મહત્તત્વરૂપ પરિણામ જોતો નથી

તેથી તે અસત્ ગણાતી નથી. એ સામ્યાવસ્થા કારણુપિનાની છતાં આ સર્વ વિશ્વનું કારણુ છે.

સંકાઃ—અવ્યક્તાવસ્થામાં પણ મહદાદિનું અસ્તિત્વ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ, કેમકે સત્નો વિનાશ સંભવતો નથી, અને અસત્ની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એ પ્રમાણે મહદાદિના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થવાથી પુરુષાર્થની ક્રિયા પ્રવૃત્ત થવી જોઈએ, અને એમ થાય તો પછી અવ્યક્તને અસત્ એટલે સત્ત્વરહિત કેમ કહેવાય ?

સમાધાનઃ—યદ્યપિ કારણાવસ્થામાં કાર્ય શક્તિરૂપે હોય છે તોપણ તે પોતાને ઉચિત એવી અર્થક્રિયા નહિ કરવાને લીધે તે કારણાવસ્થારૂપ અવ્યક્તને અસત્ એટલે નિઃસત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આ કારણાવસ્થા સસલાના શિખડાજેવી અત્યંતભિથ્થા નથી, કિંતુ તેનાથી વિલક્ષણુ છે.

જેનો કોઈમાં લય થતો નથી એવું અલિંગ રાજરૂપ પુરુષના અમાત્યની પેઠે સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરવામાં હેતુ છે માટે, કિંવા સર્વ કાર્યોને પોતાની અંતર ધારણુ કરે છે માટે તે પ્રધાન કહેવાય છે. ગુણોના કોષ્ટ પણ ધર્મ તેમાં તે કાલે પ્રકટ જણાતા નથી માટે તે ગુણોની સામ્યાવસ્થા કહેવાય છે, અને જગતના ઉપાદાનકારણુપણથી પ્રકૃતિ, તથા જગતને મોહ પમાડનારી હોવાથી માયા કહેવાય છે. માયા અને માયાનાં કાર્યો સત્અસત્થી વિલક્ષણુ અનિર્વચનીય છે. માયા અનિર્વચનીય છે એ અર્થ શ્રીઆદિત્યપુરાણમાં નીચેના શ્લોકવડે કહ્યો છે:—

“ નાસદ્રૂપા ન સદ્રૂપા માયા નૈવોભયાત્મિકા ।

સદસદ્રૂપામનિર્વાચ્યા મિથ્યાભૂતા સનાતની ॥ ”

ભાવાર્થઃ—માયા અસદ્રૂપા નથી, સદ્રૂપા નથી, તેમ ઉભય-

રૂપા પણ નથી. તે સદૃશ અને અસદૃશપણે નહિ કદી શકાય એવી મિથ્યાભૂત સનાતની છે.

ગુણોની અલિંગાવસ્થામાં ભોગભોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ હેતુ નથી, અર્થાત્ સત્ત્વાદિ ગુણોની તે અવસ્થા ભોગભોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ કરેલી નથી. લિંગમાત્ર, અવિશેષ અને વિશેષ એ ત્રણ અવસ્થાઓ તો ભોગભોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ કરેલી છે તેથી તે અવસ્થાઓમાં પુરુષાર્થ નિમિત્તકારણ હોવાથી તે અવસ્થાઓ અનિત્ય છે, પણ અલિંગાવસ્થા તો જીવોનાં કર્મોના ક્ષય થવાથી થાય છે તેથી તેમાં પુરુષાર્થ નિમિત્તકારણ ન હોવાથી તે અવસ્થા નિત્ય છે. જો અલિંગાવસ્થા શબ્દાદિના ઉપભોગરૂપ અથવા બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાખ્યાતિરૂપ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરતી હોત તો તેની સામ્યાવસ્થાજ ન થાત, કિંતુ લિંગમાત્રાદિ અવસ્થા રહેત, તેથી અલિંગાવસ્થામાં પુરુષાર્થનું નિમિત્તકારણપણું નથી. સત્ત્વાદિ ગુણો સર્વ અવસ્થાને અનુસરનારા છે. તેઓ લીન થતા નથી, તથા ઉત્પન્ન પણ થતા નથી, માત્ર તેમનાં કાર્યોનાં ઉત્પત્તિવિનાશવડે તેમનાં ઉત્પત્તિવિનાશ પ્રતીત થાય છે. જેમ દેવદત્તની ગાયોમાં વધારો થવાથી કિંવા તેની ગાયોનાં મરણો થવાથી દેવદત્ત વૃદ્ધિ પામે છે, કિંવા ક્ષીણ થાય છે એમ દેવદત્તના સ્વરૂપમાં કંઈ પણ વૃદ્ધિ કિંવા ક્ષીણતા થયા વિના પણ વ્યવહાર થાય છે તેમ ગુણોનાં કાર્યોનાં ઉત્પત્તિવિનાશનો ગુણોમાં વ્યવહાર થાય છે. જો દેવદત્તથી ભિન્ન એવી ગાયોનો ઉપચય અને અપચય દેવદત્તના ઉપચય અને અપચયના વ્યવહારનો હેતુ પ્રતીત થાય છે તો ગુણોથી ભિન્નાભિન્ન એવાં તેમનાં કાર્યોનાં ઉત્પત્તિવિનાશ ગુણોમાં ઉપચયઅપચયના વ્યવહારમાં હેતુ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

સર્જનો ક્રમ અનિયત નથી, પણ નિયત છે. જેમ વડનું બીજ

શીઘ્રજ મહાન્ વડવૃક્ષરૂપ થઇ જતું નથી, પણ પૃથિવી, જલ, તેજ અને વાયુનાં સમાગમથી ઉપજતાં અંકુર, પત્ર, શાખા ને ઉપશાખાદિ ક્રમવડે મહાન્ વડવૃક્ષ થાય છે તેમ અહિં પણ ગુણોની અલિંગાવસ્થા શીઘ્રજ વિશ્વરૂપ થઇ જતી નથી, પણ ક્રમે કરીને વિશ્વરૂપ થાય છે. તે ક્રમ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:—

“ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ”

ભાવાર્થ:—ચિતિશક્તિને આશ્રયે રહેલી અલિંગાવસ્થામાંથી વિશ્વના પ્રાણરૂપ મહત્ત્વ ઉપજે છે. મહત્ત્વમાંથી મનરૂપ અહંકાર અને તન્માત્રાઓ ઉપજે છે. અહંકારમાંથી સર્વે ઇન્દ્રિયો અને તન્માત્રાઓ-માંથી આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને સમગ્ર સ્થાવરજંગમને ધારણ કરનારી પૃથિવી એ ભૂતો ઉપજે છે. મૂલમાં જે જ છે તેવડે તન્માત્રાઓનું શ્રદ્ધણ થાય છે.

જીવોનાં કર્મો ફલ દેવાને તત્પર થાય છે ત્યારે પ્રલયકાલની સમાપ્તિ થઇ સર્ગનો આરંભ થાય છે. સર્ગનો આરંભ થવાથી અલિંગરૂપ સામ્યાવસ્થામાં હોઇ થઇ તેના એકદેશમાંથી લિંગમાત્રરૂપ મહત્ત્વ ઉપજે છે. લિંગમાત્રરૂપ મહત્ત્વના એકદેશમાંથી અવિશેષરૂપ અહંકાર તથા તન્માત્રાઓ ઉપજે છે. તે અવિશેષોના એકદેશમાંથી વિશેષો ઉપજે છે, એટલે કે અહંકારના એકદેશમાંથી અગીઆર ઇન્દ્રિયો ઉપજે છે, અને પંચ-તન્માત્રાઓના એકએક દેશમાંથી પાંચ ભૂતો ઉપજે છે. પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર અને ભૂતોસહિત પાંચ તન્માત્રાઓ એ આદ્યનો પરિણામ પામ્યા વિનાનો જે ભાગ રહે છે તે પરિણામ પામેલા ભાગનું પોષણ કરવા પરિણામ પામેલા ભાગની આસપાસ આવરણરૂપે રહે છે. સમગ્ર દ્વધનો જેમ

દધિરૂપ પરિણામ થાય છે એમ સમગ્ર પ્રકૃતિ તથા મહત્તત્વાદિનો પોત-
પોતાના કાર્યરૂપ પરિણામ થતો નથી, કિંતુ જેમ સમુદ્રના એકદેશનોજ
લવણરૂપ પરિણામ થાય છે તેમ પ્રકૃતિ તથા મહત્તત્વાદિના એકદેશનો
પોતપોતાના કાર્યરૂપ પરિણામ થાય છે. પ્રલયકાલમાં જેમ ત્રણ ગુણોની
સામ્યાવસ્થા હોય છે તેમ સર્ગકાલે પણ થોડા ભાગનો મહત્તત્વરૂપ પરિ-
ણામ થવાથી અવશેષભાગ સામ્યાવસ્થારૂપે રહે છે તેથી તે સામ્યા-
વસ્થાની નિત્યતાના સિદ્ધાંતમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી.
અલિંગાવસ્થાનો એકદેશ સર્ગકાલમાં મહત્તત્વરૂપે પરિણામ પામે છે,
અને ગુણો તે સર્વદા પોતપોતને રૂપેજ પરિણામ પામ્યા કરે છે, એટલે
અલિંગાવસ્થાની નિત્યતામાં અને ગુણોની નિત્યતામાં ભેદ છે. એ ગુણો
પરિણામિનિત્ય છે, અને પુરુષ અપરિણામિનિત્ય છે, એટલે ગુણોની
અને પુરુષની નિત્યતામાં ભેદ છે.

પ્રધાનરૂપ અલિંગનું પ્રથમ કાર્ય મહત્તત્વરૂપ લિંગમાત્ર છે. તે લિંગ-
માત્ર પ્રધાનમાં સૃષ્ટિની પૂર્વે અનાગત અવસ્થાવડે પ્રધાનથી અવિભક્તજ
રહે છે, પછી સૃષ્ટિકાલે વિભક્ત થઈને વર્તમાનાવસ્થાને પામે છે. પછી
લિંગમાત્રમાં અવિભાગરૂપે રહેલા જે છ અવિશેષો હોય છે તે તેમાંથી
વિભક્ત થાય છે. પશ્ચાત્ પરિણામક્રમના નિયમથી તે અવિશેષોમાં
અવિભાગરૂપે રહેલાં ભૂતો અને ઇન્દ્રિયો વિભક્ત થાય છે. એ વિશેષોથી
પર અન્ય તત્ત્વ નથી તેથી વિશેષોનો તત્ત્વાંતરપરિણામ નથી. જોકે
ષ્ટાદિ ભૌતિકપદાર્થોનું ઉપાદાનકારણ પૃથિવી આદિ ભૂતો છે તોપણ તેઓ
તે ભૂતોથી પૃથક્તત્ત્વરૂપ નથી, પણ તેઓ તો તેમના ધર્મ, લક્ષણ અને
અવસ્થા પરિણામ છે તેથી અદ્વિત અને સ્થાવરજંગમપદાર્થોનો વિશેષોમાં-
જ અંતર્ભાવ છે. ભૌતિકપદાર્થો તત્ત્વાંતર નથી, પણ વિશેષના ધર્માદિ
પરિણામ છે એ અર્થ આગળ ત્રીજા પાદમાં કહેવામાં આવશે.

શંકા:—પ્રકૃતિમાંથી મહત્ત્વ થાય છે, અને મહત્ત્વમાંથી અહંકાર થાય છે ઇત્યાદિ જે ઉત્પત્તિક્રમ અહિં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો તે શ્રુતિવિરુદ્ધ છે, કેમકે શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં તેજ, જલ અને પૃથિવી એ ત્રણ ભૂતોનીજ ક્રમથી ઉત્પત્તિ કહી છે, અને શ્રીતૈત્તિરીયોપનિષદમાં આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથિવી એ પાંચ ભૂતોનીજ ક્રમથી ઉત્પત્તિ કહી છે, પણ કોઇ સ્થલે મહત્ત્વવાદિના ક્રમથી જગત્ની ઉત્પત્તિ કહી નથી.

સમાધાન:—જેમ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં તેજ, જલ અને પૃથિવીની ક્રમથી ઉત્પત્તિ કહી છે, છતાં તેમાં શ્રીતૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહેલાં આકાશ અને વાયુને મેળવી તે બંને શ્રુતિઓની એકવાક્યતા કરવા પાંચ ભૂતોની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે તેમ અહિં પણ “**एतस्माज्जायते ॥**” ઇત્યાદિ પ્રથમ કહેવામાં આવેલી મુંડકની શ્રુતિસાથે તથા “**अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः ॥**” (આઠ પ્રકૃતિઓ અને સોળ વિકારો,) એ શ્રીગર્ભોપનિષદની શ્રુતિસાથે શ્રીતૈત્તિરીયશ્રુતિના એકવાક્યતા કરવા આકાશની પૂર્વનાં પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પાંચ તન્માત્રા ને ઇન્દ્રિયો એ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ. એવી રીતે વ્યવસ્થા થવાથી આ ક્રમ શ્રુતિવિરુદ્ધ નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૯

એ પ્રમાણે દૃશ્ય તથા તેની અવસ્થાવિરોધોને કહીને હવે તેનાથી ભિન્ન જે દ્રષ્ટા છે તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ ભગવાન સૂત્રકાર ન.ચેના સૂત્રવડે કરે છે:—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानु-

पश्यः ॥ ૨૦ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—દ્રષ્ટા પુરુષઃ સ ચ દશિમાત્રઃ
ચિન્માત્રઃ ન જ્ઞાનાદિધર્મવાનિત્યર્યઃ । અત એવ શુદ્ધઃ અપરિ-
ણામી । તથાપિ તાદૃશોઽપિ સઃ પ્રત્યયાનુપચ્ચઃ પ્રત્યયં બુદ્ધિ-
વૃત્તિં અનુસૃત્ય પચ્ચતીતિ પ્રત્યયાનુપચ્ચઃ અવિવેકાત્ બુદ્ધિ-
વૃત્તિભિરેકીભૂતઃ સન્ શબ્દાદીન્ પચ્ચતિ જાનાતીતિ યાવત્ ।
અયમભિસન્નિઃ—સજ્ઞાતવિષયોપરાગાયાં બુદ્ધૌ સન્નિધિમાત્રેણૈવ
તસ્યાભિવ્યક્તિરૂપં દ્રષ્ટૃત્વં ભવતિ । બુદ્ધિશ્ચેન્નિર્વિષયોપરાગા તર્હિ
તસ્ય સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વમેવ ન તુ દ્રષ્ટૃત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પુરુષ ચૈતન્યમાત્ર [છે, તે] શુદ્ધ [છતાં]
પણ બુદ્ધિવૃત્તિનો સાક્ષી [થાય છે.] ૨૦

વિવેચનઃ—બુદ્ધિરૂપ દર્પણમાં ચૈતન્યરૂપ પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે,
તે પ્રતિબિંબદ્વારા પુરુષ પદાર્થાકાર થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિને જાણે જાણતો
હોય એમ જણાય છે, માટે દસ્યની અપેક્ષાએ તે પુરુષ દ્રષ્ટા કહેવાય
છે. તે દ્રષ્ટા દશિમાત્ર એટલે કેવલ ચૈતન્યરૂપ છે. દશિમાત્રમાં જે
માત્રપદ છે તેવડે આ દ્રષ્ટા, દસ્યના પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ તથા સ્થિતિ
અને તેમાં અંતર્ભાવ પામતા સર્વે ધર્મોથી રહિત કેવલ ચૈતન્યરૂપ છે
એમ સૂચ્યું છે. ચૈતન્ય કિંવા જ્ઞાન એ પુરુષનો ગુણ કિંવા ધર્મ
નથી, કિંતુ તે પુરુષનું સ્વરૂપજ છે. તાર્કિકો જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ
છે, તથા તે ગુણ આત્મા તથા મનના સંયોગથી જડ આત્મામાં ઉપરડે
છે એમ કહે છે, પણ આત્માને જડ માનવો, તથા તેનો ઉત્પત્તિ-
નાશવ્યજો જ્ઞાનગુણ માનવો એ શ્રુતિસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે. “ વિજ્ઞાન-
માનન્દ્રં બ્રહ્મ ॥ ” (બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે,) એ શ્રુતિ

તથા નીચેની સ્મૃતિ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટપણે કહે છે:—

“ જ્ઞાનં નૈવાત્મનો ધર્મો ન મુળો વા કથચ્ચન ।

જ્ઞાનસ્વરૂપ એવાત્મા નિત્યઃ સર્વગતઃ શિવઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જ્ઞાન એ કોઈ પણ રીતે આત્માનો ધર્મ કિંવા ગુણ નથી, પણ નિત્ય, સર્વવ્યાપક અને દૃઢ્યાણુરૂપ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

શુદ્ધશબ્દવડે પરિણામીપણારૂપ, પરાર્થપણારૂપ તથા અચેતન-પણારૂપ બુદ્ધિની અશુદ્ધિ પુરુષમાં નથી એમ સૂચ્યું છે. પુરુષ શુદ્ધ છતાં પણ તેમાં બુદ્ધિના અભેદબ્રમને ગ્રહણ કરવામાટે, પ્રત્યયાનુપસ્ય એટલે બુદ્ધિવૃત્તિના સમાનાકારપણાને પામેલાજેવો થઈ બુદ્ધિવૃત્તિનો સાક્ષી, એ વિશેષણ છે. બુદ્ધિ અને પુરુષના વિવેકને પ્રતિપાદન કરવામાટે તથા એ બંનેના અભેદબ્રમને સિદ્ધ કરવામાટે તે બંનેનું વિરૂપણું તથા સારૂપ્ય પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, તે કરવામાટે ક્રમે કરીને “ શુદ્ધ છતાં પણ બુદ્ધિવૃત્તિનો સાક્ષી ” એમ કહ્યું છે. તેમાં “ શુદ્ધ છતાં પણ ” એ પદોવડે પારમાર્થિકસારૂપ્યનો અભાવ જણાવ્યો છે, અને પ્રતિબિંબરૂપ અપારમાર્થિકસારૂપ્યનો સદ્ભાવ જણાવવા “ બુદ્ધિવૃત્તિનો સાક્ષી ” એ પદો છે. એવડે પરિણામીપણાદિરૂપ બુદ્ધિના સારૂપ્યનો અભાવ એજ પુરુષની શુદ્ધિ છે, અને બુદ્ધિવૃત્તિનું સારૂપ્યજ બુદ્ધિવૃત્તિનું સાક્ષીપણું છે એમ સિદ્ધ થયું.

પુરુષ અને બુદ્ધિનું સારૂપ્ય નથી એમ નીચેના ત્રણ હેતુઓથી સિદ્ધ થાય છે:—

૧ બુદ્ધિને શબ્દાદિ વિષયો કોઈ સમયે જ્ઞાત અને કોઈ સમયે અજ્ઞાત હોવાથી બુદ્ધિ પરિણામ પામનારી છે એમ અનુમાન થાય છે. બુદ્ધિના પરિણામીપણાવિના તેને શબ્દાદિ વિષય જ્ઞાત થવા અને અજ્ઞાત

રહેવા એ સંભવી શકે એમ નથી તેથી તેનું પરિણામીપણું અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. બુદ્ધિ જ્યારે શબ્દાદિ આકારે પરિણામ પામે છે ત્યારે તે વિષય બુદ્ધિને જ્ઞાત થાય છે, અને જ્યારે તે શબ્દાદિ આકારે પરિણામ પામતી નથી ત્યારે તે વિષય તેને અજ્ઞાત રહે છે એમ બુદ્ધિ કદાચિત્તજ તેના આકારને ધારણ કરનારી હોવાથી તે પરિણામ પામનારી છે. અહિં આ પ્રમાણે અનુમાનપ્રયોગ જાણવો:-બુદ્ધિ પરિણામ પામનારી છે, જ્ઞાત તથા અજ્ઞાત વિષયપણાથી, શ્રોત્રાદિની પેઠે. પુરુષનો વિષય જે બુદ્ધિવૃત્તિ તે તે સર્વદા જ્ઞાતજ છે, કાંઈ સમયે અજ્ઞાત નથી, તેથી પુરુષના અપરિણામીપણાનું અનુમાન થાય છે. જો પુરુષ પરિણામી હોય તો જડતાના પરિણામવડે કદાચિત્ત પુરુષનો વિષય જે બુદ્ધિવૃત્તિ તે અજ્ઞાત પણ રહે, અને તેથી ઘટાદિવૃત્તિ વર્તમાન છતાં પણ અજ્ઞાનના સંભવથી “ હું ઘટાદિને જાણું છું અથવા નહિ ” ઇત્યાદિ સંશય થાય, તથા અજ્ઞાતવૃત્તિની સત્તાના સંભવથી યોગ્ય અનુપલબ્ધિવડે ઘટાદિ જ્ઞાનના અભાવનો નિશ્ચય પણ ન થાય. શબ્દાદિના નિશ્ચયરૂપ પરિણામની બુદ્ધિમાં સિદ્ધિ થવાવડેજ ઇચ્છા, દ્વેષ, મુખ તથા દુઃખાદિની પણ બુદ્ધિના ધર્મપણાવડે સિદ્ધિ થવાથી મુખાદિ પરિણામો પુરુષના નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. બુદ્ધિની તે સર્વ વૃત્તિઓ પુરુષને સ્વપ્રતિબિંબવડે સદા જ્ઞાતજ છે. પ્રલયાદિમાં બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ વિષયના અભાવથીજ પુરુષ તેનો જ્ઞાતા નથી તેથી પુરુષ પ્રતિબિંબવડે સર્વ બુદ્ધિવૃત્તિનો જ્ઞાતા છે એ પ્રતિપાદનમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. એવી રીતે પુરુષનું બુદ્ધિથી વિરૂપપણું હોવાથી બુદ્ધિથી પુરુષ વિપરીતસ્વભાવવાળો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અહિં આ પ્રમાણે અનુમાનપ્રયોગ છે:-પુરુષ અપરિણામી છે, સદા સંપ્રજાત અને બ્યુત્થાન એ જો અવગ્રહાના જ્ઞાતિવિષયપણાથી, જે પરિણામી

હોય છે તે સદા જ્ઞાતવિષયવાળું હોતું નથી, જેમ ઓત્ત્રાદિ.

૨ બુદ્ધિ ક્ષેશ, કર્મ અને વાસનાદિસાથે તથા વિષય અને ઈન્દ્રિયાદિ-સાથે મળીને પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે છે માટે તે પરાર્થ છે. અત્ર આ પ્રમાણે અનુમાન પ્રયોગ છે:-બુદ્ધિ પરાર્થ છે, અન્યની સાથે મળીને સ્વકાર્ય કરનારી હોવાથી, શયન આસન અને અભ્યંગની પેઠે પુરુષ પરાર્થ નથી, અર્થાત્ સર્વ પુરુષમાટે છે, પણ પુરુષ કોઇમાટે નથી. જેમ શયન, આસન અને અભ્યંગ એ ભૂમિ આદિ અન્યની સાથે મળીને પોતાનું કાર્ય કરે છે માટે તે તેના ઉપભોગ કરનારને અર્થે હોવાથી પરાર્થ છે તેમ બુદ્ધિ પણ ક્ષેશાદિ તથા વિષયાદિની સાથે મળીને પોતાનું કાર્ય કરે છે માટે તે તેના ભોક્તાને અર્થે હોવાથી પરાર્થ છે. બુદ્ધિ આદિ સર્વ પદાર્થ ભોક્તાને માટે છે એ અર્થ શ્રીબૃહદા-રણ્યકઉપનિષદના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણમાં “ ન વા અરં સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ ॥ ” (હે મૈત્રેયિ ! સર્વના ઉપભોગમાટે સર્વ પ્રિય થતું નથી, પણ પોતાના-ભોક્તાના-ઉપભોગમાટે સર્વ પ્રિય થાય છે,) એ શ્રુતિવડે કહ્યો છે.

૩ જ્ઞાત, ઘોર અને મૂઠ એવા ત્રિગુણાત્મક સર્વ અર્થોને આ-કારે પરિણામ પામેલી બુદ્ધિ તેમને ગ્રહણ કરે છે તેથી બુદ્ધિ પણ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળી છે એમ અનુમાન થાય છે, અને ત્રિગુણજ્ઞા-થી તે બુદ્ધિ પૃથિવી આદિની પેઠે અચેતન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પુરુષ તો બુદ્ધિનો ઉપદ્રષ્ટા-પ્રતિબિંબવડે બેનારો પણ તે આકારે પરિણામ નહિ પામનારો-છે તેથી પુરુષ બુદ્ધિના જેવો ત્રિગુણ અને અચેતન નથી.

પૂર્વોક્ત ત્રણ વિધર્મપણાવડે પુરુષ અને બુદ્ધિનું સારખ્ય નથી એમ સિદ્ધ થયું, અને એવડે પુરુષ શુદ્ધ છે એમ પણ પ્રતિપાદન

કરાયું. સર્વ અભિમાનની નિવૃત્તિમાટે સામાન્યરીતેજ દ્રષ્ટા અને દશ્યનો વિવેક પ્રતિપાદન કરવો યોગ્ય હતો, પણ તેમ નહિ કરતાં માત્ર બુદ્ધિનું અને પુરુષનુંજ વિષયપાત્ર શામાટે પ્રતિપાદન કર્યું એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જાણવું:-બુદ્ધિમાં આગ્રહપણાવડે અન્યના દશ્યપણાથી બુદ્ધિજ પુરુષની સાક્ષાત્ દશ્યા છે, અને બુદ્ધિના સંબંધથીજ અન્યત્ર અભિમાન હોવાથી બુદ્ધિમાંજ સાક્ષાત્ અભિમાન છે. મૃતશરીરમાં તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાની ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાનના અભાવના સ્પષ્ટપણાથી, તથા એક એક ઇન્દ્રિયના નાશમાં પણ ચૈતન્યની સ્પષ્ટ પ્રતીતિથી, શરીર તથા ઇન્દ્રિયો અચેતન છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે તેથી બુદ્ધિના વિવેકથીજ સર્વ અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે એવા આશયવડે બુદ્ધિનું વિષયપણુંજ પુરુષમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. વળી બુદ્ધિથી બિન્ન જે દેહાદિ છે તેમનાથી આત્માના વિવેકનું ન્યાયવૈશેષિકવડેજ સિદ્ધપણું હોવાથી બુદ્ધિથી વિવેકજ સાંખ્યયોગનું અસાધારણ કર્તવ્ય છે તેથી પણ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

બુદ્ધિનું અને પુરુષનું સાંપ્રત્ય નથી એમ કહ્યું તેથી તે બંનેનું સર્પચાજ વૈરપ્ય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. જો સર્વચાજ વૈરપ્ય હોય તો બંનેનાં અભેદની બ્રાંતિ થઈ શકે નહિ, તથા પુરુષને દ્રષ્ટા એવું નામ પણ આપી શકાય નહિ તેથી જેમ પુરુષનું તથા બુદ્ધિનું સાંપ્રત્ય નથી તેમ તે બંનેનું અત્યંતવિરૂપપણું પણ નથી. પુરુષ શુદ્ધ છતાં પણ પ્રતિબિંબવડે બુદ્ધિવૃત્તિના સમાનાકારને પ્રાપ્ત થઈ બુદ્ધિના જેવો જણાય છે તે પુરુષ અને બુદ્ધિનું કલ્પિત સાંપ્રત્ય છે. પુરુષનું વૃત્તિ-સાંપ્રત્ય “ **જ્ઞાતિસાહચર્યમિતરત્ર** ” એ સૂત્રમાં પૂર્વે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન થઈ ગયું છે. પુરુષ અને બુદ્ધિના વૈરપ્ય અને સાંપ્રત્યનો શ્રીખંડશિખાચાર્યે પણ નાચેના વચનથી સ્ત્રીકાર કર્યો છે:—

“અપરિણામિની હિ ભોક્તૃશક્તિરપ્રતિસંક્રમા ચ પરિણામિ-
ન્યથે પ્રતિસંક્રાતેવ તદ્વૃત્તિમનુપતતિ તસ્યાશ્ચ પ્રાપ્તચૈતન્યો-
પગ્નહરૂપાયા બુદ્ધિવૃત્તેરનુકારમાત્રતયા બુદ્ધિવૃત્ત્યવિશિષ્ટા હિ
જ્ઞાનવૃત્તિરિત્યાખ્યાયતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—આત્મા બુદ્ધિની પેઠે પરિણામસ્વભાવવાળો નથી,
પણ અપરિણામસ્વભાવવાળોજ છે તેથી તે બુદ્ધિની પેઠે પોતાના
વિષયમાં ઉપરાગ પામતો નથી. [એ એ વિશેષણોવડે આત્માનું
અને બુદ્ધિનું વિરૂપણું દેખાડ્યું, હવે તે બેનું સાદૃશ્ય દેખાડવાનો
આરંભ કરે છે:—] પરિણામ પામનાર બુદ્ધિરૂપ અર્થમાં આત્મા ઉપરાગ
પામ્યાજેવી જણાઈ બુદ્ધિવૃત્તિને ચૈતન્યજેવી કરે છે. જેમ નિર્મલ જલમાં
ઉપરાગ નહિ પામેલો ચંદ્ર પણ ઉપરાગ પામ્યાજેવી થઈ જલને
પોતાના (ચંદ્રના) જેવું કરે છે તેમ અહિં પણ ઉપરાગ નહિ પામેલી
ચિત્તિશક્તિ ઉપરાગ પામ્યાજેવી થઈ બુદ્ધિવૃત્તિને પોતાના જેવી જણાવે
છે. કહેલી રીતે ચૈતન્યના ઉપરાગને પ્રાપ્ત થયાજેવી બુદ્ધિવૃત્તિના માત્ર
અનુકરણપણાવડે તે આત્માની જ્ઞાનરૂપા વૃત્તિ બુદ્ધિવૃત્તિથી અવિશિષ્ટા-
જ છે એમ કહેવાય છે.

પુરુષ અને બુદ્ધિના પ્રતિબિંબરૂપ મિથ્યાસાદૃશ્યવડે તેમના પારમા-
ર્થિક અસાદૃશ્યનો વિરોધ થઈ શકતો નથી. એવી રીતે પુરુષનું વાસ્તવિક
શુદ્ધપણું તથા ઉપાધિવડે દ્રષ્ટાપણું દેખાડ્યું. ૨૦

એવી રીતે દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યના સ્વરૂપને કહીને હવે સ્વસ્વામિભાવ-
સંબંધના અંગરૂપ જે દૃશ્યનું દ્રષ્ટાર્થપણું છે તેને બગવાન સૂત્રકાર
નાયેના સૂત્રવડે દર્શાવે છે:—

તદર્થ એવ દૃશ્યસ્યાત્મા ॥ ૨૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—દૃશ્યસ્ય યઃ આત્મા સ્વરૂપઃ વિ-
શેષાદિરૂપેણ પરિણતિઃ સઃ તદર્થ એવ તસ્ય પુરુષસ્ય ભોગ-
પવર્ગરૂપપ્રયોજનાયૈવ । ન તુ તસ્યાસ્તાદૃશ્યાં પ્રવૃત્તૌ કિંચિદ-
પિ સ્વપ્રયોજનમસ્તીત્યર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેને (દ્રષ્ટાને) માટેજ દૃશ્યનું સ્વરૂપ [છે.] ૨૧

[વિવેચન:—દ્રષ્ટૃરૂપ ભોક્તાના ભોગ્યપણાને પામેહું ત્રિગુણાત્મક દૃશ્ય છે તેથી દ્રષ્ટાના ભોગાપવર્ગરૂપ પ્રયોજનમાટેજ દૃશ્યનું સ્વરૂપ એટલે મહદાદિરૂપ પરિણામ તથા સ્થિતિ થાય છે, પણ અચેતન દૃશ્યના પ્રયોજનમાટે તે દૃશ્યનો મહદાદિ પરિણામ તથા સ્થિતિ થતાં નથી. દૃશ્ય સંઘાતરૂપ થઈને પોતાનું કાર્ય કરે છે માટે તે પરાર્થ છે એ અર્થ ગયા સૂત્રમાં નિરૂપણ થઈ ગયો છે. સુખદુઃખાદિરૂપ દૃશ્ય ભોગ્ય છે, અને તે સુખદુઃખાદિ ભોગ્યપણાવડે ભોક્તાને માટે છે, પણ પોતાના પ્રયોજનમાટે નથી. શબ્દાદિ વિષયો પણ સુખદુઃખમોહાત્મકપણાથી તેમની અનુકૂલતાનો તથા પ્રતિકૂલતાદિનો અનુભવ કરનાર ભોક્તાને માટેજ છે, પણ પોતાને માટે નથી. અચેતન દૃશ્યનો પરિણામ તથા સ્થિતિ ચેતનરૂપ દ્રષ્ટામાટે હોવાથી જ્યારે દ્રષ્ટાનો સુખાદિના અનુભવરૂપ ભોગ તથા યુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષના અન્યપણાના અનુભવરૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે પોતાના પ્રયોજનની સમાપ્તિ થવાથી તે દૃશ્ય પુરુષને દેખાતું બંધ પડે છે. પરપ્રયોજનવાળી વસ્તુ પરપ્રયોજન-વિના ક્ષણુ પણ સ્થિતિ કરવાને સમર્થ નથી. નિત્ય અથવા અનિત્ય પ્રયોજનવિના કોઈ પણ પરાર્થની સ્થિતિના અંદર્શનવડે પુરુષાર્થનું દૃશ્યની

સ્થિતિમાં હેતુપાણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ પુરુષાર્થની સમાપ્તિ થવાથી દૃશ્યનું કાંઈ પ્રયોજન અવશેષ રહેતું નથી તેથીજ તે અદૃશ્ય થાય છે, અર્થાત્ તેનો પરિણામ તથા સ્થિતિ નિવૃત્ત થાય છે. સ્વરૂપના એટલે પરિણામના તથા સ્થિતિના નાશથી આનું (દૃશ્યનું) અદર્શન થાય છે, પણ તે વિનાશ પામતું નથી. ૨૧

વેદાંતસિદ્ધાંતની પેઠે યોગસિદ્ધાંતમાં પ્રતિજીવની પ્રકૃતિ ભિન્ન છે એમ સ્વીકાર નથી, કે જેવડે જે જીવને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય તેનીજ પ્રકૃતિ દૂર થાય, અને ભિન્ન અધિકરણવાળી વિદ્યા અને અવિદ્યાના વિરોધના અભાવથી અન્ય જીવની પ્રકૃતિ દૂર ન થાય એમ કહેવું યુક્ત હરે. યોગમતે તો પ્રધાનનું એકપણું છે, અને તેમ હોવાથી તેના ઉચ્છેદમાં સર્વ સંસારનોજ ઉચ્છેદ થાય, અને તેથી એકના મોક્ષવડે સર્વને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઇ જાય, અથવા તો આજસુધી દોષનો મોક્ષ થયો નથી તેથી તેનો ઉચ્છેદ થયો નથી, તો તેવા અનુચ્છેદમાં મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. એમ બંને પ્રકારે દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ શંકાની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

**કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટમપ્યનષ્ટં તદન્યસાધારણ-
ત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—તત્ પ્રધાનં કૃતાર્થ ઉત્પન્નચિત્ત-
જ્ઞાનં પુરુષં પ્રતિ નષ્ટં વિરતવ્યાપારં અપિ અનષ્ટં અન્યાન્
પ્રતીતિ શેષઃ। અત્ર હેતુમાહ:—અન્યસાધારણત્વાત્ સકલભોક્તુ-
સાધારણત્વાત્ અન્યાન્ પ્રતિ અનષ્ટવ્યાપારતયાઽવસ્થાના-

દિતિ ભાવઃ । एतेन तस्य तदा न विनाशो नाप्येकस्य मुक्तौ
सर्वमुक्तिरित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

સૂત્રાર્થઃ—કૃતાર્થ[પુરુષ]પ્રતિ [દશ્ય] નષ્ટ [થયા
છતાં] પણ અન્ય[પુરુષો]ના સાધારણપણાથી તે અ-
નષ્ટ [છે.] ૨૨

વિવેચનઃ—જે પુરુષોના ભોગ તથા મોક્ષરૂપ અર્થ બુદ્ધિએ
સમાપ કર્યો છે તે પુરુષો કૃતાર્થ એટલે મુક્ત ક્રિવા કુશલ કહેવાય
છે. જે પુરુષોના ભોગમોક્ષરૂપ પ્રયોજનની બુદ્ધિએ સમાપિ કરી નથી
તેવા પુરુષો અકૃતાર્થ એટલે બદ્ધ ક્રિવા અકુશલ કહેવાય છે. તેમાં મુક્ત-
પુરુષોપ્રતિ પોતાના કર્તવ્યની સમાંમિવડે દશ્યનું અદર્શન થાય છે, એટલે
તેને તે દેખાતું બંધ પડે છે, પણ અન્યપુરુષો જેમની બુદ્ધિએ ભોગમોક્ષ-
રૂપ અર્થ સમાપ કર્યો નથી તેમના પ્રતિ તે દેખાતું બંધ પડતું નથી.
દશ્ય (પ્રધાન) એક હોવાથી કુશલ તથા અકુશલ એવા સર્વપુરુષો-
માટે સાધારણ છે તેથી જેઓ મુક્ત થાય છે તેમના પ્રતિજ તેનું પૂર્વે
કહ્યા પ્રમાણે અદર્શન થાય છે, પણ બદ્ધપુરુષોપ્રતિ તો તેમને ભોગમોક્ષ
આપવામાટે તે પ્રવૃત્ત રહે છે. જેમ અંધપુરુષને રૂપ દેખાતું નથી તેથી ચક્ષુ-
વાળાને પણ રૂપ દેખવાનો અભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ મુક્તને દશ્યના
દર્શનનો અભાવ થવાથી અન્યને દશ્યના દર્શનનો અભાવ પ્રાપ્ત થતો
નથી. પ્રધાનની પેઠે પુરુષ એકજ નથી. જન્મ, મરણ, સુખ, દુઃખ,
બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થાવડે પુરુષના નાનાપણાની સિદ્ધિ છે, અર્થાત
એકના જન્મમાં વા મરણમાં, સુખમાં વા દુઃખમાં, તથા બંધમાં
વા મોક્ષમાં, અન્યને જન્મ્યાદિ થતાં નથી, આ જે વ્યવસ્થા છે તે
જો સર્વશરીરોમાં એકજ પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએ તો અંબવી

શક્તી નથી માટે પુરુષ નાના માનવા જોઈએ. “ જન્માદિવ્યવસ્થાતઃ પુરુષબદ્ધત્વમ્ ॥” (જન્મ-માદિની વ્યવસ્થાથી પુરુષનું બદ્ધપણું છે,) એ સાંખ્યસૂત્રમાં પણ એજ અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો છે. પુરુષના એક-પણાને કહેનારી શ્રુતિઓના પુરુષોમાં દેશકાલવડે વિભાગ નહિ હોવાથી પુરુષનું બદ્ધપણું માનતાં પણ વિરોધ આવતો નથી. પ્રકૃતિનું એકપણું અને પુરુષનું નાનાપણું શ્રુતિમાં પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે:—

“ અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં

વહ્નીઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સરૂપાઃ ।

અજો સ્થેકો જુષમાણોઽનુશેતે

જહાત્યેનાં મુક્તભોગાંમજોઽન્યઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—સત્ત્વ, રજ્જસૂ અને તમસૂ એ ત્રણ ગુણરૂપ એક અનાદિ પ્રકૃતિ જે પોતાના જેવાં સુખદુઃખાત્મક મહદાદિ બહુ કાર્યોનું સુંજે છે તે પ્રકૃતિના એક અવિવેકી પુરુષ પોતાનાથી અભેદ માનીને સસારમાં બ્રમણ કરે છે, અને વિવેકખ્યાતિને પામેલો બીજને પુરુષ જેણે ભોગ તથા મોક્ષ સમાપ્ત કર્યો છે એવી પ્રકૃતિને ત્યજે છે.

પુરુષનું આ બદ્ધપણું જે અવચ્છેદવડે જન્મ-માદિવાળાપણું છે તે અવચ્છેદવાળાનું છે, શુદ્ધતું નથી. એવી રીતે દસ્ય એક પુરુષપ્રતિ અદર્શન-ભાવને પામ્યા છતાં પણ બીજ પુરુષપ્રતિ તે અદર્શનભાવને પામતું નથી. દૃશ્યશક્તિ અને દર્શનશક્તિના નિત્યપણાથી તેમના અનાદિસંયોગનું પણ નિરૂપણ થઈ જાય છે. એના સંબંધમાં શાસ્ત્રકારોની નીચે પ્રમાણે અનુમતિ છે:—

“ ધર્મિણામનાદિસંયોગાદ્ ધર્મમાત્રાણામપ્યનાદિઃ સંયોગઃ ॥ ”

હોવાથી:—શુભોનો પુરુષોની સાથે અનાદિસંયોગ હોવાથી મહદાદિનો પણ પુરુષોની સાથે અનાદિસંયોગ છે. જોકે એકએક મહદાદિનો સંયોગ અનાદિ છતાં પણ અનિત્યજ છે તોપણ સર્વે મહદાદિનો સંયોગ તેમનું અન્યપુરુષોપ્રતિ સાધારણપણું હોવાથી નિત્ય છે.

દ્રષ્ટા અને દૃશ્યના નિરૂપણવડે ભગવાન સૂત્રકારે આ ગ્રંથમાં સર્વે તત્ત્વોનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કર્યું છે. તત્ત્વોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવું એ સાખ્યદર્શનનો વિષય છે માટે ત્યાં તેમનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આ શાસ્ત્રમાં પ્રધાનપણે યોગનું નિરૂપણ કરવાનું છે તેથી તેમનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૨

એ પ્રમાણે દૃશ્યના સંબંધમાં જે કહેવાયોગ્ય હતું તે કહ્યું, હવે સંયોગના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવા નીચેનું સૂત્ર પ્રવર્તે છે:—

**સ્વસ્વામિશક્ત્યોઃ સ્વરૂપોપલબ્ધિहेतुः
સંયોગઃ ॥ ૨૩ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—શક્તિશબ્દઃ પ્રત્યેકં સમ્બધ્યતે ।
સ્વં દૃશ્યં તસ્ય શક્તિઃ જહત્વેન દશ્યત્વયોગ્યતા । સ્વામી પુરુષઃ
તસ્ય શક્તિઃ ચેતનત્વેન દ્રષ્ટૃત્વયોગ્યતા । સા ચ તત્સ્વરૂપવતી ।
તયોઃ સ્વરૂપયોર્યાં ઉપલબ્ધિઃ ક્રમાત્ ભોગ્યત્વેન ભોક્તૃત્વેન
ચ પ્રતીતિઃ તસ્યા હેતુઃ સંયોગઃ સ્વસ્વામિભાવાભ્યઃ સમ્બન્ધઃ ।
સ ચ કાર્યેણૈવ જ્ઞેયઃ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—સ્વશક્તિના (દૃશ્યના) અને સ્વામિશક્તિના
(પુરુષના) સ્વરૂપના જ્ઞાનનો હેતુ સંયોગ [છે.] ૨૩

વિવેચન:—દશ્ય એ ભોગ્યતાની યોગ્યતાવાળું હોવાથી પુરુષનું સ્વ કહેવાય છે, અને પુરુષ દશ્યે કરેલા ઉપકારને સેવવાની યોગ્યતાવાળો હોવાથી સ્વામી કહેવાય છે. દશ્ય જડપણાવડે ભોગ્યતાની યોગ્યતાવાળું છે, અને પુરુષ ચેતનપણાવડે ભોક્તાપણાની યોગ્યતાવાળો છે તેથીજ સૂત્રમાં ભોગ્યતાની યોગ્યતાવાળા દશ્યને સ્વશક્તિ અને ભોક્તાપણાની યોગ્યતાવાળા પુરુષને સ્વામિશક્તિ કહેલ છે. દ્રષ્ટા અને દશ્યનો સંયોગ યોગ્યતારૂપ શક્તિમાત્રવડે વ્યવસ્થિત છે તેથી તેમના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો તે હેતુ એટલે જાપક છે, અર્થાત્ દશ્ય અને દ્રષ્ટાના સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ કાર્યવડે તે સંયોગના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે. તે સંયોગથી જ દશ્યનું જ્ઞાન થાય છે તે ભોગ છે, અને જે દ્રષ્ટાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે તે અપવર્ગ છે. બુદ્ધિવિશેષની સાથે પુરુષ-વિશેષનો સંયોગ દર્શન એટલે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અવસાનવાળો છે તેથી દર્શનને તે બંનેના વિયોગનું કારણ કહ્યું છે. દર્શન અદર્શનનું (અવિદ્યાનું) વિરોધી છે તેથી અદર્શનને દ્રષ્ટા તથા દશ્યના સ્વસ્વાભિભાવસંબંધરૂપ સંયોગનું નિમિત્તકારણ કહેલ છે. યોગસિદ્ધાંતમાં દર્શન-વિવેકખ્યાતિ વા તત્ત્વજ્ઞાન-ભોક્ષનું સાક્ષાત્કારણ નથી, પરંતુ પરંપરાવડે કારણ છે, એટલે કે દર્શનવડે તેના વિરોધી અદર્શનની નિવૃત્તિ થાય છે, અદર્શનની નિવૃત્તિ થવાથી તેના કાર્ય સંયોગરૂપ બંધની નિવૃત્તિ થાય છે, બંધની નિવૃત્તિ થઈ એટલે બુદ્ધિથી બિન્ન આત્માની સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. આત્માની સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવી એજ ભોક્ષ ક્રિયા કૈવલ્ય કહેવાય છે. એવી રીતે દર્શનવડે અદર્શનનો નાશ થવાથી સંયોગની નિવૃત્તિવડે પુરુષને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટેજ આ શાસ્ત્રમાં દર્શનને કૈવલ્યનું કારણ કહ્યું છે.

દર્શનનો અભાવ, દર્શનનું વિરોધી-અદર્શનવડે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય,

અને દર્શનથી ભિન્ન એમ અદર્શન(અજ્ઞાન)શબ્દના મુખ્ય ત્રણ અર્થ થઈ શકે છે. એ ત્રણ અર્થોમાંના પ્રથમ અર્થમાં ત્રણ, બીજા અર્થમાં એક અને ત્રીજા અર્થમાં ચાર એમ કુલ આઠ વિકલ્પરૂપ અર્થ થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

૧ જ્ઞાનાગ્નિવડે દબ્ધભાવને નહિ પામેલા સત્ત્વાદિ ગુણોમાં જે મહદાદિ કાર્યનો આરંભ કરવાનું સામર્થ્ય છે તે સામર્થ્યથી સંસારનો હેતુ જે પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ છે તે ઉપજે છે, ને તેથી પુરુષને વિવેકખ્યાતિરૂપ દર્શનનો અભાવ હોય છે, માટે અદર્શનનો અર્થ દર્શનનો અભાવ એટલે ગુણોમાં પોતાના કાર્યનો આરંભ કરવાનું સામર્થ્ય એવો થાય છે.

૨ ચૈતન્યરૂપ પુરુષને જેણે શબ્દાદિ વિષયોનો તથા બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષના અન્યપણાનો પૂર્ણ અનુભવ કરાવ્યો છે એવા પ્રધાનમાં રહેલા ચિત્તની અનુત્પત્તિ અર્થાત્ પોતાનામાં શબ્દાદિ ભોગ તથા સત્ત્વ-પુરુષના અન્યપણારૂપ વિવેકખ્યાતિ પૂર્ણ વિદ્યમાન થયે સતે પોતાની પ્રવૃત્તિનો અભાવ થવાથી શબ્દાદિના દર્શનનો તથા વિવેકખ્યાતિરૂપ દર્શનનો અભાવ થવો તે અદર્શન છે. આ અદર્શન સંયોગનો હેતુ નથી.

૩ અનાગત અવસ્થાવડે ગુણોમાં ભોગ અને અપવર્ગના અવસ્થાનું જે દર્શનાભાવપણું (નહિ જણાવાપણું) છે તે અદર્શન છે. સત્કાર્યવાદની રીતે ભાવી ભોગ તથા અપવર્ગ ચિત્તમાં અવ્યપદેશ્યપણાવડે રહે છે તેથી આ વિકલ્પ કરવામાં આવ્યો છે.

૪ વિપર્યયજ્ઞાનની વાસનારૂપ અવિદ્યા પ્રલયકાલમાં પોતાના આશ્રય ચિત્તની સાથે પ્રધાનના સામ્યને પામ્યા છતાં પણ સર્ગકાલમાં પુનઃ પોતાના આશ્રય ચિત્તની ઉત્પત્તિનું બીજ છે, તે અવિદ્યા દર્શનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય હોવાથી અદર્શન છે. આજ પક્ષ સિદ્ધાંત થશે. બીજાઓનું તો આના સમનિયતભાવીપણાવડે કશું ન છે.

પ્રધાનમાં રહેલા સામ્યપરિણામની પરંપરાના સંસ્કારોના ક્ષય થયે સતે મહદાદિ વિકારના આરંભના હેતુ સંસ્કાર જે પ્રધાનના ગતિ-સંસ્કાર કહેવાય છે તેનું કાર્યોન્મુખપણું જે પ્રધાનથી ભિન્ન છે તે અદર્શન છે. પ્રધાનમાં પ્રધાનરૂપે રહેવારૂપ સ્થિતિના અને મહદાદિરૂપે પરિણામ પામવારૂપ ગતિના સંસ્કારોના સદ્ભાવ છે એમ પ્રધાન સ્થિતિવડેજ વર્તે છે ગતિવડે નહિ, વા ગતિવડેજ વર્તે છે સ્થિતિવડે નહિ, આ બે પક્ષમાંના એકપક્ષના નિશ્ચયરૂપ નિયમનું નિરાકરણ કરનાર શ્રીધ્યાશખ્યાત્યાર્યે પણ કહ્યું છે:—

“ પ્રધાનં સ્થિત્યૈવ વર્તમાનં વિકારાકરણાદપ્રધાનં સ્યાત્, તથા ગત્યૈવ વર્તમાનં વિકારાનિત્યત્વાદપ્રધાનં સ્યાત્, ઉભયથા ચાસ્ય પ્રવૃત્તિઃ પ્રધાનવ્યવહારં લભતે નાન્યથા, કારણાન્તરે-ત્વાપિ કલ્પિતેષ્વેષ સમાનશ્ચર્ચઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જેવડે વિકારસમૂહ ઉપજે છે તે પ્રધાન કહેવાય છે. પ્રધાન જે સ્થિતિવડેજ વર્તે, અને કદીપણ ગતિવડે નજ વર્તે તો મહદાદિ વિકારના નહિ ઉપજવાથી તેવડે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું નહિ એટલે તે અપ્રધાન થાય, અને જે તે ગતિવડેજ વર્તે, પણ સ્થિતિવડે આરેય નજ વર્તે તો કાંઈ સમયે પણ વિકાર નાશ ન પામે, તે એમ થવાથી તેવા અગ્નિનાશી વિકારની ઉત્પત્તિના અસંભવવડે તે વિકારપણુથી રહિત થાય, એટલે તેમને નહિ ઉપજવવાથી પ્રધાન અપ્રધાન થાય: તેથી સ્થિતિવડે અને ગતિવડે આની પ્રવૃત્તિ પ્રધાનવ્યવહારને પામે છે, એકનિશ્ચયના સ્વીકારમાં તે પ્રધાનવ્યવહારને યોગ્ય રહેતું નથી. પ્રધાન-માંજ આમ છે એમ નહિ, પણ પરબ્રહ્મ, માયા અને પરમાણુ એમી જે અન્ય કારણો કલ્પવામાં આવે છે તેમાં પણ સમાન

વિચાર છે, અર્થાત્ તેઓ પણ સ્થિતિવડેજ વર્તમાન રહે તો વિકારના નહિ ઉપજવવાથી અકારણો થાય, અને ગતિવડેજ વર્તમાન રહે તોપણ વિકારના નિત્યપણાથી અકારણો થાય.

૬ “ પ્રધાનસ્યાત્મકથાપનાર્થા પ્રવૃત્તિઃ ॥ ” (પુરુષને પોતાનું સ્વરૂપ જણાવવામાટે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે,) એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પુરુષને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડવાનું પ્રકૃતિમાં રહેલું સામર્થ્ય જેવડે પુરુષને પ્રકૃતિનું દર્શન થાય છે તે દર્શનશક્તિ કહેવાય છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનરૂપ દર્શનથી ભિન્ન તે દર્શનશક્તિ અદર્શન છે. શ્રીસાંખ્યકારિકામાં પણ પુરુષને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડવામાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે:—

“ પુરુષસ્ય દર્શનાર્થ કૈવલ્યાર્થ તથા પ્રધાનસ્ય ।

પદ્મવન્ધવદુભયોરપિ સંયોગસ્તત્ક્રુતઃ સર્ગઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—પુરુષના દર્શનને માટે તથા પ્રધાનના કૈવલ્યને માટે પાંગળા અને આંધળાની પેઠેજ બંનેનો સંયોગ છે, અને તેણે કરેલો આ સંસાર છે.

જેમ “ નેષ્ઠેતોદ્યન્તમાદિત્યં નાસ્તં યાન્તં કદાચન । નોપરક્તં ન વારિસ્થં ન મધ્યં નમસો ગતમ્ ॥ ” (કદીપણુ ઊગતા આદિત્યને ન જુએ, અસ્ત પામતાને ન જુએ, તથા રાહુથી ઉપરાગ પામેલાને, જલમાં રહેલાને, અને આકાશના મધ્યમાં આવેલાને પણ ન જુએ.) એ વાક્યમાં પ્રકરણના આરંભમાં “અથાતઃ પ્રજ્ઞાપતિવ્રતમ્ ॥ ” (હવે તે કારણથી પ્રજ્ઞાપતિવ્રત કહેવાય છે,) એમ વ્રતશબ્દનું શ્રવણ હોવાથી તથા વ્રતના અનુષ્ઠેયપણાથી અને નજૂ(અ)ના મુખ્યાર્થ અભાવના અનનુષ્ઠેયપણાથી નજૂવડે ઇક્ષણથી ભિન્ન “ નહિ જોઈ ” એવી

માનસી ક્રિયા ગ્રહણ કરાય છે તેમ તત્ત્વદર્શનથી ભિન્ન, પુરુષને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડવાની સમુત્સાહશક્તિરૂપ દર્શન તે અદર્શન એમ ગ્રહણ કરાય છે. જાણવાયોગ્ય સર્વને જાણવાના સામર્થ્યવાળો પુરુષ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિની પૂર્વે પ્રધાનાદિ કાંઈને જાણતો નથી, અને સર્વ કાર્ય કરવાના સામર્થ્યવાળું પ્રધાન પણ ત્યારે દેખાતું નથી. દર્શનશક્તિ પ્રધાનને આશ્રયે રહેલી છે એમ અંગીકાર કરીને આ વિકલ્પરૂપ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

૭ દર્શનશક્તિ બંનેને આશ્રયે રહી છે એમ માનીને આ વિકલ્પરૂપ અર્થ કરવામાં આવે છે. પુરુષ તથા દૃશ્ય એ બંનેનો દર્શનશક્તિ ધર્મ છે, ને વિવેકખ્યાતિથી ભિન્ન તે દર્શનશક્તિ અદર્શન છે. બુદ્ધિરૂપ દૃશ્યની અપેક્ષાથી પુરુષનો ધર્મ દર્શન છે, અને ચેતનની હયાની અપેક્ષાથી બુદ્ધિરૂપ દૃશ્યનો ધર્મ દર્શન છે, અર્થાત્ બુદ્ધિ તથા ચેતન્યના અભેદથી ચેતન્યના ધર્મો બુદ્ધિના ધર્મોની પેઠે અને બુદ્ધિના ધર્મો ચેતન્યના ધર્મોની પેઠે પ્રકાશે છે. એવી રીતે બંનેમાં દર્શનશક્તિનો સદ્ભાવ છે.

૮ જેમ ચક્ષુ રૂપમાં પ્રમાણ છતાં પણ રસાદિમાં અપ્રમાણ છે તેમ શબ્દાદિનું જ્ઞાનજ વિવેકખ્યાતિરૂપ દર્શનથી ભિન્ન હોવાથી અદર્શન છે, પણ સત્ત્વપુરુષની અન્યતાનું જ્ઞાન અદર્શન નથી.

એ આઠ સાંખ્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી અવિદ્યાના વિકલ્પરૂપ અર્થો છે. અદર્શનના સંબંધમાં ચોથા વિકલ્પથી ભિન્ન જે વિકલ્પોનું બહુપાણું છે તે સંયોગસામાન્યમાં સાધારણકારણપાણું દેખાડવામાટે છે, અર્થાત્ સર્વ પ્રપંચના હેતુરૂપ સર્વ પુરુષોની સાથે પ્રકૃતિના સંયોગનું કારણપાણું દર્શાવવાસારુ છે, પણ પ્રત્યેક પુરુષના સુખદુઃખના વિચિત્રપણાના હેતુરૂપ પુરુષ તથા બુદ્ધિના સંયોગવિશેષનું અસાધારણ-

કારણપણું દેખાડવામાટે નથી તેથી તે અવિદ્યાનાં સાધારણ લક્ષણો છે. ૨૩
 સુખદુઃખાદિના વિચિત્રપણાની વ્યવસ્થા કરનાર એક એક પુરુષનો
 એક એક બુદ્ધિની સાથે જે અસાધારણસંયોગવિશેષ છે તેનું કારણ
 શું છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના
 સૂત્રથી કરે છે:—

તસ્ય હેતુરવિદ્યા ॥ ૨૪ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તસ્ય સંયોગસ્ય અવિદ્યા એવ હેતુઃ
 કારણમ્ । અવિદ્યાસ્વરૂપં પૂર્વમુક્તમ્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—તે[સંયોગ]નું કારણ વિપર્યયજ્ઞાનની વાસના
 [છે.] ૨૪

વિવેચન:—તે અસાધારણસંયોગવિશેષનું કારણ અવિદ્યા એટલે
 અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ વિપર્યયજ્ઞાનની વાસના છે. સંયોગના
 સહભાવમાં વિપર્યયજ્ઞાન અને વિપર્યયજ્ઞાનના અસ્તિત્વમાં સંયોગ એમ
 અહિં અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવે છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન
 આ પ્રમાણે છે:—બુદ્ધિના સંયોગવિના પુરુષમાં વિપર્યયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય
 નહિ તેથી ભોગભોક્ષની પેઠે વિપર્યયજ્ઞાનનું કારણ પણ પુરુષને પોતાની
 બુદ્ધિને સંયોગજ છે. પ્રલયકાલે અવિદ્યા પોતાના આશ્રય ચિત્તની
 સાથે નિરુદ્ધ થયા છતાં પણ પ્રધાનમાં તે સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે. અવિદ્યાની
 વાસનાથી વાસિત પ્રધાન સર્ગના આરંભમાં પૂર્વોક્ત અવિદ્યાવાળા ચિત્તને
 પોતાનામાંથી ઉપજાવે છે, અને તે ચિત્ત પોતાના સ્વામી પુરુષસાથે
 જોડાય છે. પૂર્વપૂર્વના સર્ગોમાં પણ એમજ થાય છે. એવી રીતે વિપર્યય-
 જ્ઞાન તથા સંયોગનું અનાદિપણું હોવાથી પરસ્પરમાં કારણકાર્યભાવની

પ્રતીતિ છતાં પણ બીજાંકુરની પેઠે અન્યોન્યાશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વિપર્યયગ્નાનની વાસનાવડે વાસિત યુદ્ધિ જ્યાંસુધી પોતાના અને પુરુષના અન્યપણાના ગ્નાનરૂપ પોતાના કર્તવ્યની ચરમસીમાને પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાંસુધી તે ભોગભોક્ષરૂપ અધિકારવાળી હોવાથી પુનરાવૃત્તિ પામ્યા કરે છે, પણ જ્યારે તે વિવેકખ્યાતિવડે પોતાના કર્તવ્યની ચરમ-સીમાને પામે છે ત્યારે કર્તવ્યની સમાપ્તિને પામી અવિધારહિત થવાથી અંધકારણુના અભાવવાળી થાય છે, એટલે તે પુનરાવૃત્તિ પામતી નથી. એવી રીતે અન્યવ્યવિતરેકવડે વિપર્યયગ્નાનની વાસનાજ સંયોગનો હેતુ છે, અને તે સંયોગવડે જ અવિવેકીઓને ભોગ થવાનો હોય છે તેમને વિપર્યયગ્નાન પણ ઉપજે છે, તેથી સર્વ પ્રતિપાદન નિર્દોષ છે.

અહિં કોઈ નાસ્તિક પંડક (નપુંસક)ના ઉપાખ્યાનવડે કેવલ્ય-પ્રતિ આક્ષેપ કરે છે:-કોઈ પંડકપ્રતિ તેની સુગ્ધમાયા (ભોળા સ્ત્રી) કહે છે:-“હે આર્યપુત્ર ! મારી બેન છોકરાંઓવાળી છે, અને હું કેમ નથી ?” તેના ઉત્તરમાં પંડક કહે છે:-“હે પ્રિયે ! મુઆ પછી હું તને છોકરાંઓ ઉત્પન્ન કરી છોકરાંઓવાળી કરીશ.” અહિં જેમ જીવતો પંડક પ્રજેત્પત્તિ કરી શક્યો નહિ તે મુઆ પછી કરશે એમ માનવું વૃથા છે તે પ્રમાણે યુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષના અન્યપણાનું વિદ્યમાન ગ્નાન ચિત્ત-નિવૃત્તિરૂપ કેવલ્યને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, પણ ગ્નાનપ્રસાદમાત્ર પર-વૈરાગ્યવડે નાશ પામ્યા પછી એટલે સંસ્કારસહિત નિરુદ્ધ થયા પછી કેવલ્યને ઉત્પન્ન કરી શકશે એમ માનવું પણ વૃથા છે; તાત્પર્ય કે જેના હોવાથી જ થાય તે તેનું કાર્ય કહેવાય, પણ જેના ન હોવાથી જ થાય તે તેનું કાર્ય કહી શકાય નહિ.

આઆર્યદેશીય (યોગના આઆર્યથી* કિચિત્ ન્યૂન-યોગસિદ્ધાંતનો

* સ્ત્રીવાયુપુરાણમાં આઆર્યનું લક્ષણ ત્રીજે પ્રમાણે કહ્યું છે:-

એકદેશી) તેનું આ પ્રમાણે સમાધાન કરે છે:—ભોગ તથા વિવેકખ્યાતિ-
રૂપ પરિણામ પામેલી બુદ્ધિની નિવૃત્તિ મોક્ષ છે, પણ બુદ્ધિના સ્વરૂપની
નિવૃત્તિ મોક્ષ નથી, બુદ્ધિના સ્વરૂપની નિવૃત્તિ તો ધર્મભેદ જોતો
અંત છે એવી વિવેકખ્યાતિની સ્થિરતા થયા પછીજ થાય છે. બંધના
કારણ અદર્શનના અભાવથી બુદ્ધિની નિવૃત્તિ થાય છે, તથા બંધનું
કારણ અદર્શન વિવેકખ્યાતિરૂપ દર્શનથી નિવૃત્ત થાય છે, અને તે દર્શનની
નિવૃત્તિ પરવૈરાગ્યવડે સાધ્ય છે. એવી રીતે બુદ્ધિસ્વરૂપની સ્થિતિમાં
મોક્ષ થાય છે તેથી નાસ્તિકની શંકાને અવકાશ નથી.

એવી રીતે એકદેશીના મતની રીતે સમાધાન કહીને હવે મુખ્ય
સિદ્ધાંત કહેવામાં આવે છે:—ચિત્તની નિવૃત્તિ એજ મોક્ષ છે. ચરમસીમા-
ને પામેલું વિવેકદર્શન નિરોધસમાધિની ભાવનાના ઉત્કર્ષક્રમવડે ચિત્ત-
નિવૃત્તિવાળા પુરુષસ્વરૂપના અવસ્થાનમાં ઉપયોગી છે એમ સ્વીકાર
હોવાથી, તથા જ્ઞાન ચિત્તની સાક્ષાત્ નિવૃત્તિ કરે છે એવો સ્વીકાર ન
હોવાથી નાસ્તિકનો અવસરવિનાનો બામોહ વ્યર્થ છે. ૨૪

એવી રીતે અનાગતદુઃખરૂપ હેય તથા હેયનું કારણ જે સંયોગ
અને તેનું કારણ જે વિપર્યયજ્ઞાનની વાસના તેમનું નિરૂપણ કરવાથી
હેય તથા હેયનું કારણ એ બે વ્યૂહોનું નિરૂપણ થયું. હવે દુઃખના
અત્યંતાભાવરૂપ હાન તથા હાનના ઉપાય એ બે વ્યૂહોનું નિરૂપણ

“ આચિનોતિ ચ શાસ્ત્રાર્થમાચારે સ્થાપયત્યપિ ।

સ્યમાચરતે યસ્માદાચાર્યસ્તેન ચોચ્યતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—જે શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા અર્થનો સંગ્રહ (એકવાક્યતા)
કરે છે, અધિકારિજનોને આચારમાં સ્થાપન કરે છે, અને યોતે પણ તે
પ્રમાણે આચરે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે.

કરવું અવશેષ છે, તેમાં પ્રથમ નીચેના સૂત્રથી ભગવાન સૂત્રકાર હાન-
રૂપ કૈવલ્યનું નિરૂપણ કરે છે:—

તદભાવાત્સંયોગાભાવો હાનં તદ્ દશે:

કૈવલ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તસ્યા અવિદ્યાયા અભાવાત્ નાશાત્
સંયોગાભાવઃ સંયોગસ્ય નાશો ભવતીતિ શેષઃ । તચ્ચ હાનં
સંયોગવિગમઃ દશેઃ પુરુષસ્ય કૈવલ્યમ્ કેવલત્વં મુક્તિરિતિ
ચોચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેના (અવિદ્યાના) વિનાશથી સંયોગનો
વિનાશ [તે] હાન [ને તેજ] પુરુષનું કૈવલ્ય [છે.] ૨૫

વિવેચન:—વિપર્યયજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યાનો વિવેકખ્યાતિરૂપ વિદ્યા-
વડે વિનાશ થવાથી બુદ્ધિસત્ય તથા પુરુષના સંયોગરૂપ બંધની આત્યં-
તિકી નિવૃત્તિ થાય છે એજ અનાગત ત્રિવિધદુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ
હાન છે, અને તેજ ચૈતન્યરૂપ પુરુષનું કૈવલ્ય—બુદ્ધિથી અભિશ્રીભાવ-
સ્વરૂપમાં સ્થિતિ—છે. કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી પુરુષનો બુદ્ધિના
દુઃખાદિ ગુણોની સાથે કદોપલ્લ સંયોગ થતો નથી તેથી તેને દુઃખાદિની
પ્રતીતિનો અત્યંતાભાવજ રહે છે. મહાપ્રલયમાં પણ સંયોગરૂપ બંધનો
અભાવ છે, પરંતુ તે અભાવ આત્યંતિક નથી, અને આ અભાવ આત્યં-
તિક છે એમ જણાવવા “ બંધની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ થાય છે ” એમ
કહ્યું છે. કારણના નાશથી કાર્યનો નાશ થાય છે એ નિયમાનુસાર દુઃખના
કારણની નિવૃત્તિમાં દુઃખરૂપ હેયનો વિનાશ થવાથી દુઃખના અત્યંતા-

ભાવરૂપ હાન થવું સ્વાભાવિક છે. તે હાનકાલે બુદ્ધિમાં પડતા પ્રતિ-
બિંબના અભાવે “ તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥ ” એ સૂત્રમાં
કહ્યા પ્રમાણે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠાવાળો થઈ બુદ્ધિના મિશ્ર-
પણાથી અત્યંત રહિત થાય છે. આજ પુરુષનું કેવલ્ય કિંવા કેવલ-
ભાવ છે. આ ગ્રંથના ચોથા પાદમાં હાનરૂપ કેવલ્યનું વિસ્તારથી નિરૂપણ
થશે, અત્ર તો માત્ર સંક્ષેપમાંજ તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૨૫

એ પ્રમાણે હાનનું નિરૂપણ કર્યું. હવે અવશેષ રહેલા હાનના
ઉપાયરૂપ ત્રીજા વ્યૂહનું નિરૂપણ છવીશમા સૂત્રથી આરંભીને ચોથા
પાદનાં કેટલાંક સૂત્રોપર્યંત ચાલશે. અવિદ્યાનો અભાવ થવાથી સંયોગ-
ની નિવૃત્તિદ્વારા હાન થાય છે એમ પૂર્વસૂત્રમાં કહ્યું, પણ તે અવિદ્યા-
નો આત્યંતિક અભાવ કયા ઉપાયથી થાય છે તે ત્યાં કહ્યું નથી તેથી
તેનું નિરૂપણ નીચેના સૂત્રમાં થશે. અવિદ્યાની સાક્ષાત્ વિરોધી વિદ્યા
એટલે વિવેકખ્યાતિ છે, તે વિવેકખ્યાતિયડે અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય છે
એમ ભગવાન્ સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે:—

વિવેકરૂપાતિરવિપ્લવા હાનોપાયઃ ॥ ૨૬ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વિપ્લવઃ મિથ્યાજ્ઞાનમ્ । અવિપ્લવઃ
તદ્વિપરીતમ્ । યદ્વા ન વિદ્યતે વિપ્લવઃ વિચ્છેદઃ અન્તરાન્તરા
વ્યુત્થાનં વા યસ્યાઃ સા તથાવિદ્યા । વિવેકરૂપાતિઃ અન્યે
ગુણાઃ અન્યઃ પુરુષઃ હત્યેવંવિદ્યા રૂપાતિઃ જ્ઞાનં પ્રજ્ઞા વા । સા
હાનસ્ય દૃશ્યત્યાગસ્ય ઉપાયઃ પુષ્કલો હેતુઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—મિથ્યાજ્ઞાનથી રહિત વિવેકખ્યાતિ [એ]
હાનનો ઉપાય [છે.] ૨૬

વિવેચન:—વિપ્લવ એટલે મિથ્યાજ્ઞાન, અને અવિપ્લવ એટલે મિથ્યાજ્ઞાનથી રહિત. યુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષના અન્યપણાતું જે જ્ઞાન તે વિવેકખ્યાતિ કહેવાય છે. આગમ અને અનુમાનવડે ઉપજેલી પરોક્ષ-વિવેકખ્યાતિ મિથ્યાજ્ઞાનના સંસ્કારસહિત હોવાથી વ્યુત્થાનને તથા તેના સંસ્કારને નિવૃત્ત કરી શકતી નથી તેથીજ આગમ અને અનુમાન-વડે સંપાદન કરેલા પરોક્ષવિવેકજ્ઞાનવાળામાં પણ મિથ્યાજ્ઞાનની અનુ-વૃત્તિ જણાય છે. પરોક્ષવિવેકજ્ઞાન અપરોક્ષવિપર્યયજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરી શકે નહિ, પણ અપરોક્ષવિવેકજ્ઞાનજ તેને નિવૃત્ત કરી શકે એમ જણાવવા ભગવાન સૂત્રકારે વિવેકખ્યાતિતું અવિપ્લવા એવું વિશેષણ મૂક્યું છે. શાસ્ત્રશ્રવણવડે પરોક્ષવિવેકને ગ્રહણ કરી, તથા મનનરૂપ યુક્તિવડે તે વિવેકની વ્યવસ્થા કરી, પછી સત્કારપૂર્વક દીર્ઘકાલપર્યંત નિરંતરપણે સારી રીતે સેવેલી ભાવનાથી પ્રકર્ષપર્યંત સંપાદન કરેલી પુરુષના સાક્ષાત્કારવાળી વિવેકખ્યાતિ વાસનાસહિત મિથ્યાજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરી હાનરૂપ કૈવલ્યનો પરંપરાવડે ઉપાય થાય છે. જ્યારે અના-ગત અવસ્થારૂપે ચિત્તમાં રહેલ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા દગ્ધબીજભાવ-ને પામી પોતાના સજાતીયસંસ્કારને ઉપજવવાના સામર્થ્યનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે જેનો ક્લેશરૂપ મલ ધોવાઈ ગયો છે એવા યુદ્ધિસત્ત્વના ઉત્કૃષ્ટ સ્વચ્છસ્થિતિપ્રવાહરૂપ પરમવશીકારમાં વર્તમાન વિવેકજ્ઞાનનો સતત વહેતો પ્રવાહ નિર્મલ થાય છે. તે વિવેકખ્યાતિ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરે છે, તે અવિદ્યા સંયોગની નિવૃત્તિ કરે છે, ને તે સંયોગની નિવૃત્તિ થવાથી પુરુષને કૈવલ્ય થાય છે, તેથી તે વિવેકખ્યાતિ પરંપરા-વડે હાનના સાધનરૂપ છે, સાક્ષાત્ સાધનરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૨૬

એવી રીતે હાનના ઉપાયરૂપ વિવેકખ્યાતિને કહીને હવે મિથ્યા-જ્ઞાનથી રહિત વિવેકખ્યાતિની નિષ્ઠાના સ્વરૂપને ભગવાન સૂત્રકાર

નીચેના સૂત્રથી પ્રદર્શિત કરે છે:—

તસ્ય સપ્તધા પ્રાન્તભૂમિઃ પ્રજ્ઞા ॥ ૨૭ ॥

પદબોધિની ટીકા:—પ્રકૃષ્ટં અન્તઃ અવસાનં ફલત્વેન યાસાં તાઃ પ્રાન્તાશ્ચરમા ઇતિ યાવત્ । પ્રાન્તા ભૂમયઃ પ્રજ્ઞા-વસ્થા યસ્યાઃ સા પ્રાન્તભૂમિઃ । ઉત્પન્નવિવેકરૂપાતેર્યોગિનઃ પ્રાન્તભૂમિઃ પ્રજ્ઞાવસ્થા પ્રત્યયાન્તરતિરસ્કારેણ સપ્તધા ક્રમાત્ સપ્તપ્રકારા ભવતીતિ શેષઃ । પ્રથમં તાવત્ જ્ઞાતવ્યમ્ અસ્થિલં મયા જ્ઞાતં ન કિઞ્ચિજ્ઞાતવ્યમપરમસ્તીન્યેકા । હાતવ્યા બન્ધ-હેતવઃ સમ્પ્રતિ તુ સર્વે હતા ન કિઞ્ચિન્મે હ્યેયમસ્તીતિ દ્વિતીયા । પ્રાપ્તં મયા પ્રાપ્તવ્યં નાન્યત્ કિઞ્ચિદિદાનીં પ્રાપ્તવ્યમસ્તીતિ તૃતીયા । વિવેકરૂપાતિસમ્પાદનેનાસ્થિલં કૃતં ન કિઞ્ચિદિદાનીં કાર્યમસ્તીતિ ચતુર્થી । એતાશ્ચતસોઽવસ્થાઃ કાર્યવિમુક્તિ-સંજ્ઞકાઃ । અતઃપરં ચિત્તવિમુક્તિસ્થિધા । તત્ર કૃતાર્થં મે બુદ્ધિ-સત્ત્વમિત્યેકા । બુદ્ધ્યાદિરૂપા ગુણા અપિ મે ચ્યુતા ગિરિ-શિખરચ્યુતા ગ્રાવાણ ઇવ ન પુનઃ સ્વભૂમૌ સ્થિતિં યામ્યન્તીતિ દ્વિતીયા । સ્વાત્મીભૂતશ્ચ મે સમાધિઃ શીઘ્રમહં સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠઃ સ્યામિતિ તૃતીયા । અસ્મિન્નેવ ભૂમૌ પ્રાન્તે પુરુષસ્ય કૈવલ્યં જાયતે ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેની (વિવેકીની) પ્રાન્તભૂમિરૂપ પ્રજ્ઞા સાત પ્રકારની [થાય છે.] ૨૭

વિવેચન:—જેને કૈવલ્યના સાધનરૂપ વિવેકખ્યાતિની પ્રાપ્તિ થઇ છે એવા વિવેકીની પ્રાંતભૂમિરૂપ પ્રણા સાત પ્રકારની થાય છે. પ્રાંતભૂમિનો અર્થ ચરમાવસ્થા કિંવા નિરતિશય ઉત્કર્ષવાળી અવસ્થા એવો થાય છે. જેના ચિત્તમાં વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થયો છે, જેના ચિત્તમાંથી વિપર્યયજ્ઞાન અને પાપના સંસ્કારરૂપ અશુદ્ધિની નિવૃત્તિ થઇ ગઇ છે, તથા જેના ચિત્તમાં વિવેકખ્યાતિથી ભિન્ન રાજસતામસવૃત્તિઓ શાંત થઇ ગઇ છે એવા મિથ્યાજ્ઞાનરહિત વિવેકખ્યાતિમાં નિષ્ઠાવાળા જીવન્મુક્તની નિરતિશય ઉત્કર્ષવાળી અવસ્થારૂપ પ્રણા સાત પ્રકારની થાય છે, અર્થાત્ વ્યુત્થાનદશામાં સાત આકારવાળી પ્રણા વિવેકજ્ઞાનને પામેલાનું લિંગ થાય છે. પ્રણા એક પ્રકારની છતાં વિષયના ભેદથી તેના સાત પ્રકાર થાય છે એમ જાણવું. પ્રણાના તે સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—

૧ પ્રધાન અને તેનાં કાર્ય જે પરિણામ, તાપ અને સંસ્કારવડે તથા શુભવૃત્તિના વિરોધવડે દુઃખરૂપ હોવાથી વિવેકી પુરુષને હેય-ત્યજવાયોગ્ય-છે તે હેયને મેં સારી રીતે જાણેલાં છે, હવે મારે તેના સંબંધમાં કંઇ પણ જાણવાયોગ્ય અવશેષ રહ્યું નથી.

પ્રણાની આ અવસ્થા હેયસંબંધની સર્વ જિજ્ઞાસાઓની નિવૃત્તિ કરે છે માટે તે નિરતિશય ઉત્કર્ષવાળી છે. પ્રકૃતિલીનને પ્રધાન હેયરૂપ સમજાયેલું હોતું નથી તેથી તેને પ્રણાની આ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થયેલી હોતી નથી માટે તેમની તે પ્રણા નિરતિશય ઉત્કર્ષવાળી નથી. આ પ્રમાણે આગળ કહેવામાં આવતા પ્રકારોમાં પણ ઉત્તમ અંતપણું જાણવું.

૨ અવિદ્યા, દામ અને કર્મ આદિ જે હેયનાં કારણો છે તેમને મેં વિવેકજ્ઞાનવડે ક્ષીણ કર્યાં છે, હવે મારે એમાંનું કંઇ પણ ક્ષીણ કરવાયોગ્ય અવશેષ રહ્યું નથી.

૩ અસંપ્રગાતયોગવડે સિદ્ધ અવાયોગ્ય કૈવલ્યનો મેં દુઃખાભાવ-
ને વિષય કરનાર સંપ્રગાતઅવસ્થામાંજ પ્રત્યક્ષરૂપે નિશ્ચય કરેલો છે,
હવે મારે આનાથી પર નિશ્ચય કરવાયોગ્ય કાંઈ અવશેષ નથી.

૪ કૈવલ્યના ઉપાયરૂપ જે વિવેકખ્યાતિ છે તે વિવેકખ્યાતિ મેં
સંપાદન કરી છે, હવે મારે આનાથી ભિન્ન કાંઈ સંપાદન કરવાયોગ્ય
અવશેષ રહ્યું નથી.

૫ મારી બુદ્ધિ કૃતાર્થ થઈ છે, અર્થાત્ બુદ્ધિને સંપાદન કરવા-
યોગ્ય જે ભોગ તથા અપવર્ગ છે તે તેણે સંપાદન કરી લીધેલા
હોવાથી તે હવે ચરિતાધિકાર-કૃતકાર્ય-થઈ છે, એટલે હવે મારી
બુદ્ધિને કાંઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી. પ્રગાનો આ પ્રકાર વિદેહ-
મુક્તિની પરવૈરાગ્યરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા છે.

૬ બુદ્ધિના સંસ્કાર, સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ગુણો પર્વતના
શિખરના અંતભાગમાંથી તુટી પડેલા પાષાણની પેઠે આધારરહિત
થવાથી સ્થિતિ કરવાને અસમર્થ અને પોતાના કારણમાં (પ્રકૃતિમાં)
અત્યંત લય પામવામાટે તેની અભિમુખ થયેલા બુદ્ધિની સાથે અત્યંત
અસ્ત થાય છે. પુરુષાર્થરૂપ પ્રયોજનનો અભાવ થયો છે તેથી અત્યંત
લીન થયેલા તે સંસ્કારાદિની પુનઃ ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. પ્રગાનો
આ પ્રકાર લિંગશરીરનો જેમાં નાશ થાય છે એવી વિદેહમુક્તિની
બીજી ભૂમિકા છે.

૭ આ પ્રકારની પ્રગામાં પુરુષ બુદ્ધિ આદિના ગુણોના સંબંધ-
વિશેષથી રહિત નિર્વિષય ચૈતન્યજ્યોતિસ્વરૂપ ને અગ્નિરૂપ ઉપાધિના
મલિનપણાથી રહિત એટલે મુક્ત થાય છે. આ આત્યંતિકલયની પ્રાપ્તિ-
રૂપ વિદેહકૈવલ્યની ચરમભૂમિકા છે.

પાછળની ત્રણ પ્રકારની ભવિષ્યમાં ચનારી ચિત્તભૂમિને જીવ-
ન્મુક્તદશામાં વિશુદ્ધચિત્તવાળો યોગી સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ બળ્યું.
એવી રીતે વિષયના સાતપણાથી પ્રણાનું સાતપણું પ્રતિપાદન કર્યું. એ
સાત પ્રકારની પ્રણાઓનાં કાર્યો નીચે પ્રમાણે છે:—

પહેલા પ્રકારની પ્રણાના ઉદયથી જીવન્મુક્તની હેયના સંબંધની
સર્વ જિજ્ઞાસાઓની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે જીવન્મુક્ત હેયની જિજ્ઞાસા-
થી રહિત થઈ પોતાના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસાથી પણ રહિત થાય છે;
બીજા પ્રકારની પ્રણાનો ઉદય થવાથી તે વિવેકીની હેયનાં કારણોને
ક્ષીણ કરવાની ઇચ્છા નિવૃત્ત થાય છે; ત્રીજા પ્રકારની પ્રણાના ઉદયથી
નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છા નિવૃત્ત થાય છે; ચોથા પ્રકારની પ્રણાના ઉદયથી
સંપાદન કરવાની ઇચ્છાની, પાંચમા પ્રકારની પ્રણાના ઉદયથી શોકની,
છઠ્ઠા પ્રકારની પ્રણાના ઉદયથી ભયની અને સાતમા પ્રકારની પ્રણાના
ઉદયથી વિકલ્પની નિવૃત્તિ થાય છે.

પૂર્વોક્ત સાત પ્રકારની પ્રણામાંની પ્રથમના ચાર પ્રકારની પ્રણા
કાર્યાવિમુક્તિ-કરવા યોગ્યની સમાપ્તિ એટલે જીવન્મુક્તિ-કિંવા કાર્ય-
વિમુક્તિ (વિવેકખ્યાતિથી ભિન્ન કાર્યથી પ્રણાની નિવૃત્તિ) કહેવાય છે, અને
છેલ્લા ત્રણ પ્રકારની પ્રણા ચિત્તવિમુક્તિ એટલે ચિત્તની સમાપ્તિ અથવા
વિદેહમુક્તિ કહેવાય છે. પ્રથમના ચાર પ્રકારની પ્રણા પ્રયત્નવડે સંપાદન
થઈ શકે છે, અને છેલ્લા ત્રણ પ્રકારની પ્રણા અપ્રયત્નવડે પ્રાપ્ત થાય
છે, અર્થાત્ તેમને સિદ્ધ કરવામાટે કોઈ સાધનની અપેક્ષા પડતી
નથી, એટલે એ બંનેમાં ભેદ છે.

એ સાત પ્રકારની પ્રણાનો અનુભવ કરનાર જીવન્મુક્તપુરુષ નિર-
ભિમાનપણે પોતાની બુદ્ધિવૃત્તિને સાક્ષી રહે છે. તે જીવતો હતો ગુણ-
ના અભિમાનથી રહિત હોવાથી કુશલ કહેવાય છે. વિદેહદૈવસ્યકાલે

ચિત્તનો પ્રતિપ્રસવ થયો હોય છે, એટલે વિદેહમુક્ત તો ચિત્ત તથા ચિત્તની ઇતિઓના અભાવવડે તેમનો સાક્ષી નથી, પણ સ્વસ્વરૂપમાંજ સ્થિત છે. તે કાલે તે શુભાતીત છે માટે તે પણ કુશલ કહેવાય છે.

યોગવાર્તિકકારે સૂત્રમાંના તસ્યશબ્દનો અર્થ તેનો એટલે હાનના ઉપાયનો એવો કર્યો છે, પણ તે અર્થ ભાષ્યથી વિરુદ્ધ છે. પચીશમા સૂત્રમાંના તદ્ભાવાત્ એ પદમાંના તત્ત્વશબ્દવડે અવ્યવહિત પૂર્વ-સૂત્રમાંના અવિદ્યાપદનું ગ્રહણ છે તેમ આદિ પણ તસ્યશબ્દવડે અવ્યવહિત પૂર્વસૂત્રમાંના હાનોપાયનું ગ્રહણ કાઈ ભૂલથી ન કરે એવા આશયવડે ભગવાન ભાષ્યકારે “ તસ્યેતિ પ્રત્યુદિતઋયાતેઃ પ્રત્યા-ઋયાઃ ॥ ” (તેના એવડે જેના ચિત્તમાં વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થયો છે તેનું ગ્રહણ છે,) એમ કહ્યું છે. તસ્ય એ શબ્દવડે જે હાનો-પાયનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પૂર્વસૂત્રની પેઠે કથનવિનાજ તેનો લાભ હોવાથી પૂર્વોક્ત વિશેષોક્તિ નિરર્થક થાય છે. વળી પ્રત્યુદિતઋયાતેઃનો કર્મધારયસમાસવડે “ ઉદય પામેલી વિવેકખ્યાતિનું ” એવો અર્થ કરવામાં આવે તો ભાષ્યમાંના “ સતપ્રકારૈવ પ્રજ્ઞા વિવેકિ-નો ભવતિ ॥ ” (વિવેકીઓની પ્રજ્ઞા સાત પ્રકારવાળીજ થાય છે,) એ પદોનો . અર્થ તેની સાથે યથાયોગ્ય સંભવી શકતો નથી, તેથી પ્રત્યુદિતઋયાતેઃ એ પદ બહુવીહિસમાસવડે પૂર્વે દર્શાવ્યા પ્રમાણે વિવેકીપર છે એમજ ગ્રહણ કરવું ઉચિત છે.

યોગચંદ્રિકામાં તથા ભોજનવૃત્તિમાં પ્રાન્તભૂમિઃ એ પદને સ્થાને પ્રાન્તભૂમૌ એવું પદ જોવામાં આવે છે, પણ તે પાઠ ભાષ્યાદિથી વિરુદ્ધ હોવાથી આદર કરવાયોગ્ય નથી. ૨૭

એવી રીતે વિવેકખ્યાતિની જેને પ્રાપ્તિ થઇ હોય એવા પુરુષની પ્રજ્ઞાના વિષયભેદે જે સાત પ્રકાર થાય છે તે કહ્યા. સિદ્ધ થયેલી વિવેક

ખ્યાતિ કેવલ્યના ઉપાયરૂપ થાય છે, પણ સિદ્ધ નહિ થયેલી તે કેવલ્યના ઉપાયરૂપ થતી નથી. તે વિવેકખ્યાતિની સિદ્ધિ ચિત્તની અશુદ્ધિને દૂર કરનાર સાધનોને અધીન છે. મધ્યમાધિકારીના ચિત્તની અશુદ્ધિ ક્રિયાયોગાદિદ્વારા દૂર થાય છે, પણ મંદાધિકારી તેવડે ચિત્તની અશુદ્ધિ દૂર કરી શકતો નથી, તેમના ચિત્તની અશુદ્ધિનું દૂર થવું તો યમાદિ-ના અનુષ્ઠાનને અધીન છે, તેથી મંદાધિકારીને વિવેકખ્યાતિની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ સાધનસમૂહને ભગવાન સૂત્રકાર કહેશે. તેમાં નીચેના સૂત્રથી યોગાંગવડે મંદાધિકારીના ચિત્તની અશુદ્ધિનો ક્ષય થયે તેના ચિત્તમાં વિવેકખ્યાતિપર્યંત જ્ઞાનપ્રકાશ થાય છે એમ કહે છે:—

**યોગાજ્ઞાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિક્ષયે જ્ઞાનદીપ્તિરા-
વિવેકરૂપાતે: ॥ ૨૮ ॥**

પદ્મોધિની ટીકા:—યોગાજ્ઞાનિ વક્ષ્યન્તે । તેષાં અનુ-
ષ્ઠાનાત્ જ્ઞાનપૂર્વકાભ્યાસાત્ અશુદ્ધિક્ષયે ચિત્તસત્ત્વસ્ય પ્રકાશા-
વરણલક્ષણક્લેશાદિનાશૌ સતિ આવિવેકરૂપાતે: પ્રકૃતિપુરુષ-
સ્વરૂપસાક્ષાત્કારપર્યન્તં જ્ઞાનસ્ય ઉત્કૃષ્ટસત્ત્વપરિણામવિશેષસ્ય
દીપ્તિ: પ્રકર્ષાતિશય: સ્યાદિતિ શેષ: । યોગાજ્ઞાનુષ્ઠાનાત્
| ચિત્તાશુદ્ધિનાશ્ચદ્વારા પ્રોક્તપ્રજ્ઞાવિર્ભાવ ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—યોગનાં અંગોના અનુષ્ઠાનથી અશુદ્ધિનો ક્ષય
થયે સતે વિવેકખ્યાતિપર્યંત જ્ઞાનનો પ્રકાશ [થાય છે.] ૨૮

વિવેચન:—યમાદિ યોગનાં આઠ અંગો જેનું વર્ણન હવે પછી
કરવામાં આવશે. તેનું અનુષ્ઠાન કરવાથી અવિદ્યા તથા ધર્માધર્મના

સંસ્કારોરૂપ અશુદ્ધિની ક્રમાત્ ક્ષીણતા થયે વિવેકખ્યાતિપર્યંત બુદ્ધિ-
સત્ત્વના સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામે છે. એ યોગાંગોમાંનાં પહેલાં
પાંચ વિવેકખ્યાતિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનાં બહિરંગ છે, અને છેલ્લાં ત્રણ તેનાં
અંતરંગ છે, તથા તે ત્રણ અંગો અસંપ્રસાતનાં બહિરંગ છે એમ
આગળ નિરૂપણ કરેલામાં આવશે. પૂર્વપાદમાં ઉત્તમ અધિકારીઓને
અભ્યાસ ને વૈરાગ્યજ્ઞ યોગનાં સાધન છે એમ કહ્યું છે, પછી આ
પાદના આદિમાં મધ્યમાધિકારીઓને માત્ર તપ, સ્વાધ્યાય અને
ધ્યનપ્રણિધાન એ યોગનાં સાધનો છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને
હવે મંદાધિકારીઓને તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનના પ્રસંગવડે યોગનાં સાધનો
કહેવાનાં છે, એટલે તે કથનથી પુનરુક્તિનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.
યદ્યપિ આ શાસ્ત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાન પણ અસંપ્રસાતયોગના સાધનપણાવડે
પ્રતિપાદન કરેલું છે, તથાપિ તે તત્ત્વજ્ઞાન સંપ્રસાતનો હેતુ નથી તેથી
તે બંને યોગમાં સાધનરૂપ થતું નથી માટે બંને પ્રકારના યોગના
તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અંગપણાવડે અહિં યમાદિ આદને યોગના અંગપણા-
રૂપે ભગવાન સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે. એ યોગાંગોમાંનાં કેટલાંક
દૃષ્ટદારવડે અને કેટલાંક અદૃષ્ટદારવડે અશુદ્ધિને ક્ષીણ કરે છે. અવિદ્યા,
અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પંચપર્વા અવિદ્યા જેમ
અશુદ્ધિ છે, તેમ જાતિ, આયુષ્ અને ભોગોના હેતુપણાવડે ધર્માધર્મના
સંસ્કાર પણ અશુદ્ધિ છે. પાપના સંસ્કાર અશુદ્ધિરૂપ છે, ને તેની
નિવૃત્તિ થયા વિના પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી એ અર્થ “જ્ઞાનમુત્પત્તયતે
પુંસાં ક્ષયાત્પાપસ્ય કર્મેણઃ ॥” (પાપકર્મને ક્ષય થવાથી પુરુષને જ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે,) એ સ્મૃતિવચનમાં પણ કહ્યો છે. અહિં અશુદ્ધિની
ક્ષીણતામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામવાનું કહ્યું તેવડે યમાદિનું તત્ત્વ-
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણપણું નથી, પણ પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિદ્વારા તત્ત્વ-

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણપણું છે એમ જાણવું. એમ હોવાથી જડબરતા-
દિની પેઠે જેમને પૂર્વજન્મમાં અનુજ્ઞાન કરેલા યમાદિવડેજ અશુદ્ધિ-
ની નિવૃત્તિ છે તેમને ઠારના સિદ્ધપણાથી તેના અનુજ્ઞાનની અપેક્ષા
નથી. જ્ઞાન પોતાની સિદ્ધિમાં અધિકારાનુસાર સર્વ ઉપયોગી કર્મની
અપેક્ષા કરે છે, પરંતુ પોતાની ફલસિદ્ધિમાં તે કાષ્ઠ પણ કર્મની અપેક્ષા
કરતું નથી એ વેદાંતસિદ્ધાંતના રહસ્યને નહિ જાણીને યોગવાર્તિકકારે
વેદાંતમાં જિજ્ઞાસાપછી કર્મનો ત્યાગ કહ્યો છે તેથી યમાદિના ત્યાગથી જ્ઞાન-
નો નાશ થશે એ યોગ્ય નથી ઇત્યાદિ આશયનું કહ્યું છે. શુદ્ધ જિજ્ઞાસા
દિપજ્ઞા પછી અદિરંગોનો ત્યાગ કરવામાં વિરોધ નથી, પણ અમાનિત્વા-
દિ જ્ઞાનનાં અંતરંગો તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિપર્યંત અનુષ્ઠેય છે એ વાર્તા
વેદાંતસિદ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે, એટલે તેમનો પૂર્વોક્ત આક્ષેપ નિરર્થક છે. જેમ
જેમ યમાદિ યોગાંગોનું અનુજ્ઞાન કરવામાં આવે છે તેમ તેમ અશુદ્ધિ
ક્ષીણપણાને પામતી જાય છે, અને જેમ જેમ તે ક્ષીણપણાને પામતી
જાય છે તેમ તેમ ક્ષીણપણાના કર્મને અનુસરનારો સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રકાશ
વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનની આ વૃદ્ધિ વિવેકજ્ઞ્યાતિપર્યંત થાય છે.

જેમ કુહાડો છેદવાયોગ્ય વૃક્ષનો મૂલથી વિયોગ કરે છે તેમ
યોગાંગોનું અનુજ્ઞાન બુદ્ધિસત્ત્વનો અશુદ્ધિથી વિયોગ કરે છે, અર્થાત્ બુદ્ધિ-
સત્ત્વમાં રહેલી અશુદ્ધિને અતીતાવસ્થાએ પહોંચાડે છે માટે યોગાંગો-
નું અનુજ્ઞાન અશુદ્ધિનું વિયોગકારણ છે. વળી જેમ ધર્મ એ સુખની
પ્રાપ્તિનું કારણ છે તેમ યોગાંગોનું અનુજ્ઞાન અશુદ્ધિની નિવૃત્તિદારા
વિવેકજ્ઞ્યાતિની પ્રાપ્તિનો હેતુ હોવાથી વિવેકજ્ઞ્યાતિનું પ્રાપ્તિકારણ છે.
એવી રીતે યોગાંગોના અનુજ્ઞાનનું વિયોગકારણપણું તથા પ્રાપ્તિકારણ-
પણું છે, પણ અન્યપ્રકારનું કારણપણું નથી. શઃઅમાં કારણો નવ
પ્રકારનાં કહ્યાં છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

“ ઉત્પત્તિસ્થિત્યભિવ્યક્તિવિકારમત્યયામ્નયઃ ।

વિયોગાન્યત્વધૃતયઃ કારણં નવધા સ્મૃતમ્ ॥ ”

શબ્દાર્થઃ—ઉત્પત્તિકારણ, સ્થિતિકારણ, અભિવ્યક્તિકારણ, વિકારકારણ, પ્રત્યયકારણ, પ્રાપ્તિકારણ, વિયોગકારણ, અન્યત્વકારણ અને ધૃતિકારણ એમ નવ પ્રકારનું કારણ કહ્યું છે.

વિવેચનઃ—ઉત્પત્તિને હેતુ હોય, અર્થાત્ જે ઉપાદાનકારણ હોય તે ઉત્પત્તિકારણ કહેવાય છે, જેમ બુદ્ધિવૃત્તિને અનાગત અવસ્થાથી નિવૃત્ત કરીને વર્તમાન અવસ્થાને સંપાદન કરતી છતી બુદ્ધિ પોતાના વૃત્તિની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે. સત્કાર્યવાદમાં વર્તમાન અવસ્થાનું સંપાદન કરવું તેજ ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. સ્થિતિનું જે કારણ હોય તે સ્થિતિકારણ કહેવાય છે, જેમ આહાર એ સરીરની સ્થિતિનું કારણ છે, અને અનાગત પુરુષાર્થતા એ બુદ્ધિની સ્થિતિનું કારણ છે. જ્યાંસુધી ભોગભોક્ષણ પુરુષાર્થ સમાપ્ત થાય ત્યાંસુધી બુદ્ધિસત્ત્વ સ્થિતિ કરે છે, અને તે બંને પ્રકારનો પુરુષાર્થ સમાપ્ત થયે તે પોતાના કારણમાં લય-રૂપ વિનાશ પામે છે. પ્રતીતિનું જે કારણ હોય તે અભિવ્યક્તિકારણ કહેવાય છે, જેમ પદાર્થના રૂપની પ્રતીતિનું કારણ સૂર્યાદિનો તથા નેત્રેન્દ્રિયદ્વારા નીકળેલો બુદ્ધિનો પ્રકાશ છે, ને રૂપના જ્ઞાનમાં ચિદા-બાસરૂપ પ્રકાશ અભિવ્યક્તિકારણ છે. વિકારનો જે હેતુ હોય તે વિકારકારણ કહેવાય છે, જેમ અગ્નિ તંદુલાદિના પાકરૂપ વિકારનું કારણ છે, અને શબ્દાદિ વિષયો એકાગ્રમનના વિકારનું કારણ છે. સમાવૃત્તિચિત્તવાળા મૃકંડુનામના મુનિ વીણામાંથી નીકળતા સપ્તસ્વરમાંના કોકિલાના સ્વજેવા પંચમસ્વરના શ્રવણમ્મહી વ્યુત્થાન પામી રૂપ, સ્વાવણ્ય અને ધૌવનસંપન્ન ઉન્મોચનામની અખ્તરાને જોઇ સમાધિનો ત્યાગ કરી તેમાં

આસક્ત મનવાળા થયા. એવી રીતે શબ્દાદિ વિષયો એકાગ્રમનના વિકાર-
નું કારણ છે. નિશ્ચય થવામાં જે હેતુ હોય તે પ્રત્યયકારણ કહેવાય છે,
જેમ ધૂમાડાનું ચાન સ્વરૂપ અગ્નિનો નિશ્ચય થવામાં કારણ થાય છે.
પ્રાપ્તિનું જે કારણ હોય તે પ્રાપ્તિકારણ કહેવાય છે. નિરપેક્ષ કાર્યોની
સ્વાભાવિક કરવાયોગ્ય ક્રિયા પ્રાપ્તિ છે, તેનો કોઈ સ્થાને અપવાદ તે
અપ્રાપ્તિ છે. જેમ નીચે જવાના સ્વભાવવાળા જલનો સેતુવડે પ્રતિ-
બંધ થાય છે તેમ અહિં પણ સુખ અને પ્રકાશ સ્વભાવવાળા બુદ્ધિ-
સત્ત્વની સ્વાભાવિક સુખખ્યાતિની તથા વિવેકખ્યાતિની જનકતા તે
પ્રાપ્તિ છે. તે પ્રાપ્તિ કોઈ સ્થાને અધર્મરૂપ વા તમોરૂપ પ્રતિબંધથી
પ્રતીત થતી નથી. જ્યારે ધર્મથી અથવા યોગાંગોના અનુદાનથી તે પ્રતિબંધ
દૂર થાય છે ત્યારે પ્રતિબંધરહિત થયેલું બુદ્ધિસત્ત્વ સ્વભાવથી તેનું
જનક હોવાથી તેને પામે છે. “નિમિત્તમપ્રયોજકં પ્રકૃતીનાં વરણ-
મેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ॥” (ધર્માદિ નિમિત્ત પ્રકૃતિઓનું અપ્રયોજક
છે, પણ તેથી પ્રતિબંધનો ભેદ થાય છે, ખેડુત જેમ જલને જવા-
માટે પ્રતિબંધનો ભેદ કરે છે તેમ,) એ સૂત્રવડે ભગવાન સૂત્રકાર પ્રતિ-
બંધનો ભેદ થવાથી પ્રકૃતિ પોતાના સ્વભાવથી જ યથાયોગ્ય પરિણામ
પામે છે એમ કહેશે. એવી રીતે યોગનાં અંગોનું અનુદાન વિવેક-
ખ્યાતિનું પ્રસિકારણ છે. વિયોગનો જે હેતુ હોય તે વિયોગકારણ
કહેવાય છે. અશુદ્ધિનો વિયોગ કરવાથી યોગનાં અંગોનું અનુદાન વિવેક-
ખ્યાતિનો હેતુ થાય છે માટે તે વિયોગકારણ છે. અન્યપણુનો એટલે
એક આકારને અન્ય આકારે પમાડનારો જે હેતુ હોય તે અન્યત્વકારણ
કહેવાય છે, જેમ સોની કડાના આકારવાળા સોનાનો કડાનો આકાર
નિવૃત્ત કરીને તેને કુંડલનો આકાર ધારણ કરાવે છે. અમિત્વડે તંકુલાદિ
પાકે છે તેમાં એક આકૃતિની નિવૃત્તિ થઈ અન્ય આકૃતિની ઉત્પત્તિ

શક્તિ નથી તેથી અગ્નિને વિકારકરણ કહેલ છે, અને આમાં આકૃતિ-
ભેદ થાય છે માટે સોનીને અન્ન-વિકારણ કહેલ છે. વળી એક સ્ત્રીને
આકારે પરિણામ પામેલી બુદ્ધિવૃત્તિમાં પણ મૂલવાદિ ધર્મોના અન્ન-
પણામાં અવિદ્યાદિ ચાર કારણો છે. “ આ સ્ત્રી અતિસુંદર છે ”
ઇત્યાદિ જ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા, ચૈત્રનામના મનુષ્યની તે સ્ત્રીને આકારે પરિણામ
પામેલી બુદ્ધિવૃત્તિના “ હા ! ખેદની વાર્તા છે કે પુણ્યવાન મૈત્રનેજ
આ સ્ત્રીરત્ન પ્રાપ્ત છે, પણ મને ભાગ્યહીનને તે પ્રાપ્ત નથી, ” આવા
મૂઠપણામાં હેતુ થાય છે. તે સ્ત્રીની શોકપને તેમાં રહેલો દ્રેષ તે
સ્ત્રીને આકારે પરિણામ પામેલી બુદ્ધિવૃત્તિના દુઃખપણામાં હેતુ થાય
છે. તેના પતિ મૈત્રને તેમાં રહેલો રાગ તે સ્ત્રીને આકારે પરિણામ
પામેલી બુદ્ધિવૃત્તિના સુખપણામાં કારણ થાય છે. ત્વચા, રક્ત, માંસ,
મેદ, અસ્થિ અને મજ્જનાના સમૂહરૂપ આ સ્ત્રીશરીર સ્થાનભીજાદિવડે
અત્યંત અપવિત્ર છે આવો વિવેકીઓમાં રહેલો વિવેક તે સ્ત્રીને આકારે
પરિણામ પામેલી બુદ્ધિવૃત્તિના વૈરાગ્યમાં કારણ થાય છે. વિધારણનો
જે હેતુ હોય તે ધૃતિકારણ કહેવાય છે, જેમ શરીર ઇન્દ્રિયાનું
વિધારક છે, અને કરણોની સામાન્યવૃત્તિરૂપ પાંચ પ્રાણો, તેના અ-
ભાવમાં શરીરનો પાત થાય છે તેથી, શરીરના વિધારક છે. માંસાદિ
જે શરીરનાં ધાતુઓ છે તેઓનું પણ પરસ્પરમાં વિધાર્યવિધારકપણું
છે. પૃથિવી આદિ પાંચ મહાભૂતો મનુષ્ય, વરુણ, સૂર્ય, વાયુ અને ચંદ્ર
એ લોકમાં નિવાસ કરનાર શરીરોનાં વિધારક છે. ગંધ, રસ, રૂપ,
સ્પર્શ અને શબ્દગુણવાળી પૃથિવીમાં પંચમહાભૂતો પરસ્પર વિધાર્ય-
વિધારકભાવવડે રહેલાં છે. જલમાં ચાર, તેજમાં ત્રણ અને વાયુમાં
બે ભૂતો વિધાર્યવિધારકભાવવડે રહેલાં છે. દેવ, મનુષ્ય અને પશુ-
પણુ પરસ્પરના ઉપયોગપણાવડે વિધાર્યવિધારકભાવે રહેલાં

છે. દેવશરીર મનુષ્યે સંપાદન કરેલાં બકરો, તેતર, આંખાની ડાળ અને દર્બાદિવડે પૂબ્ધ્યું હતું તેમના ઉપયોગવડે ધારણ થાય છે, અને દેવ પણ વરદાન તથા વૃષ્ટિ આદિવડે મનુષ્યાદિને ધારણ કરે છે. મનુષ્ય-શરીર પશુ, પક્ષી અને સ્થાવરના ઉપયોગવડે ધારણ કરાય છે. વ્યાધાદિ પણ મનુષ્ય તથા પશુ આદિના શરીરવડે ધારણ કરાય છે, તેમજ પશુપક્ષી આદિનાં શરીર પણ સ્થાવરાદિના ઉપયોગવડે ધારણ કરાય છે. એ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં કારણો છે. તે અન્ય પદાર્થોમાં પણ યથાસંભવ જોડવાયોગ્ય છે. ચોખ્ખોગોનું અનુકાન તો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે એ પ્રકારનાજ કારણપણાને પામે છે.

અવલુભનનવડે વસ્તુઓનું સામાન્યજ્ઞાન થાય છે, અને યોગાંગોના અનુકાનવડે તો ચિત્તની મલિનતા દૂર થવાથી વસ્તુઓના અદૃષ્ટ અને અશ્રુત સર્વવિશેષોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એવો એ ખંતેના જ્ઞાનમાં ભેદ છે. એ ભેદ ભગવાન સૂત્રકારે સૂત્રમાં વીસિપદ મૂકી સૂચવ્યો છે, અર્થાત્ અવલુભનનથી થનારા જ્ઞાનથી આ જ્ઞાનની વિલક્ષણતા દર્શાવવા તે પદ મૂક્યું છે. ૨૮

એવી રીતે યોગાંગોના અનુકાનથી બુદ્ધિસત્ત્વની અશુદ્ધિ દૂર થાય છે, તથા વિવેકખ્યાતિપર્યંતના સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરીને હવે યોગાંગોની સંખ્યા તથા તેમનાં નામો નીચેના સૂત્રથી ભગવાન સૂત્રકારે કહે છે:—

**યમનિયમાત્મજાણ્યામપ્રત્યાહારધારણા-
ધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવક્ત્રાનિ ॥ ૨૯ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—एतेषामर्था अग्रे स्फुटीभविष्य-
न्ति ॥ २९ ॥

સૂત્રાર્થ:—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યા-
હાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ [એ] આઠ [યોગનાં]
અંગો [છે.] ૨૯

વિવેચન:—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા,
ધ્યાન તથા સમાધિ એ આઠ યોગ તથા શાનમાં ઉપકારક હોવાથી
યોગનાં અંગો ગણાય છે. તેમનાં સ્વરૂપો ભગવાન સૂત્રકાર સૂત્રવડેજ
નિરૂપણ કરશે. પ્રથમપાદમાં ઉત્તમાધિકારીમાટે કહેલ અભ્યાસ, વૈરાગ્ય,
શ્રદ્ધા તથા મૈત્રી આદિનો અને આ પાદના આદિમાં મધ્યમાધિ-
કારીમાટે કહેલ તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વરપ્રણિધાનનો આ આઠ
અંગોમાંજ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે, તે આવી રીતે:—અભ્યાસનો
સમાધિમાં અંતર્ભાવ થાય છે, વૈરાગ્યનો સંતોષમાં અંતર્ભાવ થાય છે,
શ્રદ્ધાવિના તપ અને સ્વાધ્યાયનું અનુશાન સંભવતું નથી માટે શ્રદ્ધાનો
તપમાં, મૈત્રી આદિનો ધારણામાં અને તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વર-
પ્રણિધાનનો સ્વરૂપથીજ નિયમમાં અંતર્ભાવ થાય છે. એ આઠ અંગોનું
ક્રમપૂર્વક અનુશાન કરવું જોઈએ, છતાં જેમને ઈશ્વરરૂપા આદિથી
ઉત્તરભૂમિની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેમણે પાછળની ભૂમિમાટે યતન કર્તવ્ય
નથી. આમાંનાં ધારણાદિ અંગો યોગનાં સાક્ષાત્ ઉપકારક છે, અને
યમાદિ અંગો પ્રતિપક્ષપ હિંસાદિ વિકલ્પોને નિર્મૂલ કરવાદ્વારા યોગને
ઉપકારક છે. આસનજયથી પ્રાણુની સ્થિરતા થાય છે, અને પ્રાણુના
જયથી ઇન્દ્રિયો નિયમમાં આવે છે માટે આસનાદિ પોતપોતાના ઉત્તર-
અંગને ઉપકાર કરનારાં છે એમ જણવું. શ્રીયમગ્ધસંહિતામાં પણ

આ આઠનેજ યોગોંગો કહ્યાં છે:—

“ કમશ્ચ નિયમશ્ચૈવ આસનં ચ તથૈવ ચ ।

પ્રાણાયામસ્તથા ગાર્ગિ પ્રત્યાહારશ્ચ ધારણા ॥

ધ્યાનં સમાધિરેતાનિ યોગાઙ્ગાનિ વરાનને ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે સુંદરમુખવાળા ગાર્ગિ ! યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ આ યોગોંગો છે.

કોઈ સ્થલે યમનિયમને અત્યંત બહિરંગ ગણી યોગનાં છ અંગો પણ કહ્યાં છે. ૨૯

એવી રીતે યોગ તથા જ્ઞાનના સાધનરૂપ યોગોંગોનું નિરૂપણ કરીને હવે ક્રમથી તેમનાં સ્વરૂપ કહેવાનો ભગવાન સૂત્રકાર આરંભ કરે છે, તેમાં પ્રથમ નીચેના સૂત્રથી યમનું નિરૂપણ કરે છે:—

અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા

યમાઃ ॥ ૩૦ ॥

પદબોધિની ટીકા:—મનોવાકકાયૈઃ સર્વભૂતાના-મપીઢનં અહિંસા । પરહિતાર્યં વાઙ્મનસોર્યથાર્યત્વં સત્યમ્ । પર-દ્રવ્યાપહરણત્યાગોઽસ્તેયમ્ । વીર્યધારણં બ્રહ્મચર્યમ્ । અસ્પો-પાદપ્રસ્પર્શઃ સૌમ્યનત્યાગઃ । તથાહિ “ સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં શુદ્ધભાષણમ્ । સદ્ગુલ્ફોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ॥ એતન્મૈથુનમટ્ટાઙ્ગં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ । વિપરીતં બ્રહ્મ-

ચર્યમનુષ્ટેયં મુમુક્ષુભિઃ ॥ ” દેહરક્ષાતિરિક્તભોગસાધનાસ્વી-
કરણં અપરિગ્રહ इति संक्षेपः ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને
અપરિગ્રહ [એ] યમો [છે.] ૩૦

વિવેચનઃ—અન્ય સાધનોની અપેક્ષાવિના યમનું સફલપણું છે
માટે તેમનું પ્રથમ નિરૂપણ કરાય છે. યમની અપેક્ષાએ નિયમ સફલ
થાય છે તેથી તેનું હવે પછી નિરૂપણ કરાશે. આ બંનેવડે થનારી ચિત્ત-
શુદ્ધિની અપેક્ષા કરીને સફલ થનાર જે આસનાદિક તેઓ ઉત્તરોત્તર થનાર
પ્રાણાયામાદિકનાં કારણ થાય છે માટે તે તે અંગેનું ક્રમે કરીને પશ્ચાત્
નિરૂપણ થશે. સાધકયોગીને હિંસાદિ નિષિદ્ધકર્મોથી જે રોકે છે તે યમ
કહેવાય છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ
યમો છે. શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં પણ આ પાંચ યમોને સેવવાયોગ્ય કહ્યા છે:—

“ બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ સત્યાસ્તેયાપરિગ્રહાન્ ।

સેવેત યોગી નિષ્કામો યોગ્યતાં મનસો નયન્ ॥ ”

સ્થાવાર્થઃ—બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહને
નિષ્કામ યોગી મનના યોગ્યપણાને સંપાદન કરતો છતો સેવે.

“ અહિંસા સત્યમસ્તેયં બ્રહ્મચર્યં ક્ષમા ધૃતિઃ । દયાડડર્જવં
મિતાહારઃ શૌચં જૈવ યમા વશા ॥ ” એ વચનવડે શ્રીચારણવદ્ય-
સંહિતામાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, ધૈર્ય, દયા, સરલ-
તા, મિતાહાર અને શૌચ એ દશ યમો કહ્યા છે. તેમાં ક્ષમા તથા
દયાનો અહિંસામાં, આજન્વ-સરલતા-નો સત્યમાં તથા ધૈર્ય અને
મિતાહારવિના બ્રહ્મચર્યનું યથાધૈર્યીતે પાલન થઈ શકે નહિ માટે તે

ખંતેનો બ્રહ્મચર્યમાં અંતર્ભાવ થાય છે; તંથા શૌચને આ શાસ્ત્રમાં નિયમવિષે ગણ્યું છે, એટલે આ સૂત્રમાં ન્યૂનતાનો દોષ નથી. એ દશ યમોતું વિશેષ વર્ણન શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં આપ્યું છે માટે જેમને એ યમોસંબંધી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે તે ગ્રંથમાં જોવું.

આશ્રમવિહિત નિત્યકર્મમાં વિરોધ ન આવે એવી રીતે સર્વ દેશમાં, સર્વ કાલમાં, મન વાણી અને શરીરથી કોઇ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરવી તે અહિંસા કહેવાય છે. “અકૃત્વા વૈદિકં નિત્યં પ્રત્યક્ષાચી અલેક્ષરઃ ॥” (વૈદિક નિત્યકર્મ નહિ કરીને મનુષ્ય દોષનો ભાગી થાય છે,) એ શ્રુતિમાં આશ્રમવિહિત નિત્યકર્મોતું પાલન નહિ કરવાથી દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે, અને તે દોષવડે તે મનુષ્ય અધોગતિને પામે છે, તેથી ત્યાં હિંસાની વૃદ્ધિ થાય છે માટે આશ્રમવિહિત નિત્યકર્મ સાધકયોગીએ અવશ્ય કરવાં. આશ્રમવિહિત નિત્યકર્મોતું સાવધાનતાપૂર્વક પાલન કરતાં છતાં પણ શૈત્યાદિમાં જે ક્ષુદ્રાંતુઓની નિરુપાયે ઇચ્છાવિના હિંસા થાય તે પાપની નિવૃત્તિમાટે સાધકયોગીએ નિત્યપ્રતિ પ્રાણાયામાદિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, પણ તેવી હિંસાના ભયથી દેહનું બાન હોય ત્યાંસુધી નિત્યકર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. અહિંસાના પાલનને નામે મલિનતા વધારવી કે ક્ષુદ્રાંતુઓની રક્ષા કરવાનો આગ્રહ રાખી અન્ય મનુષ્યને પીડા થાય એમ વર્તવું એ વાસ્તવિક-રીતે અહિંસાનું પાલન નથી. અહિંસાનું વાસ્તવિકરીતે પાલન કરવું હોય તેમણે સર્વત્ર આત્મભાવ રાખી ક્રોધ, લોભ, મોહ કે પ્રમાદથી મનવડે કોઇ પણ પ્રાણીને પીડા કરવાનું ચિંતવવું નહિ, વાણીવડે કોઇ પણ પ્રાણીને સાક્ષાત્ વા પરંપરાવડે પીડા થાય એવું બોલવું નહિ, તથા શરીરવડે કોઇ પણ પ્રાણીને પીડા કરવી નહિ, તેમજ તેનો નાશ પણ કરવો નહિ, અને આશ્રમવિહિત નિત્યકર્મોદિમાં

ક્ષુદ્રજંતુઓની અપરિહાર્ય હિંસા થવાથી ઉપજેલા પાપને નિત્યપ્રતિ પ્રાણાયામાદિવડે દૂર કરતા રહેવું. લૌકિકવૈદિકકર્મમાં પ્રમાદરહિતપણે વર્તતાં છતાં પણ ન્યૂનાધિક હિંસા થવાનો સંભવ હોવાથી આરંભમાં પૂર્વોક્ત કથનથી બિનરીતે અહિંસક થઇ શકાતું નથી. એવી રીતે અહિંસાદિનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં પાપસંસ્કારાદિની નિવૃત્તિદ્વારા જ્યારે આત્માના અક્રિયભાવનો ઉદય થાય છે ત્યારેજ યોગીને સંપૂર્ણ અહિંસકતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રીયાગવદ્ધ્યસંહિતામાં પણ અહિંસાનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત રીતેજ કહ્યું છે:—

“ કર્મણા મનસા વાચા સર્વભૂતેષુ સર્વદા ।

અક્લેશજનનં પ્રોક્તમહિંસાત્વેન યોગિભિઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—સર્વદા સર્વ ભૂતોને મન, વાણી અને કર્મવડે ક્લેશ નહિ ઉપજાવવો તેને યોગીઓએ અહિંસા કહી છે.

તે અહિંસાનું પરિપાલન નહિ કરીને અન્ય યોગીનું તથા નિયમોનું પાલન કર્યું હોય તો તેમના નિષ્ફલપણાથી તે પાળ્યા છતાં પણ નહિ પાળ્યાજેવા છે તેથી અહિંસાની સિદ્ધિમાટેજ અન્ય યોગીનું તથા નિયમોનું પાલન છે એમ જાણવું. જો અન્ય યોગીનું તથા નિયમોનું પાલન કરવામાં ન આવે તો તેથી કોઇ ને કોઇનો દ્રોહ અવશ્ય થવાથી અહિંસા મલિન થાય છે, માટે તેને નિર્મલ રાખવા તેમનું પાલન પણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. એવી રીતે પાંચ યોગમાં અહિંસા એ મુખ્ય છે. વૈદિકો પણ એમજ કહે છે:—

“ સ સ્વસ્ત્યં બ્રાહ્મણો યથા યથા વ્રતાનિ બહૂનિ સમા-
દિત્સતે તથા તથા પ્રમાદકૃતેભ્યો હિંસાનિદાનેભ્યો નિર્વર્તમાન-

સ્તામેવાવદાત્ક્રુપામર્હિસાં કરોતિ ॥ ”

ભાવાર્થ:—આ મુમુક્ષુ જેમ જેમ યમનિમમાદિ ધણાં પ્રતો કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેમ તેમ પ્રમાદથી ઉપજેલાં હિંસનાં કારણોથી નિવૃત્ત થતો છતો તે વિશુદ્ધરૂપ અહિંસાનુજ અનુભવ કરે છે.

શ્રીભોક્ષધર્મમાં પણ અહિંસાનેજ મુખ્ય ગણી છે:—

“ યથા નાગપદેઽન્યાનિ પદાનિ પદગામિનાપ ।

સર્વાણ્યેવાપિધીયન્તે પદજાતાનિ કૌઞ્જરે ॥

एवं सर्वमर्हिसायां धर्मार्थमपिधीयते ॥ ”

ભાવાર્થ:—જેમ હાથીના પગલામાં પગે ચાલનાગનાં પગવડે પડેલાં અન્ય સર્વ પગલાં અંતર્ભાવ પામે છે તેમ સત્યાદિ ધર્મ અને અર્થ એ સર્વ પણ અહિંસામાં અંતર્ભાવ પામે છે.

જેવું દીકું હોય, અનુમાનવડે જેવું જાણ્યું હોય, તથા જેવું સાંભળ્યું હોય તેવું પ્રયોજનવશાત્ અન્યને કહેવું તે સત્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પદાર્થને સાવધાનતાપૂર્વક જેવો દીઠો હોય, જે પદાર્થસંબંધી વિચારપૂર્વક જેવું અનુમાન કર્યું હોય, તથા જે પદાર્થસંબંધી વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય મનુષ્યદ્વારા જેવું સાંભળ્યું હોય તે તેવાજ રૂપમાં અન્યને પોતાના જેવો મથાર્થ બોધ કરવા પ્રસિદ્ધ શબ્દોવડે ભેટાને અપકાર ન થાય તથા સાંભળનારને પ્રિય લાગે એવી રીતે કહેવું તે સત્ય કહેવાય છે. બીજને પોતાના જેવું જ્ઞાન ઉપજાવવામાટે જે વાણી ઉચ્ચારી હોય તે જે વિપરીત અર્થનો બોધ કરનારી ન હોય, પ્રાંતિયુક્ત વા અગાનયુક્ત ન હોય, અપ્રસિદ્ધ શબ્દોયુક્ત વા પ્રયોજનરહિત ન હોય, ભેટાને અપકાર કરનારી ન હોય, તથા મોતને ઉદ્દેગ કરનારી ન હોય

તોજ તે વાણી સત્યરૂપ ગણાય છે, અન્યથા તે સત્યરૂપ ગણાતી નથી. યુદ્ધકાલે દ્રોણાચાર્યે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાના મરણના સંબંધમાં યુધિષ્ઠિરપ્રતિ “હે આયુષ્મન ! શું અશ્વત્થામા હણાયો ?” એવી રીતે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે એ નામના હાથીનું મરણ થયું હતું તેને મનમાં ધારણ કરીને “અશ્વત્થામા હણાયો ” એમ દ્રોણાચાર્યને ઉત્તર આપ્યું. યુધિષ્ઠિરના એ ઉત્તરે દ્રોણાચાર્યના મનમાં યુધિષ્ઠિરના જ્ઞાનજેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નહિ, કેમકે યુધિષ્ઠિરનું જ્ઞાન હસ્તીના સંબંધનું હતું, ને દ્રોણાચાર્યનો પ્રશ્ન પોતાના પુત્રવિષેનો હતો, તેથી મારા ઉત્તરથી દ્રોણાચાર્ય પોતાના પુત્રનું મરણ સમજશે એમ યુધિષ્ઠિર ગણતા હતા, ને દ્રોણાચાર્ય પણ મારા પ્રશ્નનું આ ઉત્તર છે એમ સમજ્યા, તેથી તે હાથીના મરણનો બોધ દ્રોણાચાર્યને થયો નહિ, પણ પોતાના પુત્રના મરણનો બોધ તેમને થયો. અહિં અશ્વત્થામાનામના હાથીનું મરણ થયું હતું એ વાત જોકે સત્ય હતી તોપણ દ્રોણાચાર્યને તેમના પુત્રનું મરણ સમજવવામાટે તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો, માટે તે વાક્ય અસત્ય ગણાયું. જોયનો નિશ્ચય કરતી વેલાએ અથવા કહેવાના સમયમાં પરિપૂર્ણ અવલોકન કર્યા વિના બ્રાંતિ કિંવા અજ્ઞાનથી એક પ્રકારના પદાર્થને અન્ય પ્રકારનો જાણવામાં આવે વા કહેવામાં આવે તો તે પણ અસત્યરૂપ જ ગણાય છે. જે ભાષાવડે અન્યને જ્ઞાન નહિ થઈ શકે એમ જાણતાં છતાં તે મનુષ્યને પોતાના જેવું જ્ઞાન આપવા તેની સમીપ તેવી ભાષા બોલવી કિંવા નિષ્પ્રયોજન બોલવું તે પણ ક્રોધ પણ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરતું નથી માટે અસત્યરૂપ છે. અપેક્ષા-વિનાનું કથન કદી બીજામાં પોતાના જેવું જ્ઞાન ઉપજાવવા સમર્થ થાય તોપણ નિષ્પ્રયોજનપણાથી સામાને જે જ્ઞાન થયું તે નહિ થયાજેવું છે. વળી તે સત્ય સર્વ જૂતોને ઉપકાર કરનારું જોઈએ,

પણ અપકાર કરનારું ન જોઈએ. જો ઉચ્ચારણ કરેલી વાણી અન્ય વાણીના અપકારમાટે થાય તો તે પણ સત્ય ગણાતી નથી. એવી વાણીના ઉચ્ચારણથી વક્તાને પાપની તથા પાપના ફલ દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી પરીક્ષા કરીને સર્વ જૂતોના હિતરૂપ સત્ય બોલવું જોઈએ. જેમ કોઈ ધનાઢ્ય વ્યાપારીઓની પોઠના જવાના માર્ગને ચોરો કોઈ મનુષ્યને પૂછે, ને તે મનુષ્યે તે પોઠને જતાં જોઈ હોય, તેથી તે અમુકમાર્ગે ગઈ એમ કહે, તો તેનું વચન જોકે સત્યજેવું જણાય છે, પણ તેમાં પોઠવાળાઓને અપકાર થવાનો સંભવ હોવાથી તે સત્ય સત્યાભાસરૂપ છે, વાસ્તવિક સત્ય નથી. જે વચન સાંભળી શ્રોતાને ઉદ્દેગ થાય એવું વચન બોલવું તે પણ સત્યરૂપ નથી. એવી રીતે સર્વપ્રકારના અસત્યનો ત્યાગ કરી સત્ય બોલવું તેજ સત્ય છે. અસત્યથી મૈત્ર શ્રેષ્ઠ છે, અને મૈત્રથી નિર્દોષ સત્યભાષણ શ્રેષ્ઠ છે. જોકે નિર્દોષ સત્યભાષણ કરવું કઠિન છે તોપણ સાવધાનતા સેવવાથી તેની કઠિનતા ક્રમાત્ દૂર થતી જાય છે. સત્યભાષણ કરવું એ મહાન તપ છે તેથીજ “સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ ॥” (સત્યવડે દેવયાન માર્ગે જીધાડો થાય છે,) એ શ્રુતિ સત્યવાદીને અલ્પલોકની પ્રાપ્તિ કહે છે.

શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલી રીતે ખીળના કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરવું તે સ્તેય, અને તેનું તેવી રીતે ગ્રહણ ન કરવું, અર્થાત્ સુદૃઢ અસ્પૃહા રાખી મન, વાણી અને શરીરથી કોઈ પણ મનુષ્યનું કોઈ પણ દ્રવ્ય નિષિદ્ધરીતે ગ્રહણ ન કરવું તે અસ્તેય કહેવાય છે. શ્રીયાચવલ્લ્યસંહિતામાં પણ અસ્તેયનું લક્ષણ એમજ ભણ્યું છે:—

“કર્મણા મનસા વાચા પરદ્રવ્યેષુ નિઃસ્પૃહા ।

અસ્તેયમિતિ સંપ્રોક્તમૃષિમિસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—મન, વાણી અને કર્મવડે પરબ્રહ્મોમાં અસ્પૃહા રાખવી તેને તત્ત્વદર્શી ઋષિઓએ અસ્તેય કહ્યું છે.

અન્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહની સાથે ઉપરચેન્દ્રિયનો નિગ્રહ રાખવો તે બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. ઉપરચેન્દ્રિયના નિગ્રહવાળો છતાં પણ રાગપૂર્વક સ્ત્રીનું દર્શન કરનાર, રાગપૂર્વક તેની સાથે બાપણ કરનાર, તથા કામના સ્થાનરૂપ તેના અંગનો સ્પર્શ કરવામાં આસક્ત બ્રહ્મચર્યવાળો નથી, તેથી તેની નિવૃત્તિમાટે “ અન્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહની સાથે ” એમ કહ્યું છે. સ્ત્રીમાં અતિ અનુરાગવાળી અન્ય ઇન્દ્રિયોનું પણ રક્ષણ કરવું આવશ્યક છે, એમાટે શ્રીદક્ષગંહિતામાં બ્રહ્મચર્યને આઠ પ્રકારનું કહી તેની રક્ષા કરવાનું કહ્યું છે:—

“ **બ્રહ્મચર્યં સદા રક્ષેદદૃષ્ઠા લક્ષણં પૃથક્ ।**

સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ ॥

સદ્ગુલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ।

પ્રતન્મૈથુનમષ્ટાઙ્ગં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ॥

ન ધ્યાતવ્યં ન વક્તવ્યં ન કર્તવ્યં કદાચન ।

પૈતૈઃ સર્વૈર્વિનિર્મુક્તો યતિર્ભવતિ નેતરઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—પૃથક્લક્ષણવાળા આઠ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યનું યોગી સર્વદા રક્ષણું કરે. રાગપૂર્વક સ્ત્રીનું સ્મરણ કરવું, રાગપૂર્વક તેની શ્રેષ્ઠતાનું કથન કરવું, તેની સાથે ક્રીડા કરવી, તેને રાગપૂર્વક જોવી, તેની સાથે ગુપ્તવાર્તા કરવી, તેની સાથે ભોગ કરવાનો સંકલ્પ કરવો, તેની સાથે સંભોગ કરવાનો નિશ્ચય કરવો, અને તેની સાથે સંભોગ કરવો આ

આઠ અંગવાળું મૈથુન છે એમ બુદ્ધિમાનો કહે છે, માટે યોગીએ કદીપણ તે મૈથુનનું ચિંતન ન કરવું જોઈએ, તેસંબંધી બોલવું ન જોઈએ, તથા શરીરવડે પણ તે સંપાદન ન કરવું જોઈએ. એ સર્વેથી જે અત્યંત મોકળો થાય છે તે યોગી થાય છે, અન્ય નહિ.

શ્રીયાચવલ્ક્યસંહિતામાં પણ બ્રહ્મચર્યનું લક્ષણ એને મળતુંજ દર્શાવ્યું છે:—

“ કર્મણા મનસા વાચા સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા ।

સર્વત્ર મૈથુનત્યાગો બ્રહ્મચર્યં પ્રચક્ષતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—મન, વાણી અને કર્મવડે સર્વ અવસ્થામાં સર્વદા સર્વત્ર મૈથુનનો ત્યાગ તે બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે.

વિષયોમાં રહેલા અર્જન, રક્ષણ, ક્ષય, સંગ અને વિદ્વિષા એ દોષોના દર્શનથી શરીરચાત્રાના નિર્વાહથી વિશેષનો, તે શાસ્ત્રવિધિપ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય તોપણ અસ્વીકાર કરવો, કિંવા વિષયમાત્રનો મમતાબુદ્ધિથી સ્વીકાર ન કરવો તે અપરિગ્રહ કહેવાય છે. દંભ કિંવા અશક્તિથી સ્વીકાર ન કરવો તે અપરિગ્રહ નથી એમ જણાવવા “દોષોના દર્શનથી” એમ કહ્યું છે. વિષયપ્રાપ્તિમાટે અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી પડે કિંવા નિહિતનો પ્રતિગ્રહ કરવો પડે એ વિષયમાં રહેલો અર્જનદોષ, શાસ્ત્રોક્તરીતે અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયના રક્ષણમાટે જે ચિંતા વહન કરવી પડે તે વિષયમાં રહેલો રક્ષણદોષ, વિષયનો નાશ થયે જે ન્યૂનાધિક ડોષશાતુભવ થાય તે વિષયમાં રહેલો ક્ષયદોષ, ભોગાભ્યાસથી પ્રતિદિન રાગ વધે છે, અને ઇન્દ્રિયોનું તેમાં કુશલપણ્ડ આપે છે એ વિષયમાં રહેલો સંગદોષ, તથા ક્ષુદ્રજંતુઓની ન્યૂનાધિક હિસાવિના વિષયોપભોગ સંભવતો નથી તે વિષયમાં રહેલો હિસાદોષ ગણાવે. યોગવર્તિકકારે ભાષ્યમાંનું લક્ષણ સૂત્રસાથે લઈ લગા-

હિસાસત્વારતેજઃસાધનપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે. ૩૦

એવી રીતે યમનું નિરૂપણ કરી હવે સાધકયોગીઓને જેવી રીતના તે ઉપાદેય છે તેવી રીતના તે યમોને કથન કરવા તથા તેવા યમોની મહાવ્રત એવી સંજ્ઞા કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરે છે:—

**જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વ-
ભૌમા મહાવ્રતમ્ ॥ ૩૧ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—જાતિર્બ્રાહ્મણત્વાદિઃ । દેશસ્તીર્થા-
દિઃ । કાલશ્ચતુર્દશ્યાદિઃ । સમયો બ્રાહ્મણાદિપ્રયોજનાદિઃ ।
एतैः अनवच्छिन्नाः सार्वभौमाः सर्वासु भूमिषु अवस्थासु
व्यवस्थिता महाव्रतमित्युच्यते । ब्राह्मणं न हन्याम् । तीर्थे
न हन्याम् । सरुक्कान्त्यां न हन्याम् । ब्राह्मणार्थं देवार्थं
वा छागं हनिष्यामि न त्वम्यत्र इत्येवमादीन्युदाहरणानि
ऊहितव्यानि ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—જાતિ, દેશ, કાલ અને અવસરથી અવચ્છેદ
નહિ પામેલા સાર્વભૌમ (જાતિ આદિ સર્વવિષયમાં સર્વથા
અભિચારશુદ્ધિ) [યમો] મહાવ્રત [કહેવાય છે.] ૩૧

વિવેચન:—અહિં જાતિસંબંધે બ્રાહ્મણત્વ તથા જોત્ય આદિ

ધર્મ જાણવો, દેશશબ્દવડે તીર્થ તથા દેવાલય જાણવાં, કાલશબ્દવડે વિધિવાચ્યે નિયમિત કરેલી ચતુર્દશી કિવા અન્ય પુણ્યતિથિ જાણવી, અને સમયશબ્દવડે અનિયમિત એવાં દેવકાર્યના તથા બ્રાહ્મણાદિના ભોજનના પ્રસંગરૂપ અવસર જાણવો. મહીમારોની મત્સ્યત્વ-જાતિવાળાં માછલાંની હિંસાથી બિન્ન જે અહિંસા તે અહિંસા જાતિ-વડે પરિચ્છેદ પામેલી ગણાય છે. “હું સર્વદા સર્વત્ર બ્રાહ્મણ તથા ગાયનું હનન નહિ કરું” એવી પ્રતિજ્ઞાવડે પાળેલી અહિંસા પણ જાતિ-વડે પરિચ્છિન્ન થાય છે “તીર્થમાં કે દેવાલયમાં હું કોઈ પણ પ્રાણીને કદીપણ નહિ મારું” એવી પ્રતિજ્ઞાવડે પાળેલી અહિંસા દેશવડે અવચ્છિન્ન થાય છે. “ચૌદશે કે અમુક પવિત્ર દિવસે હું કોઈ પણ પ્રાણીનો કોઈ પણ સ્થલે ધાત નહિ કરું” એવી પ્રતિજ્ઞાવડે પાલન કરેલી અહિંસા કાલવડે અવચ્છેદ પામે છે. “દેવકાર્યના તથા બ્રાહ્મણાદિ-ના ભોજનના પ્રસંગથી બિન્ન અવસરમાં કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા નહિ કરું” એવી પ્રતિજ્ઞાવડે પાળેલી અહિંસા સમયવડે પરિચ્છેદ પામે છે. ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં થતી હિંસાથી બિન્ન જે અહિંસા તે અહિંસા પણ સમયવડે અવચ્છિન્ન જાણવી. “હું કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પણ સ્થલ-માં, કોઈ પણ કાલમાં, કોઈ પણ અવસરમાં, મન વાણી અને શરીર-વડે પીડા કરીશ નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞાવડે પાળેલી અહિંસા જાતિ આદિક આરવડે પરિચ્છેદ પામતી નથી માટે તે શ્રેષ્ઠ છે.

“ગુરુજનોની સમીપ કે રાજાની સમીપ અસત્ય નહિ બોલું” એવી પ્રતિજ્ઞાવડે પાળેલું સત્ય જાતિવડે પરિચ્છેદ પામે છે, “તીર્થ-સ્થલમાં મિથ્યાબોધણ નહિ કરું” એવી પ્રતિજ્ઞાવડે પાળેલું સત્ય દેશ-વડે પરિચ્છિન્ન થાય છે, “ચતુર્દશીને દિવસે કિવા અમુકમતને દિવસે મિથ્યા નહિ બોલું” એવી પ્રતિજ્ઞાવડે પાળેલું સત્ય કાલવડે અવચ્છિન્ન

ચાય છે, અને “ ‘ પ્રાજ્ઞાજ્ઞાનેઽનૂત્તમં જ્ઞાન્યમાત્માનો વા પરસ્ય જ્ઞા ।
 ગુર્વર્થે સ્ત્રીષુ ક્ષેત્ર સ્વાદિવાદકરણેષુ જ ॥ ’ (પોતાના અસ્ત્ય
 પરના પ્રાણના રક્ષણમાટે, ગુરુમાટે, સ્ત્રીઓપાસે અને વિવાહ કરવામાં
 મિથ્યા બોલવું દોષરૂપ નથી,) એ કૃતિમાં કહેલાં પ્રયોજનોવિના
 મિથ્યા નહિ બોલું ” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલું સત્ય અવસરવડે અવચ્છેદ
 પામે છે. “ કોઈ પણ પ્રાણીઆગમ, કેમ પણ રથસે, કોઈ પણ કાર્યે, કોઈ
 પણ અવસરમાં, અસત્ય નહિજ બોલું ” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલું
 સત્ય જાતિ આદિક ચારવડે પરિચ્છિન્ન થતું નથી માટે તે શ્રેષ્ઠ છે.

“ બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય નહિ ચોરું ” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલું અસ્તેય
 જાતિવડે પરિચ્છેદ પામે છે, “ તીર્થસ્થાનમાં ચોરી નહિ કરું ” એવી
 પ્રતિગાવડે પાળેલું અસ્તેય દેશવડે પરિચ્છિન્ન થાય છે, “ જોદશે કે
 અમુકવ્રતને દિવસે ચોરી નહિ કરું ” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલું અસ્તેય
 કાલવડે અવચ્છેદ પામે છે, અને “ દુર્ભિક્ષાવિના ચોરી નહિ કરું ” એવી
 પ્રતિગાવડે પાલન કરેલું અસ્તેય અવસરવડે અવચ્છિન્ન થાય છે.
 “ કોઈના દ્રવ્યની, કોઈ પણ રથસે, કોઈ પણ કાર્યે, કોઈ પણ અવસરમાં
 ચોરી નહિજ કરું ” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલું અસ્તેય જાતિ આદિક
 ચારવડે અવચ્છિન્ન થતું નથી માટે તે શ્રેષ્ઠ છે.

“ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીસાથે મૈથુન નહિ કરું ” એવી પ્રતિગાવડે
 પાળેલું બ્રહ્મચર્ય જાતિવડે પરિચ્છિન્ન થાય છે, “ તીર્થસ્થાનમાં કોઈ પણ
 સ્ત્રીસાથે મૈથુન નહિ કરું ” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલું બ્રહ્મચર્ય દેશવડે
 પરિચ્છેદ પામે છે, “ જોદશે કિંવા અમુકવ્રતને દિવસે મૈથુન નહિ કરું ”
 એવી પ્રતિગાવડે પાળેલું બ્રહ્મચર્ય કાલવડે અવચ્છિન્ન થાય છે, અને
 “ ‘ મિશ્રિતે વારદાર્થે જ ન તદ્ વર્મસ્ય કૂલકમ્ ॥ ’ એ કથનાનું
 સાર યાચના નહિ કરનારી મરસ્ત્રીસાથે મૈથુન નહિ કરું ” એવી

પ્રતિગાવડે પાળેલું અસ્ત્યર્થ અવસરવડે અવચ્છેદ પામે છે. “કોષ પણ સ્ત્રીસાથે, કોષ પણ સ્થલે, કોષ પણ કાલે, કોષ પણ અવસરમાં મૈથુન નહિજ કરું” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલું અસ્ત્યર્થ જાતિ આદિક અસરવડે પરિચ્છેદ પામતું નથી માટે તે શ્રેષ્ઠ છે.

“નિવૃત્ત કરનાર મનુષ્યપાસેથી પ્રતિમહ નહિ કરું” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલો અપરિમહ જાતિવડે પરિચ્છિન્ન થાય છે, “તીર્થસ્થાનમાં કિંવા અપવિત્ર દેશમાં કોષપાસેથી પ્રતિમહ નહિ કરું” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલો અપરિમહ દેશવડે પરિચ્છેદ પામે છે, “ચૌદશે કિંવા અમુકતિથિએ કોષની પાસેથી પ્રતિમહ નહિ કરું” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલો અપરિમહ કાલવડે અવચ્છિન્ન થાય છે, અને “વૃદ્ધ માતા આદિના પ્રાણુના રક્ષયુથી ભિન્ન પ્રયોજનમાટે પ્રતિમહ નહિ કરું” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલો અપરિમહ અવસરવડે અવચ્છેદ પામે છે. “કોષ પણ પાસેથી, કોષ પણ સ્થલે, કોષ પણ કાલે, કોષ પણ અવસરમાં શરીરમાત્રાથી વિશેષ કિંવા મમતાબુદ્ધિપૂર્વક પ્રતિમહ નહિ કરું” એવી પ્રતિગાવડે પાળેલો અપરિમહ જાતિ આદિક ચારવડે પરિચ્છેદ નહિ પામતાથી શ્રેષ્ઠ છે.

એવી રીતે જાતિ, દેશ, કાલ અને સમયવડે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અસ્ત્યર્થ તથા અપરિમહ એ પાંચ યમો અભિચાર ન પામે અર્થાત્ જાતિ આદિવડે એ યમેનું પરિપાલન થાય તે તેમનું સાર્વભૌમપણું (જાતિ આદિ ચારે વિષયોમાં રહેવાપણું) કહેવાય છે. અને એવા સાર્વભૌમ યમોજ મહાવ્રત ગણાય છે. પૂર્વોક્ત અહિંસાદિ યમો મહાવ્રત થાય એમ સાધકયોગીએ તેમનું પાલન કરવું જોઈએ, જાતિ આદિવડે તેમનો પરિચ્છેદ ન થવા દેવો જોઈએ.

પ્રશ્ન:—ન્યૂનાધિક હિંસા થયા વિના લૌકિક, વૈદિક તથા સ્વા-

ભાવિક કર્મો થઈ શકતાં નથી, તો જાતિ આદિવડે પરિચ્છેદ ન પામે એવી સાર્વભૌમ અહિંસા સાધકયોગીએ કેવી રીતે સંપાદન કરવી ?

ઉત્તર:—જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યોગનેજ સિદ્ધ કરવાનો છે એવા સાધકયોગીએ જે લૌકિકકર્મમાં પ્રકટ હિંસા કરવી પડતી હોય તે કર્મનો ક્રમાત્ ત્યાગ કરવાનો છે. બાહ્યચરણ વૈદિકકર્મ જેમાં વિશેષ પુણ્યસાથે પરુહિંસારૂપ ન્યૂન દોષ પણ રહેલો છે તે કર્મ તેણે કરવાનાં નથી. સકામકર્મ તો સાધકયોગીએ કરવાનુંજ નથી, પણ નિષ્કામ-પુદ્ધિથી પણ અત્યંતબહિરંગરૂપ તે ચરકર્મ તેને કર્તવ્ય નથી. જોડે એવાં કર્મો પણ અધિકપુણ્ય અને ન્યૂનપાપરૂપ હોવાથી સામાન્યપણે ઉપાદેય મળવામાં આવે છે તોપણ જેમનો અંતર્ગતમાં અધિકાર થયો હોય તેવાઓને તે ઉપાદેય નથી. શ્રીમોક્ષધર્મમાં પણ નીચેના શ્લોકવડે કૃતાર્થ જ્ઞાનીને ચરકર્મો કરવાની અપેક્ષા નથી એમ જણાવ્યું છે તેથી જ્ઞાન સંપાદન કરવા ઇચ્છતા મુખ્યસાધકે પણ તેવાં બાહ્યકર્મો કરવામાં આમલ સેવવો ઉચિત નથી:—

“સર્વાણિ ભૂતાનિ સુखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्दिजन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातस्नेहः कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः ॥ ”

ભાવાર્થ:—સર્વે પ્રાણીઓ મુખમાં હર્ષનો અનુભવ કરે છે, અને દુઃખોમાં ઉદ્દેગ પામે છે. તે પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરવામાં જેને ખેદ ઉપજ્યો છે એવો જ્ઞાની ચરૂપ બાહ્યકર્મો ન કરે.

કુશ, સમિધ્ તથા પુષ્પાદિનો જેમાં ઉપયોગ કરવો પડે એવાં બાહ્યકર્મ પણ મુખ્યાધિકારી ત્યજે તો તેમાં તેને પ્રત્યવાય લાગતો નથી એમ નીચેના અનુભગવાનના વચનથી જણાય છે:—

“ एतान्के महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहयानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ ”

ભાવાર્થ:—ધનાદિને નહિ ધન્યજ્ઞનારા તથા બહારના અને અંતરના યજ્ઞના અનુજ્ઞાનના શાસ્ત્રને જાળુનારા કોઈ ગૃહસ્થો આ પંચમહાયજ્ઞોને પાંચ યાનેંદ્રિયોમાં તેમના વિષયોના પ્રત્યાહાર કરીને નિરંતર સંપાદન કરે છે.

બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારનું વૈદિક કર્મ છે, તે બેમાંનું એક પોતાના અધિકારપ્રમાણે દિવે કરવું બ્રોધએ એમ શ્રીવસિષ્ઠએ પણ કહ્યું છે:—

“ बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैदिकम् ।

तयोरन्यतरत्वं कुर्यान्नित्यं कर्म यथाविधि ॥ ”

ભાવાર્થ:—બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે પ્રકારનું વૈદિક કર્મ છે, તે બેમાંથી એક કર્મ દિવે નિત્ય યથાવિધિ કરે.

શૌચાદિ વિહિત નિત્યકર્મોના ત્યાગ, શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પરિચાલન ન કરવાથી પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ થાય માટે, સંભવી શકતો નથી તેમાં, તથા શરીરનિર્વાહની સ્વાભાવિક ક્રિયા જેનો ત્યાગ થઈ શકે. અશક્ય છે તેમાં જે ક્ષુદ્રજંતુઓની અપરિહાર્ય હિંસા થાય તે પ્રાજ્ઞી નિવૃત્તિમાટે સાધકે નિત્યપ્રતિ પ્રાણાયામ ક્રિયા ધ્યાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. આવી રીતે વર્તવાથી સાર્વભૌમ અહિંસાના વ્રતનો લોપ થયો ગણાતો નથી, પણ તેનું પરિચાલન થયું ગણાય છે. આ મહાવ્રતનું તથા અન્ય યોગોમાંનું અનુજ્ઞાન કરતાં બ્યારે આત્માના અત્યંત અક્રિયસ્વરૂપનો સાધકને યથાર્થ અનુભવ થાય છે ત્યારે યજ્ઞનિજ્ઞાને પામેલો તે પોતાને કેવલ

અકર્તારૂપે અનુભવે છે તેથી તે કાલે તેનામાં સાર્વભૌમ અહિંસા સિદ્ધ-
રૂપે વિદ્યમાન હોય છે, પણ તે સ્થિતિની પૂર્વે તો સાધકના ચિત્તમાં
તે સાધનરૂપે વિદ્યમાન હોય છે. વિવેકી સાધકે આરંભમાં સ્થૂલહિંસાના
અત્યંતત્યાગનો દુરાગ્રહ નહિ સેવતાં સર્વ પ્રાણીઓમાંથી વૈરબુદ્ધિ
ત્યજવાનો તથા સર્વત્ર પોતાના જેવો પ્રેમભાવ સ્થાપવાનો યત્ન કરવાનો
છે, અને ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી જેમ જેમ સ્થૂલહિંસામાં સ્પષ્ટ દોષદર્શન
થતું જાય તેમ તેમ ત્યજવાયોગ્ય સ્થૂલહિંસાને ત્યજવાનો યત્ન કરવાનો
છે, દંભથી કંઈ પણ કરવાનું નથી. એવી રીતે વર્તવાથીજ ક્રમાતઃ
સાર્વભૌમ અહિંસાની વાસ્તવિક પ્રાપ્તિ થાય છે.

આગળ નિરૂપણ કરવામાં આવનાર પ્રવૃત્તિરૂપ નિયમોથી આ
નિવૃત્તિરૂપ યમો શ્રેષ્ઠ છે માટે તેનું નિત્ય સાધવાનતાપૂર્વક પાલન કરવાનું
છે. યમોનો ત્યાગ કરી માત્ર નિયમોનુંજ નિત્ય સેવન કરવાથી વિશેષ
લાભ નથી. નીચેનું વચન પણ એમજ કહે છે:—

“ યમાન્ સેવેત સતતં ન નિત્યં નિયમાન્ બુધઃ ।

યમાન્ પતત્યકુર્વાણો નિયમાન્કેવલાન્મજન્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—વિવેકી સાધક યમોનું નિરંતર સેવન કરે, પણ નિ-
યમોનું નિત્ય સેવન કરવા આગ્રહ ન રાખે, કેમકે કેવલ નિયમોનું સેવન
કરનારો અને યમોનું નહિ સેવન કરનારો પુરુષ અધોગતિ પામે છે.

લોજનૃત્તિમાં “ યતે તુ જ્ઞાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ
સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ॥ ” એવો સૂત્રપાઠ છે, તેમાંના યતે તુ એ
પદોનો અર્થ “ આ યમો તો ” એવો થાય છે; અને યોગચ્છેદિકામાં
“યતે જ્ઞાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ॥”
એવો સૂત્રપાઠ છે, તેમાંના યતે પદનો અર્થ “ આ યમો ” એવો થાય

છે. આ બંને પાઠ લાભ્યસમ્મત નથી. ૩૧

એવી રીતે સાર્વભૌમ યમોતું સ્વરૂપ તથા તેની મહાપ્રતિસંચા કહીને હવે યોગના બીજા અંગરૂપ જે નિયમો છે તેમનું નિરૂપણ નીચેના સૂત્રપઠે કરે છે:—

શૌચ સન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥ ૩૨ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—શૌચં શુદ્ધત્વમ્ । તત્ત્વં વાહ્યાભ્યન્તર-
ભેદેન દ્વિવિધમ્ । મૃજ્જલાદિભિઃ કાયક્ષાલનં વાહ્યમ્ । મૈત્ર્યા-
દિભાવનયા ચિત્તમલાનાં નિવર્તનમાભ્યન્તરમ્ । સન્તોષઃ
અલંબુદ્ધિઃ પ્રાણધારણાનુકૂલાતિરિક્તવૃષ્ણાત્યાગ इति यावत् ।
શેષાઃ પ્રાક્ વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—પવિત્રતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન [એ] નિયમો [છે.] ૩૨

વિવેચન:—પવિત્રતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર-
પ્રણિધાન એ પાંચ નિયમો છે. શ્રીચિખલુપુરાણમાં પણ નીચેના
શ્લોકોપર એ પાંચનેજ નિયમો કહેલા છે:—

“સ્વાધ્યાયશૌચસન્તોષતપાસિ નિયતાન્મવાન્ ।

કુર્વીત બ્રહ્મણિ તથા પરસ્મિન્પવર્ણ મનઃ ॥

પુતે યમાઃ સનિયમાઃ પચ્ચ પચ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ ।

વિશિષ્ટફલદાઃ કામ્યા નિષ્કામાનાં વિમુક્તિદાઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—શરીરાદિને જેણે નિયમમાં રાખ્યાં છે એવો સાધક સ્વાધ્યાય, શૌચ, સંતોષ, તપ તથા મનની પરબ્રહ્મપરાયણતા કરે. આ નિયમોસહિત યમો [યમનો શ્લોક ગયા સૂત્રના વિવેચનમાં મૂકવામાં આવ્યો છે] પાંચ પાંચ કલા. તેમનું કામનાવડે અનુદાન કરનારને તેઓ પોતપોતાનું જે વિશેષ શલ છે તે આપનારા થાય છે, અને કામનાપિનાનાને તેઓ વિદેહકૈવલ્ય આપનારા થાય છે.

કેટલાક યોગગ્રંથોમાં “તપઃ સન્તોષ આસ્તિક્યં દાનમીશ્વર-પૂજનમ્ । સિદ્ધાન્તવાક્યબ્રહ્મણં હ્રીમતી ચ્ચ અપો ક્રુતમ્ ॥ નિયમા દશ સંપ્રોક્તા યોગશાસ્ત્રવિશારદૈઃ ॥ ” એવાં વચનોવડે તપ, સંતોષ, આસ્તિકતા, દાન, ઇશ્વરપૂજન, સિદ્ધાન્તવાક્યશ્રવણ, લોક-લજ્જા, મતિ, જપ અને હોમ એ દશ નિયમો કલા છે. તેમાં ઇશ્વરપૂજનવડે ઇશ્વરપ્રણિધાન સમજવાનું છે, અને જપવડે સ્વાધ્યાય જાણવાનો છે. આસ્તિકતાવિના તપ થઈ શકે નહિ માટે આસ્તિકતાનો તપમાં અંતર્ભાવ જાણવો, અને દાન, સિદ્ધાન્તવાક્યશ્રવણ, લોક-લજ્જા, મતિ અને હોમ એ ચિત્તશુદ્ધિ કરનારાં છે માટે તેમનો આભ્યંતરપવિત્રતામાં અંતર્ભાવ જાણવો. એવી રીતે તે શાસ્ત્રોમાં કહેલા વધારાના નિયમોની વ્યવસ્થા થઈ શકવાથી આ સૂત્રમાં ન્યૂનતાનો દોષ આવતો નથી. પૂર્વોક્ત દશ નિયમોનું વર્ણન શ્રીયોગકેસ્ટુભમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે માટે જેમને એ સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે તે ગ્રંથમાં જોવું.

જન્મના હેતુભૂત કામ્યધર્મથી નિવૃત્ત કરીને મોક્ષના હેતુભૂત નિષ્કામધર્મમાં પ્રેરણા કરનાર કર્મો નિયમો કહેવાય છે. પવિત્રતા એ

પ્રકારની છે, બાહ્ય તથા આંતર. જલ, મૃતિકા અને ગોમયવડે થનારી સ્થૂલશરીરની પવિત્રતા, ગોમૃત્ર અને ચાવક (જવના બોટમાંથી બનાવેલા બોજન) આદિ પવિત્ર પદાર્થોના ભક્ષણથી તથા નિત્ય-પ્રતિ અષ્ટગ્રાસાદિના ભક્ષણના નિયમથી થનારી સ્થૂલશરીરમાંના રક્તાદિ ધાતુઓની શુદ્ધિ, નેતિ, બ્રહ્મદાતણુ, ધૈતિ, અસ્તિ, નૌલિ, ત્રાટક, કપાલભ્રમણ અને ગજકરણીવડે સ્થૂલશરીરના મલોને નિવૃત્ત કરવાથી થતી પવિત્રતા, તથા પ્રાણાયામ અને મુદ્રાઓવડે શરીરમાંના વાત, પિત્ત ને કફનું સામ્ય થવાથી થતી નીરોગતારૂપ શુદ્ધિ એ બાહ્યપવિત્રતા છે. નેતિ આદિ ક્રિયાઓનું વર્ણન શ્રીયોગકૌસ્તુભ આદિમાં વિસ્તારથી કર્યું છે, એટલે અત્ર તેમનું નિરૂપણ કર્યું નથી. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવનાવડે રાગ, ઈર્ષ્યા, મદ, માન, અસૂયા અને દંષાદિ ચિત્તના દોષોની નિવૃત્તિથી થનારી ચિત્તની શુદ્ધિ તે આંતરપવિત્રતા છે. પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા દેહયાત્રાના નિર્વાહક પદાર્થોથી અધિક પદાર્થો મેજવવાની ઇચ્છા ન રાખવી તે સંતોષ કહેવાય છે, આ સંતોષ સુખનો હેતુ છે, અને તૃષ્ણા એ દુઃખનો હેતુ છે, તૃષ્ણારહિતને સામ્રાજ્ય પણ તૃણસમાન પ્રતીત થાય છે માટે સાધકે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી શાઓકારીતે પ્રારબ્ધાનુસાર જે દેહનિર્વાહક પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય તેમાંજ તૃપ્તિ રાખવી ઉચિત છે. મનની પ્રસન્નતાને ભંગ ન થાય તથા શરીરમાંના ધાતુઓની અતિવિષમતા ન થાય એવી રીતે જ્ઞાત્રમાં કલા પ્રમાણે ક્રોધાતૃષ્ણા તથા શીતોષ્ણ સહન કરવાં, જિભા રહેવું, બેસવું, કાષ્ઠમૈન (શરીરની કોઈ પણ ચેષ્ટાવડે પેતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ ન કરવો તે) રાખવું, આહારમૈન (માત્ર વાણીથીજ ન બોલવું તે) રાખવું, કૃત્રિમ આરામણ કે સ્નાતપન આદિ વ્રતો કરવાં એ સર્વ લપ બાંધવું. મન, વાણી અને શરીરની ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિને

અપ્રમાદયુક્ત ધૈર્યવટે રોકવી, અને તેમને સાધનતાપૂર્વક વિહિતપ્રવૃત્તિમાં જોડવાં એ મુખ્ય તપ છે. માટે તે તપનું અનુજ્ઞાન કરવા શાષ્ટકે વિશેષ આગ્રહ રાખવાનો છે, અને અન્ય તપનું અનુજ્ઞાન યથાસામર્થ્ય કરવાનું છે, મુખ્યસાધનનો વિધાત થાય એવી રીતે તેમાંનું કાંઈ પણ તપ સેવવું ઉચિત નથી. મોક્ષશાસ્ત્રેનું અધ્યયન, વા પ્રજ્ઞવ, ગાયત્રી કે ઇષ્ટમંત્રનો જપ એ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે એ સ્વાધ્યાય અત્યંત નિર્દોષ હોવાથી સક્રમ તાત્રિકમંત્રના દોષોની નિવૃત્તિમાટે શારદા-તીલકમાં જે નીચે કહેલા દશ સંસ્કારો જણાવ્યા છે તે સ્વાધ્યાય કરનારે પ્રાયશઃ કરવાના નથી:—

“ મંત્રાણાં દશ કથ્યન્તે સંસ્કારાઃ સિદ્ધિદાયિનઃ ।

નિર્દોષતાં પ્રયાન્ત્યાશુ તે મંત્રાઃ સાધુસંસ્કૃતાઃ ॥ ૧ ॥

જનનં જીવનં ચૈવ તાઢનં બોધનં તથા ।

અભિષેકોઽથ વિમલીકરણાપ્યાયને પુનઃ ॥

તર્પણં દીપનં મુષ્તિર્દશૈતા મંત્રસંસ્ક્રિયાઃ ॥ ૨ ॥

મંત્રાણાં માતૃકાવર્ણાદુદ્ધારો જનનં સ્મૃતમ્ ।

પ્રણવાન્તરિતાન્ કૃત્વા મંત્રવર્ણાન્ જપેત્ સુધીઃ ॥

મંત્રાર્ણસંસ્ક્રયસા તદ્દિ જીવનં સંપ્રચક્ષતે ॥ ૩ ॥

મંત્રવર્ણાન્ સમાલિખ્ય તાઢયેચ્ચન્દનાંભસા ।

પ્રત્યેકં વાયુચીજેન તાઢનં તદુદાહૃતમ્ ॥ ૪ ॥

વિલિખ્ય મંત્રવર્ણાંસ્તુ પ્રસૂનૈઃ કરચીરજૈઃ ।

મંત્રાક્ષરેણ સંસ્કર્યાતૈર્હન્યાત્તદ્બોધનં યતમ્ ॥ ૫ ॥

સ્વતંત્રોક્તવિધાનેન મંત્રી મંત્રાણસંસ્કરણા ।
 અશ્વત્થપણ્ડુર્વૈર્મંત્રમભિષિઙ્ગેદ્દિશુદ્ધયે ॥ ૬ ॥
 સચ્ચિન્ત્ય મનસા મંત્રં જ્યોતિર્મંત્રેણ નિર્દદેત્ ।
 મંત્રે મલ્લત્રયં મંત્રી વિમલીકરણં હિ તત્ ॥
 તારવ્યોમાગ્નિમનુયુક્ત્ જ્યોતિર્મંત્ર ઉદાહૃતઃ ॥ ૭ ॥
 કુશોદકેન જપ્તેન પ્રત્યર્ણં પ્રોક્ષણં મનોઃ ।
 ચારિવીજેન વિધિવદેતદાપ્યાયનં મતમ્ ॥
 મંત્રેણ વારિણા મંત્રે તર્પણં તર્પણં સ્મૃતમ્ ॥ ૮ ॥
 તારમાયારમાયોગો મનોર્દોપનમુચ્યતે ।
 જપ્યમાનસ્ય મંત્રસ્ય ગોપનં ત્વપ્રકાશનમ્ ॥ ૯ ॥
 સંસ્કારા દશ મંત્રાણાં સર્વતંત્રેષુ ગોપિતાઃ ।
 યત્ કૃત્વા સંપ્રદાયેન મંત્રી વાઙ્મિહતમશ્નુતે ॥ ૧૦ ॥
 રુદ્રકીલ્લિતવિચ્છિન્નસુપ્તશ્ણાદયોઽપિ ચ ।
 મંત્રદોષાઃ પ્રજશ્યન્તિ સંસ્કારૈરેભિરુત્તમૈઃ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ:—મંત્રોના સિદ્ધિ દેનારા દશ સંસ્કારો કહેવામાં આવે છે.
 સારી રીતે સંસ્કાર કરેલા તે મંત્રો શીઘ્ર નિર્દોષપણુને પામે છે. ૧

જનન, જીવન, તાડન, બોધન, અભિષેક, વિમલીકરણ, આપ્યાયન,
 તર્પણ, દોપન અને ગુપ્તિ આ દશ મંત્રના સંસ્કારો છે. ૨

માતૃકાવર્ણમાંથી (મૂલાક્ષરમાંથી) મંત્રનું ઉદ્ધરણ તે જનન કહેવાય
 છે. સારી બુદ્ધિવાળો મંત્રના અક્ષરોને પ્રણવવડે આગ્રહિત કરીને મંત્રના
 અક્ષરોની સંખ્યા હોય તેટલી વાર જપે તે જીવન કહેવાય છે. ૩

મંત્રના અક્ષરોને સારી રીતે લખીને પ્રત્યેક અક્ષરને વાયુખીજ ચં-
વડે ચંદનચુક્ત જલથી તાડન કરે તે તાડન કહેવાય છે. ૪

મંત્રના અક્ષરોને લખીને કરેણુનાં પુષ્પેશ્વરે મંત્રના અક્ષરોની
જેટલી સંખ્યા હોય તેટલી વાર હનન કરે તેને ઘોષધન માનેલું છે. ૫

મંત્ર સિદ્ધ કરવા ઇચ્છનાર પુરુષ મંત્રના અક્ષરજેટલાં પીપળાનાં
પાન લઈ પોતાના તંત્રમાં કહેલા વિધાનવડે વિશુદ્ધિને માટે મંત્ર-
પર અભિષેક કરે તે અભિષેક કહેવાય છે. ૬

મંત્રને મનવડે સારી રીતે ચિંતન કરીને તે મંત્રમાં રહેલા ત્રણ મલને
મંત્ર જપનાર જ્યોતિમંત્રવડે દહન કરે તે ત્રિમલીકરણ છે. પ્રણવ,
આકાશખીજ હં અને અગ્નિખીજ રં એ મંત્ર એકત્ર કહેલા હોય તે
જ્યોતિમંત્ર કહેવાય છે. ૭

જલખીજ સ્થંધી મંત્રેલા કુશોદકવડે મંત્રના પ્રત્યેક અક્ષરપર જલ-
ખીજથી વિધિવત્ પ્રોક્ષણ કરવું આ આધ્યાયન માનેલું છે. જલ-
ખીજ સ્થંધ મંત્રવડે મંત્રનું તર્પણ કરવું તે તર્પણ કહેવાય છે. ૮

મંત્રની સાથે પ્રણવ, માયાખીજ હ્રિં અને લક્ષ્મીખીજ સ્ત્રીં
જોડવાં તે દ્વીપન કહેવાય છે. જપ કરવાના મંત્રને અન્યની આગળ
પ્રકટ ન કરવો તે શુભિ કહેવાય છે. ૯

મંત્રોનાં આ દશ સંસ્કારો સર્વ તંત્રોમાં શુભ રાખેલા છે તેને
પોતાના સંપ્રદાયવડે કરીને મંત્ર જપનાર ઇચ્છિત ફલને પામે છે. ૧૦

રુદ્ધ, કીલિત, વિચ્છિન્ન, સુપ્ત અને શમ ઇત્યાદિ મંત્રદોષો પણ
આ ઉત્તમ સંસ્કારોવડે નાશ પામે છે. ૧૧

શુભિનામનો સંસ્કાર સર્વ મંત્રમાટે સાધારણ છે માટે સાધકે
ઇષ્ટમંત્રને અન્યસમીપ પ્રકટ કરવો ઉચિત નથી.

સ્વાધ્યાયવડે સાધકપર શ્રીધર્મરનો અનુગ્રહ થાય છે તેથી તેના

યોગના અંતરાયો દૂર થાય છે, અને ઈશ્વરતત્ત્વનો તથા સ્વસ્વરૂપનો તે સાધકને સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ સ્વાધ્યાયરૂપ જપમય સર્વયજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ ભગવાને “**યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ ॥**” (યજ્ઞોમાં જપમય હું છું) એ વચનવડે કહ્યું છે. અનુભગવાને પણ નીચેના શ્લોકથી જપમયની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવી છે:—

“**યે પાકયજ્ઞાશ્ચત્વારો વિવેષજ્ઞસમન્વિતાઃ ।**

સર્વે તે જપયજ્ઞસ્ય કલાં નાર્હન્તિ ષોડશીમ્ ॥”

ભાવાર્થ:—વિધિયગ્નસહિત જે દેવયગાદિરૂપ ચાર યજ્ઞો છે તે સર્વે જપમયની સોળમી કલાને યોગ્ય પણ થતા નથી.

ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીને સર્વે કર્મો પરમગુરુ પરમાત્માને અર્પણ કરવાં તે ઈશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે. યમનિયમોમાં આ ઈશ્વરપ્રણિધાન નિર્વિઘ્નપણે પરમાત્મયોગના હેતુરૂપ છે એમ ભાષ્યકારે નીચેના શ્લોકવડે કહ્યું છે:—

“**શય્યાસનસ્યોઽથ પયિ વ્રજન્વા સ્વસ્થઃ પરિહીણધિતર્કજાલઃ ।**

સંસારવીજક્ષયમીક્ષમાણઃ સ્યાન્નિત્યયુક્તોઽમૃતભોગભાગી ॥”

ભાવાર્થ:—પરમાત્માને સર્વ કર્મ અર્પણ કરનારો સાધક તેમના અનુગ્રહથી પ્રતિપક્ષની ભાવના કર્યા વિના પણ જેના હિંસાદિરૂપ વિતર્કોનો સમૂહ તથા સંશયવિપર્યય અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયા છે એવો સંસારના બીજરૂપ રાગાદિ મંત્રકારોના ક્ષયને પ્રતિદિન અનુભવનારો, તથા જીવન્મુક્તિના મુખનો અનુભવ કરનારો થાય છે, તેમજ તે શય્યામાં ને આસનમાં સ્થિત હતાં તથા માર્ગમાં ગમન કરતાં પણ સર્વદા યોગયુક્ત થાય છે.

યમોના નિવૃત્તિરૂપપણાવડે કલાહિના અનવચ્છિન્નપણાના સંભવ-
થી તેમનું સાર્વભૌમપણું કહ્યું છે, પણ નિયમોના પ્રવૃત્તિરૂપપણાવડે તેમનું
નિર્માણ કરેલા કાલવડે અવચ્છિન્નપણું છે તેથી તેમનું સાર્વભૌમપણું
સંભવતું નથી માટે અહિં તેમનો મહાવ્રતરૂપ વિશેષ કહ્યો નથી. ૨૨

પ્રતિપાદન કરેલા યમનિયમોનો જ્યારે તેમના વિરોધી એવા
જે હિંસાદિ વિકર્કો તેવડે બાધ થાય ત્યારે તેમને નિવૃત્ત કરવા
સાધકે કેવા ઉપાય કરવા જોઈએ તે દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર
નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરે છે:—

વિતર્કબાધને પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વિતર્ક્યન્તે इति वितर्काः योग-
शत्रवो हिंसादयः । तेषां बाधने निवर्तने प्रतिपक्षभावनमेव
हेतुर्नान्यत् । प्रतिपक्षभावनस्वरूपं तु सूत्रेणैवोक्तम् ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—વિતર્કના બાધમાં [સાધકે વિતર્કના]
પ્રતિપક્ષના ભાવના [કરવી.] ૩૩

વિવેચન:—અહિંસાદિથી વિપરીત જે હિંસાદિના વિચારો તે
વિતર્કો કહેવાય છે. “આ અપકાર કરનારનું હું હનન કરીશ,”
“અસત્ય બોલીશ,” “આના દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરીશ,” “અમુક
સ્ત્રીસાથે મૈથુન કરીશ,” “અમુક પદાર્થો મેળવી તેનો સ્વામી થઈશ,”
તથા “શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાનનો પરિ-
ત્યાગ કરીશ,” આવા વિપરીત વિચારો જ્યારે સાધકના ચિત્તમાં
ઉન્માદ ઉપજાવે અને યમનિયમના અનુષ્ઠાનમાંથી તેને પતિત કરવા

પ્રયત્ન કરે ત્યારે તે સાધકે નીચે પ્રમાણે તે વિતર્કોના પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી:—

“ અયંકર સંસારરૂપ અગ્નિમાં અત્યંત દાહ પામતા મેં અહિંસાદિ યોગધર્મોનું શરણુ ગ્રહણ કર્યું છે, તે હું જો ત્યજી દીધેલા તે હિંસાદિ વિતર્કોને પુનઃ ગ્રહણ કરું તો વમન કરેલાનું બક્ષણ કરનારા સ્થાનમાં અને મારામાં શો ભેદ રહે ? કાંઈ નહિ. વળી એવું અધમ વર્તન કરવાથી મારે પુનઃ પુનઃ દુઃખાદિનોજ અનુભવ કરવો પડે, પણ દુઃખદ ભવબ્રમણુનો અંત ન આવે. ”

“ આસનના અભ્યાસનો હું ત્યાગ કરીશ, ” “ પ્રાણાયામના અભ્યાસનો હું ત્યાગ કરીશ, ” એમ જ્યારે આસન તથા પ્રાણાયામનો વિતર્કવડે બાધ થાય ત્યારે પણ તેમના ત્યાગથી થનારા દુઃખાદિની પરંપરારૂપ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી. ૩૩

એ પ્રમાણે વિતર્કવડે બાધ થાય ત્યારે પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવાનું કહીને હવે વિતર્કોનાં સ્વરૂપ, પ્રકાર, કારણ, અવાંતરભેદ અને ફલના પ્રકારો જે પ્રતિપક્ષભાવનાના વિષયો છે તેમને પ્રતિપક્ષભાવનાના સ્વરૂપને કહેવાની ઇચ્છાવડે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

**વિતર્કા હિંસાદયઃ ક્રુતકારિતાનુમોદિતા
લોભક્રોધમોહપૂર્વકા મૃદુમધ્યાધિમાત્રા દુઃસ્વા-
જ્ઞાનાનન્તફલા ઇતિ પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ॥૩૪॥**

પદ્મોચિની ટીકા:—વિતર્કાઃ તદારુપયા પરિભાષિતા
હિંસાદયઃ પ્રથમતસ્મિન્ન મિચન્તે । તન્ન સ્વયં નિષ્પાદિતાઃ

કૃતાઃ । કુર્વિત્યન્યદ્વારા કૃતાઃ કારિતાઃ । અન્યેન ક્રિયમાણા
અક્ષીકૃતા અનુમોદિતાઃ । એતે લોભક્રોધમોહપૂર્વકાઃ લોભાદિ-
જન્યા इत्यर्थः । લોભાદિત્રયજન્યત્વાચ્ચૈતેષાં પુનઃ પ્રત્યેકં
ત્રિધા ભેદઃ । તે ચ ભેદા મૃદુમધ્યાધિમાત્રરૂપાઃ । અધિમાત્રાઃ
તીવ્રાઃ । એતેન મૃદ્વાચ્ચવસ્થાભેદાત્ તેષાં પુનઃત્રૈવિધ્યમ્ । इत्थं
સપ્તવિંશતિધા હિંસાદયઃ પ્રત્યેકં દુઃખં પ્રતિકૂલવેદનીયા ચિત્ત-
વૃત્તિર્નરકં વા અગ્નિનં ભ્રાન્ત્યાદિરૂપં સ્વાવરાદિભાવં વા અનન્તં
અસંખ્યં અપરિચ્છિન્નં વા ફલયતીતિ પ્રતિપક્ષભાવનમ્ પ્રતિ-
પક્ષભાવનાયાઃ સ્વરૂપમ્ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—હિંસાદિ વિતર્કો [છે. તેના] કૃત, કારિત
અને અનુમોદિત [એ પ્રકાર છે. તે] લોભ, ક્રોધ અને મોહ-
રૂપ કારણવાળા [છે. તેના] મૃદુ, મધ્ય અને તીવ્ર
[એ અવાંતરભેદો છે, અને તેઓ] દુઃખ અને અજ્ઞાનરૂપ
અનંતફલવાળા [છે] એમ પ્રતિપક્ષની ભાવના [કરવી.] ૩૪

વિવેચનઃ—હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, મૈથુન, પરિગ્રહ, અપવિત્રતા,
અસંતોષ, તપરહિતતા, સ્વાધ્યાયરહિતતા અને દૃશ્વિરપ્રશ્નિધાનથી
રહિતપણું એ દશ વિતર્કો એટલે યમનિયમથી વિપરીત વિચારો છે.
એ વિતર્કોના કૃત એટલે પોતે કરેલા, કારિત એટલે “ કરો ” એમ
કહી બીજાપાસે કરાવેલા, અને અનુમોદિત એટલે બીજાએ કરેલા
હોય તેને “ સારું કર્યું ” એમ કહી અંગીકાર કરેલા એવા ત્રણ
પ્રકાર છે. એ ત્રણ પ્રકારના વિતર્કોના લોભ, ક્રોધ અને મોહ એ હેતુ-

એ છે. પદાર્થોની તૃષ્ણા એ લોભ, કર્તવ્યકર્તવ્યના વિવેકને નિર્મૂલ કરનાર ચિત્તનો પરિતાપ તે ક્રોધ, અને વિપરીત જ્ઞાન એ મોહ છે. પુનઃ મૃદુલોભાદિવડે થયેલા, મધ્યલોભાદિવડે થયેલા, અને તીવ્રલોભાદિવડે થયેલા એવા તેમના ત્રણ ત્રણ અવાંતરભેદ છે. એ વિતર્કો દુઃખ અને અજ્ઞાનરૂપ અનંતફલવાળા છે એમ પ્રતિપક્ષની ભાવના યમનિયમનું અનુદાન કરનાર સાધકે કરવાની છે. તેમાં હિંસાનામના વિતર્કના પ્રકારાદિનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે:—

હિંસાના કૃતા એટલે પોતે કરેલી, કારિતા એટલે “ આનું લનન કરો ” એમ કહી અન્યદ્વારા કરાવેલી, અને અનુમોદિતા એટલે બીજાએ સ્વેચ્છાએ કરેલી હિંસાને “ તમે સારું કર્યું ” એમ કહી અંગીકાર કરેલી એવા ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાંના એક એક પ્રકારના પુનઃ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે, તે આવી રીતે:—પશ્વાદિના માંસ અને ચર્મના લોભવડે કરેલી, કરાવેલી અને અનુમોદન કરેલી; “ આણે મ.રો અપકાર કર્યો છે ” એવા ક્રોધવડે કરેલી, કરાવેલી અને અનુમોદન કરેલી; અને “ દેવાદિને પશ્વાદિના બલિદાનવડે તૃપ્ત કરવાથી મને પુણ્ય થશે ” એવા મોહવડે કરેલી, કરાવેલી અને અનુમોદન કરેલી પુનઃ તે લોભ, ક્રોધ અને મોહના મૃદુ, મધ્ય અને તીવ્ર એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. જોકે સૂત્રમાં મૃદુ, મધ્ય અને અધિમાત્ર એ હિંસાદિનાં વિશેષણો છે એમ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ લોભાદિના મૃદુપણાદિવડેજ હિંસાદિનું મૃદુપણું અહિં કહેવાને ઇચ્છિત છે એવા આશયવડે લોભાદિના વિશેષણપણાવડે મૃદુપણાદિનું ભગવાન્ ભાષ્યકારે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. મૃદુ, મધ્ય અને તીવ્ર એવા લોભાદિવડે થયેલી હિંસા પણ પુનઃ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની છે, મૃદુમૃદુ, મધ્યમૃદુ, તીવ્રમૃદુ; તથા મૃદુમધ્ય, મધ્યમધ્ય, તીવ્રમધ્ય; અને મૃદુતીવ્ર,

મધ્યતીવ્ર તથા અધિમાત્રતીવ્ર. એ પ્રમાણે હિંસાના એકાશી ભેદો થાય છે. પુનઃ તે હિંસાઓ નિયમ, વિકલ્પ તથા સમુચ્ચયના ભેદથી હિંસકોના અને હિંસ્યોના અસંખ્યેયપણાવડે અનંતપ્રકારની થાય છે. મત્સ્યાદિ ક્રોધ એકજ જાતિના જીવનું હતન કરવું ઇત્યાદિ મર્પાદિ ખાંધવી તે નિયમ, ક્રોધ દ્વિસે સ્થાવર કિંવા જંગમ એ બેમાંના એકનીજ હિંસા કરવી, પણ બંનેની હિંસા ન કરવી ઇત્યાદિ વિકલ્પ, અને સ્થાવરજંગમ બંનેની અવ્યવસ્થાવડે હિંસા કરવી તે સમુચ્ચય છે.

ઉપર જે હિંસાના પ્રકાર, હેતુ અને અર્થાંતરભેદો કહ્યા તે અસત્ય, સ્તેય, મૈથુન, પરિગ્રહ, અપવિત્રતા, અસંતોષ તપઃહિતતા, સ્વાધ્યાયરહિતતા અને ઈશ્વરપ્રણિધાનરહિતતામાં પણ યથાયોગ્ય જોડવા.

એ વિતર્કોમાં દુઃખરૂપ અને અજ્ઞાનરૂપ અનંત અનિષ્ટ શ્લ છે એમ પ્રતિપક્ષભાવના કરવી. તેમાં હિંસારૂપ વિતર્કમાં જે દુઃખરૂપ અને અજ્ઞાનરૂપ અનંત અનિષ્ટ શ્લ રહ્યાં છે તે પ્રતિપક્ષભાવનામાટે દેખાડવામાં આવે છે:—હિંસક પ્રથમ પશ્વાદિના શરીરવ્યાપારના હેતુભૂત સામર્થ્યને સ્તંભસાથે ખાંધવા આદિવડે રોકે છે, પછી શસ્ત્રાદિના આવડે તેને દુઃખ ઉપજાવે છે, અને પશ્ચાત્ તેમને હવિત્વથી પણ મોકળાં કરે છે. તેમાં પ્રશ્વાદિના શરીરવ્યાપારના હેતુભૂત સામર્થ્યને રોકી તેમને હતતેજ કરવાથી તે હિંસકનાં સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનાદિક જે ચેતન-અચેતન ભોગનાં ઉપકરણો હોય છે તે બધાં ક્ષીણવીર્ય ઐટસે ભોગને માટે અયોગ્ય થાય છે; પશ્વાદિને દુઃખ ઉપજાવવાથી તે હિંસક નરકમાં પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં, તિર્યક્શરીરમાં, ડિંબ પ્રેતાદિ શરીરમાં, શસ્ત્રાદિના ધાથી થતાં દુઃખોનો અનુભવ કરે છે; અને પશ્તદિના હવિત્વના નાશ કરવાથી તે હિંસક દુઃસાધ્ય રોગથી પીડિતપણાવડે પ્રતિક્ષણ પ્રાપ્તિની સમીપ અવસ્થામાં વર્તમાન છતાં, તથા મરણને ઇચ્છતો

છતાં પણ દુઃખરૂપ ફલના નિયતજન્મવેદનીયપણુથી તેને તેવી પરમ દુઃખદ સ્થિતિમાં પણ જીવતું પડે છે. તે હિંસા જે ક્રોધ પુણ્યસાધે મિશ્ર થઈ હોય તો સ્વર્ગમાં સુખની પ્રાપ્તિમાં તે હિંસક અલ્પઆયુષ્કાલો થાય છે. વળી તે હિંસાથી સંસાર તથા બ્રાંતિરૂપ અજ્ઞાન પણ તે હિંસકમાં વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે.

એવી રીતે અસત્યાદિમાં પણ એ દુઃખરૂપ તથા અજ્ઞાનરૂપ અનંત અનિષ્ટ ફલને યથાસંભવ જોડવાં.

ઉપર દર્શાવેલી રીતે હિંસાદિ વિતર્કોમાં દુઃખરૂપ તથા અજ્ઞાનરૂપ અનંત અનિષ્ટ ફલ રહેલાં છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને તે પ્રતિપક્ષભાવનાનું સાધધાનપણે ચિંતન કરતો છતો સાધક હિંસાદિ વિતર્કોમાં પોતાના મનને ન જોડે. એવી રીતે અપ્રમાદયુક્ત ધૈર્યવડે નિરંતર પ્રતિપક્ષભાવનાનું અનુદાન કરવાથી તે વિતર્કો દબ્બળીજભાવને પામી જાય છે, અને અહિંસાદિ દશે નિર્વિદ્ધ સિદ્ધ થાય છે. ૩૪

એ પ્રમાણે યમનિયમોનાં સ્વરૂપોનું, તેમનો બાધ કરનાર વિતર્કોના સ્વરૂપાદિનું. તથા તે વિતર્કોની પ્રતિપક્ષભાવનાવડે નિવૃત્તિની કર્તવ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે એ યમનિયમો જ્યારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે સાધકયોગીને તેની સિદ્ધિનું જ્ઞાન દર્શાવનારાં જે ઐશ્વર્યો પ્રાપ્ત થાય છે તેમનું નિરૂપણ નીચેનાં એકાદશ સૂત્રોવડે ભગવાન સૂત્રકાર કરશે. સાધકને જ્યારે એ ઐશ્વર્યોની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તેણે તે બંનના અભ્યાસનો પરિપાક થયો છે એમ સમજી પછી આસનનામના યોગના ત્રીજા અંગનો અભ્યાસ કરવા માંડવો. પૂર્વે કહેલા પાંચ યમોમાં અહિંસા પ્રથમ છે માટે પહેલાં હિંસાની પ્રવૃત્તિના હેતુભૂત સંસ્કારો દબ્બળીજભાવને પામી જ્યારે સાધકના ચિત્તમાં અહિંસાભાવ સુસ્થિર થાય છે ત્યારે તે સાધકયોગીને જે ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું નિરૂપણ

કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરે છે:—

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગ:॥૩૫॥

પદબોધિની ટીકા:—અહિંસાયા: પ્રતિષ્ઠા પ્રકર્ષમાત્તિ:
સિદ્ધિરિતિ યાવત્ । તસ્યાં સત્યાં તસ્ય અહિંસકસ્ય યુને: સન્નિધૌ
સહજવિરોધિનામપિ અહિંનકુળાદીનાં વૈરત્યાગ: નિર્મલસર-
તયાઽવસ્થાનં ભવતિ । હિંસા હિંસૃત્વં ત્યજન્તીત્યર્થ: ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—[સાધકયોગીના ચિત્તમાં] અહિંસાની
સ્થિરતા થયે તે [અહિંસક યોગી]ની સમીપમાં [પ્રાણીઓ
પોતાના સ્વાભાવિક] વૈરનો ત્યાગ [કરે છે.] ૩૫

વિવેચન:—લોભ, ક્રોધ અને મોહ જે હિંસાના કારણરૂપ છે
તેમને સંતોષ, ક્ષમા અને કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિવેકવડે નિવૃત્ત કરવાથી
તથા હિંસારૂપ વિકર્મમાં રહેલાં દુ:ખરૂપ તથા અગ્નિરૂપ અનંત અ-
નિષ્ઠ ફલનો સાવધાનપણે વારંવાર વિચાર કરવાથી જ્યારે સાધકયોગી-
ના ચિત્તમાં રહેલા હિંસાના હેતુભૂત સંસ્કરો દગ્ધબીજભાવને પામી
જાય છે ત્યારે તેના ચિત્તમાં હિંસાનું સ્ફુરણ પણ ઉપજી શકતું નથી.
એવી રીતે તે સાધકયોગીના ચિત્તમાં જ્યારે અહિંસાની સ્થિરતા થાય છે
ત્યારે તેની સમીપમાં આવેલાં સિદ્ધહાથી, વ્યાધમૃગ, મોરસર્પ, નકુલ-
નાગ, માર્જારઉદર અને અશ્વમહિષ ઇત્યાદિ સ્વાભાવિક વૈરવાળાં સર્વ
પ્રાણીઓ તે અહિંસક યોગીના ચિત્તને અનુસરનારાં થઈ પોતપોતામાં
રહેલા સ્વાભાવિક વૈરનો ત્યાગ કરે છે, અર્થાત્ તે અહિંસક યોગીના
અંતઃકરણમાં અહિંસાભાવનો નિશ્ચય એટલો બધો પ્રબલ થયો હોય કે કે
તે મોગીની સમીપમાં આવેલાં સ્વાભાવિક વૈરવાળાં પ્રાણીઓના

અંતઃકરણમાં રહેલી અન્યોન્યની વૈરબુદ્ધિ દ્વાર્ધ જાય છે તેથી તેઓ પરસ્પર તથા તે યોગિપ્રતિ રનેહભાવથી વર્તે છે. અહિંસક યોગીને સિંહન્યાદ્યાદિ પ્રાણીઓ પીડા કરી શક્તાં નથી તેથીજ તેઓ સિંહ-વ્યાદ્યાદિની વસતિવાળાં ઘાટાં અરણ્યોમાં પણ નિવાસ કરી શકે છે, તથા નિર્ભય મને યોગાભ્યાસ કરી શકે છે અહિંસક યોગીને કોઇ પ્રાણીઓથી ભય ઉપજતું નથી એ અર્થ શ્રીમહાભારતમાં પણ કહ્યો છે:—

“ અભયં સર્વભૂતેભ્યો દત્વા યશ્વરતે મુનિઃ ।

ન તસ્ય સર્વભૂતેભ્યો ભયમુત્પચ્ચતે કચિત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જે મુનિ સર્વ ભૂતોને અભય આપીને વિચરે છે તે મુનિને કદીપણ સર્વ પ્રાણીઓથી ભય ઉત્પન્ન થતું નથી.

પોતાની સમીપમાં આવેલાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક વૈરબુદ્ધિ જ્યારે તિરોભાવને પામતી જણાય ત્યારે તે સાધકયોગીએ જાણવું કે હવે પોતાના ચિત્તમાં નિર્વૈરબુદ્ધિ સિદ્ધ થઇ છે. એવા ઐશ્વર્યનો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રતિપક્ષભાવનાથી હિંસાને નિવૃત્ત કરવાનો યત્ન સાવધાનપણે કર્યા કરવો.

કોઇ સ્થલે “ તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ ॥ ” એવો સૂત્રપાઠ પણ જોવામાં આવે છે. ૩૫

એવી રીતે અહિંસાની સિદ્ધિ થવાથી ઉપજતા ઐશ્વર્યને કહીને હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત સત્યની સિદ્ધિ થવાથી જે ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું નિરૂપણ ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાભયત્વમ્ ॥૩૬॥

પદબોધિની ટીકા:—સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં સત્યાં ક્રિયાંયાઃ
ધર્માધર્મરૂપાયાઃ ફલં સ્વર્ગનરકાદિ તસ્ય આશ્રયત્વં સ્વા-
ધીનત્વમ્ વાઙ્માત્રેણૈવ તદ્દાતૃત્વમ્ અમોઘવાક્ ભવતી-
ત્યર્થઃ ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[સાધકયોગીના ચિત્તમાં] સત્યની સ્થિરતા
થયે ક્રિયાનું તથા ફલનું સ્વાધીનપણું [થાય છે.] ૩૬

વિવેચનઃ—લોભ, ક્રોધ અને મોહાદિ અસત્યના હેતુઓ છે તેમને સંતોષ, ક્ષમા અને કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિવેકાદિવડે નિવૃત્ત કરવાથી તથા અસત્યરૂપ વિકલ્પમાં રહેલાં દુઃખરૂપ તથા અજ્ઞાનરૂપ અનંત અનિષ્ઠ ફલનો પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવાથી તે સાધકયોગીના ચિત્તમાં રહેલા અસત્યના હેતુભૂત સંસ્કારો દગ્ધબીજભાવને પામે છે તેથી તે સાધકયોગીના ચિત્તમાં સત્યની સ્થિરતા થાય છે. એવી રીતે સત્યની સ્થિરતા થયે ક્રિયાવડે સાધ્ય જે ધર્માધર્મરૂપ કર્મ તથા તેમનાં ફલ જે સ્વર્ગનરકાદિ તે બંનેનું તે યોગીને સ્વાધીનપણું થાય છે, એટલે કે પોતાની ઇચ્છાનુસાર અન્યને ધર્માધર્મ તથા સ્વર્ગનરકાદિ આપી શકવાનું તે યોગીની વાણીમાં સામર્થ્ય આવે છે સત્ય જેને સિદ્ધ થયું છે એવા યોગીની વાણી અમોઘ-અપ્રતિહત-થાય છે તેથી તેવો યોગી કામને કહે કે “ તું ધાર્મિક થા ” તો તેના વચનમાત્રથીજ તે પાપી હોય તોપણ ધાર્મિક થઈ જાય છે. કામને કહે કે “તું સ્વર્ગને પામ” તો તેના કથનમાત્રથીજ તે અધાર્મિક હોય તોપણ તેના સ્વર્ગને નહિ પામવા દેનારા સંસ્કારો દૂર થઈ તે સ્વર્ગને પામે છે. સત્યની સિદ્ધિ થવાથી યોગીના ચિત્તમાં તથા વાણીમાં જીવેના ધર્માધર્મને તથા તેમનાં ફલોને અન્યથા કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાદુર્ભાવિ પામે છે, તે

સામર્થ્યવડે તેના કથનમાત્રથીજ પ્રાણીઓના વિરોધિસંસ્કારોની નિવૃત્તિ થઇ તેમને ધર્માધર્મની તથા તેમનાં સ્વર્ગનરકાદિરૂપ ફલોની પ્રાપ્તિ પામી છે. ૩૬

એ પ્રમાણે સત્યની સિદ્ધિવડે પ્રાપ્ત થનારા ઐશ્વર્યને કહીને હવે અસ્તેયની સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થનારા ઐશ્વર્યનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ ॥ ૩૭ ॥

પદબોધિની ટીકા:—અસ્તેયં ચૌર્યત્યાગઃ । તત્પ્રકર્ષે યોગિનઃ સર્વરત્નોપસ્થાનં ભવતિ । વિનાઽપ્યભિલાષં તસ્ય સર્વાણિ રત્નાન્યુપતિષ્ઠન્તિ इत्यर्थः ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—અસ્તેયની સ્થિરતા થયે સર્વ [દિશામાં રહેલાં] રત્નોની [યોગીની] સમીપમાં સ્થિતિ [થાય છે.] ૩૭

વિયેચન:—દ્રવ્યતુષ્ણા, દ્રવ્યલાભાદિમાં વિદ્યમાન કરનારાપર થતો પેરિતાપ અને દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી ખારું શ્રેય થશે એવો મોહ એ ચોરીમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હેતુઓ છે તેમને સંતોષ, ક્ષમા અને દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી વાસ્તવિક શ્રેય થઇ શકતું નથી એવા વિવેકવડે દૂર કરવાથી તથા ચોરીમાં રહેલાં દુઃખ અને અજ્ઞાનરૂપ અનંત અનિષ્ટ ફલનું પુનઃ પુનઃ ચિંતન કરવાથી જ્યારે તે સાધકયોગીના ચિત્તમાં રહેલા ચોરીમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સંસ્કારો દગ્ધબ્ધિજબાવને પામી જાય છે ત્યારે તેના ચિત્તમાં અસ્તેયની સ્થિરતા થાય છે. તે અસ્તેયની સ્થિરતા થયે સર્વ-દિશામાં રહેલાં રત્નો એટલે મૂલ્યવાન પદાર્થો યોગીને તે પદાર્થોની કમ્પા નહિ છતાં પણ તેની સમીપમાં આવે છે. નિષિદ્ધરીતે કાઢતું કાંઈ પણ પ્રહણ ન કરવું એવો નિશ્ચય મુસિદ્ધ થવાથી તે યોગીના

ચિત્તમાં ઈશ્વરભાવનો આધિભાવ થાય છે તેથી સર્વદેશમાં રહેલા, ને ઈશ્વરભાવને પામેલા ઉત્તમ ભોક્તાની પોતાના ભોક્તારૂપે અપેક્ષા કરનારા ઉત્તમ ભોગ્યપદાર્થો તે યોગીની ઇચ્છા નહિ છતાં પણ તેના ભણી આકર્ષાઈ તેની સમીપમાં આવી સ્થિત થાય છે. ૩૭

એવી રીતે અસ્તેયની સિદ્ધિ થવાથી થતા ઐશ્વર્યનું પ્રતિપાદન કરી હવે બ્રહ્મચર્યની યથાર્થ સિદ્ધિ થવાથી થનારા ઐશ્વર્યનું ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ ૩૮ ॥

પદ્મબોધિની ટીકા:—બ્રહ્મચર્યસિદ્ધૌ વીર્યસ્ય નિરતિશય-
સામર્થ્યસ્ય લાભો ભવતિ । અણિમાદિશક્ત્યુપસ્થિતિર્ભવતિ
શિષ્યેષુ ચોપદેશઃ ફલતીતિ ભાવઃ ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—બ્રહ્મચર્યની સ્થિરતા થયે [સાધકયોગીને
નિરતિશય] સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ [થાય છે.] ૩૮

વિવેચન:—મૈથુનરૂપ વિતર્કમાં રહેલ દુઃખરૂપ અને અસાનરૂપ અનંત અનિષ્ટ ફલનું સાવધાનતાપૂર્વક વારંવાર ચિંતન કરવાથી જ્યારે તે સાધકયોગીના ચિત્તમાં રહેલા મૈથુનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સંસ્કારો દબાઈ જવાને પામે છે ત્યારે તે સાધકયોગીના ચિત્તમાં વીર્યનિરોધ-
રૂપ બ્રહ્મચર્યની સ્થિરતા થાય છે. બ્રહ્મચર્યની સ્થિરતા થયે તે બ્રહ્મ-
ચારીને નિરતિશયસામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. મિતાહાર, આસનાદિનો અભ્યાસ, ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અને મૈથુનના પ્રતિપક્ષની ભાવના એ કૃપાપ્રાપ્તિ જ્યારે વીર્યનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે ત્યારે તે વીર્ય-
નિરોધવડે યોગીનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો અને ચિત્તમાં ઉત્તમ પ્રકારના સામર્થ્યનો

આવિર્ભાવ થાય છે. એ સામર્થ્યના લાભથી યોગી પ્રતિધાતરહિત અણુમાદિ અલૌકિક સિદ્ધિઓને પામે છે, અને તાર આદિ* મોક્ષોપયોગી આઠ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિવડે સિદ્ધ થયેલો તે યોગી શિષ્યોમાં યોગનું તથા તેનાં અંગોનું જ્ઞાન સ્થાપન કરવા સમર્થ થાય છે. ૩૮

એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યની યથાર્થ સિદ્ધિ થયે થનારા ઐશ્વર્યને કહી હવે અપરિગ્રહની સિદ્ધિથી થનારા ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરવા ભગવાન સૂત્રધાર નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરે છે:—

અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકથન્તાસમ્બોધઃ ॥૩૯॥

પદબોધિની ટીકા:—કથમિત્યસ્ય ભાવઃ કથન્તા કિં-
પ્રકારતા । જન્મનઃ કથન્તા જન્મકથન્તા । તસ્યાઃ સમ્બોધો
જ્ઞાનમ્ કથમયં શરીરપરિગ્રહઃ ? જન્માન્તરે વા કીદૃક્શરીર
આસમ્ ? इत्येतत्પ્રકારं પ્રશ્નપ્રુચ્છીય તત્તિસદ્ધાન્તસાક્ષાત્કારી
સ્યાત્ । અતીતાનાગતવર્તમાનજન્મપ્રકારપરિજ્ઞાનં ભવતીત્યર્થઃ ।
અત્ર ભોગસાધનત્વાત્ શરીરપરિગ્રહેચ્છાઽપિ પરિગ્રહ ઇતિ
દ્રષ્ટવ્યમ્ । અત એવ યદા શરીરાદિસર્વપરિગ્રહનૈરપેક્ષ્યેણ
માધ્યસ્થમવલમ્બતે અશરીર ઇવ સન્ અપરિગ્રહકાષ્ટામનુભવતિ

• તાર, સુતાર, તારતાર, રમ્યક, સદામુદિત, પ્રમોદ, મુદિત અને મોદમાના એ આઠ સિદ્ધિઓનાં પારિવાષિક નામો છે. તેમાંની પ્રથમની પાંચ જ્ઞાનના સાધનરૂપ છે, અને છેલ્લી ત્રણ તેવડે થનારી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિરૂપ છે. તે પ્રત્યેકનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની જોમને હચ્છા થાય તેમણે શ્રીશંકરપ્રવચનના ત્રીજા અધ્યાયના ૪૪ માં સૂત્રપરની તથા શંકરશાસ્ત્રીની ૫૧ મી કારિકાપરની ટીકા જોવી.

યોગી તદૈવેયં જન્મકથન્તા પ્રાદુર્ભવતીતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અપરિગ્રહનું સ્થૈર્ય થયે જન્મની કિંમ્પ્રકારતાનું (જન્મના પ્રકારની જિજ્ઞાસાપૂર્વક તે જન્મના પ્રકારપણાનું) જ્ઞાન [થાય છે.] ૩૯

વિવેચનઃ—પદાર્થોમાં રહેલી મમતાબુદ્ધિની પેઠે દેહમાં રહેલી મમતાબુદ્ધિ પણ પરિગ્રહમાં ગણાય છે. પરિગ્રહરૂપ ચિત્તક્રમાં રહેલા દુઃખ અને અજ્ઞાનરૂપ અનંત અનિષ્ટ ફલોનું પુનઃ પુનઃ ચિંતન કરવાથી જ્યારે સાધકના ચિત્તમાં રહેલા તે પરિગ્રહમાં તેના ચિત્તની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સંસ્કારો દગ્ધબીજભાવને પામી જાય છે ત્યારે તેના ચિત્તમાં અપરિગ્રહની સ્થિરતા થાય છે. એ પ્રમાણે અપરિગ્રહની સ્થિરતા થયે તે યોગીને અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના જન્મોના પ્રકારનો જિજ્ઞાસા-માત્રથી સાક્ષાત્કાર થાય છે. કોઈ પણ જાતનાં નવીન શરીરઇન્દ્રિયાદિસાથે અભિમાનીનો સંબંધ થવો તે જન્મ કહેવાય છે. દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી અને વૃક્ષ આદિ તેના પ્રકાર છે; કલેશ તથા તેથી ઉપજેલાં કર્મો એ જન્મનો હેતુ છે; દુઃખ એ તેનું ફલ છે; અને સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એ તેનો અંત છે. એ જન્મોના સ્વરૂપને આચાર્ય તથા આગમદ્વારા સુદૃઢરીતે જાણવાથી પણ અપરિગ્રહની સ્થિરતા થાય છે. “ જન્માંતરમાં હું કોણુ હતો ? ” “ મેં ત્યાં કેવે પ્રકારે ઉપજીને સ્થિતિ કરી હતી ? ” “ વર્તમાનમાં હું કોણુ છું ? ” અર્થાત્ “ હું ભૌતિક શરીર છું કે તેનાથી અન્ય છું ? ” “ કેવે પ્રકારે ઉપજીને મેં સ્થિતિ કરી છે ? ” તથા “ ભવિષ્યમાં મને કયા જન્મની પ્રાપ્તિ થશે ? અને ત્યાં કેવે પ્રકારે મારી સ્થિતિ થશે ? ” એવી જિજ્ઞાસા જતાં તેને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એવી રીતે તે સંબંધમાં તે યોગી

જે જે જિજ્ઞાસા કરે છે તેનો તેને સ્પષ્ટપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે. ચિત્તને મલિનાવસ્થામાં રાખનારો પરિગ્રહ છે, તે પરિગ્રહની નિવૃત્તિ થવાથી ચિત્તની મલિનતા દૂર થઇ જાય છે, તેથી પ્રકાશસ્વભાવવાળું ચિત્ત જન્મોના પ્રકારનો જિજ્ઞાસામાત્રથી અન્યથાવિનાશ સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. ૩૯

એવી રીતે અહિંસાદિ પાંચ યમોની સ્થિરતા થવાથી યનારાં ઐશ્વર્યોનું નિરૂપણ કરીને હવે શૌચાદિ પાંચ નિયમોની સ્થિરતા થવાથી યનારાં ઐશ્વર્યોનું નિરૂપણ કરવાનો આરંભ થાય છે. તેમાં પ્રથમ નીચેના સૂત્રથી બાહ્યશૌચની સ્થિરતાવડે યનારાં ઐશ્વર્યનું ભગવાન સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે:—

શૌચાત્સ્વાદ્ગુગુપ્તા પરૈરસંસર્ગઃ ॥ ૪૦ ॥

પદબોધિની ટીકા:—શૌચાત્ બાહ્યશૌચાત્ સ્વસ્ય અક્લેષુ જુગુપ્સા અશુચિરયં દેહ હત્યેવંરૂપા ઘૃણા જાયતે । સુતરાં પરૈરસંસર્ગઃ પરસંસર્ગવર્જનં ભવતિ ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—શૌચથી (બાહ્યપવિત્રતાની સ્થિરતા થયે) [યોગીને] પોતાના અંગમાં ઘૃણા [અને] અન્યોની [સાથે] સંસર્ગનો અભાવ [થાય છે.] ૪૦

વિવેચન:—સ્વસરીરને પવિત્ર રાખવું યોગ્ય છે એમ જાણી સાધક તેને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જલ તથા મૃત્તિકાદિવડે પવિત્ર કરવાનો યત્ન આરંભે છે. સાવધાનતાપૂર્વક યથાવિધિ તેવો યત્ન પુનઃ પુનઃ કર્યા છતાં પણ જ્યારે તે પવિત્ર થઇ શકતું નથી એવો તેને અનુભવ થાય છે ત્યારે સ્થાન તથા ખીજ આદિવડે અત્યંત અપવિત્ર

એવું આ સ્થૂલશરીર પવિત્ર થઈ શકવાને યોગ્યજ નથી એમ તેને પોતાના સ્થૂલશરીરમાં અપવિત્રતાના સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કારરૂપ ધૃણા થાય છે. એવી ધૃણા થવાથી તે સ્થૂલશરીરમાંથી અહંકારનો ત્યાગ કરે છે. વળી સ્થૂલશરીરને પવિત્ર કરવાના નિયમોનું પોતે સારી રીતે પાલન કરે છે તોપણ પોતાનું શરીર પણ જ્યારે અપવિત્રજ રહે છે ત્યારે તેને પવિત્ર કરવાના નિયમોનું નહિ પાલન કરનારાઓનાં શરીરો અત્યંત અપવિત્ર હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? કાંઈ નહિ, એમ જાણી તે યોગી અન્યજનોનાં શરીરોનો સંસર્ગ કરવા ઇચ્છતો નથી. એવી રીતે બાહ્યશૈથ્યની સ્થિરતા થયે યોગીને સ્વશરીરમાં ધૃણા ઉપજે છે, અને અન્ય જનોનાં શરીરોનો સંસર્ગ કરવાની તેની ઇચ્છા નિવૃત્ત થાય છે. ૪૦

એવી રીતે બાહ્યશૈથ્યની પરિપાકવશ થયે થનારી સિદ્ધિને કહીને હવે આકર્ષંતરશૈથ્યની સ્થિરતા થવાથી થનારી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજયાત્મ-

દર્શનયોગ્યત્વાનિ ચ ॥ ૪૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—શૌચત્વૃત્ત્યનુવર્તનીયમ્ । ભવન્તી-
તિ શેષઃ । સત્ત્વં સુખપ્રકાશાદિમદ્રસ્તુ । તસ્ય શુદ્ધિઃ
રજસ્તમોભ્યામનભિભવઃ । સૌમનસ્યં સ્વેદાનનુભવરૂપા
માનસી પ્રીતિઃ । એકાગ્ર્યં ચિત્તસ્યૈર્યમ્ । ઇન્દ્રિયજયઃ વિષય-
પરાજ્ઞાસ્વાનામિન્દ્રિયાણાં સ્વાત્મન્યેવાવસ્થાનમ્ । આત્મદર્શન-
યોગ્યત્વં આત્મસાક્ષાત્કારક્ષમત્ત્વમ્ । एतानि क्रमेणाम्यन्तर-

શૌચાત્ પ્રાદુર્ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અને [આભ્યંતરશૌચની સ્થિરતા થયે]
બુદ્ધિની શુદ્ધિ, પ્રસન્નતા, એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયોનો જય અને
આત્મદર્શનની યોગ્યતા [થાય છે.] ૪૧

વિવેચનઃ—શૌચાત્ એ પદની પૂર્વસૂત્રમાંથી અનુવૃત્તિ થાય
છે. મૈત્રી, કરુણા, મુહિતા અને ઉપેક્ષાનું સાવધાનતાપૂર્વક ચિરકાલપર્યંત
અનુદાન કરવાથી જ્યારે સાધકના ચિત્તમાંના રાગદ્વેષાદિ મલ નિવૃત્ત
થઈ જાય છે ત્યારે આભ્યંતરશૌચની સ્થિરતા થાય છે. આભ્યંતરશૌચ-
ની સ્થિરતા થયે બુદ્ધિસત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિસત્ત્વમાંના
સત્ત્વાંશનું રજેગુણના અંશથી તથા તમેગુણના અંશથી અભિભવ ન
થઈ શકે એવું પ્રાપ્ત્ય થાય છે. બુદ્ધિસત્ત્વની શુદ્ધિ થવાથી ખેદાનુ-
ભવના અભાવરૂપ બુદ્ધિની પ્રસન્નતા બની રહે છે. બુદ્ધિની પ્રસન્નતા
થવાથી ચાંચલ્યના અભાવે ધ્યેયવિષયમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે.
ચિત્તની એકાગ્રતા થવાથી તેને અધીન વર્તનારી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે,
અને ઇન્દ્રિયોનો જય થવાથી આત્મદર્શનની યોગ્યતા એટલે બુદ્ધિસત્ત્વમાં
આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારનું સામર્થ્ય આવિર્ભાવ પામે છે. ૪૧

એ પ્રમાણે આભ્યંતરશૌચની સ્થિતિતાવડે થનારી સિદ્ધિને કહીને
હવે સંતોષની સ્થિરતાવડે થનારી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

સન્તોષાદનુત્તમસુખલાભઃ ॥ ૪૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—“યસ્ય કામસુખં લોકે યસ્ય
દિવ્યં મહત્સુખમ્ । તૃણાક્ષયસુખસ્વૈતે નાર્હતઃ પોઢર્શી
કલામ્ ॥” इत्युक्ततृणाक्षयरूपात् सन्तोषप्रकर्षात् निष्कामस्य

યોગિનોઽનુત્તમં સાતિશયયુક્તવિષયનિરપેક્ષત્વાત્ નિરતિશયં
સુખં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—સંતોષથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ સુખનો લાભ
[થાય છે.] ૪૨

વિવેચનઃ—વિષયતૃષ્ણાનો ક્ષય એ સંતોષ છે. તે સંતોષની સ્થિરતા થવાથી યોગીને અનુત્તમ એટલે જેનાથી ઉત્તમ સુખ ખીલું નથી એવા અત્યુત્તમસુખનો લાભ થાય છે. ચિત્તનો સ્વભાવ સાત્ત્વિક હોવાથી તે સ્વાભાવિક સુખરૂપ છે, પણ જ્યાંસુધી તે ચિત્ત તમોગુણરૂપ મલયડે આચ્છાદિત હોય અને રજોગુણરૂપે બાહ્યવિષયોમાં ભ્રમણ કરતું હોય ત્યાંસુધી તે પ્રતિબંધને લીધે તેની સ્વાભાવિક સુખરૂપતા જીવેને અનુભવમાં આવતી નથી. જ્યારે સંતોષની સ્થિરતાથી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે ત્યારે ચિત્તમાંના તમોગુણ તથા રજોગુણ વૃદ્ધિ પામેલા સત્ત્વગુણરૂપે અભિભવ પામે છે. એવી રીતે જ્યારે ચિત્તમાં સત્ત્વગુણની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તમોગુણરૂપ મલહોપ તથા રજોગુણરૂપ આંચલ્યદોષ ચિત્તના સ્વભાવને પ્રતિબંધ કરી શક્તા નથી તેથી ચિત્તનું સુખસ્વભાવપાણું સ્વતઃજ આવિર્ભાવ પામે છે. જે સુખમાં કોઈ પણ વિષયની અપેક્ષા નથી તે નિર્વિષય શાંતિસુખ છે. “તે યે શતં પ્રજાપતેરાનન્દઃ । સ ઇકો બ્રહ્મણ આનન્દઃ શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય ॥” (જે પ્રજાપતિના સો આનંદો છે તે બ્રહ્માનો એક આનંદ છે, અને શ્રોત્રિય અકામહતનો પણ તેવો આનંદ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ તૃષ્ણાની નિવૃત્તિથી યાત્રીને ઉત્તમ આનંદની પ્રાપ્તિ દર્શાવી છે. નીચેનાં સ્મૃતિવચનોમાં પણ તૃષ્ણાના ક્ષયથી ચિત્તમાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ સુખનો આવિર્ભાવ થાય છે એમ કહ્યું છે:—

“યા દુસ્ત્યજા દુર્મતિભિર્યા ન જીર્યતિ જીર્યતિ ।

તાં તૃષ્ણાં સંત્યજન્ પ્રાજ્ઞઃ સુલેનૈવાભિપૂર્યતે ॥”

“યચ્ચ કામસુખં લોકે યચ્ચ દિવ્યં મહત્સુખમ્ ।

તૃષ્ણાક્ષયસુખસ્યૈતે નાર્હતઃ ષોડશીં કલામ્ ॥”

આવાર્થ:—જે દુઃખદ્વિવાળાવડે દુઃખે કરીને પણ ત્યજી શકાય એવી નથી, શરીર જીર્ણ થાય તોપણ જે જીર્ણ થતી નથી તે તૃષ્ણાને સારી રીતે લગતો છતો વિવેકી સુખવડેજ પરિપૂર્ણ થાય છે. આ શોકમાં જે ઐહિકવિષયથી ઉપજતું સુખ છે, અને સ્વર્ગમાં અનુભવમાં આવતું જે મોટું સુખ છે, એ બંને સુખો તૃષ્ણાના ક્ષયવડે થનારા સુખની સોળમી કલાને પણ યોગ્ય થતાં નથી. ૪૨

હવે તપની સિદ્ધિને સૂચવનારા ઐશ્વર્યને કહે છે:—

કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિક્ષયાત્તપસઃ ॥ ૪૩ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—તપસઃ કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણાદેરભ્યસ્ય-
માનાત્ ક્લેશાદિલક્ષણાશુદ્ધિક્ષયદ્વારેણ યોગિનઃ કાયસ્ય
ઇન્દ્રિયાણાં ચ સિદ્ધિઃ સામર્થ્યવિશેષો જાયતેતિ શેષઃ ।
કાયસ્ય સિદ્ધિર્યથેચ્છમણુત્વાદિસામર્થ્યમ્ । ઇન્દ્રિયાણાં ચ
સિદ્ધિઃ સૂક્ષ્મવ્યવહિતદૂરસ્થવસ્તુગ્રહણસામર્થ્યમિતિ ભેદઃ ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—તપથી અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી શરીર અને
ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૪૩

વિવેચન:—શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા તપનું પુનઃ પુનઃ મથાવિધિ
અનુક્રમ કરવાથી બ્યારે તે તપનો સંપૂર્ણ પરિપાક થાય છે ત્યારે
તે યોગીના ચિત્તભસ્મને આવરતું કરેનાર અસાધ્યદિવ્ય અશુદ્ધિનો ક્ષય

યદ્ જામ છે તેથી તે અશુદ્ધિરૂપ પ્રતિબંધકના અભાવે અણુમા,
(શરીરને અણુજેવડું કરવાનું સામર્થ્ય,) મહિમા, (શરીરને પર્વતાદિજેવડું
મેટું કરવાનું સામર્થ્ય,) લઘિમા (શરીરને લઘુ કરવાનું સામર્થ્ય)
અને પ્રાપ્તિ (સર્વ પદાર્થોને પોતાના શરીરની સમીપ કરવાનું સામર્થ્ય)
એ શરીરની સિદ્ધિઓની તથા દૂરથી આવણ અને દૂરથી દર્શન ઇત્યાદિ
ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિઓની તે તપોનિષ્ઠ યોગીને પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૩

હવે સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિને સૂચવનારા ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ ॥ ૪૪ ॥

પદ્મવોધિની ટીકા:—પ્રણવાદિજપરૂપઃ સ્વાધ્યાયો યદા
પ્રકૃણ્યતે તદા ઇષ્ટયા અભીપ્સિતયા દેવતયા સહ તસ્ય સંપ્રયોગઃ
સંદર્શનસંભાષણાદિકં ભવતિ ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—સ્વાધ્યાયથી ઇચ્છિતદેવતાનું દર્શન [થાય છે.] ૪૪

વિચેતન:—શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા સ્વાધ્યાયનું એટલે
મોક્ષશાસ્ત્રના અધ્યયનનું વા પ્રણવાદિ મંત્રજપનું સત્કારપૂર્વક ચરકાલ-
પર્યંત વિધિવત્ અનુષ્ઠાન કરવાથી જ્યારે તે સ્વાધ્યાયની યોગીના ચિત્ત-
માં સ્થિરતાં થાય છે ત્યારે તે યોગી જે જે દેવતા, ઋષિના કે સિદ્ધના
દર્શનની ઇચ્છા કરે તે તે દેવનો, ઋષિનો કે સિદ્ધનો તેને સાક્ષાત્કાર
થાય છે, તથા તેમને જે કાર્ય કરવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવે તે
કાર્ય પણ તેઓ કરે છે.

સ્વાધ્યાયના અનુષ્ઠાનવડે યોગીના ચિત્તમાં સત્ત્વગુણની શુદ્ધિ
થવાથી તેના ચિત્તમાંના અધર્માદિ મલો દૂર થાય છે, તેથી તે યોગી
શ્રીઈશ્વરના અનુયોગનું પાત્ર થાય છે તેથીજ તે યોગી જે દેવાદિના

દર્શનની ઇચ્છા કરે તે દેવાદિનાં તેને દર્શન થાય છે, તથા તેઓ તે યોગીની પ્રાર્થનાને અનુસરે છે, ૪૪

હવે ઇશ્વરપ્રણિધાનની સિદ્ધિ થવાથી જે ઐશ્વર્યની યોગીને પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે:—

સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—પ્રાપ્તલક્ષણમીશ્વરપ્રણિધાનં યદા પ્રકૃણ્યતે તદા ઈશ્વરાર્પિતસર્વભાવસ્ય યોગિનો ભક્ત્યૈવ પ્રોક્ત-લક્ષણઃ સમાધિઃ સિદ્ધયતિ । ન ચાન્યાઙ્ગવૈયર્થ્યં વિકલ્પાન્યુ-પગમાત્ ન વા ભક્તિપક્ષેઽઙ્ગવૈકલ્યં યમાદીનાં ભક્તાવપ્યઙ્ગત્વ-સમ્ભવાત્ । તેષાં ચ ભક્તિયોગોભયાર્થત્વં દક્ષં ઇન્દ્રિયકતૂભયા-ર્થત્વવદવિરુદ્ધમ્ । ન ચાઙ્ગનામાવશ્યકત્વે તૈરેવ સિદ્ધેઃ કિં ભક્ત્યેતિ વાચ્યમ્ । ભક્તિહીનૈર્યમાદિભિશ્ચિરેણ ભક્તિશુભૈશ્ચા-ચિરેણેતિ ચિરાચિરયોગરૂપફલપ્રાપ્તિસાધનત્વેન વિકલ્પોપ-પત્તેરિતિ દિક્ ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિની સિદ્ધિ

[થાય છે.] ૪૫

વિવેચન:—જે યોગીએ યોતાનાં સર્વ કર્મોં શ્રીઈશ્વરને અર્પણ કર્યાં છે તેવા યોગીને તે ઇશ્વરપ્રણિધાનની સ્થિતતા થવાથી ઇશ્વરના અનુગ્રહવડે સંપ્રગાતયોગની સિદ્ધિ થાય છે, પછી ઇશ્વરના અનુગ્રહવડે તેનો પરિપાક થઈ પરવૈરાગ્યદ્વારા તેને અસંપ્રગાતયોગની સિદ્ધિ થાય છે. સંપ્રગાતયોગની સિદ્ધિ પછી તે યોગી દેહાંતરમાં, દેહાંતરમાં ને કાલો-

તરમાં જે કંઈ છે તેમની ધ્યાન કરેલા સર્વને વાસ્તવિક જાણે છે. એ ઈશ્વરપ્રણિધાનથીજ યોગની સિદ્ધિ થાય છે તો પછી યમાદિ યોગાંગોનું પ્રયોજન નહિ રહેવાથી તેમનું અનુષ્ઠાન વ્યર્થ થશે એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે યમાદિ યોગાંગોથી કિંવા ઈશ્વરપ્રણિધાનથી યોગ સિદ્ધ થાય છે એમ વિઠ્ઠલપવડે સાધનોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. ઈશ્વરપ્રણિધાનના પક્ષમાં યમાદિ નિષ્ફલ છે એમ પણ સંદેહ કરવો નહિ, કારણકે યમાદિ અંગો ઈશ્વરપ્રણિધાનનાં પણ સાધન થાય છે તેથી યમાદિને ઈશ્વરપ્રણિધાન અને યોગ એ બંનેનું અંગપણું છે, તેમાં આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિનો હંદ આદિની નિવૃત્તિરૂપ દૃષ્ટદારવડે ઉભયત્ર ઉપયોગ છે, અને યમનિયમનો અશુદ્ધિના ક્ષયરૂપ અદૃષ્ટદારવડે બંનેમાં ઉપયોગ છે એમ જાણવું એકનું ઉભયાર્થપણું પૂર્વજીમાંસામાં પણ નીચેના સૂત્રવડે સ્વીકાર્યું છે:—

“ एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ”

શબ્દાર્થ:—એક દર્હિ આદિના કત્વર્થપણા અને પુરુષાર્થપણા:પ ઉભયત્વમાં તો કત્વર્થના અને પુરુષાર્થત્વના બોધક વિનિયોજક વાક્યનું જે બિલપણું છે તે નિયામક છે.

વિવેચન:—અગ્રિહોત્રમાં “ દધ્ના જુહોતિ ॥ ” (દહિવડે હોમ કરે છે,) એમ સંભળાય છે, અને “ દધ્નેન્દ્રિયકામે જુહુયાત્ ॥ ” (ઇન્દ્રિયની કામનસવાળો દહિવડે હોમ કરે,) એવી પણ શ્રુતિ છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે કામ્યને માટેજ દહિતું વિધાન છે કે નિત્યપ્રયોગમાં પણ તેનું વિધાન છે ? તેમાં ફલાર્થપણાવડે અનિત્યસંયોગવાળા દહિતું નિત્યપ્રયોગાંગપણું યુક્ત નથી; નિત્યપ્રયોગમાં જે દહિતું અવશ્ય છે તે કામ્યને માટેજ છે; જે દહિવડે હોમ કરે છે તે ઇન્દ્રિયને માટેજ છે તેથી નિત્યપ્રયોગમાં દહિના અવિધાનથી તેનું કામ્યાર્થપણું પ્રાપ્ત થતું.

શ્રીકૈશિનિ આચાર્યે તેના સિદ્ધાંતરૂપે આ સૂત્ર કહ્યું છે. દષ્ટિ આદિના ઉભયપણામાં એટલે ચરાર્થપણામાં અને પુરુષાર્થપણામાં ચરાર્થપણાનો અને પુરુષાર્થપણાનો બોધ કરનાર વિનિયોજક વાક્યનું જે ભિન્નપણું છે તે નિયામક છે.

જે યમાદિ યોગાંગોની આવશ્યકતા છે તેા તેઓથીજ યોગની સિદ્ધિ થશે, ઇશ્વરપ્રણિધાનનું કાંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી એમ પણ શંકા ન કરવી, કારણકે ઇશ્વરપ્રણિધાનરહિત ઉપાયોવડે ચિરકાલે યોગ-સિદ્ધિ થાય છે, અને ઇશ્વરપ્રણિધાનથી તેા અલ્પકાલમાં યોગસિદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે દીર્ઘકાલે અને અલ્પકાલે યોગસિદ્ધિનું સાધનપણું બંનેને છે તેથી વિરુદ્ધ સંભવિત છે.

શંકા:—ઇશ્વરપ્રણિધાનવડે સંપ્રસાતયોગની સિદ્ધિ થાય છે તેથી સંપ્રસાતયોગનું અનંતરભાવિપણું છે. જેની પછી જે થાય તે તેનું અંતરંગ છે એવા નિયમથી ઇશ્વરપ્રણિધાન સંપ્રસાતયોગનું અંતરંગ-સાધન થશે, અને તેમ થયે હવે પછી કહેવામાં આવતાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણનું અંતરંગપણું બાધ પામશે.

સમાધાન:—સંપ્રસાતયોગની સિદ્ધિમાં ધારણાદિ ત્રણનું સંપ્રસાત-યોગના સમાનવિષયપણાવડે તેને નહિ વિષય કરનારાં અન્ય અંગોથી અંતરંગપણું પ્રતીત થાય છે તેથી ધારણાદિ ત્રણનું અંતરંગપણું છે. ઇશ્વરપ્રણિધાન ઇશ્વરને વિષય કરે છે, સંપ્રસાતયોગના વિષય પ્રત્યગાત્માને પ્રથમ વિષય કરતું નથી તેથી તે બહિરંગ ગણાય છે, એવી રીતે પૂર્વોક્ત અંતરંગપણું ઇશ્વરપ્રણિધાનમાં નથી તેથી સર્વ નિર્દોષ છે. ૪૫

એવી રીતે પાંચ યમેનાં તથા પાંચ નિયમેનાં સ્વરૂપ તથા તેમની સ્થિરતા થયે યોગીને પ્રાપ્ત થનારી સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું. યમ-નિયમેની બમારે સ્થિરતા થાય છે ત્યારેજ તેમની સ્થિરતા સૂચવનારાં

ઐશ્વર્યો યોગીને અનુભવમાં આવે છે. એ ઐશ્વર્યોના અનુભવ થાય ત્યારે તેણે જાણવું કે તેના યમનિયમો સુસ્થિર થયા છે. એ યમનિયમો ચિત્તની અધર્મોદ્ધિ અશુદ્ધિને દૂર કરી તેને નિર્મલ કરે છે તેથી તેમને યોગના અંગરૂપે ગણવામાં આવ્યા છે. તે યમનિયમોની ક્ષિત્તિમાં સ્થિરતા થયા પછી યોગીએ યોગનું ત્રીજું અંગ ને આસન તેના અભ્યાસ કરવાનો છે તેથી હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત આસનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

સ્થિરસુખમાસનમ્ ॥ ૪૬ ॥

પદબોધિની ટીકા:—આસ્યતે ઉપવિશ્યતેજ્ઞેનેત્યાસનં કર-
ચરણાદ્યઙ્ગવિન્યાસવિશેષેણોપવેશનમિત્યર્થઃ । તત્ત્વ યદા સ્થિરં
નિશ્ચલં સુખં અનુદ્વેજનીયં ચ ભવતિ તદા તત્ત્વ યોગાદ્ગતાં
મજત્ત ઇતિ ફલિતાર્થઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—[જે] નિશ્ચલ અને સુખ કરનારું [હોય
તે] આસન [છે.] ૪૬

વિવેચન:—શરીર નિશ્ચલ રહે અને મનને સુખ થાય એવી રીતે શરીરને રાખીને જેસવું તે આસન કહેવાય છે. યોગશાસ્ત્રોમાં ચોરાશી આસનો સુખ માન્યાં છે, જેમનું સવિસ્તર નિરૂપણ શ્રીયોગ-કૌસ્તુભમાં કરવામાં આવ્યું છે. યોગીંદ્ર સ્વાત્મારામે સોળ આસનોને વિશેષ ઉપયોગી માન્યાં છે, જેમનું નિરૂપણ શ્રીપરમપદબોધિનીમાં થયેલું છે. એ આસનોમાં અત્યંત ઉપયોગી આસનો ચાર છે એમ શ્રીકૃષ્ણાત્મારામજીએ નીચેના શ્લોકથી કહ્યું છે:—

“ તેભ્યશ્ચતુષ્ક્રમાદાય સારભૂતં બ્રહ્મીમ્પદમ્ ।

સિદ્ધં પદ્યં તથા સિદ્ધં ભદ્રં ચેતિ ચતુષ્ટયમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—તે આસનોમાંથી સારભૂત ચાર આસનને ગ્રહણ કરીને હું કહું છું. તે સિદ્ધ, પદ્ય, સિદ્ધ અને ભદ્ર એ ચાર છે.

શ્રીદેવીભાગવતમાં નીચેનાં પાંચ આસનોને ઉપયોગી ચાન્યાં છે:—

“ પદ્માસનં સ્વસ્તિકં ચ ભદ્રં વજ્રાસનં તથા ।

વીરાસનમિતિ પ્રોક્તં ક્રમાદાસનપચ્ચક્રમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન, ભદ્રાસન, વજ્રાસન અને વીરાસન એ પાંચ આસનો ક્રમથી કહ્યાં છે.

સિક્ધાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન અને સ્વસ્તિકાસનમાંનું કોઈ એક આસન સાધકયોગીએ સિદ્ધ કરવું જોઈએ એમ જણાય છે. એમાંનાં પ્રથમનાં ત્રણ આસનોનું સ્વરૂપ શ્રીહૃદયોગપ્રદીપિકામાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે:—

“ યોનિસ્થાનકમંઘ્રિમૂલઘટિતં કૃત્વા દઢં વિન્યસેત્,

મેદૂ પાદમથૈકમેવ હૃદયે કૃત્વા રજું સુસ્થિરમ્ ।

સ્થાણુઃ સંયમિતેન્દ્રિયોઽચલદૃષ્ટા પદ્યેદ્ બુવોરન્તરમ્,

શ્વેતન્મોક્ષકપાદભેદજનકં સિદ્ધાસનં પ્રોચ્યતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—ડાબા પગની પાનીને ઝુદા તે ઉપરથીને મધ્યભાગ જે સીવની તેમાં દૃઢ સ્થાપન કરવી, અને જમણા પગની પાનીને ઉપરથીને મૂળભાગપર સારી રીતે સ્થાપન કરવી, તથા હડપચીને હૃદયની ઉપર ચાર આંગળીપર સુસ્થિર કરવી, અને સર્વે સંદ્રિયોને નિયમમાં

રાખીને સ્થાણની પેઠે સ્થિત થઈ સ્થિરદષ્ટિપટે ભ્રમરનેા મધ્યદેશ જોવો, તેને યોગિજ્ઞના મોક્ષદારને જીઘાકું કરનાર સિદ્ધાસન કહે છે.

“ વામોરૂપરિ દક્ષિણં ચ ચરણં સંસ્થાપ્ય વામં તથા,
દક્ષોરૂપરિ પશ્ચિમેન ત્રિધિના ધૃત્વા કરાભ્યાં દૃઢમ્ ।
અહ્નુઘૃષ્ઠી દૃઢયે નિધાય ચિત્તુક નાસાગ્રમાલોકયેત્,
પ્રતદ્વ્યાધિવિનાશકારિ યમિનાં પદ્માસનં પ્રોચ્યતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—ડાબા સાથળપર જમણા પગને ભારી રીતે સ્થાપન કરીને તથા જમણા સાથળપર ડાબા પગને સ્થાપન કરીને જમણા હાથને પછવાડે લઈ જઈ તેવડે ડાબા સાથળપર રહેલા જમણા પગના અંગૂઠાને ઝાઢણુ કરે, ને ડાબા હાથને પછવાડે લઈ જઈ તેવડે જમણા સાથળ-પર રહેલા ડાબા પગના અંગૂઠાને ઝાઢણુ કરે, અને હૃદયની ઉપર ચાર આંગળપર ચિત્તુકને દૃઢ ધારણુ કરીને નાસિકાના અગ્રભાગને જુએ, તે યોગીઓના રોગોના વિનાશ કરનારું પદ્માસન કહેવાય છે.

“ ગુલ્ફો ચ દ્વપણસ્યાધઃ સીવન્યાઃ પાર્શ્વયોઃ ક્ષિપેત્ ।

સવ્યગુલ્ફં તથા સવ્યે દક્ષગુલ્ફં તુ દક્ષિણે ॥

પાર્શ્વપાદૌ ચ પાણિભ્યાં દૃઢં વધ્વા સ્થનિશ્ચલમ્ ।

મદ્રાસનં ભવેદતત્સર્વવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—દ્વપણની નીચે ક્ષીવનીને બંને પડખે બંને ધુંડીઓને સ્થાપન કરે, તેમાં ડાબી ધુંડીને ક્ષીવનીના ડાબા પડખામાં અને જમણી ધુંડીને ક્ષીવનીના જમણા ભાગમાં સ્થાપન કરે, તથા સમીપમાં આવેલા બંને પગોને બંને હાથથી સારી રીતે પકડીને સ્થનિશ્ચલ થાય, તે સર્વ વ્યાધિનો વિનાશ કરનારું અદ્રાસન છે.

સ્વસ્તિકાસનનું સ્વરૂપ શ્રીવસિષ્ઠે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ જાનૂર્વોરંતરે સમ્યક્ કૃત્વા પાદતલે ઉભે ।

ઋજુકાયઃ સુલાસીનઃ સ્વસ્તિકં તત્પ્રચક્ષતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—અંતે પગનાં તળાં અંતે બનુ તથા ઊભી મધ્યે સમ્યક્પ્રકારે રાખીને શરીરને સીધું રાખી સુખપૂર્વક બેસે તે સ્વસ્તિકાસન કહેવાય છે.

એ ચાર આસનોમાંના જે આસનવડે સાધકયોગીના શરીરની કેપના અભાવરૂપ નિશ્ચલતા રહે, અને અવયવોમાં પીડા થયાથી મનને ઉદ્દેગ ન થાય તે આસન ભગવાન સૂત્રકારને સમ્મત છે, અને તેવું આસનજ સિદ્ધ થવાથી યોગના અંગરૂપ ગણાય છે માટે તે આસનનો તેણે યથાવિધિ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આસનનો અભ્યાસ દુર્જનાદિના સંગતો ત્યાગ કરી યોગ્યસ્થાનમાં કેમલાદિનું આસન પાથરી તેપર કરવાનો છે. શ્રીગોરક્ષનાથે પણ નીચેના શ્લોકથી એમજ કહ્યું છે:—

“ વર્જયેદુર્જનપ્રાન્તં વહ્નિસ્ત્રીપથિસેવનમ્ ।

પ્રાતઃસ્નાનોપવાસાદિ કાયક્રેશવિધિં તથા ॥

एकान्ते विजने देशे पवित्रे निरुपद्रवे ।

कम्बलाजिनवस्त्राणामुपर्यासनमभ्यसेत् ॥ ”

ભાવાર્થ:—દુર્જનનો સંગ, અગ્નિ સ્ત્રી તથા માર્જનું સેવન, પ્રાતઃકાલમાં શીતલજલે સ્નાન, ઉપવાસ. નક્તભોજન, સૂર્યને બહુ નમસ્કાર કરવા દિવા બહુ ભાર ઊપાડવો એ સર્વનો આસનાભ્યાસી ત્યાગ કરે. પવિત્ર, ઉપદ્રવ કરનાર ચોર સિદ્ધ સર્પ અને મગ્ગરાદિથી

રહિત નિર્જન એકાંતદેશમાં કેવલ, મૃગચર્મ કે વ્યાધચર્મ, કિંવા વસ્ત્રપર શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા આસનનો અભ્યાસ કરે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં તે સંબંધમાં કેટલોક વિશેષ ઉપદેશ છે:—

“ શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છ્રિતં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અતિઉંચું^૧ નહિ, અતિનીચું નહિ, જેમાં નીચે દર્ભ, તેપર મૃગચર્મ^૨ કે વ્યાધચર્મ, ને તેપર વસ્ત્ર એવું પોતાનું આસન^૩ પવિત્રદેશમાં સ્થાપન કરીને ત્યાં યોગાભ્યાસ કરે.

કેટલાંક નિષિદ્ધ આસનો તથા તેનાં ફલો નીચેના વચનમાં દેખાડ્યાં છે:—

“ વંશાસને તુ દારિયં પાષાણે વ્યાધિસંભવઃ ।

ધરण्याં દુઃસ્વસંભૂતિર્દૌર્ભાગ્યં છિદ્રિદારુજે ॥

તુળે ધનયશો હાનિઃ પલ્લવે ચિત્તવિભ્રમઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—વાંસના આસનમાં દરિદ્રપાણું, પાષાણુના આસનમાં વ્યાધિની ઉત્પત્તિ, બિધાડી પૃથ્વીપરના આસનમાં દુઃખનો પ્રાદુર્ભાવ, છિદ્રવાળા કાષ્ઠના આસનમાં દુર્ભાગ્યપાણું, તુલુના આસનમાં ધન અને યશની હાનિ, અને પાનડાના આસનમાં ચિત્તનો વિભ્રમ થાય છે.

૧ “પશ્ચાદ્ગુલં વા કુર્યાન્તુ નોચ્છ્રિતં ચાત્ર કારયેત્ ॥”—

આસન ચાર અથવા પાંચ આંગળ ઉંચું કરે, તેથી વધારે ઉંચું ન કરે.

૨ “કૃષ્ણાજિને જ્ઞાનસિદ્ધિર્મોક્ષર્થોઽર્ચ્યચર્મણિ” —

કાળીઆરના ચર્મવડે જ્ઞાનસિદ્ધિ અને વાંધના ચર્મવડે મોક્ષસિદ્ધિ થાય છે.

૩ આસન એ હાથથી લાંબું અને દોઢ હાથથી પહોળું ને નેહ્યું.

યોગાભ્યાસ જીભાં જીભાં થઇ શકતો નથી, કેમકે તે કાલે ચિત્ત શરીરને ધારણ કરવાના યત્નમાં રોકાયેલું હોય છે; ચાલતાં ચાલતાં પણ યોગાભ્યાસ થઇ શકતો નથી, કેમકે તે કાલે નેત્રદ્વારા નીકળેલી વૃત્તિ માર્ગાદિનું અવલોકન કરવામાં રોકાયેલી હોય છે, તેમજ શરીરને ધારણ કરવાના યત્નમાં પણ ચિત્ત રોકાયેલું હોય છે; સૂતાં સૂતાં પણ યોગાભ્યાસ થઇ શકતો નથી, કેમકે તે સ્થિતિમાં ચિત્ત સ્વલ્પકાલમાં નિદ્રાવડે અભિભવ પામી જાય છે; પરિશેષથી શરીર નિશ્ચલ રહે અને મન પ્રસન્ન રહે એવી રીતે બેસીને યોગાભ્યાસ થઇ શકે છે. શ્રીવેદાંત-દર્શનમાં પણ “ આસીનઃ સંમવાત્ ॥ ” (ઉપાસના બેસીને થઇ શકે છે, તેવા સંમવથી,) એ સૂત્રથી એવોજ નિર્ણય કર્યો છે.

પ્રાણ તથા મનની સ્થિરતા કરવા શરીરની નિશ્ચલતાની અને મનની પ્રસન્નતાની અપેક્ષા છે માટે જે આસને બેસવાથી શરીરની નિશ્ચલતા અને મનની પ્રસન્નતા રહે તે આસન એક પ્રહરસુધી સુખ-પૂર્વક રાખી શકાય એવો યત્ન સાધકયોગીએ કરવાનો છે. એમ જ્યારે થાય ત્યારે જાણવું કે આસનરૂપ યોગનું ત્રીજું અંગ સિદ્ધ થયું.

પૂર્વે દર્શાવેલાં ચાર આસનોનું વિશેષ સ્વરૂપ, તથા યોગાભ્યાસ-માટે અનુકૂલપ્રતિકૂલ દેશકાલાદિનું સ્વરૂપ જાણવાની જોખને ઇચ્છા થાય તેમજ શ્રીયોગદોસ્તુભમાં જોવું. ૪૬

એવી રીતે આસનમા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે તે આસન જે સાધનવડે સિદ્ધ થાય છે તે સાધનને બગવાન સૂત્રકર નીચેના સૂત્રથી દર્શાવે છે:—

પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તસમાપત્તિમ્યામ્ ॥ ૪૭ ॥

પદ્મોપવિતી છીક્રઃ-ચલત્વાત્ સ્થૈર્યવિષાતકસ્ય સ્વા-

માવિકપ્રયત્નસ્ય શૈથિલ્યં ઉપરમઃ । આનન્ત્યં આકાશાદિગતં
મહશ્વમ્ । તત્ર સમાપત્તિઃ ચેતસસ્તાદાત્મ્યપ્રાપ્તિઃ । આભ્યા-
મેવ તત્ આસનં સ્થિરં સુખં ચ ભવતીતિ સમ્બન્ધઃ । સ્વાભાવિક-
પ્રયત્નોપરમેણ અઙ્ગમેજયત્વનિવૃત્ત્યા સ્થિરં આનન્ત્યસમા-
પત્ત્યા ચ આસનદુઃખાસ્ફુર્તેઃ સુખમિતિ વિભાગઃ । અનન્તરિતિ
નિર્યંકારપાઠે નાગરાજો વિશ્વધર્તા इत्यर्थः ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પ્રયત્નના સિધિલપણાવડે અને અનંતમાં
ચિત્તને એકાગ્ર કરવાવડે [આસનની સિદ્ધિ થાય છે.] ૪૭

વિવેચનઃ—આસનને સિદ્ધ કરવાના બે ઉપાય છે, એક નીચે
ઢોલામાં આવતા પ્રયત્નની સિધિલતા કરવી, અને બીજો નાગનાયક-
માં કિંવા આકાશમાં ચિત્તનું તાદાત્મ્ય કરવું. પહેલા ઉપાયવડે શરીર-
ની ચંચલતા દૂર થવાથી આસનસિદ્ધિ થાય છે, અને બીજા ઉપાય-
વડે શરીરમાં થતા દુઃખનું સ્ફુરણ નહિ થવાથી આસનનો જય થાય
છે. એ બેમાંના એક વા બંને ઉપાયના સેવનપૂર્વક જો આશરે ત્રણ
માસપર્યંત સાધનાપણે એકએક પ્રહરસ્પૃધી આસનાભ્યાસ કરવામાં આવે
તો આસનનો જય થાય છે. એવી રીતે અભ્યાસ કરતાં જ્યારે કોઈ પણ
એક આસને બેસતાં એક પ્રહરપર્યંત શરીર ચંચલ ન થાય તથા દેહ-
બધાથી મનમાં ખેદાનુભવ ન થાય ત્યારે તે આસનનો જય થયાનું
અનુમાન કરવું. આસનનો જય થયા વિના પ્રાણાયામનામના ચોથા
શોભાંગમાં પ્રવેશ કરવો લાભકારક નથી માટે આસનજય કરવા સાધકે
અંશધોગ્ય મત્ત આદરવો આવશ્યક છે.

શરીરને ધારણ કરી રાખનારો સ્વાભાવિક પ્રયત્ન બેઠાના અંગ-

રૂપે ઉપદેશ કરાયેલા આસનનો હેતુ નથી. કેમકે તે સ્વાભાવથી સિદ્ધ હોવાથી તેના તે હેતુપણામાં ઉપદેશની વ્યર્થતા થાય છે તેથી ઉપદેશ કરાયેલા આસનનો આ સ્વાભાવિક પ્રયત્ન અસાધક અને વિરોધી છે. સ્વાભાવિક પ્રયત્ન ગમે તે આસનના હેતુપણાવડે આસનના શાસ્ત્રીય નિયમનો ધાત કરનાર છે તેથી ઉપદેશ કરાયેલા નિયમપ્રમાણે આસનનો અભ્યાસ કરનાર સાધકે તે સ્વાભાવિક પ્રયત્નના શિથિલપણારૂપ યત્નમાં સ્થિતિ કરવી જોઈએ. તેવિના ઉપદેશ કરેલું આસન સિદ્ધ થતું નથી. એવી રીતે સ્વાભાવિક પ્રયત્નનું શિથિલપણું શરીરની ચંચલતાની નિવૃત્તિદ્વારા આસનસિદ્ધિમાં હેતુ છે.

લૌકિકવૈદિકકર્મો તથા તે કર્મોમાં થતો માનસ ઉત્સાહ પણ ક્રમથી બાહ્ય તથા આર્ક્યંતર પ્રયત્ન કહેવાય છે. તે પ્રયત્ન પણ આસનનો પ્રતિબંધક છે તેથી સાધકે તે પ્રયત્નથી પણ વિરામ પામવું જોઈએ. બાહ્યપ્રયત્નોમાંનો ક્રોધ પણ પ્રયત્ન બહુસમય કર્યા પછી આસનાભ્યાસ કરવામાં આવે તો પ્રયત્નજન્ય પીડાદ્વારા અંગના કંપવાથી યોગ્યસમયપર્યંત આસનની સ્થિરતા થતી નથી, અને આર્ક્યંતરપ્રયત્નરૂપ માનસ ઉત્સાહ પણ મનના ચાંચલ્યદ્વારા શરીરને ચંચલ કરે છે તેથી આસનની સ્થિરતા રહી શકતી નથી માટે તે બંને પ્રયત્નને પણ શિથિલ કરી સાધકે આસનાભ્યાસ કરવો જોઈએ, કે જેથી અંગ કંપે નહિ.

અથવા જેણે સ્થિરતર સહસ્રકણ્ણથી પૃથ્વીમંડલને સારી રીતે ધારણ કર્યું છે એવા નાગેન્દ્રને આકારે ચિત્ત કરવાથી પણ દેહાભિમાનની નિવૃત્તિવડે સાધકયોગીને આસનથી થતા દુઃખનું સ્ફુરણ થતું નથી તેથી આસનની સિદ્ધિ થાય છે. “**ૐ મનિસ્ત્રાજતકળાસહસ્રવિદ્યુત-વિશ્વંમરામંકુલાયાન્તાય નાગરાજાય નમઃ ॥**” એ મંત્રવડે

આસનાબ્યાસીએ આસનાબ્યાસ કરતી વેલા અનંતને નમસ્કાર કરવા જોઇએ, કિંવા એ મંત્રનો જપ કરવો જોઇએ એવું વિધાન જે યોગશાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે તે સમાપત્તિ નહિ કરી શકનારા માટે જાણવું. એમ કરવાથી પણ અનંતના અનુગ્રહદ્વારા વા અદૃષ્ટદ્વારા આસનસિદ્ધિ થાય છે. ૪૭

ભોજ્યવૃત્તિમાં તથા પદ્મોદિનીટીકામાં “ પ્રયત્નશૈથિલ્યા-
નન્ત્યસમાપત્તિભ્યામ્ ॥ ” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે; તેમાં જે આનન્ત્ય શબ્દ છે તેનો અર્થ આકાશનું અનંતપણું એવો થાય છે. આકાશના અનંતપણામાં ચિત્તનો તાદાત્મ્યભાવ કરવાથી પણ આસન-
વડે થતા દુઃખનું સ્ફુરણ નહિ થવાથી આસનનો જપ થાય છે. ૪૭

એ પ્રમાણે આસનને સિદ્ધ કરવાના ઉપાયને કહીને હવે આસન-
ના વિજયને સૂચવનારા ઐશ્વર્યને નીચેના સૂત્રવડે કહે છે:—

તતો દ્વન્દ્વાનભિઘાતઃ ॥ ૪૮ ॥

પદ્મોદિની ટીકા:—તતઃ આસનજયાત્ દ્વન્દ્વૈઃ શીતોષ્ણ-
શુષ્પાસાદિભિરનભિઘાતોઽત્તાદનં ભવતિ ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેથી (આસનનો જપ થવાથી) [સાધક-
યોગી શીતોષ્ણાદિ] દ્વન્દ્વોવડે અભિભવ પામતો નથી. ૪૮

વિવેચન:—પૂર્વોક્ત ચાર આસનમાંના કોઇ એક આસનનો જપ થવાથી તે આસનસિદ્ધિ યોગીને શીતઉષ્ણ તથા શુષ્કાતૃષાદિ દ્વન્દ્વો (જોડકાં) પીડા કરી શકતાં નથી. વળી તે આસનસિદ્ધિ યોગીના ચિત્તમાંનું રાજસતામસ દ્રવ્ય ન્યૂન થવાથી તેના પ્રાણનો, ચિત્તનો અને ઇન્દ્રિયોનો વેગ શાંત થવા લાગે છે, તથા શરીરમનના ભારેપણાં આલસ્ય દૂર

થાય છે, તેમજ તેના શરીરમાંના ધાતુઓની સખતા રહેવાથી તથા લોહીનું ફરવું યથાયોગ્ય થવાથી તેનું શરીર નીરોગ રહે છે. ૪૮

એવી રીતે આસનનું સ્વદ્વં, તેને સિદ્ધ કરવાના ઉપાય તથા તે સિદ્ધ થયે થનારા ઔશ્વર્યને કહીને હવે આસન સિદ્ધ થયા પછી કરવાના પ્રાણાયામના લક્ષણને નીચેના સૂત્રવડે કહે છે:—

તસ્મિન્ સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિ-

ચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥ ૪૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તસ્મિન્ આસનસિદ્ધૌ સતિ શ્વાસ-
પ્રશ્વાસયોર્વાચકોષ્ટવાચ્યોર્ષા અન્તર્વહિર્ગતેઃ તસ્યા ચો વિચ્છેદઃ
સઃ પ્રાણાયામઃ । સ ચ આસનજયાત્ સુખેન સેત્સ્યતીતિ
ફલિતોઽર્થઃ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—તે (આસનની સ્થિરતા) થયે સતે શ્વાસ-
પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ [તે] પ્રાણાયામ [છે.] ૪૯

વિવેચન:—આસનની સ્થિરતા થયા પછી બાહ્યવાયુની સ્વાભાવિક આબ્યંતરગતિનો અને આબ્યંતરવાયુની સ્વાભાવિક બાહ્યગતિનો શાસ્ત્રોક્તરીતે નિરોધ કરવો તે પ્રાણાયામ-પ્રાણનો સર્વભણીથી નિરોધ-કહેવાય છે. રચક, પૂરક, કુંભક તથા ચતુર્થ જેમનું નિરૂપણ હવે પછી થવાનું છે એ ચારેમાં લોકોમાં જણાતી શ્વાસપ્રશ્વાસની સ્વાભાવિક-ગતિનો શાસ્ત્રોક્તરીતે નિરોધ હોવાથી આ લક્ષણ સર્વ પ્રાણાયામનું સામાન્ય લક્ષણ છે. પૂરકમાં બાહ્યવાયુનો શાસ્ત્રોક્તરીતે નાસિકાદ્વારા ફિવા મુખદ્વારા અંતઃપ્રવેશ કરાવીને અંતરમાં યથાશક્તિ ધારણ કરવા-

માં આવે છે, એટલે તેમાં શ્વાસપ્રશ્વાસની સ્વાભાવિકગતિનો રોધ થાય છે; તથા રેચકમાં ઉદરમાંના વાયુનું શ્વાસોક્તરીતે નાસિકાદ્વારા વિરેચન કરીને તેને સ્વસામર્થ્યપ્રમાણે બહાર ધારણ કરવામાં આવે છે, એટલે તેમાં પણ શ્વાસપ્રશ્વાસના સ્વાભાવિક વહનનો વિચ્છેદ થાય છે; અને કુંભકમાં તથા ચતુર્થમાં તો પ્રસિદ્ધરીતે શ્વાસપ્રશ્વાસની સ્વાભાવિકગતિનો નિરોધ થાય છે. જોકે કુંભકમાં તથા ચતુર્થમાંજ શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ છે, પણ શ્વાસના સહભાવથી પૂરકમાં શ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ નથી, તેમજ પ્રશ્વાસના હોવાથી રેચકમાં પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ નથી, તોપણ સ્વાભાવિક શ્વાસપ્રશ્વાસના વહનના અભાવનો ખેંચમાં સહભાવ હોવાથી તેમાં પણ આ સામાન્ય લક્ષણ સંભવી શકે છે એમ જાણવું.

જેમ યમનિયમ અન્યકાલમાં કરવામાં આવ્યા હોય તોપણ તેમનું યોગાંગપણું સંભવે છે તેમ અન્યકાલમાં કરેલા આસનનું યોગાંગપણું સંભવતું નથી, પણ જ્યારે તે આસન પ્રાણાયામાદિની સાથેજ કર્યું હોય ત્યારે યોગાંગ થાય છે. આસનનો જ્ય કયાં વિના પ્રાણાયામાદિ થયાવિધિ થઇ શકતાં નથી, અને વિનાવિચારે કદાપિ કરવામાં આવે તો તેથી અભ્યાસીને રોગાદિ થવાનો સંભવ રહે છે માટે પ્રાણાયામાદિના અભ્યાસકાલે આસનનો જ્ય થયેલો હોવો જોઇએ. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ પાંચે યોગાંગમાં આસનના જ્યની અપેક્ષા છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાટે આ સૂત્રમાં “તસ્મિન્ સતિ” એ પદો મૂક્યાં છે. આસનાદિ છ અંગોનું સાથે અનુષ્ટેયપણું હોવાથી કોઇ કોઇ સ્થાને અષ્ટાંગયોગને સ્થાને ષઠાંગયોગનું નિરૂપણ કરેલું જોવામાં આવે છે. યમનિયમનું પૂર્વકાલમાં અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તોપણ તેમનું યોગાંગપણું નિષ્પત્ત થતું નથી તેથી

तेभने अहिरंग भानी ते स्थले तेभने योगना साक्षात् उपकारक
गण्या नथी. ४८

अेवी रीते प्राणायामनुं सामान्य लक्षण्यु कहीने हवे नीयेना
सूत्रवडे त्रण्य प्रकारना प्राणायामना लक्षण्युने कहे छे:—

**बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्या-
भिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥**

पदबोधिनी टीका:—वृत्तिशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते। रेचने-
न बहिर्गतस्य कोष्ठस्य वायोर्बहिरेव धारणं बाह्यवृत्तिः ।
पूरणेनान्तर्गतस्य बाह्यवायोरन्तरेव धारणमभ्यन्तरवृत्तिः ।
रेचनपूरणप्रयत्नं विना प्राणस्य केवलं विधारकप्रयत्नेन गति-
विच्छेदः स्तम्भवृत्तिः । असौ कुम्भस्थजलवत् निश्चलत्वेन
देहे स्थितत्वात् कुम्भक इत्युच्यते । नायं रेचकः अन्तःस्थ-
त्वात् । नापि पूरकः तप्तशिलातलनिहितजलबिन्दुवच्छरीरे
प्राणस्य सङ्कुचितत्वेन सूक्ष्मत्वात् । यो हि स्थूलोऽन्तर्निरुद्धो
देहं पूरयति स पूरक इति द्रष्टव्यम् । त्रिविधोऽयं प्राणायामः
देशकालसंख्याभिः परिदृष्टः दीर्घः सूक्ष्मो भवतीति शेषः ।
देशः नासामारभ्य द्वादशाङ्गुलादिपरिमितं बाह्यस्थानम् ।
कालः षट्त्रिंशन्मात्रादिपरिमितः । संख्या एतावद्भिः श्वास-
प्रश्वासैः प्रथम उद्धातस्तम्भिमुद्गीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उद्धात

इत्येवंरूपा । उद्धातो नाम नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोः शिर-
स्यभिहननम् । अधिकदेशकालसंख्याव्यापित्वमेव प्राणनिरोध-
स्य दीर्घत्वम् । परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया च सूक्ष्मत्वं न
तु मन्दतया तस्य सूक्ष्मत्वमिति संक्षेपः ॥ ५० ॥

સૂત્રાર્થ:—બાહ્યવૃત્તિ, આભ્યંતરવૃત્તિ ને સ્તંભવૃત્તિ
[એ ત્રિવિધ પ્રાણાયામ] દેશ, કાલ અને સંખ્યાવડે નિયમિત
[થાય છે, અને અવ્યાસથી] દીર્ઘ તથા સૂક્ષ્મ [થાય છે.] ૫૦

વિવેચન:—સૂત્રમાંના વૃત્તિશબ્દ બાહ્ય, આભ્યંતર અને સ્તંભ
એ ત્રણ પદોની સાથે સંબંધ રાખે છે તેથી પ્રથમનાં ત્રણ પદોનો
અર્થ બાહ્યવૃત્તિ, આભ્યંતરવૃત્તિ ને સ્તંભવૃત્તિ એવો થાય છે. જેમાં
યોગ્ય આસને બેસી શરીરને સરલ રાખી ઉદરમાંના પવનને બેમાંના
કોષ નાસાપુટદ્વારા કિંવા બંને નાસાપુટદ્વારા શનૈઃ શનૈઃ બહાર કાઢી
તેને બહાર સ્થિર કરવામાં આવે છે તેને બાહ્યવૃત્તિપ્રાણાયામ કહે છે;
આનું અન્ય નામ રેચકપ્રાણાયામ પણ છે. જેમાં પૂર્વોક્તરીતે બેસી
બહારના અમૃતમય વાયુનું બેમાંના એક નાસાપુટદ્વારા કિંવા બંને નાસાપુટ-
દ્વારા કે કુખદ્વારા શનૈઃ શનૈઃ અંતરમાં આકર્ષણ કરી શરીરમાં સ્થિર
કરવામાં આવે છે તે આભ્યંતરવૃત્તિ પ્રાણાયામ કહેવાય છે; આનું અન્ય
નામ પૂરકપ્રાણાયામ છે. જેમાં પૂર્વે કહેલી રીતે બેસી રેચક તથા
પૂરકના પ્રયત્નવિના માત્ર વિધારક પ્રયત્નથીજ શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિને
અભાવ થાય છે તે સ્તંભવૃત્તિપ્રાણાયામ કહેવાય છે. આનું અન્ય નામ
કુંભકપ્રાણાયામ છે. આમાં વાયુને પૂરવામાં આવતો નથી માટે આ
પૂરક નથી, તેમજ આમાં વાયુનું વિરેચન કરવામાં આવતું નથી

માટે આ રેચક પણ નથી. જેમ તપેલા શિલાતલપર પડેલું જલ સર્વ-
બળીથી સંકુચિત થાય છે તેમ આ વહનશીલ વાયુ બલવાન વિધારક
પ્રયત્નથી સંકુચિત થઈ શરીરમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે. પૂરકમાં વાયુને
શરીરમાં નિરોધ થાય છે ખરો, પણ તે સ્થૂલ હોઈને શરીરમાં વ્યાપે
છે. રેચકપૂરકવિના માત્ર વિધારકપ્રયત્નથીજ કુંભમાં બરેલું જલ જેમ
નિશ્ચલ થઈને રહે છે તેમ પ્રાણવાયુ શરીરમાં નિશ્ચલ થઈને રહે છે
માટે રેચકપૂરકથી ભિન્ન આ સંભવત્તિપ્રાણાયામ કુંભક કહેવાય છે.
એ રેચકાદિનાં લક્ષણો શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે:—

“ ઉત્ક્ષિપ્ય વાયુમાકાશં શૂન્યં કૃત્વા નિરાત્મકમ્ ।

શૂન્યભાવેન યુક્તીયાદ્રેચકસ્યેતિ લક્ષણમ્ ॥

વક્ત્રેણોત્પલનાલેન તોયમાકર્ષયેન્નરઃ ।

एवं वायुर्गृहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥

નોચ્છ્રસેન્ન ચ નિઃશ્વસેન્નૈવ ગાત્રાણિ ચાલયેત્ ।

एवं तावन्नियुंजीत कुंभकस्येति लक्षणम् ॥ ”

ભાવાર્થ:—કેડામાંના વાયુને નાસિકાનાં એક કિંવા બંને છિન્ન-
દ્વારા બહારના આકાશમાં ફેંકી ઉઠરને વાયુના સ્થૂલાંશથી રહિત
કરીને શૂન્યભાવે રિચિત થવું તે રેચકનું લક્ષણ છે. જેમ માણસ
કમલના નાલપડે મુખથી પાણીનું આકર્ષણ કરે છે તેમ નાસિકાદ્વારા
કિંવા મુખદ્વારા વાયુને ગ્રહણ કરીને રિચિત થવું તે પૂરકનું લક્ષણ છે.
પ્રશ્નાસને બહાર ન કાઢવો, તથા શ્વાસને અંતર ગ્રહણ ન કરવો,
અને દેહના અવયવોને ચલાયમાન ન કરવા, એમ રિચિત થવું તે
કુંભકનું લક્ષણ છે.

એ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામ દેશવડે, કાલવડે અને સંખ્યાવડે નિયમિત થાય છે. તેમાં નાસિકાના અગ્રભાગથી તિર્યક્દ્રેખાભણીનો દેશ તે રેચકનો પ્રદેશ છે. તે પ્રદેશ પ્રાદેશ, (દશ અંગળ,) વેત, હાથ કે દોઢ હાથ આદિથી પરિમિત થાય છે. વાયુક્લિનાના સ્થાનમાંએસી નાસિકામાંથી નીકળતા વાયુનો સ્પર્શ થઈ શકવા સંભવ હોય ત્યાં થઈ જાય છે કે આકડાનું વૃક્ષ આદિ રાખવાથી નાસિકાની બહાર પ્રાણવાયુની ગતિ કેટલી છે તે તે ૩ આદિના ચલાયમાન થવાથી જાણવામાં આવે છે. પૂરક અને કુંભકનો દેશ દેહની અંતર પગનાં તળીઆંથી આરંભીને મસ્તકપર્યંત છે. તેમાં પૂરકપ્રાણાયામના પ્રથમાભ્યાસમાં તેના હૃદય, નાભિ કે ચૂલાધાર એ દેશો હોય છે. કીડિના સ્પર્શના જેવો પૂરેલા વાકુનો શરીરમાં સ્પર્શ થવાથી આભ્યંતરવૃત્તિ એટલે પૂરકપ્રાણાયામના દેશનું અનુમાન થાય છે, અને સ્તંભવૃત્તિ કિંવા કુંભકપ્રાણાયામના દેશનું નિરોધિલા વાયુનો કીડિના જેવો સ્પર્શ શરીરમાં ન જણાવાથી અનુમાન કરાય છે. એવી રીતે રેચક, પૂરક અને કુંભકનો દેશ કરીને નિર્ણય કરાય છે.

આંખની નિમેષક્રિયાએ જેટલો કાલ જાય છે તેટલા કાલના એથા ભાગને ક્ષણ કહે છે. તે ક્ષણવડે ત્રિવિધ પ્રાણાયામનો કાલવડે નિયમ કરાય છે, અર્થાત્ આટલા ક્ષણ રેચક કરવો, આટલા ક્ષણ પૂરક કરવો, અને આટલા ક્ષણ કુંભક કરવો એમ તેમનો કાલવડે નિશ્ચય કરાય છે.

રેચકાદિની સંખ્યાનો નિર્ણય જાત્રાની ગણનાવડે થાય છે. શંદ અધિકારીમાટે અગ્રાનું સ્વરૂપ સીરકંદપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ જાતું પ્રદક્ષિણીકુર્ણમ્ દ્રુતં ન વિલમ્બિતમ્ ।

મદદ્યચ્છોટિકાં સવત્તાવન્મથેતિ મીયતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—દીંચણી ડાખા હાથવડે પ્રદક્ષિણા કરી તેના અંગૂઠા તથા મધ્યમાંગુલિવડે જોટલા સમયમાં ચપટી વગાડાય તેટલા સમયને વિદ્વાનો માત્રા કહે છે.

શ્રીચામવદ્ભ્યે ઉત્તમાધિકારીનાટે માત્રાનો કાલ તેથી ત્રણ ગણો કલ્પો છે:—

“ અઙ્ગુષ્ઠાઙ્ગુલિમોક્ષં ત્રિભિર્જાનુપરિમાર્જનમ્ ।

તાલત્રયમપિ માત્રા માત્રાસંજ્ઞાં પ્રચક્ષતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—ડાખા હાથના અંગૂઠાને તથા આંગળીઓને મોકળાં રાખી તેમને દીંચણી આસપાસ ત્રણ ત્રણ વાર ફેરવી તે હાથના અંગૂઠા તથા મધ્યમાવડે ત્રણ ચપટી વગાડવી તેને વિવેકી પુરુષો માત્રા એવું નામ આપે છે.

સામાન્યપણે સ્વસ્થ માણસના એક શ્વાસપ્રશ્વાસજોટલા કાલને માત્રા કહે છે. “ એકશ્વાસમર્ષી માત્રા પ્રાણાયામે નિગદ્યતે ॥ ” (એક શ્વાસપ્રશ્વાસજોટલા કાલની માત્રા પ્રાણાયામમાં કહેવાય છે,) એ વચનવડે પણ એમજ કહ્યું છે. શ્રીવસિષ્ઠ આદિ કેટલાક યોગિ-જનોએ પ્રણવનું ઉચ્ચારણ કરવામાં જોટલો સમય જાય તેટલા સમયને માત્રા એવું નામ આપેલું છે, અને તેવી સોળ માત્રાવડે પૂરક, એસઠ માત્રાવડે કુંભક તથા બત્રીસ માત્રાવડે રેચક કરવાનું કહ્યું છે:—

“ एवं જ્ઞાત્વા વિધાનેન પ્રજ્ઞેન સમાહિતઃ ।

પ્રાણાયામત્રયં કુર્યાત્પૂરકકુમ્ભકરેચકૈઃ ॥

આકુળ્ય ખસનં વાહ્યાત્ પૂરયેદિદ્યોદરમ્ ।

શ્વનૈઃ ષોડશમાત્રામિરુકારં તત્ર સંસ્મરન્ ॥

મકારં મૂર્તિમત્રાપિ સંસ્મરન્ પ્રણવં જપેત્ ।
 ધારયેત્ પૂરિતં પશ્ચાત્ ચતુઃષ્ટકા તુ માત્રયા ॥
 ચાવદ્વા શક્યતે તાવદ્ધારણં જપસંયુતમ્ ।
 પૂરિતં રેચયેત્પશ્ચાત્ પ્રણવં હનિલાન્વિતમ્ ॥
 જનૈઃ પિઙ્ગલયા પુષ્પ દ્વાત્રિંશન્માત્રયા પુનઃ ।
 ધ્યાયન્માઘાક્ષરં તત્ર પ્રણવસ્ય સમાહિતઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—એમ જાણીને એકઅચિત્તવાળો સાધકયોગી વિધાન કરેલી રીતે પ્રણવવડે પૂરક, કુંભક અને રેચક એ ત્રિવિધ પ્રાણાયામને કરે. બહારના વાયુને સોળ માત્રાવડે ઇડાનાડીથી ધીરે ધીરે આકર્ષણ કરી વિષ્ણુનું ધ્યાન કરતો છતો ઉદરમાં પૂરે. પૂરેલા વાયુને પછી ચોસઠ માત્રાવડે રુદ્રનું ધ્યાન કરતો છતો પ્રણવજપસહિત ધારણ કરે, અથવા પોતાની શક્તિપ્રમાણે જપપૂર્વક તેને ધારણ કરે, વાયુસહિત પ્રણવ જે પૂરેલો છે તેને પછી હે પુત્ર! ધીરે ધીરે પિંગલાવડે બન્નીશ માત્રાથી બહાર કાઢે, અને તે કાલે એકઅચિત્તવાળો તે પ્રણવજપ તથા બ્રહ્માનું ધ્યાન કરે.

મંદ અધિકારીભાટે કુંભકની માત્રાની સંખ્યામાં ચોસઠ માત્રાથી ન્યૂનપણું સ્વીકારવામાં આવે છે, તે આ પ્રમાણે:—

બાર માત્રાવડે ચનારે ઉદ્ધાત મંદ, ચોતીસ માત્રાવડે ચનારે ઉદ્ધાત મધ્યમ અને છત્રીસ માત્રાવડે ચનારે ઉદ્ધાત ઉત્તમ જાણવે. શ્રીલિંગપુરાણમાં પણ નીચેના શ્લોકથી એમજ કહ્યું છે:—

“ નીચો દ્વાદશમાત્રસ્તુ સકુદુદ્ધાત ર્હરિતઃ ।

મધ્યમસ્તુ દ્વિરુદ્ધાતશ્ચતુર્વિંશતિમાત્રકઃ ॥

મુલ્યસ્તુ યશ્ચિરુદ્ધાતઃ षટ્ત્રિંશન્માત્ર ઉચ્યતે ॥ ”

ભાવાર્થઃ—દાદશમાત્રાવાળો એક ઉદ્ધાત કનિષ્ઠ કલ્પો છે, ચોવીશ માત્રાવાળો એ ઉદ્ધાત તો મધ્યમ કલ્પો છે, અને એ છવીશ માત્રાવાળો ત્રણ ઉદ્ધાત છે તે મુખ્ય કહેવાય છે.

ઉદ્ધાતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પ્રાણેનોત્સર્પ્યમાણેન શ્વપાનઃ પીડયતે યદા ।

ગત્વા ચોર્ધ્વં નિર્વર્તેતૈતદુદ્ધાતસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ”

ભાવાર્થઃ—મેરુદંડમાં ઉચે અથવા યતન કરતા પ્રાણુવડે જ્યારે અપાન પીડાય છે, અને બ્રહ્મરંધ્રપર્યંત જઇને તે પાછો શરે છે તે ઉદ્ધાતનું લક્ષણ છે.

એવી રીતે આટલા દેશવડે, આટલા કાલવડે અને આટલી માત્રાની સંખ્યાવડે અવચ્છિન્ન રેચકાદિ મારે કર્તવ્ય છે એમ સાધકવડે નિશ્ચય કરાય છે તે રેચકાદિ દેશ, કાલ ને સંખ્યાવડે પરિદૃષ્ટ કહેવાય છે.

જોકે સંખ્યાવડે પણ કાલનોજ નિયમ કરાય છે તોપણ પ્રકારના ભેદથી તે બંનેની ગણના બિન્ન બિન્ન કરેલી છે

જેમ ધનીભૂત રૂનો પિંડો પીંજીને ફેલાવ્યો છતો વિરલપણાવડે દીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ થાય છે તેમ પ્રાણુ પણ દેશ, કાલ અને સંખ્યાના અધિકપણાવડે અભ્યાસ કરવાથી દીર્ઘ (ધણા દેશમાં વ્યાપનાર તથા ધણા કાલપર્યંત સ્થિર રહેનાર) થાય છે, અને દુર્લક્ષપણાવડે સૂક્ષ્મ થાય છે.

આ સૂત્રમાં બાહ્યવૃત્તિ, આભ્યંતરવૃત્તિ અને સ્તંભવૃત્તિ એમ પાંદક્રમ છે, તે તેજ પ્રમાણે પ્રાણાયામ થઇ શકે અને અન્યથા ન થઇ શકે એમ પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી નથી, દિતુ તેવી રીતનો અભ્યાસ સુલભતાથી થઇ શકે છે એટલુંજ તે પાંદક્રમનું તાત્પર્ય છે.

તે ક્રમથી ભિન્નરીતે ઓટલે પ્રથમ પૂરક, પછી કુંભક અને અંતે રેચક એમ કરે તો તે પ્રક્રિયા પણ શાસ્ત્રીયજ છે.

પ્રાણુ, અપાન, વ્યાન, સમાન ને ઉદાન એ પાંચ પ્રાણોનાં નામો છે. તેમાં પ્રાણનું વહન ઘડા, પિંગલા ને સુષુમ્ણામાં થાય છે. પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વોનું નાસિકાદ્વાર બહાર નીકળતા પ્રાણુવાયુમાં વહન થાય છે. એ સર્વનું નિરૂપણ સ્વરોદયમાં વિસ્તારથી થઇ ગયું છે માટે અંથવિસ્તારના બનથી અત્ર તેમનું નિરૂપણ કર્યું નથી.

યમનિયમના પરિપાલનવડે જેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઇ હોય, તથા જેણે આસનનો જય કર્યો હોય, તે પ્રાણાયામના અભ્યાસનો મુખ્યાધિકારી છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસકાલે હિતકર તથા પરિમિત ભોજન કરવું જોઇએ. જેમના શરીરમાં સ્થેષ્ઠ તથા મેદ અધિક હોય તેમણે નેતિ, ઘૌતિ, બસ્તિ, નૌલિ, કપાલભાતિ ને ત્રાટક એ યોગનાં ૫૮ કર્મોના ક્રિયા તેમાંનાં જેટલાં કર્મો કરવાની અપેક્ષા જણાય તેટલાંનો અભ્યાસ કરી સ્થેષ્ઠ તથા મેદને પ્રાણાયામના અભ્યાસની પૂર્વે ઘટાડવા જોઇએ. જેમના શરીરમાં સ્થેષ્ઠ તથા મેદનું અધિકપણું ન હોય તેમને તે ક્રિયાઓ સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા નથી. ભોજનાદિના શાસ્ત્રોક્ત નિયમનું તથા ૫૮કર્મોનું નિરૂપણ શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં વિસ્તારથી કર્યું છે માટે જેમને તે સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે તે અંથમાં જોવું.

કનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ પ્રાણાયામવડે થનારા ચિદ્વેદનો શ્રીવસિષ્ઠશ્રીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

“ મસ્તેદં જનયેચ્ચસ્તુ પ્રાણાયામો હિ સોડવસઃ ।

મધ્યમઃ કમ્પનાત્મોક્ત ઉત્થાનં ચોત્તમે ભવેત્ ॥

पूर्वपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः ॥ ”

ભાવાર્થ:—જે પ્રાણાયામ પ્રસ્તેદ ઉપજાવે છે તે પ્રાણાયામ કનિષ્ઠ છે. જે પ્રાણાયામમાં કંપ ઉપજે છે તે મધ્યમ કહેા છે, અને ઉત્તમ પ્રાણાયામમાં આસનનું ઉત્થાન થાય છે. જ્યાંસુધી ઉત્તમ પ્રાણાયામની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી પૂર્વપૂર્વનો અભ્યાસ કરે.

પ્રાણાયામનો પ્રથમ અભ્યાસ કરવાનું સામાન્ય ધોરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

સાધકે પ્રાતઃકાલમાં જાડી, શરીરક્રિયાથી નિવૃત્ત થઈ, પવિત્ર અને મનોરમ એકાંતસ્થાનમાં સિદ્ધ થયેલે આસને મૃગચર્માદિના આસનપર પૂર્વાભિમુખે કિંવા ઉત્તરાભિમુખે બેસી, મનને સ્વસ્થ કરી, પોતાના ઔસદ્ગુરુને નમસ્કાર કરી, જમણા હાથની કનિષ્ઠિકા તથા અનામિકા-વડે નાસિકાના ડાબા છિદ્રને દબાવી પિંગલાનાડીદારા થોડો રેચક કરવો, પછી નાસિકાના જમણા છિદ્રને જમણા હાથના અંગૂઠાથી દબાવી નાસિકાના ડાબા છિદ્રપરથી જમણા હાથની કનિષ્ઠિકા તથા અનામિકા જોપાડી લઈ ઇડાનાડીદારા બહારના અમૃતમય વાયુનું આહ, બારકે સોળ માત્રાવડે મૂલાધાર તથા નાભિને સંકોચી રાખી ઉદરમાં આકર્ષણ કરવું; પછી નાસિકાના ડાબા છિદ્રને પણ જમણા હાથની અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકાવડે દબાવી દહ ડોકને યથાશક્તિ નીચે નમાવવાદ્વ નલંધર-બંધ કરી તે પૂરેલા વાયુને વીસ, ચાલીસ કે એસઠ માત્રાસુધી નાભિ-આગળનો ભાગ સંકોચી રાખી પૂરી રાખવો; પછી ડોકને પૂર્વવત્ ઉઘી કરી તે પૂરેલા વાયુને જમણા નાસાપુટપરનો જમણા હાથનો અંગૂઠો જોપાડી લઈ પિંગલાનાડીદારા બાર, વીસ કે અત્રીસ માત્રાવડે

શનૈઃ શનૈઃ બહાર કાઢવે. પુનઃ પૂર્વે ઇડાનાડીદ્વારા જેમ પૂરક કર્યો હતો તેમ આ ધિગ્લાનાડીદ્વારા પૂરક કરી કુંભક કરવો, ને અંતે પૂર્વે કહેલી રીતે ઇડાનાડીદ્વારા રેચક કરવો. આ એક પ્રાણાયામ થયો. સાધકે નિત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાલે, મધ્યાહ્નકાલે અને સાયંકાલે આવા એશી એશી પ્રાણાયામો ક્રિયા કર્યા એશી, સાંઠ કે ચાળીશ પ્રાણાયામો કરવાના છે. આવા પ્રાણાયામને અનુલોમવિલોમ વા મલશોધક પ્રાણાયામ કહે છે. આ પ્રાણાયામનો સાવધાનતાપૂર્વક ત્રણ ચાર માસ યથાવિધિ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો શરીરમાંની નાડીઓ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ અભ્યાસનો પરિપાક થયા પછી રેચકદ્વારા બાહ્યકુંભક, પૂરકદ્વારા આભ્યંતરકુંભક તથા સ્તંભવૃત્તિ એટલે કેવલકુંભક એમનો અભ્યાસ કરવો. રેચકપૂરકની સાથે કરવામાં આવતો કુંભક, બાહ્યકુંભક ને આભ્યંતરકુંભક એ રેચકપૂરકસહિત હોવાથી સહિતકુંભક કહેવાય છે, અને સ્તંભવૃત્તિપ્રાણાયામ એ કેવલકુંભક કહેવાય છે. કેવલકુંભકની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી સહિતકુંભકનો અભ્યાસ કરવાનો છે. શ્રીવસિષ્ઠ પણ નીચેનાં વચનોથી એમજ કહે છે:—

“ નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસકૌ દેહે સ્વાભાવિકગુણાવુભૌ ।

તથાપિ નશ્યતસ્તેન પ્રાણાયામોત્તમેન હિ ॥

તથોર્નાશે સમર્થઃ સ્યાત્ કર્તુ કેવલકુંભકમ્ ॥

રેચકં પૂરકં ત્યજ્વા મુખ્યં યદ્વાયુધારણમ્ ।

પ્રાણાયામોડયમિત્યુક્તઃ સ વૈ કેવલકુંભકઃ ॥

સહિતં કેવલં વાપિ કુંભકં નિત્યમભ્યસેત્ ।

ચાકસ્ત્રેવલસિદ્ધિઃ સ્યાત્ તાવસ્સહિતમભ્યસેત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જોકે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ એ બંને શરીરમાં સ્વાભાવિક ધર્મ છે તોપણ પૂર્વે કહેલા ઉત્તમ પ્રાણાયામવડે તે બંને નિશ્ચય નાશ પામે છે. તે બંનેનો નાશ થયે સતે સાધક કેવલકુંભક કરવાને સમર્થ થાય છે. રેચક તથા પૂરકને ભજીને પ્રધાનપણે વાયુનું જે ધારણ આ પ્રાણાયામ કહેવાય છે, અને તેજ કેવલકુંભક છે. સાધક-યોગી નિત્યપ્રતિ સહિત કિંવા કેવલ કુંભકનો અભ્યાસ કરે. તેમાં પણ જ્યાંસુધી કેવલની સિદ્ધિ થાય ત્યાંસુધી સહિતનો અભ્યાસ કરે.

હવે પછી જે ચોથો પ્રાણાયામ કહેવામાં આવશે તે આ સ્તંભ-વૃત્તિ કિંવા કેવલકુંભકનુંજ પરિપાક પામેલું સ્વરૂપ છે એમ જાણવું.

સૂર્યભેદન, ઉજ્જ્વળથી, સીતકારી, શીતલી, ભસ્મિકા, બ્રામરી, મૂર્છા અને પ્લાવિની એ આઠ પ્રકારના કુંભકોનો તથા મહામુદ્રાદિ મુદ્રાઓનો અભ્યાસ પણ પ્રાણજયમાં સાધકને ઉપકારક થાય છે. એ સર્વનું નિરૂપણ શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં વિસ્તારથી કરેલું હોવાથી અત્ર તેમનું વર્ણન કર્યું નથી. વળી હઠયોગીએ કેવા ક્રમથી પોતાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તેનું નિરૂપણ શ્રીપરમપદ્યોગિનીમાં હઠયોગીના આહ્નિકમાં કરેલું છે તેથી તે ક્રમ પણ અત્ર દર્શાવ્યો નથી. ૫૦

એ પ્રમાણે ત્રિવિધ પ્રાણાયામના સ્વરૂપને કહીને હવે ચતુર્થના સ્વરૂપને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે કહે છે:—

બાહ્યાભ્યન્તરવિષયાક્ષેપી ચતુર્થઃ ॥ ૫૧ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—વિષયશબ્દઃ પ્રત્યેકં સમ્બધ્યતે । પૂર્વોક્ત-
 બાહ્યવિષયાભ્યન્તરવિષયયોરાક્ષેપઃ સ્પૃક્ષ્મહદૃષ્ટ્યા પર્યાલોચન-
 મનુસમ્માનં વા અપાસ્તિ સ ચતુર્થઃ સમ્મહચિરિત્યનુવચ-

તામ્ । પૂર્વોક્તસ્તંભવૃત્તિરભ્યાસદાઢ્યેન જિતશ્વાસસ્ય વિનાડપિ
દેશાદ્યનુસન્ધાનં નિષ્પદ્યત્ત્વમિતિ તસ્માદેતસ્ય ભિન્નતા ॥૫૧॥

સૂત્રાર્થઃ—ખાહ્ય અને આભ્યંતરના વિષયનું આલોચન
કરીને વર્તનાર [તે] ચોથો [પ્રાણાયામ છે.] ૫૧

વિવેચનઃ—નાસિકાની બહાર બાર, ચોવીશ અને છત્રીશ
આંગળ એ આદિ બાહ્યદેશ જાણવા, અને હૃદય, નાભિયુગ્મ તથા મૂલાધાર
એ આદિ આભ્યંતરદેશ જાણવા. કાલ અને સંખ્યાનું સ્વરૂપ ગયા
સૂત્રમાં દર્શાયું છે. જેના આરંભકાલમાં દેશ, કાલ અને સંખ્યાવડે
બાહ્યવિષય એટલે રેચક તથા આભ્યંતરવિષય એટલે પૂરક એ બંનેનું
સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ થાય છે તે રેચકપૂરકના પર્યાલોચનવાળો
ચોથો પ્રાણાયામ જાણવો. આ એક પ્રકારનો સ્તંભવૃત્તિજ છે. આની
દીર્ઘતા તથા સૂક્ષ્મતા પૂર્વના જેવીજ છે. ત્રીજા પ્રાણાયામમાં દેશાદિનું
આલોચન કર્યા વિના શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિનો અભાવ થાય છે, તથા
તે એક વેલાના પ્રયત્નથી દેશ, કાલ અને સંખ્યાવડે દીર્ઘ તથા સૂક્ષ્મ
થાય છે, અને આ ચોથો પ્રાણાયામ તો રેચકપૂરકના દેશાદિના
નિશ્ચયથી ક્રમવડે ભૂમિકાના જયથી તે બંનેના આલોચનપૂર્વક ગતિના
અભાવવાળો હોય છે એમ બંનેમાં ભેદ છે. ત્રીજો સ્તંભવૃત્તિપ્રાણાયામ
કેવલકુંભકની આરંભાવસ્થારૂપ છે, અને આ ચોથો પ્રાણાયામ કેવલ-
કુંભકની પરિપાકાવસ્થારૂપ છે એમ જાણવું.

યોગવર્તિકકારે ત્રીજા પ્રાણાયામ સ્તંભવૃત્તિને સહિતકુંભક અને
આ ચોથા પ્રાણાયામને કેવલકુંભક કહ્યો છે. તેમને મતે આ સૂત્રનો
અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—રેચક અને પૂરકની અપેક્ષાવિનાનો જે કેવલ-
કુંભક તે ચોથો પ્રાણાયામ છે.

પ્રાણાયામના સગર્ભ તથા અગર્ભ એવા બીજા ભેદ પણ છે. જપ તથા ધ્યાનયુક્ત જે પ્રાણાયામ તે સગર્ભ છે, અને જપ તથા ધ્યાનથી રહિત જે પ્રાણાયામ તે અગર્ભ છે. ૫૧

પ્રાણાયામની સિદ્ધિ થવાથી થનારા અર્વાતરફલને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે જણાવે છે:—

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—તતઃ તસ્માત્ પ્રાણાયામાત્ પ્રકાશ-
સ્ય ચિત્તસત્ત્વગતસ્ય યત્ આવરણં ક્લેશરૂપં પાપરૂપં વા તત્
ક્ષીયતે જ્ઞયં પ્રાપ્નોતિ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેથી (પ્રાણાયામથી) બુદ્ધિસત્ત્વનું આવરણ
(પાપ તથા તેનું કારણ કલેશ) ક્ષય પામે છે. ૫૨

વિવેચન:—પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનાર યોગીને જ્યારે તે પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે પ્રાણાયામની સિદ્ધિ થવાથી વિવેકના કારણરૂપ બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશનું પાપરૂપ તથા કલેશરૂપ આવરણ ક્ષય પામે છે. બુદ્ધિસત્ત્વના સ્વાભાવિક પ્રકાશને પાપકર્મ બંધે છે એ અર્થ પૂર્વાચાર્યોએ પણ નીચેના વચનથી કહ્યો છે:—

**“મહામોહમયેન્દ્રજાલેન પ્રકાશશીલં સત્ત્વમાદૃત્ય તદેવા-
કાર્યં નિયુક્તે ॥ ”**

ભાવાર્થ:—રાગમય ઇન્દ્રજાલજેવા શબ્દાદિ વિષયરૂપ હેતુવડે પ્રકાશસ્વભાવવાળા બુદ્ધિસત્ત્વને બંધીને તે પાપકર્મજ (પાપકર્મના સંસ્કારજ) પુરુષને સંસારના કારણરૂપ હિંસાદિ કર્મમાં જોડે છે.

પ્રાણ્યાયામના અભ્યાસથી બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશને આચ્છાદન કરનાર પાપકર્મ તથા તેનું કારણ કલેશ જે સંસારના હેતુરૂપ છે તે દુર્બલ એટલે બુદ્ધિસત્ત્વને આવરણ કરવાને અસમર્થ થાય છે, તથા તે પ્રતિક્ષણે ક્ષય પામતાં જાય છે. પાપની નિવૃત્તિ કરનાર કર્મરૂપ તપથી પ્રાણ્યાયામ શ્રેષ્ઠ છે. શાસ્ત્રવેતાઓ પણ નીચેના વચનથી એમજ કહે છે:—

“તપો ન પરં પ્રાણ્યાયામાત્તતો વિશુદ્ધિર્મલ્હાનાં દીપ્તિશ્ચ જ્ઞાનસ્ય ॥”

ભાવાર્થ:—પ્રાણ્યાયામથી શ્રેષ્ઠ તપ બીજું નથી. તે પ્રાણ્યાયામથી રાગદ્વેષાદિ મલોની વિશુદ્ધિ (નિવૃત્તિ) તથા તેવડે જ્ઞાનની દીપ્તિ થાય છે.

પ્રાણ્યાયામવડે દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે એ અર્થ મનુભગવાને પણ નીચેના શ્લોકથી કહ્યો છે:—

“દશન્તે ધ્માયમાનાનાં ધાતુનાં હિ યથા મલાઃ ।

તથેન્દ્રિયાણાં દશન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત્ ॥”

ભાવાર્થ:—જેમ ધમવાથી ધાતુઓના મલો બળી જાય છે તેમ પ્રાણના નિરોધથી ઇન્દ્રિયોના દોષો બળી જાય છે.

તપવડે પણ પાપનો ક્ષય થઈ શકે છે માટે પ્રાણ્યાયામનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એમ શંકા કરવી નહિ, કારણકે બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશને આવરણ કરનાર પાપકર્માદિનો ક્ષય કરવામાં પ્રાણ્યાયામ શ્રેષ્ઠ ઉપાયરૂપ છે, પણ તપ તેવા ઉપાયરૂપ નથી તેથી પ્રાણ્યાયામનું પ્રયોજન છે. પ્રાણ્યાયામની તપથી શ્રેષ્ઠતા હોવાથીજ ઉત્તમ અધિકારીમાટે પ્રાણ્યાયામને સાધનરૂપે કહેલ છે, પણ ત્યાં તપને સાધનરૂપે કહેલું નથી.

પ્રાણતત્ત્વ અતિસૂક્ષ્મ છે. તેનો સરીરમાં સહભાવ હોય ત્યાંસુધીજ આસપ્રઆસનું વહન ને રક્તનું ધરવું આદિ દેહનિર્વાહક ક્રિયાઓ થઈ

શરીર જીવતું રહે છે. તેનો વિયોગ થવાથી શરીર શ્વરૂપ જડભાવને પામે છે. એ પ્રાણુ તથા ચિત્તને પરસ્પર બહુ નિકટ સંબંધ છે. પ્રાણુયામના અભ્યાસથી જ્યારે પ્રાણુકલાનો નિરોધ થાય છે ત્યારે તે પ્રાણુવાયુમાંથી અગ્નિતત્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે અગ્નિતત્ત્વ જલરૂપે પરિણામ પામે છે. વાયુ, અગ્નિ અને જલ એ ત્રણ તત્ત્વ પવિત્ર કરનારાં હોવાથી એ ત્રણવડે ચિત્તમાંના પાપસંસ્કારો દૂર થઇ ચિત્ત પવિત્ર થાય છે, જેથી તે વિવેકજ્ઞાન પામવાને યોગ્ય થાય છે. માટેજ યોગશાસ્ત્રમાં પ્રાણુયામને યોગના અંગરૂપ ગણવામાં આવે છે. ૫૨

પ્રાણુયામના અભ્યાસથી થનારા અન્ય ફલને કહે છે:—

ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ ॥ ૫૩ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—ધારણાઃ વ્યયમાણલક્ષણાઃ તાસુ યોગ્યતા ક્ષમત્વમ્ । ક્ષીણાવરણં મનો યન્ન યન્ન ધાર્યતે તન્ન તન્નૈવ સ્થિરં ભવતીતિ યાવત્ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—અને ધારણાઓમાં મનની યોગ્યતા [થાય છે.] ૫૩

વિવેચન:—ધારણાનું સ્વરૂપ જાગવાનું સૂત્રકાર આગળ સૂત્રથી સ્પેશી. પ્રાણુયામના અભ્યાસથી મનની વિવિધ ધારણાઓમાં યોગ્યતા થાય છે. “ પ્રજ્ઞર્વર્તનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ ” (અથવા પ્રાણુવાયુના સ્પર્શ અને કુંજકવડે ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે,) એ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાણુયામવડે ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે, અને એવું સ્થિર ચિત્ત જે જે સૂક્ષ્મવિષયમાં જોડવું હોય તે તે વિષયમાં જોડાવાની યોગ્યતા-પ્રાપ્તિ થાય છે. ચિત્તનું સૂક્ષ્મવિષયમાં સ્થિર થઇ શકવાનું સ્વાભાવિક

બલ જે રજ્જેશુભ્યવટે તથા તમેશુભ્યવટે તિરોધાન પામી મધું હોય છે તે પ્રાણ્યાયામના અભ્યાસથી રજ્જેશુભ્ય તથા તમેશુભ્ય દ્વર થવાથી પાછું આવિર્ભાવ પામે છે, અને એવા સ્વાભાવિક બલનો આવિર્ભાવ થવો તેજ ચિત્તની ધારણાઓમાં યોગ્યતા થયેલી મળ્યામ છે.

પ્રાણુના જ્યથી ઉપર કહેલાં બે ફોનો ઉપરાંત શરીરમાંની પ્રાણુવહા તથા ચિત્તવહા નાડીઓની શુદ્ધિ, રક્તશુદ્ધિ, નાદની પ્રકટતા, સુખની પ્રસન્નતા, ચક્ષુની નિર્મલતા, શરીરની લઘુતા, આરોગ્ય, જઠરામિત્રી દામિ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં લોહુપપણુનો અભાવ, વાણીની મધુરતા, શુભ ગંધ અને મૂત્રમલનું અસ્પષ્ટું એ અન્ય ફોનો પ્રાપ્તિ પણુ થાય છે. ૫૩

એથી રીતે પ્રાણ્યાયામના સ્વરૂપનું તથા તેના ફલનું નિરૂપણ ફરીને હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત પ્રત્યાહારના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાનુ-

કાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ॥ ૫૪ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—સ્ત્રૈઃ સ્ત્રૈર્વિષયૈઃ રૂપાદિભિઃ સહ ઇન્દ્રિયાણાં યઃ સંપ્રયોગઃ આભિગ્રહ્યેત્ત વર્તનં તસ્ય અભાવે સતિ યઃ તેષાં ચિત્તસ્વરૂપાનુકારઃ સ પ્રત્યાહારઃ । અત્ર વિષ્ણુ-પુરાણમ્—“ક્ષ્ણદાદિષ્વનુષક્તાનિ નિષ્કલાપાણિ યોગવિત્ । કૃષ્ણાંચિત્તાનુકારીણિ પ્રત્યાહારપરાયણઃ ॥” ચિત્તસ્ય ઇન્દ્રિયા-નુવર્તિત્વં મંત્રવા ઇન્દ્રિયાણાં ચિત્તાનુવર્તિત્વકરણં પ્રત્યાહાર ઇતિ શ્લોકાર્થઃ । ઇવક્ષ્યમેન ઇન્દ્રિયાણાં ચિત્તાનુકારિતાયાં યથા

મધુકરરાજં મલિકા ઇતિ દૃષ્ટાન્તઃ કહનીયઃ ॥ ૫૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પોતાના વિષયના અસંખ્યમાં ઇન્દ્રિયોની ચિત્તના સ્વરૂપને અનુસરવાળેલી [જે અવસ્થા તે] પ્રત્યાહાર [છે.] ૫૪

વિવેચનઃ—પ્રાણાયામવડે ચિત્તનો જ્ય થયે સતે ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયોથી વિયોગ હોય તે કાલે એટલે ધ્યાનના કિંવા ચિત્તનિરોધના સમયમાં તે ઇન્દ્રિયોની ચિત્તના સ્વરૂપને અનુસરવાળેલી જે અવસ્થા તે અવસ્થા ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર છે. મનનું મથન કરી નાંખનાર બલવાન ઇન્દ્રિયો સ્વભાવથીજ પોતપોતાના વિષયોપ્રતિ દોડનારી છે. તેમનું જેમાં તેમના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ પ્રતિકોભપરિણામે કરીને પુરુષના સ્વરૂપની અભિમુખ આકર્ષણ કરાય છે તે પ્રત્યાહાર છે એવો તેનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ થાય છે. ધ્યાનકાલે જિતેન્દ્રિય પુરુષની ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો ચિત્ત જેમ ધ્યેય વસ્તુને આકારે થયું હોય છે તેમ ધ્યેય વસ્તુના આકારને પામ્યાળેલી થાય છે, પણ મનના તે ધ્યાનમાં વિદ્વં ઉપગમવા સ્વતંત્રપણે વિષયાંતરભણી મનનું આકર્ષણ કરતી નથી, અર્થાત્ મનની સાથે એકભાવને પામીને પોતાના વિષયના સંકલ્પમાં તેને જોડતી નથી, અને ચિત્ત નિરોધમાં તત્પર થયે સતે અન્ય પ્રયત્નવિનાજ તે ઇન્દ્રિયો નિરુદ્ધ થાય છે, આથી તે જિતેન્દ્રિયની ઇન્દ્રિયો ચિત્તને અનુસરનારી કહેવાય છે. અજિતેન્દ્રિયની ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો તો તે કાલમાં પણ મનને ખેંચીને રૂપાદિ વિષયોભણીજ દોડે છે તેથી તેનું મન ઇન્દ્રિયોને અનુસરનારું કહેવાય છે. નહિ જિતાયેલી એક ઇન્દ્રિય પણ પુરુષની પ્રજ્ઞાનું હરણ કરે છે એમ નીચેનું સ્મૃતિવચન કહે છે:—

“ ઇન્દ્રિયાણાં હિ સર્વેષાં યથેકં સરતીન્દ્રિયમ્ ।

તેનાસ્ય દ્રષતે પ્રજ્ઞા હતેઃ પાદાદિવોદકમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—સર્વે ઇન્દ્રિયોમાંથી જે એક પણ ઇન્દ્રિયનું સ્ખલન થાય છે તો જેવી રીતે સર્વપાત્રમાંના છિદ્રથી જલ બહાર વહી જાય છે તેવી રીતે તે સ્ખલનવડે તે પુરુષની પ્રજ્ઞા બહાર વહી જાય છે.

અજિતેન્દ્રિયની ઇન્દ્રિયો વિષયભોગકાલમાં ચિત્તને અનુસરનારી થાય છે તેનાથી ભિન્નતા દર્શાવવામાટે સ્વવિષયયાસંપ્રયોગે (પોતાના વિષયના અસંબંધમાં) એમ કહ્યું છે, ધ્યાનકાલે ચક્ષુરાદિની ભિન્નવૃત્તિનો અભાવ હોય છે, માત્ર ચિત્તનાજ જેવી તેમની વૃત્તિ વિદ્યમાન હોય છે એમ જણાવવા અનુકાર: (અનુસરણ) પદ મૂક્યું છે. ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો વિષયશૂર છે, તેમનું પુરુષાભિમુખપણું ચિત્તના જેવું થતું નથી, પણ કિંચિત્ ન્યૂન થાય છે એમ જણાવવા સૂત્રમાં દ્વિપદ મૂકવામાં આવ્યું છે. મધમાખીઓ જેમ મધુકરરાજને (મધમાખીની રાણીને) અનુસરે છે, એટલે તે જાડે છે તો તેઓ તેની પછવાડે જાડે છે, ને તે ક્રોધ સ્થલે બેસે છે તો તેઓ તેની પછવાડે તે સ્થલે બેસે છે તેમ ચિત્તને અનુસરનારી ઇન્દ્રિયો ચિત્તના નિરોધિજ નિરુદ્ધ કરાય છે, તેમાં અન્ય ચત્તની અંપેક્ષા રહેતી નથી. પ્રત્યાહારના સ્વરૂપનું તથા તેના ફલનું શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે:—

“ શબ્દાદિષ્વનુષ્વક્તાનિ નિમૃતાક્ષાણિ યોગવિત્ ।

કુર્યાન્નિત્તાનુકારીણિ પ્રત્યાહારપરાયણઃ ॥

વશ્યતા પરમા તેન જાયતે નિશ્ચલાત્મનામ્ ।

ઇન્દ્રિયાણામવશ્યૈસ્તૈર્ન યોગી યોગસાધકઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—પ્રત્યાહારપરામણ્ય યોગવેત્તા સ્વભાવથી શબ્દાદિ વિષયો-
માં અનુરાગવાળા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને તેમને ચિત્તને અનુસરનારી
કરે. તે પ્રત્યાહારવડે નિશ્ચલ થયેલી ઇન્દ્રિયોની પરમા વશ્યતા થાય છે. તે
ઇન્દ્રિયો જો વશ થયેલી ન હોય તો યોગસાધક યોગી થઈ શકતો નથી.

ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધકાલે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનો જે પોતાની
મેળે નિરોધ તે તેની પરમા વશ્યતા જાણવી.

પદ્મબોધિનીટીકામાં તથા યોગચંદ્રિકાટીકામાં “સ્વસ્વવિષયસં-
પ્રયોગાભાવે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર દ્વેષેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ॥”
એવો સૂત્રપાઠ છે. તેનો અર્થ પૂર્વપ્રમાણેજ થાય છે.

પ્રત્યાહારના સંબંધમાં જેમને વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય
તેમણે શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં પ્રત્યાહારના નિરૂપણની પ્રમા જોવી. ૫૪

એ પ્રમાણે પ્રત્યાહારના લક્ષણને કહીને હવે તેની સિદ્ધિથી થનારા
ફલને કહે છે:—

તતઃ પરમા વશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ ૫૫ ॥

પદ્મબોધિની ટીકા:—તતઃ પ્રત્યાહારાત્ ઇન્દ્રિયાણાં પરમ-
વશ્યતા ભવતીતિ વાક્યશેષઃ ॥ ૫૫ ॥

इति श्रीपातञ्जले साङ्ख्यप्रवचने योगशास्त्रे पद्मबोधिन्यां
टीकायां साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેથી (પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી) ઇન્દ્રિયોનો
પરમ જય [થાય છે.] ૫૫

વિવેચન:—પ્રત્યાહારની સિદ્ધિ થવાથી ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો પરમ
જય થાય છે. ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયમાં રાગ હોવાથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ

વિષયભોગમાં પણ તે ઇન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે, તેથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વિષયભોગમાં તેને નહિ જવા દેતાં શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ એવા વિષયભોગમાં તેની પ્રવૃત્તિ થવા દેવી તે ઇન્દ્રિયોનો જય છે એમ કટલાક કહે છે; ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગમાં પણ ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયને અધીન ન થાય પણ સ્વેચ્છાસ્પ સ્વતંત્રતાથી તેનો ભોગ કરે તે ઇન્દ્રિયજય છે એમ કોઇનો મત છે; અને કોઇ તો રાગદ્વેષરૂપ નિમિત્તથી થનારા આભિ-માનિક સુખદુઃખથી રહિત ઇન્દ્રિયોના વિષયોના ભોગ તે ઇન્દ્રિયોનો જય છે એમ કહે છે: જોકે એ ત્રણ પ્રકારના ઇન્દ્રિયજયમાં ઉત્તરઉત્તર-તું પૂર્વપૂર્વથી શ્રેષ્ઠપણું છે તોપણ તે ઇન્દ્રિયોનો અપરમ જય છે, પરમ જય નથી, કમકે તેઓમાં ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનો નિરોધ થયેલો હોતો નથી. ચિત્ત નિરુદ્ધ થયેલું હોવાથી તેની સાથે અન્ય મત્તવિના ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓના નિરોધની જે યોગ્યતા તેજ ઇન્દ્રિયોનો પરમ જય છે એમ શ્રીજેગીષવ્યમુનિ માને છે, અને તેજ મત ભગવાન સૂત્ર-કાર સ્વીકારે છે. એવી રીતે ઇન્દ્રિયોના જય બે પ્રકારના છે, અપરમ અને પરમ. તેમાં પ્રથમના ત્રણ જય અપરમ છે, અને છેલ્લો જય પરમ છે. અપરમ જય તો વિષયરૂપ સર્પસાથે સંબંધ રાખનારો હોવાથી તેમાં ક્લેશરૂપ વિષયના સંપર્કની શંકા સર્વથા દૂર થતી નથી. વિષયવિદ્યા જાણનારો પ્રવીણ હોય, સર્પને પકડ કરેલો હોય, તોપણ તેને ખોળામાં રાખીને તે નિર્ભયપણે શયન કરશે નહિ. અપરમજય-માટે પણ એમજ જાણવું. પરમજયમાં તો વિષયરૂપ સર્પનો સંગ વિદૂર કર્યો છે તેથી તેમાં ક્લેશરૂપ વિષયના સંબંધની શંકાનો લેશ પણ નથી, એટલો તે ખંતમાં ભેદ છે. મતમાન, વ્યતિરેક અને એકેન્દ્રિય-નામના ચૈરાગ્યમાં જેમ ઇન્દ્રિયોના જયમાટે અન્ય યત્નની અપેક્ષા રહે છે તેમ આ પરમજયમાં ઇન્દ્રિયોના જયમાટે અન્ય પ્રયત્નની

અપેક્ષા સ્થેતી નથી. ઇન્દ્રિયોના આવા પરમજન્યના અભાવથીજ સૌભરિ આદિ યોગથી ભ્રષ્ટ થયા હતા માટે આવો જન્ય જોમની સિદ્ધિને હેતુ છે તેથીજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે:-

“યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાયીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ॥

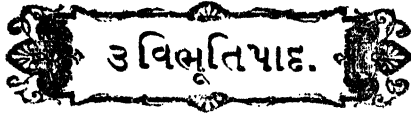
તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥”

ભાવાર્થ:-હે કૌન્તેય ! મન આદિનું અત્યંત મથન કરનારી ત્રૌત્રાદિ ઇન્દ્રિયો તેમને નિયમમાં રાખવાનો ચત્ન કરનાર વિવેકી પુરુષના મનને પણ બલાત્કારે શબ્દાદિ વિષયોભણી ખેંચી જાય છે. મારે પરા-યણુ થયેલો તે સર્વેને સારી રીતે નિયમમાં લાવીને ચિત્તને સ્થિર કરીને સ્થિત થાય. જેની ઇન્દ્રિયો વશ છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૫૫ એ પ્રમાણે આ પાદવિષે પ્રથમપાદમાં કહેલા યોગના અંગરૂપ ક્લેશને તનુ કરનારા ફલવાળો ક્રિયાયોગ કહી, અવિદ્યાદિ ક્લેશોના ઉદ્દેશ્ય ક્ષેત્ર કારણ સ્વરૂપ અને ફલનું નિરૂપણ કરી, કર્મોના બેઠ કારણ સ્વરૂપ ને ફલોને વર્ણવી, વિપાકના કારણને તથા સ્વરૂપને જણાવ્યાં. પછી ત્યાગ કરવાયોગ્ય જે ક્લેશાદિ છે તેમનો ત્યાગ વિવેકજ્ઞાનવિના થઈ શકતો નથી, અને તે વિવેકજ્ઞાન યોગશાસ્ત્રને અધીન છે તેથી યોગશાસ્ત્રમાં હેય, હેયનું કારણ, હાન (કૈવલ્ય) અને હાનનું કારણ એ ચાર વ્યૂહનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ માટે પ્રથમ હેયનું, પછી હેયના કારણનું અને પછાત્ હાનના સ્વરૂપનું યથાયોગ્ય નિરૂપણ કરી હાનના કારણરૂપ યમાદિ પાંચ બહિર્ગમસાધનોના સ્વરૂપનું ફલસહિત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. યોગનાં અંતરંગસાધનો જે પ્રારબ્ધ, ધ્યાન

॥ શ્રીપાતંજલયોગદર્શન ॥

જેના કૃપાકટાક્ષથી, સર્વ વિભૂતિ પમાય;
તે સદ્ગુરુના ચરણમાં, વંદન હજી સદાય.

૧

પ્રથમ પાદમાં સમાધિનું અને દ્વિતીય પાદમાં મધ્યમ તથા મંદ અધિકારીમાટે તેનાં સાધનાનું નિરૂપણ કર્યું. તેમાં દ્વિતીય પાદના આરંભનાં બે સૂત્રોવડે ક્લેશના તત્ત્વરણુદ્વારા ક્રિયાયોગનું વર્ણન કરી ત્રીજા સૂત્રથી ચૌદમા સૂત્રપર્યંત ક્લેશ, કર્મ અને તેમના વિપાકનું સ-વિસ્તર નિરૂપણ કર્યું છે. પછી તેમાં હેયપણ્ણાની બુદ્ધિ ઉપજવવામાટે પંદરમા સૂત્રવડે તેમનું દુઃખરૂપપણું સમજાવી હેય જે અનાગત દુઃખ ને તેનું કારણ સંયોગસંહિત અવિદ્યા, તથા ચિત્તની નિવૃત્તિરૂપ કેવલ્ય અને તેનું કારણ વિવેકખ્યાતિ એ આરબ્ધહનું સોળમા સૂત્રથી આરંભીને સત્તાવીશમા સૂત્રપર્યંત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પચાત્ત

અઠાવીશમા સૂત્રથી આરંભ કરીને તે પાદની સમાપ્તિપર્યંત યોગનાં બહિરંગસાધનો જે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ને પ્રત્યાહાર છે તેમનું ફલસહિત નિરૂપણ કર્યું છે. હવે ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ જે યોગનાં અંતરંગસાધનો છે તેમને સંયમ એવું નામ આપી, સંયમવડે સિદ્ધ થનારી સિદ્ધિઓ જેઓ સાધકની શ્રદ્ધા સુદૃઢ કરી મોક્ષફલવાળા યોગની પ્રવૃત્તિને હેતુ થાય છે તે કહેવાયોગ્ય છે તેથી તેમનું કથન કરવા આ ત્રીજા પાદનો આરંભ થાય છે, અર્થાત્ રચૂલ પદાર્થોમાં સંયમ કરવાથી સાધકયોગીને જે શાસ્ત્રોક્ત ઐશ્વર્યનો લાભ થાય છે તેા પુરુષમાં સંયમ કરવાથી પુરુષનેા સાક્ષાત્કાર પણ અવશ્ય થવો જોઈએ એવો સુદૃઢ વિશ્વાસ ઉપજવાથી જિજ્ઞાસુની યોગાનુષ્ઠાનમાં અનાયાસે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એવા હેતુથી આ વિભૂતિપાદનો આરંભ કરવામાં આવે છે, પણ વિભૂતિઓ સુક્રિતની સાદ્દાયક છે એમ જણાવવા આ પાદનો આરંભ કરવામાં આવતો નથી. તેમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું કારણકાર્યભાવવડે નિયત પૂર્વાપરપાણું હોવાથી તેને અનુસરીને ધ્યાનના કારણરૂપ ધારણાના સ્વરૂપને પ્રથમ નીચેના સૂત્રથી ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

દેશબન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા ॥ ૧ ॥

પદ્મબોધિની ટીકા:—ચિત્તસ્ય આધ્યાત્મિકો નાભિચક્ર-હૃદયનાસાગ્રાદૌ બાહ્યે વા શાસ્ત્રોક્તકુળ્ળવિષ્ણુહિરણ્યગર્ભાદિ-મૂર્તૌ દેશે આલમ્બને બન્ધઃ વિષયાન્તરપરિહારેણ સ્થિરીકરણ ધારણા इत्युच्यते । तथा च वैष्णवम्—“ प्राणायामेन पवनं

પ્રત્યાહારેણ ચેન્દ્રિયમ્ । વશીકૃત્ય તતઃ કુર્યાચ્ચિત્તસ્થાનં શુભા-
શ્રયે ॥ एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ” ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—ચિત્તની [ધ્યેય] દેશમાં સ્થિતિ [તે]
ધારણા [છે.] ૧

વિવેચન:—જેણે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાવડે પોતાના ચિત્તને સારી રીતે નિર્મલ કર્યું છે, યમનિયમના યથાવિધિ અનુદ્ધાનવડે જેણે પ્રતિબંધક સંસ્કારોને સારી રીતે સિથિલ કર્યા છે, આસનના જયવડે જેણે ચિત્તને તમેગુણ તથા રજોગુણ ન્યૂન કર્યો છે, પ્રાણજન્યવડે જેણે પ્રાણનું ચપલપાણું નિયમમાં આણ્યું છે, અને પ્રત્યાહારના અભ્યાસવડે જેણે ઇન્દ્રિયોનો પરમ જય કર્યો છે એવા સાધકમોગીએ નિરુપાધિક, પવિત્ર ને મનોહર દેશમાં એકાંતસ્થલે મુગ્ધચર્માદિ યોગ્ય આસનપર સ્વસ્થચિત્તે ઇષ્ટાભિમુખ, પૂર્વાભિમુખ, કિંવા ઉત્તરાભિમુખ બેસી સિદ્ધ આદિ સિદ્ધ થયેલું કોઇ એક આસન કરી, નિત્યપ્રતિ નિયમિતસમયે શ્રદ્ધાપૂર્વક ધારણાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. પોતાના શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા હૃદયાદિ ધ્યેયદેશમાં બ્રહ્મભાવનાપૂર્વક વિષયાંતરના પરિહારદ્વારા ચિત્તને વૃત્તિમાત્રવડે સંગ્રંધ તે ધારણા કહેવાય છે. શ્રીઈશ્વર-ગીતામાં પણ નાંચેના શ્લોકવડે ધારણાનું સ્વરૂપ એવાજ પ્રકારનું કહ્યું છે:—

“ हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वतमस्तके ।

एवमादिप्रदेशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ॥ ”

ભાવાર્થ:—હૃતપદ્મમાં, નાભિમાં, મૂર્ધામાં વા પર્વતના શિખરમાં અને એવાજ અન્ય પ્રદેશોમાં બ્રહ્મભાવનાપૂર્વક ચિત્તને સ્થાપન કરવું તે ધારણા કહેવાય છે.

ધ્યેય દેશ એ પ્રકારના છે, આધ્યાત્મિક ને બાહ્ય. પૃથિવી આદિ પાંચ તત્ત્વો, નાસિકાગ્ર, બ્રૂમધ્ય, નિઘ્નૌગ્ર, નિઘ્નૌમધ્ય, તાલુ, મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂરક-નાભિયક, હૃત્પદ્મ, અનાહતયક, વિશુદ્ધયક, આગાયક, અજરામરયક, મૂર્ધામાં રહેલી જ્યોતિ અને મૂર્ધાથી ઉપર દ્વાદશ અંગુલ એ આધ્યાત્મિક ધ્યેય દેશ જાણવા; અને શ્રીસદ્ગુરુ, શ્રીમહેશ્વર, શ્રીવિષ્ણુ, શિવલિંગ, શાલગ્રામ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ક્રુવ, નક્ષત્ર, દીપશિખા, મણિ, પર્વતનું શિખર, વૃક્ષની શાખા, સમુદ્ર ને આકાશ એ આદિ બાહ્યદેશ જાણવા. શ્રીગરુડપુરાણમાં નીચેના વચનથી જે આધ્યાત્મિક દશ ધારણાઓ કહી છે તે અન્યના ઉપલક્ષણરૂપ જાણવી:—

“પ્રાહ્નાભ્યાં હૃદયે ચાય તૃતીયે ચ તથોરસિ ।

કળ્પે મુલે નાસિકાગ્રે નેત્રમ્બ્રૂમધ્યમૂર્ધસુ ॥

કિચ્ચિત્તસ્યાત્પરસ્મિંશ્ચ ધારણા દશ કીર્તિતાઃ ॥”

ભાવાર્થ:—નાભિયકમાં, હૃત્પદ્મમાં, અનાહતયકમાં, કંઠમાં, નિઘ્નૌના અગ્રભાગમાં, નાસિકાગ્રમાં, નેત્રમાં, બ્રૂમધ્યમાં, મૂર્ધામાં ને મૂર્ધાની ઉપર દ્વાદશ અંગુલના પ્રદેશ જ્યાંસુધી પ્રાણસંહિત સૂક્ષ્મશરીરની દીપશિખાની પેઠે સ્થિતિ હોય છે ત્યાં એમ એ દશ સ્થાનોમાં દશ ધારણાઓ કહી છે.

લિંગશરીરમાં રહેલી ઉષ્ણતા મૂર્ધાની ઉપર દ્વાદશ અંગુલપર પણ અનુભવવામાં આવે છે માટે ત્યાં પણ ધારણા થઈ શકે છે. શ્રીકૂર્મ-પુરાણમાં પણ એ અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો છે:—

“શિશ્વાગ્રે દ્વાદશાઙ્ગુલ્યે કલ્પયિત્વાડય પઙ્કજમ્ ॥”

ભાવાર્થ:—પછી શિખાની ઉપર દ્વાદશ અંગુલપર કમલની રૂપના કરીને ત્યાં ધારણા કરે.

બાહ્ય વિષયમાં કરવાની ધારણા શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:—

“પ્રાણાયામેન પવનં પ્રત્યાહારેણ ચેન્દ્રિયમ્ ।

વર્ષાકૃત્ય તતઃ કુર્યાચ્ચિત્તસ્થાનં શુભાશ્રયે ॥

મૂર્તે ભગવતો રૂપં સર્વોપાશ્રયનિઃસ્પૃહમ્ ।

एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥”

આવાર્થ:—પ્રાણાયામવડે પવનને અને પ્રત્યાહારવડે ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને પછી હિરણ્યગર્ભાદિ શુભ આલંબનમાં ચિત્તવૃત્તિને સ્થાપન કરે. ભગવાનનું સર્વ આશ્રયમાં સ્પૃહાવિનાનું જે સાધારણ છે તેમાં ચિત્તને ધારણ કરવામાં આવે છે આ પણ ધારણા છે.

આ સૂત્રમાં આપેલું ધારણાનું લક્ષણ પ્રથમના પરિચ્છિન્ન યોગના અભિપ્રાયવડે છે. પરમાત્માના અનુગ્રહથી અપરિચ્છિન્નપણાવડે બ્રહ્મમાં ધારણા થાય તેને દેશાલંબનની ધારણાને ઉપયોગ નથી માટેજ શ્રીગરુડપુરાણમાં ધારણાનું નીચે પ્રમાણે અન્ય લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે:—

“પ્રાણાયામૈર્દ્વાદશભિર્યાવત્કાલઃ કૃતો ભવેત્ ।

સ તાવત્કાલપર્યન્તં મનો બ્રહ્મણિ ધારયેત્ ॥”

આવાર્થ:—દ્વાદશ પ્રાણાયામ કરતાં જેટલો કાલ વ્યતીત થાય તેટલો કાલ સાધક પોતાના મનને બ્રહ્મમાં ધારણ કરે.

પૂર્વોક્ત વચનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ધ્યેયમાં લક્ષ્યમાત્ર ચિત્તને સ્થાપન કરવાથી ધારણા થતી નથી, પણ ન્યૂનમાં ન્યૂન દ્વાદશ પ્રાણાયામ કરતાં જેટલો કાલ વ્યતીત થાય તેટલો કાલ ચિત્ત ધ્યેયમાં સ્થાપન થાય ત્યારેજ તે ધારણા કહેવાય. “ધારણા પશ્ચનાઙ્કિકા॥” (પાંચ પડી ચિત્ત ધ્યેયમાં રહે તે ધારણા) આ શ્રીગરુડપુરાણના

વચનમાં જે પાંચ ધડી ચિત્ત ધ્યેયમાં રહે તેને ધારણા કહી છે તે ધારણાના પરિપાકનો વધારેમાં વધારે સમય જાણવો. સાધનસંપન્ન અધિકારી યોગવિત્ સદ્ગુરુના ઉપદેશપ્રમાણે યથાવિધિ યત્ન કરે તો આશરે ચારેક માસમાં તે સિદ્ધ થાય છે. ધારણાના ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોગનું નિષ્પણ શ્રીયોગકૈસ્તુભમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવેલું હોવાથી અત્ર તો માત્ર તેની દિશાજ દેખાડી છે. ૧

એવી રીતે ધારણાના સ્વરૂપને કહીને હવે તેવડે સિદ્ધ થનાર યોગના સાતમા અંગરૂપ ધ્યાનનું નિષ્પણ જગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—યત્ર ચિત્તં ધૃતં તત્ર યા પ્રત્યયાનાં જ્ઞાનદૃષ્ટીનાં એકતાનતા યત્નમનપેક્ષયૈકવિષયતા તત્ ધ્યાનમ્ । યદેવ ધારણાયામવલમ્બનીકૃતં તદાકારાકારિતચિત્તદૃષ્ટિશ્ચેત્ અનન્તરિતા પ્રવહતિ તર્હિ તત્ ધ્યાનમિતિ સ્પષ્ટોઽર્થઃ । एतदेवाह वैष्णवम्—“ तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्यसन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षडभिर्निष्पाद्यते नृप ॥ ” इति ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેમાં (ધારણાના પ્રદેશમાં) વૃત્તિઓની એકાગ્રતા [તે] ધ્યાન [કહેવાય છે.] ૨

વિશેષ્યન:—ધારણાના વિષયને આલંબન કરી રહેલી ચિત્તવૃત્તિ-ઓનો જે સદૃશ પ્રવાહ-એકાગ્રતા-તે ધ્યાન કહેવાય છે. એ ધ્યાનમાં ધ્યેયથી ભિન્ન વિષયને આકારે ચિત્તવૃત્તિ થતી નથી. ધારણામાં વિગતીય-

વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ કરવામાટે પ્રયત્નની અપેક્ષા રહે છે, પણ ધ્યાનમાં તો પ્રયત્નવિના સમ્પત્તિવૃત્તિઓનો પ્રવાહ આક્યા કરે છે. શ્રીવિષ્ણુ-પુરાણમાં પણ શ્રીકેશિધ્વજમુનિએ આંડિકજનકપ્રતિ ધ્યાનનું લક્ષણ એવુંજ કહ્યું છે:—

“તદ્રૂપમત્યયૈકાઙ્ગયસન્તતિશ્ચાન્યનિઃસ્પૃહા ।

તદ્ધ્યાનં પ્રથમૈરક્તૈઃ વદ્ભિર્નિષ્પાદ્યતે નૃપ ॥”

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ! અન્યની સ્પૃહારહિત તે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જે એકાગ્રતાનો પ્રવાહ તે ધ્યાન છે. તે ધ્યાનની સિદ્ધિ પ્રથમનાં છ યોગાંગોથી થાય છે.

ધારણાના પરિચ્છિન્ન વિષયમાંજ સાધકે ધ્યાન કરવું જોઈએ એવો નિયમ સર્વત્ર ન હોવાથી ધ્યાનનું આ લક્ષણ પણ ધારણાના લક્ષણની પેઠે પ્રથમના અભ્યાસવાળામાટે જાણવું.

ચિત્ત ધ્યેયમાં ક્ષણમાત્ર એકાગ્ર થાય તે ધ્યાન નથી. હાદશ પ્રાણાયામજોટલા કાલમાં થનારી જે ધારણા છે તેવી હાદશ ધારણાજોટલા કાલપર્યંત ચિત્ત ધ્યેયમાં એકાગ્ર થાય તે અપકવ ધ્યાનનો કાલ જાણવો. શ્રીગરુડપુરાણમાં પણ નીચેના વચનથી એમજ દર્શાવ્યું છે:—

“તસ્યૈવ બ્રહ્માણિ પ્રોક્તં ધ્યાનં દ્વાદશ ધારણા ॥”

ભાવાર્થ:—હાદશ પ્રાણાયામથી થનારી જે ધારણા છે તેવી હાદશ ધારણા જ્યારે બ્રહ્મમાં થાય ત્યારે તે ધ્યાન કહેવાય છે.

“ધ્યાનં સ્યાત્ શાશ્વિનાદિકં ॥” (ચિત્ત ધ્યેયમાં સાઠ ઘડી સ્થિર થાય તે ધ્યાન છે) એ શ્રીસ્કંદપુરાણનું વચન પરિપક્વધ્યાનના કાલને કહે છે તેથી પૂર્વોક્ત બંને વચનોમાં વિરોધ નથી.

ધ્યાન બે પ્રકારનું છે, સચ્ચ અને નિર્ગુણ. શ્રીવિષ્ણુનું, અશ્વિનું,

સૂર્યનું, બ્રૂમધ્યનું ને પુરુષ ઇત્યાદિનું ધ્યાન સ્વચ્છુધ્યાન કહેવાય છે, અને સત્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મથી પોતાનો અબેદ સ્વીકારી જે ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે ધ્યાન નિર્ગુણધ્યાન કહેવાય છે. ભગવાન યાગવલ્ક્યે એ ધ્યાનોને મુખ્ય સ્વીકારેલાં છે:—

“ અન્યાન્યપિ બહૂન્યાહુધર્યાનાનિ મુનિપુરૂષાઃ ।

મુરુયાન્યેતાનિ ચૈતેભ્યો જઘન્યાનીતરાણિ તુ ॥ ”

ભાવાર્થ:—શ્રેષ્ઠ મુનિઓ બીજાં પણ બહુ ધ્યાનો કહે છે. તેમાં આ ધ્યાનો મુખ્ય છે, અને બીજાં ધ્યાનો તો અનાથી કનિષ્ઠ છે.

ધ્યાનવડે ચિત્તમાંના રાજસતામસસંસ્કારો બલહીન થઈ જાય છે તેથી સાધકયોગીનું ચિત્ત નિર્મલ થાય છે.

સાધકને જાણવાયોગ્ય ધ્યાનોનું નિરૂપણ શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં વિસ્તારથી કરેલું હોવાથી અહિં તેનું વધારે નિરૂપણ કર્યું નથી. ૨

એવી રીતે ધ્યાનના લક્ષણને કહીને હવે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે ધ્યાનના પરિપાકથી સંપાદન થતા યોગના આઠમા અંગરૂપ સમાધિના લક્ષણને કહે છે:—

તદેવાર્થમાત્રનિર્ભાસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ

સમાધિઃ ॥ ૩ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તત્ત્વ એવ ધ્યાનમેવ યદા અર્થમાત્ર-નિર્ભાસં ધ્યેયસારૂપ્યપ્રાપ્ત્યા તદતિરિક્તનિર્માસપરિહારેણ ધ્યેય-સ્વરૂપમાત્રે સ્ફૂર્તિમત્ અતएव સ્વરૂપશૂન્યં સ્વરૂપેણ ધ્યાન-લક્ષણેન શૂન્યં પરિહીનં ધ્યાતૃધ્યાનજ્ઞાનાભ્યાં પ્રચ્યુતં ઇવ ભવતિ

તદા સઃ સમાધિરિત્યુચ્યતે । ઇવશબ્દેન ધ્યેયવૃત્તિસદ્ભાવાત્
ધ્યાનસ્ય સત્તા ઘોતયતિ । અત્રોક્ત—“ તસ્યૈવ કલ્પનાદીનં
સ્વરૂપગ્રહણં હિ યત્ । મનસા ધ્યાનનિષ્પાદ્યં સમાધિઃ સોઽ-
ભિધીયતે ॥ ” ધ્યેયધ્યાનસ્ય ભેદઃ કલ્પના તદ્દીનમિતિ દ્રષ્ટવ્ય-
મ્ । અત્રાયં વિભાગઃ—વિજાતીયવૃત્તિચ્છિન્ના ધારણા ।
અવિચ્છિન્નં ધ્યાનમ્ । તત્ત્વ ધ્યેયધ્યાનધ્યાતૃસ્ફૂર્તિમત્ । તત્
યદા ધ્યેયમાત્રસ્ફૂર્તિમદ્ભવતિ તદા સઃ સમાધિઃ । સ એવ દીર્ઘ-
કાલવ્યાપી સન્ સમ્પ્રજ્ઞાતાલ્લયો યોગઃ । સ યદા ધ્યેયસ્ફૂર્તિ-
શૂન્યો ભવતિ તદા અસમ્પ્રજ્ઞાત ઇતિ દિક્ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તે(ધ્યાન)જ [જ્યારે સાક્ષીમાં] ધ્યેય-
માત્રરૂપે પ્રકાશ પામનારું [અને પોતાના] સ્વરૂપથી
રહિતજેવું [થાય છે ત્યારે] સમાધિ [કહેવાય છે.] ૩

વિવેચનઃ—દીર્ઘકાલપર્યંત, અંતરાયરહિત ને આદરપૂર્વક શ્રી-
સહશુરભ્યે ઉપદેશ કર્યા પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવામાં
આવે છે ત્યારે તે ધ્યાનનો પરિપાક થાય છે. તેમ થવાથી ધ્યાતા, ધ્યાન
ને ધ્યેય એ ત્રિપુટીમાંના ધ્યાતા અને ધ્યાનની પ્રતીતિ ક્ષીણ થઈ
જાય છે, અને તે ધ્યાન સાક્ષીમાં માત્ર ધ્યેયરૂપેજ પ્રકાશ પામનારું
રહે છે, તથા પોતાના સ્વરૂપથી રહિતજેવું થઈ જાય છે, અર્થાત્ જ્યારે
ચિત્તના ધ્યેયસ્વરૂપના આવેશવડે હું અમુક ધ્યેયનું ધ્યાન કરું છું એવી
અન્યવૃત્તિનો ઉદય થતો નથી ત્યારે તે ધ્યાનજ યોગના આઠમા
અંગરૂપ સમાધિ કહેવાય છે. તે કાલે ધ્યાનરૂપ વૃત્તિની સત્તા છતાં પણ
ધ્યાનરૂપ વૃત્તિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી આ સમાધિ ધ્યાનનમ્

સ્વરૂપજ્ઞાનથી વિરહિતજેવો જણાય છે. જેમ સ્વચ્છ સ્ફટિકમણિ જપાપ્રબંધે પ્રતીત થાય છે તેમ એકાગ્ર થયેલી સ્વચ્છ ચિત્તવૃત્તિ ધ્યેયરૂપેજ જણાય છે, ધ્યેયથી પૃથક્ પ્રતીત થતી નથી. વિઝ્ઞાતીય-વૃત્તિથી યુક્ત ચિત્તની એકાગ્રતા તે ધારણા કહેવાય છે, વિઝ્ઞાતીયવૃત્તિથી રહિત ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેય આ ત્રિપુટીનું સ્કુરણ જેમાં હોય છે તે ધ્યાન કહેવાય છે, અને ધ્યેયમાત્રનું જેમાં સ્કુરણ હોય છે તે સમાધિ કહેવાય છે. આ સમાધિ જ્યારે દીર્ઘકાલ સ્થિર થાય છે, અને સમાધિના અવિષય એવા ધ્યેયમાં રહેલા વિષયો જ્યારે પ્રતીત થાય છે ત્યારે તે સંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે, અને જ્યારે પરવૈરાગ્યવડે ધ્યેયની સ્ફૂર્તિથી રહિત થાય છે ત્યારે તે અસંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે. તે સંપ્ર-જ્ઞાતયોગ અને અસંપ્રજ્ઞાતયોગ યોગનાં પૂર્વોક્ત આઠ અંગોનાં ફલ છે.

શ્રીગરુડપુરાણમાં કહેલા ધ્યાનના કાલથી આરમ્ભા કાલની ચિત્ત-ની સ્થિરતાને તેજ પુરાણમાં નીચેના શ્લોકથી સમાધિ કહ્યો છે:—

“ ધ્યાનં દ્વાદશપર્યન્તં મનો બ્રહ્મણિ યોજયેત્ ।

તિષ્ઠેત્તલ્લયતો યુક્તઃ સમાધિઃ સોઽભિધીયતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—સાધક દ્વાદશ ધ્યાનપર્યંત મન બ્રહ્મમાં સ્થિર કરે, અને ધ્યાતા તથા ધ્યાનના લયથી યુક્ત થઈ રહે તે અવસ્થા સમાધિ કહેવાય છે.

શ્રીસ્કંદપુરાણમાં ‘દિનદ્વાદશકેનૈવ સમાધિરિહ મળ્યતે॥’ (દ્વાદશ દિન ચિત્તની સ્થિરતાવડે અહિં સમાધિ કહેવાય છે) એ વચન-વડે આર દિવસ ચિત્તની સ્થિરતા થાય તેને સમાધિ કહ્યો છે તે પરિપક્વ થયેલા સમાધિનો કાલ જણાવે.

આ સૂત્રમાં જેણું સમાધિનું લક્ષણ કહ્યું છે તેણુંજ નીચેના પુરાણવચનમાં પણ કહ્યું છે:—

“તસ્યૈવ કલ્પનાદીનં સ્વરૂપગ્રહણં હિ વત્ ।

મનસા ધ્યાનનિષ્પાદ્યં સમાધિઃ સોઽભિધીયતે ॥”

ભાવાર્થ:—ધ્યેયથી ધ્યાનના ભેદરૂપ કલ્પનાથી રહિત જે મન-
વડે ધ્યેયના સ્વરૂપનું ગ્રહણ છે, તથા જે ધ્યાનવડે સંપાદન કરવાયોગ્ય
છે તે સમાધિ કહેવાય છે.

ધ્યાનના પરિપાકથી જે ધ્યાતાધ્યાનની નિવૃત્તિ કહી તે પોતાનું
કર્તવ્ય સમાપ્ત થયે નિવૃત્ત થનારા કરણના જેવી જાણવી. પોતાનું
કર્તવ્ય સમાપ્ત થયે અચેતન કરણોની નિવૃત્તિ થાય છે એ અર્થ
શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં નીચેના શ્લોકથી કહ્યો છે:—

“ક્ષેત્રજ્ઞઃ કરણી જ્ઞાનં કરણં તદચેતનમ્ ।

નિષ્પાદ્ય મુક્તિકાર્યં વૈ કૃતકૃત્યં નિવર્તતે ॥”

ભાવાર્થ:—કરણવાળો ક્ષેત્રજ્ઞ જ્ઞાનરૂપ છે, અને જે કરણ છે
તે અચેતન છે. તે કરણ સુક્રિતરૂપ કાર્યને સંપાદન કરીને કૃતાર્થ થઇને
નિવૃત્ત થાય છે.

સમાધિના સંબંધમાં જેમને વધારે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે
શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં જોવું. ૩

એ પ્રમાણે સમાધિસહિત યોગનાં આઠ અંગોનું નિરૂપણ કર્યું.
હવે એમાંનાં છેલ્લાં ત્રણ એટલે ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ જેને યોગનાં
અંતરંગ જાણવામાં આવે છે તેની યોગશાસ્ત્રસંમત પરિભાષા કહેવા
ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ॥ ૪ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—एकत्र एकस्मिन् आलम्बने त्रय-

ધારણાધ્યાનસમાધિલક્ષણં ત્રિતયં પ્રવર્તમાનં સંયમ ઇત્યુચ્યતે ૪

સૂત્રાર્થઃ—ત્રણ (ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ)
[જ્યારે] એકત્ર (એકજ વિષયમાં) [કરવામાં આવે છે
ત્યારે તે] સંયમ [કહેવાય છે.] ૪

વિવેચનઃ—આ પાદમાં કહેલાં ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ ત્રણ જ્યારે એકજ ધ્યેયરૂપ વિષયમાં થાય છે ત્યારે તે ત્રણે મળીને સંયમ કહેવાય છે. સંયમ આ સંગ્રા પારિભાષિક છતાં પણ ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ ત્રણે જ્યારે એકજ આલંબનમાં થાય છે ત્યારે ચિત્તનો ધ્યેયમાં સારી રીતે નિરોધ થાય છે એટલે તે સંગ્રા અન્યથા પણ છે. આગળ સંયમવડે ઉપજનારી સિદ્ધિઓનું નિરૂપણ કરવાનું છે, તેમાં સ્થલે સ્થલે ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિનું પુનઃ પુનઃ કથન કરવાથી ગૌરવ થાય તે દૂર કરવા તે ત્રણેની એકતાની સંયમ એવી તાંત્રિકી પરિભાષા કહેવા આ પરિભાષાસૂત્ર રચ્યું છે. હવે પછી જ્યાં જ્યાં અમુક ત્રિષયમાં સંયમ કરવો એવું કથન આવે ત્યાં ત્યાં તે તે ત્રિષયમાં ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ ત્રણેને કરવાનાં છે એમ જાણી રખાવું. ૪

એવી રીતે ધારણાદિ ત્રણની તાંત્રિકી પરિભાષા કહીને હવે તે સંયમના વિજયના શક્તિ નીચેના સૂત્રવડે બગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

તજ્યાત્પ્રજ્ઞાલોકઃ ॥ ૫ ॥

વદ્વોધિની ટીકાઃ—તસ્ય સંયમસ્ય જ્યાત્ સાત્મીકરણાત્
પ્રજ્ઞાયાઃ જ્ઞાતવ્યપ્રવિત્તેકરૂપાયા બુદ્ધેઃ આલેખઃ અતિ-

નૈર્મલ્યં ભવતિ । આન્તિસંશયાદિશૂન્યા ધ્યેયસ્ફૂર્તિર્ભવતીતિ
યાવત્ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેના (સંયમના) જયથી પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ
[થાય છે.] ૫

વિવેચન:—અભ્યાસના બલથી પૂર્વોક્ત સંયમની જેમ જેમ
સ્થિરતા થતી જાય છે તેમ તેમ સમાધિજન્ય પ્રજ્ઞાનું નિર્મલપણું વૃદ્ધિ
પામતું જાય છે, અર્થાત્ તે પ્રજ્ઞામાં ક્રમથી પ્રાંતિ તથા સંશયાદિ મલરહિત
બાહ્ય, અહણ્ય અને અહીત એ ત્રણે સમાપત્તિના વિષયોની યથાર્થ
સ્ફૂર્તિ થાય છે. સંયમના અભ્યાસવડે તે સંયમની સ્વાધીનતા થવાથી
સાતવ્યના વિવેકવાળા બુદ્ધિમાં અતિનિર્મલપણું થવાથી એવી સ્ફૂર્તિ
થાય છે એમ જાણવું. ૫

કયા વિષયમાં વિનિયોગ કરેલા સંયમનું આ ફલ છે એમ
જિજ્ઞાસા થાય તો તેનું ઉત્તર દેહે છે:—

તસ્ય ભૂમિષુ વિનિયોગ: ॥ ૬ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તસ્ય સંયમસ્ય સ્થૂલસૂક્ષ્માદિભેદ-
ભિન્નેષ્વાલમ્બનેષુ સવિતર્કાદ્યવસ્થાસુ વા સોપાનારોહણન્યાયેન
વિનિયોગ: કાર્યં ઇતિ શેષ: । સંયમેન સ્થૂલાં પૂર્વભૂમિં જિત્વા
તદુત્તરાં સૂક્ષ્માં ભૂમિં જિગીપેત્ । ન હિ સ્થૂલમસાક્ષાત્કૃત્ય
સૂક્ષ્મં સાક્ષાત્કર્તું શક્યમિત્યુપદેશ: ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેનો (સંયમનો) ભૂમિઓમાં વિનિયોગ
[કરવો.] ૬

વિવેચન:—પૂર્વોક્ત સંયમનો ફલતિહિમાટે ક્રમપૂર્વક ભૂમિઓ-
માં વિનિયોગ કરવો જોઈએ. જેમ ધનુર્ધર પ્રથમ સ્થૂણપદાર્થને લક્ષ્ય-
રૂપે લઇને તેનો વેધ કરતાં શીખે છે, પછી સૂક્ષ્મપદાર્થને લક્ષ્યરૂપે
લઇ તેનો વેધ કરતાં શીખે છે, અને ત્યારપછી અતિસૂક્ષ્મપદાર્થને
લક્ષ્યરૂપે લઇને તેનો વેધ કરતાં શીખે છે; એમ ક્રમપૂર્વક અભ્યાસ
કરવાથીજ તે પોતાના કાર્યમાં ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિ પામે છે, પણ સ્વ-
સામર્થ્યનો વિચાર કર્યા વિના પ્રથમથીજ સૂક્ષ્મપદાર્થને લક્ષ્યરૂપે ગ્રહણ
કરી તેનો વેધ કરવા લાગે તો તેનામાં સ્થૂળપદાર્થોનો વેધ કરવાનું
બલ નહિ હોવાથી તે સૂક્ષ્મપદાર્થનો વેધ કરી શકતો નથી; તથા ઉચ્ચ
મેડીપર ચઢનાર મનુષ્ય જેમ ક્રમથી પગથીએ પગથીએ ચઢી ઉપર
જાય છે, ઠેકઠો મારીને ઉપર જતો નથી તેમ સાધકયોગીએ પણ
પ્રથમ સ્થૂળવિષયરૂપ પૂર્વભૂમિનો જય કરી પછી સૂક્ષ્મવિષયરૂપ ઉત્તર-
ભૂમિનો જય કરવા યત્ન કરવો, અને તેનો જય કરી સામર્થ્યની
વૃદ્ધિ થયે પ્રાંતભૂમિમાં પહોંચવું. અહિં આલ્સમાપત્તિને પૂર્વભૂમિ
જાણવી, ગ્રહણસમાપત્તિને ઉત્તરભૂમિ જાણવી, ને ગ્રહીતૃસમાપત્તિને
પ્રાંતભૂમિ જાણવી. જે કોઇ સાધક મોહથી પ્રથમજ સૂક્ષ્મવિષયને
ધ્યેયરૂપે લઇ તેમાં સંયમ કરવા માંડે છે તો તેની સંયલક્ષિત સૂક્ષ્મ-
વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી તેથી તે ભૂમિકાનો જય કરી
આગળ વધી શકતો નથી, પણ નિરાશ થઇ પાછો પડે છે માટે
સાધકયોગીએ ક્રમપૂર્વક ભૂમિકાઓમાં જોડાવું. શ્રીગરુડપુરાણમાં પણ
એમજ કહ્યું છે:—

“ સ્થિત્યર્થે મનસઃ પૂર્વે સ્થૂલરૂપં વિચિન્તયેત્ ।

તન્ન તન્નિશ્ચલીભૂતં સૂક્ષ્મેઽપિ સ્થિરતાં વ્રજેત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—મનની સ્થિરતામાટે સાધકયોગી પ્રથમ સ્થૂલરૂપનું ચિંતન કરે. તે સ્થૂલરૂપમાં તે સાધકનું મન બ્યારે નિશ્ચલ થાય છે ત્યારે તે સૂક્ષ્મમાં પણ સ્થિરપણાને પામે છે.

સચ્ચિદાનંદની પ્રતિમાના ધ્યાનમાં નીચે પ્રમાણે ક્રમ જાણવો:—

પ્રથમ આયુધારિવિશિષ્ટ શ્રામહેશ્વરનું વા શ્રીવિષ્ણુનું ધ્યાન કરવું, તેની સિદ્ધિ થયા પછી આયુધરહિત મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું, તે પરિપક્વ થયા પછી અલંકારરહિત તેમના દિઃચશરીરનું ધ્યાન કરવું, તે સિદ્ધ થાય એટલે તેમના ચરણારવિંદનું વા મુખારવિંદનું ધ્યાન કરવું, પછી સ્તોત્ર એટલે તે દેવ હું છું એમ ભાવના કરવી, અને ત્યારપછી માત્ર અહં અહં એટલે હું હું એમ સાંજ્ઞાન્યસત્તાની ભાવના કરવી.

જે ભૂમિ જિતાયેલી હોતી નથી તે દોષ, વ્યાધિ ને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે એમ યોગિજનો કહે છે:—

“ જિતાં જિતાં જનૈર્ભૂમિમારોહેત યથાક્રમમ્ ।

દોષાન્વ્યાર્થીસ્તથા માહમાદત્તે ભૂમિનિર્જિતા ॥ ”

ભાવાર્થ:—યોગાભ્યાસી પૂર્વભૂમિનો સારી રીતે જય કરીને જનૈઃ જનૈઃ યથાક્રમે ઉત્તરભૂમિમાં આરોહણ કરે. નહિ જિતેલી ભૂમિ દોષોને, વ્યાધિઓને તથા મોહને ઉત્પન્નવે છે.

અહિં જે સ્થૂલ ધ્યેયપછી સૂક્ષ્મ ધ્યેયનો ક્રમ ઠલો તે ક્રમ બધાને માટે નિયમરૂપે છે એમ ન જાણવું. શ્રીસદ્ગુરુની તથા શ્રી-પરમાત્માની કૃપાવડે જેમના ચિત્તની પ્રથમજ સૂક્ષ્મધ્યેયમાં સ્થિરતા થઈ હોય તેમણે સ્થૂલ ધ્યેયમાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવા યત્ન કરવો અપેક્ષિત નથી.

સાધકયોગીએ કદા ભૂમિકાનો જય કર્યા પછી કદા ભૂમિકામાં

વિનિયોગ કરવો યોગ્ય છે તે યોતાના શ્રીસદ્ગુરુથી તથા યોતાના યોગાભ્યાસથી દબનો તથા મોહનો નિઃશેષ ત્યાગ કરી જાણવું જોઈએ. યોગવડે યોગ જાણવાયોગ્ય છે એ અર્થ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યો છે:—

“ યોગેન યોગો જ્ઞાતવ્યો યોગો યોગાત્પ્રવર્તતે ।

યોઽપ્યમત્તસ્તુ યોગેન સ યોગે રમતે ચિરમ્ ॥ ”

શ્વાર્થ:—યોગવડે યોગ જાણવાયોગ્ય છે. યોગથી યોગ પ્રવર્તે છે. જે યોગવડે સિદ્ધિની વાંછાથી રહિત છે તે યોગમાં ચિરકાલ રમે છે.

દંભ અને મોહથી જે ક્રમપૂર્વક શ્રુમિકામાં વિનિયોગ કરતો નથી તેને સમાધિજન્ય પ્રચ્છાની નિર્મલતારૂપ ફલ થતું નથી માટે વિવેકી સાધકે દંભાસ્તિ ત્યાગ કરી ધીરજથી ક્રમપૂર્વક શ્રુમિઓમાં વિનિયોગ કરવો. ૬

એ પ્રમાણે સંયમનું શ્રુમિકાક્રમથી અનુપ્રાપ્ત કર્તવ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરી હવે ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ ત્રણ અંગો, યમનિયમાદિ પાંચ અંગો જે યોગનાં બાહ્યરંગ કહેવાય છે તેનાથી વિલક્ષણ છે એમ નીચેના સૂત્રથી નિરૂપણ કરે છે:—

ત્રયમન્તરહ્નં પૂર્વેભ્યઃ ॥ ૭ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—અયં સંયમઃ ધારણાદિત્રયં પૂર્વેભ્યઃ પૂર્વોક્તાન્નેભ્યઃ યમનિયમાદિભ્યઃ અન્તરહ્નં સમાધિસ્વરૂપ-નિષ્પાદના સાક્ષાત્સાધનમિત્યર્થઃ ॥ ૭ ॥

શ્વાર્થ:—[ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ] ત્રણ

પૂર્વથી (પૂર્વનાં પાંચ અંગોથી) [સંપ્રસાતયોગનાં] અંતરંગ [છે.] ૭

વિવેચન:—ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ યોગાંગો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ને ક્ષત્ય હાર એ પૂર્વનાં પાંચ યોગાંગોથી સંપ્રસાતયોગનાં અંતરંગ એટલે સાક્ષાત્ ક્રિયા સમીપનાં સાધન છે. અંતરંગથી વિલક્ષણુ તે બહિરંગ એટલે પરંપરાવડે ક્રિયા દૂરનાં સાધન કહેવાય છે. યમાદિ પાંચ સંપ્રસાતયોગનાં બહિરંગ છે. ધારણાદિ ત્રણ વિવેકખ્યાતિની તથા પરવૈરાગ્યની અપેક્ષાએ અસંપ્રસાતયોગનાં બહિરંગ છે તે હવે પછી કહેવાશે. યમાદિ પાંચ યોગાંગો શરીર, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણુ ને ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારાં તથા ચિત્તની ચંચલતાને શિથિલ કરનારાં છે તેથી સંપ્રસાતયોગના પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ કરી તે દ્વારા તે યોગોપકારક થાય છે. એમ હોવાથી તે અંગો સંપ્રસાતયોગમાં પરંપરાએ ઉપકારક ગણાય છે. ધારણાદિ ત્રણ તો સાક્ષાત્ ઉપકારક છે, કેમકે ધારણાનો પરિપાક તે ધ્યાન, ધ્યાનનો પરિપાક તે સમાધિ અને સમાધિનો પરિપાક તે સંપ્રસાતયોગ હોવાથી તે સર્વનો નિષય એકજ છે. કનિષ્ઠ અને મધ્યમ અધિકારીને તો યોગનાં આઠે અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવાની અપેક્ષા છે, માત્ર ઉત્તમાધિકારીને બહિરંગોના અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી, તેમને તો અંતરંગના અનુષ્ઠાનથીજ સંપ્રસાતયોગની સિદ્ધિ થાય છે. જડભરતાદિની પેઠે જે ઉત્તમાધિકારીનું ચિત્ત પૂર્વકર્મને લીધે સંભમયોગ્ય હોય તેને બહિરંગની આવશ્યકતા નથી. શ્રીગરુડ પુરાણમાં પણ એમજ કહ્યું છે:—

“ આસનસ્થાનવિધયો ન યોગસ્ય પ્રસાધકાઃ ।

વિરમ્બજનનાઃ સર્વે વિસ્તરા દિ મકીર્તિતાઃ ॥

શિશુપાલઃ સિદ્ધિમાપ સ્મરણાભ્યાસગૌરવાત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—આસનના અને સ્થાનના વિધિઓ યોગના અત્યંત ઉપકારક નથી. તે સર્વ વિસ્તારે ઉત્તમાધિકારીને યોગમાં વિલંબ કરનારા કહ્યા છે. સ્મરણના અભ્યાસની મહત્તાથી શિશુપાલ સિદ્ધિ પામ્યો હતો.

એમ હોવાથીજ ઉત્તમાધિકારીને સમાધિના વિઘ્નપણાવડે બાહ્ય કર્મને ત્યાગ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ જોયો સંયમ કરવા અશક્ત છે તેમનેજ અભ્યાસકર્માદિને ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવે છે:—

“ મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત્ત ઊર્ધ્વ ન સંશયઃ ॥

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનઙ્ગય ॥

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે ધનંજય ! મન મારામાંજ ધારણ કર. બુદ્ધિ મારામાં પ્રવેશ કરાવ. શરીરત્યાગપછી તું મારામાંજ નિવાસ કરીશ એમાં સંશય નથી. જો તું મારામાં ચિત્તને સ્થિર સ્થાપવાને સમર્થ ન હોય તો પછી અભ્યાસયોગવડે મને પામવાને ઇચ્છ. જો અભ્યાસ-યોગમાં પણ અસમર્થ હોય તો મારી પ્રીતિને માટે કર્મ કરનારો થા.

ધારણાદિ ત્રણ સંપ્રગાતયોગનાં અંતરંગ હોવાથીજ તેનું આ પાદમાં નિરૂપણ કર્યું છે, અને યમાદિ પાંચ બહિરંગ હોવાથી તેમનું બીજા પાદમાં નિરૂપણ કર્યું છે. ૭

ધારણાદિ ત્રણ સંપ્રજાતયોગનાં અંતરંગ છે એમ કહી હવે અ-
સંપ્રજાતયોગનાં એ બહિરંગ છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

તદપિ બહિરङ्ગं નિર્બીજસ્ય ॥ ૮ ॥

ચન્દ્રિકા ટીકા:—નિર્બીજસ્ય નિરાલમ્બનસ્ય સમાષેસ્તદપિ
યોગાङ्ગત્રયં બહિરङ्ગં પારંપર્યેણોપકારકત્વાત્ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—તે (સંપ્રજાતયોગનાં અંતરંગ ત્રણ) પણ
અસંપ્રજાતયોગનાં બહિરંગ [છે.] ૮

વિરેચન:—ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ ત્રણ સંપ્રજાતયોગ-
નાં અંતરંગસાધન છતાં પણ તેઓ અસંપ્રજાતયોગનાં તો બહિરંગ-
સાધનજ છે. મુખ્ય અંગી જે અસંપ્રજાતયોગ તે ધ્યેયરૂપ આલંબન-
વિનાનો હોવાથી તે બંનેનું સમાનવિષયપણું નથી. જે જેની પછી
હોય તે તેનું અંતરંગસાધન હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. ઈશ્વર-
પ્રણિધાનથી સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે તેથી સમાધિનું ઈશ્વરપ્રણિધાનથી
અનંતરભાવિપણું છતાં પણ તેપ્રતિ તેના અંતરંગપણાનો સ્વીકાર નથી,
કિંતુ જે સાધનનું સાધ્યથી સમાનવિષયપણું હોય તેનુંજ અંતરંગપણું
છે. અહિં તો બંને પ્રકારના અંતરંગપણાનો અભાવ હોવાથી ધારણાદિ
ત્રણનું અસંપ્રજાતયોગપ્રતિ અંતરંગપણું નથી. સ્વત્યાનરૂપ એ ત્રણનો,
સંપ્રજાતયોગની પરિપકવાવસ્થારૂપ વિવેકખ્યાતિના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી
પ્રજ્ઞાની અત્યંતનિર્મલતારૂપ પરવૈરાગ્યની સ્થિરતાવડે નિરોધ થયે સં-
પ્રજાતયોગનો તથા વિવેકખ્યાતિનો પણ નિરોધ થાય છે ત્યારે નિર્બીજ-
સમાધિ અથવા અસંપ્રજાતયોગ થાય છે. એવી રીતે ધારણાદિ ત્રણ
પરંપરાએ એટલે સંપ્રજાતયોગદ્વારા તથા વિવેકખ્યાતિદ્વારા અસંપ્રજાત

યોગને ઉપકારક થાય છે તેથી તે ધારણાદિ ત્રણ અસંપ્રગાતયોગનાં બહિરંગસાધન ગણાય છે, ને પરવૈરાગ્ય એ સાક્ષાત્ ઉપકારક હોવાથી તેનું અંતરંગસાધન ગણાય છે. આ સૂત્રપરની પદબોધિની ટીકા નહિ મળવાથી તે સ્થલે વ્યંદ્રિકા ટીકા મુકવામાં આવી છે. ૮

એવી રીતે યોગનાં અંગોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી હવે અંગ-રૂપ સમાધિના તથા અંગિરૂપ યોગના સ્વરૂપબોધના નિશ્ચયમાટે તે તે અવસ્થામાં રહેલા વિશેષો કહેવાની અપેક્ષા છે. તે વિશેષોના કથનવડે સમાધિરૂપ અંગ તથા યોગરૂપ અંગી એ બંનેનું પ્રયોજન પણ પ્રતિ-પાદિત થશે. શુણના વ્યાપારનું અસ્થિરપણું હોવાથી ત્રિશુણાત્મક ચિત્તની નિરોધક્ષણમાં પણ પરિણામધારા અવશ્ય હોવીજ જોઈએ. તે કાલે તે પરિણામધારા કેવી હશે એમ સાધકયોગીને શંકા થાય તો મગવાનું સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી તેનું ઉત્તર આપે છે:—

**વ્યુત્થાનનિરોધસંસ્કારયોરભિભવપ્રાદુ-
ર્ભાવૌ નિરોધક્ષણચિત્તાન્વયો નિરોધપરિ-
ણામઃ ॥ ૯ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—વિશેષજ્ઞોત્તિષ્ટત્યસ્માદિતિ વ્યુત્થાનં સમ્પ્રજ્ઞાતઃ। નિરુદ્ધયતે યેન સ નિરોધઃ પરં વૈરાગ્યં અસમ્પ્રજ્ઞાતઃ।
इति यावत् । व्युत्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्तमिति भूमित्रयम् ।
निरोधः प्रकृष्टसत्त्वस्याक्रितया चेतसः परिणामः इति वार्तिक-
कृष्णारण्यनम् । तभ्यां जनितौ यौ संस्कारौ तयोः संस्कार-

યોર્યદા યથાક્રમમભિભવપ્રાદુર્ભાવૌ ભવતઃ વ્યુત્થાનનિરોધ-
સંસ્કારયોરભિભવપ્રાદુર્ભાવૌ ભવતઃ इत्यर्थः । તદા ચિત્તં
નિરોધસ્ય અસમ્પન્નાતસ્ય ક્ષણેન અવસરેણ યુક્તં ભવતિ । તસ્ય
ચ નિરોધક્ષણચિત્તસ્ય યઃ અન્વયઃ ઉભયાન્વિતયા ધર્મિમાત્ર-
સ્વરૂપેનાવસ્થાનં સ નિરોધપરિણામઃ । અસ્ય નામાન્તરાણિ
નિર્બીજપરિણામઃ સમાધિપરિણામઃ સ્થૈર્યં ચેતિ દિક્ ॥૯॥

સૂત્રાર્થઃ—વ્યુત્થાનસંસ્કારનો અને નિરોધસંસ્કારનો
[ક્રમથી] અભિભવ અને પ્રાદુર્ભાવ [બ્યારે થાય છે
ત્યારે તે બંને ધર્મની સાથે જો] નિરોધક્ષણવાળા ચિત્તનો
અન્વય [તે] નિરોધપરિણામ [છે.] ૯

વિવેચનઃ—ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૂઢ ને વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓ-
જ વ્યુત્થાન નથી, દિત્તુ અસંપ્રગાતસમાધિની અપેક્ષાએ સંપ્રગાત-
સમાધિ પણ વ્યુત્થાન છે. આ સૂત્રમાં વ્યુત્થાનપદવડે સંપ્રગાતસમાધિ
જણવાનો છે. જેવડે વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે તે જ્ઞાનપ્રસાદ-પર-
વૈરાગ્ય-નિરોધ છે. આ સૂત્રમાંના નિરોધપદવડે અસંપ્રગાતયોગ ગ્રહણ
કરાય છે, પણ તેસાથે સંપ્રગાતયોગ ગ્રહણ કરાતો નથી.

વિવેકપ્ર્યાતિના અનુજ્ઞાનવડે બ્યારે વ્યુત્થાનસંસ્કારનો ક્રમે કરીને
અભિભવ તથા નિરોધસંસ્કારનો ક્રમે કરીને આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે
નિરોધ અવસરવાળા ચિત્તરૂપ ધર્મની પૂર્વોક્ત બંને ધર્મની સાથે
આગ્રયપણારૂપ અન્વય થાય છે તે ચિત્તનો નિરોધપરિણામ-નિરોધ-
કાલનો પરિણામ-છે. સંપ્રગાતાવસ્થામાં અને અસંપ્રગાતાવસ્થામાં
સંસ્કારના અભિભવવડે અને પ્રાદુર્ભાવવડે ચિત્ત સ્વરૂપે જોઈ પામતું નથી.

જેમ અસ્મિતાદિ ઉત્તરકલેશો અવિદ્યારૂપ મૂલવાળા છે, તે અ-
વિદ્યાની નિવૃત્તિમાં તેમની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમની નિવૃત્તિમાં પૃથક્
પ્રત્યક્ષાંતરની અપેક્ષા રહેતી નથી તેમ વ્યુત્થાનપ્રત્યય જેમનું મૂલ છે
એવા સંસ્કારો પણ વ્યુત્થાનપ્રત્યયની નિવૃત્તિમાંજ નિવૃત્ત થાય છે, તેની
નિવૃત્તિમાં નિરોધસંસ્કારની અપેક્ષા કરવાયોગ્ય નથી એમ શંકા થાય
તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે બાણુવું:-નિમિત્તકારણની નિવૃત્તિ કાર્યની
નિવૃત્તિમાં હેતુ નથી. નિમિત્તકારણની નિવૃત્તિથી જે કાર્યનો નાશ માનવા-
માં આવે તો કુંભારના નાશથી ઘડાનો નાશ અંગીકાર કરવો પડશે, જે
અયુક્ત છે. માત્ર ઉપાદાનકારણની નિવૃત્તિમાંજ તેના કાર્યની નિવૃત્તિ
થાય છે. અસ્મિતાદિ ઉત્તરકલેશો અવિદ્યારૂપ ઉપાદાનકારણવાળા છે તેથી
અવિદ્યાની નિવૃત્તિમાં તેમની નિવૃત્તિ સંભવી શકે છે, પણ સંસ્કારો
પ્રત્યય(વૃત્તિ)રૂપ ઉપાદાનકારણવાળા નથી એમ પ્રત્યયનો ચિરકાલ
નિરોધ કર્યા છતાં પણ વર્તમાનમાં સ્મરણના દર્શનથી સિદ્ધ થાય
છે તેથી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ સંસ્કારોની નિવૃત્તિમાટે
નિરોધસંસ્કારોનો સમૂહજ અપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે.

પરવૈરાગ્યવૃત્તિવડે સંપ્રગાતવૃત્તિનો અને પરવૈરાગ્યસંસ્કારોવડે
સંપ્રગાતસંમાધિના સંસ્કારોનો અભિભવ થયે પરવૈરાગ્યના સંસ્કારોનોજ
જે કેવલ આવિર્ભાવ તે નિરોધપરિણામ ક્રિયા ચિત્તની સંસ્કારરોધા
અવસ્થા છે. ૬

એ પ્રમાણે નિરોધપરિણામના સ્વરૂપને કહીને હવે સર્વ પ્રકારે
વ્યુત્થાનસંસ્કારનો અભિભવ થયે બલવાન નિરોધસંસ્કારવડે જે નિરોધ-
ની સ્થિરતા થાય છે તેના સ્વરૂપને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના
સૂત્રથી કહે છે:-

તસ્ય પ્રશાન્તવાહિતા સંસ્કારાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—સંસ્કારાત્ નિરોધવાસનામચયાત્
તસ્ય નિરત્તસમસ્તવ્યુત્થાનસંસ્કારમલસ્ય ચિત્તસ્ય પ્રશાન્ત-
વાહિતા સદૃશપરિણામિતા નિરોધસંસ્કારપરમ્પરામાત્રવાહિતા
વા ભવતિ । અયમેવ નિરોધઃ સ્થૈર્યમિત્યુચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—[નિરોધના] સંસ્કારથી તેની (ચિત્તની)
પ્રશાંતવાહિતા [થાય છે.] ૧૦

વિવેચન:—નિરોધનો પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવાથી તે નિરોધ-
ના સંસ્કારની દૃઢતાથી જેમાંથી વ્યુત્થાનના સંસ્કારરૂપ મલની નિવૃત્તિ
થઈ છે એવા ચિત્તની પ્રશાંતવાહિતા એટલે માત્ર નિરોધસંસ્કારની
પરંપરાને વહન કરનારી સ્થિતિ થાય છે. નિરોધના અભ્યાસવડે તેના
સંસ્કારની દૃઢતાથી ચિત્તની પ્રશાંતવાહિતા થાય છે તેથી અનુમાન
થાય છે કે વ્યુત્થાનની પેઠે નિરોધથી પણ ચિત્તમાં સંસ્કાર પડે છે.
નિરોધના યથાયોગ્ય અભ્યાસદ્વારા ક્રમે કરીને જેમ જેમ વ્યુત્થાન-
સંસ્કારનો અભિભવ તથા નિરોધસંસ્કારનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જાય છે
તેમ તેમ વ્યુત્થાનના હેતુભૂત વ્યુત્થાનસંસ્કાર અત્યંત ન્યૂનબલવાળા
થવાથી તે નિરોધના કારણભૂત નિરોધસંસ્કારનું અત્યંત પ્રાબલ્ય
થવાથી વિચ્છેદના અભાવે ચિત્તની નિરોધધારા સતત ચાલ્યા કરે છે.
નિરોધસંસ્કારના મંદપણામાં વ્યુત્થાનધર્મવાળા સંસ્કારવડે નિરોધધર્મ-
વાળા સંસ્કાર અભિભવ પામે છે. જે ક્ષણે ચિત્ત નિરોધસંસ્કારની
પરંપરાને ધારણ કરે છે તે ક્ષણે પણ ચિત્ત ચલન છે, તોપણ એની
પરિણામમાલાજ સ્થૈર્ય કહેવાય છે. ૧૦

એવી રીતે નિરોધપરિણામને તથા તેની સ્થિરતાને કહીને હવે સંપ્રગાતસમાધિના સમયમાં ચિત્તનો કેવો પરિણામ થાય છે તેનું નીચેના સૂત્રથી નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વાર્થતૈકાગ્રતયોઃ ક્ષયોદયૌ ચિત્તસ્ય સમાધિપરિણામઃ ॥ ૧૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—સર્વાર્થતા નાનાવિધાર્થગ્રાહિતા ચિત્ત-
સ્ય વિશેષરૂપો ધર્મ इति यावत् । एकाग्रता एकस्मिन्नेवात्मने
सदृशपरिणामिता । एतयोर्यदा यथाक्रमं क्षयोदयौ प्रथमोक्त-
स्य धर्मस्यात्यन्ताभिभवो द्वितीयस्य च प्रादुर्भावस्तदा चित्तस्य
समाधिपरिणामो भवति ॥ ११ ॥

સૂત્રાર્થ:—સર્વાર્થતાને અને એકાગ્રતાનો [ક્રમથી]
ક્ષય ને ઉદય [તે] ચિત્તનો સમાધિપરિણામ [છે.] ૧૧

ત્રિવેચન:—નાનાવિધ પદાર્થોને આકારે થવાનો ચિત્તનો ધર્મ
જેને વિશેષરૂપ ધર્મ કહેવામાં આવે છે તે ચિત્તની સર્વાર્થતા છે, અને
નાનાપ્રકારના પદાર્થોને આકારે પરિણામ નહિ પામતાં ધ્યેયરૂપ એક
પદાર્થને આકારે પરિણામ પામવાનો ચિત્તનો ધર્મ એકાગ્રતા છે.
સર્વાર્થતા જેમ ચિત્તનો ધર્મ છે તેમ એકાગ્રતા પણ ચિત્તનો ધર્મ છે.
સત્ વિનાશ પામતું નથી માટે ક્ષયનો અર્થ તિરોભાવ થાય છે, અને
સત્ ઉત્પન્ન થતું નથી માટે ઉદયનો અર્થ આવિર્ભાવ થાય છે. બંન્નારે
વિશેષરૂપ ધર્મનો ક્રમથી તિરોભાવ અને એકાગ્રતારૂપ ધર્મનો આવિર્ભાવ

થાય છે ત્યારે તે બંને ધર્મેસાથે ધર્મીપણાવડે અનુગત ચિત્તનો સમાધિ-
પરિણામ કહેવાય છે. ચિત્તના વિક્ષેપરૂપ ધર્મનો તિરોભાવ એકકાલેજ
થઈ જતો નથી, તેમ ચિત્તમાં એકાગ્રતાધર્મનો આવિર્ભાવ પણ એક-
સમયેજ થતો નથી. લાંબા સમયસુધી યથાવિધિ અભ્યાસ કરવાથી
ક્રમે કરીને ચિત્તના વિક્ષેપરૂપ ધર્મનો તિરોભાવ અને એકાગ્રતારૂપ ધર્મનો
આવિર્ભાવ થાય છે. એવી રીતે ક્રમથી તિરોભાવ પામતા વિક્ષેપરૂપ ધર્મ-
સાથે તથા આવિર્ભાવ પામતા એકાગ્રતારૂપ ધર્મસાથે જે કાલે ચિત્તનો
ધર્મીપણાવડે સંબંધ હોય છે તે કાલે ચિત્તનો સમાધિપરિણામ છે
એમ કહેવાય છે.

નિરોધપરિણામમાં ચિત્તનો બ્યુત્થાનસંસ્કારના અભિભવની
સાથે અને નિરોધસંસ્કારના પ્રાદુર્ભાવની સાથે સંબંધ હોય છે, અને
આ સમાધિપરિણામમાં ચિત્તનો વિક્ષેપરૂપ ધર્મના તિરોભાવસાથે અને
એકાગ્રતારૂપ ધર્મના આવિર્ભાવસાથે સંબંધ હોય છે, એટલો એ બંનેમાં
ભેદ હોવાથી તે બંને એક નથી. ૧૧

એ પ્રમાણે ચિત્તના સમાધિપરિણામના સ્વરૂપને કહીને હવે
ચિત્તના એકાગ્રતાપરિણામના સ્વરૂપને કહે છે:—

તતઃ પુનઃ શાન્તોદિતૌ તુલ્યપ્રત્યયૌ
ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ ॥ ૧૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—શાન્તઃ અતીતઃ । ઉદિતઃ વર્તમાનઃ ।
તુલ્યૌ એકવિષયત્વેન સદૃશૌ । યદિ ચિત્તસ્ય શાન્તોદિતૌ
તુલ્યૌ પ્રત્યયૌ ક્રમેણ ભવતસ્તદા તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ સિદ્ધ-

તિ । અવિચ્છેદેનૈકવિષયકં વૃત્તિદ્વયમેકાગ્રતાશ્રયઃ પરિણામ
 इत्यर्थः । इयमेकाग्रता द्वादशगुणा चेत् धारणा । तद्द्वादश-
 गुणं ध्यानम् । तद्द्वादशगुणः समाधिस्तद्द्वादशगुणः सम्प-
 ज्ञातो योग इति भेदः ॥ १२ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[વિક્ષિપ્તપણુનો નિઃશેષ તિરોભાવ થયા]
 પછી પુનઃ અતીત અને વર્તમાન [એ બંને] સમાનપ્રત્યય
 [થાય ત્યારે તે] ચિત્તનો એકાગ્રતાપરિણામ [છે.] ૧૨

વિવેચનઃ—ચિત્તના વિક્ષિપ્તપણુનો નિઃશેષ તિરોભાવ થયા
 પછી તથા એકાગ્રતાની સારી રીતે સિદ્ધિ થયા પછી સમાહિતચિત્તનો
 પૂર્વપ્રત્યય (પ્રથમની વૃત્તિ) શાંત થાય, તથા ઉત્તરપ્રત્યય (અન્યવૃત્તિ)
 તેના જેવોજ ઉદય પામે, અને સમાહિતચિત્ત તે બંને વૃત્તિમાં સમાધિના
 બ્રંશપર્યંત અનુગત રહે તે ધર્મો એવા ચિત્તનો એકાગ્રતાપરિણામ
 કહેવાય છે. એકાગ્રતાકાલે એટલે સંપ્રજાતસમાધિના પરિપાકકાલે
 ચિત્તની જે પૂર્વવૃત્તિ અતીતાવસ્થાને પામી હોય તેના જેવીજ ઉત્તર-
 વૃત્તિ વર્તમાન હોય છે. એમ પૂર્વપૂર્વ વૃત્તિથી ઉત્તરઉત્તર વૃત્તિનું તે
 સમાધિની નિવૃત્તિપર્યંત સાદૃશ્ય હોય છે, વચ્ચે વિન્નતીય વૃત્તિવડે
 વિચ્છેદ હોતો નથી. એવી રીતે ચિત્ત સજ્જતીય વૃત્તિઓના અવિચ્છિન્ન
 પ્રવાહમાં અનુગત રહે છે ત્યારે તે ચિત્તનો એકાગ્રતાપરિણામ છે એમ
 કહેવાય છે. સમાધિપરિણામમાં વિક્ષેપરૂપ ધર્મના તિરોભાવસાથે અને
 એકાગ્રતારૂપ ધર્મના આવિર્ભાવસાથે ચિત્તનો સંબંધ હોય છે, અને
 આમાં અતીત તથા વર્તમાન એવી બે સજ્જતીય વૃત્તિઓસાથે ચિત્તનો
 સંબંધ હોય છે, એટલે બંનેમાં ભેદ છે, અર્થાત્ સમાધિપરિણામ એ

સંપ્રસાતયોગના આરંભરૂપ છે, અને એકાગ્રતાપરિણામ તે સંપ્રસાત-
યોગના પરિપાકરૂપ છે. એવી રીતે ચિત્તના પરિણામોના કથનવડે
યોગનું તથા તેના અંગરૂપ સમાધિનું વિલક્ષણપણું દેખાડયું. આ દિશાવડે
વ્યુત્થાનકાલના ચિત્તના પરિણામોનું પણ વ્યાખ્યાન થઇ ગય છે.

યોગમણિપ્રભા, ભોજવૃત્તિ, ચંદ્રિકા અને પદ્મોષિનીમાં
“શાન્તોદિતૌ તુલ્યપ્રત્યયૌ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ ॥” એવો
સૂત્રપાઠ છે, અને તેમને મતે “અતીત તથા વર્તમાન સમાનપ્રત્યય
તે ચિત્તને એકાગ્રતાપરિણામ છે” એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે.
તેઓને મતે આ એકાગ્રતાપરિણામ ધારણાનું પૂર્વરૂપ છે, એટલે કે
એકાગ્રતા દાદશગુણી અધિક થાય તે ધારણા છે. ધારણા દાદશગુણી
અધિક થાય તે ધ્યાન, દાદશગુણુ ધ્યાન તે યોગાંગસમાધિ, અને
દાદશગુણુ સમાધિ તે સંપ્રસાતયોગ છે એમ તેઓમાં કાલવડે થનારો
ભેદ છે. ૧૨

એવી રીતે ત્રણ સૂત્રોથી યોગાંગ સમાધિનો અંગી એવા બંને પ્રકાર-
ના યોગથી ભેદ દેખાડ્યો. હવે “પરિણામત્રયસંયમાદતીતાનાગત-
જ્ઞાનમ્ ॥” એ આ પાદમાંના સોળમા સૂત્રમાંના પરિણામત્રય એ
પદનો અર્થ સમજાવવામાટે તથા સમગ્ર વિશ્વનું ક્ષણપરિણામીપણું
દેખાડી વૈરાગ્યાગ્નિને પ્રબ્ધવલિત કરવામાટે ભગવાન્ સૂત્રકાર ચિત્તની
પેઠેજ ભૂતોમાં અને ઇન્દ્રિયોમાં અતિદેશવડે પરિણામોને દેખાડે છે:—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्था-

परिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

पदबोधिनी टीका:—एतेन चित्तपरिणामकथनेन भूतेषु

પૃથિવ્યાદિષુ ઇન્દ્રિયેષુ ચ ચક્ષુરાદિષુ યે ધર્મલક્ષણા લક્ષણ-
લક્ષણા અવસ્થાલક્ષણાશ્ચ પરિણામાઃ સન્તિ તેઽપિ વ્યાખ્યાતાઃ
કથિતાઃ । તથાહિ-મૂલલક્ષણસ્ય ધર્મિણઃ પિણ્ડરૂપધર્મ-
પરિત્યાગેન ઘટરૂપધર્માન્તરોત્પત્તિર્ધર્મપરિણામઃ । લક્ષયતિ
કાર્યરૂપં ધર્મં વ્યાવર્તયતીતિ લક્ષણં કાલત્રયમ્ । તન્ન કાલત્રયં
અતીતોઽધ્વા વર્તમાનોઽધ્વાઽનાગતોઽધ્વા ચેતિ ક્રમાદુચ્યતે ।
તત્ર યો ઘટસ્થાનાગતાધ્વપરિત્યાગેન વર્તમાનાધ્વમવેશસ્તત્-
પરિત્યાગેન ચાતીતાધ્વપરિગ્રહઃ સ તસ્ય લક્ષણપરિણામઃ ।
એવં લક્ષણપરિણામસ્ય તદવચ્છિન્નધર્મસ્ય વા યા નવઃવપુરા-
તનત્વાદિવ્યવહારહેતુતા સોઽવસ્થાપરિણામઃ । એવં પ્રતિલક્ષણ-
પરિણામિનો ભાવા ક્રુતે ચિત્તિશક્તેરિતિ યોગશાસ્ત્રમતમ્ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થઃ—આવડે (પૂર્વોક્ત પ્રતિપાદનવડે) ભૂતોમાં
અને ઇન્દ્રિયોમાં ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થા-
પરિણામનું વ્યાખ્યાન થઇ ગયું. ૧૩

વિવેચનઃ—તવમા સૂત્રથી માંડીને આરમા સૂત્રપર્યંત ચિત્તના
પરિણામોનું જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે પ્રતિપાદનવડે પૃથિવી, જલ,
તેજ, વાયુ તે આકાશ એ પાંચ ભૂતોમાં તથા પાંચ યાનેન્દ્રિયો, પાંચ
કર્મેન્દ્રિયો તે મન એ એકાદશ ઇન્દ્રિયોમાં ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ
અને અવસ્થાપરિણામનું વ્યાખ્યાન પણ થઇ ગય છે. યોગસિદ્ધાંતપ્રમાણ
પુરુષથી બિન્ન પ્રકૃતિ આદિ સર્વ પદાર્થો લક્ષણપરિણામી છે તેથી ભૂતો
અને ઇન્દ્રિયોની જે પ્રકૃતિ, મહતત્ત્વ અને અહંકારમાં પણ પૂર્વોક્ત

ત્રણ પરિણામો રહેલા છે. જૂનો અને ઇદ્રિયો વિકારરૂપ હોવાથી એથો તત્ત્વાંતરપરિણામ તેમાં નથી, ને પ્રકૃતિ, મહત્તર, અહંકાર ને તન્માત્રામાં તે પરિણામ છે; એ અસાધારણ આશ્ચર્યથીજ અહિં “પ્રકૃતિ આદિમાં” એમ કહ્યું નથી. ધર્મ પોતાને સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહે, અને તેમાં પૂર્વધર્મનો તિરોભાવ થઇ અન્યધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે ધર્મનો ધર્મપરિણામ કહેવાય છે. જેમ મૃત્તિકારૂપ ધર્મમાં પિંડરૂપ પૂર્વધર્મનો તિરોભાવ થઇ ઘટરૂપ ધર્માતરનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, પિંડરૂપ પૂર્વધર્મસાથે તથા ઘટરૂપ ઉત્તરધર્મસાથે મૃત્તિકારૂપ ધર્મ સંબંધયુક્ત છે તેથી તે મૃત્તિકારૂપ ધર્મનો ધર્મપરિણામ કહેવાય છે. ધર્મ પોતાને સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહી અનાગત અવસ્થામાંથી વર્તમાન અવસ્થાને પામે વા વર્તમાન અવસ્થામાંથી અતીત અવસ્થાને પામે તે ધર્મનો લક્ષણપરિણામ કહેવાય છે. જ્યારે મૃત્તિકાનો પિંડરૂપ ધર્મ તિરોભાવ પામી ઘટરૂપ ધર્મ આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે સત્નો વિનાશ ન હોવાથી પિંડરૂપ ધર્મનો અત્યંત નાશ થઈ જતો નથી, કિંતુ તે ધર્મ માત્ર તિરોભાવ પામે છે, અને અસત્ની ઉત્પત્તિના અસંભવ હોવાથી ઘટરૂપ ધર્મ નવો ઉપજતો નથી, પણ પ્રાદુર્ભાવજ પામે છે. અહિં લક્ષણશબ્દનો અર્થ ત્રણ પ્રકારના અધ્વા (કાલ) એવો થાય છે. અનાગતાધ્વા, વર્તમાનાધ્વા ને અતીતાધ્વા એ ત્રણ પ્રકારના અધ્વાનાં નામ છે. પૂર્વોક્ત દષ્ટાંતમાં પિંડરૂપ ધર્મ પોતાના વર્તમાનાધ્વાને લજીને અતીતાધ્વાને પામે છે, અને ઘટરૂપ ધર્મ પોતાના અનાગતાધ્વાને લજીને વર્તમાનાધ્વાને પામે છે તેથી તે ધર્મનો લક્ષણપરિણામ ગણાય છે. લક્ષણપરિણામનો જે અવસ્થારૂપ પરિણામ તે અવસ્થાપરિણામ કહેવાય છે; જેમકે વર્તમાનાધ્વાયુક્ત ઘટરૂપ ધર્મમાં નવાપણારૂપ તથા જૂનાપણારૂપ જે અવસ્થાનો ભેદ થાય છે તે ઘટરૂપ ધર્મનો

લક્ષણપરિણામરૂપ વર્તમાન અધ્વાનો અવસ્થાપરિણામ છે.

નવમા સૂત્રમાં ચિત્તનો જે નિરોધપરિણામ કહ્યો છે તે ચિત્તનો ધર્મપરિણામ બલુવો. એ સૂત્રમાં જોકે વ્યુત્થાનસંસ્કારનો તિરોભાવ ને નિરોધસંસ્કારનો પ્રાદુર્ભાવ કહ્યો છે, વ્યુત્થાનનો તિરોભાવ ને નિરોધનો પ્રાદુર્ભાવ કહ્યો નથી, કિંતુ અર્થથી તેમની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી વ્યુત્થાનરૂપ ચિત્તનો ધર્મ તિરોભાવ પામે છે, અને નિરોધરૂપ ચિત્તનો ધર્મ આવિર્ભાવ પામે છે એમ પણ ગ્રહણ થાય છે. એવી રીતે એ જે ધર્મસાથે ચિત્તરૂપ ધર્મિની સંબંધ છે તેથી તે સૂત્રમાં ચિત્તનો ધર્મ-પરિણામ કહેલો છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી એજ સૂત્રમાં લક્ષણપરિણામ પણ દેખાડેલો છે. ચિત્તનો નિરોધરૂપ ધર્મ પ્રાદુર્ભાવકાલે અનાગત અધ્વાને સ્થળ વર્તમાન અધ્વાસાથે સંબંધ પામે છે એમ તે નિરોધરૂપ ધર્મનો બંને અધ્વાસાથે સંબંધ હોય છે, અને વ્યુત્થાનરૂપ ધર્મ પણ તિરોભાવકાલે વર્તમાન અધ્વાને સ્થળે અતીત અધ્વાસાથે સંબંધ પામે છે તેથી તે વ્યુત્થાનધર્મનો પણ બંને અધ્વાસાથે સંબંધ હોય છે. એ પ્રમાણે વ્યુત્થાનરૂપ ધર્મ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહે છે, ને વર્તમાન લક્ષણ-અતીત અધ્વાસાથે સંબંધ પામે છે, અને તે નિરોધરૂપ ધર્મ પણ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહી અનાગત તથા વર્તમાન અધ્વાસાથે સંબંધ પામે છે તેથી તે ધર્મોના તે લક્ષણપરિણામ છે એ સ્પષ્ટ છે. એવી રીતે એ સૂત્રવડે ચિત્તના ધર્મપરિણામ તથા લક્ષણપરિણામ દેખાડેલા છે. લક્ષણપરિણામના અવસ્થાપરિણામને “જ્ઞસ્ય પ્રજ્ઞાન્ત-વત્કિલા સંસ્કારાત્ ॥” એ સૂત્રમાં દેખાડેલ છે. નિરોધસંસ્કારનું બલવાનપણું ને વ્યુત્થાનસંસ્કારનું દુર્બલપણું એ તેમની અવસ્થાઓ છે, નિરોધસંસ્કાર વર્તમાન અધ્વામાં રહીને બલવાનપણાંરૂપ અવસ્થા-સાથે સંબંધ પામે છે, અને વ્યુત્થાનસંસ્કાર વર્તમાન અધ્વામાં

રહીને દુર્વલપણાદિ અવસ્થાસાથે સંબંધ પામે છે. એવી રીતે વર્તમાન અધ્વાદિ લક્ષણપરિણામવાળા ચિત્તધર્મોનો અવસ્થાપરિણામ એ સૂત્રમાં દેખાડયો છે. એ પ્રમાણે ચિત્તના સમાધિપરિણામને કહેનારા સૂત્રની તથા ચિત્તના એકાગ્રતાપરિણામને કહેનારા સૂત્રની પણ નવમા સૂત્રપ્રમાણે અવસ્થા જાણવી.

પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રકૃતિથી માંડીને સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થો ધર્મ, લક્ષણ ને અવસ્થા પરિણામવાળા છે. તેમાં આ સૂત્રમાં પાંચ જુતો અને અગ્નિઆર ઈન્દ્રિયોમાં એ ત્રણ પરિણામો કેવી રીતે થાય છે તે નિરૂપણ કરવાનું છે. જુતનું જે કાર્ય હોય તે ભૌતિક કહેવાય છે. મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનાં સરીરો તથા ઘટાદિ પદાર્થો ભૌતિક છે. તે પૃથિવી આદિ જુતોરૂપ ધર્મોના ધર્મપરિણામ છે. જુતોનાં પરમાણુઓ જ્યારે પોતાને રૂપે હોય છે ત્યારે તેઓ એક પ્રકારના આકારવાળા તથા ગુણોવાળા હોય છે, અને જ્યારે તેઓ મનુષ્યાદિના સરીરરૂપે વા ઘટાદિરૂપે પરિણામ પામે છે ત્યારે તેઓ જીવ પ્રકારના આકારવાળા તથા ગુણોવાળા દેખાય છે તેથી મનુષ્યાદિનાં સરીરોના તથા ઘટાદિના ઉપાદાનકારણરૂપ પરમાણુઓના મનુષ્યાદિનાં સરીરોરૂપ વા ઘટાદિરૂપ પરિણામ થવો એ તેમનો ધર્મપરિણામ કહેવાય છે, કારણકે તે પરમાણુઓ સ્વસ્વરૂપે વિજ્ઞાન રહીને પોતાના પૂર્વધર્મોના ત્યામ કરીને અન્ય ધર્મની સાથે સંબંધ પામેલા હોય છે. મનુષ્યાદિ વા ઘટાદિ આકાર થતા પહેલાં પરમાણુઓના જે ધર્મો હતા તે વર્તમાન અધ્વામાં હતા, તે તેમનો મનુષ્યાદિ વા ઘટાદિ આકાર થયા પછી અતીત અધ્વાસાથે સંબંધવાળો થયા, એ તેનો (ધર્મનો) લક્ષણપરિણામ છે. વર્તમાન અધ્વાસાથે સંબંધ પામેલાં મનુષ્યાદિનાં બાહ્ય, કોમાર, યૌવન ને વાર્ધક્ય એ અવસ્થાપરિણામ છે. ઘટાદિ પદાર્થોનું ઉત્પન્ન થયા પછી અન્ય કણથી જોડાઈને

નવાખર્ણુ મટીને જૂનાપણું થતું જાય છે તે ઘટાદિરૂપ ધર્મના વર્તમાન અધ્વરૂપ લક્ષણુનો અવસ્થાપરિણામ છે. જલમાં રસશેત્યાદિરૂપ ધર્મપરિણામનો, તે ધર્મના લક્ષણુપરિણામનો ને તે લક્ષણુપરિણામના અવસ્થાપરિણામનો; તેજમાં દાહપ્રકાશરૂપ ધર્મપરિણામનો, તે ધર્મના લક્ષણુપરિણામનો ને તે લક્ષણુપરિણામના અવસ્થાપરિણામનો; વાયુમાં સ્પર્શગતિરૂપ ધર્મનો, તે ધર્મના લક્ષણુપરિણામનો ને તે લક્ષણુપરિણામના અવસ્થાપરિણામનો; તથા આકાશમાં શબ્દરૂપ ધર્મપરિણામનો, તે ધર્મના લક્ષણુપરિણામનો ને તે લક્ષણુપરિણામના અવસ્થાપરિણામનો સદ્ભાવ જાણવો. ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોમાં પણ પોતપોતાના નીલાદિ વિષયનું જે આલોચન તે તેમનો ધર્મપરિણામ છે. તે ધર્મનો અતીતાદિ અધ્વાસાયે ક્રમથી સંબંધ થાય તે તેમનો લક્ષણુપરિણામ છે, ને તે ધર્મના વર્તમાન અધ્વરૂપ લક્ષણુપરિણામમાં જે સ્ફુટપણું તથા અસ્ફુટપણું તે અવસ્થાપરિણામ છે. ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોમાં એ ત્રણ પ્રકારના પરિણામો ક્ષણે ક્ષણે થયા કરે છે. તન્માત્રાઓ, અહંકાર, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિમાં પણ એ ત્રિવિધ પરિણામો વિદ્યમાન છે. તેમાં પાંચ જૂતોનાં આજુઓ એ તન્માત્રાઓનો ધર્મપરિણામ છે, તન્માત્રાઓ અને અગીઆર ઇન્દ્રિયો એ અહંકારનો ધર્મપરિણામ છે, અહંકાર એ મહત્ત્વનો ધર્મપરિણામ છે, અને મહત્ત્વ એ પ્રકૃતિનો ધર્મપરિણામ છે. ધર્મનો એ ધર્મપરિણામમાં પૂર્વની પેઠે લક્ષણુપરિણામ તથા લક્ષણુપરિણામમાં પૂર્વની પેઠે અવસ્થાપરિણામ જાણવો. “**चलं च गुणवृत्तम् ॥**” (યુજોનો સ્વભાવ ક્ષણુપરિણામી છે) એ ચોમનો સિદ્ધાંત છે. તે સિદ્ધાંતપ્રમાણે પ્રકૃતિથી માંડીને સ્થૂલજૂતો તથા સૂક્ષ્મજૂતો કાર્યોપર્યંતના સર્વ પદાર્થોમાં ત્રણ પ્રકારના પરિણામો નિરંતર જોવા કરે છે. જેમ રાજાના પ્રામાણિક દાસો પોતાના રાજાના કાર્ય-

માટે નિરંતર વ્યાપકવાળા રહે છે તેમજ પુરુષના દાસસ્થાનીય પૂર્વોક્ત સર્વ પદાર્થો પુરુષને માટે પ્રતિક્ષણે ત્રિવિધ પરિણામ પામ્યા કરે છે. બેવી રીતે સકલ વિશ્વ ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારું હોવાથી વિવેકીને તેમાં નિત્યપણાની બુદ્ધિ રાખવી એમ નથી.

લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામ વસ્તુતાએ ધર્મીના હોવાથી તે બંનેનો ધર્મપરિણામમાં સમાવેશ થઇ શકે છે, છતાં આ સ્વભાવે જો ત્રણ પરિણામો કહ્યા છે તે બ્રહ્મણ્યવસિષ્ઠન્યાયે કરીને વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે છે એમ બાણુવું.

ધર્મપરિણામમાં ધર્મી એક ધર્મીના ત્યાગ કરીને બીજા ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે તેથી તે ધર્મપરિણામમાં ધર્મી બંને વેલાએ સ્વસ્વરૂપે વિદ્યમાન હોય છે; જેમ પૂર્વકાલે કહાને આકારે રહેલું સોનું ઉત્તરકાલે કુંડલને આકારે પરિણામ પામે છે ત્યારે સોનારૂપ ધર્મનિર્મલ ધર્મરૂપ પરિણામ થયેા કહેવાય છે. તે બંને વેલાએ ધર્મરૂપ સોનું તો તેનું તેજ છે તોપણ તેમાં ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ થયા કરે છે માટે તે ધર્મીઓ કિંવા અંતિમધર્મી જે પ્રકૃતિ તે કૃતસ્થનિત્ય નથી, માત્ર પુરુષજ કૃતસ્થનિત્ય છે; પ્રકૃતિ નિત્ય છે ખરી, પણ તે પરિણામિનિત્ય છે, કૃતસ્થનિત્ય નથી. પ્રકૃતિનાં કાર્યો અનિત્ય છે, છતાં તે આકાશ-પુષ્પનાં જેવાં અત્યંત અસત્ નથી, કેમકે તેમ હોય તો તેની પ્રતિતિ ન થતી બોધ્યે.

ધર્મીની પેઠે ધર્મ પણ નિત્ય છે, કેમકે તેમ હોય તોજ તે ધર્મ સ્વસ્વરૂપે વિદ્યમાન રહીને અનાગત અધવાના સંબંધને ત્યજીને વર્તમાન અધવાસાથે, હજી વર્તમાન અધવાના સંબંધને ત્યજીને અગતીય અધવાસાથે સંબંધ પામી શકે. બે તે ધર્મ આવિર્ભાવના સમયમાં નવેજી ઉત્પન્ન થયેા હોય, અને સિસેભાવના સમયમાં નાશ પામી

જતો હોય તો તેનો બંન કાલસાથે સંબંધ સંભવી શકે નહિ. એવી રીતે લક્ષણપરિણામથી ધર્મનું પણ નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. ધર્મના નિત્યપણામાં ચિત્તધર્મોનું ઉદાહરણ લઈએ. યગદત્તનું ચિત્ત જ્યારે કોઈ એક સ્ત્રીપ્રતિ રાગવાળું હોય છે ત્યારે તેનો તે રાગ વર્તમાનકાલ-સાથે સંબંધવાળો છે તેથી કાંઈ એમ સિદ્ધ થતું નથી કે તેનું ચિત્ત અન્ય સ્ત્રીઓપ્રતિ વેગાગ્રવાળું છે. રાગ વર્તમાનકાલસાથે સંબંધવાળો હોવાથી તેના ચિત્તનો દ્રેષ ભવિષ્યકાલસાથે સંબંધવાળો નથી એમ પણ ન કહેવાય. એકજ ચિત્તમાં એકજ કાલે બે વૃત્તિઓ પ્રધાન ન હોઈ શકે તેથી જ્યારે રાગ પ્રધાનપણે વર્તે તો હોય છે ત્યારે દ્રેષ અનાગત અવસ્થામાં રહેલો હોય છે, પણ તેનો અત્યંતાભાવ થયેલો હોતો નથી, કેમકે તેમ થયેલ હોય તો પુનઃ તેનો કોઈ કાલે પ્રાદુર્ભાવ થઈ શકે નહિ, કિંતુ અન્ય વેલાએ તેના ચિત્તમાં દ્રેષનો આવિર્ભાવ પણ જણાય છે. એવી રીતે એકની પ્રધાનાવસ્થારૂપ વર્તમાનાવસ્થા હોય ત્યારે કોઈની અતીતાવસ્થા ને કોઈની અનાગતાવસ્થા હોય છે.

લક્ષણપરિણામમાંના એક લક્ષણપરિણામની એક કાલે અભિવ્યક્તિ હોય છે, પણ સર્વની હોતી નથી. શ્રીપંચશિખાચાર્યે પણ નીચેના વચનથી એમજ કહ્યું છે:—

“રૂપાતિશયા વૃષ્યતિશ્ચવાશ્ચ પરસ્પરેણ વિરુદ્ધ્યન્તે
સામાન્યાનિ ત્વતિશયૈઃ સહ પ્રવર્તન્તે ॥”

અર્થવાર્ષ:—રૂપના અતિશય અને વૃત્તિના અતિશય પરસ્પરવચે વિરોધ પામે છે, અને સામાન્યો તો અતિશયોસાથે પ્રવર્તે છે.
અવસ્થાપરિણામમાં પ્રતિક્ષણે તે અવસ્થાએના બેદની ધારા ચાલ્યા કરે છે, પણ ધર્મોતો તેનો તેજ રહે છે, તેનો બેદ જોતો નથી. ૧૩

એવા રીતે ત્રિવિધ પરિણામોને કહીને હવે જે ધર્મોના આ ત્રિવિધ પરિણામો થાય છે તે ધર્મોનું સ્વરૂપ નાએના સૂત્રથી દેખાડે છે:-

શાન્તોદિતાવ્યપદેશ્યધર્માનુપાતી ધર્મી ॥૧૪॥

પદબોધિની ટીકા:—શાન્તાઃ કૃતવ્યાપારા અતીતાઃ ।
 ઉદિતાઃ વ્યાપારાવિષ્ટા વર્તમાનાઃ । અવ્યપદેશ્યાઃ શક્તિરૂપેણ
 ધર્મિષુ સ્થિતા અનાગતાઃ । એતે પુનરત્યન્તસૂક્ષ્મતયા ધર્મિણો
 ધર્માન્તરાદ્વા ભેદેન વ્યપદેષ્ટુમશક્યાઃ । તદ્મુકમિતિ નામગ્રાહં
 વર્ણયિતુમશક્યા इत्यर्थः । एतस्माच्च कारणात्सर्वं कार्यं कारणे
 શક્તિરૂપેણાવસ્થિતત્વાદવ્યપદેશ્યં કારણમાત્રસંભાવિતં ચેતિ
 સર્વં કારણં સર્વકાર્યશક્તિમદિત્યનુમીયતે । દૃશ્યતે હિ દાવ-
 દગ્ધવેત્રવીજાત્ કદલીકાણ્ડોત્પત્તિઃ । ન હિ તત્રાસત ઉદ્ભવઃ
 સંભવતિ । દેશકાલાકારકર્માદીનામભિવ્યજ્ઞકાનાં વૈચિત્ર્યા-
 દેવ ક્વચિત્ કિંચિદુદ્ભવતિ કિંચિદ્ નોદ્ભવતીતિ કાર્યકારણ-
 વ્યવસ્થાયાઃ સ્થિતિર્દૃઢીયતે । યોગિનાં તુ દેશાદિપ્રતિબન્ધકા-
 ભાવાત્ સર્વસ્માદેવ સર્વસમુદ્ભવઃ પ્રચ્છાયાતે । તાનેતાન્
 શાન્તોદિતાવ્યપદેશ્યાન્ ધર્માન્ યોગ્યતાવચ્છિન્ના શક્તિરનિર્ણ-
 ઘટીયન્નવદનુપતતિ અન્વેતિ યઃ સોઽનુપાતી ધર્મીત્યનુભૂય-
 તામ્ । યયા મૃત્સુવર્ણાદિશ્ચૂર્ણપિઙ્ગવટરુચકાચન્વયી તથાઽન્યેઽ-
 પીતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—અતીત, વર્તમાન તથા અનાગત ધર્મમાં [આશ્રયરૂપે] અન્વય પામીને રહેનાર [તે] ધર્મી [છે.] ૧૪

વિચેચન:—જે ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરી ઉપરામ પામ્યો હોય છે તે શાંત વા અતીત કહેવાય છે, જે ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરતો હોય છે તે ઉદિત વા વર્તમાન કહેવાય છે, અને જે ધર્મ પોતાના કારણમાં શક્તિરૂપે વિદ્યમાન હોય છે તે અવ્યયરૂપ અથવા અનાગત કહેવાય છે. અતીત, વર્તમાન ને અનાગત એ ત્રણ અવસ્થાવાળા ધર્મોમાં જે આશ્રયરૂપે અન્વય પામીને રહે છે તે ધર્મી એટલે ધર્મવાળો કહેવાય છે. મૃતિકા ચૂર્ણ, પિંડ અને ઘટાદિમાં આશ્રયરૂપે અનુગત થઇને રહે છે માટે તે મૃતિકા ધર્મી છે, અને ચૂર્ણાદિ ધર્મો છે, તથા સુવર્ણ કડા, કુંડલ અને હાર આદિમાં આશ્રયરૂપે અનુગત થઇને વર્તે છે તેથી તે સુવર્ણ ધર્મી છે, અને કડા આદિ ધર્મો છે. ઘટાદિવડે જલાદિને લાવવા આદિનું જે કાર્ય થાય છે તે કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય પણ તેનામાં પોતાના કારણમાંથી આવ્યું છે, આકસ્મિક ઉત્પન્ન થયું નથી. મૃતિકાદિ કારણમાં જે ધર્મો અવ્યક્તરૂપે હોય છે તેજ તેનાં ઘટાદિ કાર્યોમાં વ્યક્તરૂપે થાય છે એ તાત્પર્ય છે. અનાગતધર્મ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી ધર્મીથી કિંવા ધર્માતરથી બેદવડે વ્યવહાર કરવાને અશક્ય છે. તેથી સર્વ કાર્યો શક્તિરૂપે વ્યવહાર કરવાને અશક્ય છે, માત્ર કારણરૂપે તે સંભાવિત થાય છે. અવ્યક્ત અવસ્થાવડે કારણમાં જેમનું અવસ્થાન છે એવી યોગ્યતારૂપ ધર્મ એક ધર્મીમાં અનેકવિધ હોય છે.

વર્તમાન માટીના પિંડને માટીના ચૂર્ણરૂપ અતીતથી તથા માટીના ઘટરૂપ અનાગતથી આ પ્રમાણે બેદ છે:—માટીનો પિંડ જે કાલે વર્તમાનાવસ્થામાં હોઇને પોતાનો વ્યાપાર કરતો હોય છે ત્યારે માટીનું ચૂર્ણ અતીતાવસ્થાને પામેલું હોય છે, અર્થાત્ તે પોતાનો

વ્યાપાર કરવાથી ઉપરામ થયેલું હોય છે, અને તે પિંડમાંથી ચનારા ધડાએ હજી પોતાના વ્યાપારનો આરંભ કર્યો હોતો નથી, પણ પિંડમાં હજી તે શક્તિરૂપે છે માટે તે ધટની અનાગત અવસ્થા છે. અતીત અને અનાગત બંને અદૃશ્ય છતાં પણ અતીતધર્મમાં ઉદિત થવાની યોગ્યતા નથી, ને અનાગતધર્મમાં ઉદિત થવાની યોગ્યતા છે, એટલે એ બંનેમાં ભેદ છે. એવી રીતે એ ત્રણે ધર્મો પરસ્પર ભેદવાળા છે.

કેાઇ પણ કાર્ય પ્રથમ પોતાના કારણમાં અનાગતાવસ્થામાં હોય છે, ત્યાંથી વર્તમાનાવસ્થામાં આવે છે, અને પછી તે પોતાનો વ્યાપાર સમાપ્ત કરી અતીતાવસ્થાને પામે છે. અતીતાવસ્થાને પામેલાની પુનઃ વર્તમાન અવસ્થા થતી નથી. જો તેમ થાય તો પૂર્વનો ધડો આજ છે એમ પ્રત્યભિરાં થવી જોઇએ, પણ તેવી પ્રત્યભિરાં થતી નથી તેથી જાણાય છે કે અતીતાવસ્થાને પામેલાનો પુનરુદ્ભવ નથી. એમ છે તેથીજ સુક્ત પુરુષોનાં અતીત અવસ્થાને પામેલાં અંતઃકરણો પુનઃ ઉત્પન્ન થતાં નથી.

નૈયાયિકો અતીત અને અનાગતની સત્તા સ્વીકારતા નથી એ યુક્ત નથી, કેમકે સાંખ્ય, યોગ તથા વેદાંતે સ્વીકારેલા સત્કાર્યવાદ-પ્રમાણે તથા યોગીઓના યોગજ પ્રત્યક્ષપ્રમાણપ્રમાણે અતીત અને અનાગતની ધર્મીમાં સ્થિતિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જૈમીન્યમુનિએ પોતાના દૃષ્ટ કદ્દના પાછલા જન્મો જોયા, તથા શ્રીકૃષ્ણમગવાના વિશ્વરૂપમાં અમ્બુને કુરુસૈન્યના યોદ્ધાઓનાં ભવિષ્યમાં ચનારાં મરણો જોયાં છત્યાદિ વર્ણનો પણ અતીત અને અનાગત ધર્મનો ધર્મીમાં સદ્ભાવ માનીએ ત્યારેજ સંભવી શકે છે, અન્યથા શાંતેશ્વર નિરપણ કરેલાં એવાં વર્ણનો સંભવી શકે નહિ તેથી અતીત અને અનાગત ધર્મની ધર્મીમાં સ્થિતિ હોય છે એમ સ્વીકારવું જોજીકરું છે. વર્તમાન

અને અતીત શક્તિ તે તે કાર્યમાં નિયમિત રહે છે, પણ અનામત સર્વ શક્તિ સર્વમાં છે. પ્રત્યેક પરિણામિપદાર્થમાં પ્રધાનરૂપ ધર્મિના સદ્ભાવ છે, ને તે પ્રધાનમાં સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી હોવાથી તે પ્રધાન પ્રતિબંધક ન હોય તો સર્વરૂપે પરિણામ પામી શકે છે. પરિણામ પામનારી સર્વ વસ્તુઓમાં સૂક્ષ્મરૂપે સર્વ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિઓ રહેલી છે એ અર્થ પૂર્વાચાર્યોએ પણ નીચેના વચનથી સ્વીકાર્યો છે:—

“જલભૂમ્યોઃ પારિજામિકં રસાદિવૈશ્વરૂપ્યં સ્થાવરેષુ દૃષ્ટં તથા સ્થાવરાણાં જઙ્ગમેષુ જઙ્ગમાનાં સ્થાવરેષુ ॥”

અર્થ:—જલના અને ભૂમિના પરિણામરૂપ નિમિત્તથી રસાદિનું સર્વરૂપપણું સ્થાવરોમાં જોયું છે, તથા સ્થાવરોના પરિણામરૂપ નિમિત્તથી રસાદિનું સર્વરૂપપણું જંગમોમાં, અને જંગમોના પરિણામરૂપ નિમિત્તથી રસાદિનું સર્વરૂપપણું સ્થાવરોમાં જોયું છે.

વિવેચન:—વનસ્પતિ, લતા તથા શુદ્ધ આદિમાં જે મૂલ, ફલ તથા પુષ્પાદિના રસ અને ગંધાદિનું વિચિત્રપણું જોવામાં આવે છે તે રસાદિ શુણ્ણવાળા જલના તથા ગંધાદિ શુણ્ણવાળી ભૂમિના પરિણામરૂપ નિમિત્તથી છે. અન્ન અને તૃણાદિરૂપ સ્થાવરોના પરિણામરૂપ નિમિત્તથી મનુષ્યમાં અને પશુમાં રસરુચિરાદિનું વિચિત્રપણું જોવામાં આવે છે, અને મનુષ્યાદિનાં શરીરોરૂપ જંગમોના પરિણામરૂપ નિમિત્તથી વનસ્પતિ આદિરૂપ સ્થાવરોમાં રસગંધાદિનું વિચિત્રપણું જોવામાં આવે છે.

સર્વવસ્તુઓ સર્વશક્તિવાળી હોય તો સર્વવસ્તુઓમાંથી સર્વદા સર્વશક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થવો જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી તેથી સર્વવસ્તુઓને સર્વશક્તિવાળી માનવી ગોચર નથી એમ

શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જણવું:—દેશ, કાલ, આકાર અને નિમિત્તના પ્રતિબંધથી સર્વવસ્તુઓમાંથી સર્વશક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થઇ શકતો નથી. સર્વવસ્તુઓ સર્વશક્તિવાળા છતાં પણ જે કાર્યને માટે જે દેશ યોગ્ય હોય છે ત્યાં તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે, અન્યત્ર તેની અભિવ્યક્તિ થતી નથી; જેમ કેશરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાટે કાશ્મીરદેશ યોગ્ય છે તેથી તે દેશમાં તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે, પાંચાલાદિ દેશમાં તે કાર્યનો સદ્ભાવ છતાં પણ ત્યાં તેની અભિવ્યક્તિ થતી નથી. ઉષ્ણકાલમાં વૃદ્ધિનો યથાયોગ્ય આવિર્ભાવ નથી તેથી તે કાલે શાળ પાકતી નથી. મૃગલી મનુષ્યને જણતી નથી, વા શિલામાંથી અંકુર ઉપજતા નથી, કારણકે મૃગલીમાં મનુષ્યના આકારનો અને શિલામાં કોમલ પાર્થિવ આકારનો આવિર્ભાવ નથી, અને અપુણ્યવાન-માં પુણ્યરૂપ નિમિત્તનો આવિર્ભાવ નથી તેથી તે સુખરૂપ ફલને ભોગવતો નથી. એવી રીતે દેશ, કાલ, આકાર અને નિમિત્તના પ્રતિબંધથી સર્વત્ર સર્વકાર્યોની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેથી કાર્યકારણની વ્યવસ્થાનો હૌકિક નિયમ બાધ પામતો નથી. સમર્થ યોગીને તો દેશકાલાદિકનો પ્રતિબંધ નથી તેથી માત્ર તેના પ્રબલસંકલ્પવડેજ સર્વકારણોમાંથી સર્વવસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. ૧૪

એ પ્રમાણે ધર્મોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે એક ધર્મોના અનેક પરિણામ થવામાં જે કારણ છે તેને નીચેના સૂત્રવડે દર્શાવે છે:—

ક્રમાન્યત્વં પરિણામાન્યત્વે હેતુઃ ॥ ૧૫ ॥

પદબોધિની ટીકા—ધર્મોનાં યઃ ક્રમઃ નિયતપૂર્વેવર્તિતા ધૌર્વાપર્યં વા તસ્ય વત્ અન્યત્વં શ્વેદઃ વહુવિષયમિતિ યાચત્ ।

તદેવ પરિણામસ્ય પ્રોક્તલક્ષણમ્પ્ર અન્યત્વે નાનાચિધત્વે હેતુઃ
 ગમકમ્ । મૃત્કળતો મૃત્પિન્ડસ્તતઃ કપાલાનિ તેભ્યશ્ચ ઘટ ઇત્યેવં-
 રૂપેણ નિયતેનૈવ ક્રમેણ સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ વ્યાપારયોગાત્
 પ્રતિક્ષણં પરિણમન્ત ઇતિ પરિણામાનામેવ ભેદો ન તુ દ્રવ્યાણામ્ ।
 એતન્ન કચિદ્દ્રષ્ટવ્યં કચિન્નાનુમાતવ્યમ્ । બાહ્યવસ્તુવત્
 ચિત્તમપિ બહુપરિણામિ । તત્ર ચ કેચિત્પરિણામાશ્ચિત્તસ્ય કામ-
 સુખાદયઃ પ્રત્યક્ષેણૈવોપલભ્યન્તે કેચિન્નાનુમાનગમ્યાસ્તિષ્ઠન્તિ ।
 અનુમાનગમ્યાશ્ચિત્તધર્માઃ સપ્ત ઇત્યુક્તમ્ । તથાહિ—“ નિરોધ-
 કર્મસંસ્કારાઃ^૧ પરિણામોઽથ જીવનમ્ । ચેષ્ટા શક્તિશ્ચ ચિત્તસ્ય
 ધર્મા દર્શનવર્જિતાઃ ॥ ” દર્શનવર્જિતાઃ પરોક્ષાઃ । કર્મ પાપ-
 પુણ્યનામધેયમપૂર્વમ્ । જીવનં પ્રાણધારણમ્ । ચેષ્ટા ક્રિયા ।
 શક્તિઃ કાર્યાર્ણા સૂક્ષ્માવસ્થા ઇતિ શ્લોકપદાનામર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[ધર્મીના] પરિણામના અન્યપણામાં
 કમનું અન્યપણું શાપક [છે.] ૧૫

વિવેચનઃ—એક ધર્મીના ધર્મ, લક્ષણ ને અવસ્થારૂપ એકજ
 પરિણામ છે, વા તેના ધર્મ, લક્ષણ ને અવસ્થારૂપ બહુપરિણામો છે
 એમ સંશય થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ધર્મીના એકપણાથી તેના એકજ
 પરિણામ માનવો યોગ્ય છે, એક ધર્મીના અનેક પરિણામો માનવાથી
 આકસ્મિકપણાનો પ્રસંગ આવે છે માટે તેમ માનવું યોગ્ય નથી. એ

૧ નિરોધકર્મસંસ્કારાઃ એવું પાઠાંતર છે.

પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરના આ સૂત્રમાં ક્રમના ભેદથી પરિણામનો ભેદ દર્શાવ્યો છે. મૃત્તિકાની પ્રથમ ચૂર્ણાવસ્થા હોય છે, પછી જલના સંયોગ તથા મર્દનથી તેની પિંડાવસ્થા થાય છે, પશ્ચાત્ કુબારદિકના વ્યાપારથી તેની ઘટાવસ્થા થાય છે. ઘટાવસ્થાનો નાશ થવાથી કપાલાવસ્થા, કપાલાવસ્થાનો નાશ થવાથી કપાલિકાવસ્થા ને તેનો નાશ થવાથી કણ્ઠાવસ્થા થાય છે. મૃત્તિકારૂપ ધર્મો એ સર્વ ધર્મોમાં અનુગત હોય છે. એવી રીતે પિંડાદિ અવસ્થાના પૂર્વાપરના ભાવરૂપ ક્રમનો જે ભેદ દેખાય છે તે એકજ મૃત્તિકારૂપ ધર્મોના ચૂર્ણાદિ ધર્મપરિણામના અન્યપણા-ભિન્નપણા-નો હેતુ (લિંગ) છે. ધર્મપરિણામની પેઠે અનાગત, વર્તમાન ને અતીત અધ્વાના ક્રમવડે લક્ષણપરિણામના ભેદ થાય છે, અને ક્ષણોની પરંપરાથી ઘટ, ડાંગર અને વસ્ત્રદિના સૂક્ષ્મતમ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મ, બૃહત્, બૃહત્તર ને બૃહત્તમ પરિણામવડે તેમના ક્રમે કરીને નવાપણું તથા જૂનાપણું એવા અવસ્થાપરિણામના ભેદ થાય છે. ઘટ બહુ વર્ષે જીર્ણ થઈ ચૂર્ણ થઈ જાય છે, કોડીમાં પ્રયત્નવડે સંરક્ષણ કરેલી ડાંગર પણ બહુ કાલ વ્યતીત થવાથી હાથ લગાડતાં જ ચૂર્ણ થઈ જાય છે, અને સાચવીને રાખેલાં વસ્ત્ર પણ સમય જતાં સડી જાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ અવસ્થાપરિણામ સર્વપદાર્થમાં થાય છે. એ ચૂર્ણાવસ્થા પ્રતિક્ષણે થનારા પરિણામના ક્રમવિના અકસ્માત્ જ થઈ જતી નથી, કારણકે નવો ઘટ, નવી ડાંગર કે નવું વસ્ત્ર હાથના સ્પર્શમાત્રથી જ ચૂર્ણ થઈ જતું નથી.

ચૂર્ણનું રૂપાંતર થઈ પિંડ ઉપજે છે, અને પિંડનું રૂપાંતર થઈ ઘટ ઉપજે છે તે ધર્મપરિણામનો ક્રમ છે. ઘટના અનાગતભાવથી વર્તમાનભાવનો ક્રમ, તથા પિંડના વર્તમાનભાવથી અતીતભાવનો

ક્રમ એ લક્ષણપરિણામનો ક્રમ છે. અતીતભાવનો ક્રમ નથી, કેમકે તેનાથી અનંતર અન્યભાવ નથી તેથી અનાગત અને વર્તમાન એ એ લક્ષણનો જ ક્રમ છે. ધર્મોના વર્તમાન અધ્વાવાળા ધર્મનો જે ક્ષણે ક્ષણે નવાપણાઈ તથા જૂનાપણાઈ પરિણામ થાય છે તે અવસ્થા-પરિણામનો ક્રમ છે. એવી રીતે ક્રમનો બેદળ ત્રિવિધ પરિણામના બેદનો ગાયક છે.

મૃતિકાદિરૂપ ધર્મો એક છે, અને તેના ઘટાદિરૂપ ધર્મપરિણામોના અનાગત, વર્તમાન તથા અતીતરૂપ લક્ષણપરિણામો થાય છે, તેમજ લક્ષણપરિણામના નવત્વપુરાણત્વાદિરૂપ અવસ્થાપરિણામો થાય છે. એવી રીતે ધર્મો અનેક થયા છતાં પણ ધર્મો એકજ અનુગત રહેલો હોય છે. તેમાં પણ અન્ય આપેક્ષિકધર્મો છે, અને પ્રધાન નિરપેક્ષિક-ધર્મો છે, ને તે ધર્મોનાજ પરિણામરૂપ આ સમગ્ર જગત છે.

ચિત્ત પણ આપેક્ષિકધર્મો છે. તેના ફેટલાક પરિણામો પ્રત્યક્ષ છે, જેવા કે પ્રમાણ, વિપર્યય, કામ ને સુખાદિક; તથા ફેટલાક પરિણામો આગમ તથા અનુમાનવડે ગમ્ય છે. આગમ અને અનુમાનવડે જણાનારા ચિત્તના સાત પરિણામો નીચેની કારિકાવડે ભગવાન બાહ્યકારે કહ્યા છે:—

“ નિરોધકર્મસંસ્કારાઃ પરિણામોઽય જીવનમ્ ।

ચેષ્ટા શક્તિશ્ચ ચિત્તસ્ય ધર્મો દર્શનવર્જિતાઃ ॥ ”

અર્થ:—વૃત્તિનો નિરોધ, પુણ્યપાપરૂપ કર્મ, સંસ્કાર, પરિણામ, પ્રાણધારણ, ક્રિયા અને કાર્યોની સદ્ભાવસ્થા આ ચિત્તના ધર્મો પ્રત્યક્ષ નથી.

વિવેચન:—વૃત્તિઓનો નિરોધ વા ચિત્તની અસંપ્રસાદ અવસ્થા અદ્યમથી ને સંસ્કારરોપભાવ અનુમાનથી જણાય છે. પુણ્યપાપરૂપ

કર્મથી ઉપજેલું અપૂર્વ આગમથી અથવા સુખદુઃખના ઉપભોગના દર્શનવડે અનુમાનથી ગમ્ય છે. સંસ્કારનું સ્મૃતિવડે અનુમાન થાય છે. ચિત્તના ત્રિગુણપણથી ને ગુણોનો સ્વભાવ પ્રતિક્ષણે પરિણામ પામવાનો હોવાથી ચિત્તના પ્રતિક્ષણપરિણામનું અનુમાન કરાય છે. જીવન એટલે પ્રાણધારણરૂપ પ્રયત્ન જે ચિત્તનો ધર્મ છે તે શ્વાસપ્રશ્વાસવડે અનુમાન કરાય છે. ચિત્તના સંચારરૂપ ક્રિયા જાગ્રત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ આદિ હેતુવડે ચિત્તના ચક્ષુરાદિ દેશના સંયોગવિયોગથી અનુમાન કરાય છે, અને ઉદ્ભૂતકાર્યોની સૂક્ષ્માવસ્થારૂપ ચિત્તનો ધર્મ સ્થૂળકાર્યના અનુભવથી ગમ્ય છે. ૧૫

એવી રીતે ત્રણ પકારના પરિણામોનું, ધર્મોના સ્વરૂપનું અને પરિણામના બેદોમાં ક્રમનો બેદ લિંગરૂપ છે તેનું નિરૂપણ કરીને હવે આ પાદની સમાપ્તિપર્યંત ભિન્ન ભિન્ન સંયમના વર્ણકારને સૂચવનારી વિભૂતિઓ કહેશે. તેમાં મુમુક્ષુએ તો પરવૈરાગ્યમાટે સત્ત્વપુરુષના અન્યપણામાંજ સંયમ કરવો ઉચિત છે, અને જેમને વિભૂતિની કામના હોય તેમણે તે વિભૂતિની પ્રાપ્તિ કરનાર વિષયમાં સંયમ કરવો યોગ્ય છે. તે સિદ્ધિઓમાં પ્રથમ ત્રિવિધ પરિણામમાં સંયમ કરવાથી જે સિદ્ધિનો આવિર્ભાવ થાય છે તેને કહે છે:—

પરિણામત્રયસંયમાદતીતાનાગતજ્ઞાનમ્ ॥૧૬॥

પદ્મોષિની ટીકા:—અસ્મિન્ ધર્મિણ્યયં ધર્મં इदं લક્ષણ-
મિષમ્બસ્થા ચેત્યયં ચાનાગતાદધ્વનઃ સમેત્ય વર્તમાનેઽધ્વનિ
તિષ્ઠન્નતીતાધ્વનિ પ્રવિશતીત્યેવં પરિણામત્રયે પરિહૃતવિશેષ-
તથા યદા સંયમં કરોતિ તદા તદ્વ્ય ચત્કિચ્ચિદાતેજાન્મ-

મનુષ્યમં વા તત્સર્વં યોગી જાનાતીત્યર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ત્રણ પરિણામમાં સંયમ કરવાથી [યોગીને]

અતીત અને અનાગતનું જ્ઞાન [થાય છે.] ૧૬

વિવેચનઃ—બુદ્ધિસત્ત્વ સર્વવસ્તુને જાણી શકે એવા સ્વભાવ-
વાળું છે, પણ જ્યારે તે રજસ્તમોમલથી આચ્છાદિત હોય છે ત્યારે તેના
તે સ્વભાવ તિરોધાન પામેલો હોય છે. જ્યારે સંયમના અભ્યાસથી
તે મલ દૂર થાય છે ત્યારે તેના સર્વપ્રકાશક સ્વભાવ પ્રાદુર્ભાવ પામે
છે તેથી બાહ્યપ્રમાણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્વતઃ તે સર્વને જાણી
શકે છે. આવા બુદ્ધિના સ્વાભાવિક સામર્થ્યનું નામજ વિભૂતિઓ છે.
મુમુક્ષુએ બુદ્ધિસત્ત્વના વિવિધ ઐશ્વર્યના મોહમાં નહિ પડતાં વિવેક-
ખ્યાતિ સંપાદન કરવામાટેજ યત્ન કરવો ઉચિત છે. વાસ્તવિક મુમુક્ષુ
હોય તે તો એમજ સમજે છે, અને આચરે છે, પણ સર્વે યોગાભ્યાસી
વાસ્તવિક મુમુક્ષુ હોતા નથી તેથી તેવા મધ્યમ અધિકારીઓને
રજોગુણને લીધે વિભૂતિની પ્રાપ્તિમાં પુરુષાર્થ સમજાય છે તેમનો
સંગ્રહ કરવા; તથા વિભૂતિઓ સંયમના પરિપાકની સૂચક હોવાથી
કૈવલ્યના અંગરૂપ છે, પણ અંગિરૂપ નથી એવો વિવેક કરવા; તેમજ
કૈવલ્યપર્યંત અભ્યાસ સિદ્ધિ ન થયે પણ યોગશાસ્ત્રોક્ત એકદેશીય
વિષયમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થવાથી અત્યંતસૂક્ષ્મ
કૈવલ્યમાં પણ તે યોગીની પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા થાય છે તેથી તે યોગાનુકાન-
માં તત્પર રહી કૈવલ્યપર્યંત અભ્યાસ કરી કૃતાર્થ થાય છે. એવી રીતે
તેમને કૈવલ્યમણી લક્ષ જવા આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિઓનું નિરૂપણ કર્યું
છે. વૈળી શ્રવણમનનમાં પોતાની પૂર્ણતાનો અથવા અપૂર્ણતાનો નિશ્ચય
સાધક બીજા સાધનોથી કરી શકે છે, પણ નિદિધ્યાસનમાં ચિત્ત આરૂઢ

થયું છે કે નહિ તે જાણવાનું તેને અન્ય સાધન ન હોવાથી જ્યારે વિભૂતિનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે તેણે જાણવું કે હવે નિદિધ્યાસન સિદ્ધ થયેલ છે. એવી રીતે સંયમની સિદ્ધિને સૂચવનારી વિભૂતિઓ છે તેથી પણ ભગવાન સૂત્રકારે આ પાદમાં તેમનું નિરૂપણ કર્યું છે.

ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એક વિષયમાં કરવામાં આવે તે સંયમ કહેવાય છે એમ પૂર્વે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ ને અવસ્થાપરિણામ એવા ત્રિવિધ પરિણામોનું નિરૂપણ પણ પૂર્વે થઈ ગયું છે. આ ધર્મીનો આ ધર્મપરિણામ છે, તે ધર્મનો આ લક્ષણપરિણામ છે, અને તે લક્ષણપરિણામનો આ નવત્વ-પુરાણત્વાદિ અવસ્થાપરિણામ છે એમ કોઈ પણ ધર્મી આદિના ત્રિવિધ પરિણામમાં સંયમ કરી તેમનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી તે યોગીને અતિ-ક્રાંત અને અનુત્પન્ન વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ તે ત્રિકાલજ્ઞ થાય છે. એક ધર્મી આદિના ત્રિવિધ પરિણામોનો સંયમવડે સાક્ષાત્કાર થાય તો પછી સંયમના સામર્થ્યને લીધે સંકલ્પમાત્રવડે અલ્પ પ્રણિધાનથી પણ અન્ય અતીત તથા અનાગત પદાર્થોનું જ્ઞાન તે યોગીને થઈ શકે છે. ૧૬

એ પ્રમાણે અતીત અને અનાગત વસ્તુના જ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિને કૃત્રીને હવે અન્ય સંયમથી થનારી બીજી સિદ્ધિનું નિરૂપણ નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

**શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્યાસાત્સક્કર-
સ્તત્પ્રવિભાગસંયમાત્સર્વભૂતરુતજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૭ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—શબ્દઃ પદરૂપો વાક્યરૂપશ્ચ વાગિ-

न्द्रियेणोत्पद्यमानः श्रोत्रग्राह्यः । अर्थः तद्वाच्यो द्रव्यजाति-
गुणक्रियादिः । प्रत्ययः तदाकारा बुद्धिः । भिन्नानामप्येतेषां
व्यवहारकाले इतरेतराध्यासात् बुद्ध्यैकरूपतासंपादनमदस्ति
सङ्करः सङ्कीर्णत्वम् । न हि कश्चित् गगमानयेत्युक्ते गोलक्षण-
मर्थं गोत्वजात्यवच्छिन्नं सास्नादिमत्पिण्डरूपं शब्दं तद्वाचकं
ज्ञानं च तद्ग्राहकमिति भेदेनाध्यवस्यति । न वा अस्य गो-
शब्दो वाचकोऽयं गोशब्दस्य वाच्यस्तयोरिदं ग्राहकं ज्ञान-
मिति भेदेन व्यवहरति । अत एव तेषां यः शास्त्रयुक्तिभ्यां
प्रविभागः वर्णव्यङ्ग्यं पदं पदव्यङ्ग्यं वाक्यं शक्त्यादिवृत्त्या
बोधकमिति शब्दतत्त्वं, अर्थो द्रव्यगुणजात्यादिर्वाच्यो लक्ष्य-
श्चेत्यर्थतत्त्वं, शब्दजन्योऽर्थविषयश्चित्तस्थप्रत्यय इति ज्ञानतत्त्व-
मित्येवंरूपः, तत्र संयमस्य योगिनां सर्वशब्दादिवशीकाररसूचकं
सर्वेषां भूतानां पशुपक्ष्यादीनां कृतं शब्दस्तत्र ज्ञानमुत्पद्यते ।
इममेवार्थमेते वदन्तीति योगी जानातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

सूत्रार्थः—शब्द, अर्थ अने ज्ञानना परस्पराना
अध्यासधी संकर [छे,] तेभना खेदभां संयम करवाधी सर्व
प्राणीओना शब्दोलु ज्ञान [थाय छे.] १७

विवेचनः—“जष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
सिंहामूलं च इत्थमथ नासिकौष्ठौ तालुच ॥ ” (उर, कंठ, शिर,
निहामूल, घंठ, नासिका, डोढ ने तालु ओ आः एतेषां व्यंग्य

સ્થાનો છે,) એ શ્લોકથી કહેલાં આઠ સ્થાનોથી વર્ણુનો ઉચ્ચાર થાય છે. એ વર્ણુવડે વાયુમાં બીજા સગ્ગતીય વર્ણુની પરંપરા ઉપજે છે, ને તેમાંના છેલ્લા સગ્ગતીય વર્ણુનો શ્રોતાના કાનની સાથે સંબંધ થાય છે તેથી શ્રોતાના અંતઃકરણમાં તે વર્ણુના સંસ્કારો પડે છે. એ સંસ્કારો સ્ફોટ કહેવાય છે, ને તેવડે શ્રોતાને અર્થનો બોધ થાય છે. અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે માટેજ તે સંસ્કારોને સ્ફોટ એવી સંજ્ઞા આપી છે. ગાય આ એક પદ છે એવો જે અઆધિત વ્યવહાર આવે છે તે સ્ફોટના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ છે. સ્ફોટ ન સ્વીકારીએ તો વર્ણુ અનેક હોવાથી તેઓવડે એકત્વનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહિ. સ્ફોટ એ પ્રકારનો છે, પદસ્ફોટ ને વાક્યસ્ફોટ. ગાય આ એક પદ છે એમ મહણ કરાય છે તે પદસ્ફોટ, અને ગાય લાવ, આ એક વાક્ય છે એમ જે મહણ કરાય છે તે વાક્યસ્ફોટ છે.

ગાય એવો શબ્દ, ગાય એવો અર્થ અને ગાય એવું જ્ઞાન એ ત્રણેના-શબ્દ અર્થ ને જ્ઞાનના-પરસ્પરના અધ્યાસને લીધે એ ત્રણેના પરસ્પર સંકર (અવિભાગ) બાલકથી માંડીને પંડિતપર્યંત પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પરંતુ આ શબ્દાદિકનો ભેદ છે એમ સાક્ષ, યુક્તિ ને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. વર્ણુવડે વ્યંગ્ય પદ, ને પદવડે વ્યંગ્ય વાક્ય, શક્તિ લક્ષણા ને વ્યંગ્યના વૃત્તિઓના જ્ઞાનથી અર્થનો બોધ કરે છે.

દ્રવ્ય, ગુણ, જાતિ ને કર્મ આદિ જે વાચ્ય, લક્ષ્ય ને વ્યંગ્ય તે અર્થ છે, અને સંનિર્કર્ષાદિથી ઉત્પન્ન થનારી અર્થને વિષય કરનારી ચિત્તવૃત્તિ એ જ્ઞાન છે. શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના સ્વરૂપનું તથા તેમના પરસ્પરના વિકલ્પનું નિરૂપણ પ્રથમપાદના બૈતાળીસમા સૂત્રમાં થઈ ગયું છે.

એવી રીતે કંઠાદિમાં વિદ્યમાન ગાય આદિ શબ્દ, ભૂમિપર સ્થિત ગાય આદિ અર્થ અને ચિત્તમાં સ્થિત ગાય આદિ યાનના પરસ્પરના અધ્યાસથી વ્યવહારમાં તેમનો સંકર (અવિભાગ) જણાય છે, પણ વસ્તુતાએ તેમનો ભેદ છે. તેમના તે ભેદમાં સંયમ કરવાથી તે યોગીને સર્વપ્રાણીઓના શબ્દોનું યાન થાય છે, અર્થાત્ આ શબ્દવડે તે પ્રાણી આ અર્થ કહે છે એમ તે સંયમી જાણે છે. ૧૭

હવે ત્રીજી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

સંસ્કારસાક્ષાત્કરણાત્પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદબોધિની ટીકા:—દ્વિધા સ્વલુ ચિત્તસ્ય વાસનારૂપા:

સંસ્કારા અનુભવજાઃ કર્મજાશ્ચ । તત્ર અનુભવજાઃ સ્મૃતિફલાઃ કર્મજાસ્તુ ધર્માધર્મરૂપાઃ સુખદુઃસ્વાદિફલાઃ । તેષુ શ્રુતેષ્વનુમિતેષુ વા સંયમેન સાક્ષાત્કૃતેષુ તદ્દેતુલેન સ્વીયપરકીયપૂર્વજન્મપરમ્પરાસાક્ષાત્કારો ભવતિ । પૂર્વજન્મવૃત્તાન્તં સ્મરતીત્યર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—[સંસ્કારમાં સંયમ કરી તેવડે] સંસ્કારને સાક્ષાત્ કરવાથી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન [થાય છે.] ૧૮

વિવેચન:—સંસ્કાર એ પ્રકારના છે, વાસનારૂપ તે ધર્માધર્મરૂપ. વાસનારૂપ સંસ્કારોમાંથી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી ઉપજેલા સંસ્કારો સ્મૃતિને ઉપજવનારા છે, અને અવિદ્યાદિથી ઉપજેલા સંસ્કારો અવિદ્યાદિ ક્ષેત્રોને ઉત્પન્ન કરનારા છે, તથા ધર્માધર્મરૂપ સંસ્કારો જ્ઞાતિ, આશુપૂ ને સુખદુઃખરૂપ ભોગને ઉપજવનારા છે, એ બંને પ્રકારના

સંસ્કારો પુરુષે પૂર્વજન્મેમાં પોતપોતાનાં કારણોવડે સંપાદન કરેલા છે, ને તે ચિત્તમાં રહે છે. એ સંસ્કારો પરિણામ તથા ચેષ્ટાદિ ચિત્તના અન્ય અર્તીદ્રિય ધર્મોની પેઠે અર્તીદ્રિય-અપ્રત્યક્ષ-છે. આચાર્યના અને શાસ્ત્રના ઉપદેશઠાસ તે સંસ્કારોનું સ્વરૂપ શ્રુત અને તદનુકૂલ યુક્તિ-વડે અનુમિત થાય છે. તે શ્રુત અને અનુમિત સંસ્કારોમાં સંયમ કરવાથી તે સંસ્કારોનો તે યોગીને સાક્ષાત્કાર થાય છે તેથી તેના યોગીને પોતાના પૂર્વજન્મેનું તેમજ અન્યના સંસ્કારોમાં સંયમ કર્યો હોય તે અન્યના પૂર્વજન્મેનું જ્ઞાન થાય છે.

જે વિષયમાં સંયમ કરવામાં આવે તે વિષયનો સાક્ષાત્કાર થાય એવો નિયમ છે, છતાં સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજન્મેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એમ શંકા કરવી નહિ, કારણકે પોતાના કે અન્યના સંસ્કારોમાં સંયમ કરવાથી માત્ર તે સંસ્કારોનોજ સાક્ષાત્કાર થતો નથી, કિંતુ તેની સાથે તે પૂર્વશરીરનાં માતા, પિતા, જન્મભૂમિ, સમય ને પૂર્વશરીરાદિનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય છે, કેમકે તેમના અનુભવવિના એકલા સંસ્કારનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી.

સંસ્કારના સાક્ષાત્કારથી પૂર્વજન્મેનો અનુભવ થયાના સંબંધમાં શ્રીયોગભાષ્યમાં નીચેનું આખ્યાન કહ્યું છે:—

ભગવાન્ જૈગીષ્યને પોતાના સંસ્કારોના સાક્ષાત્કારથી દશ મહા-કલ્પપર્યંતના પોતાના પૂર્વજન્મે જે દેવ, મનુષ્ય, પશુ ને પક્ષી આદિ-રૂપે થયા હતા તે સર્વનો સાક્ષાત્કાર થયો. તે જન્મપરંપરાનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે તેમના ચિત્તમાં વિવેકખ્યાતિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પક્ષી ક્ષિપ્રદેહવડે વિહાર કરતા ભગવાન્ આવડેને નિર્માણશરીર ધારણ કરી તેમની સમીપ આવી તેમની પરીક્ષામાટે તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે “હે ભગવન્ !” આપે દસ મહાકલ્પપર્યંતના પોતાના પૂર્વજન્મે બેસા,

તેમાં નરકાદિમાં તો આપને દુઃખનોજ અનુભવ થયો હશે, પણ આપ પુનઃ પુનઃ દેવ તથા મનુષ્ય થયા હશે તેમાં આપે સુખ તથા દુઃખ એ બેમાંથી અધિક શું અનુભવ્યું ? ” ત્યારે બેદ પામીને ભગવાન જૈગીષવ્યે ઉત્તર આપ્યું કે “ હે મુને ! દેવ તથા મનુષ્યની યોનિમાં પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થઇને મેં જે કાંઈ અનુભવ કર્યો હતો તે સર્વ દુઃખરૂપજ હતો એમ મને રજસ્તમોમલથી રહિત થયેલી બુદ્ધિથી જણાય છે. ” તે ઉત્તર સાંભળી ભગવાન આવડયે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે “ હે આયુષ્મન ! ત્યારે શું પ્રધાનવશિત્વ પણ દુઃખરૂપ છે ? એ પ્રધાનવશિત્વથી તો દિવ્યભોગો સંકલ્પમાત્રથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેથી સંતોષરૂપ ઉત્તમ સુખનો લાભ થાય છે. ” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન જૈગીષવ્ય બોલ્યા કે “ આપ સત્ય કહો છો, લૌકિક સુખોદરતાં પ્રધાનવશિત્વ-પ્રકૃતિજન્ય-અતિઉત્તમસુખજનક છે, પરંતુ તે ચિત્તની વૃત્તિરૂપ હોવાથી ત્રિગુણાત્મક છે તેથી કેવલ્યની અપેક્ષાએ તે દુઃખરૂપજ છે. વળી તેમાં તૃષ્ણાતંતુનો અત્યંત ઉચ્છેદ થયેલો હોતો નથી, ને તે તૃષ્ણાતંતુ ભાવિ સર્વ દુઃખોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તેથી જ્યારે આ તૃષ્ણાતંતુનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય છે ત્યારેજ પુરુષને પ્રસાદયુક્ત સર્વોત્તમ કેવલ્ય-સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, ને વિવેકીએ તેજ સંપાદન કરવાયોગ્ય છે. ” ૧૮

એવી રીતે ત્રીજી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને હવે નીચેના સૂત્રથી ભગવાન સૂત્રકાર એથી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—પ્રત્યયશ્ચિત્તં પરચિત્તમ્ । તસ્ય સં-
યમેન સાક્ષાત્કરણાત્ તસ્ય પરચિત્તસ્ય જ્ઞાનં સાક્ષાત્કારો

भवतीति शेषः । केनचित् सुखरागादिना लिङ्गेन परचित्तं
 गृहीत्वा तत्र चेत् संयमः क्रियते तर्हि तत्साक्षात्कारो भवतीति
 तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[૫૨] ચિત્તના [સંયમવડે] પરના ચિત્ત-
 નો સાક્ષાત્કાર થવાથી [પરચિત્તનું જ્ઞાન [થાય છે.] ૧૯

વિવેચનઃ—મુખની પ્રસન્નતા આદિ લિંગવડે અન્ય પુરુષના
 ચિત્તના હૃષીદિનું અનુભાન કરી તે અન્ય પુરુષના ચિત્તમાં સંયમ કરવા-
 થી તે સંયમવડે તે પુરુષના ચિત્તનો તે યોગીને સાક્ષાત્કાર થાય છે
 તેથી તે પુરુષના ચિત્તનું તેને વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ તેના
 ચિત્તની વાસ્તવિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તે તે યોગીના જાણવામાં
 આવે છે. યોગવાર્તિકકાર પ્રત્યયનો અર્થ પોતાના ચિત્તની વૃત્તિ એવો
 કરે છે તેથી તેમને મતે આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છેઃ—
 પોતાના ચિત્તની રાગાદિવાળી વૃત્તિમાં સંયમ કરવાથી તે વૃત્તિના
 આશ્રયરૂપ ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે યોગીને પોતાના ચિત્તનું તેમજ
 અન્યના ચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૯

જેમ સંસ્કારનો સાક્ષાત્કાર થાય તે સાથે પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય
 છે તેમ ચિત્તના જ્ઞાનથી તેના વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે કે નહિ એમ શંકા
 થાય છે. એ શંકાની નિવૃત્તિ ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છેઃ—

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूत-

ત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ્મોધિની ટીકાઃ—ચ ત્વર્યે । ન તુ પરચિત્તં સ/લમ્બનં

આલમ્બનેન સહિતં સાક્ષાત્ ક્રિયતે, કસ્માત્ ? તસ્ય આલમ્બનસ્ય તદા યોગિચિત્તસ્યાવિષયીભૂતત્વાત્ અજ્ઞાતત્વાદિ-ત્યર્થઃ । અતઃ સંયમેન પરસ્ય ચિત્તમાત્રં સાક્ષાત્કૃત અસ્યેદાર્નીં કિમાલમ્બનમિતિ સ્વચિત્તં યદા પ્રણિધીયતે યોગી તદૈવ તસ્ય તાત્કાલિકમાલમ્બનં પ્રતિભાતિ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પશુ તે (પરચિત્ત) આલંબનસહિત [સાક્ષાત્ કરાતું] નથી, તેના (તે આલંબનના) [ત્યારે] અજ્ઞાતપણથી. ૨૦

વિવેચનઃ—પૂર્વોક્ત સંયમથી માત્ર પરચિત્તજ્ઞ સાક્ષાત્ કરાય છે, પશુ તે પરચિત્ત આલંબનસહિત સાક્ષાત્ કરાતું નથી, અર્થાત્ આનું ચિત્ત રાગવાળું છે એમ જણાય છે, પશુ તે અમુક વિષયમાંજ રાગવાળું છે એમ જણાતું નથી, કારણકે લિંગના અજ્ઞાતપણથી તે આલંબનનું યોગીને અજ્ઞાતપણું છે. લિંગાદિવડે જણાયેલા અર્થમાંજ સંયમની પ્રવૃત્તિ થાય છે, નહિ જણાયેલા અર્થમાં થતી નથી. બીજાના ચિત્તનો અમુક વિષય છે એમ જણવાનાં સાધન લિંગાદિક ન હોય તો અન્યના ચિત્તનો વિષય જણવો સુલભ નથી. અન્ય પુરુષના મુખપર જણાતા હર્ષાદિ લિંગવડે તેના ચિત્તનું સામાન્ય ગ્હન થાય છે. સંયમવડે તે ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી તેનું વિશેષ ગ્હન થાય છે. સંયમવડે સાક્ષાત્કાર કરેલા ચિત્તનો વર્તમાનકાલમાં શો વિષય છે એમ વિષયસહિત ચિત્તમાં સંયમ કરવામાં આવે તો તેનો વર્તમાનમાં અમુક વિષય છે તે પશુ જણવામાં આવે છે, અર્થાત્ ધર્મરૂપે રામાદિવૃત્તિઓ-નો ચિત્તથી અબેદ છે તેથી વિષયસહિત ચિત્તમાં સંયમ કરવાથી ચિત્તની સાથે વિષયનો પશુ સાક્ષાત્કાર થાય છે. સંસ્કારમાં જે સંયમ

થાય છે તેનો જન્માદિ અનુબંધસહિત સંસ્કાર વિષય છે, અને આ સંયમનો માત્ર પરચિત્તજ વિષય છે.

કેટલાક ટીકાકારોએ “ન ચ સાલમ્બનં તસ્યાવિષયીભૂતત્વા-
ત્ત્વા” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે. તેનો અર્થ પણ પૂર્વે કરેલા અર્થ-
પ્રમાણે જ છે. યોગવાર્તિકકાર આ સૂત્રને બાખ્યની પંક્તિ માને છે,
અને વાચસ્પતિમિત્ર, ભોજવૃત્તિકાર તથા યોગમણિપ્રભાકાર આદિ
પ્રસિદ્ધ ટીકાકારો આને સૂત્રરૂપે સ્વીકારે છે તેથી અત્ર તેનું સૂત્રરૂપે જ
ગ્રહણ કરેલું છે. ૨૦

એ પ્રમાણે એ સૂત્રોવડે ચોથી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને હવે
પાંચમી સિદ્ધિનું નિરૂપણ નીચેના સૂત્રવડે કરે છે:—

**કાયરૂપસંયમાત્તદ્ગ્રાહ્યશક્તિસ્તંભે ચક્ષુઃ-
પ્રકાશાસમ્પ્રયોગેઽન્તર્ધાનમ્ ॥ ૨૧ ॥**

પદ્મવોધિની ટીકા:—પચ્ચાત્મકઃ કાયઃ । સ ચ રૂપવત્તયા
ચાક્ષુષો ભવતિ । તત્ર યદા રૂપે સંયમવિશેષઃ ક્રિયતે નાસ્ત્ય-
સ્મિન્ કાયે રૂપમિતિ તદ્વા તદ્ગ્રાહ્યશક્તિઃ રૂપવત્કાયપ્રત્યક્ષ-
તાદેતુઃ સ્તબ્ધયતે । પરકીયચક્ષુઃપ્રકાશેનાસંયોગો જાયત
ઇત્યર્થઃ । સત્તિ ચ તસ્મિન્નન્તર્ધાનં પરકીયચક્ષુઃજ્ઞાનાવિષયત્વં
યોગિકાયસ્ય ભવતીતિ શેષઃ । રૂપાન્તર્ધાનકથનેન શબ્દાદી-
નાં શ્રોત્રાદિગ્રાહ્યગુણાનામન્તર્ધાનં પરાગ્રાહ્યતા સિદ્ધયતીતિ
વેદિતવ્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[પોતાના] શરીરના રૂપમાં સંયમ કરવાથી તેની (રૂપની) [અન્યથી] ગ્રહણ થવાયોગ્ય શક્તિનો પ્રતિબંધ થયે [તે રૂપ અન્યના] નેત્રના જ્ઞાનનો અવિષય થયે સતે [યોગી] અંતર્ધાન [થાય છે.] ૨૧

વિવેચનઃ—પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતોનું બનેલું જે સ્થૂણશરીર છે તે રૂપવાળું હોવાથી નેત્રનો વિષય થાય છે, અર્થાત્ રૂપવડે તે શરીર તથા તેનું રૂપ નેત્રથી ગ્રહણ થઈ શકે છે. સ્થૂણશરીરના તે રૂપમાં સંયમ કરવાથી રૂપની આજ્ઞાશક્તિ-રૂપવાળા શરીરની પ્રત્યક્ષતાનો હેતુ જે શક્તિ છે તે-પ્રતિબંધ પામે છે, તે આજ્ઞાશક્તિનો પ્રતિબંધ થયે સતે યોગી અંતર્ધાન થઈ શકે છે તેથી તે યોગીનું શરીર અન્યના નેત્રથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનનો અવિષય થાય છે. પોતાના શબ્દ, સ્પર્શ, રસ ને ગંધમાં સંયમ કરવાથી તેમની આજ્ઞાશક્તિનો પ્રતિબંધ થયે સતે અન્યનાં શ્રોત્ર, ત્વચ્ચા, રસના ને ઘ્રાણના જ્ઞાનનો અવિષય થવાને લીધે તેમનું અંતર્ધાન થાય છે, અર્થાત્ તે યોગી બોલતો હોય, સ્પર્શ કરતો હોય, વા અન્ય કોઈ તેનો સ્પર્શ કરતું હોય, તે રસયુક્ત હોય, તથા તે શુભાશુભગંધયુક્ત હોય તોપણ તેના તે શબ્દ, સ્પર્શ, રસ ને ગંધ અન્યપુરુષનાં શ્રોત્ર, ત્વચ્ચા, રસના ને ઘ્રાણના જ્ઞાનના વિષય થતા નથી.

રૂપ, શબ્દ, સ્પર્શ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયો જેમની નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો નિર્દોષ હોય તેમનાથી સ્વાભાવિકરીતે ગ્રહણ કરી શકાય છે. કોઈ યોગી જ્યારે પોતાના શરીરનાં રૂપાદિમાં સંયમ કરી તે સંયમનો પરિપાક થયે તેમને તિરોધાન કરી શકવાના સામર્થ્યવાળો થાય છે ત્યારે તે યોગી પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે સંકરરૂપમાંથી છુટકો

સમયપર્યંત તે પોતાના શરીરનાં રૂપાદિને અંતર્ધાન કરી શકે છે તેથી તે યોગીના શરીરનાં રૂપાદિ અન્યપુરુષના નેત્રાદિના જ્ઞાનનો વિષય થઇ શકતાં નથી.

આ સૂત્રપરના ભાષ્યની છેલ્લી પંક્તિ “एतेन शब्दाद्यन्तर्धान-
मुक्तं वेदितव्यम् ॥” (રૂપના અંતર્ધાનના કથનવડે શબ્દાદિનાં અંત-
ર્ધાનનું કથન થઇ ગયું એમ જાણવું.) એ પ્રમાણે છે, તેમાંનાં “एतेन
शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तम् ॥ ” એ પદોને ભોજવૃત્તિકારે સૂત્રરૂપે
લીધાં છે. ૨૧

એવી રીતે પાંચમી સિદ્ધિને કહીને હવે ત્રીયેના સૂત્રથી છઠ્ઠી
સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

**સોપક્રમં નિરુપક્રમં ચ કર્મ તત્સંયમા-
દપરાન્તજ્ઞાનમરિષ્ટેભ્યો વા ॥ ૨૨ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—પૂર્વજન્મકૃતમિદાર્નો સ્થિતં કર્મ
દ્વિવિધમ્ । સોપક્રમં નિરુપક્રમં ચ । ઉપક્રમઃ પ્રારંભસ્તત્સહિતં
સોપક્રમમ્ । ફલદાનવ્યાપારયુક્તં શીઘ્રવિપાકમત્સોપક્રમમ્ ।
નિરુપક્રમં તદ્વિપરીતમ્ । કાલાન્તરે ફલમદમિદાર્નો ચ
નિર્વ્યાપારતયા સ્થિતં ચિરવિપાકમિતિ યાવત્ । एतस्मिन्
દ્વિવિધે કર્મણિ યઃ સંયમં કરોતિ તસ્ય યોગિનોઽપરાન્તઃ પરસ્વ
પ્રજાપતેરન્તોઽવસાનં મહામલયસ્તદન્યેષામન્તો મરણં તસ્મિન્
જ્ઞાનં તદ્વિષયકં જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । અમુષ્મિન્ દેશે કાલે ચ મમ

મરણં ભવિષ્યતીત્યેવં સાક્ષાત્કારો ભવતીત્યર્થઃ । અરિષ્ટાનિ
મરણજ્ઞાપકાનિ ચિહ્નાનિ । તેभ्यો વા મરણજ્ઞાનં ભવતીતિ ।
વાશબ્દઃ પક્ષાન્તરઘોતકઃ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ફલ આપવાનો જેણે પ્રારંભ કર્યો છે એવાં
તથા જેણે ફલ આપવાનો પ્રારંભ કર્યો નથી એવાં [જે]
કર્મ [છે] તેના સંયમથી અથવા મરણને જણાવનારાં
ચિહ્નોથી મરણનું જ્ઞાન [થાય છે.] ૨૨

વિવેચનઃ—પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં કર્મો જેનાં ફલ ભોગવાયાં ન
હોય તે ચિત્તમાં સંસ્કારરૂપે આ જન્મમાં પણ સ્થિત હોય છે. તે
કર્મોના જાતિ, આયુષ્ય ને ભોગ એ ત્રણ પ્રકારનો વિપાક થાય છે.
તેમાં એકભવિક આયુષ્ય ઉપજવનારાં કર્મ એ પ્રકારનાં છે, સોપક્રમ
ને નિરુપક્રમ. જેમ તડકામાં પ્રસારેલું બીનું વસ્ત્ર શીઘ્ર સૂકાઈ જાય છે
તેમ જે કર્મો પોતાના ફલને આપીને શીઘ્ર સમાપ્ત થાય છે તે સોપક્રમ
જાણવાં, ને જે કર્મો કાલાંતરે ફલ આપનારાં છે, તથા વર્તમાનમાં
ફલ આપવાના શીઘ્ર વ્યાપારથી રહિત છે તે નિરુપક્રમ કર્મો
જાણવાં. જેમ છાયામાં વીંટાળીને મૂકેલું બીનું વસ્ત્ર બહુ સમય વ્યતીત
થાય ત્યારે સૂકાય છે તેમ નિરુપક્રમ કર્મ બહુ સમય વ્યતીત થાય
ત્યારે પોતાના વિપાકરૂપ ફલને આપી સમાપ્ત થાય છે. પર એટલે
હિરણ્યગર્ભ તેનો અંત તે પરાંત એટલે મહાપ્રલય કહેવાય છે. હિરણ્ય-
ગર્ભથી ભિન્ન અન્યપ્રાણીઓનો અંત તે અપરાંત એટલે મરણ કહેવાય
છે. શીઘ્ર ફલ આપીને સમાપ્ત થનારાં તથા વિલંબે ફલ આપીને
સમાપ્ત થનારાં એ બંને પ્રકારનાં કર્મમાં ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ-
રૂપ સંયમ કરવાથી તેમના સાક્ષાત્કારવડે આયુષ્યની સમાપ્તિનું એટલે

સ્વમરણનું જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ અમુક દેશમાં તથા અમુક કાલમાં પોતાનું શરીર પડશે એમ તે સંદેહરહિત જાણે છે.

અરિષ્ટ એટલે શાસ્ત્રોમાં કહેલાં મરણસૂચક ચિહ્નોથી પણ પુરુષને પોતાના મરણનું જ્ઞાન થાય છે. તે અરિષ્ટ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનાં છે, આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક. યંને હાથની મધ્યમા આંગળાથી યંને કાનનાં છિદ્રો સારી રીતે બંધ કરવાથી પ્રાણવાયુનો ધોધ ન સંભળાવો, ચક્ષુને બંધ કરવાથી અગ્નિના કણજોવો પ્રકાશ ન દેખાવો, નાસિકાનો અગ્રભાગ ન દેખાવો, તથા જીભનો અગ્રભાગ ન દેખાવો ઇત્યાદિ આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ છે; યમદૂતનું કે પોતાના કોઈ મરી ગયેલા સગાનું અકસ્માત્ દર્શન થવું ઇત્યાદિ આધિભૌતિક અરિષ્ટ છે; યને અકસ્માત્ સિદ્ધનું કે સ્વર્ગનું દર્શન થવું, સૂર્યમંડલમાં છિદ્ર દેખાવું, તથા અરુંધતિ તારો ન દેખાવો ઇત્યાદિ આધિદૈવિક અરિષ્ટ છે. ચિત્તની તથા શરીરની સ્થિતિમાં અકસ્માત્ અસાધારણ ફેરફાર થાય તે પણ અરિષ્ટ છે. આ મરણસૂચક ચિહ્ન અરિની પેઠે દુઃખ આપે છે માટે અરિષ્ટ કહેવાય છે. આ અરિષ્ટોથી અયોગીને પણ મરણનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. અરિષ્ટોનું વિશેષ નિરૂપણ સ્વરોદયમાં કરાયું છે માટે જેમને એ સંબંધમાં વિશેષ વર્ણન વાંચવાની ઇચ્છા થાય તેમણે સ્વરોદયમાં જોવું. અરિષ્ટથી જે મરણનું જ્ઞાન થાય છે તે કાંઈ સિદ્ધિરૂપ નથી, છતાં પ્રસંગ આવતાં અહિં તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૨૨

એવી રીતે મરણજ્ઞાનની સિદ્ધિને કહીને હવે પરિકર્મના સંયમ વડે થનારી સાતમી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

મૈત્ર્યાદિષુ વલ્લાનિ ॥ ૨૩ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—મૈત્રીકરુણામૃદિતારુણાસ્તિષ્ઠો ભાવના

ઉક્તાઃ । તાસુ સંયમં વિધાય બલ્યાનિ તત્તદ્વિષયવીર્યાણિ લયન્તે
યોગિનઃ । યોગી તૈરેવ પ્રાણિમાત્રસ્ય સુખદઃ સુદૃઢઃ દુઃસ્વા-
ષ્ણોદ્ધર્તા ભવત્યપક્ષપાતી ચ સ્યાદિતિ ફલિતાર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—મૈત્રી આદિમાં [સંયમ કરવાથી મૈત્રી આદિ]
બલો [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૨૩

વિવેચનઃ—પ્રથમપાદમાં મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા એ
ચાર ભાવના કહી છે. તેમાં સુખી પ્રાણીઓમાં મૈત્રીની ભાવનારૂપ સંયમ
કરવાથી તે યોગીને મૈત્રીબલની પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ સર્વપ્રાણીઓ
તેના મિત્ર થઈ જાય છે, ને તે સર્વને સુખકર પ્રતીત થાય છે તેથી તે
જીવસમૂહને સુખી કરવામાં અવંધ્ય પ્રયત્નવાળો થાય છે. દુઃખી પ્રાણીઓ-
માં કરુણાની ભાવનારૂપ સંયમ કરવાથી તે સંયમીને કરુણાબલની
પ્રાપ્તિ થવાથી અર્થાત્ દુઃખી પ્રાણીઓનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ કરવાના
સામર્થ્યવાળો થવાથી જીવસમૂહનો દુઃખથી વા દુઃખનાં દારણોથી ઉદ્ધાર
કરવામાં અવંધ્ય પ્રયત્નવાળો થાય છે; અને પુણ્યશીલોમાં મુદિતાની
ભાવનારૂપ સંયમ કરવાયડે તેને મુદિતાબલની પ્રાપ્તિ થવાથી અર્થાત્
ચિંતાયુક્ત બિન્ન પુરુષોને આનંદયુક્ત કરવાના બલવાળો થવાથી તે
જીવસૌકની મધ્યસ્થપણાને ધારણ કરે છે. પાપશીલોમાં ઉપેક્ષા-
ઓદાસીન્ય-છે, પણ ભાવના નથી તેથી-મૈત્રી આદિના અભાવરૂપ
ઉદાસીનપણું મૈત્રી આદિ પ્રતિયોગીથી બિન્ન ન હોવાથી-તેમાં સંયમ થતો
નથી માટે સંયમના અભાવથી ઉપેક્ષાબલની પ્રાપ્તિ કહી નથી. એવી
રીતે મૈત્રી આદિમાં સંયમ કરવાથી યોગીને તે મૈત્ર્યાદિ બલોની એટલે
તેમના અવંધ્યપ્રયત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૩

એ પ્રમાણે સાતમી સિદ્ધિને કહીને હવે આઠમી સિદ્ધિને નીચેના
શ્લોકથી કહે છે:—

બલેષુ હસ્તિબલાદીનિ ॥ ૨૪ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—બલેષુ હસ્ત્યાદિબલેષુ । હસ્તિબલે વાયુબલે સિંહવીર્યે વા તન્મયીભાવેન સંયમં વિધાય યોગી તત્તત્સામર્થ્યવાન્ ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—[હાથી આદિનાં] બલોમાં [સંયમ કરવાથી] હાથીનાં બલ આદિ [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૨૪

વિવેચન:—હાથીના બલમાં સંયમ કરવાથી હાથીના બલની પ્રાપ્તિ થાય છે, ગરુડના બલમાં સંયમ કરવાથી ગરુડના બલની પ્રાપ્તિ થાય છે, ને વાયુના બલમાં સંયમ કરવાથી વાયુના બલની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી રીતે જેના બલમાં તે યોગી સંયમ કરે છે તેના બલની તે યોગીને પ્રાપ્તિ થાય છે. સૂત્રમાંના આદિપદ્ધતે બલનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું. ૨૪

એવી રીતે આદમી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરીને હવે નવમી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

પ્રવૃત્ત્યાલોકન્યાસાત્સૂક્ષ્મઠ્યવહિતવિપ્ર-

કૃષ્ણજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—પ્રવૃત્તિઃ ડ્યોતિષ્મતીપ્રવૃત્તિર્વા પૂર્વજ્ઞોક્તા સા । તસ્યા ચ આલોકઃ સાત્ત્વિકપ્રકાશપસરઃ સર્વતો વિપ્રસૃતં નિર્મલં બુદ્ધિસત્ત્વમિતિ યાવત્ । તસ્ય સૂક્ષ્મે પરમા-

જ્ઞાદૌ વ્યવહૃતૈ ભૂમ્યાગ્ન્યન્તર્ગતાદૌ વિપ્રકૃષ્ટે મેરુપાર્શ્વસ્થાદૌ
ન્યાસાત્ પ્રક્ષેપાત્ તદ્વાસિતાનાં તત્તદ્દ્રવ્યાણાં ભાવનાદિત્યર્થઃ,
તેષાં સૂક્ષ્માદીનાં જ્ઞાનં સાક્ષાત્કારો ભવતીતિ વાક્યશેષઃ ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થઃ—[જ્યોતિષ્મતી] પ્રવૃત્તિના સાત્ત્વિકપ્રકાશના
ન્યાસથી [યોગીને] સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત ને વિપ્રકૃષ્ટનું જ્ઞાન
[થાય છે.] ૨૫

વિવેચનઃ—પ્રથમપાદના છત્રીશમા સૂત્રમાં જ્યોતિષ્મતીપ્રવૃત્તિનું
નિરૂપણ થઇ ગયું છે. એ જ્યોતિષ્મતીપ્રવૃત્તિના અન્યાસના પરિપાક-
થી યોગીને મનના સાત્ત્વિકપ્રકાશનો અનુભવ થાય છે. એ સાત્ત્વિક-
પ્રકાશનો પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોમાં, વ્યવહિત એટલે ભૂમિની
અંતર રહેલા દ્રવ્યાદિમાં અને વિપ્રકૃષ્ટ એટલે અત્યંત દૂર રહેલા વિષયો-
માં પ્રક્ષેપ કરવાથી (સંકલ્પવડે જોડવાથી) તે તે વસ્તુઓનું યોગીને
યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ ધરાદિક પદાર્થો
મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ આ સાત્ત્વિકપ્રકાશના પ્રક્ષેપથી તે યોગીને
સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ વસ્તુઓ જેમનું ગ્રહણ બાહ્યદ્રિયોથી
થતું અશક્ય છે તેમનું અનાયાસે જ્ઞાન થાય છે. ૨૫

નવમી સિદ્ધિનું નિરૂપણ થઇ જવાથી હવે દશમી સિદ્ધિના
સ્વરૂપને કહે છે:—

ભુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદબોધિની ટીકાઃ—સૂર્યે માર્તઙ્ડમણ્ડલે સુષુમ્નાદિ-
દ્વારકે સંયમાત્ સંયમં કૃત્વા યોગી ભુવનજ્ઞાનં ભૂરાદિસમ-
લોકાન્તર્ગતચતુર્દશભુવનવિષયકં જ્ઞાનં લભતે इति પૂરણીયમ્ ॥

સ્વભાવત્ત एव हि विश्वप्रकाशनसमर्थं बुद्धिसत्त्वं तमोमलादृतं
सन् रजसा यत्र यत्रोद्वाटयते तत्तदेव प्रकाशयतीति न
त्वन्यत् । सूर्यद्वारोद्घाटितं तु तत् भुवनमेव प्रकाशयतीति तात्पर्य-
मुन्नेयम् ॥ २६ ॥

સૂત્રાર્થ:—સૂર્યદ્વારમાં સંયમ કરવાથી ભુવનોનું જ્ઞાન
[થાય છે.] ૨૬

વિધેયન:—સૂર્યદ્વારમાં એટલે સુષુમ્ણાનાડીમાં સંયમ કરવાથી
યોગીને ચૈદ્ર ભુવનોનું જ્ઞાન થાય છે. ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વલોક, મહાલોક,
જનલોક, તપલોક ને સત્યલોક એ એકએકથી બાહ્ય રહેલા સપ્તલોક,
ને મહાતલ, રસાતલ, અતલ, સુતલ, વેતલ, તલાતલ ને પાતાલ
એ સપ્તપાતાલ મળીને ચૈદ્ર ભુવન કહેવાય છે. સપ્તપાતાલને ભૂલોકમાં
ગણીને સપ્તલોક પણ કહેવાય છે. અવીચિનામના નરકથી માંડીને
સુમેરુના પૃથ્વર્યત ભૂલોક છે. સુમેરુપૃથ્વી આરંભીને ધ્રુવપર્યંત મહા,
નક્ષત્ર ને તારાઓવડે વિચિત્ર જે અંતરિક્ષલોક છે તે ભુવલોક કહેવાય
છે. તેના પર સ્વર્ગલોક છે. તે સ્વર્ગલોકને સ્વલોક અથવા માહૈંદ્રલોક
પણ કહેવામાં આવે છે. તે પર મહાલોક વા પ્રાણપત્યલોક છે. તે પરના
જનલોક, તપલોક ને સત્યલોક એ ત્રણ બ્રહ્માના લોક કહેવાય છે.
અવીચિથી કમપૂર્વક ઉપર મહાકાલ, અંબરીય, રૌરવ, મહારૌરવ,
કાલસૂત્ર ને અંધતામિત્ત એ છ મહાનરકો, જેઓમાં કમથી કેવલ
પૃથિવી-માટી-પાણી-દાંકરા, કેવલ જલ, કેવલ અગ્નિ, કેવલ વાયુ,
કેવલ આકાશ ને કેવલ અંધકાર છે તે રજાં છે. એ નરકોસાથે
કુંભીપાકાદિ ઉપનરકો પણ રજાં છે. એ નરકોમાં પોતાનાં કર્મોવડે
સંપાદન કરેલાં દુઃખો ભોગવનારા પ્રાણીઓ કષ્ટરૂપ ફલને આપનારા

દાર્ધ આયુષ્મે ગ્રહણ કરીને ઉપજે છે. તે નરકોની ઉપર સમપાતાથે છે. તેના પર સમદ્રીપવાળી પૃથિવી છે. જેના મધ્યમાં સુમેરુનામનો સુવર્ણનો પર્વતરાજ છે. તેનાં પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ ને ઉત્તરનાં શિખરો અનુક્રમે રૂપા, વૈદુર્યમણિ, સ્ફટિકમણિ ને સુવર્ણનાં છે. તેમાં વૈદુર્ય-મણિની નીલપ્રમાના અનુરાગથી આકાશનો દક્ષિણ ભાગ નીલકમલ-ના દલજેવો સ્થાપ છે. આકાશનો પૂર્વ ભાગ તે બણીના શિખરની પ્રમાથી રૂપાજેવો સ્વેત છે. આકાશને પશ્ચિમ ભાગ તે દિશાના શિખરની પ્રમાથી સ્ફટિકમણિના જેવો રસ્ય છે, અને આકાશનો ઉત્તર ભાગ તે બણીના શિખરની પ્રમાથી સુવર્ણના રંગજેવો છે. આ સુમેરુની ઉપર દક્ષિણ ભાગમાં જંખૂતામનું વૃક્ષ છે, જે નામવડે આ જંખૂદ્રીપ કહેવાય છે. સુમેરુની આસપાસ સૂર્યની ગતિ હોવાથી તેના જે ભાગને સૂર્ય ત્યજે છે ત્યાં રાત્રિ થાય છે, અને તેના જે ભાગને તે અલંકૃત કરે છે ત્યાં દિવસ થાય છે. તે સુમેરુની ઉત્તરદિશામાં વિદ્યમાન એ સહસ્ર યોજન વિસ્તારવાળા નીલ, શ્વેત ને રંગવાન એ ત્રણ પર્વતો છે. તે પર્વતોના અવકાશમાં પ્રત્યેક નવ સહસ્ર યોજનના વિસ્તારવાળા રમણક, હિરણ્ય ને ઉત્તરકુરુ એ ત્રણ ખડો છે. તેમાં નીલગિરિ સુમેરુની ઉત્તરદિશામાં છે. નીલગિરિના ઉત્તરભાગમાં રમણકખંડ છે, શ્વેતની ઉત્તરમાં હિરણ્ય છે, ને રંગવાનની ઉત્તરમાં સમદ્રપર્વત ઉત્તરકુરુ છે. સુમેરુની દક્ષિણદિશામાં વિદ્યમાન એ સહસ્ર યોજન વિસ્તારવાળા નિપધ, હેમકૂટ ને હિમશૈલ એ ત્રણ પર્વતો છે. તે પર્વતોના અવકાશમાં પ્રત્યેક નવ સહસ્ર યોજનના વિસ્તારવાળા હરિવર્ષ કિપુરુષ ને ભારત એ ત્રણ ખડો છે. તેમાં નિપધ મેરુની દક્ષિણમાં છે. નિપધના દક્ષિણભાગમાં હરિવર્ષખંડ છે. હેમકૂટની દક્ષિણમાં કિપુરુષ છે, ને હિમશૈલની દક્ષિણમાં સમુદ્રપર્વત ભારતવર્ષ છે. સુમેરુથી પૂર્વ-

દિશામાં આશ્વવાનનામનો પર્વત છે. તેને સીમા કરીને સમુદ્રપર્વત ભદ્રાશ્વનામનો દેશ છે. એ પ્રમાણે સુમેરુની પશ્ચિમદિશામાં ગંધમાદનનામનો પર્વત છે, ને તેને સીમા કરીને સમુદ્રપર્વત કેતુમાલનામનો દેશ છે. સુમેરુની ચાર દિશામાંના ચાર પર્વતો ને સુમેરુની મધ્યમાં ઇલાવૃત્તનામનો ખંડ છે. એ ઇલાવૃત્ત સુમેરુના અધોભાગમાં રહેલો છે, ને તેનો વિસ્તાર નવ સહસ્ત્ર યોજન છે. સુમેરુનો વિસ્તાર મૂલમાં સોળ સહસ્ત્ર યોજન છે. એવી રીતે લક્ષ્યોજનના વિસ્તારવાળો જંબૂદ્વીપ છે, ને તે જંબૂદ્વીપ સુમેરુના મધ્યબિંદુથી પ્રત્યેક દિશામાં પચાસ સહસ્ત્ર યોજનના વિસ્તારવાળો છે. આ જંબૂદ્વીપના ચારે બજી કંકણાકારે વીંટાયેલો બમણા વિસ્તારવાળો જીવજોદધિ છે. પછી બમણા બમણા શાક, કુશ, કૈાચ, શાલ્મલ, ગોમેદ ને પુષ્કર એવા છ દ્વીપો ને દંશુરસ, સુરા, સર્પિં (ઘૃત,) દધિમંડ, (જડી છાશ) ક્ષીર ને સ્વાદ્દક એવા છ સમુદ્રો છે. એવી રીતે સમદ્વીપ ને સમસમુદ્ર છે. તેમાં પૂર્વોક્તરિતે પ્રથમદ્વીપથી તેના પછીનો સમુદ્ર બમણો, ને તે સમુદ્ર પછી તેવડોજ અન્યદ્વીપ ને તે પછી તેનાથી બમણો સમુદ્ર એમ વિવેક જાણવો. આ સમસમુદ્રસહિત સમદ્વીપ, સમસમુદ્રથી બહાર રહેલી ભૂમિસાથે લોકલોકપર્વતપર્વત પચાસ કરોડ યોજનપરિમાણવાળા છે. દ્વીપ, વન, પર્વત, નગર ને સમુદ્રાદિસહિત એ ભૂમંડલ બ્રહ્માંડના એક દેશમાં રહ્યું છે, અને આકાશમાં જેમ ખદોત છે તેમ એ બ્રહ્માંડ પ્રધાનનો એક સૂક્ષ્મ આવયવ છે તેમાં પાતાલમાં, સમુદ્રમાં ને પર્વતોમાં દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, કિમ્બરો, યક્ષો, રાક્ષસો, ભૂતો, પ્રેતો, પિશાચો, અપસ્મારકો, આસરાઓ, બ્રહ્મરાક્ષસો, કુખમાંડો ને વિનાશકો વસે છે. સર્વદેવોમાં પુણ્યાત્મા એવા દેવો ને મનુષ્યો વસે છે. સુમેરુ એ દેવતાની ઉદ્યાનભૂમિ છે. તેમાં મિશ્રવન, નંદનવન, ચૈત્રરથ ને

સુમાનસ એ ચાર ઉદ્ધાનો છે. સુધર્મા દેવસભા, સુદર્શન પુર ને વૈજયંત પ્રાસાદ છે. ભુવલોકમાં રહેલા મંગલાદિ ગ્રહ, અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રો ને અન્ય તારાઓ આકર્ષણદ્વારા ધ્રુવની સાથે સંબંધ પામી સેવડે ગતિયુક્ત હોઇ સુમેરુની ઉપરઉપરમાં રહી ભ્રમણ કરે છે. સ્વર્લોક-માં નિવાસ કરનારી છ દેવળતિઓ છે, તેમનાં નામો આ પ્રમાણે:-ત્રિ-દશ, અગ્નિવ્રત, યામ્ય, તુષિત, અપરિનિર્મિતવસવર્તી ને પરિનિર્મિત-વસવર્તી. એ સર્વે સંકલ્પમાત્રવડે વિષયોને સંપાદન કરનારા, અણિમાદિ ઐશ્વર્યવાળા, કલ્પપર્યંતના આયુષ્કાળ, પૂણ્ય, ઔપપાદિદેહવાળા, (માતાપિતાના સંયોગવિના તે લોકના નિયમપ્રમાણે અકસ્માત્ જ ધર્મવિશેષથી અતિસંસ્કૃત થયેલાં ભૂતોનાં અણુઓમાંથી જેમનાં દિવ્ય શરીરોની રૂપત્તિ થઇ છે એવા,) અને હિતમ તથા અનુકૂલ એવી અપ્સરાઓના પરિવારવાળા છે. મહર્લોકમાં પાંચ પ્રકારની દેવળતિઓ છે. કુસુદ, ઋણ, પ્રતર્દન, અંજનાબ ને પ્રચિતામ એ તેમનાં નામો છે. એ સર્વે મહાભૂતવશી, [તેમને જે જે વસ્તુ જોઇએ તે તે વસ્તુને આકારે તેમની ઇચ્છાથી તે મહાભૂતો પરિણામ પામે છે તેથી તે મહાભૂતને વશ કર્તાવનારા કહેવાય છે.] અન્નવિના ધ્યાનમાત્રથી વૃક્ષ તથા પુષ્પ થનારા ને સહસ્રકલ્પના આયુષ્કાળા છે. બ્રહ્માનો પ્રથમલોક જે જનલોક છે તેમાં ચાર પ્રકારની દેવળતિઓ છે, બ્રહ્મપુરોહિત, બ્રહ્મ-કાપિક, બ્રહ્મમહાકાપિક ને અમર. તેઓ ભૂતોને તથા ઇંદ્રિયોને વશ કર્તાવનદ્રારા એટલે ભૂતો તથા ઇંદ્રિયોની પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્થિતિ કરાવવાના સામર્થ્યવાળા, તથા કમથી એ સહસ્ર, ચાર સહસ્ર, આઠ સહસ્ર ને સોળ સહસ્ર કલ્પના આયુષ્કાળા છે. બ્રહ્માનો બીજો લોક જે તપલોક છે તેમાં ત્રિવિધ દેવળતિઓ છે, આભાસ્વર, મહાભા-સ્વર ને સ્વપ્નમહાભાસ્વર. તેઓ મહાભૂતો, ઇંદ્રિયો ને તેમની પ્રકૃતિ

એટલે તન્માત્રાઓ, અહંકાર ને ચિત્ત એમને વશ વર્તાવનારા છે. પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે તન્માત્રાને કાયાને આકારે પરિણામ પમાડી શકાય એ તન્માત્રાને વશ વર્તાવવી કહેવાય છે, અને નિર્માણ અહંકાર તથા નિર્માણ ચિત્ત ઉત્પન્ન કરી શકાય તે તેમને વશ વર્તાવવાં કહેવાય છે. અમરથી આભાસ્વર, આભાસ્વરથી મહાભાસ્વર ને મહાભાસ્વરથી સત્યમહાભાસ્વર દ્વિગુણ દ્વિગુણ આયુષ્વાળા છે. તે સર્વે ધ્યાન-માત્રથી તૃપ્ત તથા પુષ્ટ થનારા, હૃદ્યરેતા, (પ્રાણાયામના આરંભ અભ્યાસથી જેમનાં વીર્ય સૂક્ષ્મ થઇને હૃદ્ય બન્યું છે, ને સ્ખલિત થતાં નથી એવા-અસ્ખલિતવીર્યવાળા,) સત્સ્ત્રોત્રના ચતુર્થાનવિનાના ને અવીચિત્થી માંડીને તપસોકપર્યતના સૂક્ષ્મ તથા વ્યવહિત સર્વને બાળનારા છે. બ્રહ્માનો ત્રીજો લોક સત્યલોક છે. તેમાં અમ્યુત, શુદ્ધ-નિવાસ, સત્યાબ ને સંજ્ઞાસંજ્ઞી એવા ચાર પ્રકારની દેવજાતિઓ વસે છે. તેઓ પોતાને માટે ગૃહ નિર્માણ નહિ કરતાં પોતપોતાના શરીરરૂપ ગૃહમાં સ્થિતિ રાખનારા, ક્રમાત્ એકએકથી ઉપર રહેનારા, પ્રધાન-વશી એટલે સ્વેચ્છાનુસાર સત્ત્વ રજસ્ ને તમસૂને પ્રવૃત્તિ કરાવવાના સામર્થ્યવાળા ને સર્ગ એટલે દ્વિપરાર્ધપર્યતના આયુષ્વાળા છે. તેમાં અમ્યુતદેવો સ્થૂત્રવિષયના ધ્યાનવડે તૃપ્ત પામે છે, શુદ્ધનિવાસદેવો સૂક્ષ્મવિષયના ધ્યાનવડે તૃપ્તિ પામે છે, સત્યાબનામના દેવો ઈન્દ્રિયરૂપ વિષયના ધ્યાનવડે તૃપ્તિ પામે છે, ને સંજ્ઞાસંજ્ઞીનામના દેવો અસ્મિતા-માત્રના ધ્યાનવડે તૃપ્તિ પામે છે. એ સર્વે સંપ્રજાતસમાધિને ઉપાસે છે, ને બ્રહ્માંડની અંતરજ સ્થિત છે, બ્રહ્માંડની બહાર ગયેલા નથી. બ્રહ્માના (હિરણ્યગર્ભના) લિંગદેહવડે સર્વ લોક વ્યાપ્ત હોવાથી તે સર્વલોકનું બ્રહ્માંડ એવું નામ આપ્યું છે. વિદેહ અને પ્રકૃતિલય સાધિકારચિત્ત-વાળા છતાં પોતપોતાના ઉપાસ્યની અધિકારી સ્થિતિમાં લીન થયેલા

હોય છે તેથી બુદ્ધિવૃત્તિવડે વિષયાનુભવ કરનારા ન હોવાથી કૈવલ્ય-
જેવી સ્થિતિમાં હોય છે માટે તેમની લોકમાં સ્થિતિ કહી નથી.
અવીચિત્તી માંડીને સત્યલોકપર્યંતના આ સર્વલોક સૂર્યદારૂપ સુષુમ્ણા-
નાડીમાં સંયમ કરીને યોગીએ સાક્ષાત્ કરવાયોગ્ય છે. કાંઈ એવો
નિયમ નથી જે સુષુમ્ણાનાડીમાં સંયમ કરવાથીજ તેમનો સાક્ષાત્કાર
થાય, કિંતુ યોગશાસ્ત્ર જાણનાર યોગાભ્યાસી આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા
અન્યસ્થાનમાં સંયમ કરવાથી પણ આ ભુવનોનું જ્ઞાન થાય છે. જ્યાંસુધી
એ સર્વનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી યોગીએ આ સંયમનો અભ્યાસ
કરવો ઉચિત છે. બુદ્ધિસત્ત્વ સ્વભાવથીજ વિશ્વનો પ્રકાશ કરવામાં
સમર્થ છે. તે તમોમલવડે આવૃત છે, તેમાં જ્યાં રજેશુભવડે તેનું
ઉદ્ઘાટન થાય છે ત્યાં તે પદાર્થને તે પ્રકાશે છે. સુષુમ્ણાનાડીના કિંવા
આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા અન્યસ્થાનના સંયમવડે ઉદ્ઘાટિત તે બુદ્ધિ-
સત્ત્વ ભુવનોને પ્રકાશે છે.

સુષુમ્ણાનાડી સૂર્યદાર કહેવાય છે, કેમકે તે સૂર્યમણી જવાના
દારૂપ છે. મૂલમાં જે સૂર્યશબ્દ છે તેનો અર્થ ભગવાન બાબ્યકારે
સૂર્યદાર એવો કર્યો છે તે અન્ય યોગશાસ્ત્રોના આધારે છે એમ
જાણવું. અહિં ભુવનોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો જે ઉપદેશ કરવામાં
આવ્યો છે તે રાગદોષની નિવૃત્તિમાટે છે.

પ્રધાનની મહત્તાઆગળ બ્રહ્માંડનું અણુરૂપ જાણવાથી મનુષ્યનું
સ્થૂલશરીર અતિતુચ્છ છે એમ સમજાય, તથા દેવોનાં ઉત્તમોત્તમ
ઐશ્વર્ય પણ કૈવલ્યસુખઆગળ કાંઈજ ગણનામાં નથી એમ જાણવા-
માં આવે માટે આ સૂત્રમાં સૂર્યદારના સંયમનો ઉપદેશ કર્યો છે,
શરીરની બહાર ભુવનોની એજ પ્રમાણે સ્થિતિ છે એમ પ્રતિપાદન કરવા
ઉપદેશ કર્યો નથી તેથી પુરાણમાં કોઈ સ્થલે દ્વીપોનું તથા સમુદ્રોનું

નિરૂપણ આનાથી વિલક્ષણ હોય, વા વર્તમાનકાલના ભૂગોલશાસ્ત્ર ને
અગોલશાસ્ત્રથી કાંઈ બીજી પ્રતીતિ થતી હોય તો તેથી વ્યાખ્યા
પામવાનું નથી. ૨૬

હવે અન્ય સિદ્ધિને કહે છે:—

ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદબોધિની ટીકા:—ચન્દ્રે સંયમં કૃત્વા તારાણાં વ્યૂહં
વિશિષ્ટસન્નિવેશં વિજાનીયાત્ । સૂર્યપ્રકાશેન નક્ષત્રાણામભિભૂત-
તેજસ્ત્વાત્ સૂર્યસંયમાચ્છજ્ઞાનં નોત્પદ્યત્ ।તિ પૃથગુપદેશઃ ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ:—ચંદ્રમાં [સંયમ કરવાથી] તારાવ્યૂહનું
જ્ઞાન [થાય છે.] ૨૭

વિવેચન:—ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તે યોગીને તારામંડલનું જ્ઞાન
થાય છે, અર્થાત્ જ્યોતિ:શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના માત્ર સંયમથી
અમુક તારા આકાશના અમુક ભાગમાં નિવાસ કરે છે એમ તે યોગીને
તેમનું વિકલ્પરહિત વિશેષજ્ઞાન થાય છે. ૨૭

હવે નક્ષત્રાદિની ગતિના જ્ઞાનના ઉપાયને સૂચવે છે:—

ધ્રુવે તદ્ગતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદબોધિની ટીકા:—ધ્રુવે નિશ્ચલતારકે સંયમાત્ તાસાં
તારકાણાં ગતિં વિજાનાતિ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—ધ્રુવમાં [સંયમ કરવાથી] તેની (તારાઓ-
ની) ગતિનું જ્ઞાન [થાય છે.] ૨૮

વિવેચન:—ધ્રુવનામના નિશ્ચલ તારામાં સંયમ કરવાથી તે
તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ આ તારા આટલા કાલમાં આ
રાશિમાં ગમન કરે છે એવી રીતે તે તારાઓની ગતિનું તેને વાસ્તવિક

ગાન થાય છે. આકાશમાં રહેલા બીજા ગતિવાળા મંડલમાં સંયમ કરવાથી તેની ગતિનું પણ યોગીને ગાન થાય છે. ૨૮

હવે શરીરની રચનાના ગાનના સાધનનું નિરૂપણ કરે છે:—

નાભિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—કાયસ્ય મધ્યભાગે યન્નાભિસંજ્ઞકં
ચક્રં તત્ર સંયમં વિધાય યોગી કાયસ્ય શરીરસ્ય વ્યૂહં
સન્નિવેશપ્રકારં વિજાનાતિ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—નાભિચક્રમાં [સંયમ કરવાથી] શરીરની
રચનાનું જ્ઞાન [થાય છે.] ૨૯

વિવેચન:—આધાર તથા સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રની ઉપર સુષુમ્ણામાં
રહેલા નાભિચક્રમાં (મણિપૂરમાં) સંયમ કરવાથી તે યોગીને શરીરની
રચનાનું ગાન થાય છે, તે આ પ્રમાણે:—વાત, પિત્ત ને કફ આ ત્રણ દોષ
છે. ત્વચા, લોહી, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ, મજ્જા ને શુક્ર એ સાત
ધાતુઓ છે, તેમાં શુક્ર (વીર્ય) એ સર્વની અભ્યંતર છે, તેથી બહાર
મજ્જા, મજ્જાથી બહાર હાડકાં, હાડકાંથી બહાર સ્નાયુ, સ્નાયુથી
બહાર માંસ, માંસથી બહાર રક્ત ને રક્તથી બહાર ત્વચા છે.
શરીરમાં નાભિચક્રની ઉત્પત્તિ પ્રથમ થયેલી છે, ને બીજા અવયવોની
ઉત્પત્તિ પછીથી થયેલી છે તેથી નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી સર્વ-
શરીરની રચનાનું ગાન થાય છે. રક્તના તથા મજ્જાના ગાનસાથે તે
રક્ત જે રક્તવહાઓમાં ફરે છે તેમનું તથા તે મજ્જાદ્રવ્ય જે મજ્જા-
તંતુઓમાં (ગાનતંતુઓમાં તથા ગતિતંતુઓમાં) ભર્યું હોય છે તેમનું પણ
ગાન થાય છે. ૨૯

નીચેના સૂત્રથી અન્ય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

કण्ठकूपे क्षुत्पિपासानिवृत्तिः ॥ ૩૦ ॥

પદબોધિની ટીકા:—કણ્ઠે ગળે જિહ્વાયા મૂલે જિહ્વા-
તન્તોરધસ્તાદિત્યર્થઃ, કૂપઃ ગર્તાકારપ્રદેશઃ, તત્ર સંયમાત્
ક્ષુત્પિપાસાદયો નિવર્તન્તે ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—કંઠકૂપમાં [સંયમ કરવાથી] ભૂખ તથા
તરષની નિવૃત્તિ [થાય છે.] ૩૦

વિવેચનઃ—જમના અધોભાગમાં વિદ્યમાન જે જિર્ણામૂલ છે તેને
તંતુ કહે છે તે તંતુથી આગળ અધોભાગમાં કંઠપ્રદેશ છે, તે કંઠની સમીપ
અધોભાગમાં વિદ્યમાન જે ગર્તાકાર (ખાડાની આકૃતિજેવો) પ્રદેશ છે
તે કંઠકૂપ કહેવાય છે. તે કંઠકૂપમાં પ્રાણાદિકના સ્પર્શ થવાથી પુરુષને
ક્ષુધાતૃપા પીડા કરે છે. તે કંઠકૂપમાં શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલી રીતે
સંયમ કરવાથી પ્રાણાદિકના સ્પર્શની નિવૃત્તિદ્વારા યોગીને ક્ષુધા તથા
તૃપા પીડા કરતાં નથી. ૩૦

હવે સ્થિરતાની પ્રાપ્તિ કરનાર ઉપાયને કહે છે:—

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ૩૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—કણ્ઠકૂપસ્યાધસ્તાદુરસિ સુદૃઢા
કૂર્મનાડી । તસ્યાં કૃતસંયમસ્ય તત્પ્રવિષ્ટચિત્તસ્ય યોગિનઃ
સ્થૈર્યં કાયચિત્તયોર્નિશ્ચલત્વં સિધ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—કૂર્મનાડીમાં [સંયમ કરવાથી] સ્થિરતાની
[પ્રાપ્તિ થાય છે.] ૩૧

વિવેચન:—પૂર્વે કહેલા કંકરૂપથી નીચેના ભાગમાં વિદ્યમાન એક કૂર્માકાર નાડી છે. તે ધુંચળું વાળાને પડેલા સર્પની પેઠે સ્થિત છે. તે નાડીમાં સંયમ કરવાથી યોગીનાં દેહ ને ચિત્ત નિશ્ચલ થાય છે. ૩૧

સિદ્ધના દર્શનની પ્રાપ્તિ કરનાર સાધનનું નિરૂપણ કરે છે:—

મૂર્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધદર્શનમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—મૂર્ધાનિ યજ્જ્યોતિઃ સાત્ત્વિકપ્રકાશઃ તત્ર સંયમાત્ સિદ્ધાનાં દ્યાવાપૃથિવ્યોરન્તરાલવર્તિનાં દિવ્યપુરુષાણામિતરપ્રાણિભિરદૃશ્યાનાં દર્શનં સાક્ષાત્કારો ભવતિ इदમત્ર તાત્પર્યમ્—શિરઃકપાલે બ્રહ્મરન્ધ્રાખ્યં છિદ્રમસ્તિ । યથા મૃદાભ્યન્તરસ્થમણેઃ પ્રચરન્તી પ્રભા કુશ્ચિતા તદ્વિવરપ્રદેશે સહ્યગ્રતે તથા હૃદયસ્થઃ સાત્ત્વિકપ્રકાશઃ સુષુમ્ણયોગાત્ વિપ્રમૃતસ્તત્રૈવ પિણ્ડિતત્વં પ્રાપ્નોતિ । તદેવ મૂર્ધજ્યોતિરિત્યાખ્યાયતે યોગિભિઃ । યદૈતજ્જ્યોતિઃ સંયમેન સાક્ષાત્ક્રિયતે તદા દિવ્યપુરુષદર્શનં ભવતિ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—મૂર્ધામાં રહેલી જ્યોતિમાં [સંયમ કરવાથી] સદ્ધનું દર્શન [થાય છે.] ૩૨

વિવેચન:—શિરની અંતે કપાલની મધ્યે રહેલા બ્રહ્મરન્ધ્રનામના છિદ્રમાં રહેલી પ્રકાશરૂપ જ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી આકાશના અંતે પ્રથિવીના મધ્યભાગમાં વિચરનારા સિદ્ધ (દિવ્ય) પુરુષોનાં દર્શન તે યોગીને થાય છે. ૩૨

હવે સર્વગતાના ઉપાયનું કથન કરે છે:—

પ્રાતિભાદ્વા સર્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદબોધિની ટીકા:—પ્રતિભા ક્રદ્ધઃ । તદ્ભવં જ્ઞાનં પ્રાતિભમ્ । મનોમાત્રજન્યમવિસંવાદકં શ્વેતિત્યુત્પચ્ચમાનં જ્ઞાનમિતિ ષોજઃ । તેન વા યોગી સર્વં વિજાનાતિ । અત્રાયં ભાવઃ—યથા ઉદેષ્યતિ સવિતરિ પૂર્વં પ્રભા પ્રાદુર્ભવતિ તદ્વત્ પ્રસંખ્યાનહેતુસંયમવતો યોગિનસ્તત્પ્રકર્ષે જાને પ્રસંખ્યાનોદયપૂર્વસિદ્ધમૂહમાત્રેણ જાતં મનોમાત્રજન્યં વા તારકં નામ જ્ઞાનમુત્પચ્ચતે । સુતરાં યોગી સંયમાન્તરાનપેક્ષસ્તેનૈવ હિ સર્વં વિજાનાતિ । પ્રસંખ્યાનસંનિ-
ધાપનેન સંસારાત્તારયતીતિ તસ્ય તારકત્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા પ્રાતિકથી [યોગી] સર્વને
[જાણે છે.] ૩૩

વિવેચન:—પૂર્વે રહેલા સંયમોમાંના એક એક સંયમ કરવાથી જે જે ફલ થાય છે તે સર્વ ફલ એક પ્રાતિભગ્જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવવા સૂત્રમાં આ શબ્દ મૂક્યો છે. વિવેકજ્ઞાનના હેતુરૂપ સંયમના દ્વં અભ્યાસથી મનમાં જે અતીત, અનાગત, સૂક્ષ્મ ને વ્યવહિત પદાર્થોના જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય રહેલું છે તે આવિર્ભાવ પામે છે તે પ્રાતિભ કહેવાય છે, કેમકે તે અન્યના ઉપદેશવિના પોતાની પ્રતિભાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. આ પ્રાતિભજ્ઞાનજ પ્રસંખ્યાનની સમીપતાના સંપાદનદ્વારા પુરુષોનો સંસારથી ઉદ્ધાર કરે છે તેથી એને તારકજ્ઞાન પણ કહે છે. આ પ્રાતિભજ્ઞાન વિવેકજન્ય જ્ઞાનનું પૂર્વરૂપ છે, કેમકે આની ઉત્પત્તિ થયા પછી વિવેકજ્ઞાન અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ સૂર્ય-

નો ઉદય થવાનું પ્રથમ સાપક ચિદ્ર પ્રભા છે તેમ વિવેકજ્ઞાનનો ઉદય થવાનું પ્રથમ લિંગ પ્રાતિભજ્ઞાન છે. તે પ્રાતિભજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી યોગીને સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પછી તેને અન્ય સંયમની અપેક્ષા રહેતી નથી. ૩૩

હવે ચિત્તના જ્ઞાનના ઉપાયનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

હૃદયે ચિત્તસંવિત્ ॥ ૩૪ ॥

પદબોધિની ટીકા:—હૃદયે હૃત્પન્ને સંયમાત્ ચિત્તસ્ય સા-
લમ્બનસ્ય સંવિત્ જ્ઞાનં ભવતિ । ક્વચિત્તગતા વાસનાઃ પર-
ચિત્તગતાંશ્ચ રાગાદીન્ વિજાનાતીત્યર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—હૃદયમાં [સંયમ કરવાથી] ચિત્તનું જ્ઞાન
[થાય છે.] ૩૪

વિવેચન:—અક્ષપુરૂષ હૃદયપ્રદેશમાં અધોમુખ સ્વરૂપ ક્રમણ છે.
તે ચિત્તના નિવાસનું સ્થાન છે. તેમાં સંયમ કરવાથી યોગીને વૃત્તિ-
સહિત ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૩૪

એવી રીતે ચિત્તના જ્ઞાનની સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને હવે પુરુષના
જ્ઞાનની સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

**સત્ત્વપુરુષેયોરત્યન્તાસદ્ઘીર્ણયોઃ પ્રત્યયા-
વિશેષો ભોગઃ પરાર્થત્વાત્સ્વાર્થસંયમાત્પુરુષ-
જ્ઞાનમ્ ॥ ૩૫ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—સત્ત્વં બુદ્ધિઃ । પુરુષશ્ચિદાત્મા । તયો-

ભોગ્યભોક્તૃત્વેનાસક્કીર્ણયોર્ભિન્નયોર્યઃ પ્રત્યયાવિશેષઃ બુદ્ધિ-
પરિણામૈઃ સુખાદિભિઃ પુરુષપ્રતિબિમ્બગ્રાહિભિરવિશેષઃ સારૂપ્યં
પ્રતિબિમ્બદ્વારા સુખાદ્યારોપ ઇતિ યાવત્ સ ભોગ ઇત્યુચ્યતે ।
સ ચ દૃશ્યત્વાત્ ભોગ્યત્વાત્ બૌદ્ધત્વાદ્વા પરાર્થઃ પરસ્ય પુરુષ-
સ્ય ભોક્તુઃ શેષભૂતઃ । તસ્માદન્યશ્ચિત્સ્વભાવઃ પ્રતિબિમ્બઃ સ
ચ સ્વાર્થઃ નાન્યશેષ ઇત્યર્થઃ । એતસ્મિન્નેવ સંયમં વિધાય યોગી
પુરુષજ્ઞાનં આત્મસાક્ષાત્કારં લભતે ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અત્યંતવિલક્ષણબુદ્ધિસત્ત્વનું ને પુરુષનું [ને]
અલેક્ષણ [તે] લોગ [છે. તે લોગ બુદ્ધિના] પરાર્થપણા-
થી [પુરુષમાટે છે. તે લોગથી ભિન્ન] સ્વાર્થપ્રત્યયમાં સંયમ
કરવાથી પુરુષનો સાક્ષાત્કાર [થાય છે.] ૩૫

વિવેચનઃ—બુદ્ધિ જોકે ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનનું કાર્ય છે તોપણ તે
બુદ્ધિના ઉપાદાનકારણમાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય છે માટે તે બુદ્ધિ સત્ત્વ
પણ કહેવાય છે. રજ્જેગુણની અથવા તમેગુણની પ્રવાનતાવાળી બુદ્ધિ
પુરુષથી અત્યંતવિલક્ષણધર્મવાળી હોવાથી પુરુષથી અત્યંતભિન્ન છે
એટલુંજ નહિ, પરંતુ જે બુદ્ધિ સત્ત્વગુણની સાથે સર્વદા સંપંધવાળા
રજસ્તમસનો પરાભવ કરીને સત્ત્વગુણના પ્રધાનપણા હે પ્રકાશસ્વભાવ-
વાળા હોઇને ત્રિવેકમ્પાતિરૂપે પરિણામ પામવાવડે અત્યંત નિર્મલ
થયેલી હોવાથી પુરુષના જેવી પ્રતીત થાય છે તે બુદ્ધિ પણ ચૈતન્ય-
માત્ર પુરુષથી વિલક્ષણધર્મવાળી હોવાથી અત્યંત વિભિન્ન છે. બુદ્ધિ
જડ તથા પરિણામી હોવાથી ભલિન છે, અને પુરુષ ચૈતન તથા

અપરિણામી હોવાથી શુદ્ધ છે. એવી રીતે બુદ્ધિ તથા પુરુષ તમસ્ અને પ્રકાશની પેઠે વિલક્ષણસ્વભાવવાળાં છે. બુદ્ધિની સુખ દુઃખ ને મોહરૂપ જે વૃત્તિઓ થાય છે તે વૃત્તિઓના પ્રતિબિંબદ્વારા સુખ, દુઃખ ને મોહનો પુરુષમાં આરોપ થાય છે તેથી પુરુષને હું સુખી, હું દુઃખી ને હું મૂઢ એવું મિથ્યા ભાન થાય છે તે ભોગ છે. એ ભોગ બુદ્ધિમાં રહેલો હોવાથી દશ્ય છે, ને ભોક્તાપુરુષનો ઉપકારક છે. તે ભોગથી વિલક્ષણ ચૈતન્યમાત્રને વિષય કરનારી જે પુરુષસંબંધી બુદ્ધિવૃત્તિ છે તે સ્વાર્થપ્રત્યય કહેવાય છે. આ સ્વાર્થપ્રત્યયમાં સંયમ કરવાથી પુરુષને વિષય કરનારી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. આ સાક્ષાત્કાર પણ સ્વયંપ્રકાશ પુરુષને તો દશ્ય છે, કારણકે તે બુદ્ધિમાં રહેલો હોવાથી વસ્તુતાએ શુદ્ધપુરુષને વિષય કરવાને શક્તિમાન નથી, અર્થાત્ પુરુષ જે સર્વદા દ્રષ્ટા છે તે દ્રષ્ટાજ રહે છે, કદીપણ તે દશ્ય થતો નથી. તે બુદ્ધિની વૃત્તિ બે પ્રકારની છે, સુખદુઃખાદિનો આકાર ધારણ કરનારી, ને ચૈતન્યનો આકાર ધારણ કરનારી, તેમાં વ્યુત્થાનકાલે સુખદુઃખાદિનો આકાર ધારણ કરનારી વૃત્તિઓ હોય છે તેથી ચૈતન્યનો આકાર ધારણ કરનારી વૃત્તિનો અભિભવ થયેલો હોય છે. વિષયનૃણ્યને સારી રીતે નિવૃત્ત કરી યોગી જ્યારે સ્વાર્થપ્રત્યયના સંયમમાં તત્પર થાય છે ત્યારે ચિન્માત્રાકારા વૃત્તિ આવિર્ભાવ પામવા માંડે છે તેથી મનુષ્યને જેમ નિર્મલ દર્પણમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ યથાર્થ પ્રતીત થાય છે તેમ ચિદાભાસને બુદ્ધિમાં સુખદુઃખાદિરહિત ચિન્માત્રપુરુષનું પ્રતિબિંબ પ્રતીત થાય છે. તેવા પ્રતિબિંબજ્ઞાનને અત્ર પુરુષજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. એવી રીતે શુદ્ધપુરુષનું દશ્યપણું ન થવાથી “ વિજ્ઞાતાતમરે કેન વિજ્ઞાનીયાત્ ॥ ” (અરે મૈત્રેયિ ! સર્વને જાણનાર આત્માને પુરુષ કયા કરણવડે જાણે ? કાષ્ઠ કરણવડે ન જાણે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓની

સાથે વિરોધ આવતો નથી.

ભગવાન ભાષ્યકાર, શ્રીવાયરપતિભિષ્મ ને યોગમણિપ્રભાકાર ઉપર દર્શાવેલો સૂત્રપાઠ સ્વીકારે છે. યોગવાર્તિકામાં “સત્ત્વપુરુષયોરત્યન્તા-સક્કીર્ણયોઃ પ્રત્યયાવિશેષો ભોગઃ પરાર્થાત્સ્વાર્થસંયમાત્પુરુષ-જ્ઞાનમ્ ॥” એવો સૂત્રપાઠ છે. તેમાંના પરાર્થાત્પદનો પરાર્થથી એવો અર્થ થાય છે. લોભવૃત્તિમાં તથા યોગચંદ્રિકામાં “સત્ત્વપુરુષયોરત્યન્તા-સક્કીર્ણયોઃ પ્રત્યયાવિશેષાદ્ ભોગઃ પરાર્થાન્યસ્વાર્થસંયમા-ત્પુરુષજ્ઞાનમ્ ॥” એવો સૂત્રપાઠ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે:— અત્યંત બિન્ન બુદ્ધિસત્ત્વના તથા પુરુષના અભેદજ્ઞાનથી ભોગ છે, તે પરાર્થથી બિન્ન સ્વાર્થમાં સંયમ કરવાથી પુરુષનું જ્ઞાન થાય છે. ૩૫

એવી રીતે પુરુષના જ્ઞાનની સિદ્ધિને પ્રતિપાદન કરીને હવે આ સ્વાર્થસંયમ બ્યાંસુધી પોતાના મુખ્યદ્વલરૂપ પુરુષના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતો નથી સાંસુધીમાં તેનાં જે ગૌણ દ્વલો ઉપજે છે તેમનું પ્રતિ-પાદન કરે છે:—

**તતઃ પ્રાતિભશ્રાવણવેદનાદર્શસ્વાદવાર્તા
જાયન્તે ॥ ૩૬ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—તતઃ સ્વાર્થસંયમાત્ પ્રાતિભં પૂર્વોક્તં સર્વગોચરં જ્ઞાનં મનોમાત્રેણ યોગજશુક્લધર્માનુષ્ટીતેન જાયતે । દિવ્યાનાં શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાનાં ગ્રાહકાણિ શ્રોત્રત્વક-ચક્ષુર્જિહ્વાગ્રાણાણિ ક્રમેણ શ્રાવણવેદનાદર્શસ્વાદવાર્તાસંજ્ઞામિ ચ જાયન્તે । યદા યોગિનો દિવ્યશબ્દગ્રાહકં શ્રોત્રં

भवति तदा तस्य श्रोत्रस्य श्रावणमिति तांत्रिकी संज्ञा भवति ।
तथा घ्राणस्य वार्तासंज्ञा । एवमन्यत्रोद्गीयम् ॥ ३६ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેથી (સ્વાર્થસંયમથી) પ્રાતિભ, શ્રાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ ને વાર્તા [એ છ ઐશ્વર્ય] ઉપજે છે. ૩૬

વિવેચન:—પૂવોક્ત સ્વાર્થસંયમથી તે યોગીમાં વ્યુત્થાનકાલમાં પણ પ્રાતિભ, શ્રાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ ને વાર્તા એ છ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ યોગજ્ઞધર્મવડે અનુગૃહીત તે યોગીનાં મન, શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રોત્ર ને નાસિકામાં વ્યુત્થાન સમયમાં પણ યથાનુક્રમે પ્રાતિભ, દિવ્યશબ્દશ્રવણ, દિવ્યસ્પર્શાનુભવ, દિવ્યરૂપનું દર્શન, દિવ્યરસના સ્વાદનું જ્ઞાન ને દિવ્યગંધને અનુભવ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. અન્યસાહાય્યવિના યોગથી ઉપજેલા શુક્લધર્મયુક્ત મનમાં જે સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત, વિપ્રકૃષ્ટ, અતીત ને અનાગત પદાર્થોને યથાર્થ જાણવાનું સામર્થ્ય આવિર્ભાવ પામે છે તે પ્રાતિભ કહેવાય છે. દેવોને ભોગવવાયોગ્ય જે સૂક્ષ્મશબ્દાદિ છે તે દિવ્ય કહેવાય છે. દિવ્યશબ્દને ગ્રહણ કરવાનું જે શ્રોત્રનું સામર્થ્ય તે શ્રાવણ, દિવ્યસ્પર્શને ગ્રહણ કરવાનું જે ત્વચાનું સામર્થ્ય તે વેદન, દિવ્યરૂપને ગ્રહણ કરવાનું જે નેત્રનું બલ તે આદર્શ, દિવ્યરસને ગ્રહણ કરવાનું જે રસનાનું સામર્થ્ય તે આસ્વાદ ને દિવ્યગંધને ગ્રહણ કરવાનું જે નાસિકાનું સામર્થ્ય તે વાર્તા છે. એ પ્રાતિભાદિ છ શબ્દોના અન્ય અર્થ પણ થઈ શકે છે, તે આ રીતે:—સૂક્ષ્મવ્યવહિતાદિ વસ્તુઓને જાણવાના સામર્થ્યવાળું મન તે પ્રાતિભ, દિવ્યશબ્દને ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્યવાળું શ્રોત્ર તે શ્રાવણ, દિવ્યસ્પર્શને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળી ત્વચા તે વેદન, દિવ્યરૂપને ગ્રહણ કરવાના બલવાળું નેત્ર તે આદર્શ, દિવ્યરસને

અહણુ કરવાના સામર્થ્યવાળી રસના તે આસ્વાદ ને દિવ્યગંધને અહણુ કરવાના બલવાળી જે નાસિકા તે વાર્તા છે. એ સર્વ યોગ-શાસ્ત્રકૃત સંકેતથી ગમ્ય છે.

પ્રાતિભના પ્રાદુર્ભાવથી સૂક્ષ્માદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન, આવણુથી દિવ્ય-શબ્દનું જ્ઞાન, વેદનથી દિવ્યસ્પર્શનું જ્ઞાન, આદર્શથી દિવ્યરૂપનું જ્ઞાન, આસ્વાદથી દિવ્યરસનું જ્ઞાન ને વાર્તાથી દિવ્યગંધનું જ્ઞાન જે તે યોગીમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ સ્વાર્થસંયમનું આનુબંગિક ફલ છે.

યોગવાર્તિકકારે તત્ત્વપદનો અર્થ “ પુરુષના સાક્ષાત્કારથી ” એવો કર્યો છે તે યોગ્ય જણાતો નથી, કેમકે આગામિસૂત્રના (૩૭મા સૂત્રના) ભાષ્યમાં “ તદ્દર્શનપ્રત્યનીકૃત્વાત્ ॥ ” (સમાહિત ચિત્તના પુરુષસાક્ષાત્કારના પ્રતિબંધકપણાથી) એ વચનવડે પ્રાતિભાદિનું પુરુષના સાક્ષાત્કારનું પ્રતિબંધકપણું કહેવાશે, તેથી પ્રાતિભાદિને પુરુષસાક્ષાત્કારનું ફલપણું સંભવતું નથી. જે જેનું પ્રતિબંધક હોય તે તેનું ફલ હોતું નથી એ અર્થ લોકપ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞકારાદિના અભાવવડે આ સ્વાર્થસંયમનું ફલ નથી એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કેમકે પ્રત્યવાયના અભાવથી અધ્યાહારવડે તેવો અર્થ થઈ શકે છે, તેથી આ સિદ્ધિઓ પુરુષ-સાક્ષાત્કારથી પહેલાં સ્વાર્થસંયમથી ઉત્પન્ન થનારી છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ૩૬

સ્વાર્થસંયમના પ્રભાવથી યોગીને પૂર્વોક્ત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય તો તેણે પોતાને કૃતાર્થ માનીને તે સંયમથી ઉપરામપણાને પ્રાપ્ત થવું યોગ્ય નથી, પરંતુ આ સર્વસિદ્ધિઓને વિશ્લેષ જાણીને પુરુષના સાક્ષાત્કારપર્યંત અવશ્ય તેણે સંયમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, કેમકે આ સંયમનું આત્મસાક્ષાત્કારજ મુખ્ય ફલ છે, સિદ્ધિઓ એ મુખ્ય ફલ નથી, એ અભિપ્રાયથી ભગવાન સૂત્રકારે નીચેના સૂત્રનું અવ-

તરણુ કર્યું છે:—

તે સમાધાવુપસર્ગા વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ ॥૩૭॥

પદ્મબોધિની ટીકા:—તે પ્રાતિભાદયઃ સમાધૌ સમાધિકાલે
ઉત્પન્નમાના ઉપસર્ગા ઉપદ્રવા મોક્ષવિગ્નકરા इत्यर्थः ।
વ્યુત્થાને તુ વ્યવહારદશાયામુત્પન્નમાના વિશિષ્ટફલદાપકત્વાત્
સિદ્ધયઃ ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેઓ (પૂર્વોક્ત પ્રાતિભાદિ ઐશ્વર્યો)
સમાધિમાં વિધ્નો [છે, ને] વ્યુત્થાનમાં સિદ્ધિઓ [છે.] ૩૭

વિવેચન:—પૂર્વે કહેલાં પ્રાતિભાદિક છ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોના
યોગીને વ્યુત્થાનકાલમાં પણ લાભ થાય છે. તે ઐશ્વર્યો ચિત્તમાં રાજસ-
દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરનારાં હોવાથી સમાધિની દૃઢતાનાં વિરોધી છે તેથી
તેઓ સમાધિમાં વિગ્નરૂપ છે. જેમ જે પુરુષ જન્મથીજ ધનહીન
હોય તે પુરુષ અલ્પ ધનના લાભને અધિક ફલરૂપ માનીને પોતાને
કૃતાર્થ સમજે છે તેમ વિક્ષિપ્તચિત્તનેજ પૂર્વોક્ત ઐશ્વર્યો સિદ્ધિઓ-
રૂપ પ્રતીત થાય છે, પણ સમાહિતચિત્તને તે ઐશ્વર્યો સિદ્ધિઓરૂપ
પ્રતીત થતાં નથી, તે યોગી તો તે સર્વને વિગ્નરૂપ જાણે છે, કેમકે
પુરુષના સાક્ષાત્કારમાં તે પ્રતિબંધક છે. તે ઐશ્વર્યોના ઉત્પન્ન થવાથી-
જ પોતાને કૃતાર્થ માનનારા યોગીના સંયમનો સ્થન: સ્થન: નાશ
થાય છે તેથી તે યોગીને તે જન્મમાં પુરુષનેજ સાક્ષાત્કાર થઈ
શકતો નથી માટે વિવેકીએ પ્રાપ્ત થયેલા તે ઐશ્વર્યની દોષદષ્ટિદારા
ઉપેક્ષા કરી પુરુષના સાક્ષાત્કારનાટ સ્વાર્થસંયમનો દૃઢ અભ્યાસ
કરવો જોઈએ, જેણે ત્રિવિધ તાપની આત્યંતિકવિવૃચ્છિરૂપ પરમપુરુષાર્થ-

ની ઇચ્છા કરેલી છે તે યોગી પરમપુરુષાર્થની પ્રતિબંધક સિદ્ધિઓમાં કુમ રાગ પામે ? નજ પામે. સ્વસ્વરૂપાવસ્થાનવિના કૃતાર્થ થનાતું નથી, પછી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય તો તેથી પણ શું ? એ સર્વ સિદ્ધિઓ પુરુષસાક્ષાત્કારની આગળ અત્યંત તુચ્છજ છે. સિદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થયા છતાં તેમના સામીપ્યથી જો યોગીનું ચિત્ત તેના ભોગભાટે ક્ષોભ પામતું નથી તે યોગીનેજ આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ મહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, ઐશ્વર્યના ભોગને ઇચ્છનાર અપકવ યોગીને તે મહાસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૩૭

એવી રીતે પુરુષના સાક્ષાત્કારપર્યંતમાં થનારા સ્વાર્થમંયમના શ્વતે નિરૂપણ કરીને હવે ક્રિયારૂપ ઐશ્વર્યના નિરૂપણનો આરંભ કરે છે, તેમાં નાચેના સૂત્રથી પરકાયાપ્રવેશરૂપ ઐશ્વર્યનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

બન્ધકારણશૈથિલ્યાત્પ્રચારસંવેદનાચ્ચ

ચિત્તસ્ય પરશરીરાવેશઃ ॥ ૩૮ ॥

પદબોધિની ટીકા:—સ્વભાવતોઽપ્રતિષ્ઠસ્ય સર્વગામિન-
શ્ચિત્તસ્ય કર્માશયવશાત્ સ્વશરીરમાત્રે સદ્ભોવેન સ્થિતિર્બન્ધઃ ।
તસ્ય કારણં ધર્માધર્મૌ । સંયમેન હિ તયોઃ શૈથિલ્યં ભવતિ ।
પ્રચરણનેન ચિંત્તમિતિ પ્રચારો નાડીસદ્ધુઃ । તસ્ય સંવેદનં
સમ્યગ્જ્ઞાનં સમ્પત્ત્યનયા નાડ્યા સશ્ચરતીત્યાદિવિધં સમાશ્નિ-
વલાદેવ ભવતિ । બથા પ્રાણેન્દ્રિયમાર્ગનાડીજ્ઞાનમાપિ । તથા
ચ યથા બન્ધકરજ્જુનાશ્ચે પથજ્ઞસ્ય સ્વપરવેશ્મપ્રવેશો ભવતિ તથા

યોગિચિત્તસ્યાપિ પરશરીરે મૃતે જીવિતે વા પ્રવેશો ભવતિ ।
ચિત્તે પ્રવિષ્ટે इन्द्रियादीन्यपि तत्र प्रविशन्ति । ततश्च परशरीर-
प्रविष्टो योगी तत्र स्वशरीरवत् व्यवहरति ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[એકશરીરમાં ચિત્તની સ્થિતિરૂપ] બંધના
કારણના શિથિલપણાથી અને ચિત્તના ગમનાગમનના માર્ગ-
રૂપ નાહીઓના ચથાર્થ જ્ઞાનથી ચિત્તનો પરશરીરમાં પ્રવેશ
[થઈ શકે છે.] ૩૮

વિવેચનઃ—ચિત્ત ચંચલસ્વભાવવાળું હોવાથી તેની એકસ્થાનમાં
સ્થિતિ થવી સંભવતી નથી. તે ચિત્તની ધર્માધર્મના સંસ્કારોરૂપ અદૃષ્ટના
બલથી જે એકશરીરમાં સ્થિતિ થવી તે બંધ કહેવાય છે. બંધ કરનાર
અદૃષ્ટનું નામ બંધકારણ છે, અર્થાત્ ચંચલ હોવાથી ચિત્ત એકસ્થાનમાં
સ્થિરતાથી રહી શકે એવું નથી, અને આત્મા પણ વ્યાપક હોવાથી
સર્વત્ર વિદ્યમાન છે તેથી તે બંનેનું નિરંતર એકશરીરમાં સ્થિર થવું
યદ્યપિ અસંભવરૂપ છે તથાપિ તે બંનેના ભોક્તૃભોગ્યભાવસંબંધથી
તેમનું એકશરીરમાં સ્થિર થવું ધર્માધર્મના સંસ્કારોને લીધે થાય છે
તેથીજ ધર્માધર્મ બંધનું કારણ કહેવાય છે. શ્રીસહગુરુએ ઉપદેશ કરેલા
સંયમદ્વારા જ્યારે યોગી તે ધર્માધર્મના સંસ્કારોને શિથિલ કરી દે છે,
અર્થાત્ ધર્માધર્મના સંસ્કારના બંધન કરવાના સામર્થ્યને સંયમબલથી
નિવૃત્ત કરી દે છે ત્યારે એકશરીરમાં ચિત્તની પ્રતિષ્ઠા કરનાર પ્રતિ-
બંધકના અભાવથી સ્વતંત્રગતિવાળું થયેલું ચિત્ત સર્વશરીરમાં ગમન-
આગમનની યોગ્યતાવાળું થાય છે; તેવી રીતે આત્મા પણ બંધ કરનારા
અદૃષ્ટના અભાવથી સર્વશરીરોમાં સ્વતંત્રગતિવાળો થાય છે. માત્ર

અદૃષ્ટના સંયમથીજ યોગીમાં પરકાયાપ્રવેશનું સામર્થ્ય આવતું નથી, કિંતુ તે સંયમસાથે પ્રત્યારના સાક્ષાત્કારની પણ અપેક્ષા છે. ચિત્તને ગમનાગમન કરવાના માર્ગરૂપ જે નાડીસમૂહ છે તે પ્રત્યાર કહેવાય છે. તે પ્રત્યારમાં શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કર્યા પ્રમાણે સંયમ કરવાથી તે યોગીને તે નાડીસમૂહનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ સ્વપરશરીરમાં રક્તવહા તથા પ્રાણવહાથી બિન્ન આ ચિત્તવહાનાડીઓ છે, હૃદયપ્રદેશથી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર નીકળવાનો ચિત્તનો આ નાડીસમૂહરૂપ માર્ગ છે, પરશરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો તથા ત્યાંથી નીકળવાનો ચિત્તનો આ નાડીઓરૂપ માર્ગ છે, તથા સ્વશરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો ચિત્તનો આ નાડીચક્રરૂપ માર્ગ છે એમ સ્પષ્ટરીતે તે યોગી જાણે છે. અંધના કારણુ ધર્માધર્મના સંસ્કારોની સંયમદ્વારા શિથિલતા, તથા સંયમવડે ચિત્તના ગમનાગમનના માર્ગરૂપ નાડીસમૂહનું યથાર્થ જ્ઞાન, એ બંને સાધનોવડે યોગી પોતાના ચિત્તને સ્વેચ્છાનુસાર સ્વશરીરમાંથી બહાર કાઢી અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરાવી શકે છે. સૂત્રમાં જે છ પદ છે તે બંને સાધનોને સમુચ્ચય જણાવે છે. જે કાલમાં ચિત્ત અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તે કાલમાં ચિત્તને અનુસરનારી હોવાથી ઇન્દ્રિયો પણ તે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. જેમ એક પુષ્પપરથી ઊડનારા મધુકરરાજની (મધમાખીની રાણીની) પછવાડે સર્વ મધમાખીઓ ઊડે છે, અને તે મધુકરરાજ જ્યારે અન્ય પુષ્પપર સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તેની પછવાડે તે મધમાખીઓ પણ તે પુષ્પપર સ્થિતિ કરે છે તેમ ઇન્દ્રિયો પણ ચિત્તના નીકળ્યા પછી પૂર્વશરીરમાંથી નીકળે છે, ને તે ચિત્તનો પરશરીરમાં પ્રવેશ થયા પછી તેઓ પણ પરશરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ૩૮

એવી રીતે પરકાયાપ્રવેશની સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને હવે ઉદાન-

વાયુના જયથી થનારી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

ઉદાનજયાજ્જલપદ્મકણ્ટકાદિષ્વસદ્ગ ઉત્ક્રાન્તિશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—સમસ્તાનામિન્દ્રિયાણાં તુષજ્વાલા-
વત્ યુગપદુત્થિતા જીવનશબ્દવાચ્યા વૃત્તિરસ્તિ । તસ્યા એવ
પ્રાણાદિલક્ષણા પશ્ચતર્થી ક્રિયા । તત્ર ઉદાનસ્ય જયાન્
સંયમદ્વારેણેતરેષાં નિરોધાદ્ધોર્ધ્વગામિત્વેન જલે મહાનગ્રાદૌ
મહતિ વા પદ્મે કર્દમે તીક્ષ્ણેષુ ચ કણ્ટકેષુ ન સજ્જતે યોગી ।
લઘુત્વમાપન્ન ઉપર્યેવ ગચ્છેદિત્યર્થઃ । ઉત્ક્રાન્તિર્મરણમપિ તેષાં
સ્વેચ્છયા ભવતિ ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—ઉદાનના જયથી [યોગી] જલ, કાદવ ને
કંટકાદિમાં અસંગ [થાય છે,] તથા [સ્વતંત્રપણે] ઊર્ધ્વગમન
[કરી શકે છે.] ૩૯

વિવેચન:—બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન એ ત્રણ અંતઃકરણોની
એકકાલે ઉત્પન્ન થનારી સાધારણવૃત્તિ જીવન (પ્રાણ) કહેવાય છે.
તે જીવનવૃત્તિનો ક્રિયાના તથા સ્થાનના ભેદથી પ્રાણ, અપાન, સમાન,
ઉદાન ને વ્યાનના નામથી વ્યવહાર થાય છે. પોતાની વૃત્તિવડે મુખ
અને નાસિકાદ્વારા બહાર ગમન કરવાની તથા અંતર આવવાની
ક્રિયા કરનારી અને નાસિકાના અગ્રભાગથી લક્ષ્મી હૃદયપર્યંત રહેનારી
જીવનવૃત્તિ છે તે પ્રાણ કહેવાય છે. આધેસાપીધેસા અનજલના

પરિણામરૂપ રસને પોતપોતાના સ્થાનમાં સમાનરૂપથી પહોંચાડનારી તથા હૃદયથી નાભિપર્યંત સ્થિતિવાળી જે જીવનવૃત્તિ છે તે સમાન કહેવાય છે; મૂત્ર, મલ તથા ગર્ભાદિને શરીરથી બહાર કાઢવાના સામર્થ્યવાળી અને નાભિથી માંડીને પગના તળાપર્યંત રહેનારી જે જીવનવૃત્તિ છે તે અપાન કહેવાય છે; ઉત્ક્રાંતિના હેતુરૂપ તથા નાસિકાના અગ્રભાગથી આરંભીને શિરપર્યંત સ્થિતિવાળી જે જીવનવૃત્તિ છે તે ઉદાન કહેવાય છે; અને બલવાન કાર્યના હેતુરૂપ તથા સર્વશરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેનાર જીવનવૃત્તિ વ્યાન કહેવાય છે. આ સર્વમાં પ્રાણુ પ્રધાન છે, કેમકે પ્રાણુના નીકળવાપછી અન્ય સર્વ નીકળી જાય છે. પૂર્વોક્ત ઉદાનમાં સંયમ કરવાથી અન્ય પ્રાણુના આપારના રોધસાથે ઉદાનનો જય થાય છે. તે ઉદાનના જયવડે તે યોગીનું શરીર આયંત લઘુ (હલકું) થવાથી તે યોગી નદી તથા સમુદ્રાદિના અગાધ જલપર, કાઢવાના સમૂહપર તથા તીક્ષ્ણ કાંટાઓપર પૃથિવીપર ચાલી શકે તેમ સુખપૂર્વક ચાલી શકે છે, ને તે જલાદિ તેને અપાદ કરી શકતાં નથી. વળી તે યોગી સ્વચ્છંદ મૃત્યુવાળો થાય છે, અર્થાત્ તે સ્વેચ્છાવડે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરી દેવયાનમાર્ગવડે બ્રહ્મલોકમાં જઈ શકે છે. ૩૫

એવી રીતે ઉદાનના જયથી થનારી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને હવે સમાનના જયથી ઉત્પન્ન થનારી સિદ્ધિને કહે છે:—

સમાનજયાઞ્જ્વલનમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદ્મોદિની ટીકા:—નાભ્યગ્નિમાવેષ્ટય અવસ્થિતસ્ય સમાનસ્ય જયાત્ સંયમેન વશીકરણાત્ નિરાવરણસ્યામેરજ્જુત-
તેજસા પ્રજ્વલન્નિવ દહ્યતે યોગી । एवं प्राणादिजयादपि तत्त-
त्क्रियासिद्धिर्ज्ञेया ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—[સંયમદ્વારા] સમાનના જ્યથી [યોગીના શરીરમાં અગ્નિના જેવો] પ્રકાશ [થાય છે.] ૪૦

વિવેચન:—સમાનનામનો પ્રાણ નાભિસમીપ રહેલા જઠરાગ્નિને ચારે બણીથી વીંટીને સ્થિત છે તેથી તે સમાનવડે ઢંકાયેલો તે જઠરાગ્નિ મંદતેજવાળો હોઇને શરીરની બહાર પ્રકાશવાળો થઇ શકતો નથી. યોગી જ્યારે સંયમદ્વારા તે સમાનનામના પ્રાણને સ્વાધીન કરી તે જઠરાગ્નિને નિરાવરણ—સમાનના આગ્રહાદનથી રહિત—કરે છે ત્યારે તે અગ્નિ ઉત્તેજિત થઇ જાય છે તેથી તે યોગીનું શરીર અગ્નિની પેઠે પ્રકાશયુક્ત થાય છે. જે તે યોગીની ધૃત્તિ થાય તો તે અગ્નિવડે સતીની પેઠે તે પોતાના શરીરનો દાહ પણ કરી શકે છે.

પ્રાણ, અપાન તે વ્યાનનો સંયમવડે જય કરવાથી તે તે પ્રાણની ક્રિયાશક્તિ યોગીને અધીન થાય છે એમ તે ત્રણ પ્રાણોનો સંયમદ્વારા જય કરવાથી થનારી સિદ્ધિઓનું પણ સંયમવડે થનારા ઉદ્દાનના અને સમાનના જયથી થનારી સિદ્ધિઓના નિરૂપણથી ગ્રહણ કરવું. ભોજનવૃત્તિમાં તથા યોગચંદ્રિકામાં “ સમાનજયાત્પ્રજ્વલનમ્ ॥ ” એવો સૂત્રપદ છે. તેના અર્થમાં ભેદ નથી. ૪૦

હવે દિવ્ય શ્રોત્રની પ્રાપ્તિપદ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

શ્રોત્રાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાદિવ્યં

શ્રોત્રમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—શ્રોત્રે શબ્દગ્રાહકમિન્દ્રિયમહકાર-થવમ્ । આકાશઃ વ્યોમ । સ ચ શબ્દતત્ત્વાત્રપ્રસૃતઃ । તયોર્યઃ

સમ્બન્ધ આધારાધેયલક્ષણસ્તત્ર સંયમાત્ દિવ્યમલૌકિકં શ્રોત્રં
જાયતે । તેષાં શ્રોત્રેન્દ્રિયમલૌકિકશબ્દગ્રહણક્ષમં ભવતી-
ત્યર્થઃ ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—શ્રોત્રના અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ
કરવાથી દિવ્ય શ્રોત્ર [થાય છે.] ૪૧

વિવેચનઃ—અહંકારના કાર્યરૂપ તથા શબ્દ ગ્રહણ કરવાના
સામર્થ્યવાળી જે ઇન્દ્રિય તે શ્રોત્રેન્દ્રિય કહેવાય છે, અને શબ્દતન્માત્રાનું કાર્ય
તથા સર્વશબ્દોના આધાર તે આકાશ કહેવાય છે. આકાશ શ્રોત્રના
આધારરૂપ છે તેથી આકાશનો અને શ્રોત્રનો આધારઆધેયભાવસંબંધ
કહેવાય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયનો તથા આકાશનો જે આધારઆધેયભાવસંબંધ છે તે
સંબંધમાં સંયમ કરવાથી તે સંબંધના સાક્ષાત્કારવડે યોગીને દિવ્યશ્રોત્ર-
ની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રોત્રમાં સૂક્ષ્મશબ્દોને શ્રવણ કરવાનું સામર્થ્ય
ઉત્પન્ન થાય તે દિવ્યશ્રોત્રની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

ત્વચા, ચક્ષુ, રસના ને નાસિકા એ ચાર ઇન્દ્રિયોનો અનુક્રમે
વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથિવીની સાથે આધારાધેયભાવસંબંધ છે. તે
સંબંધમાં સંયમ કરવાથી તે ઇન્દ્રિયો દિવ્ય થાય છે. શ્રોત્રાદિ પાંચે ઇન્દ્રિયો
બ્યારે દિવ્ય થાય છે ત્યારે તેમને પૂર્વે કહેલી શ્રાવણ, વેદન, આદર્શ,
સ્વાદ ને વાર્તા એ સંસારો થાય છે. ૪૧

એ પ્રમાણે દિવ્યશ્રોત્રની પ્રાપ્તિરૂપ સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને હવે
આકાશગમનરૂપ સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

કાયાકાશયોઃ સમ્બન્ધસંયમાલ્લઘુતૂલ-

સમાપત્તેશ્ચાકાશગમનમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—યત્ર કાયસ્ત્રાકાશં ઇત્યસ્ત્યવકાશ-
 દાનાત્કાયસ્ય તેન સહ સમ્બન્ધઃ સંયોગલક્ષણઃ । તત્ર સંયમાત્
 સંયમેન હિ તત્સમ્બન્ધં જિત્વા લઘુમિ દૂલાદૌ વા સંયમેન
 સમાપત્તિં સુદૃઢાં તન્મયીં ભાવનાં વિધાય પ્રાપ્તલઘુભાવો યોગી
 પ્રથમં ધ્રુવિ જલાદૌ ક્રમેણોર્ણનાભિતન્તુષુ પશ્ચાદાદિત્પરશ્મિષુ
 અનન્તરં ચ યથેષ્ટમાકાશે ગચ્છતીતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—શરીરના અને આકાશના સંબંધમાં સંયમ
 કરવાથી અથવા સૂક્ષ્મ [એવા] ૩ [આદિક પદાર્થ] માં
 સમાપત્તિ કરવાથી આકાશમાં ગમન [થાય છે.] ૪૨

વિવેચનઃ—જે જે સ્થાનમાં શરીરની સ્થિતિ થાય છે ત્યાં ત્યાં
 આકાશ વિદ્યમાન હોય છે, કેમકે અવકાશવિના શરીરની સ્થિતિ રહી
 શકતી નથી, અને કોઈ પણ મૂર્તિ દ્રવ્યને અવકાશ આપવો એ આકાશ-
 નો ધર્મ છે. એમ હોવાથી શરીર વ્યાપ્ય છે, અને આકાશ વ્યાપક
 છે. એવી રીતે આકાશની સાથે શરીરનો વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસંબંધ છે.
 તે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસંબંધમાં સંયમ કરવાથી યોગી તે સંબંધને
 સ્વાધીન કરી હલકા શરીરવાળો થઈ જાય છે; અથવા ૩ આદિ હલકા
 પદાર્થોથી માંડીને પરમાણુપર્યંતના અત્યંત હલકા પદાર્થોમાં ચિત્તની
 સ્થિરતાદ્વારા તદાકારતા પ્રાપ્ત કરી તે હલકા શરીરવાળો થઈ જાય છે.
 એવી રીતે હલકો થયા પછી તે યોગી જલની ઉપર પૃથિવીની પેઠે ચરણો-
 વડે ગમન કરી શકે છે. અનંતર કરોળીઆના તંતુપર સ્વચ્છંદ વિહાર
 કરી શકે છે. પછી સૂર્યનાં કિરણોમાં સુખપૂર્વક વિચરી શકે છે. પશ્ચાત્
 તે યોગીને યથેષ્ટ આકાશગમનનો લાભ થાય છે. સૂત્રમાનો અર્થ—

વિકલ્પાયે છે, તેથી ઉપર કહેલા બેમાંના કોઈ એક ઉપાયના અનુદાનથી આકાશગમનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ બાણુનું. ૪૨

હવે પરશરીરમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુરૂપ તથા ક્લેશાદિનો ક્ષય કરવાના હેતુરૂપ અન્ય સંયમને કહે છે:—

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः

प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

પદબોધિની ટીકા:—મનો મે શરીરાદ્બહિરાસ્તિવતિ કલ્પનયા મનસો યા દેહાદ્બહિર્વૃત્તિલાભો જાયતે સા કલ્પિતા વિદેહાલ્ક્યા ધારણા । તયા ચ દેહેડંભાવે ત્યક્તે સતિ સ્વત એવ બહિર્વૃત્તિર્લભ્યતે । સેયમકલ્પિતા મહાવિદેહાલ્ક્યા ધારણા । તસ્યાં સંયમાત્ સાત્ત્વિકસ્ય ચિત્તસ્ય યઃ પ્રકાશ આલોક-પ્રસરઃ તસ્ય યદાવરણં ક્લેશકર્માદિલક્ષણં તસ્ય ક્ષયો વિનાશો ભવતિ । સર્વં ચિત્તમલં ક્ષીયતે તતઃ સર્વજ્ઞતાલાભ इति સંક્ષેપઃ ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—[શરીરથી] બહાર [શરીરની અપેક્ષારૂપ] કલ્પનાથી રહિત વૃત્તિ મહાવિદેહા [છે.] તેથી [ચિત્તના] પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય [થાય છે.] ૪૩

વિવેચન:—શરીરથી બહાર રહેલા સૂર્યચંદ્રાદિ કોઈ પણ પદાર્થ-માં વૃત્તિની સ્થિતિ થતી તે વિદેહાનામની ધારણા છે. તે ધારણા-એ પ્રકાશની છે, કલ્પિતા તથા અકલ્પિતા. શરીરમાં મમતાના

ભાવસહિત રહેલા ચિત્તની વૃત્તિદ્વારા કોઈ પણ બાહ્ય દેશમાં સ્થિતિ થવી તે કલ્પિતાનામની ધારણા છે, અને શરીરની અપેક્ષા-વિના એટલે શરીરમાં મમતાના ભાવથી રહિત સ્વતંત્ર ચિત્તની બહારના પદાર્થમાં સ્થિતિ થવી તે અકલ્પિતાનામની ધારણા છે. બેકે પ્રાકૃતપુરુષોનું ચિત્ત પણ શરીરમાં મમતાના ભાવસહિત સ્થિત રહીને બાહ્યદેશમાં વૃત્તિદ્વારા જઈ સ્થિર થઈ શકે છે તોપણ ઇન્દ્રિયોના સંનિકર્ષણદ્વારાજ તેમનું ચિત્ત બાહ્યપદાર્થોમાં ગમન કરી સ્થિર થાય છે, સ્વતંત્ર ગમન કરી સ્થિર થતું નથી, અને કલ્પિતાનામની ધારણા કરનાર યોગીનું ચિત્ત તો ઇન્દ્રિયના સંનિકર્ષણવિના પણ વૃત્તિદ્વારા બાહ્ય-પદાર્થમાં જઈ ત્યાં સ્થિતિ કરી શકે છે, એટલે એ બંનેમાં ભેદ છે. એ બે ધારણામાં કલ્પિતા વિદેહા ધારણા સાધન છે, અને અકલ્પિતા મહાવિદેહા ધારણા સાધ્ય છે, કેમકે કલ્પિતાના અભ્યાસથી અકલ્પિતા ધારણા સિદ્ધ થાય છે. આ અકલ્પિતાનામની ધારણા દૃઢ થવાથી યોગી ચિત્તના ગમનદ્વારા અન્યશરીરમાં પ્રવેશ કરી યથેષ્ટ વ્યવહાર કરી શકે છે, અને તેના ચિત્તના સ્વાભાવિક સાત્ત્વિકપ્રકાશને આચ્છાદન કરનારા જે રજસ્તમોગુણથી ઉત્પન્ન થનારા ક્લેશ, કર્મ તે વિષાદ છે એ ત્રણે નાશ પામી જાય છે. ૪૩

એ પ્રમાણે અકલ્પિતા મહાવિદેહા ધારણાથી ઉત્પન્ન થનારી સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને હવે અણિમાદિ સિદ્ધિઓના હેતુભૂત જે ભૂત-જન્ય છે તેના સાધનનું નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માન્વયાર્થવચ્ચસંયમા-

ઋતજયઃ ॥ ૪૪ ॥

પદબોધિની ટીકાઃ—સ્થૂલં ચ સ્વરૂપં ચ સૂક્ષ્મં ચાન્વય-
 ધ્યાર્થવત્ત્વં ચેતિ દ્વન્દ્વઃ । તેષુ સંયમાત્તજ્જયઃ સ્યાત્ । इदमत्र
 तात्पर्यम्—पृथिव्यादीनां भूतानां स्थूलत्वादीनि पञ्चधा रूपा-
 ण्यवस्थाविशेषरूपा धर्माः सन्ति । तत्र तावत् भूतानां परि-
 दृश्यमानं गन्धाद्याधारवत्तयाऽवस्थितं विशिष्टाकारवद्वा रूपं
 स्थूलम् । स्वरूपं चैषां यथाक्रमं काठिन्यस्नेहौष्ण्यमेरणा-
 सर्वगामित्वलक्षणम् । तृतीयमेषां रूपं यत्कारणत्वेनावस्थितत्वम्,
 यथा परमाणवस्तन्मात्राणि च । चतुर्थमेषां रूपमन्वयः ।
 प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिरूपतया सर्वत्रैवान्वेतीत्यन्वयः गुणत्रयम् ।
 पञ्चममेषां रूपमर्थवत्त्वम् । भोगापवर्गप्रदानसामर्थ्यमिति
 यावत् । एतेषु भूतानां कार्यस्वरूपहेतुषु पञ्चसु रूपेषु स्थूला-
 दિક्रमेण संयमात् संयमेन हि तत्तद्रूपसाक्षात्करणान्
 भूतानि योगिसङ्कल्पानुसारीणि भवन्ति वत्सानुसारिण्य इव
 गावः ॥ ४४ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[ભૂતાના] સ્થૂલ, સ્પૃષ્ઠ, સૂક્ષ્મ, અન્વય
 ને અર્થવત્ત્વમાં સંયમ કરવાથી ભૂતત્રય [થાય છે.] ૪૪

વિવેચનઃ—પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ
 ભૂતો છે. પૃથિવી આદિમાં યથાસંભવ રહેનારા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ
 ને ગંધ એ નામવાળા વિશેષો તથા પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતાના શાસ્ત્રમાં
 જીભુવેદ્યા આકાશાદિ ધર્મો એ પાંચ ભૂતાનાં સ્થૂલરૂપો છેઃ—

“ આકારો ગૌરવં રૌક્ષ્યં વરણં સ્થૈર્યમેવ ચ ।
 દૃત્તિર્ભેદઃ ક્ષમા કાર્શ્યં કાઠિન્યં સર્વભોગ્યતા ॥ ૧ ॥
 સ્નેહઃ સૌક્ષ્મ્યં પ્રભા શૌક્ષ્યં માર્દવં ગૌરવં ચ યત્ ।
 શૈત્યં રક્ષા પવિત્રત્વં સંધાનં ચૌદકા ગુણાઃ ॥ ૨ ॥
 ઊર્ધ્વભાક્ પાચકં દગ્ધ પાચકં લઘુ ભાસ્વરમ્ ।
 પ્રધ્વંસ્યોજસ્વિ વૈ તેજઃ પૂર્વાભ્યાં ભિન્નલક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥
 તિર્યગ્ચાનં પવિત્રત્વમાક્ષેપો નોદનં બલમ્ ।
 ચલમચ્છાયત્તા રૌક્ષ્યં વાયોર્ધર્માઃ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૪ ॥
 સર્વતો ગતિરવ્યૂહોઽવિષ્ટંભશ્ચેતિ તે ત્રયઃ ।
 આકાશધર્મા વ્યાપ્તયાતાઃ પૂર્વધર્મવિલક્ષણાઃ ॥ ૫ ॥”

ભાવાર્થઃ—અવયવોની વ્યવસ્થારૂપ આકાર, ભારેપણું, રૂક્ષતા, આચ્છાદન, સ્થિરપણું, સર્વભૂતોનું આધારપણું, વિદારણ, સહનશીલતા, કૃશતા, કઠિનતા ને સર્વભોગ્યતા આ અગીઆર ધર્મો પૃથિવીના છે. ૧ સ્નેહ, સૂક્ષ્મતા, પ્રભા, શ્વેતપણું, મૃદુતા, ગૌરવ, શીતપણું, આવરણાદિવડે રક્ષકપણું, પવિત્રપણું ને સંમેલન આ દશ ધર્મો જલના છે. ૨ ઊર્ધ્વગમનશીલતા, પવિત્રતા, દાહશીલતા, પાચકતા, લઘુતા, ભાસ્વરતા, પ્રધ્વંસન અને બલશીલતા આ આઠ ધર્મો અગ્નિના છે. ૩ પૂર્વનાં એ તત્ત્વોથી અગ્નિનું ભિન્ન લક્ષણ છે. ૪ તિર્યગ્ચાનન, પવિત્રતા, પાડી નાંખવું, કંપાવવું, બલ, ચંચલતા, આચ્છાદનનો અભાવ ને રૂક્ષતા આ આઠ ભિન્ન પ્રકારના ધર્મો વાયુના છે. ૫ વ્યાપકતા, સર્વ પદાર્થોના વિભાગ કરવા, ને અવકાશ આપવો આ આકાશના ત્રણ ધર્મો પૂર્વના તત્ત્વોથી વિલક્ષણરૂપે કહ્યા છે. ૫

પડ્મ તથા ગાંધારાદિ શબ્દ, શીત તથા ઉષ્ણાદિ સ્પર્શ, નીલ તથા પીતાદિ રૂપ, કષાય તથા મધુરાદિ રસાદિ અને સુગંધ તથા દુર્ગંધ એ ગંધ એ પાંચે, નામ રૂપ ને પ્રયોજનવડે પરસ્પરથી ભેદ પામે છે માટે તેઓ આકાશાદિ ભૂતોના વિશેષો છે. તેમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિશેષો પૃથિવીમાં; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ને રસ એ આર વિશેષો જલમાં; શબ્દ, સ્પર્શ ને રૂપ એ ત્રણ વિશેષો અગ્નિમાં; શબ્દ ને સ્પર્શ એ બે વિશેષો વાયુમાં; ને શબ્દ એ એક વિશેષ આકાશમાં છે. એ વિશેષો તથા પૂર્વે કહેલા આકારાદિ ધર્મો એ બંને મળીને પાંચ ભૂતોનાં સ્થૂલરૂપો છે. સ્થૂલરીતે કહીએ તો ધર્માદિવિશિષ્ટ દૃશ્યમાન જે પાંચે ભૂતો તે તેમનાં સ્થૂલરૂપો છે.

કઠિનતાધર્મવાળી પૃથિવી, સ્નેહધર્મવાળું જલ, ઉષ્ણબાધર્મવાળો અગ્નિ, વહનશીલતાધર્મવાળો વાયુ અને સર્વત્ર (શબ્દતન્માત્રાથી ન્યૂન-દેશમાં) વિદ્યમાનતારૂપ ધર્મવાળું આકાશ છે. એ પાંચે પાંચ ભૂતોનાં સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે તેથી તેઓ સ્વરૂપ કહેવાય છે. તેમને સ્વસ્વ-સામાન્ય પણ કહેવામાં આવે છે. કઠિનતાદિ સામાન્યધર્મવાળાં પૃથિવી આદિનો પરસ્પર ભેદ કરનારા ગંધાદિક છે તેથી ગંધાદિક સામાન્ય-ના વિશેષો કહેવાય છે. શ્રીપંચશિખાચાર્યે પણ નીચેના વચનથી એજ અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો છે:—

“ **एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिः ॥** ”

ટીકા:—એકજાતિવાળાં પૃથિવી આદિકની ખાટા તથા મધુરાદિ ધર્મથી વ્યાવૃત્તિ થાય છે. એકે કઠિનતાદિકરૂપ અસાધારણુધર્મોવડે પૃથિવી-નો જલાદિકથી ભેદ જણાઈ શકે છે તોપણ બિંબરૂપ પૃથિવીથી દ્રાક્ષરૂપ પૃથિવીનો જે ભેદ છે તે ભેદને કરનાર ખાટો તથા મધુર રસ છે એમ કહેવું પડશે તેથી રસાદિક વિશેષ ગણાય છે.

જેમ વૈશેષિકાદિ સામાન્યવિશેષના આશ્રયને દ્રવ્ય માને છે તેમ યોગિજ્ઞનો માનતા નથી, કિંતુ પૂર્વોક્ત સામાન્ય તથા વિશેષના સમુદાય-ને દ્રવ્ય માને છે, કેમકે સાંખ્ય તથા યોગમતમાં સમુદાય અને સમુદાયી તથા ધર્મ અને ધર્મી અભિન્ન મનાય છે. સામાન્યવિશેષનો સમુદાય બે પ્રકારનો છે. એક તો અવાંતરવિભાગના બોધક શબ્દવડે જે અવ-યવોનો અવાંતરવિભાગ જણાવ્યો નથી તે અવયવોમાં અનુગત જે દ્રવ્ય છે તે, જેમકે શરીર, વૃક્ષ, યૂથ ને વન. એ સર્વસમુદાયોમાં અવાંતરવિભાગના બોધક શબ્દો ઉચ્ચારણ કર્યા નથી, કેવલ સમુદાય-માત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે તેથી તે પૂર્વોક્ત પ્રકારનો સમુદાય છે. હસ્તાદિ અવયવોનો સમુદાય શરીર કહેવાય છે, શાખાદિ અવયવોનો સમુદાય વૃક્ષ કહેવાય છે, ગાય બળદ આદિનો સમુદાય યૂથ કહેવાય છે, અને વૃક્ષાદિનો સમુદાય વન કહેવાય છે. જ્યાં અવાંતરવિભાગના બોધક શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું હોય છે તે ખીન્ન પ્રકારનો સમુદાય છે, જેમકે “ઉભય દેવમનુષ્યો” અહિં જેના બે અવયવ હોય તે ઉભયશબ્દનો અર્થ છે. ત્યાં તે બે અવયવ કયા છે એવી આકાંક્ષામાં કહ્યું છે કે દેવ ને મનુષ્ય. અત્ર આ સમૂહનો એક ભાગ દેવ છે, અને ખીન્ને ભાગ મનુષ્ય છે, તે બંને “દેવમનુષ્યો” આ શબ્દવડે ઉચ્ચારણ કરેલા છે તેથી આ સમુદાય ખીન્ન પ્રકારનો છે. વળી આ સમુદાય ભેદ તથા અભેદને કહેવાની ઇચ્છાથી બે પ્રકારનો છે, ત્યાં ભેદને કહેવાની ઇચ્છાથી “આંબાઓનું વન” તથા “ખાદ્યોનો સંઘ” આ બે પ્રકારના સમૂહ જાણવા, અને અભેદને કહેવાની ઇચ્છાથી “આત્રવન” તથા “ખાદ્યસંઘ” આ બે સમૂહ જાણવા. પુનઃ આ સમુદાય બે પ્રકારનો છે, યુતસિદ્ધ અવયવસમૂહ ને અયુતસિદ્ધ અવયવસમૂહ. ભિન્ન ભિન્ન વિરલ અવયવોવાળો સમુદાય યુતસિદ્ધ અવયવસમૂહ

કહેવાય છે, જેમકે વન તથા યુધ્ધ સમુદાય છે, કેમકે આદિ વનના અવયવરૂપ વૃક્ષ બિન બિન ને વિરલ પ્રતીત થાય છે, અને યુધ્ધના અવયવરૂપ ગાય તથા બળદ આદિ પણ પૃથક્ પૃથક્ પ્રતીત થાય છે. પૃથક્ પ્રતીતિથી રહિત મળેલા અવયવવાળો સમૂહ અયુતસિદ્ધ અવયવ-સમૂહ કહેવાય છે, જેમ શરીર, વૃક્ષ તથા પરમાણુરૂપ સમુદાય છે, કેમકે તેમના અવયવ મળેલા છે. આ બંને પ્રકારના સમૂહોમાંથી જે અયુતસિદ્ધાવયવસમૂહ છે તે શ્રીપતંજલિમુનિના મતમાં દ્રવ્ય કહેવાય છે. આજ ભૂતોનું દ્વિતીયરૂપ છે, ને સ્વરૂપપદનો પણ આજ અર્થ છે.

પાંચ ભૂતોનાં કારણો જે પાંચ તન્માત્રાઓ છે તે પાંચ ભૂતોનું સ્ફુલ્ભનામનું ત્રીજું રૂપ બનેલું. આ તન્માત્રાઓ પણ પરમાણુઓના અયુતસિદ્ધ અવયવાનુગત સમુદાયરૂપ છે.

સર્વકાર્યોમાં કારણરૂપે અનુગત જે પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ તથા સ્થિતિ-શીલ ત્રણ (સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્) ગુણો છે તે અન્વયનામનું ચોથું રૂપ છે. પાંચ ભૂતોમાં પણ કારણરૂપે તે ગુણો અનુગત છે માટે તે ભૂતોનું અન્વયનામનું ચોથું રૂપ છે.

પુરુષોનો ભોગ તથા મોક્ષ સંપાદન કરવાનું ગુણોમાં જે સામર્થ્ય-વિશેષ છે તે પરંપરાવડે ભૂતોમાં પણ રહેલું છે તે સામર્થ્યવિશેષ અર્થવત્ત્વનામનું ભૂતોનું પાંચમું રૂપ છે. ત્રણ ગુણોમાં ભોગમોક્ષ સંપાદન કરવાનું સામર્થ્ય સાક્ષાત્ અનુગત છે, અને તન્માત્રા, ભૂતો તથા ભૌતિકોમાં પરંપરાથી એટલે ગુણોદ્વારા અનુગત છે. એવી રીતે સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી સર્વપદાર્થો અર્થવત્ત્વવાળા છે.

આ પાંચ રૂપવાળાં પાંચ સ્થૂળભૂતોમાં સંયમ કરવાથી યોગીને ભૂતોના સમગ્ર સ્વરૂપોનું યથાર્થજ્ઞાન તથા તે ભૂતોનો જય પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે ભૂતોનાં પાંચ રૂપોને સ્વાધીન કરી ભૂતજયી થવાથી ગાયો

જેમ વાહડાને અનુસરે છે તેમ સમગ્ર ભૂતોના સ્વભાવો યોગીના સંકલ્પને અનુસરે છે, અર્થાત્ તે ભૂતો યોગીની ઇચ્છાપ્રમાણે પરિણામ પામે છે. ૪૪

એવી રીતે ભૂતજન્યનું નિરૂપણ કરીને હવે યોગીના સંકલ્પાનુસાર ભૂતોનો સ્વભાવ થવાથી યોગીને જે ફલ થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

**તતોઽણિમાદિપ્રાદુર્ભાવઃ કાયસમ્પત્ત-
દ્ધર્માનભિઘાતશ્ચ ॥ ૪૫ ॥**

પદ્મોદિની ટીકા:—તતઃ ભૂતજયાત્ । અત્રાયં વિભાગઃ—
સ્થૂલસંયમજયાદ્ઘિમા લઘિમા મહિમા પ્રાપ્તિશ્ચેતિ ચતસ્રઃ
સિદ્ધયો ભવન્તિ । સ્વરૂપસંયમજયાત્ પ્રાકામ્યમ્ । સૂક્ષ્મસંયમ-
જયાત્ વશિત્વમ્ । અન્વયસંયમજયાત્ ર્શિત્વમ્ । અર્થવસ્ત્વ-
સંયમજયાત્ યત્રકામાવસાયિત્વમ્ । મહાનપિ ભવત્પણુરિત્યાણે-
મા । મહાનપિ લઘુર્ભૂત્વા તૂલ ઇવાકાશે વિહરતીતિ લઘિમા ।
અલ્પોઽપિ નાગનગગગનપરિમાણો ભવતીતિ મહિમા ગરિમા
હતિ વા । ઇચ્છામાત્રેણ સર્વે ભાવાઃ સંનિહિતા ભવન્તીતિ
પ્રાપ્તિઃ । યથા ભૂમિસ્થ ષ્વાઢ્ગુલ્પગ્રેણ સ્પૃશતિ ચન્દ્રમસમ્ ।
ઇચ્છાનભિઘાતઃ પ્રાકામ્યમ્ । નાસ્ય ભૂતસ્વરૂપૈર્મૂર્ત્યાદિભિરિચ્છા
વિહન્યતે । ભૂમાબુન્મજ્જતિ ચ યથોદકે । ભૂતાનિ ભૌતિકાનિ
ચ વશીભૂતાનિ ભવન્તીતિ વશિત્વમ્ । તે યાનિ યથા

વ્યવસ્થાપયન્તિ તાનિ તથૈવાવતિષ્ઠન્તિ इत्यर्थः । भूतानामुत्पत्ति-
 विनाशव्यूहानामीष्टे नियमयतीतीशित्वम् । यस्मिन्विषयेऽस्य
 काम इच्छा जायते तस्मिन्नेवास्यावसायो भवतीति सत्य-
 सङ्कल्पता एव यत्रकामावसायित्वम् । विजितार्थवन्त्रो योगी
 यत् यदर्थतया सङ्कल्पयति तत् तस्मै प्रयोजनाय कल्पते । यथा
 विषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति । एतान्यष्टा
 वैश्वर्याणि कायसम्पच्च तद्धर्मानभिघातश्च भवति । कायस्य ये
 घमां रूपादयस्तेषामनभिघातोऽनाशो भवति । नास्य रूपमग्नि
 दहतीत्यादि यथायथमूहनीयम् ॥ ४५ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેથી (ભૂતજયથી) અણિમાદિનો પ્રાદુર્ભાવ,
 શરીરસંપત્તિ ને તેના (ભૂતોના) ધર્મોવટે અભિઘાતનો
 અભાવ [થાય છે.] ૪૫

વિવેચનઃ—પાંચ ભૂતોનાં પાંચ રૂપોનો જય થવાથી યોગીને
 અણિમા, લઘિમા, મહિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, વશિત્વ, ઈશિનૃત્વ ને
 યત્રકામાવસાયિત્વ એ આઠ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. અણુરૂપે થવાનું
 જે સામર્થ્ય તે અણિમાસિદ્ધિ છે તે અણિમાસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાથી
 મહાન્ પરિમાણવાળો યોગી પણ અણુપરિમાણવાળો થઈ જાય છે.
 આ અણિમાનામની સિદ્ધિના બલથીજ યોગી તથા દેવાદિ સૂક્ષ્મરૂપે
 સર્વત્ર વિચરી શકે છે, ને કોઈની દૃષ્ટિનો વિપય થતા નથી. અત્યંત
 ક્ષલકું થઈ જવાનું બલ તે લઘિમાસિદ્ધિ છે. તે લઘિમાસિદ્ધિના લાભ-
 થી યોગીનું શરીર આકાશના તૂંદ્રજેવું અત્યંત હલકું થઈ જવાથી તે

આકાશમાં પ્રભુ કરી શકે છે. મોટા થઇ જવાનું જે સામર્થ્ય તે મહિમાસિદ્ધિ છે. તે મહિમાસિદ્ધિવડે અદ્વૈતપરિભાષણવાળો યોગી પણ ક્ષાત્રી, પર્વત કે નગરના જેવા મહાન પરિભાષણવાળો થાય છે. દૂરના સર્વ પ્રદાર્થો સમીપ થાય તે પ્રાપ્તિસિદ્ધિ છે. તે પ્રાપ્તિનામના ઐશ્વર્યના આવિર્ભાવવડે યોગી પૃથિવીપર છતાં પણ આંગળીના અગ્રભાગવડે ચંદ્રને સ્પર્શ કરી શકે છે. ઇચ્છાનો અભિધાત ન થવો તે પ્રાકાશ્ય-સિદ્ધિ છે. પ્રાકાશ્યનામની સિદ્ધિના પ્રાદુર્ભાવવડે યોગીની ઇચ્છાનો પ્રતિધાત થતો નથી, પરંતુ તેની ઇચ્છાપ્રમાણે સર્વ થાય છે તેથી તે જલની પેઠે ભૂમિમાંથી બહાર નીકળવાના તથા ભૂમિમાં ડુબકી મારવાના સામર્થ્યવાળો થાય છે. ભૂતો તથા ભૌતિકો, તેમનાં કારણ તન્માત્રાઓના તથા પરમાણુઓના વર્ણીકારથી યોગીને અધીન થાય, અને તે યોગી તેમને અધીન ન રહે તે વશિત્વસિદ્ધિ છે. આ વશિત્વનામની સિદ્ધિના સામથી યોગીને અનુસરવાના સ્વભાવવાળાં થયેલાં પૃથિવી આદિ ભૂતો તથા ગાયધટ્ટાદિ ભૌતિકો યોગીની ઇચ્છાનુસાર પોતાના ધર્મનો પણ ત્યાગ કરી દે છે. ભૂતભૌતિકોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને નાશ કરવાનું જે સામર્થ્ય તે ઇશિત્વનામની સિદ્ધિ છે. ચત્રકામાવસાયિત્વનો અર્થ આ શાસ્ત્રની પરિભાષાવડે સત્યસંકલ્પતા થાય છે. આ ચત્રકામાવસાયિત્વનામના ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થવાથી યોગીનો જેનો સંકલ્પ થાય છે તેવીજ ભૂતોના સ્વભાવોની સ્થિતિ થાય છે તેથી જે તે યોગી ઇચ્છે તે અમૃતને સ્થાને વિષનું બક્ષણ કરાવીને પણ પુરુષને જીવતો રાખી શકે છે. જોકે તે યોગી સર્વસામર્થ્યવાન છે તોપણ તે પ્રદાર્થોની શક્તિઓનોજ વિપર્યય કરે છે, પ્રદાર્થોનો વિપર્યય કરતો નથી. પ્રદાર્થોનો વિપર્યય કરવો એ નિત્યસિદ્ધ સત્યસંકલ્પ ઇશ્વરના “સર્વ, ચંદ્ર, અમૃત અને વિષ સર્વ પ્રદાર્થો પોતપોતાને રૂપેજ રહે”

એવા સંકલ્પથી વિરુદ્ધ છે તેથી તેવો સંકલ્પ યોગીમાં ઉપજતો નથી. પદાર્થોની શક્તિઓ તો જાતિ, દેશ, કાલ અને અવસ્થાના ભેદવડે અનિયતસ્વભાવવાળી છે તેથી તેમનો વિપર્યય કરવામાં યોગી સ્વતંત્ર છે. યોગી કોઈ મરણ પામેલાના મુખમાં પ્રવાહી વિષ નાંખીને જીવાડે ત્યાં પણ વિષમાં જે પ્રાણવિયોગ કરવાનું સામર્થ્ય છે તેને નિવૃત્ત કરીને તેમાં જીવનશક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, પણ વિષનું અમૃત કરતો નથી. આ આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ભૂતજન્મનું ફલ છે, પણ તેમાં આઠવો વિશેષ છે:—ભૂતોના સ્થૂલરૂપમાં સંયમ કરવાથી યોગીને અણિમા, લઘિમા, મહિમા ને પ્રાપ્તિ એ ચાર સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે; ભૂતોના સ્વરૂપમાં સંયમ કરવાથી તે યોગીને પ્રાકાશ્યસિદ્ધિનો લાભ થાય છે; ત્રીજા સૂક્ષ્મરૂપમાં સંયમ કરવાથી યોગીમાં વશિત્વનામના ઐશ્વર્યનો આવિર્ભાવ થાય છે; ચોથા અન્નરૂપમાં સંયમ કરવાથી યોગીમાં ઈશિતૃત્વસિદ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે; અને પાંચમા અર્ચવત્સ્વરૂપમાં સંયમ કરવાથી તે યોગીને યત્રકામાવસાયિત્વનામની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્યત્ર પણ આ આઠ સિદ્ધિઓનાં નામે આવાંજ પ્રતિપાદન કર્યા છે:—

“અણિમા મહિમા ચૈવ લઘિમા પ્રાપ્તિરિન્દ્રિયૈઃ ।

પ્રાકાશ્યં શ્રુતદૃષ્ટેષુ શક્તિપ્રેરણયીશ્ચિતા ॥

ગુણેષ્વસક્તો વશિતા ચત્ક્રામસ્તદવસ્યતિ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અણિમા, મહિમા, લઘિમા, ઇન્દ્રિયોવડે સર્વ પદાર્થોની સમીપમાં પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, દષ્ટ અને શ્રુત પદાર્થમાં શક્તિની પ્રેરણારૂપ ઈશિતા, ગુણોમાં અસંમરૂપ વશિતા ને સત્યસંકલ્પતા.

કોઈ સ્થલે સત્યસંકલ્પતાનો પ્રાકાશ્યમાં સમાવેશ કરી અણિમા,

મહિમા, લક્ષિમા, ગરિમા, (સ્વશરીરને મહાન્ પર્વતના જેવું બારે કરી દેવાનું સામર્થ્ય,) પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, વશિત્વ ને ઈશિતા આ આઠ સિદ્ધિઓ પણ કહેલી હોય છે.

શરીરસંપત્તિ પણ ભૂતજન્યનું ફલ છે. શરીરસંપત્તિનો અર્થ ભગવાન્ સૂત્રકાર શ્રીમુખેજ આગળ્યા સૂત્રથી કહેશે તેથી અત્ર તેના વિવરણની આવશ્યકતા નથી.

ભૂતોના ધર્મોવડે યોગીના શરીરનો અભિધાત ન થવો તે પણ ભૂતજન્યનું ફલ છે. પૃથિવી પોતાના કઠિનતારૂપ ધર્મવડે યોગીના શરીરની ક્રિયાને રોકી શકતી નથી તેથી તે યોગી શિલાદિકાની અંતર પણ પ્રવેશ કરી શકે છે, તથા પાષાણાદિ કઠિન પદાર્થો પણ તેના શરીરનો ભેદ કરી શકતા નથી; સ્નેહસ્વભાવવાળું જલ યોગીના શરીરને બીનું કરી કોહવરાવી શકતું નથી; ઉષ્ણસ્પર્શવાળો અગ્નિ યોગીના શરીરનો દાહ કરી શકતો નથી; વહનશીલ વાયુ યોગીના શરીરને કંપાવી શકતો નથી; અને આવરણથી રહિત સ્વભાવવાળા આકાશમાં પોતાના શરીરને આવૃત કરી યોગી અદૃશ્ય થઈ શકે છે. આ ભૂતોના ધર્મોવડે યોગીના શરીરનો અનભિધાત કહેવાય છે. અણ્ણિમાદિ સિદ્ધિઓના પ્રાદુર્ભાવવડે ભૂતોના ધર્મોના અનભિધાતનું કથન થઈ જાય છે, છતાં સ્થૂલાદિ પાંચ રૂપોમાં પ્રત્યેકના જન્ય ફલવાળા-પણું બોધન કરવામાટે અહિં કાયમંપત્તની જેઠે ભૂતોના ધર્મોના અનભિધાતનું ગ્રહણ છે તેથી પુનરુક્તિદોષ નથી. ૪૫

હવે નીચેના સૂત્રથી ભગવાન્ સૂત્રકાર કાયમંપત્તનો અર્થ વિરૂપણ કરે છે:—

**રૂપલાવણ્યબલવજ્રસંહનનત્વાનિ કાય-
સમ્પત્ ॥ ૪૬ ॥**

પદ્મબોધિની ટીકા:—રૂપં ચક્ષુઃપ્રિયમ્ । લાવણ્યં સર્વાક્ષ-
સૌન્દર્યમ્ । બલં વીર્યમ્ । વજ્રસ્યેવ સંહનનમવયવબ્યૂહો દૃઢો
નિબિડો વા યસ્ય તસ્ય ભાવો વજ્રસંહનનત્વમ્ । એતાનિ કાયસ્ય
સમ્પત્ ગુણાઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—૩૫, લાવણ્ય, બલ ને વજ્રના જેવા ઠઠ
અવયવયુક્તપદ્મ [એ] શરીરસંપત્તિ [છે.] ૪૬

વિવેચન:—જેનારના નેત્રને પ્રિય થનારો શરીરનો ગુણ તે
૩૫, સર્વ અંગોની સુંદરતા અથવા મનોહરતાંતિ તે લાવણ્ય, અત્યંત
શરીરસામર્થ્ય તે બલ, અને શરીરના અવયવોની વજ્રના જેવી સુદૃઢતા
તે વજ્રસંહનનત્વ કહેવાય છે. ભૂતોનો જમ થવાથી યોગીનું શરીર
અત્યંતદર્શનીય, મનોહરતાંતિવાળું, અદ્ભુતબલવાળું ને વજ્રના જેવું સુદૃઢ
થાય છે. એ ૩૫:દિ આર શરીરસંપત્તિ કહેવાય છે. ૪૬

એવી રીતે હલસહિત ભૂતજનના ઉપાયનું નિરૂપણ કરીને હવે
ઇન્દ્રિયજનના ઉપાયનું નિરૂપણ કરે છે:—

**મહાણસ્વરૂપાસ્મિતાન્વયાર્થવત્ત્વસંયમા-
દિન્નિયજયઃ ॥ ૪૭ ॥**

પદ્મબોધિની ટીકા:—ઇન્દ્રિયાણાં વિષયાભિમુખી દૃષ્ટિ-

પ્રદેશમ્ । एतच्च तेषां प्रथमं रूपम् । प्रकाशकत्वं चैषां स्वरूपम् । तच्च तेषां द्वितीयं रूपम् । अहङ्कारानुगमोऽस्मिता । सा च तेषां तृतीयं रूपम् । अन्वयार्थवत्त्वे चतुर्थपञ्चमे व्याख्याते ॥ ४७ ॥

સૂત્રાર્થ:—અહણુ, સ્વરૂપ, અસ્મિતા, અન્વય ને અર્થ-
વત્ત્વના સંયમથી ઇન્દ્રિયોના જય [થાય છે.] ૪૭

વિયેચન:—અહણુ, સ્વરૂપ, અસ્મિતા, અન્વય અને અર્થવત્ત્વ
આ ઇન્દ્રિયોનાં પાંચ રૂપો છે. તે પાંચ રૂપોમાં સંયમ કરવાથી તેમના
સાક્ષાત્કારદ્વારા યોગીને ઇન્દ્રિયોના જયની પ્રાપ્તિ થાય છે. ષૂળ,
ઋષભ ને ગાંધારાદિ સ્વરૂપ શબ્દ; શીતોષ્ણાદિ સ્પર્શ; શ્વેત, પીત
ને નીલાદિક રૂપ; મધુર તથા કડવા આદિ રસ; ને સુગંધ તથા દુર્ગંધ
ગંધ છે. તેમાં શબ્દાદિ સામાન્ય છે, અને ષૂળાદિ વિશેષ છે. સામાન્ય-
વિશેષરૂપ શબ્દાદિ બાહ્યવિષયોને આકારે પરિણામ પામેલી ઇન્દ્રિયોની
વૃત્તિઓ અહણુ કહેવાય છે. શબ્દાદિ વિષયો બાહ્ય છે, અને શ્રોત્રાદિ
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ તેની અપેક્ષાએ અહણુ છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની
વૃત્તિઓ કેવલ સામાન્યનેજ વિષય કરતી નથી, કિંતુ સામાન્યવિશેષ
બંનેને વિષય કરે છે. જો વિશેષને વિષય કરનારી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ
ન માનવામાં આવે તો ઇન્દ્રિયોવડે નહિ અહણુ થયેલા તે વિશેષો
મનવડે કેમ નિશ્ચિત થઇ શકશે ? કેમકે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને અધીન
થઇનેજ મન બહારના વિષયોમાં નિશ્ચયવાળું થાય છે, સ્વતંત્ર નિશ્ચય-
વાળું થતું નથી તેથી સામાન્યવિશેષરૂપ વિષયાકારજ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ-
ઓ છે. આ વૃત્તિઓ અહણુનામનું ઇન્દ્રિયોનું પ્રથમરૂપ છે.

પ્રકાશરૂપ મહત્તરત્વનો પરિણામ જે અનુત્સિદ્ધાત્મવરૂપ સાત્ત્વિક

અહંકાર છે તેમાં કાર્યરૂપથી અનુગત જે સામાન્યવિશેષસમૂહરૂપ દ્રવ્ય તે ઇદ્રિયોનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સાત્ત્વિક અહંકારનું કાર્ય જે પ્રકાશસ્વરૂપ દ્રવ્ય તે ઇદ્રિયો છે. આ ઇદ્રિયોનું સ્વરૂપનામનું બીજું રૂપ છે.

ઇદ્રિયોનું કારણ જે અહંકાર છે તે ઇદ્રિયોનું અસ્મિતાનામનું ત્રીજું રૂપ છે. વ્યવસાયરૂપ મહત્ત્વના આકારથી પરિણામ પામેલ જે પ્રકાશ પ્રવૃત્તિને સ્થિતિશીલ ગુણો તે અન્યનામનું ઇદ્રિયોનું ચોથું રૂપ છે, અર્થાત્ અહંકારસહિત ઇદ્રિયો મહત્ત્વનો પરિણામ છે, અને મહત્ત્વ ગુણોનો પરિણામ છે તેથી ત્રણે ગુણો ઇદ્રિયોમાં અનુગત છે માટે ગુણોને અન્યરૂપ કહેલ છે. વ્યવસાયાત્મકપણે (મહત્ત્વરૂપે) તથા વ્યવસેયાત્મકપણે (ગ્રાહ્યરૂપે) ગુણોજ પરિણામ પામેલા છે. મહત્ત્વ, અહંકાર ને ઇદ્રિયો એ તેમનું વ્યવસાયરૂપ છે, અને પાંચ તન્માત્રા, ભૂતો ને લૌતિકો એ તેઓનું વ્યવસેયરૂપ છે. ગુણોમાં અનુગત જે પુરુષના ભોગાપયર્ગના સંપાદનનું સામર્થ્ય તે અર્થવત્ત્વનામનું ઇદ્રિયોનું પાંચમું રૂપ છે.

ભૂતોનો જ્ય કયાં પછી ઇદ્રિયોનો જ્ય કરવા ઇદ્રિયોનાં આ પાંચે રૂપોમાં યોગીએ યથાનુક્રમે સંયમ કરવો જોઈએ. સંયમથી તે તે રૂપના જ્યદ્વારા પાંચે રૂપોનો યથાર્થ જ્ય થવાથી યોગીને ઇદ્રિયોનો જ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ સર્વ ઇદ્રિયો યોગીને અધીન થાય છે. ૪૭

ઇદ્રિયોનો જ્ય થવાથી યોગીને જે ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું નિરૂપણ નીચેના સૂત્રપઠે કરે છે:—

તત્તો મનોજવિત્ત્વં વિકરણભાવઃ પ્રધાન-

જયશ્ચ ॥ ૪૮ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તતઃ इन्द्रियजयात् । मनोजवित्वं
मनोवत् कायस्यानुत्तमगतिलाभः । विकरणभावः देहनिर-
पेक्षाणामिन्द्रियाणां दूरबाह्यार्थज्ञाने वृत्तिलाभः । प्रधानजयः
प्रकृतिवश्यता ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેથી (ઇન્દ્રિયોના જયથી) મનોજવિત્વ,
વિકરણભાવ ને પ્રધાનનો જય [થાય છે.] ૪૮

વિવેચન:—મનની પેઠે અતિશીઘ્રજ અનેક યોજન દૂર રહેલા
દેશમાં જઈ પહોંચવાનું શરીરમાં સામર્થ્ય આવે તે મનોજવિત્વ
કહેવાય છે. કાશ્મીર આદિ દેશ, અતીતાદિ કાલ અને સૂક્ષ્માદિ વિષય
છે. જે દેશ, વા જે કાલ, વા જે વિષયમાં યોગીની અભિલાષા થાય
તે દેશાદિકમાં શરીરની અપેક્ષાવિનાજ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પોતપોતાનું
કાર્ય કરી શકે, અર્થાત્ કાશ્મીમાં રહેલો યોગી હરિદ્વારમાં રહેલા
પ્રાણિપદાર્થને નેત્રથી જોઈ શકે, ને જૂતકાલાદિના પદાર્થોને તથા
સૂક્ષ્માદિ વિષયોને પણ જોઈ શકે તે વિકરણભાવ કહેવાય છે. અયોગીની
ઇન્દ્રિયો દેહનો આશ્રય રાખીને પોતપોતાની મર્યાદામાંજ પોતપોતાનો
વ્યાપાર કરી શકે છે, શરીરની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી દૂરદેશાદિકમાં
પોતપોતાનો વ્યાપાર કરવા સમર્થ નથી, પણ ઇન્દ્રિયજિત યોગીની
નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો તો વિકરણભાવના સામર્થ્યથી દેહની અપેક્ષા રાખ્યા વિના
અસ્થિત દેશ, કાલ ને વિષયથી સંબંધ પામી ત્યાં સ્વતંત્રપણે પોતપોતા-
નો વ્યાપાર કરવા સમર્થ છે. પ્રકૃતિ આદિ સમગ્ર કારણ તથા તેમનાં
કાર્યોને વશ કરવાનું જે સામર્થ્ય તે પ્રધાનજય કહેવાય છે. જોકે
ઇન્દ્રિયોમાં કરેલ સંયમથી ઇન્દ્રિયજયદ્વારા યોગીને ઇન્દ્રિયોજ વશ થવી
જોઈએ, પ્રધાનાદિ વશ ન થવાં જોઈએ, તોપણ પંચરૂપવિસિષ્ટ ઇન્દ્રિયો-

નો જય થનાથી પ્રધાનનો જય પણ લાય છે એમ જાણવું. ઇન્દ્રિયોનાં પાંચ રૂપોના જયથી ઉત્પન્ન થનારી આ ત્રણ સિદ્ધિઓ યોગમતમાં અધુપ્રતીકા કહેવાય છે. ૪૮

એવી રીતે ઇન્દ્રિયજયના ફલોનું નિરૂપણ કરીને હવે જે વિવેક-ખ્યાતિને માટે જ્ઞાનક્રિયારૂપ ઐશ્વર્યના હેતુભૂત આ સર્વ સંયમોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે વિવેકખ્યાતિના અવાંતરફલનું નિરૂપણ કરે છે:—

**સત્ત્વપુરુષાન્યતારૂપાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવા-
ધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ ॥ ૪૯ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—સત્ત્વં બુદ્ધિઃ । પુરુષ આત્મા અન્યતા ભેદઃ । રૂપાતિજ્ઞાનમ્ । પૂર્વોક્તસ્વાર્થસંયમેન યદ્બુદ્ધ્યાત્મનોર્ભેદ-જ્ઞાનમુત્પચ્ચતે ચર્ણિતગુણકર્તૃત્વાભિમાનત્યાગરૂપં, તન્માત્રસ્ય તત્રૈવ સ્થિતસ્ય તદાવૃત્તિપરસ્ય ચા યોગિનઃ સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં ગુણગુણપરિણામાનાં પ્રતિ સ્વામિવદાક્રમણસામર્થ્યં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ શાસ્ત્રોદ્દેશાલ્પદેશ્યત્વેનાવસ્થિતાનાં તેષાં યથાવદ્ધિ-જ્ઞાનમ્ ॥ ૪૯ ॥

• સ્વાર્થસંયમાદિનું નિરૂપણ સાક્ષાત્ વિવેકખ્યાતિને માટેજ છે, અને અણિમાદિ સિદ્ધિઓના જનક અન્ય સંયમોનું નિરૂપણ તે તેમાં અહીં ઉપજનવવામાટે છે પ્રતિ તેઓ પરંપરાબદે વિવેકખ્યાતિમાટે છે તેથી સર્વ-સંયમોનું નિરૂપણ વિવેકખ્યાતિને માટે કરવામાં આવ્યું છે એમ કહ્યું છે,

સૂત્રાર્થ:—બુદ્ધિના તથા પુરુષના લેકજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા-
વાળાને સર્વપદાર્થોનું સ્વામીપણું અને સર્વનું જ્ઞાતાપણું
[પ્રાપ્ત થાય છે.] ૪૯

વિવેચન:—સાધકયોગીનું ચિત્ત બ્યારે રજસ્તમોરૂપ મલથી
યુક્ત થાય છે ત્યારે તે ચિત્ત તેને વશ હોતું નથી, પણ બ્યારે તેનું
ચિત્ત મૈત્રી આદિ ભાવનાની સ્થિરતાથી તથા આ પાદના પાંત્રીશમાં
સૂત્રમાં કહેલા સ્વાર્થસંયમના અભ્યાસથી રજસ્તમોમલથી રહિત થઈ
પરવેશારધમાં (સ્વચ્છતાના તથા એકાગ્રતાના પ્રવાહમાં) વર્તમાન થાય
છે ત્યારે વશીકારનામના વૈરાગ્યથી દૃઢતાવાળું તે ચિત્ત યોગીને અધીન
થાય છે. બુદ્ધિસર્વ અને પુરુષ પરસ્પર વિલક્ષણસ્વભાવવાળાં હોવાથી
અત્યંત ભિન્ન છે. એ બંનેના ભેદના મથાર્થસાક્ષાત્કારને અન્યતાખ્યાતિ
વા વિવેકખ્યાતિ કહે છે. ચિત્ત વશ થવાથી તે વિવેકખ્યાતિમાં નિષ્ઠા-
વાળા એટલે સ્થિરતા પામેલા તે યોગીને સર્વ પદાર્થોના સ્વામીપણાનો
લાભ થાય છે, અર્થાત્ પ્રધાનથી માંડીને ઘટાદિપર્યંતના જેટલા બ્રહ્મમય
પદાર્થો છે તે સર્વ યોગીએ સંકલ્પ કરેલા ભોગ્યપદાર્થને આકારે પરિ-
ણામ પામીને ક્ષેત્રરૂપ સ્વામીની સમીપમાં આવે છે. સેવકની પેઠે સર્વ
ભૂતભૌતિક તેવા યોગીના સંકલ્પપ્રમાણે એષ્ટાવાળાં થાય છે, તેના
સંકલ્પનું અતિક્રમણ કરતાં નથી તેથીજ તે યોગી સમગ્ર પ્રપંચને
સ્વામી કહેવાય છે. વળી તે યોગીને ભૂત, વર્તમાનને ભાવિ વસ્તુરૂપથી
પરિણામ પામેલા જે ત્રણ ગુણો છે તે સર્વનો એકકાલેજ મથાર્થ
સાક્ષાત્કાર થાય છે તેથી તે સર્વસ કહેવાય છે.

આ સર્વપદાર્થોના સ્વામીપણારૂપ ક્રિયાઐશ્વર્યનું તથા સર્વપદાર્થોના
જ્ઞાતાપણારૂપ જ્ઞાનઐશ્વર્યનું વિશોકા એવું નામ મોગિજનોમાં પ્રસિદ્ધ

છે, કેમકે આ બંને ઐશ્વર્યના હોવાથી યોગી શોકરહિત, સર્વજ્ઞ, અવિદ્યાદિક્લેશરૂપ બંધનથી રહિત, અને સર્વને સ્વામી થઈ સર્વત્ર વિહાર કરે છે. ૪૪

અન્ય સર્વસંયમો પુરુષાર્થભાસરૂપ ફલવાળા હોવાથી વિવેકખ્યાતિ-સંયમજી મુખ્યપુરુષાર્થરૂપ ફલવાળો છે એ અર્થને દેખાડવામાટે હવે પરવૈરાગ્યની ઉત્પત્તિદ્વારા વિવેકખ્યાતિનું જે મુખ્ય ફલ છે તે કહે છે:—

તદ્વૈરાગ્યાદપિ દોષबीजक्षये कैवल्यम् ॥૫૦॥

પદબોધિની ટીકા:—તસ્યાં તાદૃશ્યાં સિદ્ધૌ યત્ વૈરાગ્યં તસ્માત્ દોષાણાં રાગાદીનાં યદ્વીજમવિદ્યાદયસ્તેષાં ક્ષયાત્ નાશાત્ કૈવલ્યં આત્મનો ગુણવિયુક્તત્વં જાયતિતિ શ્લેષઃ॥૫૦॥

સૂત્રાર્થ:—તેમાં (વિવેકખ્યાતિમાં) વૈરાગ્ય થવાથી દોષબીજનો (અવિદ્યાનો) ક્ષય થયે [પૂર્વોક્ત ફલની ઉપરાંત] કૈવલ્ય પણ [થાય છે.] ૫૦

વિવેચન:—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દેષ ને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશો તથા શુભ અશુભ ને મિત્ર એ ત્રણ કર્મોં શિથિલ થવાથી યોગીને જ્યારે “આ વિવેકખ્યાતિરૂપ જે ધર્મ છે તે બુદ્ધિનો છે, અને તે બુદ્ધિ જડ તથા પરિણામી હોવાથી તેનો હેયપક્ષમાં સમાવેશ થાય છે, અને પુરુષ ચૈતન્યમાત્ર તથા અપરિણામી હોવાથી પૂર્વોક્તબુદ્ધિથી અત્યંત ભિન્ન છે, તથા તે પુરુષજી ઉપાદેય છે,” એવી રીતના વિવેકથી તે વિવેકખ્યાતિમાં તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થતી વિરોધાસિદ્ધિમાં પરવૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પરવૈરાગ્યવાળા પુરુષના

ચિત્તમાં વિદ્યમાન જે રાગાદિ દોષોના બીજરૂપ અવિદ્યા તથા તેના સંસ્કારો છે તે અસંપ્રજ્ઞાતયોગના પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાનથી દગ્ધશાલિ-બીજની પેઠે પોતાના અંકુરોત્પાદનમાં અસમર્થ થઈને ચિત્તની સાથે નાશ પામી જાય છે. તે સંસ્કારોનો નાશ થવાથી પુનઃ આ પુરુષ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એ ત્રણ તાપોને ભોગવતો નથી, અને ક્લેશ, કર્મ અને વિપાકરૂપે ચિત્તમાં રહેલા ગુણોનો પ્રતિ-પ્રસવ એટલે ચરિતાર્થ (ભોગાપવર્ગરૂપ પોતાનું કર્તવ્ય જોજો સમાપ્ત કર્યું છે એવા) થયેલા ગુણોનો ચિત્તની સાથે પોતાના કારણમાં આત્યંતિક્ષય થઈ જાય છે. આજ પુરુષનો આત્યંતિક-ગુણવિયોગ છે, અને આનેજ યોગશાસ્ત્રમાં કૈવલ્ય કહે છે. આ સ્થિતિમાં ચિત્તિશક્તિરૂપ પુરુષ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠાવાળો કહેવાય છે, અને તેજ યોગનો પરમ અવધિ છે. વિવેકખ્યાતિનું માત્ર વિશેષાકા-સિદ્ધિજ ફલ નથી, કિંતુ પરવૈરાગ્યદ્વારા અસંપ્રજ્ઞાતયોગના લાભથી અનુભવમાં આવતું પરમ ઉત્કૃષ્ટ એવું પૂર્વોક્ત કૈવલ્ય પણ તેનુંજ ફલ છે. ૫૦

એવી રીતે પરવૈરાગ્યની ઉત્પત્તિદ્વારા વિવેકખ્યાતિના મુખ્યફલનું નિરૂપણ કરીને હવે કૈવલ્યના સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા યોગિજનોને જે વિદ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનું તથા તેના નિવારણના ઉપાયનું નીચેના સૂત્રથી નિરૂપણ કરે છે:—

**સ્થાન્યુપનિમન્ત્રણે સદ્ગત્સમયાકરણં પુન-
રનિષ્ઠપ્રસન્નાત્ ॥ ૫૧ ॥**

પદ્મબોધિની ટીકા:—તાદૃશ્યાં સિદ્ધાવસ્થાયાં સ્થાનિભિઃ

સ્વર્ગાદિસ્થાનસ્વામિભિરુપનિયન્ત્રણં આહ્વાનાદિકં પ્રાર્થનં વા
 ભો इह स्थायितां अस्मिन्स्थाने रम्यतामित्यादिविधं क्रियते ।
 पुनरनिष्टप्रसङ्गात् तत्र सङ्गः कामः स्मयो विस्मयः । अहो
 ममायं योगप्रभाव इत्यादिविधस्तयोरकरणं कर्तव्यमेव । नापि
 सङ्गो नापि स्मयः कर्तव्य इत्यर्थः सङ्गकरणे पुनर्विषयभोगे
 पतति स्मयकरणे तु कृतकृत्यमात्मानं मत्वा न समाधावुत्सहत
 इत्यभिप्रायः ॥ ५१ ॥

સૂત્રાર્થ:—દેવોની સત્કારપૂર્વક પ્રાર્થનામાં સંગ (આ-
 સક્તિ) તથા સ્મય (ગર્વ) ન કરવાં, પુનઃ અનિષ્ટની
 પ્રાપ્તિથી. ૫૧

વિવેચન:—જ્યારે દેવો અપ્સરાઓસહિત યોગીની સમીપ
 આવે અને તેની સત્કારપૂર્વક પ્રાર્થના કરે કે “ તમે સ્વર્ગના ઉત્તમ-
 ભોગો ભોગવવામાટે સ્વર્ગમાં આશો ” ત્યારે યોગી તે ભોગોમાં આ-
 સક્તિ ન કરે, અને દેવાદિની પ્રાર્થનાથી અભિમાન પણ ન કરે, કેમકે
 તેમ કરવાથી તેને પુનઃ જન્મભરણુરૂપ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

યોગીઓ ચાર પ્રકારના છે, પ્રથમકલ્પિક, મધુભૂમિક, પ્રણાળ્યોતિ
 અને અતિકાંતભાવનીય. જે યોગાભ્યાસી માત્ર સંયમમાંજ પ્રવૃત્ત
 થયો છે, અને જેને પરચિત્તગાનાદિ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ નથી તે
 યોગી પ્રથમકલ્પિક કહેવાય છે; સંપ્રણાતસમાધિદ્વારા જેણે આતંત્રરા-
 પ્રણાની પ્રાપ્તિ કરી છે, અને જે ભૂતજન્ય તથા ઇન્દ્રિયજન્યદ્વારા ઉપ-
 જતી સિદ્ધિઓ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળો છે તે યોગી મધુભૂમિક
 કહેવાય છે; ભૂતોનાં પાંચ રૂપોમાં સંયમ કરી જેણે ભૂતોનો તથા

ઇન્દ્રિયોનાં પાંચ રૂપોમાં સંયમ કરી જેણે ઇન્દ્રિયોના જય કર્યો છે, અને મધુપ્રતીકાનામની સિદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઇ છે, તથા વિશોકાસિદ્ધિમાટે જે યત્નશીલ છે તે યોગી પ્રસાદ્યોતિ કહેવાય છે; અને જે યોગીને અસંપ્રસાદસમાધિદ્વારા કેવલ ચિત્તના વિલયરૂપ કર્તવ્યજ અવશિષ્ટ છે, બીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી, ને તેથી જે બીજા પાદના સત્તાવીશમા સૂત્રમાં કહેલી સાત પ્રકારની પ્રાંતભૂમેપ્રસાવાળો છે તે યોગી અતિક્રાંતભાવનીય કહેવાય છે. એ ચાર પ્રકારના યોગીઓમાં જે પ્રથમકલ્પિકયોગી છે તેની સમીપ ઇન્દ્રાદિ દેવો આવી તેની પ્રાર્થના કરતા નથી, કેમકે તે હજી યોગમાં માત્ર પ્રવૃત્તજ થયેલો છે, અને તેણે જોઈએ તેટલી યોગ્યતા સંપાદન કરેલી નથી. ત્રીજો જે પ્રસાદ્યોતિ (ભૂતેન્દ્રિયજયી) યોગી છે તે અણિમાદિ ઐશ્વર્યવાળો હોવાથી દેવો તેને લોભાવી શકતા નથી, અને એથી જે અતિક્રાંતભાવનીય યોગી છે તે પરવૈરાગ્યશીલ હોવાથી આરૂઢ અસ્પૃહાવાળો છે તેથી તેને પણ દેવો સ્વર્ગના ભોગ દેખાડી લુપ્ત કરી શકતા નથી, પરિણત્યી બીજો જે ઋતંભરાપ્રસાવાળો યોગી છે તેનીજ દેવો સત્કાર-પૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે એમ જાણવું, કેમકે તેને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ નથી, અને પરવૈરાગ્ય પણ નથી. આ મધુમતીભૂમિનો સાક્ષાત્કાર કરનારા બીજા પ્રકારના યોગીની યુદ્ધિની શુદ્ધિને જોઈને ઇન્દ્રાદિ દેવો તે યોગીની સમીપ આવી સ્વર્ગનાં વિમાન તથા અપ્સરાદિ દેખાડીને તેને લોભાવવામાટે આવી રીતે સત્કારપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે:—

“ભો ઇહાસ્યતામ્, ઇહ રમ્યતામ્, કમનીયોડ્યં ભોગઃ,
કમનીયેયં કન્યા, રસાયનમિદં જરામૃત્યું વાપતે, વૈહાયસમિદં
યાનમ્, અમી કરણદુમાઃ, પુण्या મન્દાકિની, સિદ્ધા મહર્પયઃ,

ઉત્તમા અનુકૂલા અપ્સરસઃ, દિવ્યે શ્રોત્રચક્ષુષી, વજ્રોપમા
કાયઃ, સ્વગુણૈઃ સર્વમિદમ્પાર્જિતમાયુષ્મતા, પ્રતિપદ્યતામિદ-
મક્ષયમજરમમરં સ્થાનં દેવાનાં પ્રિયમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે યોગિન ! આપ અહિં (સ્વર્ગમાં) સ્થિત થાઓ, અહિં રમણ કરો, આ ભોગ બહુ સુંદર છે, આ કન્યા કમનીય છે, આ રસાયન (અલૌકિક ઔષધવિશેષ) જરામૃત્યુને દૂર કરે છે, આ આકાશમાં વિચરનારં વિમાન છે, આ ઇચ્છિત ભોગ આપનારાં દુષ્પદ્મો છે, આપને સ્નાન કરવામાટે આ પવિત્ર મંદાકિની (સ્વર્ગ-ગંગા) છે, આ સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ આપના સત્કારમાટે ઉપ-સ્થિત છે, આ ઉત્તમ અને અનુકૂલ અપ્સરાઓ આપની સેવામાં સ્થિત છે, અહિં આપનાં શ્રોત્ર તથા નેત્ર દિવ્ય થશે, શરીર વજ્રજેતું સુદૃઢ થશે, આ સર્વ આપે આપના યોગાભ્યાસાદિ ગુણોવાડે સંપાદન કર્યું છે તેથી દેવોને પ્રિય જે આ અવિનાશી, સર્વદા અભિનવ તથા અમર સ્થાન છે તેને આપ પ્રાપ્ત થાઓ.

એવી રીતનાં દેવાનાં કથનો સાંભળી તે યોગી સ્વર્ગના ભોગોમાં લોભયુક્ત થઈ તેમની વાતોમાં વિશ્વાસ કરી તેમાં આસક્તિ ન કરે, હિંતુ તે ભોગાસક્તિમાં રહેલા દોષોની પે.તાના મનમાં નીચે પ્રમાણે ભાવના કરે:—

આ ધોરસંસારરૂપ અંગારાઓમાં બળતા અને વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ અંધકારમાં બ્રમણ કરતા મેં પૂર્વના કોઈ મોટા પુણ્યના ઉદયથી મહાયતને કલેશરૂપ અંધકારનો નાશ કરનારો આ યોગરૂપ દીપક પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે યોગરૂપ દીપકનો આ વિષયરૂપ વાયુ વિરોધી છે, કેમકે આ વિષયરૂપ વાયુ વાસનાથી ઉત્પન્ન થનારા અનેક પ્રકારના

વિષયભોગ અને તૃષ્ણુને ઉત્પન્ન કરે છે, એવી રીતની સમજવાળો હું હવે યોગસાધનરૂપ પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ શામાટે વિષયરૂપ મૃગતૃષ્ણાર્થી વંચિત થઈ આ અંસાગરૂપ અમિના ઈધનરૂપ થઈ ? હે દેવગણ ! આપને તથા તુચ્છજનોવડે પ્રાર્થના કરવાયોગ્ય આ સ્વપ્નના જેવા અપ્સરાદિ વિષયોને હું નમસ્કાર કરું છું. આપનું કૃપાળુ ચાઓ. આપ મારા પર કૃપા કરો.

પૂર્વોક્તરીતે નિશ્ચિત બુદ્ધિવાળો થઈને પુનઃ સમાધિના અનુક્રાંતમાં તત્પર થાય. એવી રીતે વિષયોમાં દોષદષ્ટિદ્વારા તેમાં આસક્તિને અભાવ કરી તે યોગી “હું મહાપ્રભાવવાળો યોગી છું તેથી મનુષ્યોને જેમનાં દર્શન પણ કુર્લભ છે એવા દેવો પણ મારી સમીપ આવી મારી પ્રાર્થના કરે છે” એવો ગર્વ પણ ન કરે, કેમકે એવો ગર્વ કરતીથી તે યોગી પોતાને કૃતાર્થ માની પોતે હજુ વિવેકખ્યાતિમાં આરૂઢ નહિ થયેલો હોવાથી મૃત્યુવડે પકડાયેલો છે એમ નહિ જાણીને સમાધિથી ઉપરામ થઈ જશે, ત્યારે નિરંતર યોગીનાં હિંદ્રા જોનારો અને મહાત્મ્યત્વથી નિવૃત્ત થઈ શકે એવો જે પ્રમાદ છે તે સમાધિથી ઉપરામતા-રૂપ હિંદ્રને જોઈને પુનઃ તે યોગીના કલેશોને પ્રત્યક્ષ કરી દેશે, તેથી તે યોગી યોગથી ભ્રષ્ટ થઈને અનેક સંકટોમાં પડશે જે પૂર્વોક્ત વિચારવડે આસક્તિ અને ગર્વ ન કરે તો તેનાં પરમિતજ્ઞાનાદિ દૃઢ થઈ જશે, અને ક્રમે કરીને તેને મધુપ્રતીકા, વિશ્લેષક ને પરવેરાગ્યાદિ સર્વ પ્રાપ્ત થશે તેથી તેવા યોગીએ સંગ અને રમયનો ત્યાગ કરી નિરંતર યોગાનુક્રાંતમાંજ તત્પર રહેવું જોઈએ, કે જેથી તે પરવેરાગ્યદ્વારા અસંપ્રસાદસમાધિનો લાભ મેળવી શેષકરહિત થઈ શુભ્નમુક્તપણાને પામે, કેમકે શુભ્નમુક્તાવસ્થા યોગની પરમસીમા છે.

લોભવૃત્તિમાં સ્થાન્યુપનિમગ્નજો એ પદને સ્થાને સ્વામ્યુપ-

મિમન્સુએ એ પદ છે, એ બંને પદોનો અર્થ એકજ છે. ૫૧

એ પ્રમાણે બીજા પ્રકારના યોગીને ઉપજતાં વિદ્ય તથા તેના ઉપાયનું નિરૂપણ કરીને હવે નિઃશૌર્યપથી સર્વગતાના કારણબૂત જે વિવેકજન્ય જ્ઞાન છે તેના સાધનબૂત સંયમને કહે છે:—

ક્ષણતત્ક્રમયોઃ સંયમાદ્વિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—પરમાણુવત્ પરમાપકર્ષપર્યન્તઃ કાલઃ ક્ષણઃ । પૌર્વાપર્યેણ તત્પ્રવાહાશ્ચિચ્છેદઃ ક્રમઃ । તત્ર સંયમાત્ સંયમેન તત્સાક્ષાત્કરણાત્ વિવેકજં જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । યોગી સૂક્ષ્મં પરમાણ્વાદિકં અન્વદપિ મહદાદિકં વિવેકેન જાનાતીત્યર્થઃ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—ક્ષણ અને તેના ક્રમમાં સંયમ કરવાથી [યોગીને] વિવેકજ જ્ઞાન [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૫૨

વિવેચન:—જેમ માટીના ઢેરા આદિના અનુક્રમે વિભાગ કરતાં કરતાં જે અવયવનો વિભાગ નજ થઈ શકે એવું જે આત્યંતસૂક્ષ્મ અપકર્ષપર્યંત દ્રવ્ય તે પરમાણુ કહેવાય છે તેમ પરમ અપકર્ષપર્યંત જે અતિસૂક્ષ્મ નિર્વિભાગ દાલ છે તે ક્ષણ કહેવાય છે; અથવા જેટલા સ્મયમાં પરમાણુ ગતિ પામીને પૂર્વદેશનો પરિત્યાગ કરી ઉત્તરદેશને પ્રાપ્ત થાય છે તેટલો દાલ ક્ષણ કહેવાય છે. તે ક્ષણોની જે ઉત્તરોત્તર-બદ્ધરૂપે સ્થિતિ થતી તે પ્રવહ, ને તે પ્રવાહનું જે નિરંતરપણું

(અવિન્ધેદ) તે ક્રમ કહેવાય છે. આ ક્રમ વાસ્તવિક નથી, કિંતુ કાલ્પનિક છે, કેમકે એકકાલમાં એકત્રિત નહિ થનારી ક્ષણોના સમાહારનો (એકકાલમાં સ્થિતિનો) અસંભવ હોવાથી ક્ષણોના સમાહારરૂપ ક્રમનો સંભવ સ્વીકારવો એ યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે. જેવી રીતે ક્ષણના સમાહારરૂપ ક્રમ અવાસ્તવ છે તેવી રીતે ક્ષણના સમાહારરૂપ જે વિપલ, પલ, ખડી, મુદ્દર્ત, પ્રહર, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન ને સંવત્સરાદિરૂપ કાલ છે તે પણ અવાસ્તવ છે, અર્થાત્ ક્ષણજ અવિવેકિજનેને વિકલ્પવૃત્તિથી (શબ્દમાત્રથી પ્રતીત થનાર અર્થ-શૂન્ય અર્થને આકારે થયેલી વૃત્તિથી) વિપલ આદિ પદવડે વ્યવહારનો વિષય થાય છે; વસ્તુતાએ તો ક્ષણથી ભિન્ન ચિપલ આદિ કાલનો સંભવજ નથી, તેથીજ કાલના વસ્તવરૂપને જાણનારા યોગિજનો વર્તમાનક્ષણનેજ સુખ્ય કાલ માને છે, અન્યને એટલે પૂર્વોત્તરક્ષણને તથા તેમના સમાહારને સુખ્ય કાલ માનતા નથી. સંક્ષેપમાં કહીએ તો ક્ષણોના નિરંતરપણરૂપ જે ક્રમ છે તેનો આશ્રય કરનાર જે ક્ષણ છે તે વાસ્તવ છે, અને તે ક્ષણોનો જે ક્રમ છે તે અવાસ્તવ છે, કેમકે પૂર્વના ક્ષણથી જે ઉત્તરના ક્ષણના અવિન્ધેદરૂપ અનંતરપણું છે તે ક્રમ કહેવાય છે, અને તે ક્રમ એ ક્ષણોની એકકાલમાં સ્થિતિરૂપ જે સમાહાર છે તેને અર્ધીન છે, અને એ ક્ષણોના સમાહાર થવો અસંભવરૂપ છે તેથી એક વર્તમાન ક્ષણજ વાસ્તવ છે, પૂર્વોત્તર ક્ષણ તથા તેનો સમાહાર વાસ્તવ નથી. જેવી રીતે સમાહારના અસંભવથી ક્રમ કલ્પિત છે તેવી રીતે સમાહારના અભાવથી વિપલ આદિ પણ કલ્પિત છે એમ યોગસાધનો સિદ્ધાંત છે.

એવી રીતે યોગસિદ્ધાંતમાં એક વર્તમાનક્ષણજ અર્થક્રિયામાં અર્થ હોવાથી સર્વવ્યવહારનો આશ્રય છે, અને તે ક્ષણવડેજ સર્વ

લોક નવાપણાજૂનાપણારૂપ કાલકૃત પરિણામનો અનુભવ કરે છે, તથા પૂર્વોત્તર જે ક્ષણ છે તે સર્વ સામાન્યથી તેમાં અનુગત છે એમ સિદ્ધ થયું. પૂર્વોક્ત ક્ષણ અને ક્રમમાં સંયમ કરવાથી યોગીને ક્ષણ તથા ક્રમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને તેથી વિવેકજ્ઞ ગાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. સંસારથી તારનારો સર્વ પદાર્થોનો એકસાથે સાક્ષાત્કાર તે વિવેકજ્ઞ ગાન કહેવાય છે.

ભોજવૃત્તિમાં વિવેકજં જ્ઞાનમ્ને સ્થાને વિવેકજ્ઞાનમ્ એવો પાઠ છે, તે ખંને પાઠોનો અર્થ એકજ છે. ૫૨

એ પ્રમાણે વિવેકજ્ઞ ગાનના લાભના ઉપાયને કહીને હવે તે વિવેકજ્ઞ ગાનનું ઉદાહરણ દેખાડતા છતાં વિવેકજ્ઞ ગાનના અવંતર-કલનું નિરૂપણ કરે છે:--

જાતિલક્ષણદેશૈરન્યતાનવચ્છેદાત્તુલ્યયો-

સ્તતઃ પ્રતિપત્તિઃ ॥ ૫૩ ॥

પદકોથિની ટીકા:—જાતિલક્ષણદેશાદિમિસ્તુલ્યયોઃ પદાર્થયોર્યત્ર જાત્યા લક્ષણેન દેશેન વા અન્યતાનવચ્છેદો ભિન્નતાવધારણં ન ભવતિ તત્રાપિ તતઃ ક્ષણસંયમજવિવેકજ્ઞાનાદ તત્પ્રતિપત્તિઃ તત્તુલ્યવસ્તુનાં ભેદેન જ્ઞાનં યોગિનાં ભવતીતિ શેષઃ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—[જાતિ આદિવડે] તુલ્ય[વસ્તુ]ના જાતિ, ક્ષણ અને દેશવડે ભેદના નિશ્ચયના અસંભવથી [ત્યાં

તેવી વસ્તુઓમાં-ભેદનું] જ્ઞાન તેથી (વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનથી)
[થાય છે.] ૫૩

વિવેચન:—જે બે પદાર્થો જાતિ, દેશ અને લક્ષણવડે સમાન હોય છે તે બે પદાર્થોના ભેદનો નિશ્ચય જાતિ, દેશ ને લક્ષણવડે થઈ શકતો નથી, કિંતુ તેવા બે પદાર્થોના ભેદનું જ્ઞાન વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનથી થાય છે. લોકમાં બે પદાર્થોના પરસ્પરના ભેદનું જ્ઞાન ત્રણ કારણોથી થાય છે. કોઈ સ્થલે જાતિના ભેદથી, કોઈ સ્થલે લક્ષણના ભેદથી અને કોઈ સ્થલે દેશના ભેદથી ભેદજ્ઞાન થાય છે. અનેક વ્યક્તિઓમાં અનુગત જે સામાન્યધર્મ તે જાતિ કહેવાય છે, રક્તાદિ ગુણરૂપ વ્યક્તિનો અસાધારણધર્મ લક્ષણ કહેવાય છે, અને પૂર્વપણા ને ઉત્તરપણારૂપ અધિકરણપ્રદેશ તે દેશ કહેવાય છે. પૂર્વત્વાદિ સમાનદેશમાં સ્થિત અને રક્ત આદિ સમાનવર્ણુવાળી જે ગાય તથા ઘોડી છે તે બંનેના ભેદજ્ઞાનનો હેતુ ગોત્વાદિ જાતિનો ભેદ છે. જ્યાં ગોત્વરૂપ જાતિ પણ સમાન હોય, અને પૂર્વત્વરૂપ દેશ પણ સમાન હોય ત્યાં જે કાલાક્ષી (કાલા નેત્રવાળી) તથા સ્વસ્તિમતી (મસ્તકપર અર્ધચંદ્રાદિક ચિહ્નવાળી) ગાયનો પરસ્પર ભેદ છે તેનો હેતુ કાલાક્ષિત્વરૂપ તથા સ્વસ્તિમત્ત્વરૂપ લક્ષણનો ભેદ છે. જ્યાં આમલકત્વરૂપ જાતિ તથા વર્તુલત્વરૂપ (ગોલાકારરૂપ) લક્ષણ સમાન છે ત્યાં બંને આમળાંઓનો જે પરસ્પર ભેદ છે તેનો હેતુ પૂર્વત્વાદિ દેશભેદ છે. એવી રીતે લોકમાં જાતિભેદ, લક્ષણભેદ ને દેશભેદ આ ત્રણ પદાર્થોના ભેદના હેતુ છે, પરંતુ જ્યાં આ ત્રણ ભેદના હેતુ નથી ત્યાં જે ભેદજ્ઞાન થતું તે વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનનું શલ છે, અર્થાત્ જ્યાં પ્રથમ તુલ્ય જાતિ અને લક્ષણવાળું એક આમળું થોડીના પૂર્વદેશમાં સ્થિત હોય, અને બીજું ઉત્તરદેશમાં સ્થિત હોય, પછી તે એકબીની દષ્ટિ તથા મન તે આમળાંઓમાંથી નીકળી અન્યપદાર્થભણી

ગયાં હોય તે સમયે કોઈ પુરુષે ઉત્તરદેશમાં રહેલા આમળાને ત્યાંથી જાડાવી લઇને તે દેશમાં પૂર્વદેશમાં રહેલા આમળાને સ્થાપન કરી દીધું, ત્યાં તે આમળાનું જાડાવી લીધેલા આમળાથી જે ભેદગાન છે તે લૌકિકપ્રાપ્તને (યોગબલવિના અન્યપ્રમાણથી વ્યવહાર કરનારને) થવાનો અસંભવ છે, કેમકે ત્યાં ભેદનાં કારણ જાતિ, લક્ષણ ને દેશનો ભેદ નથી, અને યોગી તો સંદેહરહિતગાનવાળા છે તેથી ત્યાં પણ ભેદને જાણી શકે છે. એવી રીતે એવાં સ્થલોમાં જે ભેદગાનનું થવું તે વિવેકજ્ઞ ગાનનું ફલ છે.

પૂર્વોક્ત ગાન થવાનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:-પૂર્વ આમળાની સાથે ક્ષણની પરિણામમાલાવાળો જે દેશ છે તે ઉત્તર આમળાસાથેના ક્ષણની પરિણામમાલાવાળા દેશથી ભિન્ન છે, અને તે બંને આમળાંઓના સ્વદેશસહિતના ક્ષણની પરિણામમાલાના ગાનથી તે બંને આમળાંઓ પણ ભિન્ન છે. ત્યાં યોગબલદ્વારા તે આમળાના અન્યદેશસહિતના ક્ષણનું જે યથાર્થ ગાન છે તે આમળાના ભેદગાનનું કારણ છે. જેવી રીતે યોગીને આમળાંઓના ભેદનું ગાન થાય છે તેવી રીતે સમાન જાતિ, લક્ષણ ને દેશવાળાં જે પરમસૂક્ષ્મ પરમાણુ છે તેમના ભેદનું ગાન પણ ક્ષણની પરિણામમાલાના સાક્ષાત્કારથી થાય છે.

સાવચવ દ્રવ્યોના ભેદનું ગાન અવચવના ભેદથી થાય છે, પણ નિરવચવ દ્રવ્યોના ભેદનું ગાન વિશેષનામના પદાર્થથી થાય છે એમ કહી વૈશેષિકો નિત્યદ્રવ્યમાં રહેનારો તે વિશેષનામનો પદાર્થ પરમાણુ આદિ નિરવચવ દ્રવ્યોનો ભેદક છે એમ માને છે તે તેમનું માનવું અયુક્ત છે, કેમકે વૈશેષિકમતમાં પણ જાતિ, લક્ષણ, દેશ, મૂર્તિ અને બ્યવધાન આદિથી ભેદગાનનો સંભવ હોવાથી નિરર્થક એક વિશેષનામનો પદાર્થ માનવામાં ગૌરવ છે. જાતિ, લક્ષણ ને દેશનાં સ્વરૂપ તથા તેવડે

જણાનારા ભેદનાં ઉદાહરણ પૂર્વે કહ્યાં છે. અવયવરચનાનું નામ મૂર્તિ છે, અને અંતરાયનું નામ વ્યવધાન છે. વિશુદ્ધ, ન્યૂન વા વક્ર અવયવ-વાળા પદાર્થનું જે મલિન, અધિક અને સરલ અવયવવાળા પદાર્થથી ભેદજ્ઞાન છે તેનો હેતુ અવયવોની રચના છે, તેમજ કુશ્મદીપનો ને પુષ્કરદીપનો જે પરસ્પર ભેદ છે તેનો હેતુ વ્યવધાન છે. એવી રીતે જાતિ, લક્ષણ, દેશ, મૂર્તિ ને વ્યવધાન આ પાંચ ભેદનાં કારણ છે. તેમાં મૂર્તિ કેવલ સાવયવ દ્રવ્યની ભેદક છે, અને જાતિ આદિ સાવયવ-નિરવયવનાં સાધારણભેદક છે; જેમકે જલીય તથા પાર્થિવ પરમાણુનો પરસ્પર ભેદ કરનાર જાતિ તથા લક્ષણ છે, અને પાર્થિવપરમાણુઓનો પરસ્પર ભેદ કરનાર દેશભેદ છે તેથી તેમને મતે પણ વિશેષને સ્વીકારવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

જાતિ આદિકના ભેદથી પદાર્થોના ભેદનું જ્ઞાન થવું તે સર્વલોક-સાધારણ છે, અને ક્ષણના ભેદથી ભેદનું જ્ઞાન થવું તે કેવલ યોગીના જ્ઞાનવડે ગમ્ય છે. જ્યાં તે ભેદોનાં કારણ જાતિ આદિકનો અભાવ હોય છે ત્યાં લોકોને ભેદજ્ઞાન થતું નથી તેથીજ શ્રીવાર્ષગણ્ય આચાર્યે પ્રધાનના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ મૂર્તિવ્યવધિજાતિભેદાભાવાન્નાસ્તિ મૂલપૃથક્ત્વમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—મૂર્તિ, વ્યવધાન અને જાતિ આદિ ભેદના કારણનો પ્રધાનમાં અભાવ હોવાથી જગતના મૂલભૂત પ્રધાનનો ભેદ જાણી શકાતો નથી.

સાધનપાદના બાવીસમા સૂત્રમાં “ વિવેકીની દૃષ્ટિમાં યદપિ પ્રધાન નષ્ટ છે તથાપિ અવિવેકીની દૃષ્ટિમાં તે અનષ્ટ છે ” એવા આશયનું જે કહ્યું છે ત્યાં જે નષ્ટ અને અનષ્ટ પ્રધાનનો પરસ્પર ભેદ છે તે જાતિ આદિકથી જાણી શકાતો નથી, કિંતુ સામ્યીય વિવેકથીજ

બાણી શકાય છે. એવા સૂક્ષ્મ વિષયોમાં લૌકિકહેતુઓથી ભેદજ્ઞાન થતું નથી, કિંતુ વિવેકબલથી વા યોગબલથી તે થાય છે. ૫૩

એવી રીતે વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનનું અવાંતરક્ષલ કથન કરીને હવે તેના લક્ષણના કથનદ્વારા મુખ્યક્ષણે દેખાડે છે:—

**તારકં સર્વવિષયં સર્વથા વિષયમક્રમં
ચેતિ વિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૪ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—સંયમબલાદન્ત્યાયાં ભૂમિકાયા-
મુખ્યત્ત્વં વિવેકજં જ્ઞાનં તારયત્યગાધાત્સંસારસાગરાદ્વ્યોગિનમિતિ
તારકમિત્યુચ્યતે । તત્ત્વ સર્વવિષયં સર્વાણિ વસ્તુરૂપાણિ વિષયા
યસ્ય તત્તથાવિધમ્ । સર્વથા સર્વપ્રકારં સર્વપ્રકારવિષયં
સર્વાવસ્થાવબોધકમિત્યર્થઃ । અક્રમં ચેતિ યુગપદેવ કરામલક-
વત્ સર્વસમૂહાવલમ્બનમિત્યર્થઃ ॥ ૫૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—[સંસારસાગરથી] તારનાર, સર્વને વિષય
કરનાર, સર્વપ્રકારથી વિષય કરનાર, અને કમરહિત એવું
[જ્ઞાન] વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન [કહેવાય છે.] ૫૪

વિવેચન:—બુદ્ધિના તથા પુરુષના ભેદના મથાર્થ સાક્ષાત્કારદ્વારા
અથવા ક્ષણ અને તેના ક્રમના મથાર્થ સાક્ષાત્કારદ્વારા ઉપજેલી મથાર્થ
જ્ઞાનના સામર્થ્યરૂપ પ્રતિભાદ્વારા ઉપજેલું આ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન કેવલ્યની
પ્રાપ્તિ કરાવી યોગીને અગાધ સંસારસાગરથી તારે છે ખાટે તે તારક
કહેવાય છે; સર્વ વસ્તુઓને મથાર્થ ત્રિષ્ણ કરનારં હોવાથી સર્વને

વિષય કરનાર કહેવાય છે; અવાંતર વિશેષધર્મોસહિત ભૂત, વર્તમાન, ભાવિ, સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત ને વિપ્રકૃષ્ટ સર્વપદાર્થોને વિષય કરનારું હોવાથી સર્વપ્રકારથી વિષય કરનારું કહેવાય છે; ને હથેળીમાં રાખેલા નિર્મલ જલની પેઠે વિશ્વતું કમવિના એકકાલમાં પ્રકાશક હોવાથી કમરહિત કહેવાય છે. આ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન પરિપૂર્ણ જ્ઞાન કહેવાય છે. સંપ્રસાદ-યોગ જે યોગપ્રદીપ કહેવાય છે તે પણ આ સૂર્યજેવા જ્ઞાનનો એક અંશ છે. આ જ્ઞાનને જ યોગસિદ્ધાંતમાં તારક કહેવામાં આવે છે. ઋતંભરા-પ્રમાણ મોદના કારણુપણથી મધુ છે, તે મધુવાળી ચિત્તભૂમિ તે મધુમતી કહેવાય છે. મધુમતીભૂમિથી આ જ્ઞાનનો પ્રારંભ થાય છે, અને પૂર્વે નિરૂપણ કરેલી સાત પ્રકારની પ્રમાણો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તે સમાપ્ત થાય છે. આવું જ્ઞાન થવાથી યોગી કર્તવ્યથી રહિત થઈ યોગ-વિદ્રિષ્ટિ વા બ્રહ્મવિદ્રિષ્ટિ કહેવાય છે.

સૂત્રમાંનાં વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનમ્ એ પદો લક્ષ્યના નિર્દેશરૂપ છે, અને બીજાં સર્વે પદો તેના લક્ષણરૂપ છે. ૫૪

એવી રીતે સાક્ષાત્ તથા પરંપરાવડે કેવલ્યના હેતુભૂત સંયમોનું તથા તે સંયમોથી ઉપજતા ઐશ્વર્યોનું નિરૂપણ કરી હવે બુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષના અન્યપણાનું જ્ઞાન તથા તે બંનેની શુદ્ધિનું તુલ્યપણું એ કેવલ્યનાં સાક્ષાત્ સાધન છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્ય-

મિતિ ॥ ૫૫ ॥

અર્થબોધિની ટીકા:—સત્ત્વસ્ય બુદ્ધિદ્રવ્યસ્ય વૃત્તિ-

શૂન્યતા શુદ્ધિઃ । પુરુષસ્યાપિ તદા કલ્પિતભોગશૂન્યતા શુદ્ધિઃ ।
 एवं तयोः शुद्धिसाम्ये सवि कैवल्यं मोक्षो भवतीति
 शेषः ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले साङ्ख्यप्रवचने योगशास्त्रे पदबोधिन्यां
 टीकायां विभूतिपादस्तुतीयः ॥ ३ ॥

સૂત્રાર્થઃ—બુદ્ધિની અને પુરુષની શુદ્ધિના સમાન-
 થણામાં કેવલ્ય [થાય છે.] ઇતિ. ૫૫

વિવેચનઃ—બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ એ બંનેની શુદ્ધિની તુલ્યતા
 થવાથી ક્રિયારૂપ અને જ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિવિના પણ પુરુષને કેવલ્યની
 પ્રાપ્તિ થાય છે. સૂત્રમાંનો ક્ષતિશબ્દ પાદની સમાપ્તિનો બોધક છે.

વિવેકખ્યાતિની પ્રાપ્તિ થવાથીજ પુરુષ કેવલ્યને પ્રાપ્ત થાય છે,
 પછી તેને પૂર્વોક્ત વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન તથા અન્યસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઇ હોય
 વા ન થઇ હોય. જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ રજસ્તમોરૂપ મલથી રહિત થઇને
 કેવલ વિવેકખ્યાતિઆત્રમાં તત્પર થયેલું હોય છે, તથા તેના અવિદ્યાદિ
 ક્લેશનાં બીજને દગ્ધ થઇ ગયાં હોય છે ત્યારે તે બુદ્ધિસત્ત્વ શુદ્ધ થઇ
 ક્લેવાય છે. આજ પુરુષની શુદ્ધિના સમાન બુદ્ધિની શુદ્ધિ છે, અને
 અવિવેકદશામાં ઔપાધિકરૂપથી પુરુષમાં પ્રતીત થતા બુદ્ધિના ધર્મરૂપ
 ભોગોનો અભાવ થઇ જવો તે પુરુષની શુદ્ધિ છે. આવી રીતે બુદ્ધિ-
 સત્ત્વનું તથા પુરુષનું એકસરખી રીતે શુદ્ધ થઇ જવું તેનું નામ શુદ્ધિ-
 સામ્ય છે. આ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થવાથી યોગી કેવલ્યને પ્રાપ્ત થાય
 છે. પછી તે યોગી ઈશ્વર (ઐશ્વર્યવાળો) હોય વા અનીશ્વર (ઐશ્વર્ય-
 વિનાનો) હોય, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સંપ્રભોના સામર્થ્યથી જે યોગી ઐશ્વર્ય-

વાળો છે, અને તે સંયમોના અભાવથી જો યોગી ઐશ્વર્યથી રહિત છે, તે ખંતેને કૈવલ્યનો હેતુ કેવલ વિવેકખ્યાતિજ છે, સંયમજન્ય સિદ્ધિ-રૂપ ઐશ્વર્ય નથી, કેમકે વિવેકગાનરૂપ અગ્નિથી અવિદ્યાદિ ક્લેશોનાં બીજ દગ્ધ થઇ ગયા પછી અન્ય સિદ્ધિ આદિકની મુક્તિમાટે વિવેકને અપેક્ષા નથી. જો પૂર્વોક્ત વિભૂતિઓની કૈવલ્યમાં અપેક્ષા નથી તો આ પાદમાં તેમનું નિરૂપણ શામાટે કર્યું છે? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:-આ વિભૂતિપાદમાં અનેક પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય-રૂપ તથા અલૌકિકગાનરૂપ સિદ્ધિઓનું જો નિરૂપણ કર્યું છે તે પરંપરાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિદારા તથા વિશ્વાસદારા કૈવલ્યમાં ઉપયોગી છે એમ જાણીને કર્યું છે. એ ઐશ્વર્ય વસ્તુતાએ કૈવલ્યનો હેતુ નથી, કેમકે યોગશાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે જ્ઞાન-પ્રસંખ્યાન-ની પ્રાપ્તિ થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, અને અજ્ઞાનના નિવૃત્ત થવાથી રાગાદિ ક્લેશોનો અભાવ થાય છે, અને ક્લેશોના અભાવથી કર્મ અને વિપાક-નો અભાવ થઇ જાય છે. પછી આ અવસ્થામાં જેનો ભોગમોક્ષ દેવાનો અધિકાર સમાપ્ત થયો છે એવા ગુણો પુરુષની સંમુખ દૃશ્યત્વરૂપથી વા ભોગ્યરૂપથી પરિણામને પ્રાપ્ત થઇને ઉપસ્થિત થતા નથી, કેમકે વિવેકખ્યાતિની પ્રાપ્તિ થવાથી ગુણોનો અધિકાર સમાપ્ત થાય છે. જ્ઞાન થવાથી અવિદ્યાના નાશપૂર્વક ગુણોના અધિકારની સમાપ્તિ થઇ જવી તે પુરુષનું કૈવલ્ય છે. કૈવલ્ય, અપવર્ગ, મુક્તિ, મોક્ષ, નિર્વાણ, ગુણાધિ-કારની સમાપ્તિ, સ્વરૂપાવસ્થિતિ, વાસ્તવ આત્મસ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ, મહાપદ, પરમધામ ને પરમપદ એ સર્વશબ્દો એક અર્થને જણાવનારા છે. કૈવલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી પુરુષ ચૈતન્યસ્વરૂપમાત્ર તથા મલરહિત થઇને કેવલી થઇ જાય છે. એવી રીતે માત્ર વિવેકખ્યાતિજ કૈવલ્યનું કારણ છે, અન્ય સિદ્ધિ આદિક કૈવલ્યનું કારણ નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૫૫

॥ श्रीपातंजलयोगदर्शन ॥

આ ગ્રંથના પ્રથમપાદમાં સમાધિનું તથા બીજા પાદમાં સમાધિનાં સાધનોનું પ્રધાનપણે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને પ્રસંગથી પ્રાપ્ત ક્ષણિકવાદ તથા પરમાણુપુંજ આદિનું ખંડન તથા ઉપોદ્ધાતથી પ્રાપ્ત વૃત્તિભેદાદિ અન્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તૃતીયપાદમાં ચાર સૂત્રપર્યંત સંયમનામવાળાં ધ્યાન, ધ્યાન ને સમાધિ એ યોગનાં અંતરંગસાધનોનું નિરૂપણ કરી, ચોથા સૂત્રથી પંદરમા સૂત્રપર્યંત સંયમની ભૂમિઓ તેમજ ધર્મ, લક્ષણ, અવસ્થા ને ધર્મોનું સ્વરૂપ જણાવી, સોળમા સૂત્રથી ચોપનમા સૂત્રપર્યંત સંયમવડે ઉત્પન્ન થનારી સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કરી, દેક્ષા સૂત્રમાં કેવલ્યની પ્રાપ્તિનો સાક્ષાત્ ઉપાય દર્શાવ્યો છે. એ પાદમાં વિભૂતિઓનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી તેનું વિભૂતિપાદ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. તે પાદમાં જણાવેલી સિદ્ધિઓમાંની કેટલીક ભૂતભવિધ્યવસ્તુના ગાન આદિની સિદ્ધિઓ શ્રદ્ધા-

દ્વારા કૈવલ્યના અંગરૂપ છે, અને ઇન્દ્રિયજ્યાદિ કેટલીક સિદ્ધિઓ સાક્ષાત્ અપવર્ગના અંગરૂપ છે. વિવેકજ્ઞાનદ્વારા કૈવલ્યલાભ થવો એ યોગનું મુખ્ય શ્લ છે. એવી રીતે એ ત્રણ પાદોવડે હેય, હેયનો હેતુ અને હાનનો ઉપાય એ સર્વનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. હવે માત્ર હાનરૂપ સમાધિજન્ય કૈવલ્યનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવું અવશિષ્ટ છે, પરંતુ જ્યાંસુધી કૈવલ્યની યોગ્યતાવાળું ચિત્ત, તથા પરસ્પૃકમાં ગમન કરનારો અને ક્ષણિકવિજ્ઞાનથી ભિન્ન સ્થાયી આત્મા, અને પ્રસંખ્યાન-વિવેકજ્ઞાન-ની પરાકાષ્ઠા એ આદિ વિષયોનું પ્રતિપાદન ન કરવામાં આવે ત્યાંસુધી કૈવલ્યના સ્વરૂપનું યથાર્થ નિરૂપણ થઈ શકે નહિ તેથી તે સર્વના તથા પ્રસંગથી પ્રાપ્ત પૂર્વજન્મનો સહભાવ, ચિત્તપરીક્ષા અને પ્રકૃતિનો અનુપ્રવેશ ઇત્યાદિના નિરૂપણમાટે આ ચોથા કૈવલ્યપાદનો ભગવાન સૂત્રકાર આરંભ કરે છે. આ પાદમાં પ્રધાનપણે કૈવલ્યનું નિરૂપણ કરવાનું છે તેથી આનું નામ કૈવલ્યપાદ રાખ્યું છે. તેમાં પ્રથમ પાંચ પ્રકારનાં સિદ્ધિચિત્તોમાંથી કૈવલ્યની યોગ્યતાવાળા ચિત્તનો નિર્ણય કરવામાટે પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓનું નિરૂપણ કરે છે:—

જન્મૌષધિમન્ત્રતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ॥૧॥

પદબોધિની ટીકા:—જન્મસમનન્તરં જાયન્ત્વિતિ જન્મ-જાઃ, યથા પશુયાદીનામાકાશગમનાદયઃ યથા વા કપિલાદી-નાં જ્ઞાનાદયઃ । ઔષધિવિશેષસેવયા જાયન્ત્વિતિ ઔષધિ-જાઃ, યથા માણ્ડવ્યાદીનામ્ । મન્ત્રજપાદેવ જાયન્ત્વિતિ મન્ત્રજાઃ, યથા ગાલાદીનામ્ । તપસા એવ જાયન્ત્વિતિ

તપોજાઃ, યથા વિશ્વમિત્રાદીનામ્ । एताश्चतस्रः सिद्धयः पूर्व-
जन्माभ्यस्तयोगजा एव जन्मादिनिमित्तेन व्यज्यन्ते । अत
एवात्र विश्वासेन प्रवृत्तिः, इह सिद्ध्यदर्शनेऽपि जन्मान्तरे
तत्साफल्यत् । समाधिजाः सिद्धयः कायेन्द्रियाणां पूर्वोक्ता
एव ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—જન્મ, ઔષધિ, મંત્ર, તપ ને સમાધિ [એ
પાંચ] થી ઉપજેલી [પાંચ પ્રકારની] સિદ્ધિઓ [છે.] ૧

વિવેચનઃ—જેમ પક્ષીઓને જન્મથીજ આકાશગમનાદિ સામર્થ્ય
પ્રાપ્ત હોય છે તેમ સ્વર્ગનાં સાધનભૂત કર્મોના અનુષ્ઠાનથી મનુષ્યદેહની
પક્ષી દેવથોનિરૂપ દેહાંતરની પ્રાપ્તિમાત્રથી તે કર્મ કરનારને જે આકાશ-
ગમનાદિ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થવી તે જન્મજન્ય સિદ્ધિ કહેવાય છે, કિંવા
પૂર્વજન્મમાં કરેલા યોગાભ્યાસથી વર્તમાનજન્મમાં જન્મથીજ ઔષ્ધ્યની
પ્રાપ્તિ હોય તે જન્મજ સિદ્ધિ કહેવાય છે; કાષ્ઠ નિમિત્તથી અસુર-
જીવનને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને કમનીય અસુરકન્યાએ આપેલા રસાયનથી,
વા યોગ્ય પારદના વિધિપૂર્વક ભક્ષણથી, વા લોહશુગ્રુલુ* આદિ

“अयः पलं शुग्गुलुरत्र योज्यः पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारजस्य कर्षं लिहन् यात्यमरत्वमेव ॥”

ભાવપ્રકાશ, ઉત્તરખંડ, રસાયનાધિકાર.

ભાવાર્થઃ—એક પલ લોહચૂર્ણ, ત્રણ પલ શુગળ, પાંચ પલ વ્યોષ
(શુક્ર, મરી ને પીપર) અને આઠ પલ ત્રિફલાનું (હરડાં, ખેડાં ને આમળાનું)
ચૂર્ણ, તેમને મેળવીને નિત્યપ્રતિ એક કર્ષ સેવન કરવાથી પુરુષ દેવભાવને
પામે છે. [સોજ માસાનો (૧૬૬) તોલાનો) કર્ષ, ને ચાર કર્ષનો પલ બન્યો.]

અન્ય રસાયનના સેવનથી દેવજેવા સામર્થ્યના લાભદ્વારા જરાવ્યાધિથી રહિત થવું તથા અન્ય સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત થવું તે ઔષધિજન્ય સિદ્ધિ છે; મંત્રવિદ્ ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા મંત્રોના યથાવિધિ અનુક્રાનથી આકાશગમનનો કિંવા અધિભાદિનો લાભ થવો તે મંત્રજન્ય સિદ્ધિ છે; શ્રીગુરુશાસ્ત્રે કહેલા ને વિધિપૂર્વક કરેલા તપના બલથી સત્યસંકલ્પવાળા થવાથી ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરવાનું તથા ઇચ્છિત પ્રદેશમાં ગમન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય તે તપોજન્ય સિદ્ધિ છે; અને તૃતીયપાદમાં જે સિદ્ધિઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે સર્વ સમાધિજન્ય સિદ્ધિઓ છે. એવી રીતે સિદ્ધિઓના પાંચ ભેદ હોવાથી સિદ્ધોના પણ પાંચ ભેદ છે.

જન્મ, ઔષધિ, મંત્ર ને તપથી જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે પૂર્વજન્મમાં કરેલા યોગથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તે જન્માદિક નિમિત્તોથી પ્રકાશિત કરાય છે, તેથીજ વિવેકીની યોગાભ્યાસમાં વિશ્વાસપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય છે. યોગાભ્યાસ કરતાં છતાં આ જન્મમાં કદાચ તેની સિદ્ધિ ન થાય તોપણ જન્માંતરમાં તેનું ફલ થયા વિના રહેતું નથી એમ જાણી સમજી સાધકે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહથી યોગાભ્યાસ કરત્ય છે. ૧

પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રકારના સિદ્ધોમાંના કેટલાકને મંત્રતપાદિના પ્રભાવથી તે જન્મમાંજ તેનાં શરીરદીપ્રિયો બદલાઇ જઇ અન્યજાતિનાં નૂતન અલૌકિક શરીરદીપ્રિયોનો લાભ થયાનું પુરાણોમાં સંભળાય છે, જેમકે નંદીશ્વરને શ્રીમહેશ્વરના કૃપાકટાક્ષથી તે કાલેજ મનુષ્યશરીરમાંથી દેવશરીરરૂપ પરિણમ થયો. ત્યાં મનુષ્યશરીર દેવશરીરનું ઉપાદાન-દારણ નથી માટે તે મનુષ્યશરીરમાંથી દેવશરીરરૂપ અન્ય પરિણામ ન થવો જોઇએ. મનુષ્યશરીરનો નાશ થઇ દેવશરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ સંભવી શકતું નથી, જેમકે નાશ

પામેલો પદાર્થ કોઈની ઉત્પત્તિમાં કારણ થઈ શકતો નથી, તેમજ મનુષ્યશરીરના સૂક્ષ્મ અવયવો પણ મનુષ્યશરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ છે, દેવશરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ નથી તેથી તે અવયવોવડે પણ મનુષ્ય-શરીરથી વિલક્ષણ એવું દેવશરીરરૂપ કાઢી શકે નહિ. એવી રીતે વર્તમાન મનુષ્યશરીરમાંથી દેવશરીર કયા હેતુથી થતું હશે એમ શંકા થાય છે, તે શંકાના નિવારણમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

જાત્યન્તરપરિણામઃ પ્રકૃત્યાપૂરાત્ ॥ ૨ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—અન્યા જાતિર્જાત્યન્તરમ્ । તદ્રૂપઃ પરિણામઃ । તિર્યગ્જાતિપરિણતાનાં મનુષ્યજાતિત્વે પરિણામઃ અથવા મનુષ્યજાતિપરિણતાનાં કાયેન્દ્રિયાણાં દેવાદિજાતિત્વે પરિણામઃ । સોઽયં જાત્યન્તરપરિણામઃ પ્રકૃત્યાપૂરાત્ । કાય-સ્ય હિ પ્રકૃતિઃ પૃથિવ્યાદીનિ । ઇન્દ્રિયાણાં ચ પ્રકૃતિરસ્મિતા । તદવયવાનુપ્રવેશઃ આપૂરઃ । સ ચ તસ્માચ્ચસ્માન્નવતીતિ શ્લેષઃ । અયં ભાવઃ—પ્રધાનાદયઃ પૃથિવ્યન્તઃ પ્રકૃતયઃ । તત્સાં સર્વત્ર સત્ત્વાત્ નરાદિદેહાવયવેષુ ધર્માદિનિમિત્તાનુરોધેન તદવયવાનુ-પ્રવેશાન્નવતિ જાત્યાદિપરિણામોઽગ્નિકળવત્ । યથા અગ્નિકળ-સ્ય પ્રકૃત્યનુગ્રહાત્ વનાદૌ બહુતુળાદિમળલવ્યાપિત્વં દૃષ્ટં તદ્-દિરયર્થઃ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[મનુષ્યાદિ જાતિરૂપથી પરિણામ પામેલાં

શરીરઘંદ્રિયોનો જે] અન્યઋતિરૂપે પરિણામ [થાય છે તે] પ્રકૃતિના અનુપ્રવેશથી [થાય છે.] ૨

વિવેચન:—“તત્ર કાયેન્દ્રિયાણામન્યજાતીયપરિણતામામ્ ॥”

એ યોગભાષ્યનાં પદોને આ સૂત્રના આદિમાં લખેને આ સૂત્રનો અર્થ કરવાનો છે. તે પદોનો “ તેમાં મનુષ્યાદિ જ્ઞતિરૂપથી પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલાં શરીર અને ઘંદ્રિયોનો” એવો અર્થ થાય છે. ઔષધિ આદિ સાધનોના અનુદાનથી પ્રથમ જે મનુષ્યાદિ જ્ઞતિરૂપથી પરિણામને પ્રાપ્ત શરીર અને ઘંદ્રિયો છે તેમનો પ્રાપ્ત સિદ્ધિના સામર્થ્યથી પૂર્વના પરિણામના ત્યાગ-પૂર્વક જે નૂતન દેવાદિ જ્ઞતિરૂપ પરિણામ થાય છે તે પોતપોતાના ઉપાદાનકારણના અવયવોના અનુપ્રવેશથી થાય છે. સ્થૂલશરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ પાંચ ભૂતો છે, અને ઘંદ્રિયોના ઉપાદાનકારણરૂપ અહંકાર છે. એ સર્વ પોતપોતાનાં કાર્યોપર નૂતન તથા સ્વચ્છ એવા પોતાના અવયવોના અનુપ્રવેશદ્વારા અનુગ્રહ કરે છે. આવી રીતનો જે અનુગ્રહ કરવો તેનું નામજ પ્રકૃતિનો અનુપ્રવેશ છે. પ્રકૃતિનો આ અનુપ્રવેશ પૂર્વોક્ત મંત્રાદિ સાધનથી ઉપજેલા ધર્માદિ નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો છે, નિરપેક્ષ નથી, તેથી સર્વને આનો લાભ થતો નથી. જ્યાં મહિમાદિ સિદ્ધિરૂપ પરિણામ થાય છે ત્યાં પ્રકૃતિના નૂતન અવયવોનો પ્રવેશ જાણવો, અને જ્યાં અણિમાદિરૂપ પરિણામ થાય છે ત્યાં પ્રકૃતિના અવયવોનો અપગમ (નીકળી જવું) જાણવો. શ્રીઅમર્યમુનિ જે સમુદ્રનું પાન કરી સક્યા હતા તે પણ પ્રકૃતિના અપગમથી કરી સક્યા હતા એમ જાણવું. એવી રીતે વામનઅવતારના શરીરનો ક્ષણભાગમાં ત્રિભુવનઆપિત્વરૂપ જે પરિણામ છે, અને શ્રીકૃષ્ણના શરીરનો જે વિશ્વરૂપતાદિ પરિણામ છે, તથા એકજ બાલકના શરીરનો જે કૌમાર-ચૈત્રનાદિરૂપ પરિણામ છે, અને એકજ વટથી જાદિનો જે વટવૃક્ષાદિ-

રૂપ પરિણામ છે તે સર્વમાં પ્રકૃતિનો અનુપ્રવેશ હેતુ છે એમ જાણવું.
નંદીશરના મનુષ્યજાતિના શરીર ને ઇન્દ્રિયોનો દેવજાતિના શરીર
ને ઇન્દ્રિયોરૂપે જે પરિણામ થયો તે પાંચ ભૂતોના તથા અહંકારના નૂતન
દિવ્ય અવયવોનો મનુષ્યશરીરમાં તથા ઇન્દ્રિયોમાં અનુપ્રવેશ થવાથી થયો.
તેમ થવાથી તેનું મનુષ્યરૂપ બદલાઈને દેવરૂપ થયું.

એ સર્વ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે કોઈને મંત્રાદિના અનુદાન-
વડે તેમના વર્તમાન શરીરનો તથા ઇન્દ્રિયોનો જે દેવાદિ વિલક્ષણજાતિના
શરીર અને ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણામ થાય છે તેમાં તેનું ઉપાદાનકારણ
કંઈ તે શરીર વા તેના અવયવો નથી, કિંતુ તેની પ્રકૃતિ એટલે
ઉપાદાનકારણ છે. જ્યાં અધર્મરૂપ નિમિત્તથી નહુપાદિની પેઠે મનુષ્ય-
શરીરનો સર્પોદિરૂપ પરિણામ થાય છે ત્યાં પણ તેમના અધર્મને લીધે
મનુષ્યનું શરીર ને ઇન્દ્રિયો દૂર થઈ તેમના ઉપાદાનકારણથી સર્પોદિનું
શરીર તથા તે શરીરને યોગ્ય એવી ઇન્દ્રિયોરૂપ પરિણામ થાય છે. એવી
રીતે ઉપાદાનકારણના અવયવોનો યથાયોગ્ય અનુપ્રવેશ તથા અપગમ
થવાથી વિલક્ષણજાતિનાં શરીરાદિની પ્રાપ્તિ તથા અણિમાદિ સિદ્ધિઓ-
નો આવિર્ભાવ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. ૨

આ ઉપાદાનકારણના અવયવોનો જે અનુપ્રવેશ તથા અપગમ
થાય છે તે શું ઉપાદાનકારણના સ્વાભાવિકધર્મથી થાય છે ? વા ધર્મા-
ધર્મરૂપ નિમિત્તથી થાય છે ? જો તે સ્વાભાવિકધર્મથી થતા હોય તો
પ્રાણિમાત્રને પ્રકૃતિના અનુપ્રવેશની વા અપગમની અકસ્માત પ્રાપ્તિ
થવી જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી. જો તે ધર્માધર્મ-
રૂપ નિમિત્તથી થાય છે એમ માનવામાં આવે તો ભોગ અને અપ-
વર્ગરૂપ પુરુષાર્થ પ્રકૃતિનો પ્રવર્તક છે એવો જે યોગનો સિદ્ધાંત છે
તેનો ત્યાગ થઈ જાય છે. એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિષ્કરણ કરવા

ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

**નિમિત્તમપ્રયોજકં પ્રકૃતીનાં વરણભેદસ્તુ
તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ॥ ૩ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—નિમિત્તં ધર્માદિ । તત્ત્વ પ્રકૃતીનાં અપ્રયોજકં અર્થાન્તરપરિણામે પ્રયોજકં ન ભવતિ તત્કાર્ય-ત્વાત્ । ન હિ કારણં કાર્યં પ્રવર્તયતીતિ દૃષ્ટમ્ । તતસ્તુ નિમિત્તાત્ તુ વરણભેદઃ વરણસ્ય પ્રતિબન્ધકસ્ય ભેદઃ बाधः क्षयो वा भवतीति शेषः । अत्र क्षेत्रिकवदिति दृष्टान्तः । यथा क्षेत्रिकः कृषीवलः जलस्योन्नतदेशादिवरणभेदनमात्रं करोति ततश्च जलं स्वयमेव केदारान्तरे प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । धर्मणाधर्म-निरासे प्रकृतयः स्वयमेव देवादिपरिणामे प्रवर्तते पापाति-शयेन च पुण्यपरिणामप्रतिबन्धे तिर्यगादिपरिणामः प्रवर्तते इति दिक् ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—[ધર્માદિક] નિમિત્ત પ્રકૃતિઓનાં પ્રયોજક નથી, કિંતુ તે [ધર્માદિક]થી પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ [થાય છે,] ખેડુતની પેઠે. ૩

વિવેચન:—જેમ ખેડુત જલથી ભરેલા એક ક્યારામાંથી સમાન, નિમ્ન વા નિમ્નતર અન્ય ક્યારામાં જલ લઇ જવાને ઇચ્છતો હોય તો તે પોતાના હાથવડે તે જલને ખેંચીને તે ક્યારામાં લઇ જતો

નથી, કિંતુ જલના સ્વાભાવિકગમનને પ્રતિબંધ કરનાર જે ક્યારાની પાળ છે તેને ત્રોડ છે, પછી પાળના ત્રુટવાથી જલ પોતેજ પોતાના સ્વભાવાનુસાર બીજા ક્યારામાં પ્રવેશ કરે છે તેમ ધર્મ પણ ઉપાદાન-કારણોના અવયવોના અનુપ્રવેશનો પ્રયોજક (સ્વતંત્રકારણ-હેતુ) નથી, કિંતુ તે અવયવોના અનુપ્રવેશના પ્રતિબંધક (અનુપ્રવેશ નહિ થવા દેનાર) અધર્મનો બેદક એટલે નિવર્તક છે. તે પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ થવાથી પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ અને અહંકારાદિરૂપ ઉપાદાનકારણો પોતેજ પોતપોતાના સ્વભાવથી પોતપોતાનાં કાર્યોના ઉપર અવયવોના અનુપ્રવેશદ્વારા અનુગ્રહ કરે છે, ધર્મ કાંઈ તેમનો પ્રયોજક નથી, કિંતુ તે તો માત્ર નિમિત્ત છે, કેમકે કારણજ કાર્યનું પ્રયોજક થાય છે, પણ કાર્ય કાંઈ કારણનું પ્રયોજક થઈ શકતું નથી. ધર્માદિક પ્રકૃતિનાં કાર્ય છે તેથી તેઓ પ્રકૃતિનાં પ્રયોજક થઈ શકતાં નથી. એવી રીતે અનુપ્રવેશ એ પ્રકૃતિનો સ્વાભાવિકધર્મ છે, અને ધર્માદિક માત્ર પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિદ્વારા તેમાં નિમિત્ત છે એમ સિદ્ધ થયું. ભોગભોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ પણ પ્રકૃતિનો પ્રયોજક નથી, કિંતુ તે પુરુષાર્થના ઉદ્દેશવડે શ્રીધશ્વિર પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થાનો ભંગ કરે છે, તેથી ઉદ્દેશતામાત્રવડે તે પુરુષાર્થ પ્રકૃતિનો પ્રવર્તક છે. એવી રીતે સર્વ નિમિત્તો પ્રકૃતિઓના અવયવોના અનુપ્રવેશમાં તથા અપગમમાં સ્વતંત્રકારણ નથી, પણ તેમના સ્વભાવજ સ્વતંત્ર કારણ છે.

અથવા “ ખેડુતની પેડે ” એ પદોનો આ પ્રમાણે અન્ય અર્થ જાણવો:—જેમ ખેતરમાં વાવેલાં ધાન્યાદિકના મૂલમાં જલના વા બૂમિના રસનો પ્રવેશ થાય છે. તેમાં ખેડુત સ્વતંત્રકારણ નથી, કિંતુ ધાન્યાદિકના મૂલમાં તે રસને જવાનો પ્રતિબંધ કરનાર જે ધાન્યાદિકના મૂલની સમીપમાં બેઠેલાં ધરો આદિ હૃદયુઓ છે તેમને સાંથી બપાડી

લાઇ તે દૂર કરી દે છે, તેમને જાપાડી લેવાથી તે રક્ષ પોતેજ ધાન્યાદિ-
કના ચૂલોમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ ધર્મ પણ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિને પ્રતિ-
બંધ કરનાર અધર્મની નિવૃત્તિમાત્રમાં કારણ છે, પણ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિમાં
કારણ નથી. શુદ્ધિને અને અશુદ્ધિને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી ધર્મ
પોતાના વિરોધી અધર્મને નિવૃત્ત કરી દે છે, પછી પ્રતિબંધકની
નિવૃત્તિ થવાથી પ્રકૃતિ પોતેજ પોતાના અવયવોપર અનુગ્રહ કરે છે.
તે અનુગ્રહનો હેતુ ધર્મ નથી, ધર્મ તો માત્ર તેમાં નિમિત્ત છે.

જેવી રીતે ધર્મ પ્રકૃતિના અનુપ્રવેશમાં નિમિત્ત છે તેવી રીતે
અધર્મ પણ પ્રકૃતિના અનુપ્રવેશમાં નિમિત્ત છે. તેમાં એટલો વિશેષ છે
કે જ્યાં નિકૃષ્ટ યોનિમાંથી ઉત્તમ યોનિરૂપ શુદ્ધપરિણામની પ્રાપ્તિ થાય
છે ત્યાં ધર્મ અધર્મની નિવૃત્તિદ્વારા નિમિત્ત છે, અને જ્યાં ઉત્તમ
યોનિથી નિકૃષ્ટ યોનિરૂપ અશુદ્ધ પરિણામની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં અધર્મ
ધર્મની નિવૃત્તિદ્વારા નિમિત્ત છે, અર્થાત્ સત્ત્વગુણહુલ શરીરદ્વિયોના
પરિણામમાં ધર્મ નિમિત્ત છે, અને તમોગુણહુલ શરીરદ્વિયોના
પરિણામમાં અધર્મ નિમિત્ત છે. ધર્મદ્વારા અધર્મની નિવૃત્તિથી શુદ્ધ
પરિણામમાં નંદીશ્વરનું ઉદાહરણ છે, અને અધર્મદ્વારા ધર્મની નિવૃત્તિથી
અશુદ્ધ પરિણામમાં નહુપનું ઉદાહરણ છે. ૩

એવી રીતે ઉપાદાનકારણોના અવયવોના અનુપ્રવેશમાં ધર્માધર્મનું
નિમિત્તપણું દર્શાવી હવે જ્યારે યોગી અનેક શરીરોદ્વારા ક્રોધ વ્યવહાર
કરવાની ઇચ્છાવાળો થઇને સ્વશરીરના જેવાં અનેક શરીરોને રચે છે
ત્યારે તે સર્વ નિર્માણ કરેલાં શરીરો એક મનવાળાં હોય છે? વા અનેક
મનવાળાં હોય છે? અર્થાત્ અનેક શરીરોને નિર્માણ કરનારો જે યોગી
છે તેના શરીરમાં વર્તનારા ચિત્તથીજ અન્ય સર્વ શરીરોમાં સંકલ્પાદિ
વ્યવહાર થાય છે? વા સર્વ શરીર ભિન્ન ભિન્ન ચિત્તવાળાં થાય છે?

એમ વિકલ્પ થાય છે. તેમાંના છેલ્લા વિકલ્પને ભગવાન સૂત્રકાર યોગના સિદ્ધાંતરૂપે સ્વીકારે છે:—

નિર્માણચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્ ॥ ૪ ॥

પદચોધિની ટીકા:—યોગપ્રભાવાત્ નિર્મીયન્તે इति निर्माणा-
नि । तानि चित्तानि योगिनां अस्मितामात्रात् प्रादुर्भवन्तीति
वाक्यशेषः । अयं भावः—योगी यदा युगपद्भोगार्थं कायव्यूहान्
बहून् कायान् निर्मिषीते तदा तस्य सङ्कल्पाधीनप्रकृत्यापूरात्
कायवत् अस्मितामात्रात् अङ्गाराख्यप्रकृतेर्वह्निकणवत् बहूनि
चित्तानि प्रसरन्ति ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—અહંકાર[રૂપ ઉપાદાનકારણ]માત્રથી નિર્માણ-
ચિત્તોને [યોગી રચે છે.] ૪

વિવેચન:—યોગીએ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જે ચિત્તો (મનો)
ઉત્પન્ન કર્યા હોય તે નિર્માણચિત્તો કહેવાય છે. એ નિર્માણચિત્તોને યોગી
પોતાના શુદ્ધસંકલ્પવડે મનનું ઉપાદાનકારણ જે અહંકાર છે તેમાંથી
રચે છે. અસ્મિતામાત્રાત્ એમાં જે માત્રશબ્દ છે તે અહંકારથી
મનની વ્યાવૃત્તિ કરવામાટે છે.

શરીરના ને ઇન્દ્રિયોના ઉપાદાનકારણરૂપ પાંચ ભૂતોમાંથી ને અહંકાર-
માંથી યોગીના સંકલ્પવડે તેનાં અન્યશરીરો ને ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન છે, અને
તિર્માણ કરેલાં તે શરીરોમાંના પ્રત્યેક શરીરમાં મન પણ તે યોગી
પોતાના સંકલ્પવડે અહંકારરૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી રચે છે. સ્વભાં ચિત્ત-
શબ્દ છે તે મનના અર્થમાં છે, પણ મહત્તત્વના અર્થમાં નથી, કેમકે

મહત્ત્વનું ઉપાદાનકારણ અહંકાર નથી. નવાં મનો યોગીના પ્રથમના (નિર્માતા) મનમાંથી ઉત્પન્ન થતાં નથી, પણ તેમના ઉપાદાન-કારણ અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઘરમાં રહેલા એક દીવાથી ઘરમાં સર્વત્ર અજવાળાનો વિસ્તાર થાય છે તેમ યોગીના પ્રથમના મનની વૃત્તિઓના વિસ્તારથી નિર્માણ કરેલાં સર્વ શરીરોની ક્રિયા થઈ શકશે એમ શંકા કરવી નહિ, કારણકે એક મન માનવાથી તે મનવડે પરસ્પર વિરોધી એવી ક્રિયા એકકાલે સંભવી શકતી નથી. એકજ કાલે એક મનથી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા, સમાધિ અને વિવિધવિષયોપ-ભોગ કેમ સંભવી શકે ? નજ સંભવી શકે. પ્રારબ્ધનો એકકાલે ભોગ કરી લેવા નિર્માણ કરેલાં નાનાવિધ શરીરોમાંથી કોઈ શરીરની અગ્રાનવાળી પ્રવૃત્તિ ને કોઈ શરીરની ગ્રાનવાળી પ્રવૃત્તિ થવાની હોય તો એકજ મન એવી પરસ્પર વિરોધી ક્રિયા તે બે શરીરોમાં કેમ કરી શકે ? નજ કરી શકે, તેથી નિર્માણ કરેલા પ્રત્યેક શરીરમાં નિર્માણ કરેલું પૃથક્ પૃથક્ મન છે એમ સ્વીકારવું એજ યોગ્ય છે. જે યુક્તિથી મનની પ્રત્યેક તેવા શરીરમાં પૃથક્તા માનવાની આવશ્યકતા છે તેજ યુક્તિથી તેવા પ્રત્યેક શરીરમાં અહંકારની અને બુદ્ધિની પણ પૃથક્તા માનવાની આવશ્યકતા છે. યોગી સ્વતંત્ર હોવાથી પ્રસંગ-વશાત્ એકજ મનથી બિન્ન બિન્ન શરીરોમાં એકજ કાલે અવિરોધી વ્યાપાર કરી શકે છે તેથી પૂર્વોક્ત પ્રતિપાદનવડે આવી રીતના યોગીના સામર્થ્યનું નિરાકરણ થાય છે એમ ન જાણવું.

નિર્માણ કરેલાં શરીરોમાંનાં કેટલાંક શરીરોથી ભોગ ને કેટલાંક શરીરોથી ઉગ્ર તપ યોગીઓ કરે છે એ અર્થ સ્મૃત્તિમાં પણ કહ્યો છે:-

“ યોગીશ્વરઃ શરીરાણિ કરોતિ વિકરોતિ ચ । ”

પ્રાપ્તુયાદ્વિષયાન્ કૌશ્વિકૌશ્વિદુગ્ધં તપશ્ચરેત્ ॥

સંહરેષ્વ પુનસ્તાનિ સૂર્યો રશ્મિગણાનિવ ॥ ”

ભાવાર્થ:—યોગીશ્વર શરીરોને નિર્માણ કરે છે, અને પાછાં અદૃશ્ય કરે છે. નિર્માણ કરેલાં કેટલાંક શરીરોવડે તે વિષયોને ભોગવે છે, અને કેટલાંક શરીરોવડે ઉગ્ર તપ આચરે છે. પુનઃ સૂર્ય જેમ અસ્ત-કાલે કિરણસમૂહને આકર્ષી લે છે તેમ તે શરીરોને તે યોગી પાછાં નિષ્ક્રિય કરી દે છે.

જોકે ભગવાન્ સૂત્રકારે પ્રકટરીતે અનેક ચિત્તો કહ્યાં નથી તો-પણ નિર્માણચિત્તાનિ એ બહુવચનથી અનેક ચિત્તો કહેવાને ઇચ્છિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૪

જો અનેક ચિત્ત માનવામાં આવશે તો તે બિન્ન બિન્ન ચિત્તોના અભિપ્રાય બિન્ન બિન્ન હોવાથી એક અભિપ્રાયપ્રમાણે વ્યવહાર નહિ થઈ શકે, અર્થાત્ બિન્ન બિન્ન ચિત્તોના બિન્ન બિન્ન અભિપ્રાય હોવાથી યોગીથી યથેષ્ટ વ્યવહાર થઈ શકશે નહિ, તેથી અનેક શરીરોમાં એકજ ચિત્ત માનવું ઉચિત છે, એ આલેખનું નિરાકરણ ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

પ્રવૃત્તિભેદે પ્રયોજકં ચિત્તમેકમનેકેષામ્ ॥ ૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—અનેકેષાં તેષાં નિર્મિતાનાં ચિત્તાનાં પ્રવૃત્તિભેદે અભિપ્રાયનાનાત્વે એકં એવ યોગિનશ્ચિત્તં પ્રયોજકં પ્રેરકં ભવતીતિ શ્લેષઃ । સ યથા સ્વીયે શરીરે મનશ્ચક્ષુઃ-પ્રાણાદીનિ યથેષ્ટં પ્રેરયતિ તથા કાયાન્તરેષ્વપીતિ તાત્પર્ય-શ્લેષય ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—અનેક[ચિત્તો]ની પ્રવૃત્તિના લેહમાં એક ચિત્ત પ્રેરક [છે.] ૫

વિવેચન:—પ્રારબ્ધકર્મનો સ્વલ્પકાલમાં ભોગ કરી લેવા યોગી જો કાયબ્યૂહ રચે છે તેમાં નિર્માણ કરેલાં અનેક ચિત્તોની બિન બિન પ્રવૃત્તિ ન થતાં તે સર્વની એક ચિત્તના અભિપ્રાયપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થાય એવા વિચારથી તે યોગી સંકલ્પવડે એકચિત્તને અન્ય સર્વ ચિત્તોનું નિયામક બનાવે છે, અર્થાત્ યોગીના શરીરમાં પ્રથમ વર્તમાન જો ચિત્ત છે તે પૂર્વસિદ્ધ ચિત્તને તે યોગી અન્ય સર્વ ચિત્તોનું પ્રેરક કરે છે, પછી તે પ્રેરક ચિત્તના અભિપ્રાયानુસારજ નિર્માણ કરેલાં અન્ય સર્વ ચિત્તોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેથી અનેક ચિત્ત માનવામાં દોષ નથી. શ્રીહૃદયના અંશાવતારો પણ યોગીના કાયબ્યૂહજેવા જાણવા. અહિં નીચે પ્રમાણે પુરાણવાક્યો છે:—

“ એકસ્તુ પ્રમુશક્તયા વૈ बहुषा भवतीश्वरः ।

भूत्वा यस्मात्तु बहुषा भवत्येकः पुनस्ततः ॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि ।

एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ॥”

ભાવાર્થ:—એકજ હૃદય પોતાની પ્રમુશક્તિવડે બહુ પ્રકારે થાય છે. તે શક્તિવડે બહુ પ્રકારે થઈને પુનઃ તેજ શક્તિથી એક થાય છે. તેમાંથી—તે શક્તિના કાર્ય અહંકારમાંથી—મનના ભેદો ઉત્પન્ન થાય છે, તે મુખ્ય મન અન્ય મનોસાથે સંબંધ રાખનારું દોષ છે. તે એક પ્રકારે, બે પ્રકારે, ત્રણ પ્રકારે ને પુનઃ બહુપ્રકારે થાય છે.

મુખ્ય જો મ પોતાના મનવડે સ્વશરીરમાંની નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને

પોતાની ધરણપ્રમાણે પ્રેરણા કરે છે તેમ યોગી અન્યશરીરોમાં રહેલાં મનોને પોતાના મનથી પ્રેરણા કરે છે એમ જાણવું. ૫

એવી રીતે પ્રાસંગિક વિચારને સમાપ્ત કરીને હવે પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રકારનાં સિદ્ધ ચિત્તોમાંથી કેવલ્યની યોગ્યતાવાળું જે સિદ્ધ ચિત્ત છે તેના નિશ્ચય કરે છે:—

તત્ર ધ્યાનજમનાશયમ્ ॥ ૬ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તત્ર તેષુ તેષુ ચિત્તેષુ મધ્યે સમાધિજં ચિત્તં અનાશયં કર્મવાસનાશૂન્યં મોક્ષાય યોગ્યમિત્યર્થઃ । જન્માદિપञ्ચપ્રભવત્વાત્સિદ્ધીનાં ચિત્તમપિ તત્પ્રભવં પञ્ચવિધમિતિ વિભાવ્યમ્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેમાં ધ્યાનજન્ય [સિદ્ધ ચિત્ત] વાસના-રહિત [છે.] ૬

વિવેચન:—પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓના બેદથી પાંચ પ્રકારના સિદ્ધો છે, અને પાંચ પ્રકારના સિદ્ધોના બેદથી પાંચ પ્રકારનાં સિદ્ધ ચિત્તો છે. જન્મસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, ઔષાધસિદ્ધ, તપ:સિદ્ધ ને સમાધિ-સિદ્ધ એ પાંચ પ્રકારનાં સિદ્ધ ચિત્તોમાંથી સમાધિવડે સિદ્ધ થયેલું જે ચિત્ત છે તે ચિત્તજ કર્મની અને કલેશોની વાસનાથી રહિત છે. સમાધિ-જન્ય સિદ્ધિવાળા યોગીનું જે ચિત્ત છે તેજ કેવલ્યની યોગ્યતાવાળું છે, અન્ય ચાર પ્રકારનાં સિદ્ધ ચિત્તો તેવી યોગ્યતાવાળાં નથી, કેમકે અન્ય સિદ્ધ ચિત્ત રાગાદિના કારણરૂપ વાસનાથી વાસિત હોવાથી પુણ્યપાપના સંબંધવાળાં છે, અને યોગીનું ચિત્ત ક્ષીણકલેશ હોવાથી

વાસનાથી વિમુક્ત છે તેથી તે પુણ્યપાપના સંબંધવાળું નથી. જોકે યોગી પણ ધ્યાનસમાધિ આદિ કર્મોનું અનુદાન કરે છે તોપણ તે કર્મ પુણ્યજનક નથી, કેમકે રાગાદિપૂર્વક કરેલું કર્માનુદાન પુણ્યનું વા પાપનું જનક થાય છે, એકલું કર્માનુદાન પુણ્યનું વા પાપનું જનક થતું નથી, એ સર્વે આ ગ્રંથના દ્વિતીયપાદના તેરમા સૂત્રના વિવેચનમાં નિરૂપણ થઈ ગયું છે. જન-મસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, ઔષધિસિદ્ધ ને તપઃસિદ્ધ એ ચાર પ્રકારના સિદ્ધો પણ જો સમાધિને સંપાદન કરી ગાન મેળવે તો તેમનાં ચિત્તો પણ પરંપરાવડે કૈવલ્યની યોગ્યતાવાળાં ગણાઈ શકે છે, માત્ર સિદ્ધિઓમાંજ અનુરાગ રાખે તો તેમનાં ચિત્તોમાં તેવી યોગ્યતા આવતી નથી ૬.

એ પ્રમાણે સમાધિસિદ્ધ ચિત્તનું કર્મકલેશની વાસનાથી રહિતપણું દર્શાવી હવે તે સમાધિસિદ્ધ ચિત્તવાળા યોગીને પુણ્યપાપનો સંબંધ નથી, અને બીજાઓને પુણ્યપાપનો સંબંધ છે તેમાં જ હેતુ છે તે કહે છે:—

કર્માશુક્લાકૃષ્ણં યોગિનસ્ત્રિવિધમિતરેષા-

મ્ ॥ ૭ ॥

પદબોધિની ટીકા:—યોગિનઃ કર્મ અશુક્લાકૃષ્ણં શુક્લ-કૃષ્ણાદિવિલક્ષણમ્ । इतरेषां अयोगिनां तु कर्म त्रिविधं शुक्ल-कृष्णं शुक्लकृष्णं चेत्यर्थः । वाङ्मनःसाध्यं सुखैकफलकं शुक्लम् । तच्च तपःस्वाध्यायश्रीलानां भवति । दुःखोत्तरफलकं कृष्णम् । तच्च दुरात्मनां भवति । सुखदुःखमिश्रफलकं कर्म शुक्ल-

કૃષ્ણમ્ । તત્ત્વ યાગરતાનાં ભવતિ । યોમિનાં તુ સંન્યાસિનાં
વાલ્મસાધનસાધ્યકર્મત્યાગાન્ શુક્લકૃષ્ણં ક્ષીણક્લેશત્વાન્ કૃષ્ણં
પક્ષમનભિધાય કૃતત્વાદીશ્વરાર્પિતત્વાત્ત્વ ન શુક્લમિતિ દ્રઘ્ય-
મ્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—યોગીનાં કર્મ અશુક્લઅકૃષ્ણ [છે, અને]
બીજાઓનાં ત્રણ પ્રકારનાં [છે.] ૭

વિવેચનઃ—કૃષ્ણ, શુક્લકૃષ્ણ, શુક્લ ને અશુક્લઅકૃષ્ણ એવા
બેદોથી કર્મ ચાર પ્રકારનાં છે. તમોગુણરૂપ મૂલવાળાં, પાપની ઉત્પત્તિ
કરનારાં, તથા દુઃખરૂપ ફલ દેનારાં, જે બ્રહ્મહત્યા, ચોરી ને વ્યભિચારાદિ-
રૂપ દુરાત્માઓનાં કર્મ છે તે કૃષ્ણ કહેવાય છે; રજોગુણરૂપ મૂલવાળાં,
પુણ્યને અને પાપને ઉપજવનારાં, તથા દુઃખમિશ્રિત સુખરૂપ ફલ
દેનારાં, બ્રાહ્મસાધનોવડે (બીહિ, ચવ, ધૃત, પશુ ને સ્ત્રી આદિ યગ્નનાં
સાધનોવડે) સાધ્ય, સોમયાગાદિમાં નિરત યાગિકોનાં જે યગાદિકર્મ
છે તે શુક્લકૃષ્ણ કહેવાય છે, કેમકે તે યગાદિકર્મ પશુવધાદિરૂપ પરપીડા-
દ્વારા પાપનાં તથા બ્રાહ્મણોપ્રતિ દક્ષિણાદાનાદિરૂપ પરાનુમત્તદ્વારા
પુણ્યનાં જનક છે; સત્ત્વગુણરૂપ મૂલવાળાં, માત્ર પુણ્યની ઉત્પત્તિ
કરનારાં, સુખરૂપ ફલ આપનારાં, મનવાણીવડે સાધ્ય જે ઇન્દ્રિયોના
નિમગ્નરૂપ તપ, વેદાદિના અધ્યયનરૂપ સ્વાધ્યાય ને ધ્યાનાદિ કર્મ છે
તે શુક્લ કહેવાય છે, કેમકે અન્યને પીડા કરનાર નહિ હોવાથી તપ
આદિ કેવલ પુણ્યમાત્રને ઉપજવનાર છે; અને ગુણરૂપ મૂલવિનાનાં,
પુણ્યપાપને નહિ ઉપજવનાર, તથા સુખદુઃખરૂપ ફલથી રહિત, જે
સંપ્રગાતસમાધિ આદિ કર્મ છે તે અશુક્લઅકૃષ્ણ કહેવાય છે. ક્ષીણ-
ક્લેશવાળા તથા ચરમદેહવાળા જે યોગી છે તેમનાં કર્મ અશુક્લ-

અકૃષ્ણ છે. જોકે યોગીઓ પણ યમનિયમાદિ શુભકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તોપણ ફલકામનાના અભાવથી તે કર્મ શુદ્ધ નથી, અને નિષિદ્ધકર્મોથી બિન્ન હોવાથી તે કૃષ્ણ પણ નથી, કિંતુ તે અશુદ્ધ-અકૃષ્ણ છે. એવી રીતે પુણ્યપાપના સંબંધવાળું ન હોવાથી યોગીનું ચિત્ત કૈવલ્યની યોગ્યતાવાળું છે, અન્યજનોનાં ચિત્ત કૈવલ્યની યોગ્યતાવાળાં નથી, કેમકે અન્યજનોનાં ત્રણ પ્રકારનાં પૂર્વોક્ત ચિત્તો યથાતુ-ક્રમે પાપ, પુણ્યપાપ ને પુણ્ય એ ત્રણેથી સંબંધવાળાં છે. હું કર્તા છું એવા અભિમાનનો ભાવ લગ્નને તથા ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીને જે કર્મ કરાય છે તેના પુણ્યપાપના સંસ્કાર ચિત્તમાં પડતા નથી તેથી તેવો યોગી પોતાના પ્રાપ્તકર્તવ્યરૂપે કોઈ ક્રિયા કરે તોપણ તે અકર્તાજ છે, એ અર્થ શ્રીભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યો છે:—

“સત્ત્વા કર્મફલાસક્તં નિત્યવૃત્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥

યસ્ય નાદંકુતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હતાઽપિ સ શ્માન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિવચ્યતે ॥”

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ કર્મફલની આસક્તિને ત્યાગ કરીને નિત્ય-તૃપ્ત તથા ફલના આશ્રયથી રહિત છે તે કર્મમાં સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ કાંઈજ કરતો નથી. જેને હું કર્તા છું એવો ભાવ નથી, અને જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી તે પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યને અનુસરી આ ક્ષોકોને હણીને પણ હણતો નથી, ને બંધનને પામતો નથી. ૭

એવી રીતે યોગીના ચિત્તનું વાસનારહિતપણું દર્શાવીને હવે અન્યજનોનાં ચિત્તોનું વાસનાસહિતપણું દેખાડે છે:—

તતસ્તદ્વિપાકાનુગુણાનામેવાભિવ્યક્તિ- ર્વાસનાનામ્ ॥ ૮ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તતઃ તસ્માત્ ત્રિવિધાત્ કર્મણઃ તસ્ય વિપાકસ્ય જાત્યાયુર્ભોગરૂપસ્ય એવ અનુગુણાનાં અનુ-રૂપાનાં વાસનાનાં અભિવ્યક્તિર્ન વિરુદ્ધાનામ્ । ઇત્યમત્રાવધેય-મ્ :—દ્વિવિધાઃ સ્વલુ કર્મવાસનાઃ સ્મૃતિમાત્રફલાઃ જાત્યાયુ-ર્ભોગફલાશ્ચ ભવન્તીતિ શેષઃ । તત્ર યે મરણકાલે સંભૂય એકં જન્મારભન્તે જાત્યાયુર્ભોગફલાસ્તે એકાનેકજન્મભવાઃ । યે તુ સ્મૃતિફલાઃ તાસુ તતઃ યેન કર્મણા યાદૃક્શરીરમારબ્ધં તદનુ-રૂપા એવ વાસનાસ્તાસામેવ તસ્માદ્ભવત્યભિવ્યક્તિઃ । દેવત્વપ્રાપ્તૌ ચિત્તે પ્રસુપ્તા એવ નરકભોગવાસના ભવન્તિ તાસામભિવ્યક્તૌ દિવ્યભોગાયોગાદિતિ ભાવઃ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેથી (પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી) તેના (તે કર્મોના) ફલને અનુરૂપ વાસનાઓનોજ પ્રાદુર્ભાવ [થાય છે.] ૮

વિવેચનઃ—યોગીથી બિન જે ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠા છે તેમનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી તે કર્મોના જાતિ, આયુષ્ ને ભોગરૂપ ફલને અનુકૂલ વાસનાઓનોજ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, પ્રતિકૂલ વાસનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. યોગીનું ચિત્ત કૃષ્ણ, શુકલકૃષ્ણ ને શુકલ એ ત્રણ

પ્રકારનાં કર્મોથી રહિત છે તેથી તેમને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમજ પુનર્જન્મના અભાવથી તેમને ભોગની વાસના રહુરવાનો પણ સંભવ નથી.

જે પુણ્ય વા પાપનું સ્વર્ગમાં થનારા વા નરકમાં થનારા જન્મોદ્દિ-
શ્ય જે ફલ થાય છે તે ફલને અનુકૂળજ વાસના તે કર્મથી પ્રકટ
થાય છે, પ્રતિકૂલ વાસના પ્રકટ થતી નથી. એમ કદીપણ સંભવી શકતું
નથી કે દેવયોનિની પ્રાપ્તિ કરાવનારું કર્મ ફલ દેવાને તત્પર થયું હતું
નરક તિર્યક્ વા મનુષ્યના ભોગની ભાવનાનું નિમિત્ત થાય, કિંતુ દેવ-
યોનિમાં થનારા જે ભોગ છે તે ભોગમાં ઉપયોગી જે વાસના છે તેનુંજ
તે કર્મ વ્યંજક થાય છે. એમ ન માનવામાં આવે તો જેને મનુષ્ય-
જન્મના અંતપછી ગાયના જન્મની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તેની તૃણભક્ષણ-
માં પ્રવૃત્તિ નહિ થવી જોઈએ. તેથી એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ કે
ગાયના જન્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારું જે ફલ દેવાને તત્પર થયેલું કર્મ છે
તે ગાયના જન્મપછી તે જાતિના ભોગમાં ઉપયોગી વાસનાનું નિમિત્ત
છે, કર્મોનાં બે ફલ છે, એક તો દેવાદિયોનિની પ્રાપ્તિ કરાવી દેવી,
અને બીજું તે જાતિના ભોગોને અનુકૂલ વાસના ઉત્પન્ન કરવી.
નરકને પ્રાપ્ત કરાવનારાં જે કર્મ છે તે નારકીય ભોગાનુકૂલ વાસનાનું
નિમિત્ત છે. એવી રીતે જે જીવને ફલ દેવાને સંમુખ થયેલાં જે કર્મથી
મનુષ્યયોનિની પછી ગાય વા અશ્વની યોનિની પ્રાપ્તિ થાય તે જીવના
ચિત્તમાં તે કર્મથી ગાય વા અશ્વની યોનિના ભોગને ઉપયોગી હોય
એવી વાસના પ્રકટ થાય છે, અન્યયોનિના ભોગમાં ઉપયોગી હોય
એવી વાસના ઉત્પન્ન થતી નથી, તેથી મનુષ્યયોનિપછી તે જે જાતિ-
માં ઉત્પન્ન થાય છે તે જાતિના ઉચિત ભોગમાં તે ઉત્પન્ન થતાંજ
પ્રવૃત્ત થઇ જાય છે. ૮

અહિં ક્રોધ એમ આક્ષેપ કરે કે “ધણા જન્મના વ્યવધાનવાળા માત્ર તથા અશ્વના જન્મ જે પૂર્વે થઈ ગયા છે તેની વાસના અભિવ્યક્ત થાય છે, અને અવ્યવહિત જે મનુષ્યજન્મ છે તેની વાસના પ્રકટ થતી નથી એમ કહેવું સમીચીન નથી, કિંતુ અવ્યવહિત જે મનુષ્યજન્મ છે તેની વાસના પ્રકટ થાય છે એમ માનવું સમીચીન છે, કેમકે દશ વર્ષની પહેલાં અનુભવ કરેલા પદાર્થોનું સ્મરણ પ્રાયશઃ નથી થતું, અને પૂર્વ દિવસમાં અનુભવ કરેલા પદાર્થોનું સ્મરણ થાય છે, ” તેા તે આક્ષેપનું ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી નિવારણ કરે છે:—

જાતિદેશકાલવ્યવહિતાનામપ્યાનન્તર્ય સ્મૃતિસંસ્કારયોરેકરૂપત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—ઈહ અનાદૌ સંસારે યેન કર્મણા યજ્જન્મનિ યોગૈર્વાસનાઃ સશ્ચિતાઃ તાસાં જન્મકોટયા દેશેન કલ્પશતેન ચ કાલેન વ્યવહિતાનામપિ તજ્જાતીયેન કર્મણા તજ્જન્મનિ પુનઃ પ્રાપ્તે સતિ તેનૈવ કર્મણા જન્મના વા અભિ- વ્યક્તનામાનન્તર્ય અવ્યવહિતત્વં સ્મૃતિદ્વારા ભોગદેતુત્વમિતિ યાવત્ ભવતીતિ શેષઃ । અત્ર દેતુમાહ :—સ્મૃતિસંસ્કારયોરેકરૂપ- ત્વાદિતિ । ઇતન્મત્તે અનુભવ એવ સંસ્કારઃ સ એવ સ્મૃતિ- રૂપેણ પરિણમતે સુતરાં યઃ સંસ્કારઃ સઃ સ્મૃતિરિતિ દિક્ ॥૯

સૂત્રાર્થ:—જાતિ, દેશ ને કાલવડે વ્યવધાનવાળી

[વાસનાઓ]નું પણ અવ્યવધાન [જાણવું,] સ્મૃતિ અને સંસ્કારના એકરૂપપણાથી. ૯

વિવેચન:—અનુભવથી ઉપજેલા સ્મૃતિના હેતુરૂપ જે સંસ્કારો છે તે વાસના કહેવાય છે. ગાય અથવા અશ્વના જન્મને પ્રાપ્ત કરનારાં જે કર્મો છે તે જ્યારે પોતાનાં ફલો દેવાને ઉન્મુખ થાય છે ત્યારે પૂર્વના ગાય અથવા અશ્વના જન્મના સંસ્કારોને લક્ષનેજ ઉન્મુખ થાય છે, તેથી તે કર્માશય ગમે તો શતજન્મના વ્યવધાનવાળો, વા શતકલ્પના વ્યવધાનવાળો હોય તોપણ પૂર્વે અનુભવ કરેલો વ્યવધાનવાળો જે ગાય અથવા અશ્વનો જન્મ છે તેના સંસ્કારોને લક્ષનેજ ઉદ્ભવ થાય છે, અન્ય અવ્યવહિત સંસ્કારોને લક્ષને ઉદ્ભવ થતો નથી, કેમકે ગાય વા અશ્વના જન્મનું પ્રાપ્ત જે કર્મ છે તે તે સંસ્કારોનું નિમિત્ત છે, તેથી જોકે તે વાસના વ્યવહિત છે તોપણ સમાનકર્મજન્ય હોવાથી ફલદૃષ્ટિથી તેમનું અવ્યવધાન જાણવું. પ્રાણીને જેવો અનુભવ થય છે તેવો તેના ચિત્તમાં સંસ્કાર પડે છે, અને તે સંસ્કારથી તેના જેવુંજ તેને સ્મરણ થાય છે. એવી રીતે સ્મૃતિ અને સંસ્કારોનું એકરૂપ હોવાથી અર્થાત્ તે બંને સમાનવિષયક હોવાથી જાતિ આદિવડે વ્યવહિત તે પૂર્વના સંસ્કારોનો-વાસનાઓનો-જ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અન્ય અવ્યવહિત સંસ્કારોનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. જે મનુષ્યજન્મની વાસનાનોજ પ્રાદુર્ભાવ માનવામાં આવે તો ગાયના ભોગનું સ્મરણ નહિ થાય, કેમકે તે બંનેનું ભિન્ન રૂપ છે, તેથી પૂર્વોક્તજ સમીચીન છે, અર્થાત્ ગાયની જે સ્વજાતિને ઉચિત તૃણભક્ષણાદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ગાયની જાતિના ભોગોના સ્મરણથી થાય છે. જે માચની જાતિના ભોગનું સ્મરણ નહિ થાય તો ગાયની સ્વજાતીય ભોગોમાં પ્રવૃત્તિ નહિ થઈ શકે, અને પ્રવૃત્તિ તો થાય છે, તેથી ગાયના સંસ્કારોનોજ પ્રાદુ-

ભાવ થવો યુક્ત છે, અન્યના સંસ્કારોનો પ્રાદુર્ભાવ થવો યુક્ત નથી. જોકે મનુષ્યની વાસના અવ્યવહિત છે તોપણ તેના વ્યંજક-ઉદ્દેશોધક-કર્મનો અભાવ હોવાથી તે પ્રકટ થઈ શકતી નથી, અને ગાય આદિની વાસનાનાં તો ગાય આદિના જન્મનાં પ્રાપક જે કર્મ છે તે વ્યંજક છે તેથી વ્યંજકના સહભાવથી ગાય આદિની વાસનાનીજ અભિવ્યક્તિ થાય છે, અવ્યવહિત મનુષ્યવાસનાની અભિવ્યક્તિ થતી નથી. એવી રીતે વ્યવહિત કર્મવાસનાઓનો પણ નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ હોવાથી તેમનું અવ્યવધાન છે. ગાયના જન્મનાં પ્રાપક જે કર્મ છે તે નિમિત્ત છે, અને ગાયના જન્મને ઉચિત એવા ભોગની વાસનાનો પ્રાદુર્ભાવ તે નૈમિત્તિક છે. ૯

અહિં કોઈ એવી આશંકા કરે કે “જે જીવને પ્રથમ કોઈ સમય-માં ગાયના જન્મની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, અને પશ્ચાત્ ઘણા જન્મની પછી ગાયના જન્મની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં તો એમ કહી શકાય કે પૂર્વના ગાયના જન્મના સંસ્કારોનો આ વર્તમાનજન્મમાં પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, પણ પ્રથમ જે ગાયના જન્મની પ્રાપ્તિ થઈ હશે ત્યાં કેવી રીતે સંસ્કારોનો પ્રાદુર્ભાવ માનવામાં આવશે ? કેમકે તેની પૂર્વે તો ગાયના જન્મના સહભાવમાં પ્રમાણનો અભાવ છે, ” તો તે આશંકાની નિવૃત્તિ કરવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર સંસારને અનાદિ કહેતા છતાં વાસનાનું પણ અનાદિપણું કહે છે:—

તાસામનાદિત્વં ચાશિષો નિત્યત્વાત્ ॥૧૦॥

પદ્મોધિની ટીકા:—ન કેવલં તાસાં વાસનાનાં આનન્તર્યં કિન્ત્વનાદિત્વમપિ । કુતઃ ? આશિષઃ સદાઽહં ભૂયાસમેષેતિ

પ્રાર્થનાવિશેષસ્ય મરણત્રાસસ્ય વા નિત્યત્વાત્ સર્વજનેષ્વ-
વ્યભિચારાદિત્યર્થઃ । इदमत्राकृतं :-जातमात्रस्य कम्पाद्यनु-
मितो मरणत्रासो द्वेष्यदुःखस्मृतिमव्यभिचारात् कल्पयति ।
सा च वासनाम् । साऽपि मरणजदुःखानुभवम् । सोऽस्मिन्
जन्मन्यसंभाव्यमानो जन्मान्तरसद्भावं कल्पयतीत्यनर्ह-
त्वसिद्धिः ॥ १० ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેઓનું (વાસનાઓનું) અનાદિપણું [છે,
પ્રાર્થનાનું નિત્યપણું હોવાથી. ૧૦

વિવેચનઃ—“ મારો અભાવ કદીપણુ ન થાઓ, કિંતુ હું
સર્વદા વિદ્યમાન રહું ” એવી પોતાના સંબંધની પ્રાર્થના સર્વપ્રાણીઓને
સર્વદા હોવાથી વાસનાનું અનાદિપણું સિદ્ધ થાય છે. જે પૂર્વપૂર્વજન્મ-
ના મરણદુઃખની વાસના ન માનવામાં આવે તો તુરતના જન્મેલા
પ્રાણીને “ મારો અભાવ કદીપણુ ન થાઓ ” આવી રીતનું મરણનું
ભય અથવા ભયંકર પદાર્થ દેખવાથી જે ત્રાસપૂર્વક કંપ થાય છે તે
ન થવાં જોઈએ, અને તેવું ભય તથા કંપ તો થાય છે તેથી
વાસનાનું અનાદિપણું તથા પૂર્વપૂર્વજન્મનું હોવું એ અવશ્ય સ્વીકારવાં
જોઈએ. અહિં આ તાત્પર્ય છે—તુરતના જન્મેલા પ્રાણીને ભયંકર
પદાર્થના દર્શનથી જે શરીરકંપાદિ થાય છે તેવડે અનુમાન કરાતો જે
મરણત્રાસ છે તે દેખ્ય એવા પૂર્વે અનુભવ કરેલા દુઃખની સ્મૃતિનું
સૂચન કરે છે, તે સ્મૃતિ વાસના (સંસ્કાર) વિના સંભવતી નથી,
તેથી સ્મૃતિવડે સંસ્કારનું અનુમાન થાય છે, સંસ્કાર અનુભવવિના
પડતા નથી, માટે તે પૂર્વના દુઃખાનુભવને સિદ્ધ કરે છે. એ દુઃખાનુ-

ભવ તુરતના જન્મેલા પ્રાણીને વર્તમાનજન્મમાં થવો મંભવતો નથી, તેથી તે પૂર્વજન્મમાં થયો હશે એમ અનુમાન કરાય છે. એવી રીતે કહેલો દુઃખાદિનો અનુભવ પ્રાણીના પૂર્વજન્મને સિદ્ધ કરે છે, અને તેથી વાસનાનું અનાદિપણું સિદ્ધ થાય છે. વાસનાનું તે અનાદિપણું પ્રમાણુસિદ્ધ હોવાથી તેમાં અનવસ્થાદોષ આવતો નથી. “ જેમ કમલનો સંકેત અને વિકાસ સ્વાભાવિક છે તેમ તુરતના જન્મેલા પ્રાણીને ઇષ્ટવસ્તુના દર્શનથી જે હર્ષ અને ભયંકરવસ્તુના દર્શનથી જે શોક થાય છે તે પણ સ્વાભાવિક છે, કિંતુ વાસનારૂપ નિમિત્તથી ઉપજેલો નથી,” એમ પૂર્વજન્મના અભાવને માનનાર નાસ્તિકસૌક કહે છે, તેમને પૂછવું જોઈએ કે “ જો તે સ્વાભાવિક છે તો તે સર્વદા કેમ થતો નથી ?” કેમકે જે સ્વાભાવિક હોય છે તે કોઈ નિમિત્તની અપેક્ષા કરતું નથી. કમલનો વિકાસ અને સંકેત પણ સૂર્યનાં કિરણોના સંબંધ અને સંબંધાભાવરૂપ નિમિત્તથી ઉપજે છે, તેથી તે સ્વાભાવિક નથી, પણ નૈમિત્તિક છે. જો હર્ષ અને શોક સ્વાભાવિક હોય તો તે ઇષ્ટ તથા ભયંકર વસ્તુના દર્શનવિના પણ થવા જોઈએ, પણ તેમ તો થતા નથી, તેથી વાસનાજન્ય હોવાથી મરણત્રાસ નૈમિત્તિકજ છે, સ્વાભાવિક નથી, અને એમ હોવાથી વાસના અનાદિ છે એમ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જોકે અનાદિ અનેક જન્મોની વિલક્ષણ વાસનાઓથી જીવનું ચિત્ત યુક્ત છે તોપણ સર્વ વાસના અભિવ્યક્ત થતી નથી, કિંતુ જે કર્મ ફલ દેવાને ઉન્મુખ થાય છે તે કર્મ જેનું વ્યંજક થાય છે તે વાસના ઉદય પામીને પુરુષના ભોગમાં નિમિત્ત થાય છે, અન્ય સર્વ વાસના નિમિત્ત થતી નથી.

આદિ એવો સંદેહ થાય છે કે તે વાસનાઓનો આશ્રય જે ચિત્ત છે તે મીમાંસકસંમત મહત્તરિમાણુવાળું હોવાથી વિદ્યુ છે? વા નૈયા-

ચિકસંમત અણુપરિમાણુવાળું હોવાથી અણુ છે? વા સાંખ્યાદિસંમત મધ્યમપરિમાણુવાળું હોવાથી અણુ અને વિભુથી વિલક્ષણુ છે? એ સંદેહનું સમાધાન આ પ્રમાણુ છે:—પ્રકૃતિથી ભિન્ન જોડેલો કાર્યસમૂહ છે તે સાંખ્યમતમાં પરિચ્છિન્ન છે તેથી ચિત્ત પણ પરિચ્છિન્ન એટલે મધ્યમપરિમાણુ છે. “**हेतुमदनित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥**” (કારણુવાળું—કાર્યરૂપ, સર્વદા નહિ રહેનાર, સર્વસ્થાનમાં નહિ રહેનાર, ક્રિયાવાળું, પ્રતિશરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન હોનારું અને પોતાના અવયવોમાં નિવાસ કરનાર લિંગ—પ્રકૃતિને જણાવનારાં મહત્તરવાદિ—કાર્ય—જે,) એ સૂત્રથી શ્રીકપિલમુનિએ મહત્તરવાદિ સર્વ કાર્યસમૂહને અવ્યાપક કહેલ છે, જોકે પ્રભાકરે મનની વ્યાપકતામાં “**मन विभु** છે, નિત્યેન્દ્રિય હોવાથી, જે જે નિત્યેન્દ્રિય હોય છે તે તે વિભુ હોય છે, શ્રોત્રની પેઠે, ” આ અનુમાન કહ્યું છે તોપણ તે અનુમાન અપ્રમાણરૂપ જાણવું, કેમકે “**एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥**” (આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન અને સર્વે ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે,) આ શ્રુતિથી મન અને શ્રોત્ર આ બંનેને જન્ય માનવાથી નિત્યેન્દ્રિયપણારૂપ હેતુ અને શ્રોત્રની પેઠે એ દૃષ્ટાંત અસંગત છે, તેથીજ શ્રીકપિલમુનિએ “**न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा ॥**” (મનનું વ્યાપકપણું નથી, કરણપણુથી વા ઇન્દ્રિયપણુથી,) તથા “**सक्रियत्वाद्गतिश्चुतेः ॥**” (મનનું વ્યાપકપણું નથી, ક્રિયાવાળાપણુથી ને પરલોકમાં ગમનની શ્રુતિ હોવાથી,) એ બંને સૂત્રોવડે મનના વિભુપણાનું નિરાકરણ કરીને “**न निर्भागत्वं तद्वयोगाद्घटवत् ॥**” (ચિત્તનું નિરવયવપણું નથી, એક સમયમાં અનેક ઇન્દ્રિયોની સાથે સંયોગ હોવાથી, કિંતુ તેનું ઘટની પેઠે સાવયવપણું છે,) એ સૂત્રથી અણુપરિમાણુનું ખંડન કરી પરિશીપથી મધ્યમપરિમાણુવાળું:

જ મન માન્યું છે. જેમ ઘટ અને રાજમંદિરરૂપ અલ્પ અને મહાન્ આશ્રયના બેદથી દીવાનો પ્રકાશ સંકોચવાળો અને વિકાસવાળો થાય છે તેમ ક્રીડી અને હાથીરૂપ અલ્પ અને મહાન્ આશ્રયના બેદથી ચિત્ત પણ સ્વલ્પ અને મહત્પરિમાણવાળું થાય છે, તેથી તે તે શરીરના પરિમાણના સમાન પરિમાણવાળું ચિત્ત છે. ચિત્તને શરીરપરિમાણ માનવાથી તેનું પરલોકમાં ગમન અને લાંથી પુનઃ અહિં આગમન સંભવી શકે છે.

ચિત્ત સંકોચવિકાસવાળું હોવાથી મધ્યમપરિમાણવાળું હ્યું, પરંતુ તે ચિત્ત પોતાના સંકોચ અને વિકાસમાં તથા શુભાશુભવાસના પ્રકટ કરવામાં સ્વતંત્ર નથી, કિંતુ ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાળું છે તેથી તેના સંકોચવિકાસ ક્યારેક થનારા છે. ધર્માધર્મરૂપ જે નિમિત્ત છે તે પણ જે પ્રકારનું છે, એક તો બાહ્ય ને બીજું આધ્યાત્મિક. તેમાં શરીર, ઇન્દ્રિય ને ધનાદિવડે સાધ્ય જે નમસ્કાર, સ્તુતિ, દાન તથા નિષ્કુરબાપણ ને હિંસાદિ છે તે બાહ્યધર્માધર્મરૂપ નિમિત્ત છે, અને કેવલ ચિત્તવડે સાધ્ય જે શ્રદ્ધા, મૈત્રી તથા રાગદ્વેષાદિ છે તે આધ્યાત્મિકધર્માધર્મરૂપ નિમિત્ત છે. મૈત્રી આદિ આધ્યાત્મિકધર્મ છે એ અર્થ શ્રીધંચશિખાચાર્યને પણ સંમત છે:—

“યે ચૈતે મૈક્યાદયો ધ્યાયિનાં વિહારાસ્તે બાહ્યસાધન-
નિરનુગ્રહાત્માનઃ પ્રકૃષ્ટં ધર્મમભિનિર્વર્તયન્તિ ॥”

હાવાર્થ:—યોગીઓના જે આ મૈત્રી આદિ અયતનસાધ્ય વ્યાપાર છે તે બાહ્યસાધનની અપેક્ષાથી રહિત છતાં શુક્લધર્મને ઉત્પન્ન કરે છે.

એ જે પ્રકારના ધર્મોમાંથી બાહ્યધર્મની અપેક્ષાથી માનસધર્મ અતિબલવાન છે, કેમકે યાનવૈરાગ્યાદિ જે માનસધર્મ છે તેથી અધિક

પ્રબલ ક્રોધ બાહ્યધર્મ જેવામાં આવતો નથી, તેથી જે અસાધ્યકાર્ય મનાય છે તે પણ માનસધર્મના બલથી સાધ્ય થઈ જાય છે, જેવાં કે દંદ્રે સાત દિવેસ શિલાની વૃષ્ટિયડે દંડકારણ્યને નિર્જન કરી દીધું, તથા અગસ્ત્યમુનિએ સમુદ્રનું પાન કર્યું. માનસબલવિના કેવલ શારીરિકબલથી તે કાર્ય થઈ શકે એવાં નથી તેથી માનસધર્મનું બલજ સર્વથી પ્રબલ જાણવું.

લોભવૃત્તિમાં તથા વ્યંદ્રિકામાં “ તાસામનાદિત્વમાશિષો નિત્યત્વાત્ ॥ ” એવો સૂત્રપાઠ છે, તેનો અર્થ પૂર્વના પાઠજેવો છે. ૧૦

એવી રીતે વાસનાના અનાદિપણાનું કથન કર્યું, તથા પ્રસંગથી અન્યવિચારનો પણ ઉપ-યાસ કર્યો. અહિં એવી શંકા થાય છે કે જે વાસના અનાદિ હોય તો તેનો ઉચ્છેદ-નાશ-ન થવો જોઈએ, કેમકે જે અનાદિ હોય છે તે નાશરૂપ ધર્મથી રહિત હોય છે, જેવો કે પુરુષ. એવી રીતે વાસનાના અવિનાશીપણાની શંકા થતાં તે શંકાનું નિરાકરણ ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

**हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादेषा-
मभावे तदभावः ॥ ११ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—વાસનાનામનન્તરાનુભવો હેતુઃ । તસ્યાપ્યનુભવસ્ય રાગાદયસ્તેષામવિચેતિ સાક્ષાત્ પારમ્પર્યેન ચ હેતુત્વમ્ । ફલં શરીરાદિ સ્મૃત્યાદયશ્ચ । આશ્રયશ્ચિત્તમ્ । આલમ્બનં યદેવાનુભવસ્ય તદેવ વાસનાનામ્ શબ્દાદિકમિતિ યાવત્ । एतैः सङ्गृहीतत्वात् सङ्कलितत्वाद्धेतोरेषां हेत्वादीनां

અભાવે જ્ઞાનયોગાભ્યાં દગ્ધવીજકલ્પત્વે વિહિતે સતિ તદભાવ-
સ્તેષાં વાસનાનામભાવ ઉચ્છેદઃ સ્યાત્ । નિર્મૂલત્વાત્ વાસના
ન પ્રરોહન્તિ ન કાર્યમારભન્ત્ इति तेषामभावः ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—હેતુ, ફલ, આશ્રય અને આલંબનવડે
[વાસનાઓના] સંગૃહીતપણાથી તેઓના (તે ચારેના)
અભાવમાં તેનો (વાસનાનો) અભાવ [થાય છે.] ૧૧

વિવેચનઃ—વાસના પુરુષના જેવી અનાદિ નથી, કિંતુ કાર્યરૂપ
છે. વાસનાઓને જ્યારે કરનાર જે અવિદ્યાદિક છે તેમનો વિવેક-
ખ્યાતિવડે નાશ થવાથી તે વાસનાઓ પોતાની મેળેજ નિવૃત્ત થઈ
જાય છે. અનાદિ હોવું એજ નાશના અભાવનું નિમિત્ત નથી, કિંતુ
વિનાશના કારણનો અભાવ હોવો એજ નાશના અભાવનું નિમિત્ત
છે. તેમાં પુરુષના નાશના કારણનો અભાવ છે તેથી પુરુષનો નાશ
થતો નથી, અને વાસનાના નાશનું કારણ તો અવિદ્યાદિનો નાશ
વિદ્યમાન છે તેથી વાસના નષ્ટ થઈ જાય છે.

જીવને ધર્મથી સુખ અને અધર્મથી દુઃખ થાય છે. સુખથી સુખ
અને સુખનાં સાધનોમાં રાગ, અને દુઃખથી દુઃખ અને દુઃખનાં સાધનો-
માં દ્વેષ થાય છે. રાગદ્વેષથી પ્રયત્ન અર્થાત્ મન, વાણી ને શરીરની
એષ્ટાદશા પરાનુગ્રહ ને પરપીડા થાય છે. અનુગ્રહ અને પીડાથી ધર્મ
અને અધર્મ ઉપજે છે, પુનઃ ધર્માધર્મથી સુખદુઃખ થાય છે, સુખ-
દુઃખથી રાગદ્વેષ ઉપજે છે, અને રાગદ્વેષથી પરાનુગ્રહ તથા પરપીડા થાય
છે. એવી રીતે અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત જે ધર્મ, અધર્મ, સુખ, દુઃખ,

રાગ ને દ્વેષરૂપ છ આરાવાળું સંસારચક્ર છે તે વાસનાનો હેતુ છે. પ્રતિ-
ક્ષણે ક્ષયા કરતું જે આ સંસારચક્ર છે તે સ્વતંત્ર નથી, કિંતુ સર્વ-
કલેશોનું મૂલ જે અવિદ્યા છે તે કુંભારનો દંડ જેમ તેના ચક્રનો
પ્રેરક છે તેમ આ સંસારચક્રની પ્રેરક છે. વાસનાનો હેતુ સંસારચક્ર,
અને સંસારચક્રનો હેતુ અવિદ્યા હોવાથી સંસારચક્રદ્વારા અવિદ્યાજ
વાસનાનો હેતુ છે એમ સિદ્ધ થયું. જે પુરુષાર્થરૂપ ફલની ઇચ્છાથી
ધર્માદિક વર્તમાન અવસ્થાવાળા થાય છે તે વાસનાનું ફલ જાણવું.
વિવેકખ્યાતિના અભાવવાળું જે સાધિકાર ચિત્ત છે તે વાસનાનો આશ્રય
છે. વિવેકખ્યાતિવાળું જે સમાપ્તાધિકાર ચિત્ત છે તે વાસનાનો આશ્રય
નથી, કેમકે જેનો ભોગભોક્ષરૂપ અધિકાર સમાપ્ત થયો છે એવા ચિત્ત-
માં વાસનાઓની સ્થિતિ થવાનો અસંભવ છે. જે વસ્તુ સંસુખ ઉપ-
સ્થિત થઈ જે વાસનાને જાગ્રત્ કરનારી થાય છે તે તે વાસનાનું
આલંબન છે, અર્થાત્ કામિનીનો સ્પર્શ છત્યાદિ વાસનાઓનાં આલંબન છે.

એવી રીતે અવિદ્યારૂપ હેતુ, ધર્માધર્મની વર્તમાનાવસ્થા તથા તેવડે
થનારાં જાતિ આયુષ્ ને ભોગરૂપ ફલ, સાધિકાર ચિત્તરૂપ આશ્રય,
અને કામિની આદિના સ્પર્શોદિરૂપ આલંબન આ ચારવડે વાસના
મંગૃહીત છે, અર્થાત્ એ ચારને અધીન વાસના છે. જ્યારે વિવેક-
ખ્યાતિના ઉદયથી એ ચારને અભાવ થઈ જાય છે ત્યારે સર્વ વાસના-
ઓનો પોતાની મેળેજ અભાવ થઈ જાય છે. એવી રીતે વાસનાઓ
પ્રવાહરૂપે અનાદિ છતાં પણ કાર્યરૂપ હોવાથી તેમના કારણના અભાવ-
વડે તેમનો અભાવ સંભવી શકે છે. ૧૧

અસત્ત્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને સત્ત્વનો વિનાશ થતો નથી

* ધર્માધર્મ અનુષ્ઠાનથી નવા ઉત્પન્ન થતા નથી, કિંતુ વર્તમાન
અવસ્થાવાળા થાય છે, કેમકે સત્કાર્યવાદમાં અસત્ત્વની ઉત્પત્તિનો નિષેધ છે.

આ યોગનો સિદ્ધાંત છે તો સદૃશ્યથી વિદ્યમાન વાસનાઓની નિવૃત્તિ કેમ થઈ શકે ? નજ થઈ શકે, એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

અતીતાનાગતં સ્વરૂપતોઽસ્ત્યધ્વભેદા- દ્ધર્માણામ્ ॥ ૧૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—યદતીતત્ત્વેન યજ્ઞાનાગતત્ત્વેન વ્યવ-
હીયતે તત્ સ્વરૂપતઃ સ્વરૂપેણ ધર્મિત્વેનૈવ રૂપેણ સ્વત્ત્વસમ્બન્ધેન
વા અસ્તિ વિદ્યત એવ । યતોઽસતામુત્પત્તિઃ સતાં ચ
નાશો ન સમ્ભવતિ યતશ્ચ ધર્માણામેવાધ્વભેદો વિપરિણામતા
દૃશ્યતે ન ધર્મિણસ્તતસ્તદસ્ત્યેવેત્યવધારણીયમ્ । તસ્માદ્વાપવર્ગ-
પર્યન્તમેકમેવ ચિત્તં ધર્મિતયાઽનુવર્તમાનં તિષ્ઠતીતિ સિધ્યતિ । ૧૨

સૂત્રાર્થ:—ભૂતભવિષ્યત્ [વસ્તુ] પોતાના રૂપથી
[વિદ્યમાન] છે, ધર્મોના કાલના બેઢથી [તેમના વિરોધનો
અભાવ છે.] ૧૨

વિવેચન:—જે વસ્તુની અભિવ્યક્તિ આગળ થનારી હોય તે
અનાગત કહેવાય છે, જેની અભિવ્યક્તિ પૂર્વે થઈ ગઈ છે તે અતીત
કહેવાય છે, અને જે વસ્તુ પોતાના વ્યાપારમાં ઉપારૂઢ થઈ અભિવ્યક્ત
થઈ રહી છે તે વર્તમાન કહેવાય છે. એ ત્રણેને અનુક્રમે અવ્યપદેશ્ય,
શાંત ને ઉદિત પશ્ય કહેવામાં આવે છે. તે ત્રણે પ્રકારની વસ્તુ
યોગીના પ્રલક્ષણાનનો વિષય છે એમ યોગસિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલું છે.

જે ભૂત તથા ભવિષ્યત્ વસ્તુનું અસ્તિત્વ સ્વરૂપથી ન માનવામાં આવે તો યોગીને ત્રણે કાલના પદાર્થોના સંબંધનું યોગજ પ્રત્યક્ષગ્ન અથ શકશે નહિ, કેમકે વિષયની સત્તાવિના પ્રત્યક્ષગ્ન અથ શકવાનો અ-સંભવ છે. તેથી અતીત ને અનાગત વસ્તુ પણ સ્વરૂપથી વિદ્યમાન હોય છે એમ માનવું યોગ્ય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને પણ “ યેદાદ્ સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન । મહિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ ” (હે અર્જુન ! હું થઇ ગયેલાં, વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં થનારાં ભૂતોને જાણું છું,) એ વચનવડે પોતાનું ત્રણે કાલની વસ્તુઓને જાણવાનું સૌમર્થ્ય અતાવી વસ્તુઓનો ત્રણે કાલમાં યથાયોગ્ય સદ્ભાવ રહે છે એમ સૂચવ્યું છે. જે અતીત, અનાગત અને વર્તમાનતારૂપ ત્રણે ધર્મોની એક કાલમાં સમાનસત્તા માનવામાં આવે તોજ વિરોધ થઇ શકે, પણ યોગસિદ્ધાંતમાં તેવો સ્વીકાર નથી, કિંતુ જે કાલમાં ઘટ વિદ્યમાન થઇ વર્તમાનતારૂપ ધર્મવાળો થાય છે તે કાલમાં વર્તમાનતારૂપ ધર્મ તો વર્તમાનકાલવાળો છે, અતીતતારૂપ ધર્મ અનાગત-કાલવાળો (ભવિષ્યમાં થનારો) છે, અને અનાગતતારૂપ ધર્મ અતીત-કાલવાળો (પૂર્વે થઇ ગયેલો) છે એવો સ્વીકાર છે. એવી રીતે ત્રણે ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન કાલવાળા હોવાથી એકકાલમાં ત્રણે ધર્મોનું રહેવું વિરુદ્ધ નથી. વળી આગળ થનારાં સ્વર્ગ અને અપવર્ગરૂપ ફલ સાધનના અનુદાનકાલમાં જે અત્યંત અસત્ માનવામાં આવે તો સસલાના શિંગડાની પેઠે તેમની ઉત્પત્તિનો અભાવ થવાથી તેમના ઉદ્દેશથી નિપુણ પુરુષોની સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઇએ, અને પ્રવૃત્તિ તો થાય છે, તેથી અનાગતવસ્તુને માનવાની આવશ્યકતા છે. દૃઢાદિક જે કારણ છે તે કાંઇ અપૂર્વ અસત્ ઘટને ઉત્પન્ન કરતાં નથી, કિંતુ અવ્યક્ત-સૂક્ષ્મ-અવસ્થાથી કારણમાં વિદ્યમાન જે ઘટાદિ કાર્ય છે તેમને વર્તમાન

અવસ્થાવાળાં કરી દે છે. તેમાં એટલો વિશેષ છે કે વર્તમાન અવસ્થાવાળું જે કારણ છે તેજ કાર્યની વ્યક્ત-સ્થૂલ-અવસ્થાના સંપાદનમાં સમર્થ થાય છે, અતીતાદિ અવસ્થાવાળું સમર્થ થતું નથી તેથી અતીત અવસ્થાવાળા કારણથી કોઈ કાર્યનો આવિર્ભાવ થતો નથી. જેમ વર્તમાન વસ્તુ અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થઈને દેખાય છે તેમ અતીત અને અનાગતવસ્તુ અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થઈને દેખાતી નથી, કિંતુ ભવિષ્યમાં થનારા સ્પષ્ટ-રૂપથી અનાગતવસ્તુ છે, અને પૂર્વે જેનું સ્પષ્ટ રૂપ હતું એવા રૂપથી અતીતવસ્તુ છે, તેથી વર્તમાનકાલમાં વસ્તુના સ્વરૂપની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે, અતીત અને અનાગતકાલમાં વસ્તુના સ્વરૂપની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થતી નથી, પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે એક અધ્વાના વર્તમાન-સમયમાં બીજા એ અધ્વા પણ ધર્મોમાં સમનુગત છે, અત્યંત અભાવ-વાળા નથી, કેમકે પૂર્વે ન હોઈને અસ્તિત્વમાં આવવું એ યોગ-સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે, અર્થાત્ જે સમયમાં ઘટરૂપ ધર્મોમાં વર્તમાનતા-રૂપ ધર્મ પ્રકટ થાય છે તે સમયમાં અતીત તથા અનાગતતારૂપ બંને ધર્મોના પણ ઘટમાં અનભિવ્યક્ત-સૂક્ષ્મ-રૂપથી સમન્વય માનવો જોઈએ, તેમજ જે વેલાએ અનાગતતારૂપ ધર્મ પ્રકટ હોય છે તે સમયે અન્ય બંને ધર્મોના સૂક્ષ્મરૂપથી સમન્વય સ્વીકારવો જોઈએ, અને અતીતાવસ્થાવાળા ધર્મોમાં પણ અન્ય બંને ધર્મોના અંગીકાર કરવો જોઈએ.

જેવી રીતે કાલભેદથી ધર્મોની વ્યવસ્થા હોવાથી અતીત અને અનાગત વસ્તુ પણ સ્વરૂપથી વિદ્યમાન છે, અત્યંત અસત્ નથી એમ સિદ્ધ થયું. એમ જવાથી પૂર્વસૂત્રમાં જે વાસનાનો નાશ કહ્યો હતો તે નાશ વાસનાના અત્યંતાભાવરૂપ ન જાણવો, કિંતુ વાસનાઓની અતીતાવસ્થારૂપ જાણવો. ૧૨

હવે એકરૂપવાળા પ્રધાનથી અનેક વિચિત્રરૂપવાળો પ્રપંચ કેવી રીતે આવિર્ભાવ પામે છે એમ શંકા કરી તેના નિવારણમાટે નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાત્માનઃ ॥ ૧૩ ॥

પદબોધિની ટીકા:—વ્યક્તાઃ વર્તમાનાધ્વાનઃ । સૂક્ષ્માઃ અતીતાનાગતાત્માનઃ । તે ચ સર્વે ભાવા મહદાદયો ઘટાદિ-વિશેષાન્તાઃ ગુણાત્માનઃ સત્ત્વરજસ્તમઃસ્વરૂપા इत्यर्थः ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—વ્યક્ત (વર્તમાન) અને સૂક્ષ્મ (અતીત-અનાગત) [જે અનેક પ્રકારના ધર્મ છે] તે [સર્વે ત્રણે] શુણ્ણનાં સ્વરૂપ [છે.] ૧૩

વિવેચન:—અતીત, અનાગત ને વર્તમાનમાંની કાઈ પણ અવસ્થામાં રહેલું કાર્ય તેના ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન હોતું નથી. સર્વ કાર્યો સર્વદા પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપજ હોય છે. તે કાર્ય અત્યંત અસત્ નથી, કિંતુ કાર્યનો અને કારણનો ભેદભેદ છે. પરિણામ એટલે રચનારૂપે ભેદ છે, અને વસ્તુ એટલે દ્રવ્યરૂપે અભેદ છે. સર્વ પ્રપંચનું શુણ્ણસ્વરૂપપણું છે. ઘટપટાદિ ભૌતિકપદાર્થો પૃથિવી આદિ પંચભૂતસ્વરૂપ છે, પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતો પંચતન્માત્રસ્વરૂપ છે, પાંચ તન્માત્રાઓ તથા એકાદશ ઇન્દ્રિયો અહંકારસ્વરૂપ છે, અહંકાર મહતત્ત્વસ્વરૂપ છે, મહતત્ત્વ પ્રધાનસ્વરૂપ છે, અને પ્રધાન ત્રણ શુણ્ણસ્વરૂપ છે. એવી રીતે સાક્ષાત્ વા પરંપરાથી સમગ્ર પ્રપંચ શુણ્ણસ્વરૂપ છે. શ્રીવાર્ધગણ્યાચાર્યે પણ નીચેના શ્લોકથી એમજ કહ્યું છે:—

“ ગુણાનાં પરમં રૂપં ન દૃષ્ટિપથમૃચ્છતિ ।

યત્તુ દૃષ્ટિપથં પ્રાપ્તં તન્માયેવ સુતુચ્છકમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—ગુણોનું પરમ વાસ્તવરૂપ જે પ્રધાન છે તે અતીન્દ્રિય હોવાથી દૃષ્ટિગોચરતાને પ્રાપ્ત થતું નથી, અને જે અનેક પ્રકારનો પ્રપંચ દેખાય છે તે સર્વ ઈદ્રગ્જલના જેવો તુચ્છ છે.

સાક્ષાત્ વા પરંપરાવડે સર્વપદાર્થોમાં સુખ, દુઃખ ને મોહરૂપ સત્ત્વ, રજસ્સુ ને તમસ્સુ એ ત્રણ ગુણો અનુગત છે તેથીજ સર્વ પદાર્થો સુખ, દુઃખ ને મોહરૂપ જણાય છે.

મહત્ત્વથી માંડીને ઘટપટાદિપર્યંતનાં સર્વ કાર્યો પ્રતિક્ષણે પરિણામ પામનારાં ને અનિત્ય છે. સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો પરિણામિનિત્ય છે, અને પુરુષ અપરિણામિનિત્ય છે.

યોગસિદ્ધાંતમાં કારણની અવસ્થાવિશેષ તેજ કાર્ય છે, ન્યાયની પેઠે કારણથી ભિન્ન કાર્યનો આ તંત્રમાં સ્વીકાર નથી તેથી વસ્તુતાએ આ સર્વ પ્રપંચ ત્રણ ગુણરૂપ પ્રધાનનું સ્વરૂપજ છે, પ્રધાનથી પૃથક્ નથી, અને અનાદિ વિચિત્રવાસનાથી યુક્ત વિચિત્ર ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચ પણ વિચિત્રરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧૩

સર્વ પ્રપંચ ગુણોનો પરિણામ હોવાથી વસ્તુતાએ ગુણસ્વરૂપજ છે એમ કહ્યું, તેમાં શંકા થાય છે કે જો આ સર્વ પ્રપંચ તે ત્રણ ગુણોનો પરિણામ હોય તો તે મહદાદિરૂપ એક પરિણામવાળો ન જોઈએ. જેમ પૃથક્ પૃથક્ સ્વભાવવાળાં સૃત્તિકા, તંતુ ને દ્વધ એ ત્રણ દ્રવ્યોનો એક પરિણામ થઈ શકતો નથી તેમ પૃથક્ પૃથક્ સ્વભાવવાળાં એ ત્રણ ગુણોનો પણ એક પરિણામ થઈ શકે નહિ. એ શંકાનું નિરાકરણ ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

પરિણામૈકત્વાદ્વસ્તુતત્ત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—યદ્યપિ ત્રયો ગુણાસ્તથાપિ તેષામજ્ઞા-
ક્ષિભાવગમનલક્ષણો યઃ પરિણામસ્તસ્ય એકત્વાત્ વસ્તુનસ્તત્ત્વં
એકત્વં જ્ઞાતવ્યમ્ । રુમાસ્થલે ક્ષિપ્તાનાં ગજાશ્વાદીનાં યથૈકો
લવણપરિણામો યથા વા વર્તિતૈલાદીનામેકો દીપપરિણામો
દૃષ્ટસ્તથાઽપ્રાપ્યજ્ઞાક્ષિત્વેન પરિણામૈકત્વં જ્ઞેયમ્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—પરિણામના એકપણાથી વસ્તુનું એકપણું [છે.] ૧૪

વિવેચન:—મીઠાની ખાણમાં નાખી દીધેલા પરસ્પર વિગ્નતીય
અથ, મહિષ, ઉટ અને હાથી આદિકનો જેમ એક મીઠાડપ પરિણામ
થાય છે, તથા પરસ્પર વિરુદ્ધ તેલ, વાટ અને અગ્નિનો જેમ એક
દીવારૂપ પરિણામ થાય છે તેમ વિગ્નતીય ત્રણ ગુણોનો પણ એક
મહત્તત્ત્વરૂપ પરિણામ સંભવી શકે છે. મૃત્તિકા, તંતુ અને દૂધ એ
ત્રણનો કાર્યને ઉપજવવામાં પરસ્પર અંગાંગિભાવ નથી તેથી તેમનો
એકપરિણામ થતો નથી, ને સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો તો પરસ્પર અંગાંગિ-
ભાવવાળા હોવાથી એકપરિણામને પામી શકે છે તેથી તે ત્રણ
ગુણોનું એકપણું યુક્તજ છે. તેમાં સત્ત્વગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવા ત્રણ
ગુણોથી એક મહત્તત્ત્વ થાય છે. તે મહત્તત્ત્વ જ્યારે રજ્જેગુણપ્રધાન થાય
છે ત્યારે તેમાંથી એક અહંકારની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જ્યારે તમો-
ગુણપ્રધાન થાય છે ત્યારે તેમાંથી શબ્દાદિક પાંચ તન્માત્રાઓ ઉપજે છે.
સત્ત્વપ્રધાન અહંકારથી શ્રોત્રાદિ પાંચ યાનેન્દ્રિયો, રજઃપ્રધાન અહંકારથી
વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, અને સાત્ત્વિકરાજસ ઉભય અહંકારથી મન

ઉપજે છે. કઠિનતાધર્મપ્રધાન પંચતન્માત્રાઓનો સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલરૂપ પૃથિવીપરિણામ છે, સ્નેહધર્મપ્રધાન ગંધવિનાની ચાર તન્માત્રાઓનો સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલરૂપ જલપરિણામ છે, ઉષ્ણતાધર્મપ્રધાન ગંધ અને રસ તન્માત્રાવિનાની અન્ય ત્રણ તન્માત્રાઓનો સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલરૂપ અગ્નિપરિણામ છે, વહનધર્મપ્રધાન શબ્દસ્પર્શ બે તન્માત્રાઓનો સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલરૂપ વાયુપરિણામ છે, અને અવકાશદાનધર્મવાળી શબ્દતન્માત્રાનો સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલરૂપ આકાશપરિણામ છે. એવી રીતે મહદાદિ પરિણામના એકપણથી તેમના કારણરૂપ ત્રણ ગુણ આદિરૂપ વસ્તુઓનું પણ અંગાંગિભાવવડે એકપાત્રું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

ક્ષણિકવિગ્નનવાદીઓ માને છે કે બહાર જે જડપદાર્થો છે તેઓ સ્વપ્રકાશપણના અભાવથી પોતાના જ્ઞાનને માટે વિજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળા છે તેથી વિજ્ઞાનકાલમાંજ પદાર્થોની પ્રતીતિ થાય છે, વિજ્ઞાનના અભાવકાલમાં તેમની પ્રતીતિ થતી નથી. જેમ મૃત્તિકાના સત્ત્વકાલમાં ઘટનું સત્ત્વ હોવાથી, અને મૃત્તિકાના અસત્ત્વકાલમાં ઘટનું અસત્ત્વ હોવાથી, મૃત્તિકાથી ભિન્ન ઘટને વાસ્તવિક માનવામાં આવતો નથી તેમ વિજ્ઞાનના સત્ત્વઅસત્ત્વને અધીનજ બાહ્ય પદાર્થોની સત્તાઅસત્તા હોવાથી વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ બાહ્યતત્ત્વ નથી. વળી જેમ સ્વપ્રભાં બાહ્ય પદાર્થનો અભાવ છતાં પણ વિજ્ઞાનજ અનેક પદાર્થાકારરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમ જગત્કાલમાં પણ વિજ્ઞાનજ અનેકાકારે પ્રતીત થાય છે, અન્ય બાહ્ય વિષય નથી એમ માનવું ઉચિત છે, એ તેમનું માનવું સમીચીન નથી, કેમકે હૃદયન્તા- (આપણાના) રૂપથી પ્રતીત થનારા બાહ્ય પદાર્થોના અસ્તિત્વનો કેવલ અસ્વીકાર કરવો પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોવાથી અયુક્ત છે. જે વિજ્ઞાનમાત્રજ તત્ત્વ હોય તો “ આ ઘડો છે ” એવી રીતે હૃદયન્તારૂપથી

જે બાહ્યપ્રતીતિ થાય છે તે તેમના મતમાં ન થવી જોઈએ, કારણકે વિજ્ઞાન આંતર હોવાથી તેમને મતે “હું ઘડો છું” એવી આંતર-પ્રતીતિ થવી ઉચિત છે. “જે અંતરમાં વાસ્તવરૂપથી જ્ઞેય છે તેજ બાહ્યપદાર્થની પેઠે પ્રતીત થઈ રહેલ છે” એમ જે તેમનું કહેવું છે તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે જો કોઈ બાહ્યપદાર્થ સ્વીકારવામાં ન આવે તો “બાહ્યપદાર્થની પેઠે” આ ઉપમાકથન અસંગત થાય છે, કેમકે ઉપમા વિદ્યમાન પદાર્થની દેવાય છે, અવિદ્યમાન પદાર્થથી દેવાતી નથી. આ રાજકુમાર વંધ્યાપુત્રના જેવો સુંદર છે એમ કદી-પણ કહેવાનું નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે તેમના કથનથીજ બાહ્યપદાર્થની સત્તા સિદ્ધ થવાથી બાહ્યપદાર્થનો અભાવ માનવો યુક્ત નથી. તેમણે “સહોપલંભનિયમાદભેદો નીલતદ્વિયોઃ ॥” (નીલવિષય અને નીલગાનના સહોપલંભ-સાથે પ્રતીતિ-નો નિયમ હોવાથી જ્ઞાનનો વિષયથી અભેદ છે,) એ વાક્યવડે જ્ઞાનનો વિષયથી અભેદ કહ્યો છે, અર્થાત્ જેમ બીજા ચંદ્રનું જ્ઞાન વાસ્તવ એક ચંદ્રના જ્ઞાન-કાલમાંજ હોવાથી બીજા ચંદ્રને ભિન્ન માનવામાં આવતો નથી તેમ જ્ઞાનકાલમાંજ વિષયનું જ્ઞાન હોવાથી વિષય પણ જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી એમ સ્વીકારવું જોઈએ, એવી રીતે તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમનું એ કથન ત્યારે સંગત ગણાય કે જ્યારે અભેદસ્થલમાંજ સહોપલંભના સદ્ભાવનો નિયમ હોય, અને અન્યત્ર ન હોય, પરંતુ તેમ તો છે નહિ, કેમકે ભેદસ્થલમાં પણ સહોપલંભનો સદ્ભાવ છે, જેમ નેત્રના વિષય ઘટાદિમાં રહેલું રૂપ પ્રકાશકાલમાંજ નિયમવડે પ્રતીત થાય છે, છતાં પણ તેને પ્રકાશથી ભિન્ન અંગીકાર કરવામાં આવે છે તેમ જ્ઞાનકાલમાં વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, છતાં વિષયને જ્ઞાનથી ભિન્ન માનવો ઉચિત છે, અભિન્ન માનવો ઉચિત નથી. જેમ પ્રકાશ અને

રૂપનો ઉપાયકપેયભાવ-સાધનસાધ્યભાવ-રૂપ નિમિત્તને લઈનેજ સહોપલંબ થાય છે, કાંઈ તે અંતેના અભેદને લઈ તેમનો સહોપલંબ થતો નથી તેમ જ્ઞાન અંતે વિષયનો પણ ઉપાયકપેયભાવવડેજ સહોપલંબ થાય છે, કાંઈ અભેદવડે તેમનો સહોપલંબ થતો નથી. વળી જાત્રતકાલના જ્ઞાનને સ્વમકાલના જ્ઞાનના જેવું નિરાલંબન માનવું તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે સ્વમકાલના જ્ઞાનના વિષય આધિત થાય છે, અને જાત્રતકાલના જ્ઞાનના વિષય બાવહારિકસત્તામાં અઆધિત રહે છે. એનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ “વૈધર્મ્યાચ્ચ ન સ્વપ્નાદિવત્ ॥ (અને વિધર્મપણુથી સ્વમાદિની પેઠે નહિ,) એ શ્રીવેદાંતદર્શનના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદના આગણત્રીશમા સૂત્રના વિવેચનમાં કર્યું છે, એટલે અત્ર તેનો વિસ્તાર કર્યો નથી.

પૂર્વોક્ત યુક્તિઓથી ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ અયુક્ત છે. હવે અન્ય યુક્તિઓથી ભગવાન સૂત્રકાર પણ તે મત અયુક્ત છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

વસ્તુસામ્યે ચિત્તભેદાત્તયોર્વિભક્તઃ પન્થાઃ ॥૧૫॥

પદંબોધિની ટીકા:—તયોઃ ચિત્તવસ્તુનોઃ વિભક્તઃ પન્થાઃ મિત્રો માર્ગઃ ભેદ इति यावत् । विविक्तः पन्था इति पाठोऽपि दृश्यते । हेतुमाह :—वस्तुनः स्त्रीपिण्डादेः साम्येऽपि एकत्वेऽपि चित्तस्य भेदात् विज्ञानभेदादित्यर्थः । अयं भावः—एकस्यां नार्यां पत्युः सुखविज्ञानं सपत्न्या दुःखविज्ञानं तदलाभे कामुकस्य मोहविज्ञानं वा विषादविज्ञानं निष्कामस्योपेक्षा-

વિજ્ઞાનમિતિ યાં ત્વયા દૃષ્ટા સા મયાઽપિ દૃષ્ટા इत्यबाधित-
प्रत्यभिज्ञानादिकं च विज्ञानविज्ञेययोर्भेदं प्रमाणयत्येवेति
दिक् ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—વસ્તુના એકપણામાં [પણ] જ્ઞાનના ભેદથી
તે ઝંનેના (જ્ઞાનના અને વસ્તુના) બિન્ન માર્ગે [છે.] ૧૫

વિવેચન:—જ્યાં અનેક ચિત્તોના વિષયરૂપ એક વસ્તુ સ્થિત
છે ત્યાં તે વસ્તુ કોઈ પણ એક ચિત્તવડે કલ્પિત નથી તેમ અનેક
ચિત્તોવડે પણ તે કલ્પિત નથી, છિત્તુ તે સ્વરૂપવડેજ સ્થિત છે એમ
માનવું યોગ્ય છે. તે વસ્તુ જો ચિત્તવડે કલ્પિત માનવામાં આવે તો
ચિત્ત-વિજ્ઞાન-અનેક હોવાથી વસ્તુ પણ અનેકરૂપવાળા થવી જોઈએ,
પણ તેમ તો થતી નથી. એવી રીતે વસ્તુ એક છતાં પણ ચિત્તો
અનેક હોવાથી વસ્તુ અને ચિત્ત બિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી
જો બાહ્ય વસ્તુ વિદ્યમાન હોય તોજ વિજ્ઞાન શ્વેતપીતાદિ આકારયુક્ત
થઈ શકે, પણ બાહ્ય વસ્તુને અભાવે તેમ થઈ શકે નહિ, તેથી પણ
વિજ્ઞાન અને વસ્તુનો ભેદ માનવો ઉચિત છે. વિજ્ઞાનને બાહ્ય વસ્તુનું
ઉપાદાનકારણ માનીએ તો કાર્યની પૂર્વે કારણની સ્થિતિ અવશ્ય હોવી
જોઈએ એવો જ કારણકાર્યભાવનો સિદ્ધ નિયમ છે તેના બાધ થાય
છે, તેથી ક્ષણિકવિજ્ઞાનને બાહ્ય વસ્તુઓના ઉપાદાનકારણરૂપે માનવું
યોગ્ય નથી. વાસ્તવિકરીતે તો બાહ્ય વસ્તુને વિજ્ઞાનનું પ્રયોગકપણું
સંભવે છે, કારણકે તે વિજ્ઞાનને શ્વેતપીતાદિ આકારતાયુક્ત કરવામાં હેતુ
થાય છે. વિષયવાસના વિજ્ઞાનના બિન્ન બિન્ન આકારોમાં હેતુ છે એમ
પણ વિજ્ઞાનવાદીથી કહી શકાય નહિ, કારણકે નાશ પામેલો પદાર્થ
કોઈ કાર્યમાં હેતુ થઈ શકતો નથી. વિજ્ઞાનવાદીનું ક્ષણિકવિજ્ઞાન તો

નિરાશ્રયક્ષણિક છે, એટલે તેમાં પૂર્વની વિષયવાસનાઓનો સદ્ભાવ નથી.

પોતાની રૂપગુણસંપન્ન સ્ત્રીમાં જોને રાગ છે એવો તેનો પતિ, તે સ્ત્રીનો દ્વેષ કરનારી તેની સપત્ની, (શોક,) તે સ્ત્રીના લાભના અભાવથી મોહયુક્ત અન્ય કામિપુરુષ, અને રાગદ્વેષમોહથી રહિત ઉદાસીન એ ચારેને દૃશ્યમાન એકજ સ્ત્રીશરીરના સંબંધમાં ધર્મ, અધર્મ, અગ્નિ ને તત્ત્વગ્નિરૂપ નિમિત્તોની અપેક્ષાથી તેમના ચિત્તમાં યથાનુક્રમે સુખ, દુઃખ, મોહ ને માધ્યસ્થગ્નિ એટલે કે ધર્મરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાથી રાગવાળા પતિના ચિત્તમાં પોતાની સ્ત્રીના સંબંધમાં સુખનું ગ્નિ, અધર્મરૂપ નિમિત્તથી દ્વેષ કરનારી સપત્નીને તેના સંબંધમાં દુઃખનું ગ્નિ, અગ્નિરૂપ નિમિત્તથી મોહ પામેલા કામીને તેના સંબંધમાં મોહગ્નિ, અને તત્ત્વગ્નિરૂપ નિમિત્તથી ઉદાસીનને સામાન્ય-પણે માત્ર વસ્તુનું ગ્નિ થાય છે. તે ગ્નિ થયા પછી “ જે સ્ત્રીને તમે જોઈ હો છો તેજ સ્ત્રીને હું જોઈ છું ” એવી રીતનું જે અનુસંધાન થાય છે તે કાના ચિત્તવડે કલ્પિત માનવામાં આવશે? અર્થાત્ કોઈના પણ ચિત્તવડે કલ્પિત સંભવી શકે નહિ, કેમકે જે કલ્પિત માનવામાં આવે તો જે ચિત્તવડે તે કલ્પિત માનવામાં આવે તેનેજ તે વિષય પ્રતીત થશે, અન્યને નહિ પ્રતીત થાય, કારણકે અન્યના સ્વમ-ગ્નિના વિષયભૂત પદાર્થ અન્યના ગ્નિના વિષય થઈ શકતા નથી એમ અનુભવ અને સંભવથી જણાય છે, તેથી ચિત્ત અને વિષય પૃથક્ છે એમાં સંશય રહેતો નથી. યોગસિદ્ધાંતમાં સર્વ વસ્તુઓ ત્રિગુણાત્મક અને ત્ર્યંબક હોવાથી તે તે નિમિત્તપ્રમાણે એક વસ્તુમાં પણ અનેક પ્રકારના ગ્નિનો સંભવ વિરોધ પામતો નથી, અર્થાત્ સ્ત્રીમાં રજો-ગુણસહિત જે સત્ત્વગુણ છે તે ધર્મસાપેક્ષ થઈને પતિને સુખના ગ્નિનો જન્મ થાય છે, રજોગુણસહિત જે તમોગુણ છે તે અધર્મસાપેક્ષ

થયો છતો સપત્નીના દુઃખજ્ઞાનનો જનક થાય છે, જે કેવલ તમોગુણ છે તે અજ્ઞાનસાપેક્ષ થઈને કામીના મોહજ્ઞાનને ઉપગ્રવનારો થાય છે, અને જે વિશુદ્ધસત્વગુણ છે તે તત્ત્વજ્ઞાનસાપેક્ષ થઈને ઉદાસીનના સામાન્યજ્ઞાનનો જનક થાય છે. એવી રીતે એકજ વસ્તુ ધર્માદિ નિમિત્ત-પ્રમાણે સત્ત્વાદિ ગુણોના આવિર્ભાવદ્વારા અનેક જ્ઞાનની જનક થઈ શકે છે.

યોગમણિપ્રભાટીકામાં “વસ્તુસામ્યેऽપિ ચિત્તમેદાત્તયોર્વિ-
ભક્તઃ પન્થાઃ ॥” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે, અને ભોજવૃત્તિમાં તથા યોગચંદ્રિકાટીકામાં “વસ્તુસામ્યે ચિત્તમેદાત્તયોર્વિવિત્તઃ
પન્થાઃ ॥” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે. એ પાઠાંતરોનો અર્થ તો પૂર્વવત્ જ થાય છે. ૧૫

પૂર્વોક્ત યુક્તિઓથી જો કે પદાર્થ જ્ઞાનથી ભિન્ન છે તોપણ જ્ઞાનના સમાનકાલમાંજ તેનું જ્ઞાન થવાથી સુખાદિની પેઠે જ્ઞાનકાલમાંજ તેની સત્તા માનવી ઉચિત છે, અન્યકાલમાં તેની સત્તા માનવી યોગ્ય નથી એમ વિચારવાદીનો કોઈ એકદેશી માને છે. તે કહે છે કે જો તે જે વિષયનું જ્ઞાન થાય તેની દૃષ્ટિમાં તે વિષય છે, અન્યની દૃષ્ટિમાં તે નથી. એવી રીતે અન્ય પુરુષોની અપેક્ષાથી વિષયના અભાવ-દ્વારા જ્ઞાનથી પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણોમાં બાહ્ય પદાર્થોનો અસહભાવ છે. તેના તે મતનું ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી નિરાકરણ કરે છે:-

ન ચૈકચિત્તતન્ત્રં વસ્તુ તદપ્રમાણકં

તદા કિં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

ટીકા:-શબ્દકનયે દૃત્યારૂપજ્ઞાનાતિરિક્તચિત્તસ્યાભાવા-
દત્ર ચિત્તપદં જ્ઞાનાર્થકં, તથાચ ન વસ્ત્વેકજ્ઞાનાધીનમિત્ય-

ર્થઃ । તત્ર હેતુમાહ :-તદપ્રમાણકં ઇતિ, તજ્ઞાનં ન પ્રમાણં
યસ્મિન્ તત્તદપ્રમાણકં, યદેત્યસ્યાધ્યાહારઃ । જ્ઞાનૈકનિયતં
ચેદ્વસ્તુ સ્યાત્તર્હિં યદા જ્ઞાનેન ન વિષયીકૃતં વસ્તુ તદા કિં
સ્યાદિત્યર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—[બાહ્ય] પદાર્થ એક ચિત્તને અધીન
[સત્તાવાળો] નથીજ, [જો જ્ઞાનકાલમાંજ વસ્તુની સત્તા
માનવામાં આવે તો જે સમયમાં કોઈ વસ્તુ] તે [જ્ઞાન-
રૂપ] પ્રમાણનો વિષય નહિ થાય ત્યારે [તે વસ્તુનું]
શું થશે ? ૧૬

[વિવેચનઃ—આ પ્રકરણમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા ચિત્ત એ સર્વનો
એક અર્થ જાણવો. જો માત્ર જ્ઞાનને અધીનજ વસ્તુની સત્તા
માનવામાં આવે, અને પૂર્વ તથા ઉત્તર ક્ષણમાં તે વસ્તુનો અભાવ
માનવામાં આવે તો જે સમયમાં ઘટને વિષય કરનારું ચિત્ત
ઘટથી નિવૃત્ત થઈને પટાદિ કોઈ પણ અન્ય પદાર્થમાં આસક્ત થઈ
જાય, અથવા વિવેકજ્ઞાનરૂટે નિરુદ્ધ થઈ જાય તે સમયમાં તે વસ્તુના
સ્વરૂપને ચિત્તની વિષયતાનો અભાવ થવાથી તે ઘટરૂપ વસ્તુનું શું થશે ?
અર્થાત્ તેના મતમાં તો તેનો નાશજ થઈ જશે, કેમકે અન્યત્ર
આસક્ત અને નિરોધ પામેલા ચિત્તનો તો તે ઘટની સાથે સંબંધજ
નથી, અને અન્ય કોઈ ચિત્તનો પણ તે વિષય થયેલો નથી, તેથી
અગૃહીતસ્વભાવ-જેના સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરેલું નથી એવો-હોવાથી તેના
મતમાં તે અપ્રમાણુક છે. વળી ક્રેટલાક સમયપછી પુનઃ જ્યારે તે ઘટો
અન્યચિત્તની સાથે સંબંધવાળો થાય ત્યારે તે નાશ પામેલો ઘટો ક્યા

કારણથી ઉત્પન્ન થયો એમ માનવું ? કેમકે કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવી અયુક્ત છે. કદાચ વાદી એમ કહે કે જ્ઞાનજ ઘડાનું કારણ છે તો તેણે આશામોદક-જ્ઞાનથી કદપેલા લાડુ-અને પદ્મમોદક-કંદોઈના હાટમાં વેચાતા લાડુ-ને સમાનબલવીર્યના જનક તથા પુષ્ટિકારક માનવા પડશે, જે ઉચિત નથી. એવી રીતે તે મતમાં જ્ઞાનના અભાવકાલમાં વિષયનો નાશ અને પુનઃ જ્ઞાનકાલમાં કારણવિના વિષયની ઉત્પત્તિ એ બંને પ્રકારનો સ્વીકાર છે, જે સર્વના અનુભવથી વિરુદ્ધ છે તેથી એ મત અસંગત છે. વળી જે જ્ઞાનાધીનજ વસ્તુનો સદ્ભાવ માનવામાં આવે તો ઘટનો જે ભાગ નેત્રની સંમુખ છે તેજ ઇન્દ્રિય-સન્નિકર્ષદ્વારા ચિત્તનો વિષય હોવાથી જ્ઞાત થશે, અને અન્ય જે મધ્ય તથા પૃથ્થભાગ છે તે જ્ઞાત થશે નહિ, ને એમ થવાથી અજ્ઞાત જે ઘટનો મધ્ય તથા પૃથ્થભાગ છે તેનો તેના મતમાં અભાવ થવાથી તેવડે વ્યાપ્ત જે નેત્રની સંમુખનો ભાગ છે તેનો પણ તેને અભાવ માનવો પડશે, કેમકે વ્યાપકના અભાવથી વ્યાપ્યનો અભાવ સર્વત્રમત છે, અર્થાત્ જેમ વહ્નિરૂપ વ્યાપકના અભાવથી ધૂમરૂપ વ્યાપ્યનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે તેમ મધ્ય અને પૃથ્થભાગરૂપ વ્યાપકના અભાવથી નેત્રની સંમુખના ભાગરૂપ વ્યાપ્યનો પણ અભાવ અવશ્ય સ્વીકારવો પડશે. એમ હોવાથી તેના મતમાં ઘટરૂપ વસ્તુના અભાવની પ્રાપ્તિ થશે, માટે જ્ઞાનાધીન વિષયનો સદ્ભાવ માનનાર ક્ષણિકવિજ્ઞાન-વાદીનો મત યુક્ત નથી. જેને જ્ઞાન થાય છે તેની દૃષ્ટિમાંજ બાહ્ય-પદાર્થ છે એમ નહિ, કિંતુ સર્વ પુરુષને સાધારણ સ્વતંત્ર બાહ્ય પદાર્થ છે, અર્થાત્ બાહ્ય વિષયો જ્ઞાનાધીન નથી, પણ પ્રત્યેક પુરુષના ચિત્તનો સ્વતંત્રજ તે વિષયોની સાથે સંબંધ થાય છે, તેથી વિષય તથા ચિત્તના સંબંધથી જે શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન તે પુરુષનો ભોમ છે એવો

જે સાંખ્યનો તથા યોગનો સિદ્ધાંત છે તેજ યુક્ત છે, વિજ્ઞાનવાદીનો પૂર્વોક્ત મત યુક્ત નથી.

લોભવૃત્તિ, પદ્મોધિની તથા યોગચંદ્રિકામાં આ સૂત્ર નથી તેથી તેની સંસ્કૃતટીકા નવી મૂકી છે. યોગવાર્તિકકારે “ન ચૈકચિત્તતન્ત્રં વસ્તુ તત્પ્રમાણકં તદા કિં સ્યાત્ ॥” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે:—[બાહ્ય] વસ્તુ એકચિત્તને અધીન નથીજ, [કેમકે જો તેમ હોય તો] તે [ચિત્તે] પ્રમાણ દરેલી [વસ્તુનું] ત્યારે (તે ચિત્ત અન્યત્ર ગયું હોય તે સમયમાં) શું થશે ? ૧૬

જો બાહ્ય પદાર્થ સ્વતંત્ર હોય તો તે જડસ્વભાવવાળા હોવાથી કદીપણ જ્ઞાત ન થવા જોઈએ, પણ જ્ઞાત તો થાય છે; અને જો તેમને પ્રકાશસ્વભાવવાળા માનવામાં આવે તો તે સર્વદા જ્ઞાત થવા જોઈએ, પણ સર્વદા તો જ્ઞાત થતા નથી, ક્યારેક જ્ઞાત થાય છે, માટે બાહ્ય પદાર્થને સ્વતંત્ર માનવા યુક્ત નથી, પણ વિજ્ઞાનાધીન માનવા યુક્ત છે એમ વિજ્ઞાનવાદીનો આક્ષેપ થતાં તેના પરિહારમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

તદુપરાગાપેક્ષિત્વાચ્ચિત્તસ્ય વસ્તુ જ્ઞાતા-

જ્ઞાતમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—ચિત્તસ્ય તદુપરાગાપેક્ષત્વાત્ વસ્તુ-પ્રતિબિમ્બનસાપેક્ષત્વાત્ વસ્તુ જ્ઞાતાજ્ઞાતં જ્ઞાતં અજ્ઞાતં ચ ભવતી-તિ શાક્યશ્લેષઃ । इदमत्र तात्पर्यम्:—यद्यप्याहङ्कारिकत्वात्

ચિત્તં ઇન્દ્રિયાણિ ચ વિભૂનિ તથાપિ તેષામહદ્કારે સુમાનાં
સમ્બન્ધો વિષયસ્ય સ્ફૂર્તાવહેતુઃ કિન્તુ કર્મણા અભિવ્યક્તાનાં
દેહસ્થાનામ્ । તથા ચ ઇન્દ્રિયદ્વારા યેનાર્થેન ચિત્તસ્યોપરાગ-
સ્તસ્મિન્નર્થે ચિત્તં સ્વનિષ્ઠચિત્પ્રતિબિમ્બરૂપાં સ્ફૂર્તિં ધત્તે તમર્થ
સ્વાકારવૃત્તિદ્વારા બુદ્ધિસ્થપ્રતિબિમ્બદ્વારા વા પુરુષશ્ચેતયતે
નાન્યમિતિ વસ્તુ જ્ઞાતાજ્ઞાતં ભવતિ । અત એવ ચિત્તં તત્ત-
દર્થોપરાગમપેક્ષ્ય કદાચિન્ કિંચિદ્ જાનાતિ કદાચિન્ ન
જાનાતિ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પદાર્થ જ્ઞાતઅજ્ઞાત [છે,] ચિત્તને તેના
(તે વસ્તુના) ઉપરાગનું અપેક્ષાયુક્તપણું હોવાથી. ૧૭

વિવેચનઃ—આજ્ઞ વસ્તુઓ જડ છે, પ્રકાશરૂપ નથી. કાલભેદે
કરીને તે આજ્ઞવસ્તુઓ ચિત્તને જ્ઞાત તથા અજ્ઞાત થાય છે, અર્થાત્ જે
સમયમાં આજ્ઞ વસ્તુનો અને ચિત્તનો ઇન્દ્રિયદ્વારા સંબંધ થાય છે તે
સમયમાં તે પદાર્થ જ્ઞાત થાય છે, અને અન્ય સમયમાં તે અજ્ઞાત રહે છે.
ઇન્દ્રિયના સંબંધદ્વારા આજ્ઞ વસ્તુઓનું ચિત્તમાં પ્રતિબિંબ પડવું તે ઉપરાગ
કહેવાય છે. અપરજ્ઞાંતમણિ-લોકયુગ્મક-ના જે ॥ ક્રિયારહિત વિષયો
પોતાના મહિમાવડે ઇન્દ્રિયસંબંધદ્વારા લોકજેના ક્રિયાયુક્ત ચિત્તને
પોતાની સાથે યોગ કરીને તે ચિત્તને પોતાના જેવો આકાર કરી દે
છે. એવી રીતે જે વિષયનું ચિત્તમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે વિષય ચિત્તને
જ્ઞાત થાય છે, અને જે વિષયનું ચિત્તમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી તે
વિષય તેને અજ્ઞાત રહે છે. જોઈ વસ્તુતાએ જ્ઞાન એ જડ ચિત્તને
ધર્મ નથી, પણ પુરુષને સ્વભાવ છે, તેમણે તપેજ્ઞા લોકના યોગમાં

જેમ અગ્નિનો વ્યવહાર થાય છે તેમ અહીં પુરુષના પ્રતિબિંબવાળા ચિત્તસત્ત્વના પ્રકાશમાં જ્ઞાનનો વ્યવહાર કર્યો છે તેથી વિરોધ નથી. એ પ્રમાણે વિષયો જ્ઞાત તથા અજ્ઞાત હોવાથી ચિત્તને પરિણામી માનવામાં આવે છે, અર્થાત્ ક્યારેક વિષયાકાર અને ક્યારેક અવિષયાકાર હોવાથી ચિત્ત અપરિણામી નથી, પણ પરિણામી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

યોગવાર્તિકકારે “તદુપરાગાપેક્ષિત્વાદસ્ય વસ્તુ જ્ઞાતાજ્ઞાતમ્॥” એવો સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો છે. બંને પ્રકારના પાઠનો અર્થ એકજ છે. ૧૭

એવી રીતે વિષયો ચિત્તથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ કરીને ચિત્તનું પરિણામીપણું દેખાડ્યું. હવે અપરિણામીપણુરૂપ હેતુથી આત્માને ચિત્તથી ભિન્ન દેખાડવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચે છે:—

સદા જ્ઞાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્પ્રભોઃ પુરુષ-

સ્વાપરિણામિત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદવોધિની ટીકા:—સર્વાશ્ચિત્તવૃત્તયઃ તત્પ્રભોઃ તસ્ય ચિત્તસ્ય ગ્રહીતુઃ પુરુષસ્ય સદા સર્વકાલમેવ જ્ઞાતાઃ પ્રકાશ્યાઃ ત્રિષયીભૂતા વા ભવન્તિ । અત્ર હેતુમાહ :—અપરિણામિત્વાત્ તસ્ય ચિદ્રૂપતયા પરિણામિત્વાભાવાદિત્યર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—[જે પુરુષનો વિષય તે વિષયાકાર ચિત્ત થાય છે] તેના (તે ચિત્તના) સ્વામી પુરુષને સર્વદા [તે] ચિત્તની વૃત્તિઓ જ્ઞાત [જ છે,] પુરુષના અપરિણામીપણાથી. ૧૮

વિવેચન:—ક્ષિપ્ત, મૃદ, વિક્ષિપ્ત ને એકાગ્ર એ ચારે અવસ્થાઓ-

માં ચિત્ત પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓવાળું હોય છે. એ અવસ્થાઓની સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો પુરુષ સર્વદા યાતા છે. બહારના ઘટાદિ વિષયો ચિત્તને ક્યારેક યાત અને ક્યારેક અચાત હોય છે તેથી બહારના ઘટાદિ વિષયોને આકારે ચિત્ત ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પરિણામ પામે છે એમ સિદ્ધ થાય છે, પુરુષ તો જપાપુષ્પના સંસર્ગથી જેમ સ્ફટિક રક્ત પ્રતીત થાય છે તેમ ચિત્તવૃત્તિના સંસર્ગથી ચિત્તવૃત્તિના જેવો જણાય છે, ચિત્તની પેઠે તે પરિણામ પામતો નથી. જો ચિત્તનો સ્વામી તથા સાક્ષી પુરુષ પણ એકરસ નહિ રહીને ચિત્તની પેઠે પરિણામને પ્રાપ્ત થતો હોત તો પુરુષની પ્રકાશ્ય જે ચિત્તવૃત્તિઓ છે તે પણ ચિત્તના વિષય ઘટાદિકની પેઠે યાત અને અચાત રહેત, પણ તેમ થતું નથી, કિંતુ પુરુષને ચિત્તની સર્વે વૃત્તિઓ પૂર્વે કલા પ્રમાણે સર્વદા યાતજ છે, કાંઈ પણ વૃત્તિ તેને અચાત નથી. શ્રીઅનુગીતામાં પણ પુરુષને સર્વદા ચિત્તનો યાતા કહ્યો છે:—

“ પુરુષો વિષયી નિત્યં સત્ત્વં ચ વિષયઃ સ્મૃતઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—પુરુષ સર્વદા વિષયી અને ચિત્ત સર્વદા વિષય કહેવાય છે.

જો ચિત્તવૃત્તિ કદાચિત્ પુરુષને યાત ન થતી હોય તો “ હું સુખી છું, ” ને “ હું દુઃખી છું ” ઇત્યાદિ રીતનો નિશ્ચય નહિ થાત, કિંતુ “ હું સુખી છું, વા સુખી નથી, ” ને “ હું દુઃખી છું વા દુઃખી નથી ” ઇત્યાદિ રીતનો સંશયજ રહેત, પણ તેમ તો થતું નથી તેથી પુરુષ સર્વદા સર્વ વૃત્તિઓનો યાતા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અપરિણામી હોય તેજ સર્વદા યાતા હોઈ શકે, તેથી પુરુષનું અપરિણામીપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે પરિણામી ચિત્તથી ભિન્ન અપરિણામી પુરુષ છે એમ સિદ્ધ થયું.

લોગ્યવૃત્તિ, યોગવાર્તિક ને યોગચંદ્રિકામાં “સદ્વા ક્રાતાશ્ચિત્ત-
વૃત્તયસ્તત્પ્રમોઃ પુરુષસ્યાપરિણામાત્ ॥” એવા સૂત્રપાઠ છે. બંને
રીતના પાઠનો અર્થ એકજ છે. ૧૮

અહીં ક્ષણિકવિગ્નાનવાદી આ પ્રમાણે શંકા કરે છે:—“જેમ અગ્નિ
પોતાને તથા અન્યને પ્રકાશે છે તેથી તે સ્વપ્રકાશ છે તેમ ચિત્ત પણ
પોતાને તથા અન્યને પ્રકાશનારું હોવાથી સ્વપ્રકાશ છે, માટે ચિત્તથી
ભિન્ન આત્મા માનવો અયુક્ત છે,” એ શંકાના નિરાકરણમાટે
નીચેનું સૂત્ર પ્રવર્તે છે:—

ન તત્સ્વાભાસં દૃશ્યત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તત્ ચિત્તં સ્વાભાસં સ્વપ્રકાશં ન
ભવતિ પુરુષવેદ્યં ભવતીતિ યાવત્ । હેતુમાદ :—દૃશ્યત્વાત્ પુરુષ-
વેદ્યત્વાત્ । યત્ કિલ દૃશ્યં તત્ દ્રષ્ટૃવેદ્યં યથા ઘટાદિઃ । વેદ્યં ચ
ચિત્તં તસ્માન્ન તત્ સ્વાભાસં પુરુષવેદ્યમેવેત્યર્થઃ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—તે (ચિત્ત) સ્વપ્રકાશ નથી, દૃશ્યપણાથી. ૧૯

વિવેચન:—જેમ અન્ય શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અને શબ્દાદિ વિષયો
દૃશ્ય હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ નથી તેમ ચિત્ત પણ દૃશ્ય હોવાથી સ્વયં-
પ્રકાશ નથી, કિંતુ સાક્ષિભાસ્ય છે. જે વસ્તુ દૃશ્ય હોય છે તે સ્વ-
પ્રકાશ હોતી નથી, પણ તેનો પ્રકાશક તેનાથી ભિન્નજ હોય છે. અહીં
ચિત્ત દૃશ્ય છે તેથી તેનો પ્રકાશક તેનાથી ભિન્ન પુરુષ સ્વીકારવોજ
જોઈએ. અગ્નિનું જે ઉદાહરણ આપ્યું તે પણ અગ્નિ સ્વપ્રકાશ ન
હોવાથી અસંગત છે. ઘટાદિ જેમ પ્રકાશના સંબંધવડે પ્રકાશિત થાય
છે તેમ અગ્નિ અન્ય અગ્નિવડે પ્રકાશિત થતો નથી, પણ વિગ્નાનવડે

તે પ્રકાશિત થાય છે તેથી તે પરપ્રકાશ્યજ છે, સ્વપ્રકાશ નથી. ધટાદિની પેઠે સ્વરૂપના પ્રકાશમાટે તેને બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા નથી તેથી પ્રકાશાંતરના અપેક્ષારહિતપણાવડે તે પ્રકાશક કહેવાય છે, છતાં તે વિજ્ઞાનવડે વેદ થવાથી તેમાં વાસ્તવિક સ્વપ્રકાશપણું નથી, કેમકે જે અવેદ્ય હોઇને અપરોક્ષવ્યવહારને યોગ્ય હોય તે સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે. “દેવદત્ત ગામભણી ગમન કરે છે” એ વાક્યમાં જેમ ગમનક્રિયાનું કર્મભૂત જે ગંતવ્ય ગ્રામ છે તે ભિન્ન છે, અને ગમનક્રિયાનો કર્તા જે ગંતા દેવદત્ત છે તે ભિન્ન છે તેમ “ સમગ્ર જગત્તે સૂર્ય પ્રકાશે છે ” એ વાક્યમાં પણ પ્રકાશક્રિયાનું કર્મભૂત જે પ્રકાશ્ય જગત્તુ છે તે ભિન્ન છે, અને પ્રકાશક્રિયાનો પ્રકાશક જે સૂર્ય છે તે ભિન્ન છે. વળી અગ્નિ અને વિજ્ઞાન પણ પોતાના પ્રકાશ્ય પદાર્થોથી ભિન્ન છે તેથી એકજ વસ્તુને પ્રકાશ્ય અને પ્રકાશક માનીને સ્વપ્રકાશ માનવી અયુક્ત છે. જેમ પોતાના સ્કંધપર આરોહણ કરીને ભ્રમણ કરવાનું કુશલમાં કુશલ નટથી પણ બની શકે નહિ તેમ એકજ પદાર્થમાં કર્મત્વ અને કર્તૃત્વરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મ પણ મંભવી શકે નહિ. જોકે વેદાંતી પણ જ્ઞાનરૂપ પરમાત્માને સ્વપ્રકાશ માને છે, તથાપિ તે પોતાને પોતે પ્રકાશે છે એમ માનતા નથી, કિંતુ કોઇ પ્રકારના જ્ઞાનની વિષયતાને નહિ પ્રાપ્ત થઇને અપરોક્ષપણે બાન થવારૂપ સ્વપ્રકાશપણાને માને છે તેથી તેમના મતમાં એકજ પદાર્થમાં કર્મત્વ તથા કર્તૃત્વરૂપ વિરુદ્ધધર્મનો પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી જેમ “ સ્વાત્મપ્રતિષ્ઠમાકાશમ્ ॥ ” એ શબ્દોનો અર્થ “ આકાશ અન્યનો આગ્રિત નથી ” એવો માનવામાં આવે છે તેમ જો “ સ્વામાસં ચિત્તમ્ ॥ ” એ શબ્દોનો અર્થ પણ “ ચિત્ત અન્યવડે વિષય કરાતું નથી ” એવો માનવામાં આવે તો પ્રાણીઓની જે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે તેના મતમાં અ-

સંગત થશે, કેમકે પુરુષ “મારું ચિત્ત કોઇયુક્ત છે,” “મારું ચિત્ત ભય-
યુક્ત છે,” “મારું ચિત્ત અમુક વિષયમાં રાગવાળું છે” એમ પોતાના
ચિત્તનો વ્યાપાર ન્યૂનાધિક જાણીને પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ પોતાના
ચિત્તનો વ્યાપાર જાણ્યા વિના પ્રાયશઃ પ્રવૃત્ત થતો નથી તેથી “વૃત્તિ-
વિશિષ્ટ જે ચિત્ત છે તે ચેતનપુરુષપદે ગ્રાહ્ય છે” આ સાંખ્ય, યોગ
અને વેદાંતનો મતજ સંગત છે. ૧૯

હવે “ચિત્ત વિષયોને પણ પ્રકાશે છે, તથા પોતાને પણ
પ્રકાશે છે” એમ જે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીનું માનવું છે તે તેના પોતાના
મતથી પણ વિરુદ્ધ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ ૨૦ ॥

પદબોધિની ટીકા:—एकस्मिन्नेव क्षणे उभयोश्चित्त-
चैत्ययोरवधारणं न संभवतीत्यर्थः ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—વળી એક સમયમાં બંનેનું અગ્રહણ [છે.] ૨૦

વિવેચન:—“ મેં ઘડાને જોયો હતો” એવું જે સ્મરણ થાય
છે તે પૂર્વકાલના અનુભવને લીધે થાય છે, કેમકે પૂર્વના અનુભવવિના
સ્મૃતિ થવી સંભવતી નથી તેથી અનુભવકાલે ચિત્ત તથા ઘટ
એકજ ક્ષણમાં વિદ્યમાન હતાં એમ જણાય છે. વળી “ હું ઘડાને
જોઉં છું ” એ અનુભવમાં પણ ચિત્ત તથા ઘડાની સ્થિતિ એક ક્ષણમાં
છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી યોગાચારના મતમાં
ચિત્તને ક્ષણિક માનેહું છે તેથી તેના મતપ્રમાણે એકજ ક્ષણમાં વિષય-
રૂપ ચૈત્યનું તથા પોતાનું એટલે ચિત્તનું જ્ઞાન થવાનો અસંભવ છે.
તેના મતમાં જે વસ્તુની હિત્પતિ છે તેજ ક્રિયા તથા કારક છે,

ઉત્પત્તિથી ભિન્ન ક્રિયા તથા કર્તાદિ કારક નથી એમ તેમના નીચેના વચનથી જણાય છે:—

“ભૂતિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ કારકં સૈવ ચોચ્યતે ॥”

હાવાર્થ:—વસ્તુઓની જે ઉત્પત્તિ છે તેજ ક્રિયા તથા તેજ કારક કહેવાય છે.

જેમ અન્ય મતોમાં “ પ્રથમ ક્ષણમાં પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે, બીજા ક્ષણમાં તે પદાર્થ ક્રિયાવાળો થાય છે, અને ત્રીજા ક્ષણમાં કોઈ કાર્યના કરવાથી કર્તારૂપ કારક થાય છે ” એવો નિયમ છે તેવો નિયમ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીના મતમાં નથી, કિંતુ જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ છે તેજ તેના મતમાં ક્રિયા છે, અને તેજ કારક છે, કેમકે દ્વિતીય ક્ષણમાં વસ્તુને નાશ થવાથી ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણમાં એ ત્રણેનું હોવું તેમના મતથી વિરુદ્ધ છે. જે વ્યાપારથી ચિત્ત ઘડાને વિષય કરે તે વ્યાપારથીજ પોતાના સ્વરૂપને વિષય કરે તે સંભવી શકતું નથી, કેમકે એક પ્રકારના વ્યાપારથી ભિન્ન પ્રકારના કાર્યનું ઉપજવું સંભવિત નથી તેથી એક અન્ય વ્યાપાર તેમને માનવો પડશે, પણ તે તેમના મતમાં સંભવી શકતો નથી, કેમકે ઉત્પત્તિથી ભિન્ન અન્ય વ્યાપારનું થવું તેમના મતથી વિરુદ્ધ છે. એવી રીતે એક ક્ષણમાં ચિત્ત તથા ચૈત્ય એ બંનેના અહજનો તેમને મતે અસંભવ છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કૃતસ્થનિત્ય સાક્ષિપુરુષથી પોતાના પ્રતિબિંબદ્વારા ચિત્ત અને ચૈત્ય એ બંનેનો અનુભવ કરાય છે. ૨૦

કદાચ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી એમ કહે કે “ જોકે દ્વિતીય ક્ષણમાં વિનાશસ્વભાવવાળું હોવાથી ચિત્ત પોતે પોતાને અહજ કરી શકતું નથી તોપણ નાશ પામેલા ચિત્તથી અન્યવહિત ઉત્તર ક્ષણમાં નવા

ઉપજેલા અન્ય દ્વિતીય ચિત્તવડે તે ગ્રાહ્ય માનવામાં આવશે તેથી અમારે મતે ચિત્ત અગ્રાહ્ય નહિ, કિંતુ ગ્રાહ્યજ છે, ” તેા તેમાં દોષ દેખાડવા નીચેના અનુની પ્રવૃત્તિ થાય છે:—

ચિત્તાન્તરદૃશ્યે બુદ્ધિબુદ્ધેરતિપ્રસક્તઃ સ્મૃતિ-

સક્કરશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

પદબોધિની ટીકા:—બુદ્ધિર્યદિ બુદ્ધચન્તરેણ વેચ્યતે તદા સાડપિ બુદ્ધિઃ સ્વયમ્બુદ્ધા બુદ્ધચન્તરં પ્રકાશયિતુમસમર્થેતિ તસ્યા અપિ ગ્રાહકં બુદ્ધચન્તરં કલ્પનીયં તસ્યા અપ્યન્યત્ હત્યનવસ્થાનાત્ પુરુષાયુષેનાપ્યર્થપ્રતીતિર્ન સ્યાત્ । ન હિ પ્રતીત્યપ્રતીતાયામર્થઃ પ્રતીતો ભવાતિ । અપિ ચ સ્મૃતિસક્કરો ભવતિ । તથાહિ :—રૂપે રસે વા સમુત્પન્નાયાં બુદ્ધૌ તદ્ગ્રાહિકાનામનન્તાનાં બુદ્ધીનાં સમુત્પત્તેઃ બુદ્ધિજનિતૈઃ સંસ્કારૈર્યદા યુગપત્ બહ્વયઃ સ્મૃતયઃ ક્રિયન્તે તદાઽર્થબુદ્ધેરપર્યવસાનાત્ બુદ્ધિસ્મૃતીનાં યુગપદુત્પત્તેઃ કસ્મિન્નર્થે સ્મૃતિરિયમુત્પન્નેતિ જ્ઞાતુમશક્યત્વાત્ સ્મૃતીનાં સક્કરાત્ इयं રૂપસ્મૃતિરિયં ચ રસસ્મૃતિરિતિ ન ભેદેન જ્ઞાયેત્ત ઇતિ દિક્ ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અન્ય ચિત્તવડે દૃશ્યમાં ચિત્તચિત્તની (ચિત્તને વિષય કરનારા ચિત્તની) અનવસ્થા તથા સ્મૃતિના સંકર [થાય છે.] ૨૧

વિવેચન:—ઘટાદિને વિષય કરનારું ચિત્ત જો કોઇ અન્ય ચિત્તવડે
 ગ્રાહ્ય માનવામાં આવે તો તે અન્ય ચિત્તને પછી કોનાવડે ગ્રાહ્ય
 માનવું ? જો તેને સ્વગ્રાહ્ય માનવામાં આવે તો એકમાં કર્તૃત્વકર્મત્વરૂપ
 વિરુદ્ધભાવના અસંભવરૂપ પૂર્વોક્ત દોષ એમનો એમ રહે છે, અને તેને
 જો કોઇ અન્ય ચિત્તવડે ગ્રાહ્ય માનવામાં આવે તો તે ચિત્ત અન્ય
 ચિત્તવડે, વળી તે અન્ય ચિત્ત અન્ય ચિત્તવડે, એમ ગ્રાહ્યગ્રાહક
 ચિત્તની ધરાણી અનવસ્થાદોષ આવશે. એ, ત્રણ, ચાર કિંવા
 પાંચ ચિત્તજ ગ્રાહ્ય થાય છે એમ માનવાથી અનવસ્થાદોષ નહિ
 થાય એમ ખણુ કહી શકાય નહિ, કેમકે ગ્રાહક ચિત્તનો નિશ્ચય નહિ
 થવાથી ગ્રાહ્ય ચિત્તનો ખણુ નિશ્ચય થઇ શકતો નથી તેથી ચિત્તથી
 ભિન્ન ચિત્તનો ગાતા આત્મા (પુરુષ) તેમને અવશ્ય અંગીકાર કરવો
 જોઇએ. વળી એક ચિત્તને અન્ય ચિત્તવડે ગ્રાહ્ય માનવાથી વિષયના
 અનુભવકાલમાં તેમને પ્રથમ ઘટગાન, પુનઃ ઘટના ગાનનું ગાન, ને પુનઃ
 ઘટના ગાનના ગાનનું ગાન ઇત્યાદિક અનંત ગાનની ધારા માનવી પડશે,
 ને તેમ થવાથી તે વિષયના સ્મૃતિકાલમાં પણ તે અનંત ગાનોની એક
 કાલમાં સ્મૃતિ માનવી પડશે, કેમકે જેવો અનુભવ થયો હોય તેવી
 સ્મૃતિ થવી જોઇએ એમ સર્વ મતવાળાને સંમત છે, તેથી ધડાને મેં
 જાણ્યો હતો, એવી રીતની માત્ર એક આકારવાળી સ્મૃતિ થવી યોગ્ય
 હતી તે તેમને મતે નહિ થાય, કિંતુ ધડાને મેં જાણ્યો હતો, ધડા-
 ના ગાનને મેં જાણ્યું હતું, ધડાના ગાનના ગાનને મેં જાણ્યું હતું,
 તથા તેના ગાનને પણ મેં જાણ્યું હતું, એવી રીતે અનંત આકારવાળી
 સ્મૃતિઓનો સંકર થઇ જશે, જે સર્વના અનુભવથી વિરુદ્ધ છે.
 સ્મૃતિકાલે માત્ર અર્થનીજ સ્મૃતિ થાય છે, પણ તેની સાથે અસંખ્ય-
 ગાનની સ્મૃતિ થતી નથી એ સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે. સર્વના અનુ-

બવથી વિરુદ્ધ દહેનાર, તથા ચિત્તથી જિન સર્વના અનુભવવડે સિદ્ધ
બુદ્ધિના સાક્ષિભૂત પુરુષનો સ્વીકાર નહિ કરનાર જે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી
છે તે બ્રાંત છે તેથી તેનો કોઈ પણ સિદ્ધાંત સ્થિર નથી. ક્ષણિક-
વિજ્ઞાનવાદી ક્ષણિકવિજ્ઞાનરૂપ ચિત્તને આત્મા માનીને પુનઃ જે સાંસારિક
મલિન પંચરસકંધોનો^૧ ત્યાગ કરી મુક્ત થઈને શુદ્ધ પંચરસકંધોનો અનુભવ
કરે છે તે આત્મા છે એમ માને છે તે પણ પોતાના ક્ષણિકવાદથી
બચ^૨ પામીને સ્વસિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ માને છે, કેમકે કોષ સ્થાયી પદાર્થ-
વિના મલિન પંચરસકંધોનો ત્યાગ તથા શુદ્ધ પંચરસકંધોનું ગ્રહણ થતીને
અસંભવ છે. એ પ્રમાણે બંધમોક્ષના એક અધિકરણપણાના અભાવ-
રૂપ^૩ દોષ તેના મતમાં સુસ્થિર થાય છે.

૧ વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, રૂપ ને સંસ્કાર એ પાંચ રસકંધોનાં ભક્ષ-
ક છે. હું હું એવા આકારવાળો જે આલયવિજ્ઞાનનો પ્રવાહ છે તે વિજ્ઞાન-
રસકંધ છે; સુષ્માદિકનો અણુભવ વેદનારસકંધ છે; હું ગૌર છું, હું બાહ્ય છું
ઇત્યાદિ આકારવાળું જે સવિકલ્પજ્ઞાન છે તે સંજ્ઞારસકંધ છે; વિષયોસહિત
ઇન્દ્રિયો રૂપરસકંધ છે; અને રાગ, દ્વેષ, ધર્મ ને અધર્મ આ સંસ્કારરસકંધ
છે. એ બૌદ્ધલોકોના સંકેત છે. તેમાં નીલપીતાદિ અનેક પ્રકારના મલિન-
રસકંધોનો ત્યાગ કરીને વિશુદ્ધવિજ્ઞાનાકાર પ્રવાહ થવો એ તેના મતમાં
મુક્તિ છે.

૨ પ્રથમ આત્માને ક્ષણિક માન્યો, પુનઃ મોક્ષકાલમાં વિશુદ્ધપ્રવાહ-
વાળો સ્થિર માન્યો એ તેના મતમાં બચ છે, જે મોક્ષકાલમાં પણ
આત્માને ક્ષણિક માને તો તે ઉત્પત્તિનાશવાળો થવાથી અનિન્ય કરશે, ને
તેથી મોક્ષનાં સાધનોનો ઉપદેશ નિરર્થક થશે.

૩ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીના મતમાં નીલપીતાદિ મલિનવિજ્ઞાનપ્રવાહવાળું
ચિત્ત બદ્ધ છે, ને તેની પછી અન્ય ક્ષણમાં નૂતન ઉપજેલું વિશુદ્ધવિજ્ઞાન-
પ્રવાહવાળું ચિત્ત મુક્ત છે. એવી રીતે બંધમોક્ષનો એક આશ્રય ન
હોવાથી બંનેનું બિન્ન બિન્ન અધિકરણપણું બચ્ચું.

શૂન્યવાદી શૂન્યનેજ પરમતત્ત્વ માનીને પુનઃ સંકલ્પના સંબંધના મહાનિર્વેદનામના વૈરાગ્યમાટે તથા પુનર્જન્મના અભાવરૂપ પ્રશાંતિ-માટે જીવન્મુક્ત ઝુરુની સમીપ જઈને બ્રહ્મચર્યના અભ્યાસદ્વારા તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ એમ માને છે તે પણ ન્યાયવિરુદ્ધ છે, કેમકે જ્યારે તેના મતમાં કંઈ છેજ નહિ તો પછી ભોક્તા, મોક્ષ તથા બ્રહ્મચર્ય આદિ સાધનોની સત્તાનો સ્વીકાર કરવો એ અયુક્ત છે. એવી રીતે પુરુષની સત્તા નહિ સ્વીકારનારા ક્ષણિકવિગ્ન-વાદીઓનો તથા શૂન્યવાદીઓનો મત અયુક્ત છે, અને ચિત્તના સ્વામી, દ્રષ્ટા અને ભોક્તારૂપ સ્થિર પુરુષને માનનારા સાંખ્યોનો તથા થેાગીઓનો મત ન્યાયયુક્ત છે.

“ચિત્તાન્તરદૃશ્યે” એવા પાઠને સ્થાને કોઈ દીકાકારે “ચિત્તાન્તરબ્રાહ્મ” એવો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. તેનો અર્થ પૂર્વે કરેલા અર્થપ્રમાણે જાણવો. “ચિત્તાન્તરદૃશ્યત્વે” એવું પાઠાંતર પણ જોવામાં આવે છે, તેનો અર્થ અન્યચિત્તવડે દૃશ્યપણામાં એકો થાય છે. ૨૧

“જે ચિત્ત સ્વપ્રકાશ પણ નથી, અને તે કોઈ અન્ય ચિત્તવડે ગ્રાહ્ય પણ થઈ શકતું નથી, કિંતુ તે આત્માવડેજ ગ્રાહ્ય થાય છે એમ તમે માનો છો તો અસંગ અને નિર્વિકાર આત્મા પણ ચિત્તનો દ્રષ્ટા અને ભોક્તા કેમ સંભવી શકે ? ચિત્ત જેમ વિષયની સાથે સંબંધ પામીને વિષયને પ્રકાશે છે તેમ અસંગ અને નિર્વિકાર સ્વભાવવાળો આત્મા ચિત્તની સાથે સંબંધ પામીને તેને પ્રકાશી શકશે નહિ, તે તેથી ચિત્તનું જ્ઞાન નહિ થવાનો પ્રસંગ આવતો,” એવા ક્ષણિકવિગ્ન-વાદીના આક્ષેપનો પરિહાર ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે.

ચિત્તેરપ્રતિસંક્રમાયાસ્તદાકારાપતૌ સ્વબુદ્ધિસંવેદનમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદબોધિની ટીકા:—નાસ્તિ પ્રતિસંક્રમોઽન્યત્રગમનં
યસ્યાઃ સા તથોક્તા અનેનાસંક્રીર્ણાં શતિ યાવત્ । ચિદ્રૂપત્વાત્
ચિત્તિઃ પુરુષઃ તસ્યાસ્તદાકારાપતૌ સતિ સૂર્યસ્ય જલે પ્રતિ-
બિમ્બવત્ ચિત્તે પ્રતિબિમ્બે સતીત્યર્થઃ, સ્વસ્ય સંવેદનં ભોગ્યા-
યા બુદ્ધેઃ સંવેદનં સાક્ષાત્કારાભ્યં ભવતીતિ શેષઃ । ચિચ્છાયા-
ગ્રાહ્યત્વસમ્બન્ધેન ચિદુપરક્તં ચિત્તં ચિદ્વેદ્યમિતિ ફલિતાર્થઃ ।
અપ્રતિસંક્રમાયાશ્રિતેઃ સાન્નિધ્યાત્ તસ્યાશ્રિતેરાકારશ્ચાયા
યત્ર તદ્વાચાપતૌ સત્યાં સ્વભોગ્યબુદ્ધિસંવેદનમિતિ યોજના ॥૨૨

સૂત્રાર્થઃ—[ઇદ્રિયોની પેઠે] પ્રચારથી રહિત ચેતનની
તેના (સ્વપ્રતિબિંબિત ચિત્તના) આકારની પ્રાપ્તિમાં
[તેને] પોતાની બુદ્ધિનું જ્ઞાન [થાય છે.] ૨૨

વિવેચન:—તેન તથા શ્રોત જેમ પોતપોતાની વૃત્તિવડે પોત-
પોતાના વિષયની સમીપ જઈ તેને આકારે પરિણામ પામે છે, તે અંતઃ-
કરણ જેમ પોતાની વૃત્તિવડે ઇદ્રિયોદ્વારા તે તે ઇદ્રિયોના વિષયને
આકારે તથા અંતરમાં સુખાદિને આકારે પરિણામ પામે છે તેમ
પુરુષ ચિત્તને આકારે પરિણામ પામતો નથી તેથી વસ્તુતાએ તે
ચિત્તને દ્રશ્ય નથી. અસંગ તથા નિર્વિકાર પુરુષ કેમ પણ વિષયસાથે

સંબંધવાળો થતો નથી, તથાપિ વિષયાકાર થયેલી પરિણામી બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થઇ તેને આકારે પ્રતીત થવાથી તે તે બુદ્ધિની વૃત્તિને અનુસરનારો જણાય છે. એવી રીતે ચૈતન્યના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિવૃત્તિને અનુસરનારો પ્રતીત થવાથીજ બુદ્ધિવૃત્તિથી અભિજ્ઞ થયેલાજ્ઞેષો તે પુરુષ જ્ઞાનવૃત્તિવાળો કહેવાય છે, વસ્તુતાએ તો તે જ્ઞાતા નથી. અથવા ચેતનના પ્રતિબિંબને આધાર હોવાથી ચિત્તને જ ચેતનાકાર થાય છે તે તદાકારાપત્તિ છે. તે તદાકારાપત્તિ થવાથી ચિત્તમાં જ દર્શનકર્તૃત્વ છે તેને લીધેજ ચેતનને દ્રષ્ટા કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવમાં તે દ્રષ્ટા નથી, અર્થાત્ ઔપાધિકભેદને લઇને વિષયાકાર ચિત્ત દૃશ્ય છે, અને ચેતનના પ્રતિબિંબવાળું ચિત્ત દ્રષ્ટા છે. જેમ નિર્મલ જલમાં પડેલું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પોતાની કિયાગિનાજ કેવલ પ્રતિબિંબના આધાર જલના ચંચલ થવાથી ચંચલ પ્રતીત થાય છે તેમ ચિત્તમાં પડેલું ચેતનનું પ્રતિબિંબ પણ પોતાના વ્યાપારવિના પ્રતિબિંબના આધાર ચિત્તના આકારજેવું પ્રતીત થાય છે. એવી રીતે ચેતનના પ્રતિબિંબવાળું ચિત્તજ ચિદાકાર થયું છતું પોતાને દૃશ્ય અને ચેતનને દ્રષ્ટા કરી દે છે તેથી વાસ્તવિકરીતે પુરુષને દ્રષ્ટા કહી શકાય નહિ એ સિદ્ધ થયું. ચિત્ત અને ચેતનની અભિજ્ઞપથી પ્રતીતિ થવાથીજ નીચેના શાસ્ત્રવાક્યમાં ચેતનને બુદ્ધિવૃત્તિથી અભિજ્ઞ કહેલું છે:-

“ ન પાતાલં ન ચ વિશરં ગિરીર્ણા,
 નૈવાન્ધકારં કુક્ષયો નોદઘીનામ્ ।
 ગુહા યસ્યાં નિહિતં બ્રહ્મ શાશ્વતં,
 બુદ્ધિવૃત્તિમવિશિષ્ટાં કલયો વેદ્યન્તે ॥ ”

ભાવાર્થ:-શ્રુતિઓમાં નિત્ય બ્રહ્મ જે ગુહામાં સ્થિત કહેલું

છે તે ગુહા કાંત્ર પાતાલ, વા પર્વતનું વિવર, વા અંધકાર, વા સમુદ્રનું ઉદર નથી, કિંતુ પ્રતિબિંબિત ચેતનથી અભિન્નજેવી જે બુદ્ધિવૃત્તિ છે તેજ ગુહા જાણવી, કેમકે સર્વગમુનિઓ તેનેજ બ્રહ્મગુહા કહે છે.

દૃક્ષાદિનું જેમ જલાદિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ પુરુષનું ચિત્તમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી, પણ પુરુષના ચેતનસ્વભાવની ચિત્તમાં પ્રતીતિ થાય છે તે પુરુષનું ચિત્તમાં પ્રતિબિંબ જાણવું. એવા પ્રતિબિંબથીજ જડ ચિત્ત ચેતનના જેવું પ્રતીત થાય છે. ૨૨

ચિત્તજ ચેતનથી અભિન્નજેવું થઇને વિષય અને વિષયીનું ઉપ-સ્થાપક છે એમ માનવું ઉચિત છે, કેમકે લોકોમાં એવો અનુભવ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એ આશયથી ભગવાન સૂત્રકાર ચિત્તને નીચેના સૂત્રવડે સર્વાર્થે એટલે સર્વ પદાર્થને વિષય કરનાર કહે છે:—

દ્રષ્ટૃદૃશ્યોપરક્તં ચિત્તં સર્વાર્થમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદબોધિની ટીકા:—દ્રષ્ટૃપરક્તં દૃશ્યોપરક્તં ચેતિ સમ્બન્ધઃ । દ્રષ્ટા પુરુષચેતનઃ તેનોપરક્તં તત્સન્નિધાને તદ્રૂપતામિવ પ્રાપ્તં દૃશ્યોપરક્તં યુદ્ધીતવિષયાકારપરિણામં યદા ભવતિ ચિત્તં તદા તત્ સર્વાર્થગ્રહણક્ષમં ભવતિ । સર્વં ચેતનાચેતનં અર્થો વિષયો यस્ય તત્ સર્વાર્થમિતિ વિગ્રહઃ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—પુરુષ તથા વિષયથી સંબંધવાળું ચિત્ત સર્વાર્થ [છે.] ૨૩

વિવેચન:—જેમ શબ્દાદિ અચેતન વિષયો ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત

થાય છે તેમ ચેતનરૂપ પુરુષ પણ ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તેથી ચિત્ત બંનેસાથે સંબંધવાળું છે. એમ હોવાથીજ લોકમાં “ હું ધકાના જ્ઞાનવાળો છું ” ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષરૂપ જ્ઞાન વિષય અને વિષયીને પ્રતીત કરાવનારાં થાય છે, કેવલ દૃશ્ય અર્થનેજ પ્રતીત કરાવનાર થતાં નથી. જેમ એકજ સ્વચ્છ સ્ફટિકમણિ પોતાના બંને ભાગમાં સ્થિત રક્તપુષ્પ અને નીલપુષ્પના પ્રતિબિંબથી અને પોતાના શુદ્ધ રૂપથી એમ ત્રણ રૂપવાળો પ્રતીત થાય છે તેમ એકજ ચિત્ત વિષયના અને વિષયીના (આત્માના) પ્રતિબિંબથી અને પોતાના રૂપથી ગ્રહીતાગ્રહણ-ગ્રાહ્યસ્વરૂપ થયું હતું ત્રણ રૂપવાળું થાય છે, અર્થાત્ ચિત્ત આત્માના પ્રતિબિંબથી ગ્રાહકાકાર, પોતાના રૂપથી ગ્રહણાકાર અને વિષયના પ્રતિબિંબથી ગ્રાહ્યાકાર પ્રતીત થાય છે તેથીજ તે ચિત્ત સર્વાર્થ એટલે ચેતનઅચેતન સર્વને વિષય કરનારું કહેવાય છે. પૂર્વોક્તરીતે ચિત્ત સર્વાર્થ હોવાથી તે ચિત્તનું અને ચેતનનું સારૂપ્ય પ્રતીત થાય છે. એ સારૂપ્યની પ્રતીતિથીજ બ્રાતિ પામેલા ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓએ ચિત્તને આત્મા માનેલ છે, અને તેમણે જે ચિત્તથી બિન્ન બાહ્યપ્રપંચનો અભાવ કહ્યો છે તે પણ આ અવિવેકમૂલક ભ્રમથી છે તેથી પૂર્વોક્ત યુક્તિઓપડે ચિત્તથી બિન્ન આત્માનો તેમને ઉપદેશ કરી પુનઃ આત્માના સાક્ષાત્કારમાટે અર્ધાંગયોગદ્વારા સમાધિમાં તેમની વિશ્વાસ-પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવીને તેમને બોધ કરવો ઉચિત છે કે સમાધિકાલમાં જે સવિકલ્પપ્રજ્ઞા થાય છે તે પ્રજ્ઞામાં અર્થ બિન્ન છે, અને જેમાં વિષયનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે પ્રજ્ઞા બિન્ન છે, તથા પ્રતિબિંબિત પદાર્થ-યુક્ત પ્રજ્ઞાને અવધારણુ કરનાર જે પુરુષ છે તે બિન્ન છે, સર્વ ચિત્ત-માત્રજ નથી, કેમકે જો બાહ્યપદાર્થને ચિત્તમાત્રજ માનવામાં આવે તો ચિત્ત ચેતે પોતાનેજ ગ્રહણુ કરે એ એમ માનવું પડશે,

પણ તેમ માનવું સમીચીન નથી, કારણકે અહીંતા, અહણુ ને ગ્રાહ્ય આ ત્રણુ ભિન્ન ભિન્ન માનવામાં આવે છે, અભિન્ન માનવામાં આવતાં નથી. સાંખ્ય, યોગી અને વેદાંતી જેમણે વિવેકદ્વારા અહીંતા, અહણુ ને ગ્રાહ્ય એ ત્રણેને પરસ્પર વિભતીયરૂપથી પૃથક્ પૃથક્ માનેલ છે તેઓજ સમ્યગ્દર્શી છે, તથા તેમણેજ સ્વરૂપને જાણ્યું છે, અને અન્ય જે અવિવેકી છે તે સર્વ જ્ઞાંત છે.

ચિત્ત ભોગ્ય છે તેથી તેનાથી ભિન્ન અન્ય ભોક્તા અવશ્ય માનવો જોઈએ. તે ભોક્તા નિત્યોદિતા ચિત્તિશક્તિરૂપ છે. ચિત્તિશક્તિ એ પ્રકારની છે, નિત્યોદિતા, (નિત્ય ઉદય પામેલી,) અને અભિ-વ્યંગ્યા. (ચિત્તના સંનિધાનથી ચિત્તમાં પ્રતિબિંબરૂપે ઉદય પામેલી.) તેમાં કૃતસ્થ પુરુષ નિત્યોદિતા ચિત્તિશક્તિ છે, અને ચિત્તસત્ત્વમાં પ્રતિબિંબ-રૂપ ચિત્તિશક્તિ તે અભિવ્યંગ્યા છે. તે અભિવ્યંગ્યા ચિત્તિશક્તિ જે સુખાદિના સાંપ્ત્યને પામેલી હોય છે તે ભોગ કહેવાય છે. આ ભોગ દ્વિવિધ છે, ચિદવસાનતારૂપ-સ્વાર્થચિન્માત્રપ્રતિબિંબરૂપ, અને શબ્દાદિ-પરિણામરૂપ. તેમાં પહેલો પરભોગ કહેવાય છે, અને ચૈતન્યના પ્રતિ-બિંબથી યુક્ત બુદ્ધિના સુખાદિપરિણામરૂપ બીજો અપરભોગ કહે-વાય છે. પુરુષથી બુદ્ધિની ભિન્નતારૂપ વિવેકનેા સાક્ષાત્કાર કરવાથી જ્યારે બીજાસહિત અવિદ્યાદિ કલેશો નાશ પામે છે, અને વાયુવિનાના સ્થાનમાં રાખેલા દીપકની પેઠે ચિત્ત નિશ્ચલ થાય છે ત્યારેજ દસ્ય ચિત્તાદિકથી સાક્ષિપુરુષ અન્ય છે એમ પુરુષની સત્તાનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ૨૩

ચિત્તથી અતિરિક્ત આત્મા માનવામાં પૂર્વોક્ત હેતુઓથી ભિન્ન નવા હેતુને બગવાન સૂત્રકર નીચેના સૂત્રથી કહે છે:—

તદસદ્ગુર્યેવાસનાભિશ્ચિત્રમપિ પરાર્થ સંહત્યકારિત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તત્ ચિત્તં સદ્ગુર્યાતુમશક્યાભિ-
ર્વાસનાભિશ્ચિત્રં નાનારૂપમપિ પરસ્ય સ્વામિનો ભોક્તુર્ભોગા-
પવર્ગો સાધયતીતિ પરાર્થમ્ । ચિત્તં ભોગ્યમેવ ન તુ ભોક્તા इति
યાવત્ । हेतुमाह :—संहत्यकारित्वात् । संहत्य देहेन्द्रियादिभि-
र्मिलित्वा भोगादिकार्यकारित्वात् । यत्किञ्च मिलित्वा कार्य-
कारि तत्परार्थं यथा गृहादि । न हि स्तंभादिभिः संहत्य गृहं
स्ववसतिं करोति किन्तु परस्मै देवदत्तायेति । एवं गुणा अपि
बुद्ध्यादिकं परार्थं कुर्वन्तीत्येवमनुसन्धातव्यम् ॥ २४ ॥

સૂત્રાર્થ:—તે (ચિત્ત) અસંખ્ય વાસનાઓવડે
વિચિત્ર [છતાં] પણ પરને (પુરુષને) માટે [છે, દેહ તથા
ઇન્દ્રિયાદિથી] મળીને [કાર્ય] કરનારપણાથી. ૨૪

વિવેચન:—જોકે ક્લેશ, કર્મ અને વિપાકની અનેક વાસનાઓ-
વડે નાનાડપવાળું હોવાથી ચિત્તનેજ ભોક્તા માનવું હયિત છે, કેમકે
જે વાસનાઓનો આશ્રય હોય છે તેજ ભોગનો આશ્રય હોવાથી
ભોક્તા સંભવી શકે છે, અન્ય ભોક્તા સંભવી શકતો નથી, તોપણ તે
ચિત્ત સ્વાર્થ નથી, કિંતુ પુરુષના ભોગમેક્ષમાટે છે. જે જે જક પદાર્થ
અન્યની સાથે મળીને કાંઈ કાર્યને સંપાદન કરે છે તે ભોક્તા

પરાર્થજ-ખીજને માટેજ-માનવામાં આવે છે, સ્વાર્થ-પોતાના પ્રયોજન-માટે-માનવામાં આવતો નથી. જેમ શય્યા, આસન ને ગૃહાદિ જડ પદાર્થો અન્યસાથે મળીને પુરુષના ભોગનાં સાધન હોવાથી પુરુષને માટે ગણાય છે તેમ ચિત્ત પણ ક્લેશ, કર્મ, વાસના તથા વિષયઈદ્રિયાદિયાં મળીને પુરુષનું પ્રયોજન સંપાદન કરવાથી પુરુષને માટેજ છે, પોતાને માટે નથી, તાત્પર્ય કે સુખાકાર જે ચિત્ત છે તે ચિત્તના ભોગમાટે નથી, અને તત્ત્વજ્ઞાનાકાર જે ચિત્ત છે તે ચિત્તના અપવર્ગમાટે નથી, કિંતુ એ બંને પ્રકારનું ચિત્ત પરાર્થજ છે, અને આ ભોગ તથા અપવર્ગરૂપ અર્થથી જે અર્થવાળો છે તેજ અસંહત કેવલ પુરુષ છે. જે જે એકત્ર થઇને કામ કરે છે તે પરને માટે હોય છે આ યુક્તિથી સધળા સામાન્ય પદાર્થોને પર નહિ માનવા, કેમકે જો કોઇ પણ સામાન્ય પદાર્થને પર માનવામાં આવે તો તે પણ એકત્ર મળીને કાર્ય કરનાર હોવાથી પરાર્થજ કહેવાશે તેથી જે એકત્ર થઇને કાર્ય કરનાર નથી એવા પુરુષનેજ પર માનવો જોઇએ, તથા તેના પ્રયોજનમાટે ચિત્ત છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ. જે પુરુષ છે તે કોઇનો શેષભૂત નથી, કેમકે ભોક્તાનો પણ ભોક્તા માનવાથી-તેને પરાર્થ સ્વીકારવાથી-અનવસ્થાદોષ આવે છે તેથી પુરુષથી પર કંઇ નથી, તે પરમ અવધિરૂપ છે એમ સ્વીકારવું હિચિત્ત છે. “ પુરુષાન્ન પરં કિચ્ચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥” (પુરુષથી પર કંઇ નથી, તે અવધિ છે, તે પરા ગતિ છે,) એ શ્રુતિ પણ પુરુષથી પર કંઇ નથી એમ કહે છે.

કેટલાક ટીકાકારો સૂત્રમાંના ચિત્રંપદને સ્થાને ચિત્તપદને સ્વીકાર કરે છે, પણ એ પાશ્ચાતંતર યોગ્ય જણાતું નથી, કારણકે સૂત્રમાંના સત્પદવડે ચિત્તના ગ્રહણનો લાભ થઇ શકે છે. ૨૪

એવી રીતે યુક્તિઓવડે ચિત્તથી બિન્ન આત્માના સ્વરૂપનું પ્રતિ-
પાદન કરીને હવે તે આત્માના ઉપદેશદ્વારા તેના સાક્ષાત્કાર કરવાની
યોગ્યતાવાળા જે અધિકારી છે તેનો અન્ય અધિકારી પુરુષોથી વિશેષ
કહે છે:—

વિશેષદર્શિન આત્મભાવભાવનાવિ-

નિવૃત્તિઃ ॥ ૨૫ ॥

પદબોધિની ટીકા:—ય एवं તयोर्बुद्धिपुरुषयोर्विशेषं
પડયતિ અહમસ્માદન્ય इत्येवं तस्य विज्ञातचित्तस्वरूपस्य चित्ते
યા આત્મભાવભાવના સા નિવર્તતે । अथवा बुद्ध्यादेरन्य-
શ્ચિન્માत्रः पुरुषोऽहमिति विशेषदर्शिन आत्मभावे आत्मतत्त्वे या
ભાવના જિજ્ઞાસા क्वाऽहं कस्य कुतो वा इत्यादिरूपा सा
નિવર્તતે इच्छायाः स्वविषयलाभनिवर्त्यत्वादिति भावः ॥ २५ ॥

સૂત્રાર્થ:—વિશેષદર્શીની (ચિત્તથી બિન્ન આત્માને
જાણનારા પુરુષની) આત્મભાવની ભાવનાની વિનિવૃત્તિ
[થાય છે.] ૨૫

વિવેચન:—પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં અનેક પુણ્યોના પરિપાકથી
અનેક મનુષ્યોમાંથી કોઈ એક શ્રેષ્ઠ પુરુષને વર્તમાનજન્મમાં આત્મ-
સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. પૂર્વજન્મમાં હું કોણ હતો ? મ્માં
હતો ? કેની રીતે સ્થિત હતો ? ને જ્ઞાતું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું સરીર,
ચિત્ત વા જીવ હશે ? આ સરીર જૂતોતું કાંઈ હશે ? આ જૂતોનો સમૂહ હશે ?

વા ભૂતોથી ભિન્ન હશે ? ભવિષ્યમાં અને કયા જન્મની પ્રાપ્તિ થશે ? કયે સ્થલે મારો જન્મ થશે ? અને ત્યાં મારી કેવી રીતે સ્થિતિ થશે ? એવી રીતના જે પોતાના સંબંધના વિચાર છે તે આત્મભાવની ભાવના કહેવાય છે. આ આત્મભાવની ભાવના જ્યાંસુધી વિવેકજ્ઞ ગાનનો ઉદય થતો નથી ત્યાંસુધીજ વિદ્યમાન રહે છે. કરુણાલુ આચાર્યના ઉપદેશદ્વારા જ્યારે સમાધિના અનુજ્ઞાનથી આ અધિકારીને અનેક પ્રકારની જે આ સર્વ ભાવનાઓ છે તે સર્વ ચિત્તનોજ વિચિત્ર પરિણામ છે, અને હું તો અવિદ્યાના સંબંધથી રહિત, અને ચિત્તના ધર્મોથી વિયુક્ત હોવાથી શુદ્ધ અને નિર્વિકાર છું એવું વિવેકજ્ઞાન ઉદય થાય છે ત્યારે તે યોગીની તે આત્મભાવભાવના સારી રીતે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. પોતાના વિષયની સિદ્ધિ થવાથી ઇચ્છાની નિવૃત્તિ થવી સ્વાભાવિક છે. અહીં ભગવાન સૂત્રકારે વિશેષદર્શીની (વિવેકીની) આત્મભાવભાવનાની નિવૃત્તિ કહી છે તેથી અર્થથી એમ યોધન કરેલ છે કે તેના ચિત્તમાં પહેલાં આત્મભાવભાવનાનો ઉદય હતો, કેમકે તે ભાવનાના ઉદયવિના અસત્ત્વી નિવૃત્તિ થવાનો અસંભવ છે. જે પુરુષના ચિત્તમાં આ ભાવના થાય છે તેજ આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશનો અધિકારી છે, અને તેજ યોગાભ્યાસદ્વારા વિવેકજ્ઞાનને સંપાદન કરી શકે છે, તથા વિવેકજ્ઞાનથી તેનીજ આ આત્મભાવભાવના નિવૃત્ત થાય છે, અને જેમને આ આત્મભાવભાવના નથી તેમને તો આત્મેપદેશનો અધિકાર નથી, તેમજ તેમને વિવેકજ્ઞાન પણ થતું નથી, અને તેમના આત્મભાવની ભાવનાની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી.

જેમ વર્ષાઋતુમાં તૃણોનાં અંકુરોનો પ્રાદુર્ભાવ જોઈને તે તૃણોનાં પ્રીત્તેની સત્તાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે તેમ જે પુરુષને

વૈરાગ્યમોધક વચનોથી યુક્ત સંજ્ઞા, યોગ તે વેદાંતરૂપ મોક્ષમાર્ગના શ્રવણથી રોમાંચ તથા હર્ષપુરસ્સર અશ્રુપાત થાય તે પુરુષને વિવેકચાનના બીજજ્યુત તથા અપવર્ગના સાધનરૂપ જે યમનિયમાદિક કર્મ છે તે પૂર્વજન્મમાં અનુષ્ઠિત છે, અને તેના ચિત્તમાં આત્મભાવભાવનાનો ઉદય પણ છે એમ અનુમાનથી જાણવું; અને જે પુરુષોની, પૂર્વજન્મમાં શુભકર્મોનું અનુક્રાન નહિ કરેલું હોવાથી, શરીર વા ચિત્તથી ભિન્ન આત્મા કેમ સંભવી શકે ? પરલોક કેમ સંભવી શકે ? નિરાકારનું ધ્યાન શી રીતે સંભવે ? ઇશ્વર હોય તો તે સર્વને કેમ દેખાતા નથી ? ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષરૂપ તર્કોમાંજ રુચિ હોય, અને તત્ત્વનિર્ણયરૂપ સિદ્ધાંતમાં જેમની અરુચિ હોય તે પુરુષોના ચિત્તમાં આત્મભાવભાવનાનો ઉદય નથી એમ અનુમાનથી જાણવું.

લોજવૃત્તિમાં તથા યોગચંદ્રિકામાં “ચિનિવૃત્તિઃ ॥” એ પદને સ્થાને “નિવૃત્તિઃ ॥” એવું પદ છે, અને પ્રકારના પાંડનો અર્થ એકજ છે. ૨૫

હવે નીચેના સૂત્રવડે વિવેકચાનના ઉદયકાલમાં તે વિવેકીના ચિત્તનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે તે દેખાડે છે:-

**તદા વિવેકનિમ્નં કૈવલ્યપ્રાગ્ભારં
ચિત્તમ્ ॥ ૨૬ ॥**

પદબોધિની ટીકા:-તદા તસ્મિન્ કાલે નિવૃત્તશ્રમસ્ય યોગિનશ્ચિત્તં વિવેકનિમ્નં દુર્ગુદ્યવોર્ધેદો વિવેકઃ સ एव નિમ્નઃ આલમ્બનભૂમિર્યસ્ય તત્ત્વાવિર્થં કૈવલ્યપ્રાગ્ભારં કૈવલ્ય-

મેવ પ્રાગ્ભારોડઽવધિર્યસ્ય તત્તથાવિધં ચ કૈવલ્યફલાવસાનં
ધર્મમેઘાશ્વધ્યાનરતં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ત્યારે (વિવેકજ્ઞાનના ઉદયકાલમાં)
[વિવેકીનું] ચિત્ત વિવેકભણી નમેલું [તથા] કૈવલ્યને
અભિમુખ [થાય છે.] ૨૬

વિવેચનઃ—વિવેકજ્ઞાનના ઉદયની પૂર્વે દ્રષ્ટૃદશ્યના અવિવેકરૂપ
અજ્ઞાનદશામાં જે ચિત્તનો પ્રવાહ અવિવેકરૂપ માર્ગમાં વહન કરતો હતો
વિષયભોગપર્યંત વિશ્રાંતિવાળો હતો તે ચિત્ત દ્રષ્ટૃદશ્યના ભેદજ્ઞાનરૂપ
વિવેકજ્ઞાનનો ઉદય થવાથી આત્માનાત્મવિવેકરૂપ માર્ગમાં વહન કરવાના
સ્વભાવવાળું થયું હતું ધર્મમેઘસમાધિમાં રત રહી કૈવલ્યપર્યંત વિશ્રાંતિ-
વાળું થાય છે. ૨૬

યોગીનું ચિત્ત સર્વદા વિવેકનિષ્ઠ રહે છે એમ સ્વીકારવામાં આવે
તો તે ચિત્ત કદીપણ વ્યુત્થાનવાળું એટલે સ્થિરતાના અભાવરૂપ
વિક્ષેપાકાર થતું નથી એમ માનવું પડશે, અને જો એમ સ્વીકાર થશે તો
વિવેકીના ભિક્ષાટન, સ્નાન તથા શૌચાદિ જે વ્યવહાર જોવામાં આવે
છે તે મંભવી શકશે નહિ, કેમકે વ્યુત્થાનવિના ભિક્ષાટનાદિ વ્યવહાર
થવાનો અસંભવ છે. એ આક્ષેપનો પરિહાર ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના
સૂત્રથી કરે છે:—

તત્તિચ્છિદ્રેષુ પ્રત્યયાન્તરાણિ સંસ્કારેભ્યઃ ॥૨૭॥

પદબોધિની ટીકાઃ—તસ્ય છિદ્રેષુ અન્તરાલેષુ પ્રત્યયા-
ન્તરાણિ અહં મમેત્યાદિવ્યુત્થાનરૂપાણિ ભવન્તિ સંસ્કારેભ્યઃ
પ્રાક્તનેભ્યઃ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—[પૂર્વના વ્યુત્થાનના] સંસ્કારોથી તેના (તે વિવેકનિષ્ઠના ચિત્તના) અંતરાલોમાં (વિવેકાભાવરૂપ અવકાશોમાં) અન્ય વૃત્તિઓ [પણ ઉત્પન્ન થતી રહે છે.] ૨૭

વિવેચન:—જોકે વિવેકીનું ચિત્ત માત્ર વિવેકાભ્યાસના પ્રવાહ-વાળું હોવાથી વિવેકમાર્ગમાંજ વહન કરનારું છે, તથાપિ વિવેકાભ્યાસ-રૂપ અગ્નિથી નહિ દગ્ધ થયેલા પૂર્વના વ્યુત્થાનના અનુભવથી ઉપજેલા સંસ્કારોથી ક્યારેક ક્યારેક મધ્યમાં વિવેકજ્ઞાનના શિથિલ થવાપર “આ હું છું,” “આ મારું છે,” “આ હું જાણું છું,” “આ હું જાણુતો નથી,” આવી રીતની અનેક વૃત્તિઓ ચિત્તમાં ઉદય થયા કરે છે, કેમકે અનાદિ-કાલથી પ્રવૃત્ત વ્યુત્થાનસંસ્કાર પ્રબલ છે, અને વિવેક હજી દુર્બલ છે. વ્યુત્થાનવૃત્તિઓના પ્રાદુર્ભાવવડે વિવેકનિષ્ઠની ભિક્ષાટનાદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતાપ્ર્યાતિમાટે અનુજ્ઞાન કરેલા સંપ્રજ્ઞાતયોગમાં સંપૂર્ણપણાની બુદ્ધિ નહિ કરતાં અન્ય વૃત્તિઓના નિરોધ-માટે પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિથી ઉપજનારા અસંપ્રજ્ઞાતયોગના લાભસારુ વિવેકનિષ્ઠે યત્ન કરવો જોઈએ એમ આ સૂત્રવડે સૂચ્યું છે. ૨૭

જો વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ વ્યુત્થાનસંસ્કારો મધ્યે મધ્યે અન્ય વૃત્તિઓનો ઉદય કરતા રહે છે તો તેનો નાશ કરવાનો કયો ઉપાય છે કે જેથી નાશ પામેલા એ વ્યુત્થાનસંસ્કારો પુનઃ અન્ય વૃત્તિઓને ન ઉપજાવી શકે ? એ આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર કહે છે:—

હાનમેષાં ક્લેશવદુક્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદ્મોષિની ટીકા:—યથા ક્લેશાનામવિચારીનાં હાનં પૂર્વમુક્તં તથા સંસ્કારાણામપિ કર્તવ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થઃ—એમનો (એ વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો) નાશ
કલેશોની (કલેશોના નાશની) પેઠે કહ્યો [છે.] ૨૮

વિવેચનઃ—“ધ્યાનહેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ ॥” તથા “ તે પ્રતિ-
પ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ॥” એ આ અંથના દ્વિતીયપાદના અગ્રીઆરમા તથા
દશમા સત્રમાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ અવિદ્યાદિ કલેશોનો નાશ કરવાના ક્રમથી
વિવેકજ્ઞાન તથા અસંપ્રજાતયોગરૂપ જે ઉપાય કહ્યા છે તેજ ઉપાય-
વડે આ વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો પણ નાશ થઈ શકે છે. જેમ વિવેકાભ્યાસ-
રૂપ પ્રસંખ્યાનઅગ્નિથી દગ્ધબીજભાવ પામેલા અવિદ્યાદિ કલેશો પોતાના
અંકુરોત્પાદનમાં અસમર્થ થઈ જાય છે તેમ વિવેકાભ્યાસરૂપ પ્રસંખ્યાન-
અગ્નિથી દગ્ધબીજભાવને પામેલા પૂર્વના વ્યુત્થાનસંસ્કારો પણ અન્ય
પ્રત્યયોને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતા નથી. અપરિપક્વ વિવેકજ્ઞાન-
નિષ્ઠ ચિત્તમાંજ વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, પરિપક્વ વિવેક-
જ્ઞાનનિષ્ઠ ચિત્તમાં તેમનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. યોગાભ્યાસી પ્રથમ વિવેક-
જ્ઞાનના અભ્યાસથી વિવેકજ્ઞાનના સંસ્કારોને સંપાદન કરીને વ્યુત્થાન-
સંસ્કારોનો નિરોધ કરે, પછી નિરોધસંસ્કારોથી વિવેકજ્ઞાનના સંસ્કારોનો
ક્ષય કરે, પુનઃ નિરોધસંસ્કારોનો પણ અસંપ્રજાતસ્રમાધિથી લય કરે,
માત્ર વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનો ચત્ન કરી પોતાને કૃતાર્થ ન માને. ૨૮

એવી રીતે વ્યુત્થાનના નિરોધનો ઉપાય કહીને હવે પ્રસંખ્યાનના
નિરોધનો ઉપાય કહેતા છતાં જીવન્મુક્તિની પરમકાષ્ઠારૂપ ધર્મભેદ-
સમાધિના સ્વરૂપને કહે છે:—

પ્રસંખ્યાનેડપ્યકુસીદસ્ય સર્વથા વિવેક-
રૂપાત્તેર્ધર્મમેધઃ સમાધિઃ ॥ ૨૯ ॥

પદબોધિની ટીકા:—તત્ત્વાનિ પરિભાવયતો યોગિનો
યા સત્ત્વપુરુષામ્યતારુયાતિર્જાયતે સર્વાધિષ્ઠાતૃત્વાદ્યવાન્તરફલા
તત્પસંસ્થાનમ્ । તસ્મિન્ સતિ તત્રાપિ અકુર્સાદિસ્ય
કુત્સિતેષુ વિષયેષુ સીદતીતિ કુસીદો રાગસ્તદ્રહિતસ્ય સર્વથા
સર્વાત્મના સર્વપ્રકારિકા વા વિવેકરુયાતિઃ પુણ્યતિ તસ્માન્ન
ધર્મમેઘસંજ્ઞઃ સમાધિર્ભવતિ । સ સત્ત્વથુલકૃષ્ણં ધર્મ કૈવલ્ય-
ફલં મેહતિ સિચ્ચતીતિ ધર્મમેઘઃ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—વિવેકજ્ઞાનમાં પણ ક્લેશહારહિતને સર્વથા
વિવેકજ્ઞાનથી ધર્મમેઘસમાધિ [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૨૯

વિવેચન:—જ્યારે બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગી વિવેકખ્યાતિરૂપ પ્રસંખ્યાનનું
અવાંતરફલ જે સર્વભાવનું અધિષ્ઠાતાપાતું તથા સર્વરૂપાતું છે તેમાં
પણ પરવૈરાગ્યદ્વારા વિરક્ત થઇ જાય છે ત્યારે તે પરવૈરાગ્યશીલ
યોગીને નિરંતર વિવેકખ્યાતિનો લાભ થાય છે; કેમકે સંસ્કારોનો ક્ષય
થવાથી અન્ય વૃત્તિઓની ઉત્પત્તિનો તે કાલમાં અભાવ હોય છે. વિવેક-
ખ્યાતિના દૃઢ અભ્યાસદ્વારા તથા પરવૈરાગ્યદ્વારા વ્યુત્થાનસંસ્કારોના
ક્ષયપૂર્વક નિરંતર માત્ર વિવેકખ્યાતિરૂપે ચિત્તની સ્થિતિ થવી તે ધર્મ-
મેઘસમાધિ કહેવાય છે, અને આજ સંપ્રજાતયોગીની પરાકાષ્ઠા છે.

“ અયં તુ પરમો ધર્મો યયોગેનાત્મદર્શનમ્ ॥ ” (યોગવેડે
જે આત્મદર્શન કરવું તેજ પરમ ધર્મ છે,) એ શ્રીયાચરણમ્પના
વચનથી આત્મસાક્ષાત્કારનું નામ ધર્મ છે, અને તે ધર્મની નિરંતર
વૃદ્ધિ કરનારે જે યોગ છે તે ધર્મમેઘસમાધિ કહેવાય છે. પ્રસંખ્યાનના
અવાંતરફલમાં જેમને વૈરાગ્ય થતો નથી તેમને ધર્મમેઘસમાધિનો લાભ
થતો નથી. ૨૯

ધર્મમેધસમાધિની પ્રાપ્તિ થવાથી જે ફલ થાય છે તેનું નીચેના સૂત્રથી નિરૂપણ કરે છે:—

તતઃ કલેશકર્મનિવૃત્તિઃ ॥ ૩૦ ॥

પદ્મોધિની ટીકા:—તતઃ તસ્માદ્ધર્મમેધાત્ કલેશાનાં પૂર્વોક્તાનાં કર્મણાં ચ પૂર્વોક્તાનાં નિવૃત્તિર્ભવતિ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેથી (તે ધર્મમેધસમાધિના લાભથી) કલેશની તથા કર્મની નિવૃત્તિ [થાય છે.] ૩૦

વિવેચન:—ધર્મમેધસમાધિના લાભથી અવિદ્યાદિ કલેશોના સંસ્કારોસહિત અવિદ્યાદિ કલેશો નાશ પામી જાય છે, તથા કલેશમૂલક પ્રારબ્ધથી ભિન્ન જે શુભાશુભકર્માશય છે તે પણ નાશ પામી જાય છે. કલેશોનો તથા કર્મોશયનો ક્ષય થવાથી ત્રિવિધદુઃખના આધવડે તે વિદ્વાન્ જીવન્મુક્ત થાય છે. જન્મમરણનો હેતુ વિપર્યયજ્ઞાન છે, તે વિપર્યયજ્ઞાનનો વિવેકખ્યાતિના પરિપાકરૂપ ધર્મમેધસમાધિવડે ક્ષય થવાથી તે વિદ્વાન્ જન્મમરણના અભાવદ્વારા સમગ્ર બંધનોથી મુક્ત થઈ જાય છે, કેમકે જેનો વિપર્યય ક્ષીણ થઈ ગયો છે તેની પુનઃ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. ભગવાન્ અક્ષપાદે પણ “વીતરાગજન્માદર્શનાત્ ॥” (વીતરાગના જન્મના અદર્શનથી) એ સૂત્રથી વીતરાગના જન્મનો અભાવ કહ્યો છે.

જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થયા પછી કેવલ્યની પ્રાપ્તિમાટે પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવો અવશેષ રહે છે. જે તે જીવન્મુક્તને શીઘ્ર કેવલ્ય સંપાદન કરવાની ઇચ્છા થાય તો અસંપ્રજ્ઞાતયોગના અનુક્રાન્તવડે તે પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરે છે, અને જો તેનો નાશ કરવાની તેને ઇચ્છા ન થાય તો તે ભોમ્બથી તેની નિવૃત્તિ થવા દે છે. ૩૦

હવે ધર્મમેધસમાધિનિષ્ઠ જીવન્મુક્તના ચિત્તનું અન્યના ચિત્તથી
વિલક્ષણપાત્રું કહે છે:—

**તદા સર્વાવરણમલાપેતસ્ય જ્ઞાનસ્યા-
નન્ત્યાજ્ઞેયમલ્પમ્ ॥ ૩૧ ॥**

પદવોધિની ટીકા:—તદા તસ્મિન્કાલે । આગ્રિયતે ચિત્ત-
મેભિરિત્યાવરણાનિ કલેશાદયસ્તેભ્યોઽપેતસ્ય તદ્વિરહિતસ્ય
જ્ઞાનસ્ય બુદ્ધ્યાલોકસ્ય શરદ્ગગનપ્રતિમસ્ય આનન્ત્યાત્ અનવ-
ચ્છેદાત્ જ્ઞેયં ચેતનાચેતનાત્મકં સર્વં અલ્પં ગણનાસ્પદમેવ
ભવતિ । અવલેશેનૈવ સર્વં જ્ઞેયં જાનાતીત્યર્થઃ ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—ત્યારે (જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિના સમયમાં)
સર્વ આવરણમલથી રહિત થયેલા ચિત્તના અનંતપણાથી
વિષય અલ્પ [થાય છે.] ૩૧

વિવેચન:—ચિત્તમાં રહેલા સત્ત્વગુણને આચ્છાદન કરનાર જે
કલેશકર્મરૂપ મલ છે તેમનો જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિના સમયમાં ધર્મમેધ-
સમાધિના અનુજ્ઞાનદ્વારા ક્ષય થવાથી ચિત્ત અપરિચ્છિન્ન થાય છે, અને
બહારના સર્વ જ્ઞેયપદાર્થ પરિચ્છિન્ન થાય છે. યદ્યપિ ચિત્તસત્ત્વ સત્ત્વ-
ગુણપ્રધાન હોવાથી સ્વભાવથીજ સર્વ પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાના
સામર્થ્યવાળું છે તથાપિ તત્ત્વગુણવડે આકૃત થવાથી મૂઠ થયું છતું તે
સમગ્ર પદાર્થોને ગ્રહણ કરી શકતું નથી, કિંતુ ક્રિયાશીલ રજોગુણવડે
પ્રવૃત્ત કરાયું છતું તત્ત્વગુણનો થોડોઠ તિરસ્કાર કરીને કોઈ કોઈ
વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેથી ધર્મમેધસમાધિની પૂર્વે ચિત્તનો પ્રચ્ચાર

અલ્પ હોય છે, અને જેવ પદાર્થો અનંત પ્રતીત થાય છે, પુનઃ જ્યારે ધર્મમેધસમાધિના અનુષ્ઠાનથી તે ચિત્ત રજસ્તમોભૂલક ક્લેશકર્મરૂપ આવરણથી રહિત થાય છે ત્યારે એવો કોષ પદાર્થ રહેતો નથી કે જેને તે ચિત્ત વિષય ન કરે, તેથી તે કાલમાં ચિત્ત અપરિચ્છિન્ન થઇ જાય છે, અને જેવ પદાર્થ આકાશમાં અદ્યોતના જેવા પરિચ્છિન્ન થઇ જાય છે, અર્થાત્ પચીસ તત્ત્વોથી બિન્ન અન્ય કોષ પણ તત્ત્વ હોત તો તેને પણ યોગીનું ચિત્ત વિષય કરત, પણ અન્ય કોષ તત્ત્વ નથી તેથી જેવનીજ સીમા છે, યોગીના ચિત્તની સીમા નથી. અહીં યોગીના ચિત્તની જે અપરિચ્છિન્નતા કહી તે આપેક્ષિક અપરિચ્છિન્નતા જાણવી.

ધર્મમેધસમાધિનિષ્ઠ યોગીનું ચિત્ત વાસનારહિત તથા મલરહિત હોવાથી કૈવલ્યચિત્ત કહેવાય છે, અને આ ચિત્તના પ્રભાવથીજ ધર્મ-મેધસમાધિવાળાને પુનર્જન્મ થતો નથી. એ સમાધિથી ક્લેશકર્મનો ક્ષય થયા પછી યોગી પુનર્જન્મરહિત થઇ કૃતાર્થ થાય છે. શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે:—

“અન્ધો મણિમચિન્દત્ તમનઃકુલિરાવયત્ ।

અગ્રીવઃ પ્રત્યમુચ્ચત્ તમઃજિહ્વોઽસઘત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોના નિષેધ કરીને બાહ્યવિષયોમાં અંધ થયો છતો યોગી ઋતંબરાપ્રણાથી મણિના જેવા પ્રકાશસ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, હાથ આદિના નિષેધ કરીને બાહ્યવિષયોના ગ્રહણમાં આંગળાઓવિનાનો થયો છતો તે પ્રણાથી સ્વરૂપનિશ્ચયરૂપ તે આત્મમણિનું ગ્રહણ કરે છે, અભિમાનરૂપ ગ્રીવાનો નિષેધ કરીને અનાદિમાભિમાનરહિત થયો છતો સ્વરૂપમાં સ્થિરતારૂપ આત્મમણિને

ધારણુ કરે છે, અને મૌનભાવવાળો છતાં કૃતકૃત્યતાના લાભરૂપ આત્મ-
મણિની પ્રશંસા કરે છે.

ઉપાદાનકારણનો ઉચ્છેદ થવાથી કાર્યનો અભાવ થાય છે એ
અર્થ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તે નિયમાનુસાર ક્લેશકર્મનો નાશ થયા પછી
યોગીના પુનર્જન્મનો અભાવ થાય એ યોગ્ય છે. ૩૧.

પૂર્વોક્ત પ્રકારથી ધર્મમેધસમાધિના લાભથી ક્લેશકર્મનો ક્ષય
થયા પછી પણ શુભો વિદ્યમાન હોવાથી તે શુભો યોગીના શરીરને પુનઃ
કેમ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી ? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન
ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી કરે છે:—

**તતઃ કૃતાર્થાનાં પરિણામક્રમસમાપ્તિ-
ગુણાનામ્ ॥ ૩૨ ॥**

પદ્મોદિની ટીકા:—કૃતો નિષ્પાદિતો ભોગાપવર્ગ-
લક્ષણઃ પુરુષાર્થો યૈઃ તે કૃતાર્થા ગુણાઃ તેષાં પરિણામક્રમઃ
મૃષ્ટાવાનુલોમ્યેન પ્રલયે પ્રાતિલોમ્યેન ચ વક્ષ્યમાણરૂપસ્તસ્ય
સમાપ્તિર્ભવતીતિ શેષઃ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેથી (ધર્મમેધસમાધિનો ઉદય થવાથી)
કૃતાર્થ [થયેલા] શુભોના [કાર્યોત્પાદનરૂપ] પરિણામક્રમની
સમાપ્તિ [થાય છે.] ૩૨

વિવેચનઃ—જ્યાંસુધી ભોમ તથા અપવર્ગરૂપ બંને કાર્યો પુરુષને
ખાટે સંપાદન નહિ કરીને અકૃતાર્થ હોય એટલે કે પોતાના તે

કાર્યને કરી રહેવારૂપ તેમના અધિકારની સમાપ્તિ થઇ ન હોય ત્યાં-
સુધીજ તે ત્રણે ગુણો પરિણામક્રમવાળા રહે છે. જ્યારે એ બંને
કાર્યોને કરીને તેઓ કૃતાર્થ-સમાપ્તાધિકાર-થાય છે ત્યારે તે ગુણો તે
પુરુષપ્રતિ પરિણામક્રમથી રહિત થઇ જાય છે. ગુણોનું કાર્યની
ઉત્પત્તિની અભિમુખ થવું, તેમનું વિષમપણું થવું, અને મહત્તરવાદિરૂપે
પરિણામ પામવું એ ગુણોનો પરિણામક્રમ છે. પરિણામક્રમનું લક્ષણ
ભગવાન્ સૂત્રકાર આગળના સૂત્રવડે કહેશે તેથી તેનું વિશેષ વિવેચન
ત્યાં કરવામાં આવશે. પોતાના પૂર્વોક્ત કાર્યની સિદ્ધિ થયા પછી ક્ષણભર
પણ તે ગુણો પરિણામક્રમને માટે રિથત થઇ શકતા નથી, અને
વિવેકખ્યાતિની પરાક્રાદિરૂપ ધર્મમેધસમાધિનો ઉદય થવાથી જેમનું કર્તવ્ય
સમાપ્ત થયું છે એવા સત્વાદિ ત્રણે ગુણો યોગીના શરીરના આરંભક
થતા નથી. જે કુશલ પુરુષના પ્રતિ આ ગુણો કૃતાર્થ થયા છે તેમના
પ્રતિજ આ ગુણો પરિણામક્રમથી રહિત થાય છે, અન્ય પુરુષોના
પ્રતિ તેઓ પરિણામક્રમથી રહિત થતા નથી.

ભોગમેધક્ષરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કર્યા પહેલાં મહત્તરવથી માંડીને ઘટાદિ-
પર્યંતના જે પરિણામો છે તેમનો સર્ગમાં અનુક્રમે આવિર્ભાવ, અને
પ્રલયમાં ઘટાદિ પૃથિવીમાં, પૃથિવી પાર્થિવતન્માત્રવિશિષ્ટ જલમાં,
જલ તેજમાં, તેજ વાયુમાં ને વાયુ આકાશમાં એમ કાર્યનો પોત-
પોતાના કારણમાં પ્રધાનપર્યંત તિરોભાવ, એવી રીતે અનુભોમ-
પ્રતિભોમપરિણામની ધારા હતી તેની ધર્મમેધસમાધિના ફલભૂત પર-
વૈરાગ્યપછી પરિસમાપ્તિ થાય છે; કેમકે પુરુષાર્થરહિત થયેલા તે ગુણો
પછી પુરુષને ઉપકારક થતા નથી તેથી તેઓની તે કૃતાર્થપુરુષપ્રતિ
આત્યંતિકનિવૃત્તિ થાય છે.

• પુરુષને ઈશભાવની પ્રાપ્તિ થયા પછીજ ગુણોના પરિણામક્રમની

સમાપ્તિ થાય એવો નિષ્પન્ન નથી, વિવેકચાનવડે અભિમાનની સિધ્ધિલતા થવાથી ઈશભાવની પ્રકટરીતે પ્રાપ્તિ થયા વિના પણ શુદ્ધોના પરિણામ-ક્રમની સમાપ્તિ થાય છે એ અર્થ આ ગ્રંથના તૃતીયપાદના પંચાવનમા સૂત્રમાં નિરૂપણ થઇ ગયો છે તેથી અત્ર તેનું વિશેષ નિરૂપણ કર્યું નથી. ૩૨

હવે પરિણામક્રમના ચાનનો ઉપાય કહેતા છતાં ભગવાન સૂત્ર-કાર પરિણામક્રમનું લક્ષણ કહે છે:—

ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાન્તનિર્માદ્યઃ

ક્રમઃ ॥ ૩૩ ॥

પદ્મોદિની ટીકા:—પૂર્વોક્તક્રમશબ્દાર્થમાહ :—ક્ષણેતિ । ક્ષણપ્રતિયોગી ક્રમ इति स्वरूपानिर्देशः ક્ષણયોઃ પૌર્વાપર્યં ક્રમ इति તલ્લક્ષણમ્ । ક્ષણૌ પ્રતિયોગિનૌ નિરૂપકૌ यस્ય સ ક્ષણપ્રતિયોગી । એવં ક્ષણિકપરિણામક્રમો જ્ઞેયઃ । અત્ર પ્રમાણ-માહ :—પરીતિ । હેતુગર્ભિતવિશેષણમિદમ્ । અયમર્થઃ—પૃષ્ઠિ પિન્ધઘટકપાલ્ચૂર્ણકણાનાં પ્રત્યક્ષપરિણામાનાં પૂર્વાન્તઃ પિન્ધઃ અપરાન્તઃ કણઃ इति પૂર્વોત્તરાવધિગ્રહણેન ક્રમો નિશ્ચિત્ત્રાક્ષો ભવતિ । પિન્ધાનન્તરં ઘટ इति ક્રમોઽત્ર પ્રત્યક્ષ એવ । ક્વચિચ્ચ સુરાક્ષિતવસ્ત્રાદૌ પુરાતનતાદર્શનેન પૂર્વાન્તનવત્ત્વ-પરિણામમારમ્ય ક્ષણે ક્ષણે પુરાતનતાયાઃ સૂક્ષ્મતમ-સૂક્ષ્મતર-સૂક્ષ્મ સ્થૂલ-સ્થૂલતર-સ્થૂલતમત્વેન જાયમાનાયા ભેદં જ્ઞાત્વા

નવત્વાનન્તરં સૂક્ષ્મતમપુરાતનતા તદનન્તરં સૂક્ષ્મતરપુરાણતેતિ
ક્રમોઽનુમેયઃ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ક્ષણોના સંબંધવાળી [તથા] પરિણામના
અંતવડે જણાનારી [જે ગુણોની અવસ્થાવિશેષ તે]
ક્રમ [કહેવાય છે.] ૩૩

વિવેચનઃ—કાલનું સૂક્ષ્મતમરૂપ તે ક્ષણ કહેવાય છે. એકજ
ક્ષણમાં ક્રમ સંભવી શકતો નથી તેથી અનેકક્ષણોનો આશ્રય કરનાર
ક્ષણોના પૂર્વાપરપણારૂપ જે પરિણામપ્રવાહ છે તે પરિણામક્રમ ગણાય
છે. આ ક્રમ પરિણામના અવસાનવડે રૂંત થાય છે. પ્રથમ સ્થૂલ-
વસ્તુઓમાં તે ક્રમનો નિશ્ચય કરીને પછી સૂક્ષ્મવસ્તુઓમાં તેનો નિશ્ચય
કરવો જોઈએ. પ્રયત્નપૂર્વક સાચવી રાખેલા નવા વસ્ત્રમાં અનેક વર્ષો-
પછી જે જીર્ણતા જોવામાં આવે છે તે પરિણામનો અંત કહેવાય છે.
પરિણામનો એ અંત ક્રમને જણાવનાર છે. અવયવોના અત્યંતશિથિલ
થવારૂપ વસ્ત્રમાં જે જીર્ણતા પ્રતીત થઈ તે એકવાર એકજ દિવસ-
માં થઈ નથી, કિંતુ પ્રથમ સૂક્ષ્મતમજીર્ણતા, પછી સૂક્ષ્મતર, પછી
સૂક્ષ્મ, પછી સ્થૂલ, પછી સ્થૂલતર ને પછી સ્થૂલતમ એવી રીતે
ક્રમથી થઈ છે. આ જે જીર્ણતારૂપ પરિણામનો અંત છે તેજ પૂર્વોક્ત-
રીતે પરિણામક્રમમાં પ્રમાણ છે. આ પરિણામક્રમ કેવલ અનિત્ય
પદાર્થોમાંજ થાય છે એવો નિયમ નથી, કિંતુ નિત્ય પદાર્થોમાં પણ એ
ક્રમ છે. અનિત્ય પદાર્થો સ્વભાવથીજ અંતવાળા હોવાથી તેમાં ક્રમ
જણાય છે, અને ગુણોનો કાર્યમાત્રમાં અન્વય હોવાથી કાર્યના અંત-
દ્વારા ગુણોમાં ક્રમનું અનુમાન થઈ શકે છે.

નિત્યતા એ પ્રકારની છે, એક કૃત્રસ્થનિત્યતા, અને ખીજ પરિ-

શ્વામિનિત્યતા. તેમાં પુરુષમાં કૂટસ્થનિત્યતા છે, અને ગુણોમાં પરિ-
 શ્વામિનિત્યતા છે. જોકે સ્વસ્વરૂપથી રૂપાંતરરહિત હોવાથી કૂટસ્થરૂપ
 પુરુષજ નિત્ય સંભવી શકે છે, ગુણો નિત્ય સંભવી શકતા નથી, કેમકે
 તે સ્વરૂપથી પૂર્વરૂપના ત્યાગપૂર્વક અન્ય રૂપને પામનાર હોવાથી પરિ-
 શ્વામી છે, તથાપિ “ યસ્મિન્ પરિણમ્યમાને તદ્વં ન વિહન્યતે
 તન્નિત્યમ્ ॥ ” (જેનું પરિણામ થયા છતાં પણ સ્વરૂપનો વિધાત
 ન થાય તે નિત્ય કહેવાય છે,) એ યોગભાષ્યમાં કહેલું નિત્યનું લક્ષણ
 પુરુષ તથા ગુણ એ બંનેમાં વિદ્યમાન છે, કારણકે બંનેના સ્વરૂપના
 વિધાતનો અભાવ છે. તાત્પર્ય કે અતીતાવસ્થાથી રહિત હોવું તેજ
 નિત્યનું સામાન્ય લક્ષણ છે, પરિણામીઅપરિણામીનો તેમાં પ્રવેશ નથી.
 તે અતીતાવસ્થાની પ્રાપ્તિથી રહિત ગુણ અને પુરુષ બંને છે, કેમકે
 ધર્મ, લક્ષણ ને અવસ્થાજ ઉદયનાશવાળાં છે, ધર્માભૂત ગુણ ઉદય-
 નાશવાળા નથી તેથી તે બંને નિત્ય કહેવાય છે. અનિત્ય બુદ્ધિ આદિ
 કાર્ય, પરિણામિનિત્ય ગુણસ્વરૂપ પ્રધાન, અને કૂટસ્થનિત્ય પુરુષ એ
 ત્રણેમાં પૂર્વોક્ત ક્રમનો સંબંધ છે. તેમાં બુદ્ધિ આદિક જે ગુણોનાં
 અનિત્ય કાર્ય છે તેઓમાં તો પરિણામના અંતરહે ગ્રહણ થવાયોગ્ય
 ક્રમ લબ્ધપર્યવસાન (અતીતાવસ્થારૂપ ધર્મને પામનાર) છે, અને
 કારણરૂપ જે નિત્યગુણ છે તેમાં આ ક્રમ અલબ્ધપર્યવસાન (અતીતા-
 વસ્થારૂપ ધર્મને નહિ પામનાર) છે, અને કૂટસ્થરૂપ જે નિત્ય-
 પુરુષ છે તેમાં પણ આ ક્રમ અલબ્ધપર્યવસાન છે. યદ્યપિ પુરુષમાં
 વાસ્તવક્રમનો સહભાવ સંભવતો નથી, તથાપિ અસ્તિ(છે)ક્રિયાને
 લઇને અર્થાત્ પુરુષ પૂર્વકાલમાં પણ હતો, વર્તમાનકાલમાં પણ પુરુષ
 છે, તથા ભવિષ્યકાલમાં પણ પુરુષ હશે, એવી રીતે સર્વકાલસંબંધરૂપ
 નિત્યતા તેમાં છે. આ અસ્તિક્રિયાને લઇને અવાસ્તવક્રમનો પુરુષમાં પણ

સંબંધ જાણવો, તાત્પર્ય કે બદ્ધપુરુષોનો ચિત્તથી અવિવેક હોવાથી ચિત્તના પરિણામક્રમનો તેમને પુરુષમાં અધ્યાસ જાણવો, અને મુક્તા-પુરુષોને અસ્તિક્રિયાને લઈને કલ્પિતક્રમનો સંબંધ જાણવો.

શંકા:—સૃષ્ટિપ્રલયપ્રવાહરૂપથી ગુણોમાં વર્તમાન જે આ સંસાર-ક્રમ છે તે ક્રમની સમાપ્તિ થાય છે વા નહિ ? જે થાય છે એમ કહો તો પૂર્વે એ ક્રમ અલપ્ધપર્યવસાન કેમ કહ્યો ? અને જે સમાપ્તિ થતી નથી એમ કહો તો પૂર્વસૂત્રમાં ગુણોના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ કેમ કહી ?

સમાધાન:—આ શંકા નિયમવડે અવચનીય છે, અર્થાત્ એક-વારજા હા અથવા ના એવું ઉત્તર કહી દેવાય એવી નથી, કિંતુ તેના વિભાગપૂર્વક ઉત્તર કહી શકાય એવી છે. પ્રશ્ન એ પ્રકારના હોય છે, એક તો એકાંતવચનીય-નિયમવડે એકજ સમાધાનરૂપ ઉત્તર દેવાયોગ્ય, અને બીજો વિભજ્યવચનીય-વિભાગપૂર્વક ઉત્તર દેવાયોગ્ય. તેમાં “ જે ઉત્પન્ન થયેલ છે તે સર્વ શું મૃત્યુ પામશે ? ” આ જે પ્રશ્ન છે તે એકાંત-વચનીય છે, અર્થાત્ અવશ્ય મૃત્યુ પામશે, એવી રીતે એકજ ઉત્તર આપવાની યોગ્યતાવાળો છે; અને “ જે મૃત્યુ પામશે તે શું પુનઃ જન્મ પામશે ? ” આ જે પ્રશ્ન છે તે વિભજ્યવચનીય છે, અર્થાત્ જેને વિષેકખ્યાતિની પ્રાપ્તિ થઈ છે એવો તૃષ્ણુરહિત કુશલ પુરુષ નહિ જન્મે, અને અન્ય અવિવેકી જન્મશે, એવી રીતે વિભાગપૂર્વક ઉત્તર દેવાયોગ્ય છે, તથા “ મનુષ્યભૂતિ શ્રેષ્ઠ છે વા અશ્રેષ્ઠ છે ? ” આ જે પ્રશ્ન છે તે પણ વિભજ્યવચનીય છે, અર્થાત્ પણ આદિકની અપેક્ષાથી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, અને દેવ તથા ઋષિઓની અપેક્ષાથી તે અશ્રેષ્ઠ છે એવું ઉત્તર આપવાને યોગ્ય છે. એવી રીતે “ સંસારક્રમ સમાપ્તિ-વાળો છે ? વા સમાપ્તિરહિત છે ? ” આ પ્રશ્ન પણ નિયમવડે અવચનીય હોવાથી વિભજ્યવચનીય છે, અર્થાત્ જે સંસારક્રમનો (સૃષ્ટિપ્રવાહનો)

ઉચ્છેદ માનવામાં આવે તો સંસારને અનાદિઅનંત બોધન કરનારાં જ્ઞાત્રો બાધિત થશે, અને જો આનો ઉચ્છેદ નહિ માનવામાં આવે તો કાષ્ઠની પણ મુક્તિ નહિ થવાથી મોક્ષપ્રતિપાદક યોગશાસ્ત્ર વ્યર્થ થશે તેથી નિયમવડે સંસારનો ઉચ્છેદ અથવા અનુચ્છેદ નક્કી કરવો દોષયુક્ત હોવાથી અસમ્ય છે; કિંતુ કુશલ (ધર્મમેઘસમાધિનિષ્ઠ) પુરુષમાં સંસારક્રમની સમાપ્તિ છે, અને અકુશલ (અવિવેકી) પુરુષમાં સંસારક્રમની સમાપ્તિ નથી, એવી રીતે વિભાગપૂર્વક આનો નિશ્ચય કરવો યુક્ત છે.

શંકા:—મુક્તાપુરુષોને માટે પ્રધાનના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે તો ક્રમશઃ પ્રત્યેક જીવ મુક્ત થતાં થતાં કાષ્ઠ કાઢે સર્વ જીવો મુક્ત થઈ જવાથી પ્રધાનના ક્રમની સમાપ્તિ થઈ જશે, અને તેમ થવાથી સંસારનો ઉચ્છેદ અને પ્રધાનની અનિત્યતા થઈ જશે.

સમાધાન:—જીવ અસંખ્યાત છે તેથી સંસારનો ઉચ્છેદ નહિ થાય. અનંતકાલ વ્યતીત થયા છતાં પણ સંસારનો ઉચ્છેદ થયો નથી તો હવે પછી તેનો ઉચ્છેદ થઈ જશે એમ માનવું યુક્ત નથી. વળી પશુ, પક્ષી, મત્સ્ય, કૃમિ, કીટ, મચ્છક, જૂ, સર્પ, વૃશ્ચિક, કાઠીડા, ગુહ્મ, વનસ્પતિ, ઔષધિ અને વૃક્ષાદિ૨૫ પ્રભેદથી અનંત ચરાચર જીવ છે તે સર્વને શીઘ્ર વિવેકખ્યાતિના લાભના અભાવથી સર્વપ્રાણીને મુક્ત થવાનો સંભવ નથી. ૩૩

મુક્તોના અધિકારની સમાપ્તિદ્વારા પરિણામની સમાપ્તિ થવાથી પુરુષને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઉપરનાં બે સૂત્રોવડે નિરૂપણ કરી હવે તે કૈવલ્યના સ્વરૂપનો ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે નિશ્ચય કરી આ પાદની તથા આ ગ્રંથની સમાપ્તિ કરે છે:—

**પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રસવઃ કૈવલ્યં
સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ ૩૪ ॥**

પદબોધિની ટીકા:—પુરુષાર્થશૂન્યાનાં સમાપ્તભોગ-
પવર્ગાનાં ગુણાનાં ચ: પ્રતિપ્રસવઃ પ્રતિલોમપરિણામસ્તસ્ય
સમાપ્તૌ વિકારાનુદ્ભવઃ યદિ વા ચિત્તિશક્તેર્દૃત્તિસારૂપ્ય-
નિવૃત્તૌ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા સ્વરૂપમાત્રેણાવસ્થાનં બુદ્ધ્યાદ્યનર્થે-
નાત્યન્તિકવિયોગ ઇતિ યાવત્ તત્ કૈવલ્યમિત્યુચ્યતે । અત્રાયં
ક્રમઃ —વ્યુત્થાનસમાધિપરવૈરાગ્યસંસ્કારા મનસિ લીયન્તે ।
મનશ્ચાસ્મિતાયાં । સા ચ મહતિ । તચ્ચ ગુણેષ્વિતિ । સૂત્રે
ઇતિશબ્દઃ શાસ્ત્રસમાપ્ત્યર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

ઇતિ શ્રીપાતञ्जલે સાંખ્યપ્રવચને યોગશાસ્ત્રે પદબોધિન્યાં
ટીકાયાં કૈવલ્યપાદઃ ચતુર્થઃ સમાપ્તઃ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પુરુષાર્થરહિત શુદ્ધોનો પ્રતિપ્રસવ (પોત-
પોતાના કારણમાં લયદ્વારા પ્રધાનમાં લય) [તે] કેવલ્ય
[છે,] અથવા ચેતનશક્તિ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ [પામે તે
કેવલ્ય છે.] ઇતિ. ૩૪

વિવેચન:—પુરુષના ભોગ તથા અપવર્ગરૂપ પુરુષાર્થના સંપાદન-

થી કૃતાર્થ થયેલા પુરુષાર્થશત્રુ કાર્યકારણસ્વરૂપ ગુણોત્તો ને પ્રતિપ્રસવ અર્થાત્ વ્યુત્થાન, સમાધિ ને નિરોધ આ ત્રણેના સંસ્કારોત્તો મનમાં લય, મનનો અહંકારમાં લય, અહંકારનો લિંગરૂપ બુદ્ધિમાં લય, અને બુદ્ધિનો ગુણરૂપ પ્રધાનમાં લય થતો એ પુરુષનું કૈવલ્ય છે; અથવા બુદ્ધિસત્ત્વની સાથે પુનઃ કદીપણ સંબંધ ન થવાથી પુરુષનું નિરંતર કેવલ ચિત્તિશક્તિરૂપથી અવસ્થાન ને સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા એટલે વાસ્તવરૂપથી સ્થિતિ તે કૈવલ્ય છે.

જેમ વેદાંતમતમાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિનો અને પરમાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો સમકાલ છતાં પણ “ભૂયઃપ્રાન્તે વિશ્વમાયાનિબૃણ્ણિઃ ॥” (પુનઃ અંતે વિશ્વમાયાની નિવૃત્તિ થાય છે,) તથા “તરતિ શોકમાત્મ-વિત્ ॥” (આત્મવેત્તા શોકને તરે છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિને મુક્તિ કહેલી છે, અને “સ યો હ વૈ તત્પરમં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥” (જે તે પરમબ્રહ્મને જાણે તે બ્રહ્મજ થાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને મુક્તિ કહેલી છે તેમ અહીં પણ ગુણોત્તો પ્રતિપ્રસવ અને સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા આ બંને સમકાલે થાય છે, છતાં પણ તાત્પર્યની એકતાર્થી કૈવલ્યનાં એ લક્ષણ કહ્યાં છે, લક્ષણના ભેદથી કૈવલ્યનો ભેદ નથી. સૂત્રની અંતે આવેલો હૃત્તિશબ્દ યોથા પાદની તથા આ શાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિનો બોધક છે. ૩૪

આ પાદમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયનો સંગ્રાહક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

“મુક્ત્યર્થચિત્તં પરલોકભયપક્ષાદયો ધર્મધનઃ સમાધિઃ ।

દ્વયી ચ મુક્તિઃ પ્રતિપાદિતાઽસ્મિન્પાદે મસજ્ઞાદપિ ચાન્યદુક્કમ્ ॥”

ભાવાર્થ:—અન્ય ચિત્તોથી વિલક્ષણ મુક્તિની યોગ્યતાવાળું ચિત્ત છઠ્ઠા સૂત્રથી કહ્યું, પૂર્વજન્મોના સહભાવના પ્રતિપાદનવડે પરજ્ઞાકની સિદ્ધિ દશમા સૂત્રથી કહી, બાહ્યવિષયની સિદ્ધિ પંદરમા ઇત્યાદિ સૂત્રોવડે કથન કરી, ચિત્તથી અતિરિક્ત દ્રષ્ટા પુરુષની સિદ્ધિ ઓગણીશમા ઇત્યાદિ સૂત્રોથી નિરૂપણ કરી, ધર્મભેદસમાધિનું નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા સૂત્રથી કર્યું, ત્રીશમા સૂત્રથી જીવન્મુક્તિનું ને ચોત્રીશમા સૂત્રથી વિદેહ-મુક્તિનું નિરૂપણ કર્યું, અને પ્રસંગથી પ્રકૃતિનો અનુપ્રવેશ તથા વાસનાનું અનાદિપણું ઇત્યાદિકનું પણ નિરૂપણ કર્યું.

આ દર્શનના ચાર પાદના અર્થનો સંગ્રાહક શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

“ નિદાનં તાપાનામુદિતમથ તાપાશ્ચ કથિતાઃ,
સહાઙ્ગૈરઘ્ઠાભિર્વિહિતમિહ યોગદ્વયમપિ ।
કૃતો મુક્તેરધ્વા ગુણપુરુષભેદઃ સ્ફુટતરો,
વિવિક્તં કૈવલ્યં પરિગલિતતાપા ચિતિરસૌ ॥”

ભાવાર્થ:—આ ગ્રંથના પ્રથમપાદમાં આધ્યાત્મિક, આધિ-ભૌતિક ને આધિદૈવિક એ ત્રણ દુઃખોનું કારણ જે શુણ્ય અને પુરુષનો સંયોગ તેનું કથન કર્યું, તથા ત્રિવિધતાપોનું પણ પ્રકારાંતરે નિરૂપણ કર્યું; બીજા પાદમાં સંપ્રગાત તથા અસંપ્રગાતયોગનું યોગનાં આઠ અંગોસહિત વર્ણન કર્યું; ત્રીજા પાદમાં મુક્તિનો માર્ગ જે શુણ્ય તથા પુરુષનો ભેદ તે વિશેષ સ્પુટ કર્યો; અને ચોથા પાદમાં આ ચેતનશક્તિ ત્રિવિધતાપથી અત્યંતરહિત છે એમ કૈવલ્યના કથનવડે સ્પષ્ટ કરી દેખાડ્યું.

॥ ॐ ॥

॥ श्रीपातंजलयोगदर्शननां सूत्रानो वर्णानुक्रम ॥

सूत्र.

पृष्ठांक. पादांक. सूत्रांक.

अ

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वमेदा-

द्धर्माणाम् ... ५७३ ४ १२

अथ योगानुशासनम् ... ३ १ १

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि-

सुखात्मस्यातिरविद्या ... २३१ २ ५

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ... ७४ १ ११

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासम्बोधः ३७८ २ ३९

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा... ६९ १ १०

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ... ७८ १ १२

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनु-

विच्छिन्नोदाराणाम् ... २२५ २ ४

अविद्यासितारागद्वेषाभिनिवेशाः

पञ्च क्लेशाः ... २२३ २ ३

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ३७६ २ ३७

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ३७३ २ ३५

अहिंसासत्यास्तेयमहाचर्यापरि-

ग्रहा यमाः ... ३४४ २ ३०

इन्द्रियमणिधानाद्वा ... ११५ १ २३

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
उ			
उदानजयाज्जलपक्कुकण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च	५०३	३	३९
ऋ			
ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा	१९९	१	४८
ए			
एकसमये चोभयानवधारणम् ...	५९३	४	२०
एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ...	१८९	१	४४
एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्था- परिणामा व्याख्याताः ...	४४८	३	१३
क			
कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ...	४९०	३	३०
कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविध- मितरेषाम्	५५८	४	७
कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तंभे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम्	४७४	३	२१
कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघु- तूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ...	५०६	३	४२
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः	३८४	२	४३
कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्	४९०	३	३१

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदग्न्य-			
साधारणत्वात्	३१६	२	२२
क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ...	४६०	३	१५
क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः			
पुरुषविशेष ईश्वरः	११९	१	२४
क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्ट-			
जन्मवेदनीयः	२५१	२	१२
क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्	५३२	३	५२
क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्त-			
निर्ग्राह्यः क्रमः	६१८	४	३३
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणे-			
र्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थ-			
तदजनतासमापत्तिः	१७८	१	४१
ग			
ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्व-			
संयमादिन्द्रियजयः	५२०	३	४७
च			
चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्	४८८	३	२७
चितेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकारापत्तौ			
स्वबुद्धिसंवेदनम्	५९९	४	२२
चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरिति-			
प्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च	५९५	४	२१

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
ज			
जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः	५४४	४	१
जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं			
स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्	५६३	४	९
जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः			
सार्वभौमा महाव्रतम् ...	३५३	२	३१
जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदानुल्य-			
योस्ततः प्रतिपत्तिः ...	५३४	३	५३
जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्	५४७	४	२
त			
तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारे-			
भ्यः	६०९	४	२७
तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रति-			
बन्धी	२०४	१	५०
तज्जपस्तदर्थभावनम्	१३८	१	२८
तज्जयात्मज्ञालोकः	४३३	३	५
ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्ति-			
गुणानाम्	६१६	४	३२
ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः	६१३	४	३०
ततः क्षयिते प्रकाशावरणम्	४१२	२	५२
ततः परमा वक्ष्यतेतिशेषाम्	४१८	२	५५

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ...	४४६	३	१२
ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्त- रायाभावश्च	१४१	१	२९
ततः प्रातिभभावणवेदनादर्शास्वाद्- वार्ता जायन्ते	४९६	३	३६
ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्ति- र्वासनानाम्	५६१	४	८
ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्त- द्धर्मनिमिघातश्च	५१५	३	४५
ततो द्वन्द्वानभिघातः	३९७	२	४८
ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च	५२२	३	४८
तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृण्यम् ...	९३	१	१६
तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ...	१५१	१	३२
तत्र ध्यानजमनाशयम्... ..	५५७	४	६
तत्र निरातिशयं सर्वज्ञबीजम् ...	१२७	१	२५
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ...	४२७	३	२
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः ...	१८०	१	४२
तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ...	८२	१	१३
तदपि बहिरङ्गं निर्बाजस्य ...	४४०	३	८

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्-			
दृशेः कैवल्यम्	३२८	२	२५
तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा	३१५	२	२१
तदसंख्येयवासनाभिन्निभमपि			
परार्थं संहत्यकारित्वात्	६०४	४	२४
तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्	२०	१	३
तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं			
चित्तम्	६०८	४	२६
तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञान-			
व्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्	६१४	४	३१
तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु			
ज्ञाताज्ञातम्	५८७	४	१७
तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्य-			
मिव समाधिः	४२९	३	३
तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये			
कैवल्यम्	५२६	३	५०
तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि			
क्रियायोगः	२१५	२	१
तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गति-			
विच्छेदः प्राणायामः	३९८	२	४२
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्	४४४	३	१०
तस्य भूमिषु विनियोगः	४३४	३	६

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
तस्य वाचकः प्रणवः ...	१३३	१	२७
तस्य सप्तधा प्रांतभूमिः प्रज्ञा ...	३३१	२	२७
तस्य हेतुराविद्या ...	३२५	२	२४
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाभि- र्बाजः समाधिः ...	२०८	१	५१
ता एव सबीजः समाधिः ...	१९५	१	४६
तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषय- मक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ...	५३८	३	५४
तासामनादित्थं चाशिषो नित्यत्वात्	५६५	४	१०
तीव्रसंवेगानामासन्नः ...	११२	१	२१
ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ...	२४८	२	१०
ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ...	५७६	४	१३
ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः	४९९	३	३७
ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्य- हेतुत्वात् ...	२६७	२	१४
त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ...	४३७	३	७
त्रयमेकत्र संयमः ...	४३२	३	४

द

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वास-

प्रश्वासा विक्षेपसहभुवः...	...	१४८	१	३१
दुःखानुशयी द्वेषः	२४४	२	८
दृग्दर्शनशक्तयोरेकात्मतेवास्मिता	२३८	२	६
दृष्टानुश्रविकविषयावितृष्णस्य वशी- कारसंज्ञा वैराग्यम्	८७	१	१५

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ४२३	३	१
द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्यया- नुपश्यः ३०८	२	२०
द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ध	... ६०१	४	२३
धारणासु च योग्यता मनसः ४१४	२	५३
ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः २५०	२	११
ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ४८८	३	२८
न			
न च तत्सालम्बनं तस्याविषयी- भूतत्वात् ४७२	३	२०
न चैकचित्ततंत्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ? ५८४	४	१६
न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ५९१	४	१९
नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ४८९	३	२९
निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरण- भेदस्तु ततः श्रोत्रिकवत् ५५०	४	३
निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ५५३	४	४
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः १९७	१	४७
प			
परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः १७७	१	४०
परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुण- वृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः २६९	२	१५

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
परिणामत्रयसंयमादतीतानागत-			
ज्ञानम्	४६४	३	१६
परिणामैकत्वाद्भस्तुतस्वम् ...	५७८	४	१४
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रति-			
प्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा			
वा चित्तिशक्तिरिति ...	६२३	४	३४
पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानव-			
च्छेदात्	१३२	१	२६
प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रिया-			
त्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ...	२८९	२	१८
प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य	१५८	१	३४
प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ...	३६	१	७
प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ...	४७१	३	१९
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः	३५	१	६
प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्	३९४	२	४७
प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकम्-			
नेकेषाम्	५५५	४	५
प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहित-			
विप्रकृष्टज्ञानम्	४८०	३	२५
प्रसंख्यानोऽप्यकुसीदस्य सर्वथा			
विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ...	६११	४	२९
प्रातिमाद्वा सर्वम्	४९२	३	३३
व			
बन्धकारणशैथिल्यात्प्रखारसंवेदनाच्च			
चित्तस्य परशरीरावेशः ...	५००	३	३८

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
बलेषु हस्तिबलादीनि ...	४८०	३	२४
बहिरकल्पिता नृत्तिर्महाचिदेहा			
ततः प्रकाशावरणक्षयः...	५०८	३	४३
बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ...	४१०	२	५१
बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिदेशकाल-			
संख्याभिः परिहृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ...	४००	२	५०
ब्रह्मक्षयप्रतिष्ठायां वीर्यलामः ...	३७७	२	३८
भ			
भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ...	१०४	१	१९
भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ...	४८१	३	२६
म			
मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ...	४९१	३	३२
मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ...	११३	१	२२
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुख-			
दुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनात-			
श्चित्तप्रसादनम् ...	१५४	१	३३
मैत्र्यादिषु बलानि ...	४७८	३	२३
य			
यथाभिमतध्यानाद्वा ...	१७४	१	३९
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-			
धारणाध्यानसमाख्योऽष्टावंगानि ...	३४२	२	२९
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ...	११	१	२
योगेणानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्ति-			
रादिबैकल्यातेः ...	३३६	२	३८

सूत्र. पृष्ठांक. पादांक. सूत्रांक.

र

रूपलाघण्यबलवज्रसंहननत्वानि

कायसम्पत्

...

...

५२०

३

४६

व

वस्तुसाम्ये चित्ताभेदाशयोर्विभक्तः

पन्थाः

...

...

...

५८१

४

१५

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्

...

३६७

२

३३

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपा-
नु-

गमात्संप्रज्ञातः

...

...

९६

१

१७

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानु-

मोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका

मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाह्वाना-

नन्तफला इति प्रतिपक्ष-

भावनम्

...

...

...

३६८

२

३४

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्

६०

१

८

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कार-

शेषोऽन्यः

...

...

...

१००

१

१८

विधेकुरुषातिरविप्लवा हानोपायः

...

३२९

२

२६

विशेषदर्शिन आत्मभावभावना-

विभ्रुतिः

...

...

...

६०६

४

२५

विशेषाविशेषालिङ्गमात्रालिङ्गानि

गुणपर्वाणि

...

...

...

२९८

२

१९

विशोका वा ज्योतिष्मती

...

१६७

१

३६

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना			
मनसः स्थितिनिबन्धिनी	... १६२	१	३५
धीतरागविषयं वा चित्तम्	... १७१	१	३७
वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः	... ३१	१	५
वृत्तिसारूप्यमितरत्र	... २२	१	४
व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्या-			
विरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिक-			
स्थानवस्थितत्वानि चित्त-			
विक्षेपास्तेऽन्तरायाः	... १४५	१	३०
व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभव-			
प्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्ता-			
न्वयो निरोधपरिणामः	... ४४१	३	९
श			
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो			
विकल्पः	... ६६	१	९
शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासा-			
त्सङ्करस्तत्प्राविभागसंयमात्सर्व-			
भूतरुतज्ञानम्	... ४६६	३	१७
शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी	... ४५६	३	१४
शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वर-			
प्रणिधानानि नियमाः	... ३६०	२	३२
शौचास्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः	... ३८०	२	४०
अद्धाधीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक			
इतरेषाम्	... १०८	१	२०

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
धृतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया			
विशेषार्थत्वात् ...	२००	१	४९
ओत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्विव्यं			
ओत्रम् ...	५०५	३	४१
स			
संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम्	४६९	३	१८
सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्मोहाः	२५६	२	१३
स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारा-			
सेवितो दृढभूमिः ...	८४	१	१४
सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाभयत्वम् ...	३७४	२	३६
सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः			
प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वा-			
त्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ...	४९३	३	३५
सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति	५३९	३	५५
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य			
सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च	५२४	३	४९
सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजया-			
त्मदर्शनयोग्यत्वानि च ...	३८१	२	४१
सदा ज्ञाताधित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः			
पुरुषस्यापरिणामित्वात् ...	५८९	४	१८
सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ...	३८२	२	४२
समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च	२२१	२	२
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ...	३८६	२	४५
समानजयाज्ज्वलनम् ...	५०४	३	४०
सर्वार्थतैकामृतयोः क्षयोदयो			
चित्तस्य समाधिपरिणामः ...	५४५	३	११

सूत्र.	पृष्ठांक.	पादांक.	सूत्रांक.
सुखानुशयी रागः	२४२	२	७
सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ...	१९२	१	४५
सौपक्ष्मं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा	४७६	३	२२
स्थान्युपनिमंत्रणे सङ्गसंयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्	५२७	३	५१
स्थिरसुखमासनम्	३८९	२	४६
स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमा- द्भूतजयः	५०९	३	४४
स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशब्देवार्थ- मात्रनिर्मासा निर्वितर्का ...	१८३	१	४३
स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ...	१७२	१	३८
स्वरसबाही विदुषोऽपि तथारूढोऽ- भिनिवेशः	२४५	२	९
स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपा- दुक्कार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ...	४१५	२	५४
स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः	३१९	२	२३
स्वाध्यायादिष्टेयतासंप्रयोगः ...	३८५	२	४४
ह			
ज्ञानमेषां क्लेशवदुक्तम्	६१०	४	२८
इदमे चित्तसंचित्	४९३	३	३४
हेतुफलाभ्यालम्बनैः संगृहीतत्वा- देवामभावे तदभावः	५७०	४	११
हेयं दुःखमनागतम्	२८१	२	१६

